

ГЕОРГИЙ МАРКОВ

СИБИРЬ

Икки китобдан иборат роман

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғудом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

Р
М 28

Редколлегия

С. О. АЗИМОВ, В. БОЙҚОБИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУ-
ЛОМ, З. И. ЕСЕНБОВЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШЖО-
НОВ, МИРМУҲСИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙ-
ЗИЙ, П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЕҶУБОВ, К. ЯШИН (Редколле-
гия раҳбари)

Сўзбоши муаллифи
САРВАР АЗИМОВ

ҲАСАН ТўРАВЕКОВ
таржимаси

М $\frac{70302-224}{М 352 (04)-81}$ 111-81 4702010200

© Советский писатель, 1977 г.

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Тарж.)

Совет халқи ва адабиётининг атоқли адиби Георгий Мокеевич Марков жаҳонгашта одам. Замон зайли шундай келдикчи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, партиямиз Марказий Комитети аъзоси, Ленин мукофоти лауреати, Совет Иттифоқи Ёзувчилари союзининг биринчи сёкретари, мамлакатимиз Олий Советининг депутаты, Ленин ва Давлат мукофотлари комитетининг раиси — бу машҳур ёзувчи, камтарин инсон билан мен кўпроқ сафар йўлларида, гоҳ Ватанимизнинг турли ўлкаларида ва гоҳ чет елларда учрашиб келдим. Ҳа, азизларим, етмиш ёшга тўлган Георгий Марковнинг бор ҳаёти ҳам, ялли ижоди ҳам Сибиристоя дарёларидай уйғоқ ва теран, ўрмонларидай бағри кенг ва сержилва, одамларидай баҳодир ва доно дейилса хато бўлмас. Чин чиқар. Бўйдор, туркман чавандозлари шаклли, чайир, илиқназар, ширинсуҳбат, ўн ўйлаб, бир кесадиған Георгий Марков билан ҳалиги учрашувлардан, унинг ижодини ўрганишдан келиб чиққан қаноатим шу.

Бу гал, ўтган йилнинг охирида биз Москвада, арбобнинг Ёзувчилар союзидаги шинамгина ишхонасида кўришдик. Ган Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг VIII съезди якунлари ҳақида, Бокуда бўлиб ўтган Совет Иттифоқи ёзувчиларининг катта анжумани тўғрисида, партиямиз тарихий XXVI съезди қарорлари-

нинг ижроси жараёнида қилиниши зарур ҳисобланган тадбирлар атрофида кетди. Мен учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган шу суҳбат давомида, негадир, беихтиёр бир ҳолатда, хаёлимдан фикрдошимнинг ҳаёти ва ижодига оид баъзи тафсилотлар лип-лип ўтиб турар эди:

Устод Георгий Марков ижоди ўзининг горькиёна инқилобийлиги билан машҳур. У ўзининг «Строговлар», «Ер мағзи» каби мукамал асарларида Матвей Строговлар инқилобий авлодининг уч даврини кўрсатади. Бу образ — Корчагин, Чапаев, Любовь Яроваялар сингари халқ меҳру муҳаббатини қозонган порлоқ образлардир. Ўзбек совет адабиётимидаги Навоий, Ғафур, Йўлчи, Кўкан, Зайнаб, Омон ва Ойқизлар ҳам худди шу Строговлар каби халқимизнинг севикли қаҳрамонларига айланган. Георгий Марков сиймосида ажойиб фазилатлар бор — қардош адабиётларга, ёш қалам эгаларига ленинчасига меҳрибонлик, миллий адабиётларда яратилган энг яхши асарларни Бутуниттифоқ дэирасига олиб чиқишдаги ғамхўрлик, халқ ҳаёти ва қаҳрамонликларини маҳорат билан тасвирлаш, нодир намуна — ибрат даражасига кўтара олиш, халқимиз ва партияимизнинг буюк режа ва яратувчанлик фаолиятида қалбан жонбозлик билан иштирок этиш, — ҳақиқий ижодкор ва бутун одамгина бу хислатлар эгаси бўлуви мумкин.

Ёзувчининг 1952 йилда Давлат мукофотига сазовор бўлган романи — «Строговлар» тарихий-революцион мавзуга бағишланган. Асарда меҳнаткаш оила Строговларнинг бир қатор «сулола-сини кўрсатиш орқали сибирликларнинг революцияга қадам қўйиши, инқилоб туфайли юзага келган — қўлга киритилган ғалабаларни сақлаб қолиш учун олиб борилган кураш, оддий овчи — деҳқонларнинг дунёқарашида содир бўлган ўзгаришлар никишоф этилган. Социалистик воқеликни барқарор этиш йўлида қўйилган дастлабки қадамларнинг нақадар қийинчилик билан амалга ошгани бадий лавҳаларда ҳаққоний акс эттирилган. Йигирма етти ёшли ёзувчи асарининг бундай табиий, бадий пишиқ, тарихий фактлар жиҳатидан асосли ёзилиши ҳамда поёнсиз Сибирь табиати манзараларининг ёрқин бўёқларда жило топишининг боиси ёзувчининг таржимаи ҳоли билан боғланади. Зотан, адибнинг ёшлиги асарларида тасвир этилган Сибирь бағрида кечган. У бадий адабиётга бўлган иштиёқни, ёзувчиликнинг бошланғич таълимини шу ерларда олган. Ҳали ёшлигидаёқ отаси билан биргаликда овчилар даврасида ўтириши, бепоён ўрмонларни кезиши, ловиллаган гулханлар атрофидаги гапдонликларнинг гувоҳи бўлиши эндиги ёзилаётган асарларининг ҳақиқий, ҳаётий қон томирларини ташкил этмоқда.

Георгий Марков халқ ҳаётини кенг кўламда эпик йўсинда бадий ифода этувчи ижодкорлар қаторига киради. Унинг «Ер мағзи» романи фикримизнинг аниқ далилидир. Романда урушдан кейинги Сибирь манзараси, совет кишилари тақдири, илм соҳасида олиб борилаётган изланишлар, унга муносабат, партия ва хўжалик ишлари билан алоқадор қатор ҳаётий масалалар ўртага ташланган. Асардаги ҳар бир образ ўз хатти-ҳаракати, куюн-чакликлари, интилишларини рўёбга чиқариш учун тинчмаслиги билан ажралиб туради, ўз идеали учун курашади, ҳақлигини исбот қилишга тиришади. Улуюлье тайгасининг ер ости бойликларини очиш, ўрмонни муҳофаза қилиш, кенгайтириш ва улардан оқилона фойдаланиш каби масалалар асар қаҳрамонларининг феолияти билан боғлиқ равишда кўрсатилади. Асар қаҳрамонлари жонли, ҳаётий ҳаракатлари билан, яхлитлиги ва пухта ишланганлиги билан ажралиб туради. Ёзувчининг ҳаётни, табиат ва унинг қонуниятларини, тайгаликларнинг турмуш тарзи ва урф-одатларини чуқур билишини, қалбон ҳис қилишини романининг ҳар саҳифасида кўриш мумкин.

«Ер мағзи»дан кейин яратилган «Ота ва ўғил» романида яна Сибирь ҳақида фикр юритилади. Сибиристоннинг бебаҳо табиий бойликларини асраш, қишлоқларни социалистик асосда қайта қуриш, совет кишиси дувёқарашини камол топтириш, коммунизм гоёлари тантанаси учун олиб борилаётган кураш ҳақида ҳикоя қилувчи бу роман ҳамisha тирик асарларимиздан бири бўлиб қолди. Ёзувчининг кейинги вақтларда яратган «Сибирь» романи-чи? Бу нодир асарда адб ижодининг асосий хусусиятлари, йўналишлари ўзининг рўйрост ифодасини топган. Бу роман кўп миллатли совет адабиётимизнинг катта галабасидир.

Георгий Марков социалистик реализм адабиётининг ибратли санъаткорларидан бири эканига ҳеч қандай шубҳа йўқ. У, М. Горький, А. Фадеев, И. Тихонов, М. Шолохов каби устодлар йўлидан бориб, кўп миллатли совет адабиётига раҳбарлик қилмоқда, Коммунистик партиямизнинг адабиёт ва санъат соҳасидаги сиёсати ва иродасини амалга оширмоқда. Ижодкор, давлат ва жамоат арбоби Георгий Марковнинг Ўзбекистон ёзувчиларининг кўпчилиги билан дўстона муносабати, айниқса Шароф Рашидов, Уйғун, Зулфия, Комил Яшин, Раҳмат Файзий, Александр Удаловлар билан ижодий ҳамкорлиги келажакдаги ютуқларимизнинг ҳам гаровидир. Дўст бўлиш, дўст топниш ва бу инсоний ҳислатни халқ ва партиямиз иродаси йўлига сафарбар қила олиш — нодир фазилат.

Ишхонада кечаётган суҳбатимиз билан эмакдош кетган ма-

на шу хотиралар мантиқи, Иттифоқимиз Ёзувчилари союзининг биринчи секретари билан қилинган мунозара натижаси мени қуйидаги фикр сари етаклади: дўстимиз ва раисимиз Георгий Мокеевич Марков совет характери, йжодкори ва раҳбарига ҳос нодир фазилатларнинг истеъдодли соҳибидир.

Сарвар Азимов

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҚОЧИШ

Биринчи боб

1

Голешчихининг олди хўжайинларидан бири бўлмиш Епифан Криворуков ўгли Никифорни уйлантирмоқда эди. Октябрь ойининг ўрталари бўлиб, Обь дарёсидан қор аралаш изғирин шамол эсарди. Қумлоқ соҳилнинг у ер-бу ерида палахса-палахса муз оқариб кўринар, ўти ўриб олинган пичанзор ва анғизлар уфққа қадар қировдан кумушдек товланарди. Қиличини қайраб қиш келмоқда эди, фақат Голешчихинони қуршаб турган қалин кедр ўрмонларигина унинг ҳамласини бирмунча даф қилиб турарди. Осмон бўзариб кўринар, қишлоқ узра сузиб бораётган булутлар истаган пайтда ерни қорга буркаши мумкин эди.

Криворуковларнинг беҳисоб уруғ-аймоғи йиғилган тўйнинг шовқин-сурони бутун қишлоққа эшитилиб турарди. Епифаннинг уйда гармошка чалиб айтилаётган қўшиқлар, рақсга тушувчиларнинг тапир-тупури, куёв-жўраларнинг қийқирғи кечасию кундузи тинай демасди. Криворуковнинг хизматкорлари тўй дастурхонига гоҳ Обь причалларидан янги тутилган балиқ, гоҳ тайгада овланган чил ва қарқур, гоҳ ўрмондаги чорбоғдан ёғоч челақларда асал ва қайин шарбати келтириш учун қишлоқ бўйлаб отда ёки яёв елиб-югурарди. Қишлоқдаги бу қиёмат-қойимдан безовта бўлган Голешчихино итлари томоқларини йиртгудек бўлиб, тинмай акиллашарди.

Тўйнинг шовқин-сурон айни авжига чиққан учинчи куни Голешчихино соҳилига Парабель урядниги билан беш нафар миршаб тушган қайиқ келиб тўхтади.

Криворуковнинг ҳовлисига киргач, урядник эшикни ланг очди-да, ҳаммаёқни тутиб кетган қий-чувни босиб қичқирди:

— Жим бўлинглар! Наримдан ашаддий давлат жинойтчиси қочибди! Унинг ўлик ёки тириклигидан қатъий назар, топиб, тутиб келиш буюрилган! Ушлаган одамга мукофот берилади! Қани, хоҳ эркак бўлсин, хоҳ хотин — ҳамма, дарҳол кийининглар!

Бир лаҳза Криворуковнинг меҳмонлари анграйиб қолишди. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган гап бўлаётган эди-да: зиёфатни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, худонинг ўзи кечирсину, аллақандай исковуч итдек, номаълум бир қочоқнинг ортидан ҳаллослаб югургинмиш.

Йигитлардан баъзи бировлари қайсарлик қила бошлаган эди, урядник уйнинг тўридаги иконалар тагида ўтирган Епифаннинг ёнига ўтди-да, унинг балдоқ тақилган чиноқ қулоғига нималарнидир шивирлади.

— Жим, йигитлар!— дея қичқирди Епифан.— Подшонинг навкари буюряпти ахир! Демак, зиёфат тўхтайтиди! Бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳозирок ташқарига чиқиб, ўрмонга, дарё бўйига боради! Қочоқ ўша ерда, бошқа борадиган жойи йўқ валатининг!

— Ё қудратингдан! Илгарилари овда ҳайвонни шунақа қуршаб олишарди, энди бўлса одамларни қувадиган бўлишибди,— дея биринчи марта юрак ютиб гап қотди уч кундан буён чурқ этиб оғиз очмай ўтирган келин. Бироқ унинг сўзлари меҳмонларнинг тинимсиз қий-чувиغا сингиб кетди. Тўс-тўполон шу қадар авжига чиққан эдики, гўё бир лаҳзадан сўнг Криворуковнинг йўғон қарағай тўсинлардан қурилган икки қаватли уйининг мустаҳкам деворлари бу шовқин-сурбига дош бера олмай тарс ёрилиб кетадигандек туюларди.

— Никифор! Никифор!— дея қичқирди мезбон ўтliga қараб.— Қани, подшонинг навкарларига бир стакандан ароқ қуйиб бер-чи. Кўзлари ўткирроқ бўлади шунда.

Никифор отасининг амрини бажо келтирди. Урядник билан миршаблар тик туришганича ароқни смиривиб ичишди-да, ҳар бири ўзига яқинроқ турган бирор таомдан — бири қийма қилиб пиширилган буғу гўштидан, бошқаси балиқли пирогдан, яна бири эса устига қаймоқ қуйилган қур гўшtidан олиб газак қилишди.

Ярим соатдан сўнг бақириб-чақириб ҳаммаёқни бошига кўтарганича эркагу аёл меҳмонлардан иборат оломон дарё соҳили бўйлаб ёйилиб кетишди. Эркаклардан кўпчилиги болта, паншаха, мисранг ва белкураклар кўтариб олишганди; Никифорнинг яқин дўстлари эса, унинг ўзи каби, милтиқлар билан қуролланишганди. Зеро, Криворуковнинг уйида қўшоғиз милтиқдан тортиб, бироғиз берданкагача, сочма ўқли тўппончадан тортиб, йирик ҳайвонни ов қилганда ишлатиладиган қўлбола қуйма милтиққача бор. Хотинлар ҳам эркаклар ортидан пилдираб боришарди. Кайфи ошиб қолган оғзи коскироқлари эса қўлларидаги темир айри, товадаста ва чўчқага ем тайёрлашда ишлатиладиган тўқмоқларни силкитишганича ҳар хил беҳаё гапларни айтиб қичқаришарди.

Урядник бошлиқ йигирматача эркак қайиқларга ўтириб, дарёнинг нариги соҳилига сузиб ўтишди. Уларнинг орасида ўзининг ҳамтовоқ ошналари билан Никифор ҳам бор эди. Барча, агар қочоқ шу атрофда бўлса, у, албатта, нариги соҳилдаги ўрмонга яширинади, деб ўйларди. Чунки у ердаги ўрмонда одам уёқда турсин, от-уловни ҳам яшириш мумкин бўлган хилват жойлар кўп эди. Қишлоқ томондаги соҳилда эса дов-дарахт йўқ ҳисоби, майсазорларда қўй-сигирлар ўтлаб юрар, одамлар уёқдан-буёққа танда қўйишарди. Биров молини ҳайдаб келгани далага ўтса, бошқалар Парабелдаги черковга ибодат қилгани боришар, учинчи хил одамлар эса, ёнғоқ, мўйна ва илвасин кўтариб, пристанга, савдогар Гребеншчиковнинг омборлари томон равона бўлишарди.

Орадан кўп ўтмай нариги соҳилга сузиб ўтган эркаклар бир қаторга тизилишди-да, ўрмонга кириб ғойиб бўлишди. Бу соҳилдагилар ҳам саф тортишди: қирғоқнинг шундоқ четида икки миршаб борарди; улардан сал нарироқда эркаклар, ундан ҳам нарироқда эса хотин-халаж палапартиш қадам ташларди. Улар шу тартибда бор-йўғи бир чақиримча йўл босишди. Кейин саф бузилиб, кўпчилик ортда қола бошлади. Тўйда яхшигина отиб олганларнинг оёқлари чалишиб кетмоқда. Баъзи чоллар ҳам тезда чарчаб қолишди. Қочоқнинг ортидан қувиш, турган гап, уларга оғирлик қиларди. Ёш жувонларнинг ҳам кишилик пойабзалда лой кечигга унчалик ҳушлари йўқ эди. Ахир боёқиш-

лар бу оёқ кийимини никоҳ кунию катта байрамдаги ибодат маҳали ва аҳён-аҳёнда меҳмонга боришгандагина бир-бир кийишган эди-да. Бироқ миршаблар ва айниқса Епифан Криворуковнинг ўзи нариги соҳилдаги кишилар билан тинмай товуш бериб боришар экан, нуқул ҳаммани қисталанг қилишарди.

— Э-ҳей! Э-ҳей! — дея қичқиришарди нариги томондан.

— Э-ҳе-ҳей! Кетяпмиз! Кетяпмиз! — дея ҳамма учун жавоб қиларди товуши ўткир Епифан.

Қишлоқ печларининг тутуни, турли таомларнинг исли-ифорли ҳиди сигирларнинг маърашию итларнинг ҳуриши билан биргаликда анча ортда қолиб кетди. Нариги соҳилдаги «Э-ҳей! Э-ҳей!» — деган овозлар ҳам энди бўғиқ, онда-сонда эшитила бошлади. Кейин Епифаннинг ўзи ҳам гарчи тўхтамай илгарилаб бораётган бўлса-да, борган сайин истар-истамас жавоб қайтара бошлаган эди: чамаси, унинг овози бўғилиб қолган бўлса керак.

Миршаблардан бири, оёғи қавариб кетди шекилли, қирғоққа ўтирди-да, шошилмайгина этигини ечиб, пайтавасини қайта ўрай бошлади. Кўринишидан у хизмат йўлида жон койитадиганларга ўхшамасди. Хотинлар ҳам анойи эмас, буни дарҳол пайқашди-ю, бири рўмолини қайта ўраган, бошқаси юбкасини тўғрилаган, яна бири эса ботинкасининг ипини қайта боғлаган киши бўлиб, таққа тўхташди-қўйишди. Анча сийраклашиб қолган сафда энди кўпи билан ўнтача одам бормоқда. Энг четда — қирғоқнинг шундоққина ёнидан иккинчи миршаб билан Епифан кетмоқда. Сафнинг нариги четида, қирғоқдан анча йироқда бораётган жувон эса Никифорнинг қайлиғи, Епифаннинг янги келини Поля эди.

Поля яйраб-яшнаб қадам ташларди. Уч кундан бери турли ноз-неъматлар ва ичкилик уйиб ташланган дастурхон ёнида, шовқин-суроннинг ичида ўтиравериб, у жуда толиққан эди. Дастлабки никоҳ кечалари-ку, уни баттар ҳолдан тойдирганди. Бу ерда, кенг далада эса унинг баҳри дили очилмоқда. Қаршисидан эсаётган изғирин шамол юзини сийпаб, аъзойи баданидаги чарчоқни қувиб чиқармоқда ва қизга тетиклик бахш этмоқда. Поля Криворуковнинг тер, тамаки ва ичкиликнинг ачимсиқ ҳиди тутиб кетган уйига яна қайтиб

бормаслик учун ҳам сира тўхтамай, узоқ-узоқларга кетаверсам дерди.

Ҳадемай оёқ остида устини қиёқ қоплаган дўнгликлар учрай бошлади, олдинда, буталар ортида тақасимон кўрфаз йилтираб кўзга ташланди. Чамаси, таъқиб этувчилар шу ерда тўхташади. Кўрфазни кечиш ёки уни четлаб ўтиш учун бир талай йўл юришни ким ҳам истарди дейсиз. Епифан ҳам энди бутунлай жимиб қолганди ва бошини қўйи солганича миршабнинг ортидан сургалиб борарди. Хотинлар эса бир жойга уймаллашиб олишди-да, алланималар ҳақида берилиб гаплаша бошлашди.

Сувнинг ярқираб кўриниши жувоннинг кучига куч қўшгандек бўлди. Поля тезроқ кўрфазга етиб олиб, юзқўлини ювиш ниятида буталар оралаб кетди.

Соҳилга етиб олгач, қиз гоҳ у ер, гоҳ бу ерга оёқ босиб кўрди, ҳамма жой ботқоқ экан. Поля турган жойдан юз қадамча нарида қиргоқ тикка кўтарилиб, жарлик ҳосил қилганди. Жарликнинг сувга туташган пастки қисми қизғиш қумдан иборат бўлиб, анча қаттиқ кўринарди. Қалин баргизуб қоплаган сўқмоқ сув бўйига олиб тушишига имони комил бўлган Поля қадамини тезлатди. Чиндан ҳам икки юз-уч юз қадам юргач, сўқмоқ улкан қоратераклар ёнидан илонизи бўлиб қиялаб кетди. Сувга бор-йўғи уч қадам қолганида, Поля жарликнинг четида ўсган мажнунтолнинг қалин новдалари тагига яширилган қайиқда шумшайиб ўтирган бир одамни кўриб қолди.

Поля қўрқувнинг зўридан бор овози билан қичқириб юборишни ҳам, орқага қараб қочишни ҳам билмай, турган жойида қотиб қолди.

— Салом, яхши қиз!— деди кутилмаганда хотиржамлик билан қайиқдаги одам. Унинг бундай хотиржамлиги жувонни шаштидан туширди. Поля чўчиб унга қаради-ю, шу заҳоти унинг ўзи ҳам ҳуркиб турганини пайқади. Ҳансираб нафас олишидан кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушар, қулоқчини тагидан эса чаккасига реза-реза тер оқарди. Бу одам худди балиқчилар каби пахталик шим ва калта пўстин кийиб, устидан хонаки матодан белбоғ боғлаган, оёғида балиқчилар киядиган қўнжи узун этик, қўлларига чарм қўлқоп илиб олганди. Бироқ унинг қорачадан келган юзи, қоп-қора, жингалак соқоли, қўй кўзларини қандайдир

қисиб қараши, елкаларини аломат қийшайтириб ўтириши бу ерлик одамларникига сира ҳам ўхшамасди. Қайиқнинг тумшуғига бир нечта балиқ тутиладиган тўр, болта, декча ва егулик солинган брезент халта ташлаб қўйилганди. Буёғи, ҳаммаси ғирт наримликларга хос бўлган нарсалар.

Бироқ қанчалик ниқобланмасин, келгинди эканлигини сира ҳам яшира олмаслигини, чамаси, унинг ўзи ҳам тушуниб турарди.

— Одамларингиз мени қидиришяпти, яхши қиз,— деди у яна ўша-ўша хотиржамлик билан. Аммо Поля унинг асаблари нақадар таранг тортилгани, бу хотиржамлик унга нақадар қимматга тушаётганини яққол сезиб турарди.

— Менинг ўзим ҳам ўша қидириб юрганларданман,— дея соддадиллик билан иқрор бўлди қиз.

— У ҳолда, қани, қичқир, мени тутиб бер,— деди қатъий оҳангда, ҳатто бирмунча қўрслик билан нотаниш киши ва бу билан гўё: «Қочоқ бўлсам ҳам, лекин қўрқоқ эмасман!»— дегандай кўкрагини кериб қўйди.

Поля бир лаҳза ҳозир уни тутиб бергудек бўлса, нималар содир бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўрди: Епифан билан миршаблар ўлжага ташланган калхатдай югуриб келишади. Бу одам уларнинг чангалига дош бера олмайди, зеро, унинг ўлиги учун ҳам мукофот ваъда қилинган-ку. Буни ўйлаб даҳшатга тушди-ю, атрофга олазарак бўлиб қараганича деди:

— Қайиқни манави теракзорга яширгин-да, ўзинг ўрмонга қараб югур. Кўрфазнинг охирида ертўла бор. Уша ерда икки-уч кун ўтира тур. Тўс-тўполон босилсин, ўзим хабар қиламан.

Нотаниш кишининг кўзларида ҳадик учқунлагандек бўлди. Поля буни дарров фаҳмлади.

— Тезроқ бўл! Миршаблар ҳам, мужиклар ҳам ичиб олишган. Шафқат қилиб ўтиришмайди!

— Ҳай, майли, бўлганича бўлар!— дея хитоб қилди нотаниш киши ва қайиқнинг тумшуғидан ушлаб, уни осонгина қирғоққа тортиб чиқарди.

Кейин у қизни яхшироқ таниб олай деган ўйда бошини кўтариб қаради. Лекин Поля аллақачон сўқмоқдан ғойиб бўлган эди.

Акимов оралаб бораётган қалин толзор кўрфазнинг юқори қисмида анча орқага чекинган; яна ҳам юқори лаб кетган қирғоқда эса қайин, қарағай, тоғтерак ва арча каби дарахтлар аралаш-қуралаш ўсган.

Ертўланинг эшиги тўғри кўрфазга қараган экан. Пастга қараб тўрт қадам юрилса, тўғри сувнинг бўйига тушилади, ўнг ва сўл томонда саргайиб кетган қиёқзор ҳамда кўкимтир тупроқ уюмлари кўзга ташланади.

Акимов толзордалигидаёқ, ертўладан биронта одам чиқмасмикин, ўрмон оралаб тушган сўқмоқдан бирор киши келиб қолмасмикин ёки дарёдан бирор кимса қайиқда сузиб келмасмикин, деган хаёлда атрофни узоқ кузатиб турди.

Қош қорайгач, у ертўла томон юрди — тунни қандай ўтказишнинг тадоригини кўриб қўймоқ лозим эди. Акимов эшикни очиб ичкари кирганди, димоғига дудланган балиқ ва пичаннинг хушбўй ҳиди урилди.

Стол ва чорпоянинг тепасида, ертўланинг у бурчагидан-бу бурчагига тортилган арқонда қоқ қилинган зоғорабалиқлар осиб қўйилган; темир печка устида чўян декча ва мис чойнак турарди. Эшик олдидаги токчага эса кружка, туз солинган шиша банка ва яримта кўмач қора нон қўйилган.

Акимов шошилиб орқасига қайтди. Ертўладаги барча нарсалар бу ерда одамлар яшагани ва улар бу ердан яқиндагина чиқиб кетганларидан далолат бериб турарди. Улар овда тутилиб қолган бўлиб, ҳаш-паш дегунча келиб қолишлари ҳам мумкин-ку ахир.

Акимов нарироқдаги арчанинг ортига ўтди-да, унинг қалин шохлари панасида турганича қулогини динг қилиб кута бошлади. Шамол ҳуштак чалар, шох-шаббаларни силкитар, унинг ҳамласидан дарахт таналари қисирлар, тўлқин шовуллаб қирғоққа урилди.

Йигит арча ортида турар экан, агар зарурат туғилиб қолса, бу ердан қандай қочишни хаёлан чамалаб кўра бошлади. Авваламбор қирғоқдан тўғри сувнинг бўйига сакраш керак, сўнг ўзини толзорнинг ичига уриб, ундан теракзорга ўтиш лозим. У ерда шартта қайиққа ўтириб, қирғоқнинг қинғир-қийшиқлигидан фойдаланган ҳолда ғойиб бўлиш мумкин...

Бутунлай қоронғи тушди.. Кечаси шамол анча тинди-ю, лекин бунинг эвазига ҳаво очилиб, осмону фалакда гужгон ўйнай бошлаган юлдузлардан аёзнинг нафаси урилгандек бўлди. Қаҳратон қиш яқинлашиб келмоқда эди.

«Кечикдим! Атиги беш кунга кечикдим», дея хаёлидан ўтказди Акимов, ўзини-ўзи койиб. У оёқ остидаги хазоннинг шитирлашига қулоқ солганича қоронғида пайпасланиб аста-секин ертўлага қайтди.

Акимов гугурт чаққан эди, балиқ мойи солинган идишнинг ичидари тунука найчага тиқилган пилик—жинчироққа кўзи тушди.

Пилик гугурт чўпидан ўт олиб, аввалига бир зум липиллаб турди—да, сўнгра бир маромда текис ёна бошлади. «Аввало тамадди қилиб олмоқ керак», дея қарор қилди Акимов. У нондан озгина синдирди—да, арқондаги зоғорабалиқлардан бирини олиб, гўштини шилди ва нон билан қўшиб ея бошлади. Шўртанг овқатдан сўнг сув ичгиси келди. Чойнак қорағат баргидан солиб дамланган яхна чойга лиқ тўла экан. Чойни ҳузур қилиб симирди. Бир кружкасига тўймаган эди, яна қуйиб ичди. Еб-ичиб, қорни тўйгач, чироқни ўчирди.

Чорпоянинг усти юмшоққина экан. Пичан янги солингани боисидан у ҳали яхши босилмабди. Акимов атрофга қулоқ солиб ётди, бироқ ҳаммаёқ қабристон мисол жимжит, тиқ этган товуш эшитилмасди. Қўрқув ва сергакликдан ҳорғинлик ғолиб келди—йигит ухлаб қолди. Тунда у икки-уч марта уйғониб бошини кўтарди-ю, лекин шу заҳоти яна ухлаб қолаверди.

Акимов азонда зоғорабалиқ билан бир бўлак нон олиб ертўладан чиққанида, сўнги юлдузлар сўниб бормоқда эди. Дарёнинг устини бутунлай туман қоплаб олганди. Ғира-шира қоронғиликда ер бағирлаб сузаётган туман худди қор уюмларига ўхшаб кетарди. Оёқ остида кечаси музлаб қолган япроқлар чирсилларди.

Акимов ертўла олдида бирпас айланди-ю, ammo кечагидан яхшироқ жой топа олмади. У чакалакзорга кириб, ўзининг тўнтариб қўйилган қайиғи устига ўтирди—да, ертўладан кўзини узмай тамадди қила бошлади. Қизнинг шу ерга яшириниб ўтириш ҳақидаги маслаҳати, ҳар қалай, унга умид бағишламоқда эди. «Агар унинг миршаблар билан тили бир бўлса

аллақачон уларни бу ерга бошлаб келган бўларди», дея ўйларди Акимов.

Дарё ва ўрмон қуёшнинг совуқ қизғиш шуъласи билан ёришгани заҳоти сўқмоқда пахмоқ телпак, калта пўстин ва чарм қопланган пийма кийиб олган бир чол пайдо бўлди. У елкасига милтиқ осиб, қўлида қизилтол новдаларидан тўқилган сават кўтариб келарди. Саватнинг устига бўз сочиқ ёпилганди.

Акимов нафасини ичига ютиб қимир этмай ўтирди. Чол ўз уйига киргандек эшикни ланг очиб, ертўлага тушиб кетди. У ертўладан бир неча дақиқадан сўнг қайтиб чиқди. Энди унинг елкасидаги милтиқ билан қўлидаги сават йўқ эди. Чол ўзича алланималарни хомчўт қилиб бир лаҳза тўхтаб турди-да, сўнгра сўқмоқдан юриб сув бўйига тушгач, қичқирди:

— Ҳой, Гаврюха, овқат стол устида! Эртага келаман!

Акс садо чолнинг товушини илиб кетди-ю, қаёқлардан дандир ўрмоннинг ичкарасидан «ла-ма-ан! Ма-ан!» деган овоз келди.

«Қанақа Гаврюха? Қаерда у?» — беихтиёр атрофга аланглаб ўйларди Акимов. Чол эса бирпас индамай турди-да, сўнгра трубкасини тутатиб, яна қичқирди:

— Ҳой, Гаврюха, овқат столда!

«Толда-а!» — такрорлади акс садо.

Бир оздан сўнг чол орқасига ўгирилиб, ирмоқ томон қарай-қарай тепаликка кўтарила бошлади. У пиймали оёқларини ерга уриб, бир оз депсиниб тургач, ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлди.

«Агар Гаврюха чолнинг гапларини эшитган бўлса, у ҳолда нега мен уни кўрмаймман?» — дея мулоҳаза юритарди Акимов. Йигит бу ерда бир соатми, беш соатми, қанча бўлмасин, сабр қилиб Гаврюханинг пайдо бўлишини кутишга аҳд қилди. Модомики чол унга егулик келтирган экан, демак, Гаврюха қорни очиб нонушта қилишни ҳам, тушлик қилишни ҳам истаб қолар-ку ахир.

Вақтнинг ўтиши жуда қийин бўлди. Акимов аввалига тўнтарилган қайиқда қимир этмай ўтирди, сўнг туриб ҳам кўрди ва яна жойига ўтирди. Бироқ совуқ калта пўстиндан ҳам ўтиб кетгандан кейин чакалакзорда ўзи очган яланглик имкон берган қадар уёқдан-буёққа юра бошлади.

Гаврюхадан эрталаб ҳам, чошгоҳда ҳам дарак бўлмади. Шу пайт кутилмаганда Акимовнинг миясига бир фикр келиб қолди: «Чол Гаврюха деб мени чақирмаганмикин?! Эҳтимол, уни кечаги қиз юборгандир ва чол бу ҳақда мени огоҳлантиришнинг бошқа йўлини топа олмагандир». Йигит бир кўнгли ҳозироқ ертўлага бориб, чол саватда нималар олиб келганини кўрмоқчи ҳам бўлди, бироқ эҳтиёткорлик туйғуси уни тўхтагиб қолди. «Чол шунчаки найранг бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Ертўланинг олдида пистирмага дуч келаману бор тоат-ибодат бекор кетади». Йигит шу зайлда ўзи билан ўзи курашиб кунни кеч қилди.

Акимов балиқ мойи солинган идишдаги пиликни ёққан эди, стол устида хурмачада сут, кулча нон ва бир бўлак пиширилган гўштга кўзи тушди. «Бирор ерда хат-пат бўлса-чи?» — дея ўйлади Акимов ва стол устини диққат билан кўздан кечира бошлади. Хурмачани кўтариб кўрган эди, учбурчак қилиб ўралган қозғозга кўзи тушди. Хатда аниқ-таниқ қилиб, йирик-йирик ҳарфлар билан шундай деб ёзилган эди: «Сиз Гаврюхасиз. Хавф-хатар тугагач, сизга хабар қиламиз. Келажак ҳақида ҳам ўйлаб кўрамиз — қаҳратон қиш келди, бу ердан кетишнинг иложи йўқ энди. Ҳар эҳтимолга қарши милтиқ қолдирыяммиз. Миршабларнинг диққатини ўзингизга жалб қилмаслик учун, яхшиси, ўқ узмаганингиз маъқул. Зўр бериб сиз Обнинг юқори оқимига, Колпашево томонга ўтиб кетгансиз, дея гап тарқатяммиз. Лекин барибир эҳтиёт бўлинг».

Акимов кун бўйи овқат емаганди, аммо ҳозир очликни ҳам унутиб қўйди. У хатни қайта-қайта ўқиб чиқарди. Йигит уни ёқиб юбормоқ учун жинчироққа яқинлаштирар, лекин дарҳол тортиб олиб, ҳар бир ҳарфга диққат билан разм солганича яна қайта ўқий бошларди. «Ким менга ёрдам берапти ўзи? Кеча анави қиз... бугун эса чол»... Ташқарида қиш тунлари қутурадиган шамол ув тортмоқда эди.

Иккинчи боб

1

Парабель фельдшери Федор Терентьевич Горбьяков бундан олти йил муқаддам бева бўлиб қолганди. Улимидан сўнг хотини унга ҳайҳотдай ёғоч уй, сарпо-

суруғи солинган ва устига оқ тунука қошланган катта сандиқ, ўн уч яшар қизи Поля ҳамда отаси Федот Федотовични мерос қолдирди. Оилавий ҳаётнинг биринчи куниданоқ Горбяков қайнотасини немисчасига «фатер», деб атай бошлаганди.

Горбяков Нарим томонларга ўз хоҳиши билан келмаганди. Томскдаги императорлик университети медицина факультетининг талабаси бўлган пайтлари у марксистик тўғаракка аъзо бўлиб кирганди. Университетда студентлар ғалаёни бўлган кезлари Горбяков бу тўс-тўполонларда фаол иштирок этди: митингларда нутқ сўзлади, норозилик баёноти билан ректорнинг ҳузурига борди, университет боғида революцион варақалар тарқатди. Орадан кўп вақт ўтмай у бир тўп студентлар билан бирга қамоққа олинди. Яширин ташкилотнинг аъзолари бўлган ва қамоқ жазоси ҳамда каторгада мажбурий меҳнат қилишга ҳукм этилган бошқа студентларга қараганда у тагин ҳам ссон қутулди: Горбяковни Нарим ўлкасидаги Костарево қишлоғига уч йилга сургун қилишди.

Лекин инсон пешонасига нима ёзилганини билмайди, деб жуда тўғри айтишган экан. Горбяков университетга уч йилдан кейин ҳам, беш йилдан кейин ҳам қайтиб бормади. Костаревонинг шундоқ ёнгинасида жойлашган Парабелда кекса балиқчи, Сахалин каторгасининг собиқ маҳбуси Федот Федотович Безматерних деган одам яшарди. Унинг Фрося исмли қизи бор эди. Лекин у Федотнинг ўз қизими ёки асрандисими — буни ҳеч ким аниқ айтолмасди. Одамлар бошқа бир нарсани яхши билишарди: Безматерних қизини жондан ортиқ яхши кўрар, уни еру кўкка ишонмас эди. Овқатнинг сархилини ҳам, кийимнинг асилини ҳам Федот Федотович Фросяга илинарди.

Оч қолмаслик важдан сургундагиларнинг кўпчилиги кузги балиқ ови пайтида савдогарларга тўр тортиш учун ёлланишгувчи эди. Федор Терентьевич Фросяни биринчи бор шу ерда учратди. Учратди-ю, севиб қолди.

Орадан ярим йил ўтгач, Горбяков Фросяга уйланди-да, қайнотасининг қишлоқдан анча четда турган уйига кўчиб келди. Сургун муддати тамом бўлганидан сўнг Горбяков Томскка жўнади. Томскда у фельдшерликка имтиҳон топширди ва қўлида гувоҳномаси би-

лан яна Парабелга қайтди. Уша кезлари «номатлуб унсурларни» Нарим томонларга сургун қилиш борган сари авж олаётган эди. Миршаблар сони ҳам тобора ортиб борарди. Кўчиб келувчилар ҳам йилдан-йилга кўпаймоқда эди. Йўқсил одамларни бўш ерлар ўзига жалб қиларди. Шунда ақлли бир одамнинг миясига, бундай жойларда халқни табобат ёрдамидан маҳрум қилиб бўлмайди-ку, деган фикр келиб қолди. Федор Терентьевич Горбяков ана шу йўсинда бу ерларга сайёр фельдшер қилиб тайинланди.

Горбяковнинг иши, сирасини айтганда, жуда беҳаловат эди. У йилнинг ярмини сафарда ўтказарди. Ёз пайтлари қайиқда, қиш кезлари эса от ва буғуларда Обь ҳамда унинг ирмоқлари — Васюган, Тим, Парабель, Кета, Чулим соҳилларида жойлашган энг йироқ ўтову қишлоқларгача етиб борарди.

Сургун қилинганларнинг кўпчилигига ва деҳқон, балиқчи, овчилардан иборат маҳаллий аҳолига Горбяков табобат хусусидаги маслаҳатлари, дори-дармонлари билангина эмас, балки, энг муҳими, илиқ сўзи, қалбининг қўри билан ҳам ёрдам берарди. Лекин Горбяков ёрдам бера олмаган, даволашга ожизлик қилган одам унинг ўз хотини Фрося бўлиб чиқди. Тез авж олган сил касали боёқиш аёлни олти ҳафтанинг ичида ёруғ дунёдан олиб кетди. Горбяков хотинини Обь соҳилидаги шамолларга кўксини тутиб турган тепаликка дафн этди. Қабр устига қўйилган мрамар лавҳага эса у ўз қўли билан: «Сенинг чиронинг, Фрося, она тупроғингга бўлган муҳаббатим янглиғ ҳеч қачон қалбимда сўнмагай», деган сўзларни ўйиб ёзди.

Бу ёзувни бировнинг ўқиши аҳтимолдан узоқ эди, зеро, баланд соҳилга деярли ҳеч ким чиқмасди. Боз устига, Горбяков мрамар лавҳага ўша сўзларни ўйиб ёзар экан, бу ишни бировлар ўқисин, деб қилмаганди. Буни у ўзи учун ёзган, ўз виждонининг амри билан бажарган эди.

Хотинининг ўлиmidан сўнг у шаҳарни қўмсайдиган бўлиб қолди. Баъзан Горбяков бу беҳаловат ишни ташлаб, Нарим ўлкасини бутунлай тарк этгиси, университет, кутубхоналар, кўп нарсаларни ўрганиш мумкин бўлган одамлар бор шаҳарга қайтгиси келиб қоларди.

Бироқ ойлар кетидан ойлар ўтиб, йил тугарди-ю, Федор эса ҳамон эскичасига яшаб юраверарди. Шун-

дан сўнг Горбьяков бу ўлкага абадий боғланиб қолганини англаб етди. Бунинг устига, қизи Поля ҳам вояга етиб бормоқда эди. Федор унга диққат билан разм солар экан, йўқ, қизим бу ерларни ташлаб кетишга рози бўлмайди, деган қарорга келди, зеро, қизи учун ёз кезлари тошиб оқадиган манави дарё, унинг кимсасиз соҳиллари, узилган ўқ уч қулоч масофадан нарига ўтмай, бирор дарахтга қадалиб қоладиган манави қалин ўрмон, қаёққа қарама, уфққа қадар бўй чўзган манави поёнсиз ўтлоқлар ўрнини ҳеч қандай шаҳар боса олмайди.

Горбьяковни қайнотаси — қария Безматернихнинг тақдири ҳам ташвишга солмоқда эди. Уни бу ердан шаҳарга олиб кетиш қамоққа ташлаш билан баробар бўларди. Чолни бегона одамлар орасида ёлғиз қолдиришга эса унинг виждони йўл қўймасди: Федот Федотович ўзгаларнинг ғамхўрлигига муҳтож бўладиган ёшга яқинлашиб қолган эди.

Кейин унинг бу ерда қолишига бошқа бир сабаб ҳам бор эдики, эҳтимол, буниси барча бўлак сабаблардан муҳимроқ бўлиб чиқар. Горбьяков лавозимига кўра, бажарадиган вазифалари бўйича фельдшер эди, яъни, қисман расмий шахс бўлиб, расмий хизматдаги одамлар билан мулоқотда бўлиб турарди. Бироқ ўз эътиқодни, дунёқараши, руҳий интилишларига кўра у ўзини инқилобчи-большевик, ҳаёти бир умрга партия билан боғланган одам деб ҳис этарди.

Наримда бағоят махфий шароитда яширин партия маркази иш олиб борарди. Унинг ишлари шу қадар махфий эдики, ҳатто сургун қилинган большевиклар ҳам бу ишларни англаб етиши амримаҳол эди.

Ишни бундай ниҳоятда махфий олиб боришга эса шароит мажбур қиларди: сургунда большевиклар билан бир қаторда сиёсий қарашлари ўзгача бўлган одамлар — меньшевиклар, эсерлар ва анархистлар ҳам бор эди. Полиция айғоқчиларидангина эмас, большевикларнинг инқилобий йўли мутлақо бошқа йўналишда эканлигини тушуниб қолган сиёсий мухолифлардан ҳам хавфсирашга тўғри келарди. Стратегия ва тактика хусусидаги тафовут Россиянинг сиёсий партиялари орасида катта ихтилофга сабаб бўлганди.

Наримдаги яширин партия маркази махфий кватиралар ва пинҳоний учрашув жойларининг жуда мо-

ҳирлик билан тузилган тармоғи орқали Томск, Москва, Петербург ҳамда муҳожир большевикларнинг чет элдаги гуруҳлари билан алоқа қилиб турарди. Марказ Нарим ўлкасига сургун қилинган большевикларнинг ички алоқаларига ҳам раҳбарлик қиларди. Агар айрим ўртоқлар сургундан қочгудек бўлсалар, бу ҳол марказ ушбу чорани мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди ва унинг муваффақият билан тугаши учун қўлидан келган ҳамма чорани кўради, деган маънони англатарди.

Горбьяковнинг тақдири ҳақида ҳам марказнинг тегишли қарори бор эди. У яшаётган жойидан ҳеч қаёққа жилмаслиги, ўзининг фельдшерлик иши билан шуғулланавериши ва комитетга ташқи дунё билан алоқа қилишда ёрдам бериб туриши лозим эди. Партиянинг иродаси ана шундай бўлиб, Горбьяков бу ишларнинг ҳақиқий кўлами ҳақида сургун қилинганларнинг ҳикоялари ва баъзан қўлига тушиб қоладиган матбуот материаллари орқали тасаввур ҳосил қиларди.

Парабель ирмоғида бир қочоқ пайдо бўлганини Горбьяковга Поля айтиб берди. Қочоқни таъқиб этишда иштирок этганидан сўнг қиз ўзининг уйига югуриб келди. Отаси соқоли ўсган юзини кенг ва бақувват кафтининг устига қўйганича каравотда ухлаб ётарди. Тўй ташвишлари уни ҳам анча толиқтириб қўйганди: сеп тайёрлаш, уйда меҳмон кутишга ҳозирлик кўришининг ўзи бўладими ахир. Кейин у яхшигина отиб ҳам олганди, албатта. Ичишни-ку, асли у студентлик пайтидаги базмлардаёқ жуда ўрнига қўярди.

Поля отасининг сиёсий маҳбуслар билан алоқаси борлигидан мутлақо беҳабар эди. Шу билан бирга, у отаси билан бувасининг уларга ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмасликларига ҳам қаттиқ ишонарди. Уларнинг ўзлари ҳам бир вақтлар сургунда бўлганлар-ку ахир. Лекин шунга қарамай, қиз партия ҳақида, большевиклар тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди. Поля отасининг ҳикояларидан унинг ҳаёт йўлини, отаси бу ерларга, Нарим ўлкасига қандай келиб қолганини яхши биларди.

Шунингдек, у худонинг қарғиши теккан бу ўлканинг энг пасқам ва овлоқ жойларида истиқомат қилувчи маҳбуслар орасида отасининг анчагина дўстлари ҳам борлигини ўзича фаҳмлаб юрарди.

Кеча кўпроқ ичиб юборгани ва сўнгги кунларнинг

беҳаловат ўтганлигидан Горбьяковнинг боши оғриб ётарди. У хиёл оқ оралаган қоп-қора соқоли устидан энчи юзини иккала кафти билан қаттиқ ишқалаганича ўрнидан аранг турди-да, этигини кияр экан, қизидан бўлган воқеани бир бошидан сўзлаб беришни илтимос қилди. Поля миршабларнинг келиши-ю, қочоқнинг Парабель ирмоғи қирғоқлари бўйлаб таъқиб этишганидан тортиб, то у билан кўрфазда қандай учрашиб қолганига қадар — ҳаммасини батафсил ҳикоя қилиб берди.

— Биронта каллакесар жуфтакни ростлаган бўлса керак-да! — деди қизининг ҳикоясини эшитиб бўлгач Горбьяков ўзича ва, «агар бизнинг одамлардан биронтаси қочганида, мени албатта огоҳлантириб қўйишган бўларди», дея хаёлидан ўтказди.

Поля, гарчи сиёсатнинг нозик томонларини яхши тушунмаса-да, каллакесар жинойтчи билан сиёсий маҳбусни бир-биридан фарқлай оларди.

— Нималар деяпсиз, дада! — хитоб қилди у. — Мен урядникнинг ашаддий давлат жинойтчиси қочибди, деб айтганини ўз қулоғим билан эшитдим ахир. Оддий каллакесарни у ҳеч замонда шундай деб атармиди?!

Горбьяков ҳурпайган сочларини силади-да, мундштугини оппоқ тишлари билан тишлаганича, пишиллаб қўйди. «Эҳтимол, мени огоҳлантиришга улгуришмагандир. Кейин ундан ҳам баттари — алоқа ишламай қолган бўлиши ҳам мумкин», дея ўйлади у.

— Тўғри айтасан, Поля! Ҳаммаси бўлиши мумкин. Уша одамнинг ким бўлишидан қатъий назар, уни фалокатдан қутқариб, яхши иш қилибсан. Ертўлада бирикки кун ўтиради-да, кейин жўнаб қолади.

— Йўқ, жўнамайди! Унга менинг хабаримни кутинг, деб айтганман, — деди қатъият билан Поля. — Кейин ўзингиз ўйлаб кўринг: қаёққа ҳам кетарди у? Обь музлай бошлади. Йўллар бекилиб қолган. У энди на сувдан, на қуруқликдан кета олади. Қўлида эса ички кийимлари солинган халтадан бўлак ҳеч нимаси йўққа ўхшайди.

Горбьяков пиджагининг чўнтагидан тароғини олди-да, ойна олдига бориб, патак бўлиб кетган соқолини тарай бошлади. «Бу қочоғи тушмагур, жуда ғалати одам экан-ку. Энг қийин пайтда йўлга отланибди. У ё жуда довурак йигит, ёки бу ернинг шароитини мут-

лақо билмайди», дея ўйларди Горбяков кўзларининг таги солинқираган ҳорғин юзига тикилар экан.

— Майли, Поля, энди... уйингга тезроқ кета қол. Сен тўғрингда бирор ёмон фикрга бориб юришмасин тагин,— деди у сўнгра бир оз зўракилик билан. Горбяков қизи бегона бир хонадонни деб, ўзи туғилиб ўсган қадрдон уйини тарк этаётгани ва ундан, яъни отасидан бир умрга ажралиб кетаётганига ҳамон ишона олмай юрарди. «Нимаям дердим... муҳаббат деб қўйибди бунинг отини. Узим ҳам худди шундай қилмаганмидим ахир? Бу ерларга зўрлаб юборишганди, қолишга келганда эса, ўз ихтиёрим билан қолдим. Ҳаммасига ўша муҳаббат сабабчи». Қизи савдогарнинг ўғлига турмушга чиқаётгани Горбяковнинг кўнглига хуш келмасди. У фақат Поля Никифорни отасининг уйидан олиб кетишга аҳд қилганини ўйлабгина бир оз таскин топарди. Ҳа, у жуда саботли, тиришқоқ қиз: айтганини қилмай қўймайди.

Қиз янги уйига тезроқ кетиш ниятида эшикни очиб, ташқарига чиқаётган эди, отаси уни тўхтатиб қолди.

— Агар бирор гап бўлиб қолса, миршаблар нималар тўғрисида сўзлашаётганларига қулоқ солиб кўр, қизим. Ким экан ўша қочоқ? Кейин борганимда айтиб берасан.

— Ўша одам совуқ ва очликдан ҳалок бўлмасмикин, дадажон? Федот бувамлардан қочоқ учун ертўлага бирор егулик бериб юборсангиз бўлармиди,— деди Поля отасига илтижо қилгандай тикилиб.

Қария Федот Федотович печка устида белини иссиққа бериб ётган эди. У боядан бери куёви билан набирасининг товушига қулоқ соларди-ю, лекин уларнинг нималар тўғрисида гаплашаётганларини тушуна олмай гаранг эди. Поля унинг номини тилга олганини ёшитгач, чол чаққонлик билан ўрнидан турди-да, печни тўсиб турган парда ортидан оппоқ сочли бошини чиқариб сўради:

— Мени чақирдингми, Полюшка?

— Йўқ, буважон, безовта бўлманг.

— Хўп, яхши. Мен бўлсам бирор иш чиқиб қолибдими, деб ўйлабман,— деди Федот Федотович гоҳ Поля, гоҳ Горбяковга савол назари билан қараб.

Горбьяков Акимов билан учрашишга шошилмади. Наримдаги марказдан бирор хабар келмагунча унинг таваккал қилишга ҳаққи йўқ эди. У кўраётган ягона чора — ҳар уч кунда бир марта қочоққа озиқ-овқат юбориб туриш бўлди.

Овқатни у ерга Федот Федотович олиб борарди. Чол қўлидаги нарсаларни ертўлада қолдирарди-да, дарҳол ортига қайтарди. Ҳар гал чолни кўрфазга юборётганида Горбьяков, эҳтиёт бўл, миршабларни қочоқнинг изига солиб қўйма тагин, дея такрорларди. Бу огоҳлантиришларга жавобан қария киноя аралаш бурун жийриб қўярди.

Орадан ўн кун ўтди. Иван Акимов эса ҳамон кўрфаздаги ертўлада истиқомат қиларди. Горбьяков Наримдан хабар келишини сабрсизлик билан кутмоқда эди. Дарёлар қаттиқ музлаб қолганди. Тизза бўйи қор ёққан бўлиб, қишқи йўлдан одамлар кечасию кундузи юра бошлаган эдилар.

Бир куни Горбьяковнинг уйи ёнига Парабель урядниги Филатов тушган чана келиб тўхтади. Федор Терентьевич катта хонадаги тарози олдида ўтирганича дориларни тақсимлаётган эди. Урядник ўзининг қимматбаҳо соғлиги масаласида ҳам, хизмат юзасидан ҳам Горбьяковнинг олдига тез-тез келиб турарди. У баланд бўйли, қоқсуяк одам эди ва озгинлигидан шикоят қилавериб, ўзининг ҳам, хотинининг ҳам, фельдшернинг ҳам ўлгудек жонига текканди.

— Сирасини айтганда, Иван Терентьевич, — дерди дўрилдоқ овозини баралла қўйиб урядник, — ҳақиқий давлат кишилари бу ерда бор-йўғи иккита: сиз ва мён. Миршабларни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Бўлмагур одамлар!

Филатов шу гапни такрорлашни яхши кўрарди. Чамаси, бу сўзлар унинг ботиний эътиқодини ифодалаб, анча маълумотли одам бўлмиш фельдшер билан ўзини тенг кўришга имкон берарди.

— Ҳақ гапни айтдингиз, Варсонофий Квинтелянич! — дея жавоб қиларди Горбьяков. — Бу ерда бутун самодержавиени сен билан икковимиз суяб турибмиз.

Горбьяков тимқора кўзларини ялтиратиб, мийигида кулиб қўярди-да, кейин шу заҳоти жиддийлашиб, жу-

да сипо бўлиб қоларди. Филатов унинг айниқса шу хислатига тан берарди. «Мустақил одам! Илдизи бақувват унинг», дея ўйларди урядник. Фельдшер ичида уни қандай сўзлар билан сўкиб ўтирганини эса Филатов ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди.

Горбяков тарози билан дориларни нарироққа суриб қўйди-да, Филатовни кутиб олиш учун даҳлизга чиқди.

— Кел, Варсонофий Квинтельянич, қани, ичкари кир! Ҳозир чой дамлатаман. Хўш, қалай, яхши бориб келдингми?

• Филатов ҳатто шинелини ҳам ечмади.

— Маъзур тутасан, Федор Терентьич, шошиб турибман. Яхши бориб келдим. Дарё бутунлай музлаб, йўл яхши бўлиб қолди. Мана, сенга посилка олиб келдим. Марҳамат, ол! Яна китоблар шекилли? Жуда ақлли одамсан-да, Федор Терентьич.

— Ишларинг жойидами, Варсонофий Квинтельянич? Хизмат қалай кетяпти?

— Ишлар чатоқ, Федор Терентьич! Анави қочоқ хўдди ернинг тагига кириб кетгандай ғойиб бўлди-қўйди. Эсингдами, Полянинг тўйида тутмоқчи бўлган эдик-ку?

— Ғойиб бўлди, дейсанми?

— Осмонга учиб кетдими дейман, лаънати! Изсиз йўқолди-я! Становой қисти-бастига оляпти. Мужикларни ёллаб, ўрмонларни тинтиб чиқишни буюрди. Колпашевога ҳам худди шундай буйруқ берилган. Мужикларга тўлаш учун пул ҳам ажратилган.

— Шунча шов-шув кўтарилибдики, демак, анча катта жиноятчи экан-да.

— Жуда катта, Федор Терентьич! Становойнинг гапига қараганда, фақат Томскдан эмас, нақ Питернинг ўзидан ҳам буйруқ кетидан буйруқ келаётганмиш: ернинг тагидан бўлса ҳам қочоқни топишни талаб қилишаётганмиш!

— Айтишга осон бу нарса!

— Нимаям қилардик? Хизматимиз шунақа! Ҳозир ҳовлима-ҳовди юриб мужиклар билан гаплашиб кўраман. Шояд, эртага кераклича одам йиға олсам.

— Соғлигинг қалай, Варсонофий Квинтельянич? Курагингнинг таги санчмаяптими?

— Санчиб турибди.

— Эҳтиёт бўл, Варсонофий Квинтельянич, ўзингни-

Ўзинг нест-нобуд қилиб қўйма тагин. Яна озганга ўхшайсан чоғи.

— Нима қилай; бўлмасам? Хизматимизнинг ўзи шунақа!

— Бир-икки кун ётиб, аъзойи баданингни яхшилаб иситишинг керак.

— Ўрмонни тинтишни пайсалга солмаслик буюрилган...

— Менинг ишим огоҳлантириб қўйиш, Варсонофий Квинтелянич.

— Жуда бошим қотиб қолди-ку.

— Яшайдиган ҳам, ўладиган ҳам ўзинг.

Ташвишга тушиб қолган урядник хонадан талмов-сираб чиқиб кетган заҳоти Горбяков китоб ўралган пакетни очди-да, улардан бирининг муқовасида Нарим маркази томонидан юборилган почтани пайпаслаб топди. Хатда қўйидагилар хабар қилинган эди:

«Қочган одам Иван Акимов бўлади. Унинг махфий тахаллуси — «Гранит». Қочиб муваффақиятли тугамоғи учун қўлингиздан келган ҳамма чорани кўрмоғингиз лозим. Марказий Комитетнинг қарорига мувофиқ, ўртоқ Гранит Швециядаги эсдек-большевиклар¹нинг фаолиятини кучайтириш ва фавқулодда муҳим бир вазифани бажариш учун Стокгольмга йўлланма олган.

Ҳеч бўлмаганда яқин уч ойсиз унинг Томск томонга келишини мутлақо ўринсиз деб ҳисоблаймиз. Бу шароитда ўртоқ Гранитга ёрдам бермоқ ниятида қўлашни лозим топган барча чораларингиз учун сиздан миннатдор бўламиз.

Ишончли маълумотларга кўра, Наримда жандармерия ва полиция амалдорларининг махсус кенгаши бўлиб ўтибди. Унда сургун қилинган сиёсий маҳбуслар, айниқса, эсдек-большевикларни қамоқда сақлаш устидан назоратни зудлик билан кучайтириш масалалари муҳокама қилинибди. Акимовни қидириш масаласига келганда, Парабель, Колпашевский ва Кривошеинский бўлисларидаги барча жарлик ва ўрмонларни тинтиб чиқиш тайин қилинибди».

Горбяков хатни ўзининг қизғиш мис спиртовкасида ёқиб юборди-да, унинг кулини бармоқлари билан эзги-

¹ Социал-демократлар (тарж.)

лаб, кулдондаги тамаки қолдиқлари билан аралаштириб қўйди. Сўнгра ўрнидан туриб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

У биринчи навбатда урядникнинг ўрмонни тинтиш ҳақидаги режасини барбод қилмоғи лозим эди. Агар шундай қилмаса, Акимовнинг аҳволи чатоқ бўлиши турган гап. Қорга ишониб бўлмайди — у сотқин. Одамлардан из қолдиради, из қолдирмай яшашга эса, инсон зоти ҳали ўрганган эмас. Тинтувчилар Парабель ирмогига боришган заҳоти кўрфазни титкилаб чиқишади. Акимовнинг бу ердан кетадиган жойи йўқ: ҳаммаёқ ўрмон ва оппоқ қор билан қопланган кимсасиз дала...

Иккинчи навбатда бажарилиши лозим бўлган иш — Акимовни бошқа ишончлироқ жойга кўчириб ўтказиш эди, токи у манави қидирувлар, тинтувлар тугаб, полициячилар ҳовридан тушгунига қадар қишини тинчгина ўтказиши мумкин бўлсин.

Горбьяков хонада тинимсиз уёқдан-буёққа юраркан, папирос кетидан папирос чекарди-ю, бироқ миясига дурустроқ фикр келай демасди.

Шу пайт эшик гичирлаб очилиб уйга Федот Федотович кириб келди. Чол куёвига доим ҳурматини жойига қўйиб, иззат-икром билан муомала қиларди. У куёвини мустақиллиги, ўткир ақли ва жисмонан бақувватлиги учун, унинг ўзига нисбатан меҳрибон ва оқибатли бўлгани учун ҳурмат қилар ва яхши кўрарди. «Жуда олижаноб одамсан-да, Федор Терентьевич, — дея ўқтин-ўқтин дилидан ўтказарди чол. — Сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганида борми, мени қувиб юборарди, қарабсанки, кўча-кўйда адашган итдек сарсону саргардон бўлиб юрардим. Ёки уйга бошқа хотин етаклаб келарди. У эса мени ажалимдан беш кун бурун гўрга тикарди. Билмадим, қайси савобли ишларим учун экан, яратган парвардигор қариган чоғимда менга сенинг ёнингда бўлишдек бахтни ато этибди?».

— Сенга баъзи гапларни айтиб қўймоқчи эдим, Федя, — деди Федот Федотович чаққонлик билан ечинар экан, печь олдида ивирсиб юрган ошпаз аёлга кўз қирини ташлаб.

— Киравер, фатер, киравер. Эшикни ўзим ёпиб қўяман.

— Гаврюха билан учрашдим, Федя. Ташвишга ту-

шиб ҳолибди у, — деди чол хонанинг ўртасида тўхтаб оппоқ сочларини силаб текислар экан.

— Нима гап бўлибди ўзи, фатер?

— Мени кутиб турган экан, ўзи олдимга келди. Вақт борида мени қутқаринглар, дейди. Кеча кечқурун ертўланинг олдига иккита ўспирин келиб қолибди. Бири ўн тўртларда экан, иккинчиси эса, йигирмаларни уриб қўйган кап-катта йигит эмиш. Иккови ҳам чангида экан. Гаврюхани кўргач, қўрқиб кетишибди-ю, йўл томонга қараб жуфтакни ростлашибди. Гаврюха, миршаблар келиб қоладими, деб кечаси билан ухламай чиқибди.

— Шунақа дегин, фатер. Чангининг изи қаёққа қараб кетибди, шуни қараб кўрмадингми?

— Қараб кўрдим, Федя. Улар Катта Нестерово томон кетишибди.

— Яхши бўлибди. Демак, дарҳол урдникнинг олдига эмас, балки маслаҳатлашиш учун ўз қишлоқларидаги биронта одамнинг олдига кетишган. Хўш, кимнинг олдига кетишганийкин?

— Билмадим.

— Ҳамма гап ана шу билмаслигимизда. Вақтимиз эса жуда зиқ. Агар Гаврюхани бу ердан олиб кетмасак, кечга яқин уни миршаблар қўлга олишади.

— У сенинг дўстинг бўладими, Федя ёки шунчаки алоқачими?

— Дўстим ҳам, алоқачи ҳам, биродар ҳам — хуллас, ҳаммасидан бор.

— У ҳолда Гаврюхани қутқариш керак.

— Хўш, қандай қилиб қутқарамиз, фатер?

— Ташвиш қилма. Мен уни Олис тайгага олиб кетаман. Уқ-дори тахт турибди, фақат ошпаз хотинга буюриб қўй, озиқ-овқат тайёрлаб берсин. Гаврюха билан ўша ерда яшаб, ов қиламиз. Унинг мен билан бирга эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Горбьяков ўйланиб қолди. Чол тақлиф қилаётган режа анча мушкул иш эди. Федот Федотович ҳар хил юмуш билан бориб турадиган Олис тайгага қадар икки кунлик йўл юриш керак. У ерда кичкинагина уй ҳам бор. Ов қилишдан ташқари балиқ тутиш ҳам мумкин. Озиқ-овқат масаласи муаммо эмас у ерда. Лекин жуда узоқ, ниҳоятда хилват жой. У ерга фақат тайгада кўп юрган тажрибали одамгина етиб бора олиши мумкин.

Хўш, марказ Акимовни эҳтиёт қилишнинг бошқа биронта чорасини ўйлаб топса-чи? Бирдан уни, айтайлик, махфий хизматдаги давлат амалдори қиёфасида зудлик билан жўнатиб юборишнинг қулай имконияти туғилиб қолса-чи? У ҳолда Горбьяков нима қилади? Парабелдан ўрмонлар, дарёлар, ботқоқликлар ажратиб турган ўша жин ургур Олис тайгадан уни қандай чақиртириб олади?

— Гап бундай, фатер, ҳозир урядникнинг уйига бориб, манави дорини берасан. Уни хотинининг қўлига тутқизасан-да, Федор Терентьич хўжайинни дарҳол тўшакка ётқизишни буюрдилар, деб айтасан. Ўзи қоқсуяк бўлса, бунинг устига Наримдек олис йўлга бориб келгач, бу дард билан ҳазиллашиб бўлмаслигини тушунтирасан.

Чол куёвининг ниятини англолмай унга тикилди. Горбьяков буни сезиб, изоҳ берди:

— Режа бундай, фатер: Филатов кўрпа-тўшак қилиб ётиб олади. Ана шунда у эртага белгилаб қўйган тинтув ўтказилмайди. Сен бориб келгунига қадар эса, мен ақлни пешлаб баъзи нарсаларнинг режасини тузиб қўяман.

Чол даҳлизга чиқди-да, бир минутдан сўнг эгнига калта пўстин, бошига ит терисидан тикилган сержун қалпоқ, оёғига қўнжи узун пийма кийган ҳолда қайтиб кирди.

— Узингдан ҳеч қандай гап қўшма, фатер. Дорини бергину — изингга қайт.

— Тушунарли,— дея тўнғиллади Федот Федотович. Унинг бароқ қошлари остидан ёшларникидек тийрак кўзлари қувлик билан чақнаб кетди, изғириндан ёрилган лабларида сезилар-сезилмас табассум пайдо бўлди-ю, сўнг шамолда кўтарилган учқундек шу заҳоти сўнди.

Дераза ортидан чолнинг оёғи остида қорнинг ғирчиллагани эшитилди. «Совуқ тушибди», хаёлидан ўтказди Горбьяков. У хонада яна уёқдан-буёққа юрганича турли чораларни ўзича муҳокама қилиб кўра бошлади: «Уни уйимга бошлаб келсам-чи? Ўзини бирор нарсани текшириш учун Томскдан келган бошлиқ қилиб кўрсатади. Масалан... Хўш, нима масалан? У нимани текшириши мумкин?.. Йўқ, бўлмайди. Бундан ташқари, у ким билан, қайси аравада келди, деган савол

туғилади. Бу ерда эса ҳар бир аравакаш отнинг қашқасидай маълум. Йўқ, бундай қилиб бўлмайди».

«Балки уни бошқа жойга кўчириб ўтказиш лозимдир? Айтайлик, Обдаги балиқчилар олдига жўнатсак... Уни ҳозир шаҳарда яшайдиган ёшликдаги дўстим сифатида ўзим бошлаб боришим мумкин... Қишки балиқ овининг ишқибози сифатида бирон ҳафта бошпана беришларини илтимос қиламан... Хўш, бир ҳафта ҳам ўтар, кейин нима қиламиз? У ерда биринчи куниеқ уни тутиб бермасликларига ким кафолат бера олади? Ҳозир одам яшайдиган жой борки, ҳамма ерда полициячилар изғиб юришибди».

Шу йўсинда қайнотаси қайтиб келгунга қадар Горбяков маълум бир тўхтамга кела олмади. Чол эса фавқулодда бир янгилик топиб келди:

— Дорингни, Федя, хотинига топширдим. Роса миннатдорчилик билдирди ўзиям! Яхшилигингни унутмасликларини айтиб қўйишни буюрди. Буёғи аён энди: яхшилигингни ерда қолдиришмайди.

— Узини кўрдингми?

— Кўрдим! Уша ярамас хизматини бажариб ўтирибди...

— Бу нима деганинг?

— Костарево миршаби билан ўтириб олиб, Гаврюха чиқиб кетиши мумкин бўлган йўлларнинг барини тўсиб қўйишнинг режасини тузаяпти.

— Қачон пистирма қўймоқчи эканлигини фаҳлмадингми?

— Кўппакларини эртага ишга солмоқчи. Беканинг ўзи айтди. Эртага зарур бир ишни бажарганидан сўнг, пешиндан кейин жир йиққани ётармиш.

— Нима қиламиз энди, фатер? — Горбяков қанчалар ташвишга тушганини яширолмай қолганди.

— Олдини оламиз, Федя.

— Хўш, қандай қилиб, фатер?

— Тунда Гаврюхани Олис тайгага олиб кетаман. Улар орқа-олдини ўнглаб олгунича, биз ғойиб бўламиз-қўямиз.

— Бўпти, отлан, фатер. Шундан бошқа чорамиз йўқ, — деди Горбяков изтироб билан қизини эслар экан. «Қани энди Поля ёнимда бўлганида! Йўлга ҳозирлик кўришда ва уларни кузатиб қўйишда ёрдамлашган бўларди», дея ўйларди у.

Поля эса янги уйда яшамоқда эди. Бу хонадонда уни синчиклаб кузатишар, у ҳам ўз навбатида азмоиш олиб, янги уйга кўникиб борарди. Криворуковларнинг оиласи, гарчи унча катта бўлмаса-да, ундаги ҳар бир одамнинг ўзига яраша димоғ-фироғи бор эди. Аввало Епифан Корнеевич Криворуковнинг ўзини олайлик. Ёши элликдан ошган бўлишига қарамай, қадди қомати келишган, чайир одам. Унинг тўқ сариқ сочларига биронта ҳам оқ ораламаган, қўй кўзлари чақнаб туради, товуши ўткир — ҳовлининг бу чеккасида туриб қичқирса, нариги чеккасида қулоқни қоматга келтиради.

Епифан — абжир одам. Чор атрофдагиларнинг бари шундай дейди. Тўғри айтишади ҳам. Абжир бўлмаса, тақдирини шундай усталик билан жиловлаб олармиди? Епифан ишни савдогар Гребенщиковнинг қўлида сайёр гумашталиқдан бошлаган эди, энди бўлса, ўзи ҳам деярли савдогар бўлиб қолди. Қиш кезлари Епифан бутун Нарим ўлкасида уёқдан-буёққа изғиб, қумлоқ жойлар, ўнгирлар, қароргоҳларда тутилган барча балиқларни сотиб олиб, уларни Голешчихинодаги ўз омборларига йиғади-да, рождество байрамидан сўнг Томскка балиқ карвонларини жўнатади. Ҳар бир карвонда йигирматадан кам чана бўлмайди. Хўш, бу чаналар қанақа бўлади ўзи? Чиройли қилиб бўйланган дўға билан чанага қўшилган отнинг ўзигина эмас. Бу шумурт ва қизилтол новдаларидан тўқилиб, темир ҳалқалар билан чанага маҳкам биркитиб қўйилган катта кажава ҳамдир. Кажава эса тилоғоч палёнидай йирик-йирик бикри, нельма, муқсум ва елимбалиқларга лиқ тўла бўлади. Ҳар бир кажавадаги балиқлар кам деганда йигирма пуд келади. От кучлироқ бўлганида эса, йигирма беш пуд ҳам ортилаверади! Нақд бебилиска муллажирингнинг ўзгинаси бу!

Қиш давомида Епифан Корнеевич ана шундай карвонлардан ўнтачасини шаҳарга жўнатади-да, янги олган бу даромаддан ҳамёни қаппайиб кетганини ҳис эта бошлайди. Шундан сўнг Епифан яна Обь соҳиллари бўйлаб изғий бошлайди, у ерларда эса унинг таниш-

билишлари, ошна-оғайнилари жуда кўп. Балиқ шўрва билан ароқни мириқиб ичиб олишгач, роса суҳбат қуришади, умрбод дўст бўлиб қолиш ҳақида онт ичишади, кайфлари тарақ бўлганидан кейин эса, ҳатто қучоқлашиб ўпишишади ҳам. Кейин Епифан кузги-қишки мавсумда ов қилинадиган балиқ учун ширинкома чиқариб беради. Эски йил тугаб, янгиси ҳали бошлангани йўғу, қарабсизки, Епифан оладиган молини олдиндан тайёрлаб қўйибди. Буёғига энди вақти келганида артелма-артель юриб, овни йиғиб олиш ва янги карвонни йўлга шайлаш қолади, холос. Ҳаёт ана шу йўсинда тегирмоннинг чархпалаги янглиғ айланавради.

«Бўрини оёғи боқса, мени отим билан ёпинчиғим боқади», дегувчи эди хохолаб кулганича Епифан Корнеевич. Чини билан ҳам у тиним деган нарсани билмасди: бир ерда муқим ўтира олмасди.

Уйда Епифан жуда кам бўларди. Бир қарасанг, карвон билан Томскка жўнар, бир қарасанг, балиқчилар олдига йўл оларди. Қишда шундай бўларди. Ёзда эса у пристанма-пристанъ юрар ва катта тахта қайиқларида ўтириб олиб, ўткинчи кемаларга янги тутилган балиқ сотарди. Голешчихинога келиб қолган кезлари ҳам у уйда ўтира олмай, ўтлоқ томон ошиқарди. Епифаннинг аравага қўшиладиган ўттизта оти бор эди. Бундан ташқари, молхонаси тойчоғу қўй-сигирга тўла эди. Наримда эса қадимдан, биринчи кўчманчилар келган пайтдан буён масофани ўлчаш учун қўлландиган Коломна чақирими каби қиш анча узун бўлади. Ана шу қиш ичида шундай подани дурустроқ боқиш учун ҳар бир бошга ўттиз ғарамдан хушбўй пичан керак. Бу пичан ҳовлига ўзидан-ўзи келиб қолмайди! Уни ўриш, қуритиш, бир жойга йиғиш, сўнгра уйга ташиб келиш лозим.

Епифан бутун оиласини пичан ўримига олиб чиқади, яна келгиндилардан элликка яқин кишини ёллайди ҳам.

Одамлар Епифанникига ишлаш учун жон-жон деб келишади. У ишчиларни яхши боқади, баъзан қиттай-қиттай ароқ ҳам қуйиб беради ва пул тўлаётганида хасислик қилмайди, тийин устида тишини синдириб ўтирмайди.

Уни қувноқ феъли учун ҳам яхши кўришади. У

жуда одамшаванда, чаққон мужик. Ұзи ишдан қочмайди, қаерда оғирроқ иш бўлса, енг шимариб ишлай-веради, лекин бошқаларни ҳам тинч қўймайди, шоширад. Имиллаган одамларни заҳархандалик билан чақиб-чақиб олади, баъзан эса астар-аврасини ағдариб сўкиб ҳам беради.

Баъзан Епифан ножўя қилиқ ҳам чиқариб қўярди: икки-уч кун босим ичиб юборарди. Бундай ҳолларда у уйга чалажон бўлиб қайтарди. Кўзлари ўнграйиб, ранги оппоқ оқарганича, гандираклаб қуюқ охра бўёғи билан бўялган зинадан иккинчи қаватдаги ўз хонасига кўтариларди-да, кўрпа-тўшак қилиб ётиб оларди. Шу ётишда у икки-уч кунлаб ётиб қоларди. Бундай пайтларда унинг товуши ҳам эшитилмас, ўзи ҳам кўринмасди. Уни фақат хотини, ёрдамчиси, хонадонининг бекаси бўлмиш Анфиса Трофимовна парвариш қиларди. Улар ўзаро секин, товушларини пасайтириб сўзлашарди. Нима тўғрисида сўзлашганларини эса ёлғиз худонинг ўзи биларди.

Энди Анфиса Трофимовнага ўтайлик. Голешчи-хиноликлар у ҳақда ҳар хил фикр юритардилар. Кўпчилик Криворуковлар хонадонидида бош одам худди ана шу бека бўлади, деб ҳисобларди. Анфиса Трофимовна баланд бўйли, тўладан келган, хатти-ҳаракати вазмин бир аёл эди. Барвасталиги, оғир-вазмин ва художўйлиги учун бўлса керак, қишлоқдагилар унга «гумбаз», деб лақаб қўйишганди. Лекин Анфиса Трофимовна оддийгина бир одамнинг қизи эди. Унинг отаси Ильинское қишлоғининг деҳқони бўлиб, у ерда карвонсарой тутарди.

Анфиса Трофимовна эридан тахминан беш ёш катта. Унинг ўзи шундай дейди. Аслида эса Епифан хотинидан саккиз ёш кичик. Уларнинг тенгсиз никоҳининг сири ҳам худди ана шунда.

Қизлигида Анфисанинг бошига бир фалокат тушганди. Ёши энди йигирмага тўлганида, у бир дардга чалинди. Унинг айни эрга тегадиган пайти эди, аммо ҳасталик қизни тўшакка парчинлаб қўйди. Бедаво бод унинг сумбатдай қоматини букчайтирди. Оёқ-қўли шишиб кетди, бармоқлари қийшайиб қолди, умуртқасининг икки жойида эса муштдек келадиган шиш пайдо бўлди. Бечора ота-онасининг қилмаган иши, кўрмаган чораси қолмади: уни қип-яланғоч қилиб

эрталабки шудрингга олиб чиқишди, турли гиёҳларни қайнатиб ичиришди, сочиқ қиздириб босишди, бочкадаги сули бўтқасига солишди. Томскка олиб бориб, Сибирдаги биринчи императорлик университетининг машҳур профессорларига ҳам қўрсатишди. Шу зайлда беш йил қийналишди. Лекин ҳеч нима ёрдам бермади. Онаси куюниб йиғлар, отаси чуқур-чуқур хўрсинарди. Айтишга осон: қизлари бир умрга мажруҳ бўлиб қолса-ю, ота-онанинг кўнгли эзилмасинми ахир?!

Буни қарангки, Анфисани бир ёзнинг ичида Федот Федотович Безматерних даволади. Тўғри, шахсан ўзи даволамади-ю, лекин қизнинг ота-онаси ниҳоятда умидсизликка тушиб, тақдирга тая бериб қўйишган бир пайтда ундан ажойиб бир маслаҳат чиқиб қолди.

Федот Федотович Парабелдан Томскка йўл олган балиқчилар карвонини кузатиб боришга ёлланган эди. Карвон Ильинскоедаги карвонсаройда тунаб қолди. Кечки овқат пайти устида катта самовар турган стол ёнига карвонсарой соҳиби ҳам келиб ўтирди. У ҳозиргина оғриқнинг зўридан чинқириб йиғлаётган қизини печнинг устига чиқариб қўйган эди. Одатда қиз белини печнинг иссиғида тобласа оғриқ бирмунча пасаярди.

Шу аснода карвонсарой эгасининг бошига кутилмаганда тушган бу фалокат ҳақида сўз кетди. Ана шунда Федот Федотович бирдан:

— Менга қара, оғайни, сен қизингни балчиқ билан даволаб кўрмадингми?— дея сўраб қолди.

— Қанақа балчиқ?

— Кўлнинг балчиғи-да.

— Хўш-хўш, отахон, гапиринг-чи.

Федот Федотович бор гапни айтиб берди. Гап бундай бўлган экан: у Нарим ўлкасига келиб жойлашгач, орадан ўн йилча вақт ўтганидан сўнг, Безматернихнинг ўзига ҳам бод касали азоб бера бошлабди. Ўша кезлари у жуда бақувват мужик бўлган экану, лекин дард устунроқ келибди. У букчайиб, оёқларини кериб юрадиган бўлиб қолибди.

Кунлардан бирида Олис тайгада ов қилиб юрганида Федот Федотовичнинг кўзи кичкинагина бир кўлга тушибди. Бу кўлнинг бошқа кўллардан фарқ қиладиган жойи йўқ экан. У пастликда жойлашган бўлиб, атрофини қалин ўрмон қуршаб олган, қирғоқларни эса қиёқ ва қамиш қоплаган эди. Вақт-вақти билан унинг

соҳилидаги қумни қандайдир кўкимтир ёғли парда қоплаб оларди. Лекин шамол туриб, тўдқин кўтарилгач, сув бу пардани изсиз ювиб кетарди. Ёз кезлари Федот Федотович ана шу кўлда чўмилишни одат қилиб олди. Кейин кийим-кечагини ҳам шу сувда юва бошлади. Шундан сўнг у бир оз энгил тортаётгандек бўлди, айниқса, оёғига жон кирди. Шпшиб, майишиб кетган бармоқлари юмшаб, ҳаракатга келиб қолди. Ҷша-ўша Федот Федотович бу ерда ҳар куни чўмиладиган бўлди, фақат чўмиладигина эмас, балчиққа кўмилиб узоқ-узоқ ётди.

Совуқ ҳам тушди, Федот Федотович эса барибир кўл бўйига боришни канда қилмади. У балчиққа кўмилиб оларди-да, ер қаъридан кўтарилаётган ҳароратни ҳис этиб ётарди. Ниҳоят, Парабелга қайтадиган вақт ҳам этиб келди—совуқ тушиб, қор ёғди, кўл ҳам музлаб қолди. Федот Федотович чанғида учинш учун турди-ю, қувонганидан қичқириб юборди: бели мутлақо оғримай қўйган, оёқлари энгилгина бўлиб, ўзи-ўзи югуриб кетадигандай туюларди.

Олиш тайгага этиб олиш қанчалик қийин бўлмасин, отаси Анфисани ўша кўлга олиб борди. Ёзнинг охирига бориб Анфиса беш йиллик азобни кўрмагандай шоду хуррам оёққа туриб кетди. Шундан сўнг қиз Безматерних чолнинг олдида тиз чўкди-да, қўлларини қовуштириб деди:

— Мен энди, Федот Федотович, сизни бир умр дуо қилиб ўтаман. Ёдингизда бўлсин, агар бошингизга бирор фалокат тушса, биринчи бўлиб ёрдамга келаман. Сизни менга худонинг ўзи етказди, сиз орқали шифо бахш этди у.

Анфиса уйига қайтди. Отаси билан онаси, энди қизимизни эрга бериш керак, дея қарор қилишди. Шундан сўнг унга сеп йиғиб, куёв излай бошлашди.

Гарчи Анфиса келишган, кўркам қиз бўлса-да, лекин ҳаёти чаппасига кетган эди. У дард чекиб ётганида дугоналарининг бари турмушга чиқиб, болачақали бўлиб кетишганди. У тенги йигитлар ҳам уйланиб олишганди. Анфисанинг кўнгли вайрон бўлиб, дугоналарсиз, ёр-дўстларсиз яшай бошлади. Айниқса, сингиллари Евдокия, Глафира, Неонила ва Марфаларни бирин-кетин эрга беришганида унинг кўнгли ўксиди.

— Қари қиз!— дейишарди одамлар энди ўқтин-ўқтин Анфиса ҳақида.

Бироқ Анфисанинг ёши ўттиздан ошган ва у энди умрим ёлғизликда ўтар экан, деб тақдирга тан бера бошлаган бир пайтда карвонсаройга Епифан танда қўйиб қолди. Савдогар Гребеншчиковнинг гумаштаси сифатида у қишлоқма-қишлоқ кезиб, балиқчилар артелидан овчилар қароргоҳига ўтиб юрарди. У абжир йигит бўлиб, аёл зотининг кўнглини овлашни яхши кўрарди. Ёш жувонлар, қари қизлар, кўнгли бўшроқ хотинлар уни яхши танишар ва қўлларидан келганича кўнглини олишга ҳаракат қилишарди. У эса бирига рўмол, бошқасига бир қадоқ пряник, учинчисига бир банка обакидандон совға қилиб юрарди.

Епифан Анфисанинг ҳам кўнглини топа билди. Қиз аввалига ҳадиксиради, йигитнинг хушомадини рад этиб юрди-ю, лекин охири таслим бўлди. Кўп ўтмай ота-онаси Анфисанинг ҳомиладор эканлигини билиб қолишди.

Епифан яна карвонсаройга келганида, Анфисанинг отаси уни алдаб ичкари хонага бошлаб кирди-да, ёшикни ичидан беркитиб олиб, унга мушт ўқталганича дўқ ура кетди:

— Хонадонимни бадном қилдинг, аблаҳ! Энди қизимга уйланасан! Агар уйланмасанг, Обда йўлингни пойлайман-да, ҳуққига ташлаб балиқларга ем қиламан!

Епифанни қўрқитиш қийин эди. Унинг ёнида доим пул бўлар ва шу боисдан ҳам ўқлари барабанга жойлоғлиқ чет эл пистолетини олиб юрарди.

— Минг сўм берсанг уйланаман!— деди оппоқ тишларини ялтиратиб тиржайганича Епифан. У анчадан бери сармоя тўплаб манави разил гумашталик вазифасидан воз кечини ва ўзи мустақил иш бошлашни орзу қилиб юрарди.

Анфисанинг отаси Трофим ялиниб-ёлвора бошлади. Ахир бунақада хонавайрон бўламан-ку, сен мени кафангадо қилмоқчимисан, дея зорланди. Бироқ Епифан карвонсарой эгалари мўмайгина пул топишларини бошқалардан яхшироқ биларди. Ижара ҳақи, чой ҳақи, озиқ-овқат ҳақи, пичан ҳақи, ем-хашак ҳақи дегандай пул турли йўллар билан оқиб келаверади. Карвонсарой эгалари энг ичида ароқфурушлик ҳам

қилишади. Бу ўринда улар инсоф қилиб ўтиришмайди! Зеро, ўткинчи одамнинг кўнгли қиттай ичишни тусаб қолган экан, пулнинг бетига қараб ўтирмаслигини яхши билишарди.

Трофим қанча саркашлик қилмасин, лекин, барибир, Епифаннинг талабини қондиришга мажбур бўлди. Тўйни ҳам дарров ўтказиб юбора қолишди. Шундан сўнг Епифан хотинини Парабелга олиб кетди. Епифаннинг қайнотаси билан тузган битими сир бўлиб қолмади, албатта. Одамлар ҳайратдан ёқаларини ушлаб қолишди:

— Оббо Епифани тушмагур-ей! Қайнотасидан нақд минг сўм ундириб олибди-я! Нима учун, қандай қилиб ундириб олганийкин—ёлғиз худонинг ўзи билади!

Умуман, бу тўй одамларга роса гап-сўз бўлди. Баъзилар эса ҳатто: «Епифан Анфисани беш йил ўтмасдан ташлаб кетади! Унинг ҳар бир қишлоқда биттадан жазмани бор!» — дейишгача бориб етишди.

Лекин тезда қишлоқнинг ғийбатчилари тилларини тийиб қолишди. Епифан бутунлай ўзгарди-қўйди. У энди анча вазминлашиб, бутунлай ишга шўнғиб кетди. Ана шундан кейингина одамлар Анфиса бекорга ўттиз ёшгача отасининг ёнида ўралашиб юрмаганига тушуниб қолишди. Отасининг ёнида юриб у ақл ўрганган, ҳаёт тажрибасини бойитган экан. Улар бирга яшай бошлаганларидан сўнг орадан уч йил ўтгач, Епифан Голешчихинода икки қаватли уй, бир талай от-арава сотиб олди-да, Нарим ўлкасининг у бошидан-бу бошига елиб-югура бошлади. Зийрак одамлар буни фаҳмлаб, ўзларича талқин қилишди:

— Епифаннинг ўзи ким бўлибди? Шунчаки тутун! Унинг олови — Анфиса.

Эрининг уйдаги ҳаётга разм солар экан, Поля ҳам, одамларнинг шу фикри тўғри бўлса керак, деган хаёлга бориб қолди. Дарҳақиқат, Криворуковлар хонадонида ишбоши Епифан эмас, Анфиса эди. У бутун ҳокимиятни—ҳукмдорликни ҳам, ҳакамликни ҳам, устозликни ҳам ўз измига олганди. Агар Анфиса эрини ўз вақтида ҳавф-хатардан эҳтиёт қилиб, хато йўлга киришдан сақлаб қолмаганида, қачон ва қаерда иш бошлаш, ким билан дўст тутинишу кимга панд бериш ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиб турмаганида, Епифан шу

енгилтаклиги билан хонадонидаги ҳозирги фаровонликнинг ўндан бирига ҳам эриша олмаган бўларди.

Бўйининг баландлиги, вазнининг салмоқчилигига қарамай, Анфиса анча енгил одимлар, оҳиста сўзлар ва ўзини жуда вазмин тутарди. Лекин шу билан бирга унинг қиёфасида қандайдир фармонбардорлик, қатъийлик ва ҳатто шафқатсизлик ҳам сезилиб турарди. Аёл қора кўзларини хиёл тикиб, қўлини аста силкитганича, вазминлик билан бир оғиз сўз айтса бас, одам дарров тобе бўларди-қўярди. Ҳатто Криворуковнинг омборларини қўриқлаб ётган ҳар бири эшакдек-эшакдек келадиган ва ҳеч кимни ёнига йўлатмайдиган занжирбанд итлар ҳам Анфисани кўрганлари заҳоти қирқилган думларини қисиб, бекага айбдорлардек аянчли қарашганича гингший бошлардилар.

Биринчи кунданок Поля бир нарсани тушуниб қолди: Анфиса ўзи билан бир хонадонда яшаётган ҳар бир одамнинг мустақиллигидан маълум қисмини тортиб олаётгандек бўлар, уларни гоҳ ўз ақли, гоҳ хотиржамлиги, гоҳида эса осойишта ҳукмдорлиги билан эзарди. Поля яна бошқа бир нарсани — Анфиса уни тергаб туражаги, уни ўзига бутунлай тобе қилиб, итоат эттиришга уринажagini, аммо Криворуковларнинг хонадонида ўрнашиб қолган тартиб-қоидаларни бузишга сира ҳам йўл қўймаслигини яхши тушуниб олди. Ҳозирча эса Поля кўнгли қандай тусаса, шундай яшаб келмоқда эди. У табиатан қувноқ, кулагон, ҳар хил қизиқ нарсаларни ўйлаб топнишга уста эди. Поля эркинликда ўсган, оиласида ҳеч нима унинг озодлигини чеклаб қўймаганди. Отаси, буваси ва умрининг сўнгги кунларига қадар онаси ҳам уни оқилона ва юксак бир меҳр билан севишган эдики, бундай туйғу инсоннинг қалбида фойдали меҳнатга ингилиш уйғотиб, унинг дидада қадр-қиймат тушунчасини шакллантиради.

Криворуковлар хонадонида учинчи одам — бу Никифор эди. У Анфисанинг тўртинчи боласи эди. Аввалги уч бола гўдаклик чоғида, бир ёшга етмаёқ побуд бўлишганди.

Никифор туғилганидан сўнг Елифан билан Анфиса болани сақлаб қолмоқ учун қўлларидан келган ҳамма чорани кўришга аҳд қилишди. Шундан сўнг улар старообрядчиларнинг йироқдаги аллақайси қишлоғи-

дан Секлетея исмли бир эмчи кампирни уйларига кўчириб олиб келишди. Секлетея гиёҳларнинг сирини билар, улардан ичадиган ва баданига суртадиган турли дори-дармонлар тайёрларди. Ота-онанинг кўрган чораси жуда ўз вақтида бўлган экан. Чақалоқ ниҳоятда озғин, касалманд ва нимжон бўлиб, унинг қандай тирик қолганлигининг ўзи кишини ҳайратга соларди. Секлетеянинг шифолари эм бўлдимиди ёки Никифорнинг пешонасига омон қолиш ёзилган эканми, ҳар қалай, у оёққа туриб кетди. Бу ўринда адолат юзасидан фельдшер Горбьяковнинг ҳам хизмати катта эканлигини қайд қилиб ўтмоқ лозим бўлади. Энг оғир кунларда Епифан касал боласининг ёнига Горбьяковни бошлаб келар, шунда фельдшер Криворуковлар меросхўрининг озғин елкалари ва қовурғаларини тўқиллатиб, унинг нафас олиши ҳам юрагининг уришига қулоқ солганича тепасида узоқ ўтирарди.

Ёши ўнга тўлганида (бу пайтга келиб Секлетея аллақачон бандаликни бажо келтирган эди) Никифор бирдан бутунлай соғайиб кетиб, одамларнинг кўз ўнгида кун сайин кучга тўла бошлади. Ўша-ўша ҳеч қандай дард унга яқин йўламай қўйди. Ёши ўн олтига кирганида Никифорнинг бўйи отасиникидан қолишмайдиган бўлиб, яғриндоргина йигитчага айланди. Унинг товуши дўриллаган эди ва у турли йиғинларга худди тенгқурлардек йигирма яшар йигитлар билан бирга борарди. Епифан билан Анфиса ўз фарзандларидан бошлари осмонда эди. Зеро, Никифор туғилганидан кейин ҳам уларнинг бошига яна кулфат тушганди: ўғлилари уч ёшга тўлган йили туғилган қизалоқ бор-йўғи етти ҳафта яшади.

Бироқ энди Никифор уйига фақатгина хурсандчилик келтирмай, ота-онасини анча ташвишга ҳам солиб қўймоқда эди.

Худо билсин, у кимга тортди экан, лекин Голешчихинода ҳам, Костаревода ҳам, Парабелнинг ўзида ҳам унинг дастидан ҳеч кимга кун йўқ эди. Никифор уришқоқ ва жанжалкаш бола бўлиб ўсди. Бир тўда оғайнилари биргалашиб, ўйин-кулги қилаётган қизлар галасини қувиб солишар, никоҳ ўқиладиган кунлари Парабелдаги черков олдида куёвжўраларга тегажонлик қилиб, тўполон чиқаришар, тунлари бировларнинг полизига бориб шипшидам қилиб кетишар, қўш-

ни қишлоқ йигитларининг йўлини овлоқ жойда пойлаб дўппослашарди. Бу муштлашувларда Никифорнинг ўзи ҳам баъзан роса адабини ерди. У уйига гоҳ бурнини қонатиб, гоҳ кўзини кўкартириб келар, гоҳида эса қўлини чиқариб қайтарди. Епифан билан Анфиса уни жазолаб ҳам кўришди, яхши гап билан насиҳат ҳам қилишди, лекин фойдаси бўлмади. Никифорнинг бирмунча қўйилиб қолишига бошқа бир нарса сабаб бўлди: фельдшер Горбьяковнинг қизи Поля унинг жигаридан урган эди. Қизни бирон зиёфатдами ёки тасодифан бирон жойдами кўриб қолса борми, Никифорнинг тили калимага келмай, қўллари терлар, ўзи эса дарҳол лақма ва шалпангқулоқ кучук болага ўхшаб қоларди.

Поля Никифордан анча ёш эди. Никифорнинг тўполончи оғайниларининг бари аллақачон уйланиб, бола-чақали бўлиб кетишди-ю, у бўлса ҳамон севгисини изҳор қилишга юраги дов бермай, Полянинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрарди.

Полянинг ўзи ҳам йигитга меҳр қўйиб қолганди. Никифор уни бир эмас, икки йил кутгани қизнинг қалбини ғурурга тўлдирад, унинг йигитга бўлган меҳрини янада кучайтирадди.

Епифан билан Анфиса ўғилларининг кўнгли кимда эканлигини сезиб қолишди. Никифорнинг танлаган қизи уларга ёқмади, албатта. Улар ўғилларини нариблик биронта савдогар ё становой приставнинг, ёки ҳеч бўлмаса, катта йўл устидаги қишлоқнинг йирик-роқ хўжайинларидан бирининг қизига уйлантиришмоқчи эди. Улар келин учун кўпроқ сеп олиб, қўшимча сармойани муомалага ташлашни ва шу йўсинда бойлик кўпайтиришни ният қилиб қўйишганди! Уша фельдшердан қанчаям пул чиқарди дейсиз? Тўғри, у ўқимишли, олижаноб одам, гўнг кавламайди, лекин давлати камроқ.

Фақат Поля Федот Федотович Безматернихнинг набираси эканлигигина Анфисага бир оз таскин бериб турарди. Агар ўша чол бўлмаганида, Анфисага шундай бадавлат хонадоннинг бекаси, хотин ва она бўлиш бахти қаёқда эди дейсиз? Ахир у ўша шифобахш балчиқ ҳақида айтмаслиги, юзлаб бошқа одамлар қатори унинг бахтсизлигига эътибор бермай ўтиб кетавериши ҳам мумкин эди-ку.

Албатта, эр-хотин аввалига Никифорнинг қалби-даги муҳаббатни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилиб кўришди. Олдинга отаси уни икки ой муддатга балиқ овладиган жойларга олиб кетди, кейин эса беш ҳафтага карвон билан Томскка жўнатди. Лекин худди ана шу сафардан сўнг Никифор ота-онасига Поля Горбяковага уйланмоқчи эканлигини айтди. Шунда отаси яна бир бор куч ишлатиб кўрмоқчи бўлди.

— Сенга Нарим стан приставининг қизи Клавдеяни унаштириб қўямиз,— деди Епифан Анфиса билан биргаликда ўглининг узук-юлуқ гапларини эшитиб бўлгач.

Бироқ у ўғлидан шундай бир жавоб эшитдики, ҳайратдан эсанкираб қолди:

— Кўпроқ сеп олиш дардида юрибмиз шекилли?! Йўқ, мени сотолмайсиз!

— Отангга шундай дейишга қандай тилинг борди, ярамас!— дея қичқирди одатдагидай бўғиқроқ товуш билан Анфиса.

Илгарилари Никифор отасига шундай қўпол жавоб беришга сира ҳам ботинмаган бўларди. «Чиндан ҳам биз ўғилни бой бериб қўйганга ўхшаймиз. У фельдшер қизининг таъсирига жуда берилиб кетибди», дея хаёлидан ўтказди онаси.

Епифан ғазабдан кўкариб кетиб, ер депсинди:

— Варибир сени Клавдеяга уйлантираман, ярамас!

Ана шунда Никифор отасига яна шундай бир жавоб қилдики, боёқиш Епифан бир зум тили калимага келмай қолди.

— Хўп, майли, ўша Клавдеяга уйланганим бўлсин, лекин шу шарт билан: бир ярим мингни столга қўясиз. Айтишларига қараганда, ўзингиз ойим учун нақд минг сўм олган экансиз-ку?! Ҳозир пулнинг қадри йўқ дейишади.

Епифан ўғлига мушт ўқталди. Агар Анфиса ўз совуққонлиги билан эрини вақтида тўхтатиб қолмаганида, унинг қутурган айиқдай ўғлига ташланиши турган гап эди.

— Утиринг, дадаси. Қани, ҳаммасини хотиржам гаплашиб олайлик-чи. Хўш, Никиша, сенга шу бўлмагур гапларни ким айтди ўзи?— Анфиса хўмрайган қора кўзларини ўғлига қаттиқ тикди.

— Ким айтди дейсизми? Ишончли одамлар айтиш-япти!

— Масалан, ким? Ким экан ўша ишончли одамларинг?— дея суриштиришда давом этди Анфиса.

— Ким, ким? Полянинг буvasи—Федот Федотович айтди.

— Топган одамингни қара-ю! Келиб-келиб ўша бадарға маҳбус, сахалинлик қочоқнинг гапига ишониб ўтирибсанми!— қичқирди Епифан.

Анфиса бошини қуйи солди. Худди шу ҳақоратли сўзлар унинг ҳам тилининг учида турган эди-ю, бироқ Безматерних бувага нисбатан бундай гапни айтишга унинг виждони йўл қўймасди. Унинг бадарға маҳбус олдида: «Сени менга худонинг ўзи етказди. Бошингга қандай фалокат тушмасин, ёрдамга биринчи бўлиб югуриб келаман», дея ичган қасами қалбига бир умр жо бўлиб қолганди. Бунинг устига, Анфиса бегуноҳ бир одамни қарғагани билан ўғлини аҳдидан қайтара олмаслигини яхши тушунарди.

— Сен, Никиша, одамларнинг ғийбатига камроқ қулоқ сол. Ўз ақлинг билан яшашга ўрган.

Лекин Анфиса бу сўзлари шу заҳоти ўзига мушт бўлиб тушишини билмай қолди.

— Ўз ақлим билан яшашга ўрганмай нима қиялман ахир! Лекин ўзларинг йўлимга ғов бўлиб, тўсқинлик қиялпсизлар-ку!— деди Никифор забардаст қўлларини орқасига қилганича тоқатсизланиб хонада уёқдан-буёққа юраётган отасига алам билан қараб қўяр экан.

— Майли, сен бора қол, Никиша. Даданг билан маслаҳатлашиб кўрамиз-да, кейин сенга жавобини айтамыз.

Никифор индамай хонадан чиқиб кетди. Епифан хотинининг ёнига келди ва улар алламаҳалгача шивирлашиб ўтиришди. Эрталаб Никифор ота-онаси фельдшер Горбяковнинг уйига совчи юборишга қарор қилишганидан хабар топди.

Поля Криворуковлар хонадонида содир бўлаётган барча гаплардан яхши хабардор эди. Лекин бу гапларни унга уйидаги гапни кўчага ташишни ёмон кўрадиган Никифор айтмасди.

Криворуковларнинг уйида яна бир эътиборли одам

бўлиб, бу Епифаннинг синглиси Домна эди. Лекин барча уни Домнушка, деб атарди.

Домнушканинг ёши қирқдан ошган бўлиб, лекин у ҳали турмушга чиқмаганди. Унинг бундай ёлғизлигини атрофдаги одамлар кўрсаткич бармоқларини чаккаларига аста нуқиб, маънодор бир ишора билан изоҳлашарди. Бу ишора, бечоранинг ақли заифроқ, деган маънони англатарди.

Бироқ Домнушкани яхшироқ танийдиган, у билан тез-тез ҳангомалашиб ёки унинг хатти-ҳаракатини кузатиб турадиган одамлар бошқача фикрда эдилар: улар: «Айёрлик қиляпти! Ўзини овсарликка солиб яшашни маъқул кўради!» — дейишарди.

Домнушкани Голешчихинодан бошқа жойларда ҳам яхши танишарди. У ҳаётга бўлган чексиз иштиёқи туфайли Парабелнинг атрофида худди ўрмондаги яланг жойда ўсган қўзиқоринлар янглиғ гуж бўлиб жойлашган бошқа қишлоқлардаги воқеаларга ҳам кизиқиб юрарди.

Домнушка ниҳоятда меҳрибон ва раҳмдил эди. Агар биронта одам қазо қилса, у ҳамдардлик билдиргани ва қўлидан келган хизматини қилиш учун биринчи бўлиб ўша хонадонга югуриб келарди. Агар биронтасининг кўзи ёрса ҳам у ҳаммадан олдин пайдо бўлар, гоҳ бадиқли пирог, гоҳ қаймоққа солиб пиширилган кулча ёки йўрғак учун бир парча сурп кўтариб келарди.

Ҳар хил йиғинлар: гап-гаштак, туғилган кунни нишонлаш, чўқинтириш, тўй-ҳашамлар ҳам Домнушкасиз ўтмасди.

Парабель черковида ҳам Домнушка руҳонийларнинг ўз одами бўлиб қолганди: биронта авлиёга бағишланган диний байрам арафасида черковни супуриб-сидиришни фақат Домнушкага ишониб топширишарди. Шунда у, чамаси, аёллар ичида ёлғиз ўзигина қўлида латта билан челақ кўтариб, меҳробга кирар ва причастиеда¹ ичилган виноларнинг бўш шишаси, ёниб тутаган шам қолдиқлари, марҳумларнинг хотирасига ёзилган рўйхатларнинг чириган саҳифалари ва очиқ дарчадан учиб кирган чумчуқларнинг қуриб қолган тезагини йиғиштириб супуриб-сидириб чиқарди.

¹ Причастие — христианликдаги диний маросимлардан бири (тарж.).

Товуши дагалроқ бўлиб, чўзиқ диний қасидаларни куйлашни жойига қўя олмаса-да, у черков хорида ҳам қатнашарди.

Домнушканинг яна бир ўзига хос фазилати бор эди. У бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда бўлган қари-қартанглар билан ҳам, эндигина ҳаётга қадам қўяётган ёшланглар билан ҳам бир хилда тил топишиб, гаплашиб кетаверарди. У ким билан муомалада бўлмасин, ёшлар ҳам, қарилар ҳам — ўзлари билан Домнушканинг орасидаги ёш жиҳатидан фарқни ҳис этишмасди. У ҳар кимнинг юрагидаги дардини англаб етар ва ҳар кимга дардига малҳам бўлувчи сўзларни топа биларди ҳам. Ҳамқишлоқлари Домнушкани гоҳ бирон супача ёки эшик олдидаги пиллапояда ўрнашиб олган кампирлар билан, гоҳ Парабель ирмоғининг соҳилида, хотинлар кир ювадиган кўприкчалар олдида йиғилган қизлар даврасида турганини кўриб қолишарди.

Ёшлар ҳам, қариялар ҳам Домнушкани ўз тенгқурларидек кўриб, унинг олдида ҳеч нимани яширмай гапираверишарди, зеро, улар Домнушканинг гийбат қилиш одати йўқлигини, мабодо у соддалик қилиб, бирон нимани оғзидан гуллаб қўйган тақдирда ҳам бу шунчаки гаплар бўлишини ва у туфайли одамлар орасига адоват уруғи сепилмаслигини яхши билишарди.

Одамларга баҳо беришда Домнушка ниҳоятда талабчан эди. Бир хил тоифа одамларга у гумонсираб, инонмай муомала қилса, баъзиларга киноя билан ва ҳатто баъзан таҳқирлаш даражасида муносабатда бўларди. Учинчи хил одамларни эса у жони дилидан яхши кўрарди ва ўрни келиб қолса, ўз меҳр-муҳаббатини исботламоқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қиларди.

Уйда унинг қилиқларига тоқат қилишар, баъзи пайтлари ундан чўчиб ҳам юришарди-ю, лекин Домнушкасиз қийналиб қолишларини ҳам яхши тушунишарди. Ҳовлида бўладиган ишларнинг бари, яъни сир-бузоқ, омборлар, ертўлалар унинг назоратида эди. Домнушка шундай катта ишни бир ўзи эплай олмасди, албатта. Криворуковларнинг хонадониде иккита ёлланган хизматкор билан ошпаз хотин ҳам яшарди. Соғин сирларга худди ана шу ошпаз хотин қарарди.

Узининг энг яқин қариндошлари ҳақида Домнушка қатъиян бир фикрга келиб қўйган эдики, кейинчалик у бу фикрини сира ҳам ўзгартиргани йўқ.

Акаси Епифан ҳақида у шундай дерди:

— Бебурд ва хотинбоз бизнинг Епифашкамиз! Биронта чиройлироқ хотин унга қошини учириб қолса борми, кетидан етти чақирим дэсанг ҳам югуриб кетаверади.

Келинойиси Анфиса ҳақида:

— Анфиса Трофимовна мармар тахтага ўхшайди: билмасдан тагига тушиб қолсанг — эзиб ўлдиради.

Жияни Никифор тўғрисида:

— Уришқоғу, лекин енгилтабиат. У ўғил бола бўлиб янглиш туғилган, қиз бўлиб туғилганида, осонроқ яшарди.

Домнушка ўзи ҳақида ҳам худди бошқалар сингари аямай фикр юритаверарди:

— Домнушка юмшоқ супургининг ўзгинаси: уни ўрага ташлаб юборишган ҳам бўларди-ю, лекин уйда ахлат уйилиб кетади-да. Шунинг учун ҳам эҳтиёт қилишади!

Гап келганда Домнушка ўзининг хунуклиги ҳақида ҳам сўзлайверарди. У Епифан билан ёнма-ён туриб қолганида, уларнинг иккови бир ота-онадан туғилганига кишининг ишонғиси келмасди. Инсоннинг қиёфаси учун зарур бўлган яхши нарсаларнинг бари Епифанга насиб қилганди. Домнушка паст бўйли, ёноқ суяклари туртиб чиққан, қотма юзида узун бурни билан оқиш кўзлари айниқса кўзга ташланиб турадиган бир аёл эди. Кейин шуни ҳам яширмаслик керакки, Домнушканинг кўзларида доим унга дуч келган ҳар қандай одамни сергаклантирадиган ва бу аёл қалбининг аллақаерларида яширинган телбалик ифодаси жилваланиб турарди.

— Епифашка менга аталган ҳусни ҳам ўғирлаб олган! Шунинг учун ҳам мен ана шундай тасқара ва тентак бўлиб туғилганман. Лекин яратган эгам бунинг эвазига мени бошқа бир жиҳатдан ёрлақар ахир! Ҳа, албатта ёрлақайди! Домнушка ўзининг кимлигини кўрсатиб қўяди ҳали! — дегувчи эди Домна Корнеевна сунхонлиги тутиб қолган кезлари.

Поля болалик пайтиданоқ Домнушкадан қўрқиб юрарди. Аслида, қиз ундан ҳеч қандай ёмонлик кўрмаган эди-ю, лекин теварак-атрофдагилар Домнушка ҳақида тинимсиз ивир-шивир гаплар тарқатишгувчи эди.

лар. Одамлар уни гоҳ «Криворуковларнинг жинниси», дейишса, гоҳ «жодугар», деб аташарди.

Ёши улғайгач, Поля ўзининг нақадар адолатсиз бўлгани, қишлоқ аҳлининг бир бечора бахтсиз одамга нисбатан қилган ғийбатларига ишониб, қанчалар янглишганини тушуниб қолди ва Домнушкага диққат билан разм сола бошлади.

Полянинг Криворуковлар хонадонига келин бўлиб тушганини Домнушка очиқ юз билан қарши олди. Епифан билан Анфисадан фарқли ўлароқ, Домнушка Никифорнинг Поляга уйланиш ниятини бошиданоқ маъқуллади.

— Бахтингни қўлдан чиқарма, Никишка! Бундай қизни бутун Наримни изласанг ҳам топа олмайсан,— дея насиҳат қилган эди жиянига Домнушка йигитнинг ота-онаси бутунлай бошқа ниятда юрганларини кўриб.

2

Тўрт ҳафта давомида Поля Криворуковлар уйда худди меҳмонда юргандай яшади. Истаганича ухлади, кўнгли тусаган овқатни еди, иш деб ўзини кўп койитмади. Бирон ишга қўл урарди-ю, бундай қараса, Домнушка бу ишни аллақачон бажариб қўйган бўларди. Уй ҳам йиғиштирилган, бузоқларга ҳам ем берилган, идиш-товоқ ҳам ювиб тозаланган бўлиб чиқарди.

— Мени жуда эркалатиб юборяпсан, Домна Корнеевна!— дерди шунда Поля.

Бунга жавобан Домнушка хиёл жилмайиб, Анфисанинг хонаси томон кўз қирини ташларди:

— Эркалатгани қўйишмайди, Полюшка. Сени бу уйга бекорга олиб келишган эмас.

Поля дадаси билан бувасини жуда соғинарди. Гарчи Голешчихинодан Парабелгача олисгина йўл бўлиб, айниқса, изғиринли қиш кунлари у ерга бориб келиш анча қийин бўлса-да, Поля кунига бир марта Парабелга бориб, отаси билан бувасидан хабар олиб келмаса кўнгли жойига тушмасди.

— Хўш, Полюшка, бегона уйда қандай яшаяпсан?— дея сўрарди ундан Федот Федотович.

— Бир нави куним ўтиб турибди, буважон.

— Ҳай-ҳай, яшайвер! Бирон гап бўлса, ўзингни ўтга-чўққа урма, лекин ҳақингни ҳам қўйма.

Поля ҳозирча чолнинг нимага шама қилаётганини яхши тушунмасди.

— Бу нима деганингиз, буважон?

— Хафа қилиб қўйишмасин дейман-да, қизим.

— Нега энди хафа қилишар экан? Нима, мен уларга чўримидим? — дея пов этиб ёнарди Поля.

— Ҳаётда шунақасиям бўлади, Поля.

— Менда бўлмайди!

— Биладан. Онангга тортгансан! Фейли тез эди жуда унинг. Отанг билан турмуш қуришга аҳд қилишганида, сенга очигини айтсам, эсим тескари бўлиб кетган. Ушанда унга: «Жон қизим, Фросюшка, у сенинг тенгингми ахир? Сен бир бадарга маҳбуснинг қизисан, у бўлса, шаҳарлик одам, эркин қуш», деганимни биламан. Ушанда Фросюшкамнинг тўполон қилганини кўрсанг, эҳ-ҳе...

Отаси бундай гапларга аралашмасди. Бироқ уйда Поля пайдо бўлиши билан у бутунлай ўзгариб кетарди: кўзлари қувонч билан порлаб, апил-тапил самоварга олов ташлар, столга Поля яхши кўрадиган олча мураббосидан келтириб қўярди. Ҳар гал отасининг уйини тарк этаркан, Поля дилида ўзидан ўпкалай бошларди: «Даданг билан бувангларни ташлаб, бегона бир оиллага кетдинг. Уят эмасми сенга?»

Чиндан ҳам виждони унга сира тинчлик бермасди. «Отам ҳам қариб қолгач, бу икки сўққабош чолнинг ҳоли не кечаркин?» — дея сўрарди ўзидан-ўзи. Поля Голещчихинодан Парабель томон қадам ташлаб борар экан. Лекин бу саволга жавобни у аллақачон дилида ҳозирлаб қўйган эди. Ахир Никифор Поляга у истаган пайтда Криворуковлар хонадонидан бўлак бўлиб чиқиб кетишга, фельдшернинг уйига кўчиб бориш ёки биронта бошқа жойда яшашга қатъий ваъда берган эди-да. Қиз Никифорга ана шу шарт билан турмушга чиққанди. Агар шу шарт бўлмаганида тўйнинг бўлиши ҳам амримаҳол эди.

Бир куйи Поля Парабелдан анча кечикиб қайтди. Қош қорайиб қолганди. Поля рўпарадан эсаётган совуқ шамолдан юзини қўлқопи билан пана қилганича қор уюмлари устидан сакрай-сакрай шошилиб борарди.

Криворуковлар уйи олдига келгач, у ажабланганича тўхтаб қолди. Катта лампа билан ёритилган хонанинг деразасидан у онасининг олдига бошини қуйи солиб

турган Никифорни кўриб қолди. Анфиса вазмин қадамлар билан кенг даҳлизда уёқдан-буёққа юрар ва одатда кам ҳаракат қиладиган қўлларини кескин силкитганича нималарнидир тинимсиз гапирарди. «Чама-си, Никишкага бирор-бир қилиғи учун танбеҳ бераётганга ўхшайди», хаёлидан ўтказди Поля. Полянинг ўрнида бошқа одам бўлганида, эҳтимол, қадамини секинлатиб, қайнонаси жаҳлидан тушгунига қадар дарвоза олдида кутиб турган бўларди. Бироқ Поля шошилиб уйга кирди.

У эшикни очиб ичкари кириши билан Домнушка ўзини унинг оёғи остига ташлади. Поля кутилмаган бу қилиқдан қўрқиб кетиб, қичқириб юборишига сал қолди.

— Қирма, Поля! У ерга кирма! Анфиса захрини сочиб турибди ҳозир!— дея ташвишли оҳангда шивирлади Домнушка Полянинг оёқларини қучоқлаб.

Бироқ шў гапдан кейин энди Поляни мутлақо тўхтатиб бўлмасди. У устига кигиз қоплаб, чарм тасмалар қоқилган эшикни ланг очди-да, отилиб уйга кирди.

Анфиса келинига худди қайноқ сув сепгандек, ўқрайиб қаради, Никифор бошини янада қуйи солди, унинг икки елкаси туртиб чиқиб, қўллари шалвираганича осилиб турарди.

— Ана, келдилар! Келдилар боқибегам булбулчангиз!— товушини кўтармасликка уриниб, хитоб қилди Анфиса. У қадини ростлади-да, майда қадамлар билан Полянинг устига бостириб кела бошлади.

— Олдингизда нима гуноҳ қилибман, ойижон?— дея сўради Поля дилида на қўрқув, на хижолат сезар экан. Унинг ўзига ҳатто ўгирилиб ҳам қарамаган Никифорнинг журъатсизлигидан, қўрқа-писа бошини ҳам қилиб туришидан ори келди.

— У кишим нима гуноҳ қилдим, деб сўрайдилар яна?! Вой ярамас-ей! Вой шарманда-ей! Бизникида яшаётганига тўрт ҳафта бўлибди-ю, қўлини совуқ сувга урмабди-я! Нима, ҳалимхонаси бизникида-ю, зикрхонаси дадангизникидами? У ҳолда қайси бетинг билан бизнинг дастурхондан овқат ейсан?!

Анфиса ҳамон келинининг устига бостириб келаверди, унинг залварликкина мушти бир-икки марта Полянинг шундоқ юзи ёнидан ўтиб кетди.

— Сизга нима бўлди, ойижон, эс-ҳушингиз жойида-

ми ўзи?!— деди товуши қалтираб Поля, Анфисанинг мушти даҳанини сийпаб ўтгач.

— Онамдан кечирим сўра, Поля!— дея қичқирди Никифор жойидан қўзғалмай.

— Нега кечирим сўрар эканман?! Мен ишдан қочмайман! Нима иш қилиш лозимлигини ўзлари айтсинлар, бас — бажарган бўлардим!— Шундай дея Поля қайнонасининг кўзига тик қаради. Шу йўсинда улар бир-бирларига қаттиқ тикилиб қолишди. Анфисанинг қоп-қора кўзлари атрофга учқун сачратгудек бўлиб ёниб турарди. Гарчи Поля бу дарғазаб нигоҳдан ўзини алланечук ҳис этган бўлса-да, ўзининг мовий кўзларини олиб қочмади. У Анфисага нафрат билангина эмас, балки қатъият билан ҳам тикилиб турарди. Келинининг қайсарлигини ва қўрқоқ аёллар тоифасидан эмаслигини кўрган Анфиса ўзи Полянинг олдидан нари кетди. Поля бир зумда қайнонасининг бўшашиб қолганини тушунди-ю, бу олишувдаги ўз устунлигидан охиригача фойдаланмоқчи бўлди.

— Никишка билан биз уйингиздан кетамиз, Анфиса Трофимовна! Ҳа, кетамиз бу ердан! Уйингизга келганимга бор-йўғи тўрт ҳафта бўлибди-ю, мен тўғримда гапираётган гапларингизни қаранг! Агар шундай кетаверса, бир-икки йилдан кейин нима бўлади?!

Анфиса бу гапни эшитиб шартта орқасига ўгирилди-да, майда қадамлар билан секингина одимлаб ўғлининг олдига келди. Никифор эса ҳамон калтак еган боладек, бошини қуйи солганича елкаларини қисиб турарди.

— У рост айтяптими?! Эшитяпсанми, Никишка! Шу гапи ростми?— Анфиса қўлини кенг пешбанди тагига тикқан эди, муштлири у ерда худди тўпга ўхшаб уёқдан-буёққа бориб кела бошлади.

— Бизнинг шартимиз ҳақида айт у кишига, Никишка! Айтсанг-чи ахир!— дея қичқирди Поля бошидан тивит рўмолини юлқиб олиб, калта пўстинининг тугмаларини ечар экан.

Никифор индамай турарди.

— Кўтар бошингни, жувонмарг! Эшитяпсанми! У рост айтяптими, деб сўраяпман сендан?— Анфиса энди пешбандини қўйиб юборган ва қўлларини кўксига чалмаштириб турарди.

Никифор чурқ этиб оғиз очмади.

Анфиса ғазабининг зўридан қалт-қалт титраб, ўглининг қаршисида турар экан, ҳар дақиқада унга ҳамла қилиб, Никифорни сариқ рангли полга йиқитиб тепкилашга тайёр эди. Агар шу пайт даҳлизга Домнушка отилиб кирмаганида, чамаси, шундай бўларди ҳам.

— Томоша кўрсатишни бас қил, Анфиса Трофимовна! Жуфти ҳалонинг келди. Оёғида зўрға турибди!

Анфиса ўглининг елкасига тўртган эди, Никифор бир қалқиб кетди-ю, лекин йиқилмади.

— Бор, отангни кутиб ол.

Никифор ҳовлиқиб кийим илгич томон отилди-да, шапкасини апил-тапил бошига кийиб, калта пўстинини елкасига ташлаганича ташқарига югурди. Анфиса ҳатто бошига рўмол ҳам ўрамай, чироқнинг шуъласидан қизариброқ кўринаётган кўзлари билан Поляга зимдан қараганича ўглининг ортидан чиқиб кетди.

— Ғазабининг зўридан ловиллаб ёнади-я! Ҳатто совуқ ҳам таъсир қилмайди унга!— деди унинг ортидан Домнушка пиқирлаб кулар экан.

Поля жавоб бермади. У ҳозир қоронғи тушмай Парабелга, отасининг олдига етиб олмоқ учун кўчага чиқшини ҳам ёки ўзининг кичкинагина хонасига кириб, буёғига нима бўлишини ўша ерда кутиб ўтиришини ҳам билмай эсанкираб турарди.

Эшик олдидаги пиллапояда ғовур-ғувур гап ва маст Епифаннинг алланималар деб мингиллагани эшитилди. Поля иккинчи қаватга олиб чиқадиган зина тагига жойлашган ўз хонасига кириб кетди. Домнушка ҳам печь ортидаги ўз чорпояси томон ўтиб яширинди.

Епифан маст эди, лекин Домнушка, у оёғида зўрға турибди, деб хиёл ошириб юборган экан. Епифан оёғида мустаҳкам турар, фақат бир оз гандиракларди, холос. Анфиса унинг эғнидаги буғу пўстинини ечиб олмоқчи бўлган эди, аммо эри ўзига қўл теккизишларига ҳам йўл қўймади.

— Ўзим ечаман!— дея қичқирди у қўлини чўзиб, хотинини хиёл четлатар экан.— Хўш, кампир, қани ўйнаб бер! Шундай пудрат олдимки, етти ухлаб тушингга кирган эмас! Томскка етти юз пуд балиқ етказиб берадиган бўлдим. Битта карвоннинг ўзи билан! Бирвара-

кайига! Ҳар бир пуддан мўмайгина фойда қолаверади!— дерди мингиллаб Епифан калта пўстини, бурмабел камзули, кўнжининг тепаси қайрилган пиймасини бирма-бир ечар экан.

— Яхши, яхши, юқорига чиқа қол! Уёгини кейин айтиб берасан!— дерди оҳиста Анфиса эрини тўхтатишга уриниб. Чунки у Епифаннинг валақлашини Поля ҳам, Домнушка ҳам эшитиб туришганини яхши тушунарди. Анфисанинг дунёда энг ёмон кўрган нарсаси — бу ишларни, айниқса тижорат ишларини одамларнинг кўз ўнгида ошкора қилиш эди. «Ҳаммаёққа гап-сўз қилишади, сирингни сотишади-да, кейин энг хавфли дақиқада панд бериб кетишади», дея тинимсиз насихат қиларди у савдо соҳасидаги муваффақиятлари билан мақтанишни яхши кўрадиган Епифанга.

— Поля қани? Поляни буёққа чақир!— дея қичқирди Епифан.— Келингинамга совға олиб келдим. Мана улар!— Шундай дея у қўйнининг аллақаеридан қизил шоҳи рўмол белан балдоқ чиқарди.

— Нима бало, эсингни еб қўйдингми, Епифан?— қичқирди Анфиса. Эҳтимол, бу хонадонга келганидан буён биринчи марта товушини баралла қўйиб гапириши шу бўлса керак.— Бунга муносиб эмас ҳали у! Арзимайди!

— Поляни чақир деяпман! Поля! Поля!— дея қичқирди Епифан зина тагидаги хона томон йўл олар экан.

Поля ҳаммасини эшитиб турган эди. У бурчакка тиқилиб олиб, пўстини ва рўмолини ечмай гужанак бўлганича индамай турарди. Епифаннинг қўлидаги шоҳи рўмол аланга янглиғ лобиллаб ёниб турарди. Гўё яна бир дақиқадан сўнг Криворуковнинг уйида бу алангадан ёнгин бошланадигандек туюларди. Епифан рўмолни Полянинг елкасига ташлади-да, балдоқни ёстиқ устига қўйди.

— Керак эмас! Совғангизни олмайман! Керак эмас!— Полянинг назарида ўзи бу сўзларни қичқириб айтгандек бўлди-ю, бироқ уни на Епифан, на Анфиса, на Домнушка, на ҳозиргина дадасининг отларини аравадан ечиб, уйга қайтиб кирган эри эшитди. Унинг товуши томоғига тиқилиб қолган бўлиб, мурданикидек кўкариб кетган лаблари мутлақо товуш чиқармай қимирламоқда эди.

Тўртинчи боб

1

Акимовни Петрограддагидан ҳам кўра кўпроқ Стокгольмда кутишмоқда эди.

Тараққий топган бу порт шаҳарнинг тор кўчаларидан бирида кекса рус профессори Венедикт Петрович Лихачев истиқомат қиларди.

Профессор Лихачев умрининг эллик йилини Россиянинг Урал чўққиларидан шарқ ва шимол томонга қараб чўзилиб кетган кенгликларни ўрганишга бағишлаган эди. Ўз вақтида Лихачев Петербург кончилик институтини зўр муваффақият билан тугатиб, сўнгра энг йирик немис профессорлари ва инженерларидан металл эритиш ҳамда кон қидирув ишлари бўйича сабоқ олиш мақсадида беш йил Германияда яшаган эди. Лихачев гоҳ Россия академияси, гоҳ Россия география жамияти, кўп ўринларда эса сибирлик олтин саноатининг хўжайинлари уюштирган экспедициялар билан Енисей, Обь, Иртиш ва мана шу буюк дарёларнинг беҳисоб ирмоқлари соҳилларини ипидан-игнасигача ўрганиб чиқди.

Лихачев деярли ҳар йили экспедицияга отланиб, илгари одам оёғи етмаган жойларгача кириб борарди.

Ёши бир жойга етиб қолганида Лихачев илм-фан учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган, улкан ва нодир манбаларни бир жойга жамлаб қўйган эди. Экспедициялардаги ишлари натижасида юзага келган баъзи кузатувларини Лихачев Томск университетининг илмий ишлари мажмуаларида эълон қилдирди.

Лихачев топиб келган ўлка геологияси, минералогияси ҳамда этнографияси ва археологиясига доир кўпгина экспонатлар Сибирдаги биринчи университет коллекцияларидан муносиб ўрин эгаллади. Профессорнинг илмий қизиқишлари ўсимликлар дунёсини ҳам ўз ичига оларди. У Сибирь табиатининг баъзи кўринишларини таърифлаб берибгина қолмай, балки университет гербарийси ва ботаника боғига айрим намуналар келтириб, бу соҳада ҳам илм-фанга ўз ҳиссасини қўшган эди.

Кўп йиллик илмий фаолияти ва улкан истеъдоди Лихачевни атоқли олимлар қаторига қўшиб қўйганди.

Лихачев Ломоносовнинг ҳамюрти бўлиб, шимолни яхши кўрарди ва шу боисдан ҳам Сибирга тезда кўни-

киб кетганди. Агар сиёсат билан боғлиқ бўлган баъзи муаммолар бўлмаганида, профессор бу ерларни сира ҳам тарк этмаган бўларди. Ҳар гал университетда тартибларни бирмунча эркинлаштириш — ўқув ишларига ўзгариш киритиш, олимларнинг ижтимоий вазифасини кучайтириш учун ҳаракат бошлаганида, Лихачев кескин ўзгаришларни талаб қилувчилар тарафини олиб чиқарди. Томск университети ташкил этилганининг биринчи йилиёқ у ректор ўрнатган антидемократик тартибларга қарши студентлар стачкасини қўллаб-қувватлаганди. Маориф соҳасида энг реакцион қарашларнинг тарафдори бўлмиш ректор қуруқ академизмни рағбатлантириб, ҳар қандай эркин фикрга қарши уруш эълон қилганди. Профессорлардан у фақат ўқитувчи бўлишни талаб қилар, студентларни эса ҳар жиҳатдан тергайвериб, турли шубҳа-гумонлар билан жон-қолларига қўймасди. Лихачев ректорнинг бу тутган йўлини маъқул кўрмас ва уни қўллаб-қувватлашни истамасди. Ҳамма жойда у студентларнинг мустақилликка бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқар, уларни илмий ақидаларга танқидий муносабатда бўлишга ўргатар, уларнинг дилида ижтимоий ҳаракатга қизиқиш уйғотарди.

Бир куни ректор билан округ маориф бўлимининг нозири — бу одам ўз қарашларининг реакционлиги билан ректордан ҳам ўтиб тушарди — соҳил томон чўзилиб кетган кенг қияликдан сўқмоқларда сайр қилиб юришган эди. Шу топда икковининг ҳам кайфияти тинч ва осойишта эди: ўқув йили тугаб бораётган бўлиб, худога минг қатла шукурким, биронта жиддийроқ тартиббузар воқеалар содир бўлмаганди. Бу орада эса Петербург, Москва, Қозон, Юрьевлардан аудиторияларда студентларнинг мажлис ва митинглари бўлиб ўтгани ҳақида хабарлар келиб турганди. Бу йиғинларда университетлардаги тартиблар танқид қилинибгина қолмай, ундан ҳам ташвишлироқ гаплар тилга олинганди: ҳукумат сиёсати қораланиб, император олий ҳазратлари тожи тахтининг муқаддаслигига шубҳа билдирилган эди. Сибирнинг совуқ ўлкаларига ушбу тўс-тўполонлар ҳартугул етиб келмади. Ректор билан округ маориф бўлимининг нозири бу осойишталикни ўз саъй-ҳаракатларининг натижаси деб билардилар. Студентларнинг тийиқсиз тўполонлари йўлига ўз вақтида ва катта маҳорат билан шундай бир ғов қўйилди.

ки, тартибсизликларнинг мудҳиш тўлқинлари ушбу ғовга урилиб, чилпарчин бўлди-қўйди. Ҳа, шундай бўлганди... ва, худо хоҳласа, келажакда ҳам шундай бўлаверади.

Шу пайт бирдан дарахтзор ичидан ректор билан нозирнинг қулоғига студентлар орасида кенг тарқалган «Уша йироқ, йироқ ўлкадан» қўшиғининг таниш оҳанги чалинди.

— Кўнгил очишяпти!— деди ҳомийларча бир хушфееьллик билан ректор.

— Ҳа, ёшликнинг олтин даври бу,— дея илжайди нозир.

Улар яна бир неча қадам юришди-да, кейин бирдан таққа тўхтаб қолишди. Қўшиқнинг оҳанги таниш бўлса-да, маънодор сўзлари мутлақо янги эди:

Ишонч ўти ёнар сийнада,
Енисейдан, Бийдан, Ленадан,
Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерга!
Лабда кулгу, эслаймиз хандон
Байкални ҳам Олтойни бу он,
Бутун юртга йўллабон салом,
Қўшилингиз бизга дўст-ёрон,—
деб чорлаймиз, хулласи калом.
Бунда барча тенгҳуқуқ ўртоқ,
Жарангласин алёр ушбу чоғ,
Сибирь учун биринчи қадаҳ —
Шукуҳидан дилларда фараҳ!
Иккинчисин олдик халқ учун,
«Олға!» — деган сўз учун бутун!¹

Қўшиқ ҳадеганда тинай демасди. Ёшлар янгроқ товуш-ла қўшиқни охиригача айтиб бўлишгач, уни қайтадан бошламоқда эди. Қўшиқ дам сайин кучга келиб, қўшиқчилар уни борган сари берилиб, эҳтирос билан куйлашмоқда эди.

— Ҳали шунақами... «Эркин дея, меҳнатни дея»... «Бунда барча тенгҳуқуқ ўртоқ»...— дея лаблари тезариб шивирларди ректор нозирга олазарак бўлиб қарар экан.

¹ Шеърларни шоир Муҳаммад Али таржима қилган.

— Университетимизнинг шаънига доғ туширади ахир бундай бемаза қўшиқлар!— деди хитоб қилиб нозир ва ҳали баҳор ёмғиридан қуриб улгурмаган ердан югурганича ўзини бутазор ичига урди.

Ректор унинг ортидан югурди.

Бир неча дақиқа ичида улар ҳаяжонланиб турган студентларга лиқ тўла ялангликка етиб боришди-ю, у ердаги манзарани кўриб, оғзилари очилиб қолди. Не кўзлари билан кўрсинларки, студентлар хорига профессор Венедикт Лихачев раҳбарлик қилмоқда эди.

— Қани, биродарлар, кўпроқ шижоат, кўпроқ ҳужумкорлик билан айтинглар, токи бўлажак ўзгаришлар руҳидан деворлар титрасин!— дея кўрсатма берарди қўшиқчиларга профессор қўлларини шахдам қимирлатар экан. Студентлар ҳам, профессор ҳам қўшиққа шу қадар берилиб кетишган эдики, ректор билан нозирнинг пайдо бўлганини ҳатто сезмай ҳам қолишди.

— Жаноблар! Жаноблар! Тарқалишингизни сўрайман! Фаҳмлашимча, бу янги қўшиғингизда сизлар на худони, на подшоҳни эсга оляпсизлар... Уялсангиз бўларди, Венедикт Петрович, ёшларни йўлдан уряпсиз ахир!— Ректор чинқириб сўзлай бошлади. Унинг оппоқ, лўппи юзлари бўғриқиб, қисилган қовоқлари орасидан баджаҳл кўзлари устаранинг ўткир тиғи янглиғ ялтираб турарди.

Лихачев ректорнинг товушини эшитиб, улар томон ўгирилди-да, ажабланганидан экспедицияларда ишлайвериш қадок бўлиб кетган қўлларини икки ёққа ёйиб, елкасини қисди.

— Маъзур тутасиз, жаноб ректор! Қўшиқнинг ҳеч қандай айбситадиган жойи йўқ-ку! Унда фақат ўз ватанига фойда келтириш истаги изҳор қилиняпти, холос. Ёшлар студентларнинг баҳор байрамини ўз қўшиқлари билан нишонлашмоқчи эди. Бунинг нимаси гуноҳ экан?!

— Тақиқлайман ва император олий ҳазратлари томонидан менга берилган ваколатга биноан тарқалмоғингизни буюраман!— дея чинқирди ректор Наполеонга ўхшаб қўлларини кўксига қовуштирганича гўдаяр экан.

— Ҳа-ҳа, дарҳол тарқалинлар,— дея депсиниб ректорнинг гапини тасдиқлади нозир.— Сиз ҳақингизда эса, профессор, тез вақтда алоҳида гаплашамиз.

Нозир кўзойнаги тагидан Лихачевга ўқрайиб тикилар экан, малла мўйлови остидаги лаблари ғазабининг зўридан пир-пир учиб турарди.

Лихачев эса хохолаб кулмоқда эди. У жингалак сарғиш сочлари қалин ўсган катта бошини орқага ташлаб, чорпақилдан келган бутун гавдаси билан силкиганича хандон ташлаб куларди.

Студентлар индамай туришарди. Аммо шу пайт оломон ичидан кимдир шўхлик билан ҳуштак чалиб юборди.

Ректор билан нозир шу заҳотиёқ жуфтакни ростлаш лозимлигини тушуниб қолишди. Улар икки-уч қаддам орқаларига тисарилишди-да, қандай секин пайдо бўлишган бўлса, худди шу зайлда қайинзорга кириб кўздан йўқолишди. Уларнинг ортидан эса худди ўчакишгандек, ёшларнинг жарангдор овозлари янграб кетди:

Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нурли ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерга!..

2

Эртаси куни профессор Лихачев ўз ҳамкасблари суди олдида ҳозир бўлди. Мажлис ректорнинг кабинетида ўтмоқда эди. Эшиклар тақатақ беркитилган бўлиб, қабулхонага кираверишдаги эшикни университет қоровули қўриқлаб турарди.

Лихачевнинг ҳамкасблари қовоқларини солиб, бошларини қуйи эгганларича ректор билан ўқув бўлими нозирининг панд-насихатларини тинглаб ўтиришарди. Профессор Лихачевнинг хулқи атвори унинг ҳамкасблари дидига унча ўтиришмай турарди. Шундай кўзга кўринган профессор хорда қўшиқ айтиб юрса-я! Биласизми, нари борса, енгилтаклик дейишади бунинг отини... Лекин бу иши шунчалик гуноҳ эканми?! Маълумки, ишқибозлик айб эмас. Хўш, уларнинг ўзларичи, ҳеч нарсага ишқибоз эмасмилар? Биров рулеткани ўлгудай яхши кўради, бошқаси деярли ҳамма вақтини қартабозлик билан ўтказади, бошқа биров эса, черков ибодатларига қатнаб юриб кўнгил очади. Масалан, илоҳиёт профессорини олинг, у отларни яхши кўради. У

катта йўл четида яшайдиган татарларга от сотади ва бундай ишда ортилажаги муқаррар бўлган мўмайгина фойдадан сира ҳам ҳазар қилмайди...

Лихачевни суд қилиш ҳали авжига чиқиб улгурмасданоқ кабинетга жандармлар бошқармасининг бошлиғи отилиб кирди.

— Зоти олийлари, жаноб ректор, томингиз ёняпти ахир!— дея бўкирди полковник кутилмаганда бостириб киргани учун кечирим сўрашни ҳатто хаёлига ҳам келтирмай.

— Бу гапингиз билан нима демоқчисиз, жаноби олийлари?— ранги оппоқ оқариб креслодан турар экан сўради ректор.

— Студентларингиз бош аудиториянинг эшигини бузиб, митинг қилишяпти!..

— Алоҳа бизгача ҳам етиб келибди-да!— дея хитоб қилди нозир столга мушт урар экан.— Кўриб қўйинг ўша бегуноҳ қўшиқларингизнинг оқибати нима бўлишини, жаноб профессор! Европадаги барча революциялар ана шунақа арзимас нарсалар билан бошланган, аммо қон билан, ҳа, қон тўкиш билан барҳам топган!

Ректор муқаррар яқинлашиб келаётган даҳшатли воқеаларнинг олдини олмоқ учун нима қиларини билмай ўзининг узун столи ортида типирчилаб қолди.

— Хўш, нега сусткашлик қиялпсиз, зоти олийлари?— деди жандармлар бошқармасининг бошлиғи.

Қўрқувнинг зўридан саросимага тушган ректор унга илтижо билан тикилди.

— Хўп, нима қилгин дейсиз?— дея сўради у товуши қалтираб.

— Профессор Лихачевни аудиторияга юборинг. У студентларга ҳеч ким уни қамоққа олмоқчи эмаслигини ва ҳеч кимнинг уни ишдан бўшатиш нияти йўқлигини айтиб қўйсин.

— Боринг, Венедикт Петрович!— Ректор қўлларини қовуштириб, Лихачевга хушомад билан тикилди.

— Бора қолинг, Венедикт Петрович, бўлмасам анови тентаклар лабораторияларга бостириб кириб, ҳаммаёқни яксон қилишади! Илтимос, тезроқ боринг!— маориф бўлими нозирининг товуши энди бошқача бўлиб, майингина эшитилди.

— Майли, мен бораман. Лекин огоҳлантириб қўяй: агар студентлар университетимиздаги ижтимоий му-

ҳитни ўзгартириш ҳақида талаб қўйгудек бўлсалар, бунга қарши бир оғиз ҳам сўз айтмайман.— Шундай дея Лихачев ўрнидан турди, бироқ ректор билан нозирга ўз шартидан зинҳор чекинмаслигини уқтириб қўймоқ учун дарҳол яна жойига ўтирди.

Шу пайт бирдан узун коридорда кўплаб оёқларнинг тапир-тупури, ғала-ғовур товушлар эшитилди-ю, ректорнинг кабинетига студентлар делегацияси ёпирилиб кирди.

Она сути оғзидан кетмаган бу йигитчаларнинг шижоатини айтмайсиэми! Уларнинг қарорлари худди пўлат шамширнинг тиғи янглиғ кескир эди. «Биз талэб қиламиз!», «Бир қадам ҳам орқага чекинмаймиз!», «Илм-фаннинг эркин бўлишини, озод меҳнатни талэб этамиз! Ватанга бахт-саодат!»

Нозир жаҳл қилишга уриниб кўрди. У ер депсиеиб, томирлари кўкариб кетган қўлларини мушт қилди-да, дағдаға қилмоқчи бўлди. Бироқ қарорни ўқиётган студентнинг товуши янада кескинроқ оҳангда жаранглай бошлади:

— Биз энди ортимиздан жосуслик қилишларини бир лаҳза ҳам тоқат қилмаймиз ва студентларнинг инсонлик қадр-қимматини поймол қилувчи турли чеклашларга жон-жаҳдимиз билан қарши чиқамиз. Зеро, бу ишларнинг бари мамлакатимиздаги жаҳолатпарастларнинг кўнгли учун ва монарх томонидан халқнинг маърифат сари интилишини бўғиш ҳақидаги буйруққа биноан қилиняпти.

Ректор Лихачевга илтижо билан тикилиб турарди. Зеро, унинг дилига даҳшат солаётган бу ёш ва жарангдор товушни фақат ана шу Лихачевгина тўхтата оларди. Бироқ профессор парвои фалак, хотиржам турар ва бу ҳам камлик қилгандек, унинг қарчиғайникидек юмалоқ кўзларида қувлик, қандайдир бевошлик жил-валанмоқда эди. Шу пайт ректорга бир лаҳза ҳозир профессор тамаки чекавериб сарғайиб кетган мўйлови остидаги катта оғзини очади-ю, томоғидан:

Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нури ҳаётни дея
Тўпланишдик, дўстлар, бу ерга!..

сингари қўшиқ отилиб чиқадигандек туюлиб кетди.

Ректор ўзининг бундай ваҳимага тушганини ҳам-касбларига сездирмаслик учун миясида худди шайтоннинг васвасаси каби ҳосил бўлган бу манзарадан қутулиш ниятида қўлини қорнигача тушириб, аста чўқиниб олди. Аммо унинг кўнглига келганича бор экан. Кутилмаганда охирги қаторда турган студентлардан бири баланд овоз билан қўшиқ бошлаб юборди:

Ишонч ўти ёнар сийнада...

Шу заҳоти университет йўлагига турган студентлар бутун бинони гумбурлатиб, унга жўр бўлишди:

Енисейдан, Бийдан, Ленадан,
Эркин дея, меҳнатни дея,
Ҳаёт, нузли ҳаётни дея
Тўпланшдик, дўстлар, бу ерда!

Ректор қия очиқ турган деразадан кираётган тоза ҳавога юзини тутиб, оғзини каппа-каппа очганича баланд суянчиғига икки бошли бургутнинг тасвири туширилган ўз креслосига шилқ этиб ўтириб қолди. Нозир оғзини очиб серрайиб турарди. Профессорлар қовоқларини солиб, индамай ўтиришарди. Лихачев эса пахмоқ бошини баланд кўтарганича, юзлари ёришиб, студент йигитларнинг кучли, жарангдор товушларига қулоқ солмоқда эди. Шу топда унга бу қўшиқлардан университетнинг қалин ғиштин деворлари ларзага келётгандек туюларди....

3

Ҳамма гап ана шундан кейин бошланди... Университет раҳбарлари Лихачевни кўргани кўзлари йўқ эди, студентлар эса уни ниҳоятда яхши кўришарди. Лихачев ана шундай шароитда яшаб ишламоқда эди. Реакцион профессорлар унга қўл кўтармоқчи бўлганлари заҳоти дарҳол студентлар ғалаёнга келишарди. Улар Лихачевнинг ҳимояси учун ҳар қандай ишдан ҳам тап тортмасликлари аниқ эди. Ректор ҳам, нозир ҳам бунга сира шубҳа қилишмасди. Шу боисдан ҳам улар Лихачевнинг университетда ишлаши туфайли содир бўлаётган барча тартибсизликларга қараганда анча

жиддийроқ фалокатни бошларига орттирмаслик учун ўлганларининг кунидан унга ён беришга мажбур бўлардилар.

Тўғри, Лихачевнинг табиатида бир хусусият, аниқроғи, кучли бир ҳавас бор эдики, ректор ҳам, нозир ҳам ўз аҳволларини енгиллатмоқ учун ана шундан фойдаланишга ҳаракат қилишарди. Лихачев тиним билмас саёҳатчи эди. У ўн йиллик саёҳатлар тартибини олдиндан тузиб қўйганди. Шунинг учун ҳам бир экспедицияни тугатиши биланоқ бошқасига ҳозирлик кўра бошларди. Лихачевнинг душманлари, маълум бир муддатга бўлса-да, савлат тўкиб, тинчгина яшамоқ учун профессорни тушканинг тагига бўлса ҳам жўнатишга тайёр эдилар. Ректор бўлак заруратларга мўлжалланган маблағни қисқартирса қисқартирардики, лекин экспедициялар учун пулни аямас, баъзида эса Петербургдан ва ҳатто катта сармоёга эга бўлган боёнлардан қўшимча маблағ ҳам ундириб берарди.

Бироқ Лихачевни сафарга жўнатиб, бир неча ой осойишта ҳаётга эришган ректор ҳар бир экспедиция олимга, мажозан айтганда, погонига янги юлдуз қўшаётганини маъюслик билан қайд қилмай йўқ эди.

Экспедицияларнинг хулосалари фақат Томскдагина муҳокама қилинмай, Лихачев Петербургга ҳам бориб маърузалар қила бошлаган эди. Аввалига у ерда олимга ишонқирамай қарашди. Унинг маърузалари фақат Россия географик жамиятида тингланарди. Бу жамиятда эса сохта илм билан чинакам илмий кашфиётларнинг фарқига борадиган ақлли одамлар доим топилгувчи эди. Аммо чор ҳукумати томонидан ўз ерларининг шарқ ва шимол қисмидаги чекка жойларга қизиқиш кучайгани сайин Россия фанлар академияси ҳам Лихачевнинг илмий асарларига кўпроқ эътибор бера бошлади. Зеро, шу пайтга қадар фанлар академиясида Ломоносов руҳини бутунлай йўқ қилиш ҳали ҳеч кимнинг қўлидан келмаган эди. Бу руҳ гоҳ жала тагида қолган гулхан янглиғ сўна бошлар, гоҳ ёмғир тиниб, шамол тургач, яна ўт олиб кетган ўша гулхан каби гуриллаб ёнарди.

Илмий муассасаларда ҳам Лихачевнинг гапига қулоқ соладиган бўлиб қолишганди. Шарқда турли корхоналар қуришга журъат этадиган корафта кншилар

масаласига келсак, улар ўзларининг ўқимаганликлари ва маърифатга бўлган нафратларига қарамай, Лихачевнинг йўлига кўз тикиб юришар, ундан маслаҳат сўрашарди. Профессор ҳам улардан ёрдамни аямас, ҳатто энг қийин масалаларда ҳам керакли маслаҳатни берарди.

Ўша кезлари Лихачев айрим корхона эгаларига башорат қилиб айтган гапларни, турган гап, ҳеч ким ёзиб бормаган эди. Бу башоратлар Сибирнинг жуда кенг районларини ўз ичига қамраб оларди ва бу саноатчилар, савдогарлар билан оддийгина суҳбат тариқасида қисқагина зоҳир бўлган эса-да, Суворовнинг хабар ва буйруқлари каби ғоят мукамал бўларди.

— Олтинни супуриб олишни истайсизми? Шундай олтин Сибирда бор. У Енисейнинг юқори оқимида, унинг ирмоқлари соҳилида сочилиб ётибди. Сўнгра бу олтинни сиз Урта Енисейдан ва Ангаранинг қуйи оқимидан қидиринг. Бойиб кетганингиздан кейин эса куч ва маблағларингизни аямай шимоли-шарқ томонга боринг. Тома дарёсининг юқори оқимидаги соҳил гемир ва тошқўмирга жуда бой. Агар Сибирь ўз темир йўли, ўз металлга эга бўлишни истасангиз, ўша ёққа боринг, хато қилмайсиз.

Лихачев фойдали қазилмалардан бўлак соҳаларда ҳам жуда билимдон одам эди. У Сибирнинг дарё ва кўлларини ҳаммадан яхшироқ билар, улардан бутун-бутун йўл очиш режалари, йўналишларини тузиб чиқарди. Бу ўринда у Сибирни у бошидан-бу бошигача кезиб чиққан сайёҳларнинг тажрибасини ҳисобга олиб, поёнсиз кенгликларда энг қисқа ва энг қулай йўлларнинг режасини тузиб чиқарди.

— Катта кемалардан ташқари таги ясси қайиқлар ҳам қуриб, кичик дарёларнинг юқори оқимигача сузиб ўтинг. У ерда улкан бойликларга дуч келасиз, энг муҳими эса, бошқа катта дарёларга ўтиб оласиз ва катта йўлларни бир-бирига улаб, Россиянинг қоқ юрагидан одам боласининг оёғи етмаган энг чекка жойларгача йўл очган бўласиз.

Сибирнинг хазина эканлигини сезиб қолган рус заводчилари ҳам, инглиз-француз саноатчилари ҳам Лихачевни ўзларига оғдириб олишга, ундан маслаҳатчи сифатида фойдаланишга урина бошлашди. «Бу китоб жинниси ердаги бойликни худди тайгадаги ҳайвонни

исидан топган исковуч итдек, ҳидидан билади», дея мақтанишгувчи эди рус боёнлари инглиз ва француз банк эгалари олдида.

Бироқ уни бевосита корхоналарнинг манфаатига хизмат қилиш учун кўндиришга бўлган барча ури-нишларни Лихачев қатъиян рад этарди.

— Гарчанд немисларнинг қўлида ўқиган бўлсам-да, лекин мен бутунлай рус кишисиман. Хорижий пул-нинг иси келадиган жойда менинг қилар ишим йўқ.

Баъзида эса у бундан ҳам лўндароқ қилиб жавоб берарди:

— Қочинг йўлимдан! Мен Россиянинг гумаштаси ва илм гадосиман, холос!

4

Ёши етмишга тўлай деб қолганида Лихачевнинг дилида илму фаннинг маркази — академияга яқинроқ бўлиш истаги зўр келиб, у Петербургга кўчиб ўтди.

— Мен у ерга Сибирни унутиш учун кетаётганим йўқ, аксинча, унга илгаригидан ҳам кўпроқ хизмат қилиш учун жўнаёпман. Эсимни танибманки, қалбим-да Михайло Ломоносовнинг: «Россиянинг куч-қудра-ти Сибирь орқали ўсади», деган сўзлари жаранглаб келади.

Бу сўзларни Лихачев уни узоқ йўлга кузатгани Томск вокзалининг платформасига тўпланган студент-лар тўдасига қарата вагон зинасидан туриб айтган эди.

Петербургдаги ҳаёт биринчи кунданоқ у ўйлагани-дан бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Лихачев лаш-лушларини профессорлар истиқомат қиладиган кенг квартирага жойлаштириб ва шалоқ вагонда узоқ йўл юриб ҳордиқни чиқариш учун мириқиб ухлаб олишга улгурмасданоқ пойтахтни мудҳиш бир хабар ларзага келтирди: кайзер Вильгельм Россияга тўсатдан уруш эълон қилган эди.

Бу янгиликни Лихачевга ҳаллослаб югуриб келган студейт Ваня Акимов хабар қилди. Политехника ин-ститутининг сўнгги курс студенти бўлмиш бу йигит Лихачевнинг узоқ қариндоши бўларди. У аслида про-фессорнинг эрта ўлиб кетган хотинига холавачча бўл-миш бир аёлнинг ўғли эди.

— Пойтахтта машъум бир соатда келибман, Ваня.

Агар Томскда жойимни бошқа профессор эгаллаган бўлмаганида, у ерга жон-жон деб қайтган бўлардим. Батанимизнинг илму фан билан шуғулланишга вақти бўлармиди дейсан энди.

Лихачев гангиб қолган эди. У хонада уёқдан-буёққа юрар, экспедицияларда йиғилган ноёб манбалар, кундаликлар, хариталар, ажойиб дохиёна башоратлар айтилажак мақолаларнинг хوماки лойиҳалари тўпланган той-той қоғозлар олдига бориб, тўхтаб қоларди.

Ваня Лихачевдан уч барабар ёш эди, лекин уларнинг дўстлигига баъзи тенгдошлар ҳам ҳавас қилса арзирди. Лихачев Ваняни икки марта ўзи билан экспедицияга олиб борган бўлиб, унга тирикчилик учун мунтазам пул юборар ва қалбини жунбишга келтирган фикр-туйғуларини яширмай хат ёзиб турарди. Уларнинг дўстлашувига аввало илмий қизиқишларининг муштарақлиги сабаб бўлганди. Тўғри, Ваня Лихачевнинг кенг пешонали каттакон калласига жо бўлган билимнинг юздан бирини ҳам билмасди, лекин у илму фанни севар, рус ва хорижий олимлар эришган барча ютуқлар билан яхшилаб танишиб чиқишни истарди.

Лихачевга топиб келган хабаридан Ванянинг ўзи мутлақо ташвишга тушмаган эди. У жуда ҳаяжонланган бўлиб, қўй кўзлари ёшларга хос ғайрат-шижоатдан чақнаб турарди.

— Бу дейман, Ваня, ватанимизнинг бошига тушган бундай фалокатдан хурсанд кўринасанми?— дея сўради Лихачев жиянининг бундай хурсандчилигига норози оҳангда.

— Нималар деяпсиз, Венедикт Петрович! Уруш — бу жуда катта офат! Ким ҳам хурсанд бўларди урушга?!— хитоб қилди Ваня қандайдир алоҳида ҳаяжон билан. Лекин Ваня қанчалик инкор этмасин, унинг товушида севинч бўлмаган тақдирда ҳам, йўқ деганда, тетиклик ва завқ-шавқ сезилиб турарди.

— Ҳар қалай, нимадандир хурсандсан. Ҳа, хурсандсан! Башарангдан кўриб турибман-ку, ахир,— энди очиқ-ойдин таъна қилиб деди Лихачев.

— Ҳа, чиндан ҳам негадир жуда безовтаман,— дея тан олди Ваня.

— Эҳтимол жанг майдонида жасорат кўрсатишни

орзу қилаётгандирсан? Фронтга бормоқчимисан?— сўради Лихачев йигитга диққат билан разм солар экан.

— Йўқ, Венедикт Петрович! Мен бошқа нарса учун дунёга келганман!— деди Ваня сира ҳам иккиланмай.

— Хўш, хўш, нима учун экан? Севгими?— дея қўлларини икки ёққа ёзиб сўради Лихачев.

— Сизга ёлғон, худога чин, бор гапни айтиб қўя қолай: уруш оқибатида революция бўлади. Мен эсам революция учун туғилганман. Ҳаяжонланаётганимнинг боиси ҳам ана шунда.— Ваня қаддини ростлаб ўз сўзлари учун жавоб беришга тайёр ҳолда, олимга қатъият билан тикилди.

— Ҳали шунақа дегин!— дея хитоб қилди Лихачев.— Сени шунақа... Робеспьер деб ўйламагандим сира.

Олим, чамаси, жилмаймоқчи бўлди-ю, бироқ жилмая олмади. Аксинча, юзи жиддийлашиб, катта-катта кўзларида ташвиш пайдо бўлди. Ваня унинг хаёлидан ҳозир нелар кечаётганини осонгина фаҳмлаб олди: «Революция учун туғилганман дегин... Лекин революциянинг нима эканлигини биласанми ўзинг? Буни сен ҳам, мен ҳам билмаймиз».

— Уруш чоризми муқаррар равишда портлатиб юборади. Зеро, уруш халққа келтиражак барча азобуқубатлардан қутулишнинг ягона чораси революция бўлиб қолади. Ишчилар синфи ана шу синовларда тобланиб, ўзининг мамлакатни социал эркинлик йўлига олиб чиқувчи куч эканлигига ишонч ҳосил қилади...

Лихачев креслога ўтирди. Узининг узоқ умри давомида у одамларнинг ҳаётини қайта қуриш тўғрисидаги турли-туман фикрларга дуч келган эди. Бироқ улардан биронтаси ҳам унинг кўнглига ўтиришмаган, уни ўзига ром қила олмаган эди. Кўпгина таълимотларга у шубҳа билан қарар, баъзиларидан эса ҳатто нафратланарди ҳам. «Сафсата буларнинг ҳаммаси, қадрли жаноблар! Ғирт сафсата! Бор гап шу. Россияни янги йўлга солиб юбормоқ учун буни халқнинг ўзи истамоғи даркор. Мужик эса қайсар, у сизларнинг «озодлигингизни» истамайди, шунинг учун ҳам уни жойидан қўзғата олмайсиз».

Мана ҳозир ҳам Ванянинг оташин нутқини тинглаб бўлгач, Лихачев аввало шу тўғрида ўйлади.

— Уруш... революция... озодлик... Чиройли, жангдор эшитиларкан! Лекин буларнинг ҳаммаси бизлар учун, саводхон, зиёли одамлар учун тўғри. Аммо патаксоқол мужик, ўша мазлум ва жаҳолатга ботган мужик бу ҳикматларни хиёл бўлса-да, тушунармикин? — деди Лихачев, дилида навқирон дўстининг ёшлигига қарамай, чамаси, анчайин «мияси бутун» йиғит эканлигини қайд қилар экан. У сира тортинмай, ўзини оддийгина тутяпти, демак, ўзига ишонади, турли маҳмадоналарнинг оғзига анграйиб қараб ўтирмайди.

— Патаксоқол мужик, Венедикт Петрович, чиндан ҳам мазлум ва жоҳил. Лекин у жуда тезлик билан маърифатга эришиши шубҳасиз. Унинг илм чўққиларини нақадар шитоб билан забт этишини кўриб, ажабланасиз ҳали!

— У алифбони билмайди! Имзо чекиш ўрнига бармоғини босади. Сен бўлсанг илм чўққиси дейсан! — лаблари алланечук қийшайиб, алам билан илжайди Лихачев.

— Биз турли нарсалар тўғрисида гапиряпмиз, Венедикт Петрович. Сиз мутлақ билимлар соҳасидаги илм чўққиларини назарда тутяпсиз, мен эсам революция ва кураш илмининг чўққилари тўғрисида гапиряпман. Бу ўринда эса ўша мазлум ва жоҳил мужиклар одамлар ўйлаганчалик мазлум ҳам, жоҳил ҳам бўлмай чиқяпти. Ҳар қалай, у бешинчи йил воқеаларидан сўнг анча тажриба орттирган.

— Мудҳиш тажриба: подшо саройи олдида тўкилган гуноҳсиз одамларнинг қони, Узоқ Шарқда уқувсизлик билан бошланган ва шармандаларча мағлубиятга учраган қонли уруш, ишташлаш ва қўзғолонлар... Аммо охир-оқибатда буларнинг бари меҳнаткаш халққа сира ҳам енгиллик келтиргани йўқ...

— Аччиқ мактаб ва аччиқ сабоқлар. Улар бекор кетгани йўқ, — дея олимнинг гапини бўлди Ваня.

— Илгари ҳам аччиқ сабоқлар бўлган, Ваня, лекин унутилган. Булар ҳам унутилади.

— Булари унутилмайди, Венедикт Петрович! Энди ўша сабоқларни хотирасида сақлаб қолган ва лозим бўлганида аввалги хатоларни такрорламаслик учун уларни эслатиб қўядиган куч бор.

— Қанақа куч экан у? Бизнинг зиёлилар эмасми

мабодо? Бу кучга унча ишонмайман мен! Бир хилларини қўрқитишади, бошқаларига дурустроқ пул тўлашади, учинчи хил одамлар эса, ризқи рўздан ажраб қоламан, деб чўчишади! Уёқдан-буёққа қалқимаслиги учун бу кучга мустаҳкам тиргович керак.

— Мен бошқа кучни айтяпман, Венедикт Петрович. Пролетариат! У тарихий жанрлар майдонига чиқди энди.

Шаҳар уруш ҳақидаги машъум хабардан қаттиқ изтиробга тушган эди. Катта ва кичик кўчаларни ерга қапиштириб қўйгандек туюлган бир неча соатли оғир сукунатдан сўнг ҳаммаёқни инсон қайғусини ифодаловчи бақирӣ-чақирӣ, қий-чув тутиб кетди. Профессор квартирасининг очиқ деразасидан уруш таҳликасини ўйлаб, ўз қайғу-аламларини ароқ билан босмоқчи бўлган маст одамларнинг қийқириқлари эшитила бошлади.

— Мана ўша пролетариатинг! Бугун хириллаб ашула айтяпти, эртага худди шундай хириллаб йиғлашга тутинади, индинига эса унисини ҳам, бунисини ҳам унутиб, ўзи каби одамларни ўлдира бошлайди. Негашундай қилаётгани тўғрисида ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмайди...

— Лекин шундай бир кун келадик, бу қайғу-алам ва бу мутелик бошқа нарсага—дунёни ўзгартириш, ўзини ўзгартириш эҳтиёжига айланади. Ҳа, албатта шундай бўлади. Маълум даражада, бу ҳол ҳозирнинг ўзида ҳам содир бўляпти. Минглаб кишилар учун бир нарса аён бўлиб қолган: бу урушда фақат шундай қилиш керакки, Россия мағлубиятга учрасин. Чоризм мағлубиятсиз қуламайди. Бу махлуқнинг жони сабил жуда.

Лихачев сапчиб ўрнидан турди-да, бақувват қўлларини орқасига қилди.

— Мағлубият, дейсанми? Бу сўз менинг қулоғимга худди снаряддек уриляпти. Мен русман ва она ватанимнинг немис кайзери оёғи остида хокисор бўлиб ётишини истамайман.

— Тушунинг ахир, Венедикт Петрович, фақат чоризмнинг мағлубиятигина мамлакатимизни ахлатдан тозаловчи революцияга олиб келиши мумкин.

— Хўрланган ва тор-мор этилган ватан мурдага

ўхшаб қолади. Шунда уни революциялар ҳам қутқара олмайди.

— Халқ эмас, чоризм учрайди мағлубиятга.

— Йўқ, йўқ! Ватаним учун мен ҳамма ишга тайёрман! Шунинг учун ҳам, Иван, сенинг манави гапларингни эшитишни истамайман. Мағлубият деган сўзни хаёлингдан чиқариб ташла! Биз душманни енг-моғимиз даркор. Фақат мағрур ва кучли мамлакатнигина революция муҳтожлик ва азоб-уқубатдан халос этиши мумкин.

Ваня олимга унинг қаерда адашаётганини исботлаб бермоқчи бўлган эди, бироқ профессор унинг гапини тинглагиси келмади. У ғазаб билан оёқларини бири-бирига урганича нариги хонага чиқди-да, эман ёғочидан ясалган оғир эшикни зичлаб ёпиб олди.

Ваня жуда дангал гапириб юборгани учун ўзини ўзи койиганча олимнинг ортидан қараб қолди. «Ҳай, майли, жаноб профессор, ҳозир мен сизга исботлаб беролмаган нарсани бир кун келиб ҳаётнинг ўзи исботлаб беради сизга», дея ўзига-ўзи таскин берарди Ваня, у олимнинг жаҳлидан тушишини кутсаммикин ёки бошқа қулайроқ фурсат келгунига қадар уйдан чиқиб кетсаммикин, деган хаёлда буёғига нима қилишини билмай ўтириб қолди.

Ваня бир қарорга келиб улгурмасдан ҳалиги эшик очилиб, ичкаридан салобатли юзига сира ўтиринмай-диган қандайдир гуноҳкорона табассум билан Лихачев чиқиб келди.

— Ҳе, жин урсин ўша сиёсатингни, Ваня! Мен уни ёшлигимданоқ ёқтирмасдим, қариганимда-ку, айниқса. Кел, брусника мураббоси билан чой ичамиз, — деди бўғиқроқ товуш билан Лихачев.

— Ҳай майли, чой ичиш ўтин ёриш эмас-ку, деган экан машойихлар, — дея илжайди Ваня, — лекин ҳақиқат йўлида шуни айтиб қўймоқ керакки, Венедикт Петрович, эҳтимол, сиёсатни ёқтирмагандирсиз, аммо бошқаларни ушбу иш билан шуғулланишга рағбатлан-тиргансиз.

— Нимага шама қиляпсан? — яна жаҳли чиқиб сўради Лихачев.

— Ҳеч қандай шама йўқ бу ерда, фақат фактлар бор, холос. Шу топда сизнинг реакцион профессорлар билан доимий тўқнашувларингиз эсимга тушиб кетди.

— Ҳали бу сенга сиёсат бўлдим, биродари азиз?! Шунчаки менинг юрагим адолатсизликни кўрса сиқилади. Йлму фан руҳнинг эркинлигини талаб қилади...

— Ҳа, баракалла, — дея олимнинг ростгўйлигини маъқуллаб бош ирғади Ваня.

— Сен тентак яна мени йўлдан оздириб, ҳукуматга қарши гапиртирмоқчи бўляпсан. Нима бало, сени бу ерга махфий жандармерия бошқармаси йўлламаганми ишқилиб?! — деди мушт ўқталиб Лихачев, бурчакда қоп-қора кўзларини ялтиратиб ўтирган жияни устига бостириб борар экан.

— Тинчланинг, тоға! — деди таслим бўлгандек қўлларини кўтариб Ваня. — Мени йўллашгани йўқ, балки топшириқ билан олдингизга юборишди. Студент-большевиклар юборишди мени. Ижозат этсангиз, эртага меҳмонхонангизда кичик бир суҳбат ўтказсак. Жуда мушкул аҳволга тушиб қолдик. Биз яширин шароитда иш олиб боряпмиз, қийин бизга, вазият эса ниҳоятда жиддий, у аниқликни ва ҳаракатни талаб қилади.

Лихачев муштини пастга тушириб, орқага чекинди-да, худди биров итариб юборгандек, гурс этиб ўзини креслога ташлади. Креслонинг чарм қопламаси тагидаги пружиналар унинг оғирлигидан аянчли гирчиллаб кетди.

— Оббо васвасачи-ей, оббо бадкирдор-ей! Уша шумтакаларингни рухсат сўрамасдан ҳам йиғавермайсанми! Йўқ, бу кишим яна одоб сақлайдилар!

— Эртага соат нечагача уйда бўлмайсиз? — дея фурсатни қўлдан бермай сўради Ваня.

— Биттасининг туғилган кунига бораман. Ярим кечада қайтаман. Анча кайф қилиб қайтсам керак ўзиям. Мезбоннинг саксон ёшга тўлиши нишонланади. Чоли тушмагур жуда меҳмоннавоз одам, кейин ўзи ҳам ичишни ўрнига қўяди.

— Маза экан! — тилини такиллаб хитоб қилди Ваня.

— Дарпардаларни ёпиб қўйганларинг маъқул. Кўчада ҳар хил ярамас одамлар дайдиб юрибди.

— Буёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин, — деди кулиб, малайларга ўхшаб таъзим қилганича Ваня.

— Масхарабозлик қилма, жиян! Қани, дастурхонга яқин ўтир, чой ичамиз! Неонила Терентьевна! — дея кичқирди Лихачев ярим очиқ эшикдан оқсочга қа-

раб.— Ваня икковимизга самоварда чой ва брусника мураббоси билан ширин кулча олиб келсангиз!

— Опкетяпма-ан, барин, опкетяпма-ан!— деган хушовоз товуш эшитилди ичкаридан.

5

Эртаси куни профессор Лихачевнинг уйида большевикларнинг мажлиси бўлди.

Венедикт Петрович ярим кечада қайтиб келди. Суҳбат аини қизиган пайти эди. Баъзилар профессорни кўриб, хижолатпазлик билан ўрниларидан турнишди. Наҳотки энди кетиш лозим бўлиб қолган бўлса? Хонадон соҳиби остонада тўхтади. Барча Ваняга тикилиб қолди.

— Ижозат этсангиз, тоғажон, суҳбатимизни тугатиб олсак. Сиз балким ётоқхонага кириб, дамингизни оларсиз?— деди Ваня ярим савол, ярим маслаҳат оҳангида.

— Нима бало, сирларингни ошкор қилиб қўйишимдан қўрқяпсизларми?

— Йўғ-е, нега энди? Сиз, эҳтимол, толиққандирсиз, шунинг учун ухлагани ётсангиз бўлармиди, дейман-да,— Ваня шу топда профессорнинг қўлтиғидан олиб, уни ҳурмат билан қўшни хонага кузатиб қўйишга ҳам тайёр эди.

— Қани, менга стул бер-чи. Бирпас ўтириб, сизларнинг нималар тўғрисида гапираётганингизни эшитмоқчиман.

Профессор таклифни кутиб ўтирмай, Ванянинг ёнига бориб ўтирди.

Тамаки тутуни босиб кетган хонага сукунат чўкди.

— Бўпти, ўртоқлар, давом этамиз. Венедикт Петрович бу ерда большевикларнинг яширин мажлиси бўлаётганидан хабардор,— деди Ваня қандайдир таваккалчилик билан.

Профессор аввалига юзида истеҳзоли табассум билан нотикларнинг гапини ишонқирамай, паришонхотир тинглаб ўтирди. «Россиянинг шўринг қурғур халоскорлари! Болаларча вижир-вижир буларнинг ҳаммаси! Пуфак қучоқлаб сузиш дейдилар бунинг отини!»— дея дилдан ўтказарди у.

Бироқ тортишув кескин тус олгани сайин Лихачев-

нинг студентларга нисбатан бўлган ишончсизлик туйғуси худди баҳор кези офтобрўяда қолган қор янглиг тезда эрий бошлади. «Гўдаклару, лекин қайсар гўдаклар. Чоризмни қулатиш қўлларидан келмайди, албатта. Аммо подшоҳни бир қўрқитиб қўйишлари мумкин», ўз мулоҳазасини юмшатди Лихачев.

Профессор кескин мунозаранинг моҳиятини унчалик илғаёлмай ўтирди. Унинг онгига фақат айрим жумлаларгина етиб келарди.

— Омма! Оммани ўз томонимизга оғдиришимиз керак! Бўлажак революциянинг асосий масаласи ана шу, — дея дўрилларди студентлардан бири.

Бошқа гапларга Лихачев қулоқ солиб ўтирмади. «Эҳ, гўр болалар! Омма, омма, дейсизлар! Россиянинг халқ оммаси саводсиз, мазлум эканлигидан, унинг ижтимоий тараққиёт йўлида улкан харсангтош янглиг чўзилиб ётганидан хабарингиз борми ўзи. Ана шу харсангтошни жойидан қўзғатмоқ учун энг камида мустақкам чигириқ керак. Сиз, гўдаклар, ўша чигириқ вазифасини бажармоқчи эмасмисиз мабодо?!» — дея ўзича баҳслашарди студентлар билан профессор.

— Халқ оммасининг резолюцион онги ниҳоятда тез ўсади. Уруш ҳозирнинг ўзида миллионлаб кишиларнинг ҳаётини алғов-далғов қилиб юборди. Энг муҳими, ишчи ва деҳқон бир хандақда ёнма-ён турибди. Ҳаётнинг ўзи шунақа: ҳозирги замонда тарихий тўфонлар келажакда ижтимоий курашнинг ҳал қилувчи табақаларини биргалашиб ҳаракат қилишга ундайди, уларни ўзаро яқинлаштиради...

Бу жиянининг қўнғироқдек ёқимли овози эди. «Жуда стратег чиқибди-ку, жияним тушмагур! Ҳамма унга ҳурмат билан қараётганини айтмайсизми?! Бу дейман, Ванька, мен ўйлаганчалик тўпори эмасга ўхшайди-ку», дея хаёлидан ўтказди профессор.

Лекин бу кеча унинг, ҳар қалай, анча кайфи бор эди. Зиёфатда ичилган француз коньяги ўз кучини кўрсатаётганди. Унинг кўз ўнгида студентларнинг пахмоқ бошидан тушаётган соялар липиллар, мис занжирга осилган қандиллар чайқалаётгандек кўринар, тўғ қивил гулқоғоз ёпиштирилган деворлар аста тебранаётгандек туюларди.

— Ҳай, майли, менга деса, бу ерда эрталабгача гап сотинглар, камина бориб дамимни олай энди. Эшикни

қулфлаб қўйишни унутма, Иван. Неонила Терентьевна ухлагани ётганлар!..— дея тўнғиллади профессор ва хонадан чиқиб кетди.

Бир неча кундан кейин эса, эртами, кечми содир бўлиши лозим бўлган воқеа юз берди: олимнинг сеvimли жияни ва пинҳоний умиди Ванька Акимовни қамоққа олишди. Қамоққа олишгандаям тўппа-тўғри лабораториядан олиб кетишди.

Уша кунни кечқуруноқ профессор Лихачевнинг олдига бир студент келди. Маълум бўлишича, бу йигит олимнинг уйида бўлган ўша мажлисда халқ оммасини ўз томонларига оғдириб олиш ҳақида берилиб мулоҳаза юритган товуши дўрилдоқ студент экан. Студент анчайин хижолат чекиб, ҳаяжонланган ва ҳатто саросимага тушиб қолган эди. У профессордан емакхонага киришга ва столни йиқитиб, тагини кўришга ижозат сўради. Столнинг тагидаги тахтани ўйиб, у ерга, студентнинг айтишича, жуда-жуда муҳим революцион ҳужжатлар яшириб қўйилган экан.

— Иван билан алоқа ўрнатишимиз мумкин. Ибтидоий қамоқхонада ўз одамларимиз бор,— деди студент дўриллаган товушини хиёл тийишга ҳаракат қилиб.

Лихачев тутақиб кетди:

— Ванькага айтиб қўй, аблаҳ экан ўзиям! Бунақа барзанг қамоқда подшоликнинг текин нонини еб ётмай урушга жўнаши керак эди.— Шундай дея чол эшикни шарақлатиб ёпганича хонадан чиқиб кетди.

Бир неча дақиқадан сўнг профессор қайтиб кирди ва бирмунча мулойимроқ товуш билан деди:

— Манави пулни олинг. Юз сўм... Иложи бўлганда ўша ярамас Акимовга бериб қўярсиз. Яна унга айтиб қўйинг, қамоқда бўшашмасин. Агар сургунга тушиб қолса, илм билан шуғуллансин— зерикиш ва кўпчиб ухлашга қарши энг яхши даво ана шу.

— Ҳамма гапингизни айтиб қўяман,— дея ваъда қилди студент.

Йигит қоғозларни студентлар киядиган камзулнинг яширин чўнтагига солди-да, чуқур таъзим қилганича чиқиб кетди. Лихачев бир зум энди Иван билан гоҳ-гоҳда бўлиб турадиган учрашувларсиз қандай яшашини тасаввур қилиб кўрган эди, юраги орзиқа бошлади. «Экспедицияга жўнашим керак. Обь дарёси-

нинг қуйи оқими томон бораман. Океан соҳилини Енисей томондан текшириб кўраман... Бизнинг аجدодларимиз Мангазеядан шимоли-ғарб ва шимоли-шарқ томонларга юришган. Ҳаммасини ўз кўзим билан яхшилаб кўришим керак», дея мулоҳаза юритарди Лихачев. Бироқ бу гаплар хом хаёл эди.

Гап шунда эдики, экспедициялар учун, бунинг устига, шундай узоқ ва серхаражат экспедициялар учун пул сарфлайдиган ишқибозлар аллақачон йўқ бўлиб кетган эди. Ҳукумат илгарилари ҳам илм-фан учун пулни қисиб-қимтиб ажратарди, энди эса, ҳарбий ташвишлар билан бўлиб, буни ҳатто хаёлига ҳам келтиришни истамайди. Шундай катта сарф-харажатни ўз зиммасига олиши мумкин бўлган ҳалол корчалонни топиш эса жуда амримаҳол эди. Тўғри, бу кори хайр учун Россия бойликларига нисбатан йилдан-йилга иштаҳалари карнай бўлиб кетаётган инглиз-француз компаниялари жон-жон деб пул беришлари мумкин эди-ю, бироқ хорижийлар манфаати йўлида хизмат қилиш ҳақидаги фикрнинг ўзиёқ Лихачевнинг қонини қайнатиб юборарди.

«Ҳаддингдан ошаверма, Венедикт Петрович, бунақа пайтда ҳеч қаерга бормаيسان. Ундан кўра столга ўтириб, ўша Сибирга қилган экспедицияларнинг материалларини тартибга солгин-да, бундан қандай хулосалар чиқиб келиши ҳақида ўйлаб кўр. Бу ҳам жуда керакли иш ва уни сенга ҳеч ким бажариб бермайди», дея ўзига-ўзи таскин берарди Лихачев.

Шундан сўнг у Сибирь экспедицияларининг архиви солинган ва устига оқ тулука қопланган катта сандиқни титкилаб, ишни бошлаб юборди.

У ишга киришиб кетган ана шундай кунларнинг бирида Лихачевнинг олдига кутилмаганда ўша товуши йўғон йигит келиб қолди.

— Иван сизга мактуб бериб юборди, Венедикт Петрович,— деди студент қўйнининг аллақаеридан найча қилиб ўралган бир варақ қоғозни олиб узатар экан.

— Демак, тоғасини унутмабди-да!— мамнуният билан хитоб қилди Лихачев.

— Унутгани йўқ, у доим сизнинг ташвишингизни қилади,— дея тундлик билан илжайди йигит.

Лихачев кўзойнагини бурнининг устига қўндирди.

да, қоғоз найчани авайлаб очиб, лабларини қимирлатганича уни ўқий бошлади.

«Азиз торажон! Узим тўғримда ёзмайман. Менинг бутун фикри хаёлим сизда. Сизнинг бошингиз узра қора булутлар тўпланапти. Ишимиз аввалига биз ўйлаганимизга қараганда анча пачавароқ бўлиб чиқди. Сизнинг бизга хайрихоҳ эканлигингиз, ишларимизда ёрдам берганингиз уларга маълум экан. Шунингдек, Сибирдан сизнинг ҳукуматга қарши студентлар уюштирган намоийишларда қатнашганингиз тўғрисидаги материалларни юборишни талаб қилишибди. Бу ишларнинг оқибати яхши бўлмайдиганга ўхшайди. Тезроқ Стокгольмга жўнасангиз яхши бўлармиди? Сизни ўзлариям у ерга маъруза ўқиш учун таклиф қилишган эди-ку, ахир. Ҳозир ўша ерга жўнашнинг айна вақти келди. Илтимос, сафарга чиқишни пайсалга солманг, тезроқ жўнанг! Сизни қучиб қолувчи садоқатли дўстингиз ва шоғирдингиз Иван».

Лихачев жиянининг хатини индамай ўқиб чиқди-да, сўнг дераза ёнига бориб, қўлларини орқасига қилганича осмоннинг аллақасерига тикилиб қолди.

— Жавоб ёзмайсизми? Биз уни Иванга эртага эр-талабдан кечиктирмай бериб қўйишимиз мумкин,— деди студент.

— Илтимос, кутиб турсангиз.— Лихачев стол ёнига ўтирди-да, жиянига хат ёзди:

«Ваня! Дарҳол йўлга отланадиган бўлдим. Сибирь архивининг энг зарур қисмини олиб кетаман. Агар мен ўйлагандан тезроқ қутулиб чиқсанг, уйимга кўз-қулоқ бўлиб тур, токи етимликда йиққан мол-мулким бегоналар қўлида талон-торож бўлиб кетмасин. Саломат бўл! Тоғанг».

Лихачев қисқагина хатини устидан ўқиб чиқди-да, стол тортмасидан ичига қора қоғоз ёпиштирилган шилди-роқ конверт олиб, мактубни авайлаб унинг ичига жойлади.

— Мени кечирингу, профессор, лекин конвертнинг кераги йўқ. Сизнинг хатингиз булка нон ичига солиб пиширилади,— деди хиёл илжайиб йигит.

— Майли, керак бўлмаса ташлаб юборарсиз! Эскидан адресатни ҳурмат қилиш одатим бор шунақа,— тушунтирди Лихачев ва конвертни оғир пресс-папье билан текислаб, уни студентга узатди.

Орадан кўп вақт ўтмай Лихачев Стокгольмга жўнади. У зинадан юриб швед компаниясига қарашли кемага чиқиб олгунига қадар, бу ердан жўнаб кетишига унчалик ишонмаган эди.

Сафарга чиқиш арафасидаги ана шу бир неча кун ичида у қаерга бормасин, ўзининг қаттиқ кузатув остида эканини сезиб юрди. Айғоқчилар ҳатто уйда ҳам уни ўз диққат-эйтиборларидан холи қўйишмасди. Улар сурбетлик билан унинг деразалари остида айланиб юришар, оқсоч аёл Неонила Терентьевнани кўчада тўхтатиб, ундан профессорнинг нима иш билан машгул эканини сўраб-суриштиришарди.

Лихачев кутилмаганда ўзини қамоққа олишларидан чўчиб юрди. Бироқ бу ўринда у бир оз ваҳима қилган эди. Ҳеч кимда уни қамоққа олиш нияти йўқ эди. Аксинча, чет элга жўнаш ҳақидаги ниятидан қайтиб қолмаса гўрга эди, дея чўчишаётганди. Маъмурлар, майли, тезроқ қорасини ўчириб, Россиядан узоқроқ жойга жўнасин, бўлмасам революционерлар уни ўз томонларига оғдириб олишлари ва ўз ишларига жалб этишлари мумкин, дея фикр юритишарди. Бундай одамга қарши курашишнинг ўзи бўлмайди ахир, зеро, уни бутун Петроград танийди...

Лихачев сўнги дақиқагача сергак тортиб юрди. У материалларни ўғирлаб кетишларидан хавфсираб, барча чамадонларни ўз каютасига жойлаштирди ва бутун йўл давомида уларни тинимсиз қўриқлаб борди. Чунки бу материалларсиз унинг Стокгольмга қилаётган сифари бутунлай маънисини йўқотган бўларди.

Стокгольмда Лихачевни унинг олий унвонига яраша иззат-икром билан кутиб олишди. Юз-кўзини ажиб босган, узунчоқ бошидаги сочлари саргайиб кетган, қоматини худди хода ютгандек тик тутадиган, ўзини Упсала шаҳри кўҳна университетининг профессори ҳамда Швеция фанлар академиясининг академиги деб таништирган озгин бир чол қисқагина нутқ сўзлади.

— Мен ўз ҳамкасбларим номидан Россия фанининг шундай атоқли намоянчасини табрикляётганимдан ниҳоятда бахтиёрман. Сизнинг Швецияга келишингиз рус императори ва Швеция қироли ҳомийлигида тараққий топаётган илму фанларимиз орасидаги дўс-

тона муносабатларнинг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

«Бу дейман, ҳомийлик масаласида хиёл ошириб юбординг-ку, отагинам! Ҳукмдорлар олдида ялтоқлик қилиш дейдилар бунинг отини», дея дилидан ўтказди Лихачев, швед профессорининг қоқсуяк қўлини қисар экан.

Стокгольмда ҳаёт ниҳоятда зерикарли бўлиб чиқди. Ҳафтасига бир марта Лихачев минбарга чиқиб, навбатдаги маърузасини ўқирди. Ҳафтанинг бошқа кунларида эса у бугунлай ўз ҳолича юраверарди. Бошида унга фақат ўзигина шундай ёлғизликда ҳаёт кечириётгандек туюлди. Унинг ватани қачон ва қандай тугаши номаълум бўлган уруш ҳолатида яшаяпти. Шведлар эса эҳтиёткор халқ, шу боисдан ҳам улар чет эллик бўлмиш Лихачевга алоҳида эътибор беришга шошилмаяпти. Бироқ тез орада у ер-бу ерда барча профессорлар шундай ёлғизликда ҳаёт кечиришларини тушуниб қолди. Улар бир-бирларидан бегонасирашаётгандек туюлар, ўзаро муносабатлари ҳам хизмат вазифаларидан нарига ўтмасди. «Ҳаммаёқда диққат-возлик, Ваня! Бу ерда сиқилганингдан ичавериб, ақлдан озмаганинг тақдирда ҳам барибир уйга соғ-саломат қайтишинг қийин», дея жияни билан хаёлан суҳбатлашарди Лихачев.

Аввалига Лихачев эрталабдан-кечгача вақтини шаҳарни саёҳат қилиш билан ўтказди. Бу ерларни у ипидан-игнасигача томоша қилиб, ҳаммаёқни кезиб чиқди. Шаҳар гарчи Россия пойтахти каби гавжум бўлмай, қош қорайган заҳоти жимиб қолса-да, нимаси биландир унга Петроградни эслатарди. Бироқ орадан икки-уч ҳафта ўтмасданоқ Лихачевнинг Стокгольмда томоша қиладиган жойи қолмади. Тез орада порт ҳам жонига тегди, зеро у ерга борса, ватанини қўмсаб, юраги қаттиқ сиқиларди. Баъзан, бу ерда русча номланган кемалар кўзга чалиниб қоларди. Бу кемалар осмону фалакка қарата паға-паға тутун чиқарганича уфқ томон йўл олишганида, айниқса унинг жигарбағри эзилиб кетарди. Ахир ана шу уфқ ортида унинг кадрдон Россияси яшаб, азоб чекмоқда, кураш олиб бормоқда эди-да.

«Барча эҳтиёткорликка тупураман-да, уйга қайтман. Нарн борса, Наримга сургун қилишади, у ерда

эса мен хароб бўлмайман. Экспедицияларда бажариб улгурмаган ишларни охирига етказаман», дея мулоҳаза юритарди Лихачев умидсизликка тушган кезлари.

Лекин Петроградга қайтиш, ҳар қалай, хавfli эди. «Ҳеч бўлмаганда Ванькадан бирор хабар келишини кутмоқ керак», дея ўзига-ўзи таскин берарди Лихачев. Ниҳоят, шундай хабар келди ҳам. Тўғри, хатни Ванька Акимов эмас, чамаси, яна ўша товуши йўғон студент йигит ёзганди. Маълум бўлишича, унинг исми шарифи Александр Петрович Ксенофонтов экан. Лихачевга квартирасидаги нарсалар аввалгидек жой-жойида эканлиги, оқсоч аёл Неонила Терентьевна соғ-саломат юрганлиги тўғрисида хабар қилгач, Ксенофонтов ҳарбий цензурада шубҳа туғдирмаслик учун худди гап орасида айтгандек қилиб, энг муҳим нарсани ёзган эди: Иван тўрт йил муддат билан Наримга жўнабди. Унинг ўзини, яъни Лихачевни уйдагилар жуда соғинишганмишу, лекин, начора, тез орада уйга қайтишни куттишмаётган эмиш. Зеро, ўша бегона юртда зарур ишлари кўплиги, бу ишларни хоҳлаган пайтда ташлаб кетавериш мумкин эмаслигини яхши тушунишармиш. Бу ишорадан Лихачев ҳали Россияга қайтиш пайти келмаганини англади.

Ксенофонтов хатининг охирида Лихачевга ўз адресини хабар қилиб хатларини шу адресга йўллашни сўраган ва ўзи ҳам тез-тез жавоб ёзиб туришни ваъда қилган эди. Петроградга тезда қайтиш ҳақидаги умидларини чиппакка чиқарган ана шу хатни олганидан сўнг кекса олим ўзининг Сибирь архивини очди-да, қозғоларини ёйиб ишга киришди.

Хонада ўтириб, жиддий ишламоқ учун эса Стокгольмда шароит жуда яхши эди. Лихачев Қироллик кутубхонасининг шундоқ ёнгинасида жойлашган университетга қарашли уйда истиқомат қиларди. Бу кутубхонанинг китоб жавонларида эса жаҳоннинг турли тилларида ёзилган жуда кўп маълумотномалар жам қилинганди. Кутубхонанинг қўлёзмаларидан Сибирнинг океан соҳили районларига доир баъзи нодир манбалар ҳам топилди. Лекин, бундан ташқари, Стокгольмда илмий ишнинг унумли бўлмоғи учун яна бир муҳим шароит мавжуд бўлиб, бунинг отини ёлғизлик, бутунлай ёлғизлик, дея аташ мумкин эди.

Манбаларни керагича тўплаб, улардан хулосалар

чиқариш, ҳақиқатларни баён этиш фурсати келганида эса, Лихачев доим ёлғиз қолишни яхши кўрарди. «Югур-югур ва шошилинич пайти энг ақлли калладан ҳам бамаъни фикр чиқиши қийин. Узинг кўрган, билган, ҳис этган нарсаларинг тўғрисида тинмай ўйламоғинг, узлуксиз бош қотирмоғинг даркор», деб тайинларди у ўз шогирдларига.

Энди бу ерда, Стокгольмда кўчанинг шовқин-суронидан чорак чақирим келадиган эман ва аргувон дарахтларидан девор қилиб паналанган осойишта уйда профессор шошилмай, ҳовлиқмай ишлаши, мияси дош берганича ўйлаши мумкин эди.

Узоқ йиллар ишлаш натижасида Лихачев ўзининг шахсий иш усулини ишлаб чиққан эди. У ўзидан аввало манбани буткул, тўла-тўқис билиб олишни талаб қиларди. У ёки бу фараз қанчалик доҳиёна бўлмасин, олим манбани тўла эгалламагунча, уни миридан-сиригача билиб олмагунича (Лихачевнинг севимли ибораси бу), ўз савқи табиийсининг парвозини батафсил тасдиқламагунича уни ҳақиқат деб ҳисоблашга ҳаққи йўқ, дея ўйларди профессор.

Лихачев авваллари ҳам Сибирь тўғрисида анчагина нарса ёзган эди. Унинг университетлар, география жамияти ва академиянинг илмий мажмуаларида чоп этилган ҳамда шунчаки архивларда сақланаётган асарларида геология, минералогия, климатология, ҳайвонлар ва ўсимликлар дунёсига тааллуқли хилма-хил масалалар ўртага ташланганди. Бироқ энди у Ғарбий Сибирь пасттекислиги ҳақида жуда муҳим ишни бошлаб юборганди. Лихачев бунга ўз ҳаётидаги энг асосий иш деб биларди. Ер майдони бешта Францияга тенг бўлган, икки ярим миллион квадрат-километрдан иборат кенглик ҳозирча инсоннинг ақли етмайдиган барча сир-асрорлари билан хаёлан унинг кўз ўнгида ястаниб ётарди. Лихачев ер куррасининг ана шу бепоён водийсида содир бўлаётган геологик жараёнларга, қатламларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларига доир кўплаб мураккаб саволларга жавоб бермоғи лозим эди.

Бир неча кун давомида олим ҳар бир ёзувини диққат билан ўқиб, намуналарининг сурати ва рельеф ҳамда қатламларнинг чизмасини бирма-бир кўздан кечирганича архивини тартибга солди. Бу сурат ва чиз-

малар шоша-пиша чизилган бўлиб, кўпгина саҳифаларда ёмғир томчилари ҳамда шимолнинг совуқ ва нам шамолининг изи сақланиб қолганди. Узоқ сафарларнинг бу излари Лихачевни алланечук ҳаяжонга солгувчи эди. «Ҳар қалай, ўзим ҳам анча жаҳонгашта мужик бўлганман-да», дея ўйларди у ўзи ҳақида.

Бу иш ниҳоясига етиб, архив дафтар ва хариталардаги манбаларнинг муҳимлигига қараб, шкаф тоқчаларига териб чиқилгач, Лихачев Қиролиқ кутубхонасига равона бўлди. У ерда олим каталоглар қутиси ёнига ўтирди-ю, боёқиш кутубхоначилар стеллажлар териб ташланган махфий жавонхоналардан унга китоб етказиб беришга улгуролмай қолишди.

Ёшлигида Лихачев француз тилини ўрганган эди. Германияда яшаб юрган кезлари у немис тилини мукамал билиб олди. Ана шулар ва она тили бўлмиш русчадан бўлак у яна инглиз ва италян тилларини ҳам дурустгина биларди. Швед тилини ҳам осонгина, деярли йўл-йўлакай ўзлаштириб олди.

Қиролиқ кутубхонасининг ходимлари ҳар хил олимларни кўравериб, кўзлари пишиб кетганди. Ўзларининг швед олимларидан ташқари уларнинг кутубхоналарида дунёнинг турли мамлакатларидан, жумладан, океан ортидан ҳам кўплаб алломалар келиб туришарди. Бироқ улар шундай хилма-хил соҳалар бўйича адабиёт талаб қилаётган одамни биринчи марта кўришлари эди.

Лихачев берилиб, жадал ишламоқда эди. У бутунлай ҳолдан тойиб қолмаслик учун ўзига кун тартиби белгилаб олган бўлиб, бу тартибга қатъиян амал қиларди. Олим эрталаб етида уйқудан турарди-да, русчасига тўйиб овқатланиб оларди ва соат тўртга қадар тинмай ишларди. Сўнг тушлик овқатни тановул қилар ҳамда шошилмайгина газета ва журналларни кўздан кечириб чиқарди. Соат олтида ўрнидан турарди-да, ташқарида ҳавонинг қандай бўлишидан қатъий назар, шаҳар бўйлаб сайр қилгани жўнарди. Шу зайлда камидан икки соат сайр қилиб юрарди. Кечки овқатдан сўнг у яна ёзув столи ёнига ўтириб, ярим кечага қадар ишларди. Уйқуси қаттиқ бўлса-да, одатда, кам ухларди. Дарвоқе, ёшининг бир жойга бориб қолганига қарамай у ҳеч қачон кундуз куни ухлаган одам эмасди, зеро,

кундүзги уйқу кишини шалвиратиб, мияни анчага до-
вур ланж қилиб қўяди, деб ҳисобларди.

Бироқ Лихачев ишга қанчалик шўнғиб кетган, ўз
машғулотлари билан бўлиб вақтнинг ўтишини қанча-
лик унутиб қўйган бўлмасин, барибир, Ивандан хаво-
тир олар, унинг тақдирини ўйлаб ташвиш чекарди.
Олим жиянидан хат-хабар келишини сабрсизлик билан
кутар экан, Ксенофонтовга ўзининг ташвишланаётган-
нини икки марта эслатиб ҳам қўйди. Аммо Ивандан
ҳамон дом-дарак йўқ эди.

«Чамаси, бекорга ташвиш чекапман. Ахир Ванька-
ни курьер поездида олиб кетишаётгани йўқ-ку. Петро-
граддан Томскка қадар улар ўнлаб авахталарда тўхта-
шади. Ҳар жойда—текширув, оворайи сарсонгарчилик.
Кейин Томскдан Наримга ҳам етиб олиш керак-ку
ахир. Ҳали роса азоб чекади йигити тушмагур. Очиқ
баржада олиб кетишади уларни. Ҳаво иссиқ бўлсаю
баҳарнав-а, лекин изғиринга тўғри келса-чи? Ана ўшан-
да онасини кўради бу Робеспьер. Революция фақат
жарангдор шиорлар, ғала-ғовур намойишлар, оташин
нутқлардангина иборат бўлмай, балки азоб-уқубат,
оғир меҳнат ҳам эканлигини англаб олади. Бу навқи-
рон жасур суҳандонларнинг озмунчаси шоҳ миршабла-
ри билан бўлган тенгсиз курашда ёки қамоқхоналар-
нинг унсиз деворлари орасида абгор бўлиб кетмадими!
Ана, декабристларни олайлик — ҳазилакам қаҳра-
монмиди улар, ахир ўшалардан ҳам баъзилари тавба-
тазарру қилиб қолишди-ку!» — ўзича мулоҳаза юри-
тарди Лихачев.

Ана шундай хаёлга чўмган кезлари у Акимовнинг
тақдирига ачиниб кетарди. Ахир Ваньканинг жуда
ақлли, илмбоп қалласи бор эди-да. «Боласи тушмагур
бутун истеъдодини бефойда сиёсий баҳсларга сарфлаб
юборадиган кўринади», дея хўрсинарди Лихачев.

Лихачев Ванька билан бирга Кета дарёси бўйлаб
Енисейга қадар қилган саёҳатини эслади. Ушанда
улар уч ой вақтларини бирга ўтказишган эди. Иван
эндигина биринчи курсни тугатган бўлиб, ҳали жўжа-
хўроз пайти эди. Лекин ўшандаёқ йигитчанинг илм
бобида ниҳоятда тиришқоқ эканлиги сезилиб турарди.

Қирғоқдаги ўпирилган жойларда очилиб қолган
қатламларни ўлчаб бўлишгач, Кетанинг ўрта оқими
соҳилининг рельефи ҳақида мулоҳаза юрита бошлаш-

ганида Акимовнинг қандай қизиқ фикрлар айтганини Лихачев бир умрга эслаб қолганди. Иван ўшанда Енисей бўйлаб саф тортган тоғ тизмаларининг Кета водийси билан ўзаро алоқадорлиги хусусида қизиқ фикрлар баён қилганди. Лихачев у билан баҳслашди, қалтис саволлар бериб кўрди, бироқ Иван ўз фикрини шу қадар жўшқинлик билан ҳимоя қилдики, ҳатто товуши ҳам бўғилиб қолди. Кечқурун тунаш жойида дала кундалигини тўлдириб қўяр экан, Лихачев Ивановнинг фикрларини батафсил қоғозга туширди ва шу саҳифанинг ўзидаёқ ушбу фикрларни И. И. Акимов баён этганини қайд қилиб қўйди. Унинг ўзи, яъни Лихачев ҳам Акимовнинг бу фикрларини илмий жиҳатдан асосли ва мукамал баён этилган, дея ҳисоблаши ҳам илова қилинди.

Олим кун бўйи бўлажак китобнинг боблари устида ишларди-да, кечқурунлари бу хомаки саҳифаларни қайта-қайта ўқиб чиқарди. Ана шундай пайтларда Лихачев: «Қани энди буларнинг барини Ванькага ўқиб берсам, баъзи нарсаларни у билан муҳокама қилиб олсам, баҳслашсам-да, кейин у манави саҳифаларига кўз югуртириб чиқса», дея шивирларди. Гарчи Лихачев баъзан эси оғиб қолгунга қадар берилиб ишлаётган бўлса-да, лекин, ҳар қалай, ёлғизлик унинг қалбини борган сайин кучлироқ ўртамоқда эди. Уртаганда ҳам тутқундаги ҳайвон ўзи қамалган қафаснинг панжарасини қандай гажиса, ёлғизлик унинг қалбини худди шундай аёвсиз кемирарди.

7

Лекин кутилмаганда Лихачевни қуршаб турган зулмат ичра ярқ этган бир нур кўринди. Петрограддан Стокгольмга Казимир Эмильевич Осиповский деган аллақандай одам етиб келди. Осиповский келганининг биринчи кунёқ Лихачевнинг уйида ҳозир бўлди. Осиповский олимга таниш профессорлар ва шогирдларидан салом айтиб, Лихачевнинг уйида ҳамма нарса жой-жойида эканлигини хабар қилди-да, сўнгра унга Невила Терентьевнанинг совғаси — профессор жонидан ҳам яхши кўрадиган бир банка брусника мураббосини топширди.

Осиповский ўзини археология соҳаси бўйича мута-

хассис, доцент эканлигини айтиб, маълум даражада Лихачевга шогирд бўлишини ҳам қистириб ўтди. Зеро, у Қозон университетига таҳсил кўриб юрган кезлари профессорнинг маърузаларини тинглаган экан. Ўшандан буён анча вақт ўтган бўлиб, лекция заллари ва лабораторияларда одатдагидай тўқнаш келадиган одамларнинг қиёфаси ва исми фамилиясини яхши эслаб қололмайдиган Лихачев Осиповскийни эслай олмади.

Лихачев ишини йиғиштириб қўйиб, Осиповскийнинг биронта ҳам сўзини эшитмай қолишдан чўчиганича унинг Петроград ва Россия ҳаёти ҳақидаги ҳикоясини бир неча соат давомида тинглаб ўтирди. Казимир Эмильевич гапга чечан, суҳандон одам экан. Сўзлар унинг оғзидан бир маромда, равон оқиб чиқарди. Россия ҳаётининг у билмаган, тилга олмаган томони қолмади! Унинг билмаган иши, аралашмаган соҳаси йўқ экан.

Масалан, Россияда ишчиларнинг аҳволи хусусида гап кетди дейлик. Осиповский бит кўзларини аланг-жаланг қилиб, ўзининг гўштдор қийшиқ бурнига қадаганича тинмасдан бидирлай бошларди:

— Ишчиларнинг аҳволи, муҳтарам Венедикт Петрович, жуда чатоқ. Иш ҳақи ўша-ўша, аммо нарх-наво осмону фалакка чиқиб кетган — одамнинг белни синдиради. Кейин қанақаям ишчи бўлсин улар? Заволларда ўсмирлару хотин-халажгина ишлаяпти. Мастеровой зоти фақат моҳир қўллар зарур бўлган қурол-созлик корхоналаридагина сақланиб қолган.

Лихачев деҳқонлар ҳаёти билан ҳам қизиқиб кўрди. Осиповский бу тўғрида ҳам гўё кечагина Смоленщина ёки Поволжьедан келган одамдек барча икир-чикирлари билан батафсил гапириб берди.

— Ҳаммаёқ хароба! Қишлоқ бутунлай таназулга юз тутган! Отсизлар сони кундан-кун кўпайиб борапти. Экин майдонлари қисқариб кетган. Уйлар вайронага айланяпти. Қишлоқларда қаҳатчилик изгиб юрибди. Одамлар шўра билан йўсинни ея бошлашган. Бевалар билан етим-есирлар сони кун сайин ортиб борапти.

— Хўш, ҳукуматимиз билан подшо отахонимиз бунга қарши бирон чора кўришяптими? — сўради Лихачев.

— Ҳамма умид Гришка Распутиндан, — дея хоҳолаб кудди Осиповский ва унинг киборлар доирасида

ҳукм сураётган қилиқ ва одатлар тўғрисидаги ҳикоя-сидан башарасини бужмайтириб, инграб ўтирган Лихачевни сира аямай Петроград салонлари ва меҳмонхоналарида эшитган барча гапларни оқизмай-томизмай профессорга сўзлаб берди.

— У ҳолда, демак, ягона чора революция эканда?— сўрагандан ҳам кўра кўпроқ тасдиқлагандек қилиб деди Лихачев.— Бундан ҳам ортиқ таназзул бўладими. Ҳар нарсанинг чеки бор-ку ахир! Жаҳолатпараст ва муттаҳам бир одам шундай давлатга бошчилик қилиб ўтирса энди! А? — дея меҳмонга савол назари билан тикилди у.

Осиповский қуш қаноти янглиғ серҳаракат қўллари ни икки ёққа ёзиб хитоб қилди:

— Қандай хоҳласангиз, шундай тахмин қилаверинг!

— Нимасини тахмин қилиш керак экан бунинг?! Тахмин-пахминсиз ҳам ҳаммаси равшан-ку,— деди қўлроқ қилиб Лихачев.

— Чоризмнинг куни битяпти,— дея яна қўллари ни ёзди Осиповский.

— Тезроқ тўнғиз қўпсин-ей!— деди Лихачев муштани силтаб.

Лихачевнинг ниҳоятда таъби тирриқ бўлиб кетганди. Меҳмонни кузатиб қўйгач, у бурчакларига тўп-тўп китоб ва даста-даста қоғоз уйиб ташланган хонада анча вақтгача уёқдан-буёққа юриб турди. «Бунча имиллайсизлар ахир, жин ургурлар?!— дея хаёлан Иванга мурожаат қилиб мулоҳаза юритарди Лихачев.— Лўттибоз ва аблаҳ бир одам аркони давлатга эгалик қилиб ўтирса энди?! А?! Биласизми, бориб турган разолат-ку бу ахир! Уни гумдон қилсаларинг бўлармиди? Йўқ, Ванечка, илгарилари революционерлар ҳам сенлардан ботирроқ бўлишгувчи эди! Улар рус мужиги жаҳолат уйқусидан қачон уйғонаркин, дея кутиб ўтиришмас, қўллари ни булғатишдан қўрқмай ўзлари ҳаракат қилишаверарди...»

Осиповскийнинг Россия ҳаёти тўғрисидаги ҳикоялари Лихачевнинг юрак-бағрини шу қадар ёзиб юбордики, у эртаси куни мутлақо ишлай олмади. Профессор гоҳ рус-герман frontiдаги воқеалар тўғрисида хабарлар босилган газеталарни кўздан кечириб, диванда чўзилиб ётар, гоҳ курагининг таги санчиётганини

ҳис этиб қайноқ қаҳва ичиб ўтирар, гоҳ стол ёнига бориб, Обь-Енисей канали харитасини кўздан кечирадди. Ана шунда у, қани энди мен ҳам мана шу ерларнинг бирор жойида, масалан, Кета соҳилидаги манови Зимаревкада оддий балиқчи ёки овчи бўлиб яшасаму жафокаш ватанимнинг юракни эзадиган барча азобуқубатларидан беҳабар тинчгина юраверсам — қандай яхши бўларди-я, деб ўйлаб қоларди... «Ресторанга бориб, ўлгудай ичсаммикин?» — дея кўнглидан ўтказди Лихачев дилидаги ҳасратдан қандай қутулишнинг чорасини топа олмай.

Бироқ Осиповский унинг дилида нелар кечаётганини билгандай иш қилди. Пешин чоғи эшик тепасидаги қўнғироқ жиринглади-ю, хонага бедана юриш қилиб петроградлик археолог кириб келди.

— Хўш, муҳтарам Венедикт Петрович, кайфиятлар қалай? Яхши ухлаб дам олдингизми? Ишлар дуруст кетаяптими? — бидирлаганича ҳол-аҳвол сўрай кетди Осиповский.

— Ҳаммаси расво, — деди жавобан тўнғиллаб Лихачев ҳар қалай Осиповский унинг эътиборини оғир хаёллардан четга тортаётганига ўзича хурсанд бўлиб.

— Нима бўлди? Тобингиз қочдимми? — дея сўради меҳмон.

— Россия, — деди чуқур хўрсиниб Лихачев.

— Қўйинг, Россияни деб бунча ташвиш тортасиз! Балоям урмайди унга. Агар ҳукмдорларимизга ўзларининг ақллари етмаса, хорижийлардан ақл ўрганишади. Бунақаси кўп бўлган.

— Ҳа, бўлган! Лекин энди бўлмаслиги керак! — деди деярли ўшқириб Лихачев.

— Мен бу ерга сиз билан баҳслашмоқ учун келганим йўқ, Венедикт Петрович, — деди муросасозлик билан Осиповский. — Камина қулингиздан бир илтифотингизни аямасангиз. Бугун «Континенталь» ресторанида таниш-билишларни тўплаб, кичик бир зиёфат бермоқчи эдим. Янги одамлар билан тезроқ танишиб олсам дейман. Акс ҳолда, одам бу тўқ ва фаровон мамлакатда ёлғизликдан ўзини-ўзи осиб қўйиши мумкин.

— Ўзим ҳам шундай аҳволга тушяпман шекилли, — деди ғамгин тўнғиллаб Лихачев ва бир четга тикилганича: «Ҳай, майли, бир оз кўнгили очиб келарман», дея кўнглидан ўтказди.

Орадан уч соат ўтгач, Лихачев, ресторанга етиб борди. Дастурхон немисчасига тузалган бўлиб, стол устида идиш-товоқ дегани уйиб ташланганди, егулик-ичкиликни официантлар келтириб туришарди. Улар тарелкага бир паррак колбаса қўйиб, ингичка найчали идишдан тиқин орқали қадаҳга қиттай ароқ қуйишарди-да, кейин дарҳол ҳаммасини ичкарига олиб кетишарди. «Аттанг! Қани энди ҳозир ноз-неъматлару ичимлик дегани уйиб ташланган рус дастурхони ёнида ўтирган бўлсам!» — деб ўйлади Лихачев меҳмонларни паришон кўздан кечирар экан.

Йиғилган меҳмонлар жуда хилма-хил экан. Қотмадан келган иккита инглиз аёл, чамаси, қари қизлар бўлишса керак, тинмай жаннатмакон Эллада ороллари-дан бирида аллақандай жаноб Смитнинг ноёб қазилмалари тўғрисида сўзлашарди. Уларнинг ёнида ўтирган швед археологи кўринишидан ўлгудай хафагазак ва индамас бир чол бўлиб, чамаси у тўқсонларни уриб қўйганди. Даврада ўтирган яна бир одам тийраклиги ва ғайрати билан бирмунча Осиповскийнинг ўзига ўхшаб кетадиган йигит эди. Бу одам француз Гюстав Мопассан экан.

— Исми шарифим ила французларнинг икки классигини бирлаштириш шарафига муяссар бўлганман: Исмим Флобернинг исми, фамилиям эса Мопассан,— пошналарини бир-бирига уриб ўзини таништирди француз.

Зиёфат жуда зерикарли ўтди. Инглиз хонимлар билан швед ҳамон бахти чопган жаноб Смитнинг қазилмалари тўғрисида суҳбатлашишар, француз билан Осиповский эса Парижнинг ажойиб ресторанлари, кийим, ноз-неъмат, ҳузур-ҳаловат бобида дунёда тенги йўқ парижлик хонимлар тўғрисида гап сотишарди.

Лихачев қайнайвериб маза-матраси қолмаган гўшти-ни эринибгина чайнар экан, кайфияти борган сайин бузилаверди. «Бу ерда дўстларимнинг ўзи йўқ эди, лекин манави вайсақилар ҳам менга дўст бўла олмайди», ўйларди у эшикка қараб-қараб қўяр экан.

Бу оқшом Лихачевнинг бир умр эсида қоладиган бўлди. Уйига етиб бормасданоқ у ўзини шу қадар ёмон ҳис эта бошладики, кўзидан учқун сачраб кета бошлади. Гўё биров кўкраги устига зил-замбил темир бостириб қўйиб, кураги остига найча санчгану ана шу най-

чадан босқон билан ўпкасига иссиқ ҳаво пуркаётган-дек эди. Қош ва кўзлари устидаги совуқ терни арта-арта, бармоқлари кенг ёйилган кафти билан деворни ушлаганича Лихачев бир амаллаб уйига кирди-да, гурс этиб полга қулади.

Оқсоч аёл врач чақиргунига қадар Лихачев бандаликни бажо келтиришига сал қолди. Ҳушига келган дақиқаларда у ўзининг ёзув столига назар ташларди-да, юраги баттар сиқиларди. «Ҳаммаси барбод бўлди... Бутун ҳаётимни бағишлаган ишим-а... Шведлар қоғозларимни печларига тутантириқ қилиш учун олиб кетишади... Ванькага бериш керак... Ушанинг, ҳа, фақат ушанинг ҳақи бор бунда».

Аммо Лихачевнинг ажали етмаган экан. У нафасини ростлаб олди. Бироқ швед врачлари чолга таскин беришмади: у камида бир ой, лозим бўлса, эҳтимол, икки ой ҳам кўрпа-тўшак қилиб ётиши керак экан. Лихачев умрида биринчи бор алам билан йиглаб юборди. «Қайси гуноҳларим учун бундай жазо тортишман ахир?! Шунча ишни мен учун ким бажаради?! Бу ишни бажармай ўлиб кетиш эса етмиш икки йиллик ҳаётни барбод қилиш билан баробар-ку».

Бироқ ҳасрат чекиб, кўзёш тўкиш, ишни ўйлаб ташвиш тортишдан Лихачевга сира наф йўқ эди. Аксинча. Фақат хотиржамлик, дунёдаги жамики нарсаларга бепарволик, қатъий режим... У фақат шуңга амал қилмоғи керак эди. Уч ҳафта давомида Лихачев яшамади, балким ўрмалаб юрган қумурсқа, даладаги гиёҳ янглиғ кун ўтказди. Шундан сўнг у оқсоч аёлдан экспедицияларнинг дала хариталари ёйилган столни яқинроқ суриб беришни илтимос қилди. Аёл аввалига қаршилиқ қилмоқчи бўлди-ю, бироқ врач беморнинг истагига монелик кўрсатмади.

— Профессорнинг юраги ишдан чиқиб боряпти, лекин мияси бақувват. Майли, бемалол ўйлайверсин,— деди швед.

Лихачев бир вақтлар ўзи турли белгилар билан тўлдириб ташлаган хариталарни олдига ёярди-да, оқсоч аёлни ҳам, уни парвариш қилаётган ҳамширани ҳам ҳайратга солганича уларга соатлаб тикилиб ўтирарди.

Ночор аҳволга тушиб қолган қария учун бу энг бахтиёр соатлар эди! Бу пайтларда у курагининг ости-

даги оғриқни ҳам унутиб, тинимсиз ҳаракат билан ўтган ўша йироқ йилларни эслаб кетар, хаёлан ўз ишининг аллақандай муҳим томонларини хомчўт қилиб кўрар, ўша кунларда аниқлаган тафсилоту далилларни ўн йиллар давомида шаклланган кенг билим доираси билан таққосларди.

Осиповский олимни эътиборсиз қолдирмади. У Лихачевнинг уйига ҳар куни келиб турди. Врачлар уни анчага довор беморнинг олдига киритишмади. Шу босидан ҳам у унчалик қисталанг қилмай, фақат Венедикт Петровичга албатта саломини етказишни ва тезроқ соғайиб кетиш ҳақидаги тилагини айтиб қўймоқни илтимос қилиб юрди.

Орадан бир ой ўтгач эса, Осиповский, ниҳоят олимнинг маълум муддатга касалхона бўлмасига айланган хонаси остонасини ҳатлаб ўтишга ҳам муяссар бўлди.

— Э, муҳтарам Венедикт Петрович! Ўз айбимни ўйласам, ҳамон дилим ўртанади. Ҳар қалай, бу воқеа менинг дўстларим билан бўлган ўша машъум учрашувдан сўнг содир бўлди,— дея бидирлай кетди Осиповский.— Қандай изтироб чекканимни билсангиз эди! Келиб-келиб худди ўша оқшом мазангиз қочиб қолганини қаранг-а!

— Қўйсангиз-чи, Казимир Эмильевич! Сизда нима гуноҳ! Ҳамма айб менинг хаста юрагимда,— деди унга тасалли бериб Лихачев.

Бир куни Осиповский Лихачевникига яна бир одамни бошлаб келди. Даҳлизда ичкари кириш учун ижозат кутиб Гюстав Мопассан турган эди. Лихачев уни ичкарига таклиф этди, албатта. Француз назокат билан таъзим қилди-ю, бироқ олим ётган тўшақ ёнига келишга журъат этмади. Лихачев саломлашмоқ учун унга ўзи қўл узатди.

У меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди.

— Хўш, жаноблар, бир гапириб беринглар-чи, ёруғ дунёда нима гаплар бўляпти ўзи?— дея сўради у одамлар билан мулоқотда бўлиш имкониятидан хурсанд эканлигини яширмай.

Осиповский қувлик билан французга қараб қўйди.

— Гюстав, балким сиз профессорга кайзер Вильгельм ҳақидаги янги латифани айтиб берарсиз?— деди француз тилида Осиповский.

Гюстав башарасини бужмайтирди:

— Маъзур тутасиз, бемалол айтиб берардим-у, лекин одобсиз гапларга профессорнинг қандай муносабатда бўлишини билмайман-да. Бундай гапларсиз эса латифа латифа бўлмай қолади.

— Айтаверинг,— дея унга қараб маънодор кўз қисди Лихачев.

Шундан сўнг Гюстав Вильгельм ва рус подшошининг немис хотини тўғрисида Парижда тўқилган янги латифани айтиб берди.

Лихачевнинг гавдаси еилкиниб, каравот гижирлаб кетди, олим кулгисини босмоқ учун оғзини пахмоқ сочиқ билан ёпиб олди.

Чамаси, бу кулги жуда шифобахш дори ўрнини босди. Уша кундан эътиборан Лихачев ўзини анча енгил ҳис эта бошлади. У тўшакда уёқдан-буёққа ағдарилиб бошини осонгина ўгирадиган, тирсагини ёстиққа тираб, гавдасини хиёл кўтарадиган бўлиб қолди.

Осиповский билан Гюстав ҳар уч кунда уни кўрган келиб туришди. Профессор уларни сабрсизлик билан кутарди. Зеро, бу одамлар билан унинг хонасига сўнгги янгиликлар, латифаю ҳазил-мутойиба гаплар кириб келгандек бўларди.

Улар чиқиб кетишар экан, қария гарчи бу учрашувдан бирмунча толиқса-да, лекин сўзсиз анча соғайган ҳолда кузатиб қоларди.

Бир куни ана шундай келишганида, Осиповский билан Гюстав ҳазил-мутойиба-ю, латифалардан сўнг Лихачевдан бўлажак китоби тўғрисида сўзлаб беришни илтимос қилишди. Профессор манави даста-даста кундаликлари хариталарни бекорга олиб келмаган-ку ахир. Лихачев илмий мушоҳадаларини бегона одамларга олдиндан айтиб беришни ёмон кўрарди, бироқ бу гал у меҳмонлар чиқиб кетиб, ёлғиз қолишни истамагани туфайли, ўз қоидасидан чекинган ҳолда, қидирув ишлари тўғрисида ҳикоя қила бошлади.

Осиповский унинг ҳикоясини унчалик диққат билан эшитмади. У ҳатто бир-икки марта қафти билан оғзини яшириб эснаб ҳам олди. Бироқ Гюстав кўзларини катта очганича профессорнинг бир оғиз ҳам сўзини эътибордан четда қолдирмай тинглаб ўтирди. У ё чиндан ҳам бу анча зерикарли мавзуга ғоятда қизиқар, ё жуда усталик билан ўзини профессорнинг ҳи-

коясига ниҳоятда қизиқаётгандек қилиб кўрсатди.

Осиповский билан Гюстав мазмунли суҳбати учун Лихачевга миннатдорчилик билдириб, одатдагидан кечроқ чиқиб кетишди. Лихачев эса ёлғиз қолгач: «Ванька! Қани энди ҳозир у билан бир отамлашсам», деб хўрсиниб қўйди.

8

Ванькадан эса ҳамон хабар йўқ эди. Лихачев Стокгольмда яшай бошлаган ана шу давр ичида Акимовдан бор-йўғи бир донагина хат олди. Ушанда ҳам бу мактуб Ксенофонтов орқали жўнатилган экан. Хат уч ой йўл босган ва ҳўкиз аравада олиб келинганга ўхшайди. Наримдан, чамаси, биронта одамдан бериб юборилган бу мактуб фақат Петрограддан Стокгольмгачагина почта воситаларида олиб келинибди.

Бироқ Акимовдан янги хабар. Лихачев томон яқинлашиб келмоқда эди. Ушбу хабар профессорга жуда гаройиб бир йўсинда етиб келди.

Бир куни эрталаб оқсоч аёл Лихачевга врачнинг ташриф буюрганини айтди. Лихачев ҳайратга тушди. Зеро, ўша куни врачнинг келадиган куни эмасди.

— Ҳай, майли, жаноб Ярингни буёққа таклиф қилинг. Кираверсин, — деди ўзини мунтазам даволаётган врач келган бўлса керак, дея хаёлга борган Лихачев.

— Лекин бу гал бошқаси келди. Қандайдир нотиш врач, — тушунтирди оқсоч аёл.

— Барибир, кираверсин, — буюрди Лихачев эшик томон қизиқиб қарар экан.

Хонага эгнига оқ халат кийган, малла тусдаги соқоли қалин, баланд бўйли бир киши кириб келди. У кўзойнаги тагидан Лихачевга қараганича унинг ёнига келиб бузуқ швед тилида саломлашди. Оқсоч аёл хонадан чиқиб кетгач, врач каравот ёнида турган стулга ўтирди.

— Танишиб қўяйлик, Венедикт Петрович, — дея рус тилида сўзлай бошлади у. — Прохоров Сергей Егорич. Акимовнинг маслакдош ўртоғи бўламан.

Улар қўл қиспишиб кўришишди.

— Қаёқларда юрибди ўзи у ярамас? Бу ерга келганимдан бери ундан атиги бир дона хат олдим, ўшан-

даям бор-йўғи, ўнтагина жумла ёзибди,— деди чехраси ёришиб Лихачев.

— Аввало ижозат этинг, ўзимни охиригача таништирай,— савол беришга шошилаётган Лихачевни тўхтатиб деди Прохоров.— Сизнинг олдингизга мени Стокгольмда муҳожирликда яшовчи эсдек-большевиклар гуруҳи юборди. Сизнинг бу ерда истиқомат қилишингизни биз анчадан буён биламиз, аммо ортиқча шубҳа остига қўймаслик учун сиз билан алоқа боғламасликка ҳаракат қилдик.

— Буни қаранг-а,— деди ҳайратга тушиб бу ерда, бегона ўлкада Иваннинг маслакдошларини учратаман, деб сира хаёлига келтирмаган Лихачев.

Прохоров халатининг остидаги аллақайси чўнтагидан анчағижимланган бир конвертни олиб, Лихачевга узатди. Лихачев шоша-пиша мўғиз гардишли оғир кўзойнагини тақди-да, жиянининг хатини ўқиб чиқди. Иван соғ-саломат экан. Наримга анча кўникиб қолибди. Приставнинг рухсати билан бир неча бор Кетаник юқори оқими томон борибди. У ерда галати ўпқонларга дуч келибди. Улардан бирини диққат билан кўздан кечираётиб, темирчилик мосламасининг изларини кўрибди. Барча белгиларига кўра, тунгус қабилаларининг мосламасига ўхшар экан. Ҳамон ўша муаммо: тунгуслар рудани қаердан олишганикин? Сургунда вақтини бекор ўтказмоқчи эмасмиш. Кўп мутолаа қилиб, метеорологик кузатувлар олиб бораётган эмиш. Энди бошлиқлардан рухсат сўраб, Тимга бормоқчи ва унинг қуйилиш жойидан юқори оқимигача юриб, ҳеч бўлмаганда юзаки тасвирини ёзиб олмоқчи экан. Бундан ташқари икки тил билан шуғулланаётган эмиш: француз тилида бемалол гаплашадиган бўлиб қолибди, инглиз тилида эса хиёл оқсаётганмиш. Бу ерда сургундаги ўртоқлардан ташкил этилган партия ташкилотчилари мактабида «Россиянинг табиий ресурслари» мавзуда бир неча лекция ўқибди. Ибтидоий қамоқхонага Ксенофоновдан бериб юборган юз сўм пулини сўнги тийинигача олибди ва энг зарур нарсаларга ҳаражат қилибди. Тоғасидан бир умр миннатдор эмиш.

— Баракалла, Ванька, офарин! Руҳи тушмабди, қадди эгилмабди,— дея шивирларди Лихачев дўрдоқ лабларини қимирлатиб. Сўнгра Прохоровга қаради-да, хўрсиниб деди:— Ванька бу ерда менга жуда керак

бўляпти-да! Қариб қолдим, жаноб Прохоров. Юракнинг мазаси қочган, ўқтин-ўқтин кўзим хиралашади, иш эса, отахоним, ошиб-тошиб ётибди, ўн йилга етади. Печнинг устига чиқиб олган чолга ўхшаб ёлғиз яшайман. Яхшиямки, жаноб Осиповский келиб туради. Ўзи археолог, жуда дилкаш ва хушхулқ одам. Эҳтимол танирсиз уни?

Прохоров бир оз гангиб, эшикка зимдан назар ташлади-да, товушини пасайтириб деди:

— Худди ана шу Осиповский ҳақида айтиб қўйиш топширилган менга: у археолог бўлиш билан бир қаторда махфий полиция бош бошқармасининг агенти ҳамдир. Унинг ихтисоси Скандинавия мамлакатларидаги рус муҳожирларини кузатишдир. У Стокгольмга Копенгагендан келган. Эҳтимол уни бу ерга ўтказишига сиз сабаб бўлгандирсиз.

— Айтинг-чи, яхши йигит, бу маълумотлар тахминийми ёки уларнинг бирор далил-исботи борми?— дея жиддий оҳангда сўради Лихачев Прохоровга паришон тикилганича.

— Маълумотлар жуда аниқ, Венедикт Петрович.

— Ҳм, қизиқ. Чиндан ҳам инсоннинг макрини ҳеч нарсага таққослаб бўлмайди.

— Гюстав Мопассан тўғрисида ҳам сизга баъзи маълумотларни айтиб қўймоқчиман,— дея давом этди Прохоров ҳамон ўша равон товуш билан.— Ушбу француз инглизларга яхши хизмат қилади. Ҳозир у рус-инглиз банки, тўғрироғи, «Лена-Гольдфильдс» компаниясининг топшириғига биноан шведлар билан аллақандай битим тузмоқчи бўлиб юрибди. Ушбу мусье илмий манфаатлардан ҳам холи эмаслар, айниқса бу манфаатлар Россияга тааллуқли бўлса. Маълум бўлишича, у хусусан, аниқроғи, ўзидан ҳам кўра кўпроқ унинг хўжайинлари сизнинг Сибирь тўғрисидаги тадқиқотларингизга қизиқиб қолишибди. Лондондан Гюставга сиз билан савдо музокараси олиб бориш ҳақида буйруқ келибди. Лондонлик корчалонлар сизнинг асарларингизни таг-туғи билан сотиб олишмоқчи эмиш. Худди ана шунинг учун ҳам сизни огоҳлантиришга шошилдик, Венедикт Петрович.

Лихачев ўз қулоқларига ишонмай қолган эди.

— Менинг асарларимни сотиб олишмоқчи? Лондондан буйруқ келди, дейсизми?— ғазабининг зўридан

унинг овози бўғилиб қолди. У кучи борича бақирмоқчи эди-ю, аммо товуши томоғига тиқилиб овози чиқмади. Чол лаблари қалтираганича аранг шивирлаб гапирмоқда эди.

— Ҳа, ҳа, худди шундай,— дея бош ирғади Прохоров.

— Мен ўша Осиповскийни ҳам, ўша Гюставни ҳам кетига тепиб чиқараман. Уларга шундай бир Лондонни кўрсатиб қўяйки, абадулабад фамилиямни эслолмайдингиз бўлиб юришсин!— Лихачевнинг товуши борган сайин кучга тўлиб борарди.

— Йўқ, йўқ, Венедикт Петрович. Аввало тинчланинг. Сизнинг ҳаяжонланишингиз мумкин эмас. Фақат заруратгина сизнинг тўла соғайиб улгурмасингиздан аввал ҳузурингизга келишга мажбур этди мени.

— Хўш, нима қилгин дейсиз менга? Нима қилай ахир? Дарҳол Россияга қайтайми?— стулда хотиржам ўтирган Прохоровга ташвиш билан тикилди Лихачев.

— Агар бизнинг гапимизга киришни истасангиз, маслаҳатимиз бундай: бутунлай соғайишингиз керак, Венедикт Петрович. Бу биринчидан, иккинчидан эса, Осиповский билан Гюставга уларнинг ҳақиқий башарасини билишингиз хусусида сира ҳам сир бой бермаслигингиз лозим.

— Ахир, одам жирканади-ку, яхши йигит! Улар бундан кейин ҳам менга ўзларини дўст қилиб кўрсатишади! — кўзлари ёниб хитоб қилди Лихачев.

— Сизга нима? Кўрсатишса кўрсатишаверсин!— деди кулиб Прохоров ва ўрнидан турди.— Хўш, ижозатингиз билан мен борай энди. Ўйлайманки, сизнинг соғлигингизга менинг аралашувимнинг ҳожати йўқ. Мен педиатрман.

— Афсус, болалик ёшидан ўтиб қолганман,— деди бир оз чехраси очилиб Лихачев.

Прохоров профессорнинг қўлини қисди-да, бир-икки бор жилмайиб ўгирилганича оҳиста юриб хонадан чиқиб кетди.

Бешинчи боб

1

Иван Акимов билан Федот Федотович борган сайин тайганинг ичкарасига кириб кетишмоқда эди. Чол

Акимовни йигирма чақиримча дам бермай бошлаб борди. У сира тинмай илдам одимларди. Унинг оёғидаги чанғи гичирлар, қимирлаган новдалардан оппоқ қор тўкиларди.

— Чидайсан, йигит. Қишлоқлардан узоқлашайлик, кейин дам олаверамиз. Токи биронтаям газанда изимизга туша олмасин,— дерди Федот Федотович жарликлардан юқори кўтарилишда ортда қолаётган Акимовни кутиб турар экан.

Акимов қора терга тушиб кетди. У бурун катакларидан паға-паға буғ чиқарганича ҳансираб нафас олар, ўқтин-ўқтин намиққан қўлқопи билан тердан жиққа ҳўл бўлган юз-кўзларини артиб қўярди.

— Юраверинг, отахон, юраверинг. Чидайман,— дерди у зўриққанидан овози бўғилиб, шамолдан қуруқшаган лабларини ялаб-ялаб олар экан.

Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш оқ-қорамтир тусдаги ўрмонни ол рангга бўяганича совуқ ярқираб турарди. Осмон гумбази худди август ойидагидек баланд ва фируза тусда. Аёз эса борган сайин кучга кирмоқда эди: ботқоқларда муз қирсиллар, совуқ бағрини тилаётган ердан баъзан чарсиллаган овоз эшитиларди. Қизишти тонлар тумшуқларини аямай қўйишган. Улар дарахтадаги қурт-қумурсқалар музлаб, пўстлоққа батамом ёпишиб қолмасдан қоринларини яхшироқ тўйгазиб олиш дардида бутун тайгани тинимсиз «тақа-туқ» қа тўлдириб юборишганди.

Улар тунаш учун чуқур жарликнинг тубида, буғланиб турган кичик бир дарё соҳилида тўхташди. Федот Федотович оёғидаги чанғини ечиб, милтигини елкасидан олди-да, мулойимгина деди:

— Хўш, оғайни Гаврюха, уйга кириб, дамингни ол. Бугун сени жуда чарчатиб қўйдим. Ҳозир печкага олов ёқаман.

Акимов атрофга кўз югуртирди: ҳеч қандай уй-пуй кўринмасди. У чарчоқнинг зўридан оёқда зўрға турар, иложи бўлса ўзини таппа ерга ташлаб, қўл-оёғини узатгиси, оппоқ қордан толиққан кўзларини юмгиси келарди.

Федот Федотович Акимовнинг ажабланганини кўриб, кулиб юборди:

— Мана-ку, менинг кулбайи шоҳонам... — чол чан-

гиси билан қорни уёқдан-буёққа сурган эди, соҳилда эшик кўринди.

Кулба кичкинагина бўлса-да, бурчакда печка, кат, иккита ғўлага қоқилган столча, ўтириш учун икки дона тўнка, хуллас, керакли нарсаларнинг ҳаммаси муҳайё эди. Кулбанинг деворлари ва шифтини қиров босганди, туриб қолган совуқ ҳаводан хиёл моғор ҳиди келиб турарди.

— Бирпас ётиб, дамингни ол, йигит. Мен ҳозир печкага ўт қўйиб юбораман. Ўтин билан тутантириқни куздаёқ ғамлаб қўйганман,— деди Федот Федотович печка олдида тиз чўкар экан.

Печка бирпасда гуриллаб ёниб кетди ва салдан кейин кулбанинг ичи аста исий бошлади.

Акимов калта пўстинини катга ёйиб, этигини ечдида, ўринга чўзилди. Федот Федотович декчани шивирлатганича ташқарига чиққан эди, музлаган қор унинг оёғи остида энгил ғичирлади. Шундан сўнг ҳамма нарса бирдан ғойиб бўлди-қўйди. Бироқ Акимовнинг уйқуси узоққа чўзилмади. Федот Федотович дарё соҳилига бориб, декчани сувга тўлдирди-да, ортига қайтди. Бу ишга, нари борса, чорак соат вақт кетди. Эшик ғичирлаганида Акимов бошини кўтарди.

— Чой қайнагунича дамингни олавер, Гаврюха!— деди чол. Бироқ Акимов, шифобахш сувда чўмилиб олгандек, тетик тортиб, ўрнидан турди.

— Ётибману қотибман,— дея жилмайди Акимов ҳозирги аҳволидан ўзи ҳам ҳайратга тушиб.

— Тиниқмоқ учун ёш одамга ўн-ўн беш минут ҳам кифоя, кексага эса соатлаб вақт керак,— деди Федот Федотович йигитнинг нима демоқчи эканлигини тушуниб ва печканинг юмалоқ тешиги устига декчани ўрнатиб қўйди.

Акимов кечки овқатни тайёрлашда чолга ёрдам бермоқчи бўлиб ўрнидан турди.

— Ташқаридаги озиқ-овқатни олиб кела қол. Қопларни қоziққа осиб қўювдим,— деди Федот Федотович Акимовга жавобан.

Наримда яшай бошлаган шу вақт ичида Акимов маҳаллий лаҳжани анча яхши ўзлаштириб олганди. У ташқарига чиқди-ю, кулбанинг шундоқ деворига қоқилган катта ёғоч қоziқда осиглиқ турган қопларга кўзи тушди. Озиқ-овқат ана шу қопларда эди.

Осмону фалак тўқ зангори тусга кириб, тезда тайгага қоронғилик чўкди. Кат тепасидаги миттигина дарчадан ёруғлик тушмай қўйди. Федот Федотович токчадан жинчироқни олди-да, пилигига гугурт тутди. Қоронғилик хонанинг бурчакларига чекинди. Бундай чироқнинг ёруғида китоб ўқилса, кўз ишдан чиқарди, лекин бемалол овқатланса бўлади.

Федот Федотович нон кесиб, музлаган бикри гўш-тидан тилди-да, устига қалампир сепди ва икки дона пиёзнинг пўстини арчиб, бирини Акимовга узатди.

— Ол, йигит. Манзилга етиб олайлик, сени илвасин билан меҳмон қиламан,— деди чол.

— Айтинг-чи, стахон, Парабелдан анча узоқлашиб кетдикми?— сўради йигит.

— Улар бизни қувиб етиша олмайди!— қўл силтади чол ва бир оз сукут қилиб тургач, илжайди:— Авваламбор, ҳар эҳтимолга қарши, мен уларни адаштирдим. Йўлни неча марта кесиб ўтганимизни бир эслагин-а! Иннайкейин кедрзорни беш марта айланиб чиқдик. Бунақа чигал изнинг учини топаман деб ўзинг адашиб кетасан. Бу ишга ақли етмайди калтафаҳмларнинг! Бунинг устига, эрталаб ёққан қор изни йўқотиб юборди.

— Йўлни кесиб ўтганимизни ҳам, бир жойда айланганимизни ҳам сезмабман,— ростига кўчди Акимов.— Менга доим тўғри йўлдан кетаётгандек туюлганди.

Чол қалпоғи остида патак бўлиб қолган оппоқ жингала сочларини силаганича мамнун кулиб юборди. Акимовнинг сўзлари унинг учун ҳар қандай мақтовдан ҳам афзалроқ эди.

— Ҳамма гап ана шунда-да! Сен тўғри йўлдан кетяпмиз, деб ўйлагансан, мен эсам сени гирдобга тушиб қолган пайраҳадай гир айлантириб юрдим. Парабелгача, тўғри юрсанг, йигирма чақиримча келади,— чол Акимовга бир тикилиб қўйди-да, хиёл ҳомийларча оҳангда қўшимча қилди:— Бу дейман, йигит, анча юрамол экансан. Зуваланг пишиқ, кучинг ҳам бор. Ёшинг нечада ўзи?

— Йигирма учга тўлдим.

— Бўйдоқмисан ёки уйланганмисан?

— Бўйдоқман.

— Бир ҳисобда яхши экан. Бунақа ҳаётда ёлғиз одамга анча осонроқ бўлади.

— Анча осон, отахон.

Акимов бошини қуйи солди ва дарҳол Петроградни эслаб кетди.

Қамоққа олинишидан уч ойча олдин Ксенофонтон уни ўз синглиси Катя билан таништириб қўйганди. Қиз Бестужев курсларида таҳсил кўрар ва акасининг яширин ишларида ёрдамлашиб юрарди. Катя Акимовга жуда ёқиб қолди. Бироқ ошиқ-маъшуқлик боида Иваннинг тажрибаси йўқ эди. Йигитлик фаслининг бошида у бир муваффақиятсизликка учраган бўлиб, ушбу ҳодиса унинг дилида чуқур из қолдирганди. Ун саккиз ёшида ўрмон хўжалиги мудирининг ўғли бўлмиш Акимов ёғоч-тахта заводи эгасининг қизини севиб қолади. Уша кезлари улар Камада истиқомат қилишарди. Акимовнинг маъшуқаси йигитнинг севгисига жавобан жўшқин эҳтирос намоён қилди. Иваннинг ота-онаси ўғиллари баланд дорга осилаётганини тушунишарди-ю, бироқ бадавлат заводчининг оиласи ўғилларига ройиш қилаётганидан хурсанд эдилар.

Иван пойтахтга ўқишга жўнар экан, маъшуқаси билан хайрлаша туриб, иккови умрбод содиқлик ҳақида онт ичишди.

Айрилиқнинг биринчи ойларида у севгилисидан деярли ҳар кунни хат олиб турди. Сўнгра хатлар камроқ келадиган бўлиб, улардаги гаплар борган сайин совуқроқ тус касб эта бошлади. Баҳорга бориб умуман хат келмай қўйди. Иван изтироб чекиб, мактуб кетидан мактуб, телеграмма кетидан телеграмма йўллар ва таътилни сабрсизлик билан кутарди. Хаёлан унинг кўз ўнгида турли мудҳиш манзаралар намоён бўлар— қиз унга фожиона бир тарзда ҳалок бўлган ёки қаттиқ касал бўлиб қолгандек туюларди. Ота-онаси унга раҳм қилиб, бор ҳақиқатни ёзишмаётган бўлишса керак. Янги хатлар бўлмагани туфайли у умрбод севиш тўғрисидаги оташин қасамларга тўла эски мактубларни қайта-қайта ўқиб чиқарди. Қизнинг сукут сақлашининг асл сабаби Иваннинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

Таътилга бир ҳафта қолиб, унинг изтироблари дош бериб бўлмайдиган даражага етганида, ҳаммаси рав-

шан бўлди-қўйди: Иваннинг маъшуқаси Пермь ҳарбий командасининг поручигига турмушга чиқибди ва отасига қарашли шаҳар марказий кўчасига жойлашган уйда бамайлихотир ҳаёт кечираётган экан. Бу ҳабар Иванга жуда оддий бир йўсинда етиб келди: гимназияда бирга таҳсил кўрган синфдошларидан бири хатида ўз ҳаётидаги воқеаларни ҳикоя қилар экан, «англишмасам, ўзларининг жигарларидан урган Ленка Селеварстова»нинг тўйи бўлди, деган ва ундаги базму жамшидни батафсил тасвирлаб берганди.

Маъшуқасининг бевафолигидан қалби ларзага тушган Акимов худди ана шу воқеадан сўнг шоша-пиша ўзининг навбатдаги экспедициясига отланаётган Лихачев тоғасининг олдига жўнаб кетди.

Петроградда яшар экан, Акимов зебо ва ақлли қизларни кўп учратарди-ю, бироқ ҳаётнинг унга берган сабоғи жуда кучли бўлиб чиқарди. У ўзи тенги қизларнинг барча диққат-эътиборини четлаб ўтиб кетарди. Фақат ёлғиз Катя Ксенофонтовагина унинг ҳис-туйғуларини бирдан уйғотиб юборди. Йигит уни ҳозир ҳам доим ёдида сақларди. Баланд бўйли, чаққон, қорасоч, кўзлари шахло Катя ҳеч кимникига ўхшамайдиган майин ва ёқимтой овозда сўзларди. Вазмин, равон ҳаракати, ҳар бир нарса ҳақида оқилона фикр юритиши, суҳбатдошига камсуқум, очиқ табассум билан қараб туриши уни Акимов танийдиган бўлак барча қизлардан ажратиб турарди.

Иван аввалига Катя билан учрашганида ўзини ноқулай ҳис этар, эсанкирар, сийқа гаплар айтиб юборар ёки пастки лабини чўччайтириб, қовоғини солганича жим бўлиб қоларди. Катя буларнинг барини сезарди-ю, бироқ сир бой бермасди. Иваннинг бу ғалати хатти-ҳаракатига нисбатан қизнинг самимияти уни ўзига янада кўпроқ ром қилиб олди. Аста-секин уларнинг ўртасида шундай беғараз ва дўстона бир муносабат пайдо бўлдики, йигит билан қиз чин юракдан дардлашадиган, ҳаёт, одамлар, илму фан, революция тўғрисидаги энг пинҳоний фикрларини ҳам бир-бирлари билан очиқ-ойдин ўртоқлашадиган бўлиб қолишди. Чамаси, Иван ҳам Катяга ёқарди. Ҳар қалай, қиз унга бефарқ қарай олмасди. Эҳтимол, бир кун эмас бир кун бир-бирларига муқаррар муҳаббат изҳор қилажакларини тушунганлари учун бўлса керак, қиз ҳам, йигит

ҳам дилларидаги туйғулари ҳақида очиқдан-очиқ гапиришмасди.

Агар Акимовни қамоққа олишмаганида, чамаси, гез кунда шундай бўларди ҳам. У ибтидоий қамоқхонада ётганида Катя ўз хоҳиши биланми ёки ташкилотнинг топшириғи биланми, унинг ҳолидан меҳрибонларча хабар олиб юрди. Қиз унга озиқ-овқат элтди, китоблар олиб борди, комитетнинг бир неча муҳим хабарлари, жумладан, тергов ва судда ўзини қандай тутмоқ кераклиги тўғрисидаги маслаҳатларни етказишнинг йўлини топди.

Бир куни назоратчи орқали бўш сумкани қайтарар экан, Акимов сўкилган чокнинг орасига бир парчагина хат солиб чиқарди: «Катюша, азизим! Барча қилган меҳрибончиликларинг учун сенга катта раҳмат. Доим хаёлимдасан, жуда соғиндим. Буларнинг бари сени севишим туфайли бўлса керак».

Катя хатни олганига Акимовнинг имони комил эмасди. Сумкалар қайтарилаётган пайтда диққат билан кўздан кечириларди, эҳтимол, ибтидоий қамоқ қабулхонасини тозалашаётганида унинг мактубини ҳам ажлатга қўшиб супуриб юборишгандир.

«Севгимни илгарироқ изҳор қилсам бўлар экан. Қандай дилрабо қиз! Энди ҳаммаси барбод бўлди... Мен Петроградга қайтиб келганимда, Катя эҳтимол, биронта технологгами ёки медикками турмушга чиқиб кетган бўлар. Ўзига муносиб одамга тегса-ку, яхши-я, ammo Катяга ўхшаш қизларнинг йўлига кўпинча муттаҳамлар тузоқ қўйиб юришади...»

— Ҳа, йигит, бунча ўйланиб қолдинг? Қани, балиқдан еб, чой ичгин-да, кейин ётиб ухлаймиз,— деди меҳрибонлик билан Федот Федотович қаҳрабо тусдаги бикри гўшти терилган тахтачани Акимов томон суриб қўяр экан.

Балиқнинг суяклари Акимовнинг бақувват тишлари орасида кусирлаб кетди. Чол ҳам ундан қолишмай, совуқдан қизарган юзидаги терни кафти билан арта-арта кружкадаги қайноқ чойдан ҳўшлаганча ёшларга хос иштаҳа билан овқатланарди.

2

Акимов анчадан бери Федот Федотовичдан баъзи нарсаларни сўраб-суриштирмоқчи эди-ю, бироқ чол

униги ўзи тўғрисида бирон нарса билишни сира тасаввур қила олмасди. Ортиқча синчковлик муқобил саволлар туғдириши мумкин эдики, йигитнинг ҳозирги аҳволида бу саволларга жавоб бериши анча мушкул бўларди. Акимов чолга жилмайиб қараганича индамай ўтираверди. «Агар, стахон, сен чинданам олижаноб одам бўлиб, биздақаларни беминнат қутқараётган бўлсанг, у ҳолда дунё тургунча тур», дея ўйларди ўзи-ча Акимов.

Федот Федотовичнинг ўзига келсак, синчковликдан чолнинг ичи қайнаб турарди-ю, бироқ куёви Федор Терентьевич Горбьяковнинг тайинлаган гапини эслаб, савол беришга журъат этмасди. «Ҳа, яна бир нарса ёдингга бўлсин, фатер,— деганди куёви хайрлаша туриб,— ҳар хил саволлар билан ўша одамнинг бошини қотирма. Тахминимча, у ўзи ҳақидаги бор гапни айтиб бера олмайди. Ёлгон гапириш эса, ўзингдан қолар гап йўқ, ростгўй одам учун кони азоб».

Улар шу йўсинда индамай овқатланиб ўтиришди. Жимликни биринчи бўлиб Акимов бузди. «Агар шунақа индамай ўтираверсам, у мени ташлаб, қочиб кетади», дея хаёлидан ўтказди Акимов бу ўрмон баҳри муҳитида ўзини ёлғиз тасаввур қилар экан, бир зум униги дилини ваҳима босди.

— Айтинг-чи, Федот Федотович,— дея таваккал қилиб қийин саволдан бошлади Акимов,— сиз ёшлигингиздан шу Нарим ўрмонларида яшайсизми?

Чол бажонидил жавоб қилди.

— Йўқ, йигит. Бу ерда яшай бошлаганимга ўттиз йилдан сал ошди.

— Бу ерга қаёқдан келгансиз?

— Сенга айтсам, йўлим жуда қинғир бўлган. Сахалиндан келганман. Умрбод бадарга қилингандим у ерга.

— Сахалиндан дейсизми?!— дея хитоб қилди Акимов чолга қандайдир бошқача кўз билан қарар экан. Икки юзи қип-қизил, жингалак соч, қўй кўзлари мулоғим бу чол бир вақтлар каторга қилинган маҳбусга сира ҳам ўхшамасди.

— Хўш, Сахалинга қандай бориб қолган эдингиз?— ҳар қандай эҳтиёткорликни унутиб сўради Акимов.

— Подшонинг ҳукми билан, йигит.

— Жиноятчи сифатидами ёки сиёсат юзасиданми?

— Буёғини ўзинг тушуниб олавер. Дўстим икковимиз бир сотқинни гумдон қилгандик. Уртоқларимизни сиртмоққа тикқанди аблаҳ.

— Босқинчилик қилмоқчи эдингларми?

— Биз беозор одамлармиз. Сенга айтсам, ишташ-лаш бўлганди. Уша кезлари Демидовнинг мис эритиш заводидида юк ташувчи бўлиб ишлардим. Каторгадан баттар эди! Қўзғолон кўтардик албатта! Узаро келишиб олдик. Кунда-кунда ўлгандан кўра, бир кунда ўлган яхшироқ. Бошқарувчи аскар чақирди. Биз эса ўз сўзимизда туриб олдик — вассалом. Ҳаммаси яхши кетаётувди-ку, аммо орамизга бир аблаҳ кириб олган экан. Фамилияси Чурбаков эди лаънатининг. Бошлиқларимизни сотибди ўша. Уларни аллақаёққа олиб кетишди-ю, шу-шу тўртовням қайтиб келмади. Фақат ўлимлари олдидан қайси аблаҳнинг сотқинлик қилганини хабар қилишга улгуришди. Шундан сўнг биз ўша ифлосни бир ёқли қилишга қарор қилдик. Ёруе дунё тозароқ бўлсин дедик. Ҳукми ким ва қандай джро этиш тўғрисида узоқ бош қотирдик. Шеригим Филипп кўнгилли бўлиб чиққан эди, мен ҳам унга қўшилдим. Икковимиз ҳам оиласиз бўйдоқлармиз, кучданам худо қисмаган. Хулласи калом, панароқ жойда йўлини пойладик-да, кейин... Лекин жони қаттиқ экан ярамасинг. Улмай қолган экан, уйга сурғалиб келибди-да, бизниям сотибди. Филька икковимизни биринчи галда қамоққа олишди, кейин бу ишга алоқаси бўлган бошқа йигитларниям қамашди... Лекин ўша ифлосни барибир тўнгиз қўпибди, айтишларича, одамлар ҳалол марҳумларга иснод келтирмаслиги учун гўрени ер билан текислаб юборишибди.

Ўн икки кишини Сахалинга жўнатишди. Филька икковимизни ўн йилдан каторга ва умрбод бадарга яшашга ҳукм қилишди. Шеригим бечора беш йилгаям чидамади. Озиб чўп бўлиб кетди, йўтала-йўтала қон қусиб ўлди. Менинг эса, кўриб турибсан, умрим узоқ экан. Унақасигаям эзиб кўришди, бунақасигаям... Лекин бошим тошдан экан!!

Бир пайт хиёл омадим чопгандек бўлди. Одамлар орасида умрбод бадарга қилинганлар Сахалиндан бошқа йироқ ўлкаларга кўчиб ўтишлари мумкин экан, деган гап тарқалди: Нарим экан ўша жойларнинг номи.

Талабгорлар унча кўп бўлмади, албатта, лекин баъзи одамлар топилди. Улар қандай хаёл қилишди денг? Сахалинми, Наримми—ҳаммаси бир гўр, фақат Сахалин ўлгудай жонга теккан, Нарим эса янги жой, иннайкейин, туғилиб-ўсган жойингга яқинроқ...

Федот Федотовичнинг ана шу қисқа ҳикояси давомида Акимов бу одамнинг уқубатли ҳаётини аниқ тасаввур қилди. Шундан сўнг чол унга яқинроқ, қадрдонроқ бўлиб қолди ва дилида муқим сақланиб келаётган ҳадиксираш туйғуси бутунлай ғойиб бўлди-қўйди. «Йўқ, у хиёнат қилиб, приставни бошлаб келмайди, аксинча, имкони борича мени эҳтиёт қилади,— дея енгил тортиб ўйларди Акимов.— Россияни қаранг-а! Ҳатто кимсасиз, тупканинг тагида ҳам даҳшатли ижтимоий адолатсизлик ва синфий зулмга дуч келасан! Йўқ, фақат теран, ҳаётбахш революциягина Россияни чоризм ва капиталистлар тиқиб қўйган ботқоқдан халос этмоғи мумкин!»

Федот Федотович ҳикояси қочоққа кучли таъсир қилганини пайқаб қолди. Чол Акимовнинг кўзларига текилганича деди:

— Дилингни жуда хуфтон қилиб юбордимми, йигит. Қўй, қайғурма! Инсон нималарни кўриб, қандай азобларга дош бермайди дейсан! Баъзан ўтмишнинг ўйлаб, ўзингга-ўзинг ишонмай қоласан. Гўё мунча азоб-уқубатни сен эмас, қандайдир бошқа одам бешидан кечиргандай туюлади... Сен ўзинг томскликмисан ёки узоқдан келганмисан?— кутилмаганда мулкөзадан саволга ўтиб, сўради чол.

«Ана, бошланди», дея дилидан ўтказди Акимов, лекин энди у қариянинг синчковлигидан ташвишланмай қўйганди.

— Узоқдан келганман.

— Мунча кеч ҳаракат қилдинг? Бунақа пайтда қошиш — расво иш. Дарёдан қарасанг, соҳил уч чақиримгача кафтдагидек кўриниб туради. Ўрмонда эса яширина слмайсан — жуда совуқ. Хосиятсиз пайт ҳазир.

Шу пайт бирдан Акимов чолга бутун ҳақиқатни — комитет унга Стокгольмга, Лихачев ёнига етиб бориб, унинг ёнида бўлишни, олимнинг илмий тадқиқотларини, хорижий калхатлар човутидан халос этиб, тез кунда ишчи ва деҳқонлар ҳокимияти ўрнатилажак Ватай

учун сақлаб қолишни буюргани тўғрисида гапириб бергиси келди.

Аммо сўнгги дақиқада Акимов ўзини тўхтатиб қолди. «Айтиб беришга улгураман ҳали. Худо кўрсатмасин, тайгада баҳорга қадар қолиб кетишим ҳам мумкин», хаёлидан ўтказди у.

— Шундай бўлиб қолди ўзи, Федот Федотович,— деди Акимов,— таваккал қилишга тўғри келди. Таъқиб қилишмаганида, эҳтимол, ўтиб ҳам кетардим.

Овқатдан сўнг Акимов калта пўстинини елкасига ташлади-да, ташқарига чиқди. Совуқ тунда хиёл шаштидан қайтгандай эди. Осмонни майда булутлар қоплаб олган, юлдузлар эди. Осмоннинг энг ичкарасида милтиллаб турганга ўхшарди. Шамол аста чийиллаб, дарахтларнинг учинигина тебратар, аммо пастда, ерда эса ҳаммаёқ жимжит, қорнинг оғирлигидан букилиб қолган новдалар қимир этмай турарди.

Акимов осмонга қараб, атрофга қулоқ солганича хаёлга чўмди: «Бугун қайси кун ўзи? Янглишмасам, йигирманчи ноябрь бўлса керак. Ҳафтанинг қайси кунни? Жума. Йўқ, пайшанба. Балким шанбадир... Агар ҳаммаси муваффақиятли чиққанида эди, ҳозир Стокгольм кўчаларида юрган бўлардим... Агар Прохоров тоғамни ёлғиз қолдирмаса, кейин тоғам соғайиб, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қодир бўлса, яхши-я... Менинг бу ерда ўтиришим ҳам узоққа чўзилмаса яхши бўларди... Хуллас, яхши нарса яхши... Ишқилиб, ҳаммаси чаппасига айланиб кетмаса бўлди».

Акимов Федот Федотовичнинг ёнига қандай келганини эшитмай қолди. Чол трубкасини тутатганича сал нарироқда бир неча муддат индамай турди.

— Қор ёғади,— деди ниҳоят чол осмонга қараб.

Акимов чўчиб тушди — Федот Федотовичнинг товуши унинг учун кутилмаганда эшитилган эди.

— Бугун пайшанбами ёки жумами? — дея сўради Акимов.

— Сенга нима бўлди, йигит! Ҳисобдан адашиб кетдингми? Бугун жума. Эртага шанба. Манзилга етиб олайлик, ҳаммомга ўт ёқамиз. Шу дегин, буғ чарчоқни яхши олади.

— Қор кўринмаяпти-ку, Федот Федотович,— деди Акимов совуқ ҳавода ўпкасини тўлдириб нафас олар экан.

— Эрталабгача икки қарич ёгади. Изимизни йўқотади.— Чол кулиб юборди.— Урядник шу топда кўзлари олазарақ бўлиб, ҳаммаёқни искаганича уёқдан буёққа зир югураётган бўлса керак ўзиям... Қани юр, йигит, ухлаймиз. Бу ерда бизга ҳеч ким халақит қилмайди.

Акимов эснади-да, суякларини қирсиллатгудай қаттиқ керишди.

— Ҳа-а, ухлаб олсам ёмон бўлмайди. Шу пайтгача уйқунинг мазаси бўлмади: бир кўзим ухласа, иккинчиси очиқ турди, бир қулоғим ором олса, иккинчиси динг бўлиб чивин учса эшитди...

— Беҳаловатликдан бу!— Федот Федотович ҳам эснаб қўйди.

Улар кулбага қайтиб киришди. Печканинг биқинларидан иссиқ уфуриб турарди. Ҳаво бир оз димиқибди. Федот Федотович печканинг уёқ-буёғини тўғрилаган бўлди-да, сўнгра девордаги юмалоқ тиқинни олиб қўйди. Туйнукдан кулба ичига тоза ҳаво кира бошлади. Акимов калта пўстинини чорпояга ёзди-да, девор ёнига озгина пичан суриб, бошини қўйди.

Федот Федотович чорпоянинг нариги четига чўзилди, бошини хушбўй пичан устига қўйган заҳоти ухлаб қолди. Акимовнинг ўлгудай уйқуси келаётган бўлса-да, кўзи дарров илина қолмади. У атрофга қулоқ солди. Печкада ўтин чирсиллаб ёнар, кулбанинг томига дарахт шохи тўқиллаб уриларди. Чамаси, шамол кучайиб бормоқда эди.

Мудраб ётар экан, Акимов гоҳ Катя Ксенофонтовани, гоҳ тоғаси Венедикт Петровични, гоҳ Нарим большевикларининг мажлисидаги аллақандай баҳсларни эсларди. У тўғри ўша мажлисдан чиқиб, қайиққа ўтирган эди. Ниҳоят кўзи уйқуга кетди.

3

Акимов уйғонган заҳоти Федот Федотовичга кўзи тушди. Чол декчани шақирлатмасликка ҳаракат қилиб, нонушта ҳозирламоқда эди.

— Салом, Федот Федотович!— деди Акимов чорпоядан сакраб турар экан.

— Омонмисан, йигит! Қалай, янги жойда яхши ухлаб турдингми?

— Қаттиқ ухлабман.

— Қор роса гупиллаб ёғяпти, ҳеч вақо кўринмайди. Энди пешиндан олдин тинмаса керак.

— Тинишини кутамизми?

— Чойни ичамизу йўлга тушамиз.

— Чиқиб қорда ювиниб келаман.

Акимов қои пардани қайириб қўйди-да, ҳуштак чалиб, ув тортаётган қор гирдоб ичига шўнғиди. Бир оздан сўнг у устбошини қор қоплаган ҳолда қўллари ва юз-кўзини ҳўл қилиб, қайтиб кирди.

— О-ҳо, қандай ажойиб! Қандай яхши!— дея дўрилларди Акимов кучига куч қўшилаётганини ҳис этиб.

Федот Федотович иссиқ чой тўла кружкани у томон суриб қўйди.

— Исиниб ол, оғайни Гаврюха.

Улар овқатлана бошлашди. Яна худди кечагидек дастурхон тепасида самимий суҳбат етишмай турди. Улар бир-бирларига қараб-қараб қўйишаркан, ҳар бири ўз хаёли билан банд эди. «Уни ким яширганини Гаврюха билармикин? Мени у билан тайгага ким юборганидан хабари бормикин? Аввалига чўчинқираб юрди. Чол мени исковучларнинг қўлига топширмаса эди, деб қўрққан бўлса керак. Тентак! Ёнига қилич осиб олган бу иблисларни бошиданоқ жиним суймаслигини билмайди-да».

Акимов ҳам деярли шу тўғрида ўйларди. «Чол мени яширган қизни танирмикин? Уша қизнинг кимлигини билиб олганимда яхши бўларди. Балким у шу чолнинг қизидир? Қария бу ерда, Парабелда Нарим комитетин билан алоқа боғлаб турган одамни билармикин? Ким экан ўша одам? Балким чолнинг ўзидир? Ундай десам, чол чаласавод шекилли. Кўрсатма берилган хат эса ўқимишли одам томонидан ёзилган».

Бироқ гап бошлаб, ўзларини қизиқтираётган муаммоларни ҳал қилиб олишга иккови ҳам журъат қилмай ўтирарди. Федот Федотович куёвининг, савол беравери бошини қотирма у одамнинг, дея тайинлаганини яхши эсларди. Акимов эса, тўрт йил махфий иш олиб бориш натижасида, муваффақиятнинг онаси ҳам, отаси ҳам — оғзингга маҳкам бўлиш, ишонч билдиришга шошилма, ишонч билдираётганинда эса ўртоқларинг хавфсизлигини ёдингда тут, деган бир муқаддас қондани қаттиқ ўзлаштириб олганди.

Лекин одам бир-бирининг рўпарасида индамай ўти-
равериши ҳам ноқулай. Акимов чолга уёқ-буёқдан са-
вол бериб, энг муҳими, тайга тўғрисида сўраб-суриш-
тирди.

— Сенга айтсам, йигит, бу ернинг ўрмонлари шу
қадар бепоёнки, юз йил яшасанг ҳам ҳамма жойни
айланиб чиқолмайсан,— дея бажонидил ҳикоя қилди
Федот Федотович.— Кўл деганинг беҳисоб: чуқурлари
ҳам бор — тагига етолмайсан, суви қорамтир, булоқ
сувига тўлган тиниқлари ҳам бор. Ўрмонлар ҳам бу
ерда ҳар хил. Кеча биз кўпроқ қайинзор ва арчазорлар-
дан ўтиб келдик, бугун асл ўрмонга кирамиз: қарагаю
кедрзор — кедрзор бўлгандаям чунонам бир текисда
ўсганки, томоша қилиб тўймайсан.

Чолнинг гапига қулоқ солар экан, Акимов ўзича
ўйларди: «Тоғам билан учрашганимда, у даставвал
борган жойларим тўғрисида сўраб-суриштиради. Агар
тахминан ҳикоя қилсам, албатта, койиб беради. «Аҳ-
моқсан, Ванька! Шундай имкониятни қўлдан бой бе-
рибсан-а!»— дейди у жаҳл билан.— Харита ясаб, рўй-
хат тузишинг, хомаки суратини чизишинг лозим эди».
Рўйхат, суратлар... Хўш, рўйхатни нима билан ёзай?
Суратни нимага чизай? Қалпоғимнинг ичига жинжи-
лоқдек қалам билан кафтдаккина ғижимланган қоғоз
яшириб қўйганман. Ушаниям охирги дақиқада дафъ-
аган бирор гап ёзишга зарурат туғилиб қолса керак
бўлади, деб олгандим...»

— Нимани ов қиласиз, Федот Федотович, ҳайвон-
гими ё қушларними?— суҳбат давом этгани сайин
Акимов кўпроқ қизиқиб бермоқда эди.

— Доим бир хил эмас. Бултур дегин, савдогарнинг
гумаштаси овчиларни бир жойга тўплаб: «Хўжайин
иложи борича қур ва қарқур овлаб келишни буюрди.
Нақ Питернинг ўзига, эҳтимол, ундан ҳам узоқроққа,
хорижий ўлкаларга юборармиш. Айтишича, хорижий-
лар бизнинг қушларимиз гўштини ниҳоятда хуш кўри-
шар экан», деди. Бу йил эса, аксинча, бошқача буйруқ
бўлди: унга мўйнали ҳайвонлар, айниқса, оқсувсар-
нинг териси керак экан. Уларни шахсан ўзи инглиз-
лар ярмаркасига олиб борармиш.

— Савдогарлар ҳақни қандай тўлайди? Ҳисобда
алдамайдими?

— Нега алдамас экан!.. Бусиз иш бўлармиди. Авва-

лига қабул қилувчи ҳақингдан уриб қолади. Унинг ҳам жиғилдони бор. Кейин омборчи. Сўнгра бошқарувчи. Қолганини хўжайиннинг ўзи. У фақат фойдани ўйлайди...

— Бир одам — чўкич билан, еттовлон — чўмич билан экан-да, — дея илжайди Акимов.

— Худди ўзи! — шўх кулиб юборди Федот Федотович ва ўрнидан турди. — Хўш, оғайни Гаврюха, йўлга чиқайлик энди. Худо ёр бўлсин бизга — ура!

Чол стол устидаги идиш-товоқларни йиғиштириб, печкани кўздан кечирди-да, шошилмайгина кийинди. Акимов чол қилаётган барча ишларни эслаб қолишга уриниб, уни диққат билан кузатиб турарди. «Наҳот баҳоргача ана шу чангалзорда саргайиб ўтиришимга тўғри келса?» — дея ўйларди Акимов, юраги орқасига тортиб. «Ҳамма нарса бўлиши мумкин, Иван, — деди сўнгра ўзига-ўзи жавобан. — Тайгада яшашни ўрган, бардошингни эҳтиёт қил, у ҳали кўп керак бўлади сенга».

Қорбўрон тинай демасди. Еру осмон — бутун борлиқни гир-гир айланиб учаётган қор зарралари тутиб кетгандек. Бу зарралар кўз, қулоқ, бурун катагига учиб кирар, шамол хуруж қилган пайтда эса чирсиллаб юзга уриларди. Дарахтлар қисирлаб тебранарди. Теварак-атрсоф одатда қорснғи тушишидан олдин бўладиган ғира-шира кулранг тусга кирганди...

— Тез орада кедрзорга кирамиз, йигит. У ерда шамол ҳам секинроқ эсади, ҳаво ҳам иссиқроқ бўлади, — дея Акимовга далда берарди Федот Федотович.

Чиндан ҳам орадан бир соат вақт ўтмай турли-туман жингиртоб дарахтлардан иборат ўрмон тугаб, асл кедрзор бошланди. Бу ерда баҳайбат дарахтларнинг шохлари бир-бирлари билан чирмашиб кетганди. Бўрон бу яшил шохлар остига аҳён-аҳёндагина кучсиз елпиниб кирарди.

— Кўрдингми, оғайни Гаврюха, ўрмонимизнинг қандай ҳимоячи эканлигини! Энди бизга ҳеч қандай бўрон кўрқинчли эмас. Нақ манзилгача кедрзор ора-лаб борамиз.

Федот Федотович кечагидек олдинда борарди. Енроқ бугун у унчалик шошилмас, ҳатто ўқтин-ўқтин тўхтаб, Акимов билан бир-икки оғиз гаплашиб ҳам оларди.

— Бўрон изимизни супуриб кетди, қор эса уни бер-
китди! Энди бизни шайтон ҳам топа олмайди!— дея
такрорларди Федот Федотович кўзлари мамнун чарақ-
лаб. Чолнинг ўзини дадил ва хотиржам тутишини Аки-
мов ёлғиз бир сабаб — хавф-хатарнинг бартараф бўл-
ганлиги билан изоҳларди. Кеча қария сергаклик билан
шоша-пиша йўл юрганди. Чамаси, у ҳар қалай, изла-
римизга тушишлари мумкин, деб чўчиган ва шу боис-
дан мумкин қадар Парабелдан тезроқ узоқлашишга
ҳаракат қилган эди.

4

Улар Федот Федотовичнинг қароргоҳига етиб бо-
ришганида кеч кириб қолган эди. Кедрзор у ер-бу ери-
да музламай қолган жойларидан буғ кўтарилиб турган
кўлга бориб тақаларди. Урмоннинг кўлга туташган ана
шу жойида бир уй кўзга ташланиб турарди. Гарчи
уйни қор босган бўлса-да, Акимов дарҳол уни кеча
ўзлари тунашган кулбага қиёслаб бўлмаслигини ту-
шунди: уй йўғон ходалардан қурилган бўлиб, унинг
катта деразаси бор эди, томида эса худди кўрсаткич
бармоқ янглиғ темир мўри қўққайиб турарди.

— Бу дейман, Федот Федотович, уйнинг худди қиш-
лоқдаги расмана уйларга ўхшайди-я,— деди Аки-
мов, оёғини чангининг тасмаларидан бўшатар экан.

— Бу ерда қишдаям, ёздаям, баҳордаям яшаган-
ман. Қара, ҳув ана, омборхонам ҳам бор, ҳаммом ҳам
қуриб қўйганман. Одам бусиз яшай олармиди?

Уйнинг ичи Акимовни бутунлай ҳайратга солиб
қўйди. Хона кенг, ёруғ бўлиб, йўниб текисланган де-
ворлари қуриган мумдан сарғайиб кўринарди. Полга
кедр тахталари ётқизилган, шифт ҳам анча баланд —
қўлни чўзса етмайди. Сўри икки қаватли қилиб қурил-
ганди. Хонанинг бурчакларидан бирига шинамгина
қилиб стол ўрнатилган.

Акимов унга кўз ташлади-ю, ўтган ҳафталар ичида
биринчи маротаба стол ёнига ўтириб, китоб-дафтарла-
рини ёйгиси ва тоза саҳифа устида хаёл сургиси келиб
кетди.

«Ёзадиган нарса эса жуда кўп,— дея ўйларди у.—
Аввало, империалистик урушнинг гражданлар уруши-

га айланиши хусусида Наримда олиб борган баҳсларимизни қоғозга туширмоқ даркор. Ишчилар синфини қурол билан таъминлаш масалаларини батафсилроқ ишлаб чиқиш зарур. Жанговар дружиналар ташкил этиш, махфий иш шароитида уларни ўқитиш йўллари-ни ўрганиб чиқмоқ керак. Агар Москвадаги декабрь қўзғолони пайтида тажриба орттирган ўртоқлардан биронтаси ўзига хос тактика дарслигини ишлаб чиқса, ёмон бўлмасди... Кейин бу ерлардаги дарё ва кўлларнинг музламайдиган жойлари тўғрисида ҳам ёзиб қўйиш керак... Венедикт Петрович албатта қизиқиб қолади бунга...»

Акимов елкасидаги юкни ерга олиб қўйди-да, стол ёнига ўтиб, йўнилган юмалоқ тўнка устига ўтирди. Шундан кейингина у на китоблар, на қоғоз, на ёзиш учун бирон нарсаси борлигини эслади.

— Толиқдингми, йигит? — дея сўради Федот Федотович, печка олдида тиз чўқар экан.

— Бугун чарчаганим йўқ, лекин кеча ниҳоятда қолдан тойган эдим, — деди ростига кўчиб Акимов.

— Буёғига энди шошиладиган жойимиз йўқ. Ҳозир уйни иситамиз-да, кейин ҳаммомга ҳам ўт қалаймиз.

— Жуда яхши!.. Сиз менга, Федот Федотович, белкурак, болта, челақларингиз қаердалигини кўрсатиб қўйинг. Бориб ҳаммомни ҳозирлайман, — таклиф қилди Акимов.

— Рост айтдинг, бошлайвер! Мен бу ердаги ишларни бир ёқли қилгунимча сен ҳам у-буни бажариб қўясан. Қани, юр-чи!

Улар ташқарига чиқишди. Федот Федотович омборчадан мисранг, белкурак ва ёғоч пақирни олди.

— Аввалига, оғайни Гаврюха, ҳаммом билан кўлга қараб йўл оч. Кейин ҳув анави дарахтнинг олдидаги қорни кураб ташлайсан-да, музни ўйиб тешасан. Ҳаммомни иситиш учун ўтинни илгаридан гамлаб қўйганман. Чунки баъзан одам уйга оёқда қилча мадор қолмай қайтади, шунда озгина иш ҳам малол келади, — Федот Федотович бу янги ёрдамчисининг оёқ-қўли қанчалик чаққон эканлигини чамалаб кўрмоқчи бўлгандек, Акимовга бошдан-оёқ разм солиб чиқди.

— Ҳаммасини тушундим, Федот Федотович, — деди Акимов.

Чол уйга кириб кўздан ғойиб бўлган заҳоти Акимов ғайрат билан ишга киришиб кетди. Унинг танаси анчадан буён иссиқ сувга муштоқ бўлиб юрган эди. Шу топда йигит тезроқ ҳаммомни иситиб, тош супага чўзилгиси ва суяк-суякларигача иситиб олгиси келарди.

Ҳаммом билан қўл томон борадиган йўлканинг қорини у бирпасда кураб ташлади. Лекин музни ўйиб, тешик очишда қийналиб қолди. Мисранг енгилгина бўлиб, қўлида сирганиб кетмоқда эди. Бир неча бор Акимов мисранг билан ўз оёғига тушириб қолай деди. У мисранг ишлатишнинг ҳадисини олмаган эди. Гарчи бу асбоб оддийгина бўлса-да, уни ҳам ишлата билиш керак экан. Акимов кучга зўр бериб, мисрангни нақ дастасига қадар музга санчарди, аслида эса уни музга енгилгина ҳаракат билан, лекин албатта қиялатиб уриш лозим эди. Акимов бу асбобни ишлатишда малака ҳосил қилиб улгурмасдан Федот Федотович келиб қолди. У Ивановнинг ишини бир оз кузатиб турди-да, жилмайиб деди:

— Кучингни бекорга сарфлаяпсан, оғайни Гаврюха. Менга бер-чи! Музни мана бундай тешадилар.

Бир неча дақиқадан сўнг очилган тешикдан билқиллаб сув кўринди. Акимов ёғоч пақирда ҳаммомга сув таший бошлади. У тош ўчоққа ўрнатилган қозон билан чоғроқ-чоғроқ иккита бочкани тўлдиргунча, Федот Федотович ўтхонага олов ёқди. Смолали ўтиннинг қуюқ тутуни ҳаммомнинг очиқ эшигидан ичкарига ҳам кира бошлади.

— Эшикни ёпиб қўйсак бўлармиди, Федот Федотович. Бунақада ҳаммомни эрталабгачаям исита олмай-миз-ку, — деди ташвишга тушиб Акимов.

Бироқ бу ишларда у жуда нўноқ эди.

— Қўрқма, йигит. Печкадаги ўтин кўмирга айлансин, шу заҳоти эшикни ёпамиз. Ҳали иссиқдан нафасинг ҳам қайтиб кетади! Майли, ёнаверсин. Юр, уйга кириб бирор нарса тамадди қилиб оламиз. Чойни эса ҳаммомдан чиққандан кейин ичамиз. Менда брусника ҳам топилади.

Курсиллатиб озгина-озгина қотган нон еб олишди. Федот Федотович Акимовга печкага қараб туришни топширди-да, ўзи эса жинчироқларни ҳозирлашга тутинди. Унинг омборчасида доим баллиқ мойи бўларди.

У туес¹лардан банкачага ана шу мойдан қуйди-да, пиликларни унга ботириб, учини буради ва банканинг четидаги калтагина тунука найчадан ўтказиб қўйди. Жинчироқлардан бирини у хонадаги токчага қўйди, иккинчисини эса, ҳаммомга олиб чиқди. Қиш фасли тайгада кун жуда қисқа бўлади, ҳаш-паш дегунча қоронғи тушади-қўяди. Мана бугун ҳам бирпасда қош қорая бошлади. Акимов печка ёнида оловнинг чирсиллаб ёнишига қулоқ солганича, ҳеч нимани ўйламай мудраб ўтирарди. Шу аҳволда қанча ўтирганини ўзи ҳам билмайди. Бирдан юзларига гуп этиб муздек ҳаво урилди.

— Ҳаммом тайёр, йигит. Сен буғда ўтириб терлашни яхши кўрасанми ё йўқми? Мен бу ерда сулурги ҳам тайёрлаб қўйганман. Сенгаям, ўзимгаям, ҳаммомни буғлатиб қўйдим ҳозир. Нега қоронғида ўтирибсан?

Чол жинчироқни ёқди-да, калта пўстиничи ечиб ташлади. Аммо у қалпоғини бошидан олмай қўлқопини қўлтиғига қистириб олди. Акимов унга қайрат билан қараб турарди.

— Бу ерда мен ҳаммомга кийимсиз бораман,— деди Федот Федотович Акимовнинг ажабланаётганини сезиб.

Акимов иккиланиб қолди: балким у ҳам калта пўстинини ечиб борсамикин? Ҳаммомнинг даҳлизи йўқ-ку ахир. Пўстинни ҳаммомнинг олдида шундоқ қорнинг устига ташлашга тўғри келади. Лекин чолнинг нега қалпоғини ечмагани ва қўлқопини олганини Акимов ҳозирча тушунолмаётган турарди. Хўп, майли, қалпоқни бир амаллаб тушунса бўлади: чол бошини шамоллашдан асрайди дейлик, лекин қўлқоп-чи? Ҳозир унинг чолга нима кераги бор экан?

Акимов, ҳар қалай, ҳаммомга ечиниб боришга журъат етмади. Пўстинини елкасига ташлаб, қалпоғини кийди-да, Федот Федотовичга эргашди.

Ҳаммомнинг эшигида димоққа гуп этиб куйган лой ва буғда ивтилган қайин япроғининг ҳиди урилди. Жинчироқ хиёл линилласа-да, лекин зулматни супа ва тош ўчоқнинг ортига қувганича шуъла таратиб бемалол ёниб турарди.

¹ Туес — қайин пўстлоғидан ясалган идиш. (Тарж.)

Акимов ечиниби улгурмасданоқ унинг танасини нам бир ҳовур ўз оғушига олди. Ҳаммаёридан тер чиқиб, терисининг устки қисми титилиб кетган кўйлакка ўхшаб сидирилиб тушаётгандек туюлди. Федот Федотович иссиқ сув тўла тоғорани Акимов томон суриб қўйди.

— Ювинавер, огайни Гаврюха, мен эсам ҳозир ҳаммомни бир буғлатаман-да, суякларимни қиздиргани тепага чиқаман.

Чол пақирдаги сувни устидан қўйди-да, сўнгра катта чўмич билан бочкадаги сувдан олиб, ўчоқда қизиб ётган тошлар устига сепиб юборди. Сув шу заҳоти повэтиб булут янглиғ опноқ буғга айланди-ю, шиддат билан шифтга урилиб, бутун ҳаммомга таралди. Акимовнинг эти хиёл куйгандек бўлди. У елкаларини қисиб, ғужанак бўлиб олди. Федот Федотович қалпоғи билан қўлқопларини кийди-да, бочкачадан қайин супургини олиб, баланд супага чиқиб кетди.

У завқ билан томоқ қоққанича аъзойи баданини савалай бошлади. Супургини ҳар силтаганда Акимовнинг баданига қайноқ ҳаво келиб уриларди. Акимов нафаси қайтаётганини ҳис этиб, бурчакка тикилиб олди. Федот Федотович ҳамон ўзини савалашдан гинмасди. Мана, ниҳоят, у супадан сакраб тушди-да, боши билан қўлини қайноқ буғда куйишдан сақлаб турган қалпоғи ва қўлқопларини ечиб, эшикни ланг очиб юборди ва ўзини қор уюми устига отди. У мамнун ҳўҳўлаганича қорда бир оз уёқдан-буёққа юмалагач, яна югуриб ҳаммомга кирди ва қизиган тошлар устига бир чўмич сув сепиб, супанинг устига чиқиб олди. Чол энди ўзини илгаригига қараганда хиёл авайлаброқ саваларди.

— Яхши! Жуда зўр бўлди-да, йигит! Ҳамма дардни қувиб чиқардим!— дея хитоб қилди Федот Федотович.

Ниҳоят, у супургини бир четга ташлаб, супадан пастга тушди ва бурчакда турган тоғора ёнига келиб ўтирди.

— Супага чиқиб, баданингни буғга тут, Гаврюха! Агар иссиқ камлик қилса, тош устига яна сув сепиб юбораман.

Акимов ҳам супургисини олиб, супага чиқди. Йигитнинг қулоғи, юзи, бўйни куйиб, ачишаётган кўзлари юмилиб кетаётган бўлса-да, лекин шу билан бир-

га, у суяк-суякларигача қизиб, алланечук баҳридили очилаётганини ҳис этди. Акимов супурги билан сони, биқини, елкаларига ура бошлади. Лекин бу машғулот унга ҳар қалай оғирлик қилди. Супадаг тушиб, бочка ёнига югуриб борди-да, юзига ҳовучлаб совуқ суз сепя бошлади.

Ниҳоят, у чол томон ўтирилиб қараган эди, жинчи-роқнинг липиллаб турган шуъласидан Федот Федотовични галати бир аҳволда кўрди: қария бирда, худди мўрконга кириб чиққандек, қоп-қора бўлиб қолганди. «Унга нима бўлди?» — дея ташвишга тушиб хаёлидан ўтказди Акимов.

— Қани, йигит, бизнинг тайга совунидан суртиб ол. Жуда ҳузур қиласан-да, ўзиям!

Акимовнинг розилигини кутиб ўтирмай Федот Федотович тоғорачадаги кўл балчиғидан кафтини тўлдириб, йигитнинг елкасига суртди. Акимов тоғорачани олдига тортди-да, бир дақиқадан сўнг ўзи ҳам чолга ўхшаб қоп-қора бўлди-қўйди.

Кейин курсиларда қурилиб ўтиришди. Федот Федотович йигитга каторгадан орттириб келган эски бод касалини ана шу кўл балчиғи билан қандай даволаганини ҳикоя қилиб берди. Акимов қулоқ солиб ўтирар экан, ўзича ўйларди: «Буларнинг барини ўзим текшириб кўрмоғим лозим. Стокгольмда Венедикт Петровичга рўбарў бўлганимда, унга Парабель тайгасининг тилсимотлари тўғрисида тадқиқотчиликнинг барча қоидаларига амал қилган ҳолда ахборот берман».

— Энди, Гаврюха, устингдан сув қуйиб исбор, қарабанки, фариштадай топ-тоза бўласан-қўясан.— Федот Федотович ёғоч пақирдаги сувни Акимовнинг устидан қуйиб юборди, сўнгра челақни бочкага бстириб олди-да, яна қуйди.

— Қўйсангиз-чи, Федот Федотович, ўзим, ўзим қуяман!— дерди Акимов чолнинг илтифотидан ноқулай аҳволга тушиб.

Улар уйга қайтиб, чой ича бошлашди. Федот Федотович Акимовни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ноз-неъматлар — тукли арининг болига аралаштирилган брусника билан меҳмон қилди.

— Тукли арининг болини қаердан олдингиз, Федот Федотич? — сўради Акимов. У умри бино бўлиб бундай хушбўй асални тотиб кўрмаган эди.

— Бу ерда, кўлдан сал нарироқда куйган ўрмон бор. Афтидан, чақмоқ уриб ёнган бўлса керак. Ана ўша жой ҳозир асал берадиган гуллар билан қопланган. Ёзда ўша ерда тукли ари дегани беҳисоб бўлади. Ерда ўрнашган иккита оилани олдим-да, тоғтерак тўнкасининг ковагига кўчириб ўтказдим. Кўникиб кетди жониворлар! Қишда, иссиқроқ бўлсин учун устини мох билан ёпиб қўйдим.

— Ажойиб! Мўъжизанинг ўзи! — деди ажабланиб Акимов.

— Қани, Гаврюха, манави гўштдан тотиб кўр-чи! Хўш, сенингча, бу ниманинг гўштийки? — шундай дея Федот Федотович Акимовнинг олдига тилим-тилим тўқ-қизил қоқи гўшт терилган тахтачани суриб қўйди.

Акимов қаршисида сир сақлаб ўтирган чолга қараб-қараб қўйганича гўштни чайнай бошлади.

— Ниманинг гўшти дейсизми? Ҳм... Молники! Йўқ, шошманг. Чўчқаникига ўхшайди... Балким буғу гўшгидир...

— Айиқнинг гўшти бу, оғайни! Мен уни аввалига қозонда қайнатиб, офтобда қоқитганман-да, кейин товага солиб чўчқа ёғида хиёл қовуриб олганман.

— Айиқ гўшти демайсан сира! Бир вақтлар Кета соҳилида айиқ гўшти егандим. Итникига ўхшаш сас-сиқ эди.

— Уни яхшилаб қайнатиш керак эди. Шунда ҳиди қолмасди.

— Айиққа кўп дуч келганмисиз, Федот Федотич?

— Кўпам дуч келган эмасману, лекин ов қилганман.

— Ҳаммаси бўлиб нечтасини қулатгансиз?

— Йигирматача чиқса кераг-ов. Балким кўпроқдир.

— Инидан топиб овлармидингиз?

— Иниданам, бостирмалар олдида пистирмада туриб ҳам.

— Ёлғиз ўзингизми?

— Баъзан ёлғиз ўзим, баъзан шериклар билан ов қилганман. Ҳар хил бўлган. Бизнинг Парабелда Федор Терентьевич Горбьяков деган фельдшер яшайди. Уша билан кўп борганман. Уни танимайсанми мабодо?

— Горбьяков? Йўқ, бунақа одамни танимас эканман.

«Бу дейман, Гаврюха ё қувлик қияпти, ё чинданам Федяни танаймайди. Лекин сенинг асосий халоскоринг ўша-ку, ахир. Агар Федя бўлмаганида, оғайни, озодликни тушингда кўрардинг», дея ўйларди Федот Федотович Акимовга синовчан қараб қўяр экан.

— Сиздан кечаёқ бир нарсани сўрамоқчи эдим, Федот Федотич, нега менга Гаврюха деб от қўйдингиз? Ёки шундай қилишни сизга биров буюрдими? — кружкадаги иссиқ чойдан ҳўплаб ичар экан, сўради Акимов.

— Узим шундай от қўйдим сенга. Хўш, нега, деб сўрарсан? Фақат жаҳлинг чиқмасин. Парабелда битта шеригим бор. Исми Гаврюха. Ўзи беозор, яхши йигиту, фақат манавининг мазаси йўқроқ, — шундай дея Федот Федотович бармоғи билан пешонасини тўқиллатиб қўйди. — Шу дегин, раҳмим келганидан баъзан ўшани овга олиб бораман. Ўзи жуда тиришқоқ бола... Нимани буюрсанг, ҳаммасини бажо келтиради... Шунинг учун ҳам миямга бир хаёл келди: сени бошқача исм билан чақирсам — одамларнинг қулоғига галати эшитилади. Ўна биронтаси, худо кўрсатмасин, қизиқиб қолиши мумкин. Гаврюха десам-чи? Гаврюха, Гаврюха билан оғайни эканимни ҳамма билади.

— Ҳозир ўша Гаврюха қаерда ўзи?

— Епифашка Криворуков балиқ сақланадиган амборларига қоровул қилиб олган уни. Баҳорга қадар дарёнинг нариги соҳилида яшайди. Бунга эса кўпчилик билмайди.

«Гаврюхани яхши ўйлаб топибсиз, отахон. Билмадим, махфий иш қондаларини сизга биров ўргатганми ёки йўқми, лекин буларнинг бари оқилона топилган гаплар», хаёлидан ўтказди Акимов.

— Менинг асл исмим Иван бўлади, Федот Федотович. Лекин бундан кейин ҳам мени Гаврюха деб чақираверганингиз маъқул, — деди Акимов дилида чолга нисбатан қандайдир чуқур ишонч билан. — Менга бориб ертўлага яширинишни ўргатган анави қиз-чи, уни танийсизми? — Акимов анчадан буён шу тўғрида сўрашга ботинмай юрган эди.

— Поляни айтяпсанми? — дея жилмайди чол.

— Унинг исми Полями?

— Менинг набирам. Бу ёруғ дунёда кўзимнинг оқу қораси ўша.

— Шунақа денг? Мени миршабларга тутиб бермани учун катта раҳмат унга.

— Бундай тубанликка бора оладиган тарбия кўрганмас у, — қатъият билан деди Федот Федотович, сўнг жиддий боқиб турган кўзлари табассумдан бир зум майин торғди.

5

Ҳаммомда чўмилиб, брусника билан чой ичишганидан сўнг бу кеча уларнинг иккови ҳам қаттиқ ухлаб қолишди. Аммо уйғонган заҳоти Акимовнинг миясига нохуш бир фикр келди: «Бу ерда нима қиламан энди? Чол билан тинимсиз суҳбат қуравермоқ учун менда на мавзу, на бардош этади, бир жойда муқим ўтираверишга аса одатланган эмасман...»

Федот Федотович Акимовнинг бу нохуш хаёлларини сезгандек бўлди. Бунинг унча ажабланарли ери ҳам йўқ эди. Зеро, Федот Федотович умрининг чорак қисмини тутқунликда, чорасиз бир шароитда ўтказган эди. Шу боисдан ҳам у бир вақтнинг ўзида қочқин ва асир аҳволига тушиб қолган одамнинг кайфиятини яхши тушунарди.

— Сен билан, Гаврюха, эртадан бошлаб овга борамиз. Олмахонни ов қилиш мавсуми ҳозир. Илвасин ҳам ов қиламиз. Ўзимиз учун ҳам, савдогар учун ҳам. Сенга кўл ва дарёларни кўрсатаман. Балиқ тутамиз. Агар бўрон бошлангудек бўлса, бунга ҳам иш топиб қўйганман: омборчамда туес яшаш учун қайин пўстлогидан анча-мунча бор. Бунга нима дейсан?

— Нимаям дердим! Ўзингиздан қолар гап йўқ, Федот Федотич. Бусиз ҳам жуда кўп бекор ўтирдим. Улгудай жонимга тегди! Хўш, бугун нима иш қиламиз? — Акимов ҳозирнинг ўздидаёқ шартта ўғнидан туриб, бирор ишни бошлаб юборишга тайёр эди.

— Бугун, Гаврюха, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди. Ўтин арралаймиз. Бир. Хўжра билан ҳаммомни тартибга соламиз. Икки. Кўлда товонбалиққа тузоқ қўямиз. Уч. Қарабсанки, кеч бўлиб, қоронғи тушади, уйқуга ётамиз. Буям керак нарса. Бусиз яшаб бўлмайди.

Федот Федотович шошилмай вазмин сўзлар экан, чақнаб турган кўкимтир кўзлари табассумга мойиллик

билдириб турарди. Чол кечаги ҳаммомдан сўнг пахма-
йиб кетган ошпоқ жингала сочларини силаб-силаб те-
кислаб қўйди.

— Айтинг-чи, Федот Федотич, сиз бу ердап тўғри
Томск ёки Новониколаевск томон борадиган йўлни
билмайсизми?

Федот Федотович Гаврюханнинг тўғри шу ердан,
Парабель тайгасидан қочиб кетишни хаёл қилаётгани-
ни фаҳмлади. У Акимовнинг сабрсизлик қилиши саба-
бини тушунарди-ю, бироқ бу ниятнинг хомхаёл экани-
ни ҳам ҳаммадан яхшироқ тасаввур қиларди. Зеро, бу
ердан юзлаб чақирим масофагача ҳали инсон оёғи ет-
маган, қаҳри қаттиқ, ўтиб бўлмас чангалзорлардан
иборат тайга чўзилиб кетган эди. Қиш қиличини ялан-
ғочлаб келяпти, ҳали олдинда қиш чилласи турибди.
Бўронларни айтмайсизми? Бўрон бу ерда баъзан шу
қадар узоқ давом этиб, шу қадар кўп қор ёғадикки,
қишлоқларда қорнинг остидан фақат печь мўрилари-
гина кўриниб туради.

— Бу хаёлни миянгдан чиқариб ташла, йигит.
Мундоқ ўйлаб кўрсанг-чи, ахир. Бу ерга, кўл томонга
келадиган йўлда мен кечаги кулбани бекорга қуриб
қўйибманми? Хом хаёл сенинг ўйлаган режанг.— Чол
бу гапни аллақачон ўйлаб, узил-кесил ҳал қилиб қў-
йилган фикр тарзида комил ишонч билан айтди.

«Ҳа, албатта, — дея ўйлади Акимов, — харитасиз,
йўлбошловчисиз ва махсус асбоб-ускуналарсиз тайгани
кесиб ўтаман дейиш — бу хом гап. Бунақада ҳар бало-
га гирифтор бўлиш мумкин». Аммо, барибир, униг
онгида ҳамон қандайдир умид учқуни ўчмай турарди.
Балким ерли аҳоли, бу ердагиларнинг таъбири билан
айтганда, «ғайридинлар» — остьак, тунгус, селькуплар-
нинг ёрдами тегар. Улар бу ерда Обнинг ирмоқлари—
Васюган, Кета, Тим дарёларининг соҳилларида исти-
қомат қилишарди. Акимов профессор Лихачев билан
экспедицияларга борган кезлари тайга одамларига тез-
тез дуч келиб туришарди.

— Э, оғайни, уларга умид боғлаш хавфли, — деди
Федот Федотович Акимовнинг саволига жавобан. —
Улар бир жойда туришмайди ахир. Тинимсиз кўчиб
юришади! Айтайлик, сен уларни Тимнинг қўйилиш
жойида учратгансан, қарабсанки, бир-икки ҳафтадан
сўнг улар Васюганга ўтиб қолишади. Кейин сенга яна

бир гапни айтиб қўяй, Гаврюха: уларнинг биронтаси ҳам тайгани бошдан-оёқ кесиб ўтмайди, шаҳарга борадиган йўлни билишмайди ҳам. Шаҳарни бошларига уришадими ахир? Ярмаркага улар Парабелда йиғилишади, керакли нарсаларни шу ердаги катта қишлоқлардан сотиб олишади... Йўқ, йўқ, улардан сира ҳам умид қилма...

Лекин Акимов ҳар қалай яна бир бор чолнинг кўнглига қўл солиб кўрди:

— Бу ерларда кўплаб староверлар¹ яшайди, дейишади. Айтинг-чи, Федот Федотович, шу гап ростми? Ана ўшалар бу ердаги барча йўлларни яхши билишса керак ахир!— Шундай дея Акимов чолга тикилиб қаради. Хўш, қария бунга нима деркин? Балким у ана шу имкониятни унутгандир?

Федот Федотович қўлларини силкитиб, худди ҳурпайган мушукдек жаҳл билан пишқириб қўйди.

— Анови таркидунёчи дарвишларни айтяпсанми? Биламан уларни, биламан! Уларнинг қўлига тушишдан худо сақласин! Ҳовлида совуқдан қотиб ўлсанг ҳам уйларига киритишмайди. Ҳаммомларига киритсалар ҳам раҳмат деявер. — Чамаси, «таркидунёчи дарвишлар» қаердадир чолни қаттиқ хафа қилган кўринарди. Қария улар ҳақида ғазаб билан сўзлар экан, жаҳлнинг зўридан юзлари қизариб кетди. — Сенга айтсам, Гаврюха, улар махфий ҳаёт кечирришади. Бегона одамларга туриш-турмушларини кўрсатишмайди. Уларнинг удуми шунақа ўзи. Ниҳоятда жоҳил, қаҳри қаттиқ одамлар. Улардан узоқроқ юр. Урмон билан бу ернинг йўлларини эса улар билишмайди. Қилар ишлари деҳқончилик: ер ҳайдашу мол боқиш. Ҳайвон овлашмайди, қушларгаям тегишмайди. Тўғри, балиқ тутишади. Фақат хонаки, қўлбола нарсаларни ишлатишга ҳаракат қилишади, харид қилинган нарса гуноҳ ҳисобланади уларда... Аммо туз сотиб олишади. Иннайкейин, керосин ҳам. Лекин кийим бобида — худо сақласин. Ҳаммаси уйда тўқилган, хонаки кийимлар...

— Сиз, Федот Федотич, уларнинг ҳаётини қаёқдан бундай яхши биласиз? — сўради Акимов ўзича, демак,

¹ Старовер — Россияда XVII асрда динни ислоҳ қилиш натижасида пайдо бўлган диний мазҳаб тарафдори; староверлар ҳокимият таъқибидан қочиб овлоқ жойларда яшаганлар. (Тарж.)

бу йўл ҳам тўғри келмас экан, деб хаёлидан ўтказар экан.

— Уларнинг бемаза ҳаётларига хиёл аралашиб қолганман. Бу ерга, Наримга кўчиб келгач, шундай мушкул бир аҳволга тушиб қолдимки, асти қўяверасан. Бошимни сиртмоққа тиқишгаям рози эдим. Еб-ичиш керак-ку ахир, мени эса ҳеч ким ишга олмайди дегин. Сахалиндан келган бадарга маҳбус эканлигимни билишган заҳоти қувиб солишади. Ана шундан кейин Парабель бўйлаб юқорига — староверлар олдига равона бўлдим. Бир бурда нон деб салкам бир йил яшадим уларнинг орасида. Алоҳида кулда истиқомат қилдим, албатта. Уларнинг уйига қадам босиб кириш мумкин эмасди. Жонимни жабборга бериб ишладим. Қаҳратон қиш. Қаёққаям борардим? Ҳаммаёқ тайга, қор, одам боласи кўринмайди. Уларнинг бош руҳонийсига ёғиб қолдим шекилли, у мени ўз мазҳабига киришни ташвиқ қила бошлади. Унинг гапларига қулоқ солману ўзимча ўйлайман дегин: «Яхши, яхши, мазҳабингни мақтаб, турмушларинг, арши аълодаги ҳузурҳаловат тўғрисида ёлғон-яшиғни қалаштиравер. Кўриб турибман ўша жаннати каторгаларингни. Сахалиндигидан хиёл яхшироқ, холос. Ўша азоб-уқубат, фақат бир оз жило берилган». Яна қиш тушди. Шундан сўнг мен яшаш учун янги жой топишга аҳд қилдим. Энди ишга жойлашаётганимда, ҳар қалай, бошқача баҳонам бор, деб ўйладим. «Қаёқдан келдинг?» — дея сўрашса, «Староверлар олдидан», деб жавоб қиламан. Нима сабабдан у ерни тарк этганим тўғрисида эса ортиқча сўраб-суриштиришмайди. Аҳён-аҳёнда бўлса-да, ҳар қалай, уларнинг олдиларидан одамлар қочиб келишарди. Лекин сенга айтсам, улар мазҳабларига хиёнат қилган одамларни ўлгунча калтаклашарди. Бу ўринда қочган ҳам худо дерди, қувган ҳам. Қочиб қутулсанг, бахтининг чопгани, етиб олишса, шафқат сўрама. Аяб ўтиришмайди.

Тўғри, менинг у мазҳабга алоқам йўқ эди. Шунга қарамай, у ердан яширинча, қоп-қоронғи тунда чиқиб кетдим. Бунинг устига, ҳаво шу қадар айниб турган эдики, ҳатто биронта ит ҳам ҳурмади. Энди тушунгандирсан, уларнинг ҳаётини қаёқдан яхши билишимни...

Акимов Федот Федотовичнинг ҳикоясини диққат билан тинглар экан: «Жаҳондийда чол. У жуда кўпни

кўрган. Балким мени Васюган ботқоқлари орқали тайга оралаб Новониколаевск ёки Омск томон бошлаб боришга унинг ўзини кўндирсаммикин?» — дея яна ўша режаси ҳақида ўйларди.

Бироқ кейинги дақиқада у чолдан бу хусусда ҳам шундай тўла-тўқис жавоб олдики, тўғри шу ернинг ўзидан, тайгадан қочиш ҳақидаги режаси бутунлай хом хаёл эканлиги маълум бўлди-қўйдн.

— Ҳсимда, Гаврюха, — дея ҳикоясини давом этди Федот Федотович бир оз сукут қилиб тургач, — староверлар қишлоғидан қочган ўша тунда мен нафасимни ростламай ўттиз чақирим йўл босдим. Силлам қуриб йиқилмаганимга ўзим ҳам ҳайронман. Шу дегин, юргандан юраверибман, юраверибман. Худди биров елкамдан итариб келаётгандай. Гарчи ортимдан қувмасликларини билсам ҳам староверларнинг зиндонини эсласам, юрагим орқамга тортиб кетарди. Улар гуноҳ қалган барча одамларни ана шу зиндонга солишгувчи эди. Чуқурлигимга ўн газ келарди. Четлари сип-силлиқ, оёқ қўйиб чиқа олмайсан. Тагидан эса худди қудуққа ўхшаб сув сизиб чиқарди. Маҳбусларни у ерга арқонга боғлаб туширишарди. Зиндоннинг оғзига хода ташлаб қўйишарди.

Ўша куни Калистратнинг қўрғонига етиб бордим. Калистрат исмли бир овчи оғайним бўларди. Кампири билан ёлғиз ўзи яшарди. Улар меки яхши кутиб олишди. Ўшаникида тунадим. Эрталаб миямга бир фикр келиб қолди: «Хўш, бошимни қаёққа урай энди? Тайга орқали тўғри Томскка жўнасам-чи? У ерда шаҳар ёнида савдогарларнинг асаларилари кўп бўлади. Индамай ишга олишади. Паспортимни ижикилаб текшириб ўтиришмайди. Уларга тиним билмай ишласанг бўлди».

Кел, Калистратдан бир маслаҳат сўрай дедим. У бутун Наримда тайгани ҳаммадан яхшироқ биларди. Гап ана шундай, қадрдон, менга ёрдам қил, йўл кўрсат, дедим. Ана шунда у менга бир саргузаштини ҳикоя қилиб берди. Парабелга сургун қилинган бадавлат одамлардан бири уни тайга орқали шаҳарга бориш учун йўлбошловчилик қилишга кўндирибди. Шундай қилиб денг, улар йўлга равона бўлишибди. Урмон оралаб йўл юришибди, йўл юргандаям мўл юришибди-ю, охири адашиб қолишибди. Улганининг кунидан Обь ўзани томон юришга мажбур бўлишибди. Икки ҳафта-

лардан сўнг улар силлалари қуриб, оч қолган, оёқ-қўлини совуққа олдирган ҳолда Чулимнинг қуйилиш жойидаги Могочино деган жойга етиб боришибди. У ерда биринчи тундаёқ сургундан қочган ўша одамни миршаблар қамоққа олишибди. Калистрат эса иғини чувалаштириб, қочиб қолибди. Униям қамоққа олишлари мумкин эди, албатта, бироқ бу ерда ҳеч ким Калистратни танимас экан. Анови маҳбус эса, гарчи бойлардан бўлса-да, мард одам экан, тайгада ўзига ким йўлбошловчи бўлганини айтмабди.

Акимов Нарим тайгасининг чангалзорларидан чиқиб кетишнинг ягона чораси — бу вақти келганида комитет кўрсатадиган йўлдан кетиш эканлигини узил-кесил тушунди. Ўша вақт қачон келади? Жин урсин! «Кутиш керак. Ҳовлиқиб, турли хом режалар тузишдан фойда йўқ!» — деди ўзига-ўзи Акимов.

— Қани, Федот Федотич, айтинг, нима иш қилай?.. Уйингиз катта экан... Оилангиз билан яшаган эдингизми бу ерда?

— Буям бутун бир саргузашт, Гаврюха. — Федот Федотовичнинг шамолда тобланган ва қалин соқол босган юзи табассумдан хиёл майин тортди. — Бу уйни ильинкалик бир савдогар қурдирган. Беш нафар мужикни бошлаб келган эди, шоввозлар икки кунда қуриб беришди шу уйни. Хўш, бу ерда уй қуришнинг нима кераги бор эди унга, деб сўрарсан. Буёғини эшит. Унинг қизи Анфиса шу ерда кўлнинг балчиғи билан оғир бир касалдан даволанган.

— Хўш, тузалиб кетибдими? — инонмайгина сўради Акимов, олдинданоқ Федот Федотовичнинг бу гапи овчиларнинг одатдаги ёлғон-яшиғидек бир нарса бўлса керак, деган хаёлга бориб.

— Ишонмасанг, Голешчихинога боргин-да, ўша хотинни ўз кўзинг билан кўр. Хотин эмас, гумбазнинг ўзгинаси. Нақ бўрдоқига боқилган дейсан, — деди Федот Федотович Акимовнинг ишончсизлик билдирганидан хиёл жаҳли чиқиб. — Агар ўша хотинни бориб кўра олмасанг, мана, манави мужикни кўриб қўй. — Федот Федотович бармоғи билан кўксини ниқтаб кўрсатди. — Агар ўша балчиқ бўлмаганида оёқдан айрилиб, ўла-ўлгунча тўшакка чўзилиб қолардим. Ҳозирча эса кўриб турибсан, оёқда юрибман...

— Юрганда қандоқ! Унча-мунча ёш йигит етолмай-

ди сизга. Кейин менга ўша кўлни бир кўрсатсангиз, Федот Федотич. Менинг битта яхши танишим бор, ҳатто тоғам десам ҳам бўлади, аниқроқ қилиб айтганда, онамнинг қариндоши. У ердаги бойликларни жуда яхши билади. Тоғам бу ерларни — Наримни ҳам кезиб чиққан. Сиз айтган ўша кўл ҳақида унга ҳикоя қилиб бераман. Эҳтимол, илм-фан учун фойдаси тегиб қолар.

Акимов чолнинг кўнгли кўтарилганини фаҳмлади. Қария ҳатто кўксини кериб, гердайиб ҳам қўйди.

— Ҳали диққатга сазовор ҳамма жойларга олиб бораман сени, Гаврюха. Афсус, ҳаммаёқни қор босган. Ҳай, майли! Кўз билан кўролмасанг, сўз билан тасвирлаб бераман... Қани, юр энди, ўтин арралашимиз керак.

Акимов ҳузур қилиб ишламоқда эди. У йўғон кедр гўлалар устидаги қорни сидириб ташлади-да, қарағай хода ёрдамида уларни томи юпқа тахтачалар билан ёпилган бостирма тагига юмалатиб келди. У ерда қорнинг тагидан одатда Федот Федотович ўтин арралайдиган чорпояларнинг учи кўриниб турарди. Чол эса бу орада саржин тахлаш ниятида курак билан икки кедр дарахти орасидаги қорни кураб, жой ҳозирлади.

Арранинг ўткир тишлари гўлага осонгина ботиб бормоқда эди. Унинг арраланаётган жойидан атрофга хушбўй мум ҳидини таратганча қишиқ отилиб чиқарди. Изғирин ҳаво билан омихта бўлган мум ҳиди кишининг димоғини қитиқлар, бироқ нафас олиш осон бўлиб, тоза ҳаво Акимовга тетиклик бағишларди. У икки кишилик арранинг дастасини хиёл пастга босганича алоҳида ҳафсала билан ўзига тортар ва тортиш гали Федот Федотовичга келганда, уни ўз ҳолига қўйиб берарди.

Акимов аррани қўлига олмаганига беш йилча бўлганди, аммо ёшлиқда орттирилган кўникма сира унутилмас экан. Оила қўйнида яшаб юрган пайтларда Акимов куз фасллари отаси билан қишга ўтин ғамларди. Акимовлар одатда қиш кезлари ўзларининг эски, путури кетган уйларини иситмоқ учун асл қарағай ва қайин ўтинидан ўн саржин ёқишгувчи эди.

— Аррани яхши тортар экансан, йигит, — Акимовни мақтаб қўйди Федот Федотович.

— Отамдан ўрганганман. Ўрмон назоратчиси эди у. Шунақа лавозим бор.

— Ҳа, биламан! Россияда анча кўзга кўринарли лавозим. Урмонни назорат қилади. Фақат бу ерда, Наримдагина назоратчининг ҳожати йўқ. Урмон эмас — океан дейсан. Худосиям, шайтониям уни ўлчаб, ҳисоблаб чиққан эмас.

Лекин шуниси маълум бўлиб қолдики, Акимов ишда чолга бас келолмас экан! Иккинчи гўлани арра-лашаётганида унинг қўллари чарчай бошлади. У бутун гавдасини орқага ташлаб, аррани аранг тортиб оларди. Аммо чарчаганини тан олгиси ҳам келмасди. У қачон чолнинг ўзи тўхтаб нафас ростлашни таклиф қиларкин, дея кутарди. Чиндан ҳам Федот Федотович биринчи бўлиб арранинг дастасидан қўлини олди-да, деди:

— Дамингни ол, йигит. Ҳар қандай меҳнат чиниқишни талаб қилади.

— Қўлимнинг манави ери негадир оғирлашиб қолди,— дея ростига кўчди Акимов билагини кўрсатиб.

— Нима қилибди? Шошиладиган жойимиз йўқ, бекорга ўзимизни қийнаб нима қилдик. Бўш кунларимиз кўп ҳали!

Улар пешинга қадар ишлашди. Акимов, гарчи бир оз чарчаган бўлса-да, ўзини анча тетик ҳис этарди.

6

— Хўш, Гаврюха, Илиқ дарёга бориб, балиқ тутиб келмаймизми? — деди Федот Федотович идиш-товоқни йиғиштириб қўяр экан.

— Бўпти, борайлик, Федот Федотич. Мен тайёрман.

— Бу дейман, Голешчихино кўрфазидаги ертўлада ўтиравериб сиқилиб кетганга ўхшайсан-ку. Оёғингнинг чигилини ёзмоқчисан шекилли,— дея илжайди қария.

— Оёқ ҳам гапми? Ҳадеб бир хил манзарани кўраверса, одамнинг кўзи чарчар экан.

— Рост айтдинг! Мен Сахалинда шундай бўлган эдим! Эсимда, нуқул осмонга қарар эдим. Ҳар қалай, бир-бирига ўхшамайдиган булут ўтиб қолар ёки бирдан қуёш ярқираб чиқарди. Ерда нима бор эди дерсан? Забойнинг уч деворию дарага чиқадиған ўнгир, холос. Ётоқхонадан иш жойимизгача икки чақирим сўқмоқ йўл эди. Бу сўқмоқнинг ҳар бир қаричини кўздан кечириб чиққан эдим.

Чолнинг ҳикоясини тинглар экан, Акимов унинг

қилаётган ишларини ҳайрат билан кузатиб турарди. Қария омборчасидан кенг сирғагичи деярли чанғидай келадиган чанани тортиб чиқарди-да, унинг устига ингичка симдан тўқилган узун дастали човли, мисранг ва бўш бўз қоп ташлади. Сўнгра буларнинг барини чилвир билан чанага боғлаб қўйди.

Чол нарта деб атаган чананинг вазифаси Акимов учун тушунарли эди: у ҳар хил юзларни ташиш учун мўлжалланган. Нарта жуда кенг бўлиб, уйга Федот Федотович қароргоҳидаги бутун лаш-лушни бемалол жойлаш мумкин эди. Бироқ чол човлини нима мақсад-да олганини Акимов тушуна олмади.

Улар йўлга тушишгач, балиқ тутиш учун биронта тўрми, тузоқми олишмаганидан ташвишга тушган Акимов буни чолга эслатиб қўймоқчи бўлди.

— Балиқ тутиш учун бирон нарса олишни унутмадикми, Федот Федотич?

— Нега унутарканмиз, олдик-ку!— дея жавоб қилди Федот Федотович орқасига ўгирилиб қарамай.

«Қачон ола қолибди? Кейин, нима экан ўзи у одамнинг кўзи илғамайдиган?»— дея ажабланди Акимов.

У Федот Федотович арқонда тортиб кетаётган нартанинг ортидан чанғида бормоқда эди. «Чамамда, у чўнтагига блесналардан¹ солиб олган бўлса керак», дея хаёлидан ўтказди Акимов кўнгли жойига тушиб. Зеро, у чолнинг эрталаб бир қанча блесналарни тахтача устига ёйиб, кўздан кечираётганини эслаганди.

Илиқ дарёгача бўлган йўл унча узоқ эмас экан. Улар тахминан бир соатча ҳам йўл юрмай Федот Федотович нартани тўхтатиб, деди:

— Мана, Илиқ дарёга ҳам келдик!— шундай дея у қўлини чўзиб бир четни кўрсатди.

Акимовга, гарчи «мана, Илиқ дарё», дейилган бўлса-да, ҳали унгача анча юриш керакдек туюлди. Чунки Федот Федотовичнинг ишораси жуда мавҳум чиққан эди. Бироқ чол сойликка сирғаниб тушди-да, таққа тўхтади. Акимов чанғисини тўхтата олмай нартага қоқилиб тушди.

¹ Блесна — балиқ овлаш учун қармоққа боғланадиган ялтироқ темир балиқча (тарж.).

— Келдик, Гаврюха, чангини еч,— деди Федот Федотович.

— Қани сиз айтган дарё?— дея сўради Акимов қор босган сойликни кўздан кечирар экан.

— Мана, кўрмаяпсанми, чакалакзор орасидан илон изи бўлиб оқяпти.

Фақат шундан кейингина Акимов шумурт, тол ва терак буталаридан иборат чакалакзор оралаб тор ариқчадан оқаётган тоза сувни кўриб қолди.

— Нега уни Илиқ дарё деб аташади, Федот Федотич?— сўради Акимов тоғаси Венедикт Петровичнинг Кета соҳиллари бўйлаб саёҳат қилишаётганида жой ва дарёларнинг номи бирон жиҳати билан диққатини ўзига тортса, маҳаллий аҳолидан унинг келиб чиқиши тарихини сўраб-суриштириш одатини эслар экан.

— Қандай қилиб бошқача ном билан аташсин уни, йигит!— дея хитоб қилди чол.— У қуйилиш жойидан то бошланишига қадар илиқ жилғалардан иборат ахир. Бундай ўтириб қарагин-чи!— Федот Федотович чўққайиб ўтирди-да, бошини гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга буриб қарай бошлади.

Акимов шу заҳоти чолнинг ёнига чўққайди. У ўнг томонида ҳам, сўл тсмонида ҳам яланғоч буталар орасидан қор узра енгилгина буғ кўтарилаётганини кўрди.

— Тешиклардан буғ кўтариляпти. Ҳаво қанча совуқ бўлса, буғ шунча кўпроқ кўтарилади,— тушунтирди қария.

«Бу гапларнинг барини эслаб қолиш ёки ёзиб қўйиш керак... Ҳеч бўлмаса оддий тахтачага ёзиб қўймоқ зарур. Венедикт Петрович раҳмат дейди...» хаёлидан ўтказди Акимов.

— Қиш пайти, Гаврюха,— дея давом этди Федот Федотович,— балиқ, чамаси, муз остида димқиб кетса керак... Жой етишмаса керак-да. Шу боисдан жониворлар ўлиб-тирилиб, ўзини тешикка уради.

— Эҳтимол, сувда кислород етишмаса керак,— дея товуш чиқариб мулоҳаза юритди Акимов ва чолнинг ўзига савол назари билан қараб турганини кўргач, фикрини соддароқ қилиб тушунтирди: — Балиққа ҳаво етишмайди... Ахир уям нафас олиб яшайди-да.

— Бўлмаса-чи! Ойқулоқ бекорга берилганми унга,— деди аниқлик киритиб Федот Федотович ва нартадан

човлини олди-да, чакалакзор оралаб қор босиб яқиндаги тешик томон юрди.

Акимов мисрангни қўлига олиб, унга эргашди.

Федот Федотович биринчи тешикнинг олдидаёқ тўхтади. Чол депсиниб атрофидаги қорни шиббаладида, муз қоплаган қирғоқнинг четида туриб, тешикдаги майда муз парчаларини бир четга суриб ташлагач, човлисини сувга ботирди. У чўққайиб ўтирганича дастани қимирлатиб, човлини уёқдан-буёққа суриб турдида, кейин тортди. Катта ва чўнқир човли типирчилаб турган балиққа лиқ тўла эди. Федот Федотович балиқни шиббаланган қор устига тўкмоқчи бўлган эди, човли оғирлигидан эгилиб ҳатто қисирлаб кетди. Чол шошаниша човлини бўшатиб олди.

— Вой-бўй, балиқнинг кўплигини қаранг-а!— дея хитоб қилди Акимов кўз ўнгида содир бўлган воқеадан ҳайратга тушиб.

— Сенга айтсам, Гаврюха, бу ерда балиқ дегани беҳисоб. Лекин бекорга нобуд қилмаймиз уларни. Ярим қоп тутаман-да, бас қиламан. Буни еб бўлганимиздан сўнг яна келармиз. Хиёл майдароғу, лекин жуда маза-ли, жонивор!

Федот Федотович човлисини яна тешикка ботириб, балиққа тўлдириб олди. Шундан сўнг човли яна бир неча бор сувга ботирилди ва ҳар гал ўлжага тўлиб чиқаверди.

Акимов билан Федот Федотович шошилмайгина тамаки чекишар экан, совуқ ўз кучини кўрсатди: балиқлар тош бўлиб музлаб қолишди. Улар балиқларни қопга жойлаб, нартага ортишди-да, қароргоҳ томон қайтишди.

Йўл-йўлакай Федот Федотович Олис тайганинг энг қизиқ жойлари тўғрисида ҳикоя қилиб борди.

— Иннайкейин, Гаврюха, мен сени яқинда Қўланса ботқоққа олиб бораман... Бу ердан узоқ эмас. Етти-саккиз чақирим келади... Ботқоқ эмас, аломат мўъжиза дейсан!

Федот Федотович ўз ҳикоялари билан Акимовни жуда қизиқтириб қўйди. «Қиладиган бошқа иш бўлмагандан кейин ҳеч бўлмаса тайга билан чинакамига танишиб олмоқ керак. Ким билсин, эҳтимол, бир кун эмас бир кун фойдаси тегиб қолар», дея ўйларди Акимов.

Эрталаб у Федот Федотовичдан қароргоҳдаги бошқа ишларни қўйиб, Қўланса ботқоққа бошлаб боришни илтимос қилди.

— Ҳа, йигит, ит ҳидига орзуманд бўлиб қолдингми? — кулди чол Акимовга чеҳраси очилиб қараркан. — Бўпти, борганимиз бўлсин! Аммо сенга айтсам, у лаънати жойдан оёғингни қўлингга олиб қочасан ҳали...

— Уша сассиқ ҳид қаердан пайдо бўлади, Федот Федотич? Бунинг сабаби нимакин? Одамлар бу тўғрида нима дейишади? — сўради Акимов дилида ўша ботқоққа нисбатан алоҳида қизиқиш туйиб.

— Ҳар хил гапларни гапиришади. Уша Қўланса ботқоқ тўғрисида нодон одамлар нималарни валдирашмайди дейсан... Агар ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг, унинг тагига ҳеч ким етган эмас. Сир бу...

— Ҳар қалай, одамлар қандай изоҳлашади бунини?! — тинчимасди Акимов.

— Биласанми, гап бундай эмиш. Айтишларича, қадим-қадим замонда бу ерлар денгиз бўлган эмиш. Унда ғаройиб махлуқлар — отсимон балиқлар яшар экан. Лекин улар отга қараганда ўн марта каттароқ экан. Бу ер уларнинг энг сезимли макони экан. Бир кўни кутилмаганда денгизнинг тепасида қаттиқ момақалдиरोқ бўлибди. Кучли чақмоқ чақиб, ҳаммаёқ гулдураб кетибди-ю, осмону фалакдан дегин улкан ер парчаси қулаб тушибди. У бир зумда чанг-тўзону қумга айланиб, ўша маконни бутун ифлос махлуқотлари билан кўмиб юборибди. Шундан кейин бу жойлар ирибчирий бошлабди. Денгиз ҳам узоқ-узоқларга оқиб кетибди. Ушандан буён ботқоқнинг таги тинмай чирирмишу, лекин сира чириб тугамасмиш... Одамларнинг айтишича, бир вақтлар битта чол жарликнинг тагини қазиб, ҳеч бўлмаса ўша махлуқларнинг суягини кўрмоқчи бўлган экан. Қазиб, қазиб охири бўғилиб ўлибди. Кейин бунақа бемаъни ишга бошқа ишқибоз топилмабди...

— Қизиқ ривоят... жуда қизиқ. Айниқса шунинг учун қизиқки, унинг асосида ҳаётин маъно бор. Органик моддаларнинг чириши натижасида чиндан ҳам газ ҳосил бўлиши мумкин. Тўғри, отсимон балиқлар —

бу чўпчак, албатта, — деди Акимов келажакда ўзи ва тоғаси Венедикт Петровичга керак бўлиб қоладиган баъзи нарсаларни ёзиб олиш учун қоғоз йўқлигидан афсусланиб (бу мингинчи афсуси бўлса керак). — Хўш, яна қанақа изоҳлар бор? — дея сўради Акимов.

— Сенга айтсам, оғайни Гаврюха, бор гапнинг ҳаммасини гапириб адо қилиб бўлмайди. Чунки дунёда ким кўп — ёлгончи билан лофчи кўп. Бултур Парабелда битта таниш кампирни учратиб қолдим дегин. «Салом, Федот!» — дейди. «Саломатмисан, Олимпиада», дедим. Шунда у бирдан: «Якшанба куни черковга борувмидинг?» — деб сўраб қолди. «Йўқ, бормовдим, — дедим унга, — зарур ишим чиқиб қолувди».

«Вой, Федот, бормай чакки қилибсан, — дейди. — Тақсиримиз ваъз қилдилар». «Хўш, — дея сўрадим кампирдан, — отахон нималар деб олиб қочдилар?» «Биз томонларга, Федот, мудҳиш фалокат бостириб келаятганмиш», дейди кампир. «Хўш, нима қилибди?» — дея сўрадим ундан. «Тақсиримиз аввал муҳаддас китобдан ривоятлар ўқиб, кейин бизга тушунтириб бердилар. Маълум бўлишича, осмону фалакдан бизнинг еримизга боши отникига, думи эса балиқникига ўхшаш баҳайбат махлуқлар учиб тушаётган экан. Яратган эгам мурдор жонзотларни ташлаб юбораётган эмиш. Шу боисдан ҳам, дейди тақсир, Қўланса ботқоқдан даҳшатли бадбўй ҳид аримаётган эмиш. Тангрига сидқидилдан сизиниб, ибодат қилмасак, жарнинг тубини қазиб, махлуқларнинг суягини кўрмоқчи бўлган анави костареволик чол димиқиб ўлгани каби, бизниям қўланса ҳид бўғиб қўярмиш». «Ҳойнаҳой, — деб сўрадим кампирдан, — тақсиримиз кейин хайр-эҳсон йиғиб олган бўлсалар керак?» «Бўлмасам-чи, — деди у, — албатта йиғиб олади-да. Ибодатхонани янгилаш керак. Қўнғироқ минораси қийшайиб қолган». Кўрдингми, Гаврюха, одамлар орасида қанақа мишмишлар юришини...

Федот Федотович кулиб юборди. Акимов унга қараб туриб, чолнинг бу бўлмағур мишмишларга мутлақо ишонмаслигини пайқади-да, деди:

— Мудҳиш фалокат... Яратган эгам баҳайбат махлуқларни ташлаб юбораётганмиш... Қўланса ҳид... Бр-р... Бу аҳмоқона гапларга ишонмаслик учун одам анча доворак бўлиши керак!

— Ишонишади, Гаврюха! Ана, овчилардан бир сўраб кўр-чи, улардан қанчаси Қўланса ботқоққа ботганийкин? Кўп чиқмайди! Юрак йўқ боришга!

— Лекин барибир борамиз, Федот Федотич!

— Бўпти, кетдик! — деди яна илжайиб Федот Федотович.

Акимовнинг назарида, чол боя Қўланса ботқоққача етти-саккиз чақиримча келади, деганида масофани анча кичрайтириб айтган экан. Улар тўхтамай уч ссатча йўл юришди. Йўл юргандаям ўқтин-ўқтин югуришга тўғри келди, зеро, йўл қиялашиб, чангилар гўё қор бетини қоплаган юпқа муздан сирпангандек, жадал сиргалиб борарди.

Қўланса ботқоққа етишларига икки-уч чақирим қолганида Акимов йирик ўрмоқ сийраклашиб, кейин бутунлай ортда қолиб кетганини кўрди. Энди унинг кўз ўнгида ярни қуриб бўлган қорақарағайлар, ҳаккам-дуккам кўриниб турган саёзгина жарлик намоён бўлди. Гоҳ у ер, гоҳ бу ерда қорнинг тагидан эски тўнкаларнинг ўпирилиб чиққан илдизлари ва бетини қандайдир ифлос балчиқ қоплаган кичкина дўнгликлар кўриниб турарди.

— Мана, кўриб ол, Гаврюха. Қўланса ботқоқ деганлари шу ердан бошланади. Қаерда тамом бўлишини эса ёлғиз шайтон билади. Уни кесиб ўтишга ҳеч ким уриниб кўрмаган, албатта. Лекин мен бир марта айла-ниб ўтмоқчи бўлган эдим. Ботқоқнинг четидан икки кун юрдим. Ҳеч охири кўринмади. Кейин орқага қайтдим.

Акимов диққат билан Қўланса ботқоққа тикилди. У жуда кўримсиз бўлиб, эски, ташландиқ мазорга ўхшаб кетарди. Бироқ у ер-бу ерда кўриниб турган олачалпоқ ерлар, аллақайси жойларда тўнкаларнинг тагидан сизиб чиқаётган тутун, музламай қолган кўлмаклар ушбу қор босган водийнинг пинҳона, сирли ҳаёт кечираётганидан далолат бериб турарди. «Табиат жумбоғи! Қани энди бу ерга Венедикт Петрович тоғамни олиб келсам. Қизиқ, қандай фаразларни айтарди у...» дея ўйларди Акимов.

Улар яна ярим чақиримча йўл юришгач, олдинда бораётган Федот Федотович бирдан таққа тўхтади.

— Бўлди, Гаврюха, бас энди! Уёғига ўзинг бор, мен

эсам шу ерда тураман. Уша қўланса ҳиддан миям айниб кетади.

Ёқимсиз, аччиқ ҳид шу ернинг ўзидаёқ сезила бошлаган эди.

— Яхши, Федот Федотич, мени шу ерда кутинг,— деди Акимов ва қўлларини ёйиб силкитганича чангисида энг яқин тўнка томон сирғалиб кетди.

Федот Федотович ҳозир нима бўлишини олдиндан билиб, Акимовнинг ортидан илжайиб қараб турарди.

Акимов нафасини ютиб, тўнгалардан бирининг олдига шитоб билан борди-да, эгилиб уни кўздан кечира бошлади. Бироқ унинг бардоши бир-икки дақиқага етди, холос. Аччиқ ҳиддан нафаси сиқилиб, икки чаккаси лўқиллай бошлади. Кўз ўнгида қора ҳалқалар липиллаб, боши айланди. Акимов тўнгал олдидан салчиб четлашди-да, кучи борича орқага қараб қоча бошлади.

— Ҳидлаб кўрдингми, Гаврюха? Хўш, қалай?! Ха-ха-ха!— Федот Федотович Акимовнинг тўнгалдан орқасига қарамай қочишини кўриб қотиб-қотиб куларди.

— Хўш, Гаврюха, нима дейсан бу синоатга?— сўради Федот Федотович Акимов ёнига келгач.

— Фаннинг ёрдамисиз бу сирнинг тагига етиб бўлмайди, Федот Федотич. Бу ботқоқнинг турган-битгани газ. Лекин масала бошқа ёқда. Бу қанақа газ ўзи, қаердан пайдо бўляпти у? Эҳтимол, бу газ ўтмишда қолган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг чириб ёниши натижасидир, лекин бошқача бўлиши ҳам мумкин: айтайлик, ернинг устки қатлами дарз кетгану бизга номаълум бўлган йўлдан табиий ер ости газы чиқиб келаётгандир... Жин урсин... Яна билмадим, Федот Федотич...— Акимов қўлларини ожизона ёйди-да, гуноҳкор одамдек жилмайиб, чолнинг кўзига қаради.

— Ана шунақа гаплар,— деди лабларини чўлпиллатиб Федот Федотович ва хаёлга чўмиб турган Акимовга жиддий қараб, оҳиста деди:— Бунақа синоатлар бу ерда ҳар қадамда учрайди, Гаврюха. Жуда аломат бир жой бор. Қароргоҳимдан ярим кунлик йўл у ергача. Уша ердаги қарағайзор тайгада Алдоқчи яшайди...

— Алдоқчи деганингиз нимаси?— тушунмай сўради Акимов.

— Алдайди-да. Масалан, унга: «Ҳой, Гаврюха, буёққа кел!»— деб қичқирдинг дейлик. У бўлса: «Ўзинг кел! Кутаман!»— дея жавоб қилади.

— Энди, Федот Федотич, бу гапга ишонмайман. Буёғи лоф энди!

— Ишонма! Алдоқчи ўзимниям алдамагунича мен ҳам ишонмаган эдим.

— Қандай қилиб алдади сизни?— сўради Акимов бир оз шаштидан тушиб.

— Кичкина бир артель тузиб, Алдоқчига қарашли жойларнинг яқинида ёнгоқ терардик. Қароргоҳимиз ҳам ўша ерда эди. Бир куни қароргоҳга кечикиброқ қайтдим. Қош қорайиб қолди. Сўқмоқни яхши билардим, лекин қоронғида адашиб кетибман. Юриб-юриб қарасам — бўлмайдиган. Тўхтадим-да: «Митрофан! (Шерикларимдан бирининг исми шунақа эди.) Қаердасан? Жавоб бер!»— дея қичқира бошладим. Бир маҳал дегин: «Э-ҳей! Шу ердамиз!»— деган жавоб эшитилди. Овознинг эшитилишига қараганда, қароргоҳдан анча четлаб кетибман, лекин нияям қилардим, дўнғалакда тунамайсан-ку ахир. Тўғри овоз келган томонга қараб йўл олдим. Юриб-юриб, кел, яна бир чақириб кўрай-чи, дедим. Овозимнинг борича бақирдим. Митрофан бўлса мутлақо бошқа томондан жавоб берапти. «Ҳе, жин урсин, четлаб ўтиб кетибман шекилли», деб ўйладим мен ва яна овоз келган томонга қараб юрдим. Юраман, юраман дегин, қароргоҳдан ҳеч дарак йўқ. Яна қичқира бошладим. «Қаёқларда юрибсан ўзинг?!»— дея қичқирди мендан жаҳли чиқиб Митрофан. «Худога шукур-е, қароргоҳнинг ёнгинасида эканман», деган қарорга келдим мен ва гарчи ўлғудай чарчаб, оёқда зўрға турган бўлсам ҳам бор кучим билан ўша ёққа қараб юрдим. Жадал юриб борар эканман, мана ҳозир ўрмоннинг орасидан гулхан кўриниб қолади, деб ўйлардим. Кийимларим шох-шаббага илинавериб, илма-тешик бўлиб кетди-ю, аммо қароргоҳ кўринмайди дегин. Умидсизликка тушиб, овозимнинг борича бақирдим: «Митрофан! Қаердасан ахир?» Қулоқ солиб кўрдим: ҳаммаёқ жимжит. Тиқ этган товуш эшитилмайди. Яна бақирдим. Шунда дегин аллақаерда худди қудуқнинг тубидан эшитилгандай ернинг қаъридан Митрофаннинг зайф овози қулсғимга чалинди. «Эҳей! Бу ердамиз. Сени кутяпмиз!» Шундан сўнг

қароргоҳга ета олмаслигимни тушундим — жуда силлам қуриган эди. Елкамдаги ёнғоқ тўла қопни ерга ташладим-да, гулхан ёқиб, эрталабгача ўша ерда ўтириб чиқдим.

Тонг сал ёриши биланоқ йўлга тушдим. Сўқмоқни ўзим ўйлагандан тезроқ топиб олдим. Қароргоҳ ҳам шундоқ ёнгинамда экан. Бориб қарасам, шерикларим ухлаб ётишибди. Уларни уйғотдим-да, бошимдан кечирган воқеани гапириб бера бошладим. Улар бир-бирларига қараб олишгач, Митрофан деди: «Товушингниям эшитганимиз йўқ, ҳеч қандай жавоб ҳам қилганимиз йўқ». «Буёғи қандоқ бўлди? — дедим. — У ҳолда туни бўйи менга ким жавоб қилиб турди?» Шерикларимнинг ҳатто ранглари оқариб кетди. «Нима деб ўйласанг ўйлайверу, лекин биронтамиз ҳам кеча кечқурундан буён ўрнимиздан туриб, ташқарига чиққанамиз йўқ». Мени ишонтириш учун йигитлар худони шафе келтириб, чўқиниб ҳам қўйишди. Шундан кейин ўзимнинг ҳам рангим оқариб кетди. «Буни қара-я! Одамлар бемалол ухлаб ётишган экану мен бўлсам уларнинг товушини эшитиб, ҳаллослаб юрибман. Янглишишим мумкин эмас ахир, ўз қулоғим билан бир неча марта эшитдим». Бундай қарасам, шерикларимнинг руҳи тушиб кетди. «Келинг, йигитлар, — дейди Митрофан, — бақт борида бу ердан жуфтакни ростлаб қоламиз. Чамаси, бу ерда тайганинг эгаси пайдо бўлганга ўхшайди. Айтишларича, у ҳар қандай овозни — одамникиниям, ҳайвонларникиниям, қушникиниям ўхшата олармиш».

Мен йигитларни бу аҳдидан қайтармоқчи бўлдим. Лекин дегин, ўзим ҳам чўчиброқ турардим, яхшиям у мени чакалакзорда бирон балога гирифтор қилмабди, деб ўйлардим. Қисқасини айтганда, биз ўша кунгек қарағайзар тайгадан жўнаб қолдик. Лекин барибир ўша воқеа дилимга маҳкам ўрнашиб қолди. «Буёғи қандоқ бўлди? — дея ўйладим. — Худосигаям, шайтонигаям ишонмасаму бу ўринда қўрқиб ўтирсам. Йўқ, бунақаси кетмайди». Бўлган воқеани фельдшеримиз Федор Терентьевич Горбьяковга ҳикоя қилиб бердим. У бўлса кулиб: «Сен, фатер, ўша кун кўпроқ ичиб юборган бўлсанг керак», дейди. «Бир томчиям оғзимга олган эмасдим! — дедим унга. — Лоф қилаётганим йўқ. Бу гапларнинг барини сени олим одам деб жиддий га-

пиряпман...» Шундан кейин Горбьяков ҳам ўйлашиб қолди. У Олис тайга томон йўли тушган заҳоти мен билан Қарағай жарга боришга ва ўша ерда Алдоқчининг бор ёки йўқлигига шахсан ўзи ишонч ҳосил қилишга ваъда берди.

Горбьяковнинг ўша ёққа йўли тушишини икки йилча кутдим. Ниҳоят, шундай имконият туғилди ҳам. Қароргоҳда икки-уч кун турганимиздан сўнг унга эслатдим: «Ёдингдами, Федор Терентьич, Қарағай жарга боришга ваъда қилгандинг». «Ҳа, ёдимда, қани бошла», деди. Йўлга тушдик. Федор Терентьич жуда юрамол одам, чарчаш нималигини билмайди. Уша жойга етиб бордик-да, қичқира бошладик. Оддий акс садо, ҳеч ғалати жойи йўқ. Қаттиқроқ қичқирсанг қаттиқроқ садо беради. Горбьяков устимдан кула бошлади. «Ушанда,— дейди у,— кайфинг бўлса керак, деб бекорга айтмагандим. Маст одамнинг кўзига ҳатто айналар ҳам битта эмас, ўнта бўлиб кўринади». Мен хижолат чекдим, албатта, аммо таслим бўлгим келмайди дегин! «Кел, Федор Терентьич, тунни кутамиз,— дедим унга.— Ахир ўшанда воқеа тунда содир бўлган эди». У бўлса: «Майли, кутсак кутаверамиз», деди. Чунки барибир қароргоҳга ёруғда ета олмасдик. Шундай қилиб, ўша ерда қолдик-да, чайла қуриб, гулхан ёқдик ва чой қайнатдик. Қарабсанки, қош қорайиб, кеч ҳам тушди. Федор Терентьич ҳар аҳтимолга қарши милтиқни олди-да, тўғри дарё томон жўнади. Орадан бир соат-икки соат вақт ўтди, ундан эса дарак йўқ. Мен ташвишга тушиб ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Ишқилиб, айиққа дуч келиб қолмаган бўлсинда, деб ўйладим. Махлуқнинг ҳамласига учраб ҳалок бўлиши мумкин ахир фельдшеримиз. Бир маҳал қулоқ солсам — келяпти: оёғининг остида шох-шабба чирсиллаб, хазон шитирлайди дегин, чўчиган қушлар қоронғида патир-путир учади дегин.

«Сени аранг топдим. Товушинг эса жарнинг бошқа томонидан эшитилгандай бўлди», дейди.

Унинг бу гапини эшитиб ҳайрон бўлдим.

«Мен эсам, Федор, сенинг овозингни сираям эшитмадим. Сен кетганингдан буён ҳатто эснаб ҳам очганим йўқ оғзимни».

«Бундай бўлиши мумкин эмас! Мен сенга: «Фатер,

қаердасан?» — деб қичқирдим. Сен бўлсанг: «Әҳей, Федор! Бу ердаман!» — дея жавоб қилдинг-ку, ахир».

«Худо ҳаққи, — дедим унга, — оғзимга толқон солгандек миқ этмай ўтирибман».

«Бу қандай васваса бўлди! Қани юр, бирга борайлик-чи!» — деди қизишиб фельдшер.

Ўрмоннинг ичига қараб юрдик. Ёнма-ён кетяпмиз дегин. Ўрмоннинг энг қалин жойига етгач, Федор Терентьич: «Ҳей, менга жавоб қилаётган ким ўзи? Отингни айт!» — деб қичқирди. Қулоқ солсак — жавоб беряпти: «Отим Иван!» «Ким билан яшайсан, Иван?» «Бир ўзим яшайман!» — дея жавоб қилди. «Буёққа кел!» — деб қичқирган эдик, «Кетяпман!» — дея жавоб берди. Кутдик, кутдик, аммо ҳеч ким келмади. Азонгача Федор Терентьич билан ўша ерда ўтириб чиқсада, бу сирнинг тагига етолмай кетдик. Горбяков жуда билимдон одам, лекин ўшайм бу жумбоқни еча олмади. Бир томондан, у инс-жинсларга ишонмаслиги аниқ: ҳар қалай, ўқимишли одам, бадарга маҳбус, деҳқонларни турли касаллардан даволайди. Иккинчи томондан, ишонмай деса, ҳаммасини ўзи синаб кўрди, ўз қулоғи билан эшитди. Ана кўрдингми, оғайни Гаврюха, бизнинг томонларда қандай мўъжизалар борлигини.

Акимов Федот Федотовичнинг ҳикоясига шу қадар қизиқиб қолган эдики, ҳатто Қўланса ботқоқни ҳам унутиб қўйди.

— Мени ўша жойга олиб борсангиз, Федот Федотич. Илтимос. Агар ҳаммаси сиз айтгандек бўлса, бу ахир фан учун ниҳоятда ноёб ҳодиса-ку. Уни ўрганиш ва изоҳлаш керак. Агар чўпчак бўлиб чиқса, бу ҳам қизиқ. Ривоятларнинг қандай туғилишини кўрамиз. — Акимов чолга қараб хиёл кўз қисиб қўйди.

— Чўпчак эмаслиги учун бошимни гаровга қўйишим мумкин. Олиб боришга эса олиб бораман.

— Кейин бу ишни пайсалга солмасангиз, Федот Федотич. Узингиз биласиз, менинг ҳаётимнинг тўхтами йўқ. Бугун шу ердаман, бирдан қарасангиз, тақдирнинг тақозоси билан шоввоз йигит йироқ-йироқларда юрибди.

Акимов жилмайганича атайлаб жуда мужмал қилиб гапирарди. Аммо Федот Федотович унинг гапларини тушунаётгандек эди.

— Бўлмаса-чи! Сенинг ҳозирги ҳаётингда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Ҳозир сен Олис тайгада юрибсан, кейин қарабсанки, пойтахтга — ошна-оғайниларинг орасига тушиб қоласан. Уёғига тақдир балким ундан ҳам узоқроққа равона қилар... — Федот Федотовичнинг гап-сўзидан у Акимовнинг режалари тўғрисида баъзи нарсаларни биладигандек туюларди. Аслида эса қария Акимовни миршаблар қидираётгани ва йигитни, ҳар нима қилиб бўлса-да, улардан қутқармоқ кераклигидан бўлак ҳеч нимани билмасди.

Қўланса ботқоқни тарк этишдан олдин Акимов тўнкалар ёнига яна бир марта бориб келди. У лабораторияларда танишиб чиққан турли газларнинг ҳидини эслар экан, айрим ўхшашликларга таянган ҳолда ўзига йўл топиб, ёруғ дунёга сизиб чиқаётган бу газнинг қайси газлар гуруҳига тааллуқли эканини, тахминан бўлса-да, аниқламоқчи эди.

— Яна бўғилиб қолма, йигит! Айниқса папирос чека кўрма у ерда. Бу Қўланса ботқоқ деганлари баъзан шундай ёнадики, сассиғи Парабель билан Каргасоккача етиб боради. Гўё бу ерда ёнадиган нарсанинг ўзи йўқдек: ҳаммаёқ ботқоғу кўлмак сув, лекин чунонам ёнганки, асти қўяверасан! Чамаси, чақмоқ урганда ёниб, ёмғирдан ўчган бўлса керак...

Федот Федотович чанғисини оёғига илди. Акимов жойидан силжиши биланоқ чол унинг орқасидан юрди. Акимовнинг Қўланса ботқоқ сирига жуда қизиқиб қолганини кўрган Федот Федотович энди йигитнинг ўзини ўйлаб ташвишга тушиб қолганди. «Боласи тушмагур газга бошини тутиб, бир марта нафас олса борми — тамом бўлади-қўяди. Уни ёлғиз қолдирмаслигим керак. Қизиққон йигит экан. Қизиққонлик бўлган жойда эса, оқиллик бўлмайди», дея ўйларди Федот Федотович.

Акимов, ўзининг тахмини бўйича, газ сизиб чиқаётган тўнғак ёнидаги ўпқон томон эгилганида Федот Федотович бирон кор-ҳол бўлиб қолса йигитга ёрдам бериш учун шай бўлиб турди.

— Уф-ф! — ниҳоят қаддини ростлаб тин олди Акимов, лекин шу заҳоти бармоқларини бурни олдига олиб бориб, уларни диққат билан ҳидлай бошлади.

— Ҳа, чиндан ҳам бу газ чириш маҳсули бўлса керак, — дея тўнғиллади у башарасини бужмайтириб

чарм қўлқопини кийиб олар экан.— Кетдик, Федот Федотич! Раҳмат. Бу Қўланса ботқоғингизни харитага тушириб, кейин уни олимларга бериш керак бўлади, токи улар ушбу мўъжиза ҳақида бош қотириб кўрсинлар.

— Тўғри айтяпсан! Яхши бўлади,— салобат билан унинг фикрига қўшилди Федот Федотович. Чол «олимлар» сўзини аниқ тасавзур қилар, зеро, бу сўз унинг назарида куёви Федор Терентьевич Горбьяков сиймоси билан тўла уйғунлашиб кетганди.

Қароргоҳ томон юришар экан, Акимов Қўланса ботқоққа қилган сафарларининг барча тафсилотлари — жойнинг рельефи, ўсимликларининг турлари, ҳидларнинг ўзига хос томонларини хаёлан аниқлаб борарди. Бу ўринда унга Федот Федотовичнинг ёрдами керак бўлиб қолди.

— Айтинг-чи, отахон, Қўланса ботқоқнинг шарқ ва жануб томони қанақа жойлар? Сиз у ерларда бўлганмисиз? Биласизми у ерларни?

— Биламан!

Федот Федотович чанғисини хиёл тўхтатиб, Акимов билан тенглашиб олди. Ёнма-ён юрсанг, суҳбатлашиш осонроқ бўлади, улар эса у ер-бу ердагина дарахт ўсган текис водийдан боришмоқда эди. Кедрзор олисда қорайиб кўринарди — у ерга етиб боргунларича анча мириқиб суҳбатлашса бўларди.

— У ердаги жойлар жуда файзсиз, Гаврюха! Пастлик жойлари дўнгалаклардан иборат. Аммо ўрмони жуда қалин — нақ девор дейсан. Шарқ томонидан дарё оқиб ўтади. Худди мастга ўхшаб илонизи бўлиб оқади. Гоҳ уёққа қараб буралади, гоҳ буёққа. Бир жойда дарё икки тармоққа бўлинади. Қўланса ботқоқ худди ана шу тармоқлар ўртасига жойлашган.

— Сиз менга шуни қорға чизиб кўрсатсангиз, Федот Федотович, кейин мен бу гапларнинг барини харитага тушираман,— илтимос қилди Акимов.

Федот Федотович тўхтаб, узун бир чўпни синдириб олди-да, оппоқ қор устида оддийгина, лекин анча аниқ бир чизма ҳосил қилди.

— Мана қара, Гаврюха.— Қор устида ҳалқачалар еа синиқ чизиқлар пайдо бўлди.— Манови Парабель. Манави ердан Обь оқиб ўтади. Манави Васюган бўлади. Менинг қароргоҳим мана бу ерда. Бўғмача дарёси мана

бу ерда бўлади. Унга ўзим шунақа деб ном қўйганман. Жуда иланг-биланг бўлиб оқади! Баъзи жойларида нақ сиртмоқнинг ўзгинаси дейсан. Қўланса ботқоқ, демак, ана шу Бўғмачанинг яқинида жойлашган. Худди мана бу ерда.

— Қуёш-чи, у қай томондан чиқади, Федот Федотич? — яхшилаб чамалаб олишга ҳаракат қилиб сўради Акимов.

— Мана буёққа қара: у манави томондан чиқади, пешинда манави ерга келади, манави томонга эса ботади. Тушундингми, Гаврюха?

— Тушундим.— Акимов асосий белгиларни эслаб қолиш ниятида Федот Федотовичнинг чизмасига яна бир бор қараб олди.

8

Мажбуран тўхташган ана шу жойдан сўнг улар нақ қароргоҳнинг ўзигача индамай боришди. Йўлнинг ярмисига етишганида қоронғи тушди; тун сокин ва ёруғ эди. Тўлин ой тайгани яхшигина ёритиб, ўрмондаги бўшлиқ ва ялангликларга сутдек ёғду сочиб турарди. Федот Федотович оғирлигини дам у оёғи, дам бу оёғига солиб, лапанглаб юрганича, Акимовни эргаштириб, ана шу жойларга шўнғиб кирарди. Қор алланечук кўкимтир тусда товланарди. Баъзи жойларда у ҳайвонларнинг изидан жимжимадор бўлиб кетганди. Акимов бу изларга бепарво қарарди, зеро, қуённинг изини тулкиниқидан, кўзанни олмахон ёки оқсувсардан фарқлай билмасди. Ҳатто қарқурнинг изи ҳам унга бирор ҳайвоннинг изидек кўринарди. Аммо Федот Федотович ҳаммасига эътибор берар, қаерга тузоғу қаерга қопқон қўйишни ўзича чамалаб борарди. «Жониворлар оёққа турибди, ғамлаб қўйган емиши тугаб, овга чиқадиган бўлибди. Менинг ҳам тузоқ қўядиган пайтим келибди энди», дея ўйларди Федот Федотович.

Акимов эса ўз хаёллари билан банд. Бу изғирин кечада у Стокгольм ҳақида, тоғаси Венедикт Петрович тўғрисида ўйларди. «Чамаси, менинг Наримга келганим ҳақидаги хабар унга ҳам етиб борган бўлса керак. У мени нақадар сабрсизлик билан орзиқиб кутаётганини тасаввур қилиш мумкин. Тоғамнинг ёнига етиб борганимда биринчи қиладиган ишим — укинг Сибирь экс-

педицияларига тааллуқли барча манбаларини оламанда, у қўйган ҳамма масалаларни синчиклаб ўрганиб чиқаман. Энди менга унинг тадқиқотлари мағзини чақиш осонроқ бўлади. Ҳар қалай, Нарим ўлкаси Сибирнинг улкан бўлаги ахир... Ишқилиб, тоғамнинг ўзи саломат бўлса, бас, унга кўп нарсаларни айтиб бераман...»

Бирдан ҳаммаёқ қоронгилашиб кетди. Акимов ўз хаёли билан бўлиб, кедрзорга қандай киришганини сезмай қолди.

— Энди кўзингга қараб юр, Гаврюха. Бирон шохшаббага урилиб, кўздан айрилиб қолма тагин,— дея огоҳлантирди Акимовни чол.

— Қараяпман, Федот Федотич!— деди жавобан Акимов.

Энди улар аста-секинроқ юра бошлашди. Бу ерлар қоронғи бўлганлиги учун эмас, албатта, чарчоқ ҳам энди ўз кучини кўрсата бошлаганди. Улар азонда ўрниларидан туришганларича бир кунда жуда катта масофани босиб ўтишган ва қоринни алдаш учун бирикки бурда қотган нон еб олиб, тушлик ҳам қилишмаганди.

Акимов кечки овқатни ҳам кутиб ўтирмай чорпоёга чўзилди. Бироқ овқат пишгач, Федот Федотович барибир уни уйғотди.

— Оч қоринга ухласанг, тушингга ажиналар кириб чиқади, йигит. Қани тур, тамадди қилиб ол!— ҳазиллашди чол идиш-товоқларни шақирлатиб.

Акимов ўридан аранг туриб, қўл-оёғининг чигилини ёзди-да, бир дақиқадан сўнг ўзини анча тетик ҳис эта бошлади. Федот Федотович бунни дарҳол пайқади:

— Ҳа, ўзингга келдингми, Гаврюха? Қарининг чарчоғи суягида қолади, ёшнинг чарчоғини уйқу қувиб солади, дейишади машойихлар.

— Мен ухламадим шекилли.

— Бир оз мизғиб олдинг, гоҳида жиндай қушуйқу қилиб мизғиб олиш уйқудан ҳам ширинроқ ва фойдалироқ бўлади.

— Тўғри айтдингиз, ўзим ҳам сезганман бунни. Баъзан денг, китоб ўқиб ўтирганингда кўз олдинг қоронгилашиб кетади. Шунда бошингни столга қўйиб бир оз мизғиб оласан. Ўн минут, нари борса, йигирма минутлар ўтади, қарабсанки, миянг тиниқлашиб, анча тетик

тортасан... Ҳар қалай, Федот Федотич, харитани нимага чизамиз? Энг муҳими, нима билан чизамиз уни? — бирдан мавзунӣ ўзгартириб деди Акимов.

— Сенга қанақа асбоб керак ўзи? — сўради Федот Федотович қурум босган чойнакни кружкаси устида тутиб турар экан.

— Катта қоғоз, қалам, чизғич, циркуль, компас, — чолга бир оз қувлик билан тикилиб санаб берди Акимов.

Федот Федотович чойнакни жойига қўйиб, кружкани бир четга сурди.

— Компас бор, йигит. Қолганини эса ўйлаб кўриш керак.

— Қанча ўйламанг, бундан қоғоз ёки қалам пайдо бўлиб қолмайди. Харита эса мана бундоқ зарур. — Акимов қоп-қора соқол қоплаган энгагининг тагига кафтини кўндаланг қилиб кўрсатди.

— Хўш, чизғични-ку, ясаймиз. Рандамиз бор, — дея гап бошлади Федот Федотович.

— Менга, Федот Федотич, оддий чизғич эмас, миллиметрли чизғич керак. Акс ҳолда, хаританинг масштаби тахминий бўлиб чиқади.

— Бунинг яраси енгил. Аниқ ўлчовни милтиқнинг оғзидан оламиз. Менинг милтиғим ўн икки калибрли. Уни дюймга айлантирамиз.

— Нимаям дердим? Йўғида шуям бўлаверади, — дарҳол жонланиб деди Акимов.

— Циркуль... Ёғоч циркулни сенга эртагаёқ ясаб беришим мумкин, — деди Федот Федотович.

Акимов қария гапга берилиб кетиб, овқатни унутиб қўйганини пайқаб қолди.

— Овқатдан олинг, Федот Федотич. — Акимов кружкани у томон суриб, қуруқ қайин ўсимтасидан аччиқ қилиб дамланган чойдан қуйди.

— Овқат қочиб кетмайди, Гаврюха. У доим шу ерда. Сенинг ишинг тўғрисида эса ўйлаб кўриш керак... Балким шуни деб Парабелга бориб келарман, — деди иккиланибгина Федот Федотович Акимовга синовчан тикилар экан.

«Чамаси, чол тўғри гапиряпти. Бунинг устига, эҳтимол, комитетда мен тўғримда бирор янги гап бордир», дея хаёлидан ўтказди Акимов, кўзларида умид учқунлари чақнаб. Бироқ шу заҳоти у комитетнинг хабар

беришгуиларига қадар пана жойда яшириниб ўтириш ҳақидаги қатъий буйруғини эслади. Комитет уни қочилгани ўзича давом эттиришга уринмаслик ҳақида қатъиян огоҳлантирган эди. Шу дақиқаларда Федот Федотович ҳам баъзи нарсаларни эслади. «Олис тайгадан, фатер, фақат нон олиб кетиш учун келасан. Тахминан бир ойдан сўнг». Федор Терентьевич Горбюков унга ана шундай деганди.

— Парабелга бориб келишниги ўзи бўлмайди. Жуда олис йўл, Федот Федотич,— деди Акимов дилидаги тараддудни енгиб.

— Ҳа, яқин эмас,— дея йигитнинг фикрига қўшилди чол, ўзича муддатидан олдин борса куёвининг норози бўлиши, сўнг қочоқнинг кейинги тақдирини ҳақидаги унинг режалари бузилиб кетиши мумкинлиги тўғрисида ўйлар экан.— Нима дейсан, Гаврюха, қогознинг ўрнига мен сенга катта тахта рандалаб берсам-чи? Агар биттаси камлик қилса, иккита ёки учтасини ёпиштириб бераман. Елимим бор бу ерда...

— Харитани тахтага чизса ҳам бўлади. Лекин нима билан чизаман, Федот Федотич?

— Куйдириб чизолмайсанми?— миясига келган янги фикрдан жўшиб кетиб сўради чол.

— Куйдириб дейсизми?— дея қайта сўради Акимов жонланиб.

— Ҳа-да, куйдириб. Омборчамда бигиз бор. Баъзан туес ясаётганимда жуда асқатади. Бир жойда қайин пўстлоғини тўғрилашда, бошқа жойда тешикни кенгайтиришда фойдаси тегади. Ўрни келганда туеснинг қопқоғига гоҳ буғу боласи, гоҳ қуён, гоҳ биронта уйчанинг расмини куйдириб чизганман ҳам. Бунақа туесларнинг бозори чаққон бўлади: одамлар уни кўришганида пулнинг бетига қараб ўтиришмайди.

«Чиндан ҳам харитани аввалига пистакўмир билан чизиб, кейин устидан куйдириб чиқсам-чи?»— дея ўйлади Акимов чолга миннатдор бўлиб қарар экан.

— Бигиз билан тахтани эртагаёқ ихтиёрингга топшираман, Гаврюха. Компас эса, мана, олавер.

Федот Федотович чорпоянинг тепасида осиглиқ турган қайиш ўқдонини олди-да, ундан компасни чиқариб, Акимовга узатди.

— Улгурамиз, Федот Федотич. Ҳали харита чизишга анча вақт бор. Мен харитани сиз билан бутун Олис

тайгани айланиб чиққаннимиздан кейингина чиза бошлайман,— Акимов компасни авайлаб стол устига қўйди.

— Ҳа, тушунарли, албатта. Буёғи энди ўзингга ҳа-вола. Менинг бу ишларга унча ақлим етмайди,— деди бир оз хижолат чекиб Федот Федотович ва сукут сақлаб тургач, қўшимча қилди:— Лекин сенга гапнинг сирасини айтсам, Гаврюха, компас билан йўл топишни биламан. Бу ҳикматни менга Сахалинда юрган пайтларим¹ а бир маҳбус ўргатганди. У билан бирга ўша ердан жуфтакни ростлаш, бошқача қилиб айтганда, қочиб қолиш ниятимиз бор эди. Дурустроқ бир баркас¹ни ўғирлаб, материкка, Владивостокка қараб сузмоқчи эдик. Сўнгра тайга орқали Уралга етиб олишни мўлжал қилгандик. Чунки у ерда халқ кўпроқ бўлиб, одамлар орасида кўзга кўринмай кетиш осонроқ бўларди. Аммо қочиб насиб қилмаган экан. Шеригимни маҳбусларнинг ўзи тамаки деб ўлдириб қўйишди. Валати қаердандир тамаки топган экан. Узиям ўлгудай қурумсоқ бўлиб, бировга бирон нарса беришни ёмон кўрарди. Уни тахталар орасига олиб, сиқишибди. Тўғри, балким уни шунчаки қўрқитиб қўймоқчи бўлишгандир, лекин ортиқча куч ишлатиб юборишибди шекилли, эртасига дунёдан ўтди...

— Компас униками?

— Уники. Ўша куни менда эди.

Акимов компасни қўлига олиб, уёқ-буёғини айлан-тириб кўрди-да, жинчиروقнинг ёруғида кўзини хиёл қисиб, инглиз тилидаги деярли ўчиб кетган ёзувни ўқиди.

— Компас Англиядан олиб келинган экан, Федот Федотич. Эҳтимол, биронта денгизчи фойдаланган бўлса керак ундан. Антиқа матоҳ экан!

— Шуңақа дегин-а! Бўлиши мумкин. Худо раҳмат қилгур маҳбус боёнлардан эди шекилли. Отаси билан бойлик таллашиб қолган экан, шундан кейин болта билан падари бузрукворининг калласини шартта чопиб ташлабди. Уйқудан олдин яхши бўлмади шу гапни айтганим...

«Хўш, айёру алдамчи, аломат банкача, сен бир вақтлар бадавлат падаркушга хизмат қилган экансан,

¹ Баркас — катта, кўп эшакли қайиқ, кичкина кема. (Тарж.)

энди менга, фақир студент ва қочоқ социал-демократга ҳам хизмат қилиб кўрасан-да», ўзинча илжайиб ўйлади Акимов компасни бир жойдан иккинчи жойга олиб қўяр экан.

Акимов эртасига эрталаб уйғонганида, Федот Федотович бирваракайига бир нечта зарур нарсаларни унинг олдига қўйди. Чамаси, чолнинг омборчасида баъзи нарсалар илгаридан сақланар экан. Акимов, айниқса, тахтага қойил қолди: у кедр ёўласидан рандалаё ясалган бўлиб, катталиги столнинг ярмидай келарди. Унга бемалол Олис тайганинг тугал шаклини — Сеҳисоб дарёлари, кўллари, ботқоқлари ва кедрзорлари билан биргаликда жойлаштириш мумкин эди. Бигиз ҳам ажойиб экан. У узунгина бўлиб, найза қисми тобланган пўлатдан қуйилган, дастаси эса қуруқ қайиш бутогидан ясалганди. Федот Федотович омборчасидан циркуль билан чизгич ҳам олиб келди. Чол бу асбобларнинг борлигини унутиб қўйган экан. Тўғри, циркуль дурадгорларники бўлиб, кўполлиги учун чизма ўлчовларига ярамас эди, лекин чизгични кўриб Акимовнинг боши осмонга етди. Чамаси, уни мана шу уйни қуришаётганида яшашган бўлса керак. Чизгич вақт ўтиши билан қорайиб кетибди. Лекин унинг энг қимматли томони шунда эдики, давлат томонидан чиқарилган ҳамда чорак ва вершок¹ларга бўлинган бир газли металл чизгичдан аниқ нусха олиб ясалганди.

— Мана бу иш зўр бўлди, мана бу ажойиб бўлди, — асбобларни бирма-бир олиб дерди Акимов, Федот Федотовичга миннатдорлик билан қараб қўяр экан. Шу пайт Акимов бенхтиёр тоғаси Венедикт Петровични эслаб кетди...

Ўзининг беҳисоб саёҳатлари ҳақида жиянига ҳикоя қилар экан, профессор Липхачев экспедициясига оддий ишчи — ер кавловчи, эшкакчи ёки йўлбошловчи сифатида ёлланган мужиклар тўғрисида доим қойил қолиб гапирарди. Улар саёҳатдан кўзланган илмий мақсадларга кўпроқ ҳурмат билан қарашар, агар шартномадагиса қараганда анча кўпроқ ишлагига тўғри келса, вақтларини ҳам, куч-ғайратларини ҳам аямай меҳнат қилаверишарди.

¹ Вершок — Россияда 4,4 сантиметрга тенг бўлган узунлик ўлчови. Бир газда 16 вершок бўлади (тарж.).

Федот Федотович ўз ҳомийлигидаги бу йигит оддийгина қилиб бошлаётган ушбу ишнинг илмий аҳамиятини тасаввур қила олмасди, албатта, бироқ Акимовдан бу ишларнинг бари илму фанга фойдаси тегиши мумкинлигини эшитгач, чол унинг муваффақиятли чиқиши учун қўлидан келган ҳамма чорани кўришга аҳд қилди.

— Энди, Федот Федотич, энг муҳим иш — тайга билан танишиш қолди, — деди Акимов.

— Бу ишни пайсалга солмаймиз, Гаврюха. Бугундан бошлаб овга чиқа бошлаймиз, — дея жавоб қилди Федот Федотович. — Мана бу ерда мен баъзи нарсаларни тайёрлаб қўйдим, чол шундай деб печка ортида уйиб қўйилган тузоқ ва қопқонларни кўрсатди.

Ўша кундан эътиборан улар ҳар куни тайгани кеза бошладилар. Федот Федотович Акимовни азонда уйғотарди. Улар нонушта қилишарди-да, чангиларини оёқларига илиб, гоҳ тайганинг у томонига, гоҳ бу томонига қараб жўнашарди. Акимов компасга қараб, йўналишни аниқлар, йўлда учраган дарё, кўл ва ботқоқларгача бўлган масофани чамалаб кўрар, Федот Федотовичдан овчилар уларга қандай ном қўйганини сўраб-суриштирарди.

Аввалига уларнинг ови у қадар юришмади. Шу кунларда кечаси-кундузи тинимсиз бўрон бўлиб турди. Тузоқ ва қопқонларнинг устини бир-икки соатнинг ичида қор босиб қолар ва улар ишламай қўярди. Бундай ҳавода ҳайвонларнинг янги изини топиш ҳам амримаҳол эди: улар бир зумда қорнинг тагида қолиб кетарди. Лекин шунга қарамай, улар қароргоҳга қуруқ қайтишмасди: икки-уч кўзан, оқсувсар, беш-олти олмахон — шундан кам ўлжа олиб келишмасди.

Федот Федотовичнинг бундай овдан кўнгли тўлмас эди, лекин Акимовга эса бу бутун бошли бир хазина бўлиб туюларди.

— Шундай йиллар бўлганки, Гаврюха, мен бир кунда ўнталаб кўзан, ўттизталаб олмахон тутганман, — эсларди Федот Федотович.

— Демак, мен омадсиз экаман-да, — дея ҳазиллашарди Акимов.

— Гап сенда эмас, йигит. Кедрнинг ҳосили яхши бўлмади бу йил. Олис тайгада емишнинг мазаси йўқ. Ҳайвонлар ҳам қор ёғмасдан олиноқ Васюган томон

кетиб қолган. Ҳозир, айтишларича, Васюган ўрмонларида ов зўр эмиш, — тушунтирарди Федот Федотович.

9

Шундай қилиб кунлар кетидан кунлар ўтиб бораверди. Ов қилиш, тайгани кезиш, аслида эса, харита учун уни ўлчаш билан банд бўлган Акимов энди Голешчихино кўрфазидagi каби бекорчиликдан сиқилмай қўйди. Федот Федотовичнинг ёнида юриб, у тез орада тузоқ қўйишни ва қопқон созлашни ҳам ўрганиб олди. Аста-секин Акимов тайгани ҳам тушунадиган бўлиб қолди. Аввалга тайга йигитга айқаш-уйқаш бўлиб ўсган ўрмон ҳамда кўл ва ботқоқларнинг тартибсиз йиғиндисидан иборатдек бўлиб туюлган эди. Энди эса кун сайин унинг тасаввурида асл кедр дарахтлари билан қопланган тепаликлар тарҳи аниқ қиёфа касб эта бошлади. Жарлик ва пастликларда туташган дарё ва кўллар бир шаклга кириб, тайгада юксалиб турган тепаликлар ва рельефнинг бўлак ўзига хос томонларини бўрттириб кўрсатаётгандек эди.

Печка ўтқонасининг тубидан синдириб олинган бир парча қизғиш кесак билан Акимов Федот Федотович туес ва ёғоч бочкалар таглиги учун ҳозирлаб қўйган тахтачаларга Олис тайганинг айрим бўлаklarининг шаклини чизиб қўярди. Унинг бу машғулотига Федот Федотович шунчаки қизиқиш билан эмас, балки ортиқ даражада иззат-эҳтиром билан қарарди. Акимов қўлига кесак билан тахтачани олган заҳоти Федот Федотович дарров ўзгариб қоларди: у гапиришдан тўхтаб, трубкасини чўнтагига яширар ва чорпоянинг бир четига ўтириб, қимир этмай Акимовнинг ишини кузата бошларди.

Бир куни эрталаб Федот Федотович шундай деб қолди:

— Бўлди, Гаврюха, бугун Алдоқчини кўргани борамиз. Йўл олис. Бир кунда бориб келишга улгурмаймиз. Тайгада тунашга тўғри келади. Озиқ-овқатни тайёрлаб қўйдим. Сен нима дейсан?

— Нима дердим? Борамиз, Федот Федотович! Ҳаво қалай?

— Бир оз юмшади. Булут кўринмайди. Чамаси, ҳаво илиса керак. Алдоқчининг олдига боришнинг нақ

пайти ҳозир. Шу пайтгача бўрон тиниб, совуқнинг юмшашини кутиб юрувдим. Лекин барибир анча юрасан, қаро терга ботасан ҳали.

— У ерда кулбангиз борми?

— Кулба йўқ, йигит.

— Қаерда тунаймиз бўлмасам?

— Бир иложини топармиз, Гаврюха!— деди кўл силтаб Федот Федотович.

Акимов кўзларида ташвиш билан чолга қаради, бироқ қария буни пайқамай, патронтошга бамайлихотир ўқ жойлайверди. «Унга ишонса бўлади. Бундақанги ишларда кўзи пишиб кетган»,— деган қарорга келди Акимов ва кўнгли жойига тушди.

Ҷиш кезлари кун бир тутам бўлади. Улар тонг саҳарда ўринларидан туришди-ю, оёқларига чангиларини боғлашди. Осмонда ҳали юлдузлар милтиллаб турарди. Чангилар остида қор одатда қаттиқ совуқ тушган пайтлари бўладигандек ғирчилламас, балки хиёл ҳуштак чалиб қоларди. Тайга узра сукунат ҳукмрон бўлиб, дарахтлар қилт этмай туришарди. Улар кедрзордан чиқиб улгуришмасданоқ бирпасда кун ёришиб кетди, кумуш каби товланиб турган бутун ўрмон энди бирдан қирмизи тусга кириб, қуёшнинг ёрқин шуъласи ҳаммаёқда липиллаб ўйнай бошлади. Оппоқ қор буркаган, совуқдан тўниб, қимир этмай турган борлиққа бирдан жон киргандек бўлди. Бу поёнсиз ва оппоқ кенгликда соялар сузиб, улкан кедрларнинг осмону фалакка найза янглиғ санчилиб турган чўққилари қуёш нурида ярқирай бошлади. Акимов умри бино бўлиб бундай фўсункор мўъжизани кўрмаган эди. Йигит сокин ўрмонга шундай шиддат билан жон киритиш учун бу изғиринли тонгда табиат шунча бўёқни қаердан олаётганини тушунмай лол қолганича атрофга индамай қараб қоларди.

Мана, ниҳоят, кедрзор тугаб улар узунлиги уч-тўрт чақирим келадиган текис ялангликка чиқиб олишди. Чамаси, бу ерда қор остида ботқоқлик ёки қуриган кўлмаклар ўрнида ҳосил бўлган майсазорлар бўлса керак. Акимов ҳозир поёнсиз ўрмон бағрида бу ялангликнинг қандай пайдо бўлгани тўғрисида ўйлашни истамасди. Зеро, бу ўрмон шу қадар кучли эдики, унинг ҳамласига дарёлар дош бера олмай, янги орол ва бурунлар ҳосил қилиб, саёзлашган ва торайиб қолганди.

Йигитнинг рўпарасида, ялангликнинг нариги четидоги ўрмон оша икки қулоқ келадиган тўқ қизил баркашдай қуёш кўтарилмоқда эди. Унинг заррин гардишидан осмонга кедр игнабарги янглиғ ингичка ярқироқ нурлар тараларди. Гарчанд бу нурлар исигмай, қуёшга истаганча тик қараб туриш мумкин бўлса-да, унинг тайга узра кўтарилиши заминнинг қиёфасини ўзгартириб, уни инсонга яқинроқ қилиб қўяр, дилларда шундай ҳис-туйғулар уйғотар эдики, бу туйғуларни ифодалаб беришга тил ожизлик қиларди.

«Қиш, қор ва мўъжиза, фусункор рўё... борлиқнинг азалий сирли ҳусни бу...» деган гап Акимовнинг калласига уриларди. У табиат манзараларига ҳеч қачон кўр-кўрона завқ билан қарамасди. Табиат унинг учун билиш манбаи, курашларда инсоннинг иродасини тоблайдиган, онгини уйғотадиган, унинг олдига баъзан ҳал этиш учун бутун умрни талаб қилувчи масалалар қўядиган бир куч сифатида мавжуд эди...

Федот Федотович, турган гап, табиатнинг бундай мўъжизасини илгари ҳам кўп кўрган эди, лекин у ҳам узоқ сукут сақлаб тургач, дилидаги завқ-шавқни яширишга ҳаракат қилиб, деди:

— Уни қара, Гаврюха, қуёш бугун жуда бошқачами? Меҳрибон. Бир қулоқ солгин-а: қушлар бу меҳрга, албатта, жавоб беришади.— Федот Федотович чангисини тўхтатиб, қулоқчинини энсасига сурди-да, атрофга қулоқ сола бошлади.

Шу пайт чиндан ҳам аллақайси ковакданми ёки қорнинг орасидаги иниданми иккита қушча учиб чиқиб, ҳақкам-дуккам ўсган дарахтлар орасида, уёқдан-буёққа учишганича шўх чирқиллай бошлашди. Аммо уларнинг қўшиғи узоқ давом этмади. Улар, афтидан, яна инларига кириб кетишган бўлса керак, бир зумда ғойиб бўлишди.

— Узим пайқаган яна бир нарсани айтайми, Гаврюха? Ҳаво илийдиган ана шунақа тонгда ҳайвон албатта из қолдиради. Кўрдингми офтобимизнинг кучи қанақалигини! Ҳаммани оёққа турғзади! Яшайвер дейди! Мана ҳозир сен билан бизнинг ҳам анча бахридилимиз очилди.

— Секинроқ айтасизми, Федот Федотич!— хитоб қилди Акимов, чиндан ҳам кучига куч қўшилаётганини ҳис этиб.

Қуёш эса бу орада секин-аста тусини ўзгартириб ва хира тортар экан, борган сайин юқори кўтарилиб борарди. Бениҳоя йироқ ва совуқ, лекин ҳатто иситмаган тақдирда ҳам инсон учун жуда зарур бўлган қуёш тез орада тайга узра муаллақ туриб қолди.

— Айтинг-чи, Федот Федотич, биз ҳозир қароргоҳдан қайси йўналишда узоқлашяпмиз?— дея сўради Акимов улар бир оз тўхтаб тин олиб, яна йўлга тушишар экан.

— Тўғри Томскка қараб боряпмиз.

— Агар ўша ерга қараб тўхтамай бораверсак, Колпашево сўл томонимизда қолиб кетади,— дея аниқлик киритди Акимов.

— Шундай, Гаврюха! Фақат Колпашевонинг бизга кераги йўқ.

— Ҳозир биз, Федот Федотич, жануби-шарққа қараб кетяпмиз. Қўланса ботқоққа борганда эса ғарб томонга қараб юргандик,— давом этди Акимов.

— Худди шундай! Ушанда биз нақ Васюганга етиб қолгандик, энди бўлса, аксинча, борган сайин ундан узоқлашиб кетяпмиз.

— Тушуняпман, Федот Федотич. Компас ҳам шунини кўрсатяпти.

— Мен бу ерда, Гаврюха, компасиз ҳам хоҳлаган жойимга етиб бораман,— вазминлик билан мақтаниб қўйди чол.

— Кўряпман, Федот Федотич, тайгани беш қўлдек билар экансиз. Бунақа йўлбошловчи билан истаган ерга адашмай бориш мумкин,— деди Акимов ҳеч қандай пинҳона фикрга бормай.

Аммо Федот Федотович бирдан Акимов билан Парабель тайгасидан Новониколаевск ва Томск томон олиб борадиган йўллар ҳақида қилган суҳбатини эслади-да, ўзича; йигит яна қочиш тўғрисида ўйлаб қолибди, деган хаялга борди.

— Йўқ, йигит. Бегона ўрмонда мен кўзи очилмаган мушук боладай адашиб қоламан. Бунақада абгор бўлиш ҳеч гапмас.

Улар йўл-йўлакай гаплашиб кетишмоқда эди. Федот Федотович, шаҳарлик йигит чарчаб қолмадимикин, нафас ростлаш учун тўхташнинг вақти келмадимикин, деб ўзича тахмин қилар ва ора-сира орқасига ўгирилиб, Акимовнинг юзига қараб қўярди.

Акимовнинг юзидан ҳовур кўтарилаётган бўлса-да, лекин кўриниши тетик эди, шу боисдан ҳам чол ҳеч қаерда тўхтамай одимлаб бораверди.

Федот Федотович бир яланғоч тепаликнинг устига кўтарилиб тўхтаганида, қош қорая бошлаган эди. Қария, бир оз ортда қолган Акимов етиб келгач, узоқни кўрсатиб, деди:

— Ҳув ана, кўряпсанми, Гаврюха, олд томонда ўрмон худди ернинг тагига кириб кетаётгандек бўляпти. Шунақа товоқ сой бор. Кўрдингми?

— Кўрдим.

— Қарағай жар дегани ўша. Алдоқчи ўша ерда яшайди. Ўша жойга яқинроқ борамиз.

Акимов аллақандай ўрмон ажинаси тимсолидаги Алдоқчининг мавжудлигига ишонмасди, албатта. У ҳатто чолнинг «Алдоқчи ўша ерда яшайди»,— деган гапини эшитиб, мийиғида кулиб ҳам қўйди. Лекин йиғит, бу афсонага қандай муносабатда бўлишидан қатъий назар, Қарағай жарнинг сирига жуда қизиқиб қолган эди. У чанғида ҳамон енгилгина сирғаниб бораётган Федот Федотовичнинг тунаш учун жой танилаб тўхташини сабрсизлик билан кутарди.

Бироқ Қарағай жар ҳали узоқ экан. Улар қоронғида анчагина йўл юришди. Акимов ўқтин-ўқтин ўрмондаги чангалзорлар орасига шўнғиб кўзга кўринмай қолаётган чолга аранг етиб борарди.

— Бўлди, Гаврюха! Тунаш учун энг яхши жой мана шу ер,— деди ниҳоят қўлини силтаб Федот Федотович.

Акимов атрофни кўздан кечирди. Улар тўғарак шаклидаги қор босган ялангликда туришарди. Ўнг томонда зич бўлиб ўсган ёш қарағайлар қорайиб кўринар, сўл томонда эса — қуриб қолган кедрлар жонсиз шохларини тарвақайлатиб турарди.

Федот Федотович елкасидаги юкни олиб, қор устига қўйди. Акимов ҳам егуликлар, декча солинган ва йўл бўйи елкасида шиқирлаб келган қопни ерга ташлади.

— Демак, гап бундай, Гаврюха: чанғи билан манови ердаги қорни суриб ташла, мен бўлсам ўтин билан шуқулланаман,— буюрди Федот Федотович.

Акимов чол нима мақсадда унга қорни суриб ташлашни буюрганини дарҳол тушуна олмади.

— Биз бу ерда, Гаврюха, партўшак ёзамиз,— дея илжайди Федот Федотович ва қуриб қолган балаңд кедр ёнига бориб, унинг тагидан чопа бошлади. Федот Федотовичнинг қўлида ялтираб турган ўткир болтанинг зарбидан ҳар томонга пайраҳалар учди.

Бир оздан сўнг чол Акимовга четроққа ўтиб туришни буюрди. Тагидан чопилган кедр аввалига қисирлаб турди-да, сўнг қийшиқ ўсган тепа қисмининг оғирлиги остида бута ва бурганларни эзгилаганича қасира-қусур қилиб қор устига қулади.

Акимов қорни четга суриб, майдон ҳозирлар экан, Федот Федотович шу ернинг ўзида турган иккинчи қуруқ кедрни қулатди. Қулаган дарахт таналарининг пастки қисми ёнма-ён эди-ю, бироқ тепа қисми бошқа-бошқа томонга қараб чўзилганди. Федот Федотович қуруқ шох-шаббаларни йиғиб, гулхан ёқди. Иккала дарахтнинг ҳам қуруқ танасидан олов ўрмалай бошлади.

Акимов қорини суриб ташлаган майдонча икки ўт ўртасида қолди. Федот Федотович бир қучоқ майин қарағай новдаларидан синдириб, ерга ташлар экан, деди:

— Қани, Гаврюха, яна синдир, юмшоқроқ бўлади. Мен эсам унгача чой қайнатаман.

Акимов бир талай қарағай новдаларидан синдириб келди-да, уларни текис ёйиб, устига ётиб кўрди. Новдалар унинг гавдасини майингина оғушига олди, ўнг ва сўл томондаги оловнинг тафти, иссиқ ҳаво уфуриб турарди. Қуриган кедр таналари аста чирсиллаб, учқун сачратмай бир маромда ёнмоқда эди. «Ҳатто учқун сачраб ёниб кетишдан қўрқмай уклаб олсанг ҳам бўлади», дея ўйлади Акимов.

— Қани, кел, Гаврюха, чой ичамиз-да, кейин Алдоқчи билан гаплаша бошлаймиз,— деб қолди шу пайт Федот Федотович.

Акимов осмонга тикилганича қарағай новдалари устида чўзилиб ётарди. Тўлин ой милтиллаб турган юлдузлардан иборат пойандоз янглиғ бепоён фалакни хиёл ёритганича вазмин сузиб борарди. «Бир кун келиб ана шу пайтни — тайга, ҳайвонлар, гулхан, қорнинг ёппоқ кўрпаси остида қолган ана шу тупроқ, Алдоқчи ҳақидаги афсонани эслайман-да, ўзимга-ўзим ишонмайман. Зеро, буларнинг бари жуда ғаройиб, менинг Петроград, кўча ғовлари, қизил байроқ кўтарган халқ

оммаси ҳақидаги орзуларимга мутлақо ўхшамайди...— дея хаёлидан ўтказарди Акимов.— Ҳар қалай, бу ер жуда совуқ экан, гарчи ҳаводан баҳорнинг аллақандай ҳиди келиб турган бўлса-да, тун бўйи гулхан ёнида ўтириб чиқишга тўғри келади. Анави Алдоқчи ҳам — чолнинг хаёли, овчиларнинг одатдаги лофи».

— Қани кела қол, Гаврюха! Ечинмай чакки қиялсан. Бунақада совқотасан,— яна Федот Федотовичнинг овози эшитилди.

Акимов эти жимирлаб кетганини аниқ ҳис этганича сапчиб ўрнидан турди. «Ечинмасдан ётибсан, деяптими? Нима бало, ички кийимгача ечиниб ёт, демоқчимми?»— дея ўйлади Акимов, гўё куни бўйи тинимсиз юришмагандай гулхан ёнида қошиқ билан биқирлаб қайнаётган декчани уриб-уриб қўйганича чаптастлик билан ҳаракат қилаётган чолнинг ёнига яқинлашар экан.

— Ҳиди жуда зўр-ку, Федот Федотич,— деди сўлагини ютиб Акимов.

— Манави ерга, гўланинг устига ўтир, йигит,— таклиф қилди қария.

Акимов ўтирди. Уч томонда ловиллаб ёнаётган оловдан иссиқ ҳаво уфуриб турарди. Федот Федотович йигитга қотган нон билан қошиқ узатди-да, сўнгра шўрва биқирлаб қайнаётган декчани оловдан олиб, тўғри қорнинг устига қўйди.

— Олавер, Гаврюха!

Улар декчага қошиқ ботириб, тамадди қила бошлашди. Шўрва шу қадар тотли эдики, уни ҳеч қандай таомга қийслаб бўлмасди. Акимов дарров исиб кетди. У қалпогини энсасига суриб, калта пўстинининг тутмаларини ечиб қўйди.

— Гулхани бундай ёқиш усули, йигит,— деди гуриллаб ёнаётган қуруқ дарахт таналарига ишора қилиб чол,— тунгус олови деб аталади. Тунгуслар — ўрмон одамлари. Уларнинг умри қишин-ёзин ўрмонда ўтади. Бизнинг рус овчиларимиз улардан кўпгина нарсаларни ўрганишган.

— Бу ўтин бизга эрталабгача етадимми, Федот Федотич?— дея сўради Акимов.

— Эртага кечгача ёнади у! Энг иссиқ берадиган пайти, Гаврюха, ҳали олдинда. У лаққа чўққа айлансин, чунонам иссиқ чиқарадики, ҳеч қандай аёз тўхта-

та олмай қолади уни. Совуқ кучли, лекин олов ҳам ҳақини қўймайди.

Шўрвани тугатишгач, чой ича бошлашди. Тайга узра тун қора чодирини ёйган, атроф ғира-шира бўлишига қарамай, Федот Федотович қарағайзорнинг аллақериди қарағай бутасини излаб топди ва ундан битта новдасини синдириб, уни майдалаб кесди-да, чойнакка ташлади. Чойга қўшилган бу доривор жуда ажойиб экан. Акимов кружкадан бир қултум хўплади-да, чойнинг алоҳида мазасидан лаззатланиб, уни дарров юта қолмай оғзида бирпас олиб турди.

— Ёзнинг ҳиди келяпти, Федот Федотич,— танглайини тақиллатиб деди Акимов.

— А-ҳа, сездингми,— дея кулиб юборди чол.

Улар кружкадаги чойни бамайлихотир ичиб олишди, сўнгра Федот Федотович декчага қор тўлдирди-да, унга қошиқ ва кружкаларни солиб, оловга осиб қўйди.

— Идишларимиз ювилади шунда.

10

У бошқа бир оғиз сўз айтмай, олов ҳалқасининг ташқарисига чиқди-да, овозининг борича қичқириб юборди:

— Салом, Алдоқчи!

Акимов кулини қор устига туширганича тамаки чекиб ўтирарди. Федот Федотовичнинг овозини эшитиб, у ўрнидан турди. Акс садо негадир анчагача жавоб бермай турди. Акимовга ҳатто у энди умуман жавоб бермайдигандек туюлди. Лекин бир неча дақиқадан сўнг тайга узра «Ло-о-оом до-оқ-чи-и-и!»— деган садо таралди.

— Салом, Алдоқчи! Федот келди!— яна қичқирди чол акс садо тинган заҳоти. Яна ўша ҳолат такрорланди: деярли бир дақиқа сўкунатдан сўнг чўзиқ ва кучли акс садо эшитилди:

— Ло-о-оом... е-е-до-оо-т.

— Эшитяпсанми, Гаврюха, Алдоқчи мен билан саломлашяпти. «Салом, Федот!»— деяпти. Уни қара, эски танишини унутмабди,— дея илжайди Федот Федотович, бироқ Акимов бунинг сира ажабланарли ери йўқ, деб ҳисобларди, зеро «салом» ва «Федот» сўзлари жумладан энг чўзиқ сўзлар эди.

— Қани, Федот Федотич, ўша Алдоқчингиз мен билан ҳам саломлашсин-чи,— деди Акимов.

— Ҳозир айтаман,— дея жавоб қилди чол ва гулхандан узоқроққа, қарағайзор ёнига бориб қичқирди:

— Ҳой, Алдоқчи! Гаврюха келди! У билан саломлаш! Унга «Салом Гаврюха!» — деб айт!

Акс садо анчага довура жавоб бермай турди, сўнгра бутун тайгани гумбурлатиб садо берди-да, тиниб қолди. Лекин у батамом тинмай, хиёл пасайиб тургач, аввалгисидан ҳам кучлироқ гумбурлай бошлади.

— Жавоб берапти, Гаврюха. Эшитяпсанми?— деди Федот Федотович. Унинг товушида, кўрдингми, сени Қарағай жарга бекорга олиб келмабмай, дегандай мамнуният сезилиб турарди.

Акс садонинг иккинчи тўлқинини биринчи тўлқиндан ажрата билиш ва уни аллақандай бошқа товушнинг садоси дея тушуниш учун инсон бой тасаввурга эга бўлмоғи керак эди, албатта. Лекин, ҳар қалай, Қарағай жардаги акс садо жуда ғалати эди. Акимов буни Федот Федотович тунгус оловини ёқиш учун қуриган кедрларни қулатаётганидаёқ ўзича қайд қилиб қўйганди. Болтанинг тез-тез тўқиллашига жавобан акс садо худди товуш таъсирида пайдо бўлгандек кучли ва чўзиқ эшитилганди. Лекин бу акс садонинг ўзига хос томони шунда эдики, у тўп-тўп товушларга бўлиниб, бу товушлар тайганинг турли бурчакларига таралар ва яна ўзаро садо бериб, кўплаб товушлар эшитилаётгандек таассурот уйғотарди. Турган гап, кечаси, бунинг устига одам ҳаяжонланиб турган пайтда буларнинг бари ҳатто тажрибали овознинг ҳам дилига гулгула солиб, уни адаштириб қўйиши ва гўё Қарағай жарда истиқомат қиладиган Алдоқчи тўғрисидаги афсонани туғдириши мумкин эди. «Жойнинг ўзига хос акустикаси унинг физик хусусиятларига боғлиқ бўлади. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Қизиқ. Ёки, эҳтимол, физика соҳасидаги бошқа бирор сабабияти бордир бунинг...» дея ўйларди Акимов. У чарчоқни унутиб, чанғисини оёғига илди-да, қоронғи ўрмон ичига қараб юрди.

— Эҳе-ҳей! Эҳе-ҳей! Эҳе-ҳей!— дея қичқира бошлади йигит.

Бутун тайга узра гумбурлаб, уёқдан-буёққа ўтаётган акс садодан ҳозир ер қимирлаб кетадигандек туюларди. Лекин Акимов узун бир жумлани қичқириб

айтганидан сўнг акс садо айниқса жимжимадор эшитилди:

— Ҳей, Алдоқчи, жин урсин сени, қани буёққа чиқ, гаплашиб қўямиз! Ха! Ха! Ха!

Бу ўринда энди инс-жинсга мутлақо ишонмайдиган одам ҳам ўйланиб қолиши мумкин эди. Акс садо кучга кириб, чунонам бақириқ-чақириқлар, чунонам турли-туман товушлар эшитила бошладики, бир зум Акимовга тайганинг қаърида ўзининг янги исми тилга олинаётгандек туюлди. У миясида яна ҳам узунроқ жумла тузди-да, уни қичқириб айтди. Яна ўша ҳодиса такрорланди. Яна йигитга акс садонинг бу гумбур-гумбурида «Гаврюха! Гаврюха!» — деган исм тилга олинаётгандек туюлди.

«Кулгили-ю, лекин одам ишонай деб қоларкан. Афсонанинг руҳиятга таъсири бу», дея ўйларди Акимов гулхан ёнига қайтар экан. У ерда қалпоғини энсасига сурганича жуда сергак бир қиёфада Федот Федотович турган эди.

— Эшитдингми, Гаврюха, у сенинг исмингни айтди, — деди ҳаяжонланиб қария Акимов гулхан ёнига қайтиб келгач.

«Ана холос! Демак, ёлғиз менга шундай туюлмаган экан-да», ўйлади Акимов ва унга жавобан ҳеч нима демай, қўл силтаб қўя қолди. Бироқ чол савол назари билан бетоқат қараб турарди.

— Акс садонинг шакли бундай бузилишини, Федот Федотич, фан ер устки қатламининг тузилиши ва ҳаво оқимларининг ўзига ҳос томонлари билан изоҳлайди.

— Тушунаман, Гаврюха, — дея бош ирғади Федот Федотович. — Бу ердаги жар чиндан ҳам жуда чуқур ва қинғир-қийшиқ. Аммо ҳаво оқимларини негадир сезмаган эканман!

— Эҳ, қани энди бир мизғиб олсанг, — деди ҳомуза тортиб Акимов, — эртага ёруғда эса бу ерларни айланиб, Алдоқчингизнинг изини қидирамиз.

— Бўпти, ечингин-да, ётавер. Мениям уйқум келяпти.

— Хўп гапни айтасиз-да, Федот Федотич! Ечингинмиш! Эрталабгача қотиб қоламан-ку бунақада, — кулги аралаш деди Акимов.

— Йўқ-йўқ, йигит, пўстининг билан пиймангни албатта ечиб ёт. Мана бундай.

Федот Федотович калта пўстинини ечди-да, бир сакраб, қорнинг устида уйилиб турган юмшоққина қарагай новдалари устига ётиб олди. Сўнгра оёғидаги пиймасини ечиб, оловга яқинроқ жойга қўйиб қўйди. У устига пўстинини ёпганича, оёғини олов томонга тоблаб ётарди. Чолнинг жун пайпоқ кийган оёқларини гулханнинг ёлқини яхши иситмоқда эди. Қалпоғини эса ечмай, аксинча, кўзнинг устигача бостириб кийиб олганди.

— Кел, ёнимга ёт. Новдаларнинг устига ит мўйнаси билан жун шолча тўшаб қўйганман. Бўлмасам пастдан совуқ уради. Бўпти, ухладик. Кўп ҳам тиниқа олмайсану, аммо эртанги кунгача етарли мизғиб олса бўлади.

Акимов калта пўстинини ечди-да, Федот Федотовичнинг ёнига чўзилди. У пиймасини ечишга журъат этмади, чунки оёғида пайпоғи йўқ, пайтава ўраб олганди. Бир оздан сўнг у анча исиниб олганини ҳис этди. Йигитнинг оёқлари ва гавдасининг олд қисмини олов иситиб турар, елкасини эса у Федот Федотовичнинг пўстинига тираб ётарди. Унинг пўстини бир оз калтароқ ва торроқ эди, лекин Акимов тезда йўлини топиб, унга шундай ўраниб олдики, ҳеч қаердан совуқ кирмай қўйди. Тунда Федот Федотович биқинларини оловда иситиб олиш учун уч марта уни ўрнидан турғазди. Ҳар гал исиниб олганидан сўнг йигит жойига ётарди-да, дарҳол ухлаб қоларди. Эрталабга яқин тунгус олови ўз кучини кўрсатди: қуриган кедрнинг йўғон танаси лаққа чўғ уюмига айланди. Ундан шундай иссиқ чиқар эдики, атрофдаги қор эриб, қарагай новдалардан иборат тўшакнинг тепасидаги ҳаводан хонанинг ҳиди кела бошлади...

— Хўш, қалай, Гаврюха, ухлай олдингми ёки йўқми? — дея суриштирди Федот Федотович эрталаб ноушта тайёрлар экан.

— Ўзингиз қалай ухлагингиз, Федот Федотич? Мен-ку, анча тўйиб ухлабман.

— Мен ҳам озгина мизғиб олдим. Чол одам қанча-ям ухларди дейсан? Сенга айтсам, оғайни Гаврюха, одам ёшлигида ухлайди. Лекин ўзинг ҳам жуда қотиб ухларкансан. Мен пўстинингни бир неча марта ўраб қўйдим, уйғониб кетарсан, деб ўйловдим, йўқ, миқ этмай ухлайвердинг.

— Шунақа денг! Сиз, Федот Федотич, мени худди ёш боладек парвариш қиялсиз. Лекин ростини айтсам, бир ўзим бундай тунаш жойи ҳозирлашни ўйлаб тополмасдим. Қопга нималарнидир тиқиб олганингизни кўрганимда ўзим ҳам ҳайрон бўлувдим. Қарасам, алланимани орқалаб кетяпсиз, лекин енгилга ўхшайди.

— Жуда катта илм эмасу, лекин уни билмасанг, хароб бўласан. Тайга бу сенга холангнинг чорвоғи эмас. Чуввара пишириб бермайди. Итнинг териси эса, Гаврюха, бунақа пайтда жуда асқатади. Буғунинг териси ҳам ёмон эмас. Лекин уни нартада олиб юриш керак.

Тонг отгач, улар чанғиларини оёқларига илиб, жарнинг бўйига боришга қарор қилишди. Акимов унинг тузилишига бир назар ташламоқчи эди. Жар томон боришар экан, Алдоқчини чақириб кўришди. У, чамаси, эрталаб қаттиқ ухлаб қолган кўринарди, лекин ҳар қалай жавоб берди. Тўғри, у аввалига қандайдир истаристамас садо бериб турди-да, кейин борган сайин кучга кира бошлади.

— Уни қара, Гаврюха, ухлаб қолибди валати Алдоқчи,— дея кулиб юборди Федот Федотович.

— Ҳечқиси йўқ, мен ҳозир унинг танобини тортиб қўяман,— деди ҳазиллашиб Акимов ва овозининг борича қичқирди:— Ҳой ишёқмас, қачонгача гафлат босиб ётасан?!

Ана шунда Алдоқчи бор кучини кўрсатиб қўйди! Тайга аввал бир четда, кейин бошқа томонда гумбурлаб турди-да, охири акс садо Акимов билан Федот Федотович турган жойдаги қарағайларнинг нақ тепасидан овоз бериб ўтди.

— Кўрдингми, Гаврюха, унинг қандай бақироқлигини! Сенга айтсам, биродар, ундан баланд келишнинг ўзи бўлмайди.

— Мана бу гапни тўғри айтдингиз, Федот Федотич!— дея кулди Акимов.

Тез орада улар жар ёқасига етиб боришди. Ана шунда Акимов Қарағай жар — бу ўзига янги йўл очиб кетган қандайдир дарёнинг эски ўзани эканлигини тушунди. Сув ўпириб кетган жой геологик жиҳатдан ҳали нисбатан анча ёш кўринарди. Соҳилдаги яқинда ўпирилиб тушган жойларда ағдарилиб тушган қарағайларнинг қинғир-қийшиқ илдизлари кўзга ташланар-

ди. Гоҳ у ер, гоҳ бу ерда буғ кўтарилиб турган аллақандай музламас булоқларга бой бўлган жарнинг тубида ер бағирлаб кўкимтир туман сузиб юарди.

Акимов қароргоҳ яқинидаги кўлни кўздан кечираётганида ҳам, Илиқ дарё ва Қўланса ботқоққа бориб келганидан кейин ҳам бу замин ҳаётга тўла эканлигига, унинг қаърида, худди баҳор кезлари қор остида ниш урган майсадек, ҳад-худуди бўлмаган пинҳоний кучлар мавжуд эканлигига ишонч ҳосил қилганди. «Бу ерда замин нафас оляпти, унинг томири уриб турибди», дея такрорларди Акимов ўзича Қарағай жар ёқасидан бора туриб, ҳозир унга атайин йўл бўшатаётган чолни ўқтин-ўқтин қувиб ўтар экан.

— Уша Алдоқчингиз, Федот Федотич, мана шу сойларда яшайди, — дея кулди Акимов қўлини ярим доира шаклида айлантириб, атрофни кўрсатар экан. — Чамаси, товуш ана шу сойлар иштиросида парчаланиб, кўплаб акс садо берса керак. Бу борада уларнинг қандайдир хизмати борлиги аниқ.

Ана шу сўнги сўзларни Акимов Федот Федотовичдан ҳам кўра кўпроқ овоз чиқариб мулоҳаза юритганича ўзига-ўзи айтмоқда эди. Лекин чол унинг бир оғиз ҳам сўзини эътибордан четда қолдирмай диққат билан тингларди. Акимов жимиб қолгач, қария йигитнинг баъзи гапларини тушуна олмаганидан дилида афсусланиб хўрсиниб қўйди.

— Агар, Гаврюха, биз овчилар саводсиз бўлмаганимизда эди, эҳтимол, бундан ҳам зўрроқ гапларга ақлимиз етган бўларди, — деди Федот Федотович Акимов аллақандай тўнка устидаги қорни қўлқопи билан супуриб ташлаганича унинг устига компасни қўйганини кўриб. Йигит шарфи ичидан узун бўйинини чўзиб, компасга алоҳида диққат билан тикилиб турарди.

— Бу ерда қуёш қайси томонга ботади, Федот Федотич? — дея сўради Акимов.

— У манави томондан чиқади, манави томон — ғарб. Пешин чоғи қуёш манави ерда бўлади. — Чол қўлини дадил силкитиб, қуёшнинг осмондаги ҳаракатини чизиб кўрсатди.

— Компаснинг мили бежо бўлиб қолди, Федот Федотич! Бугун сезининг Алдоқчингиздан ҳам баттарроқ алдаяпти, — кўзини компасдан узмай деди Акимов.

— Қўйсанг-чи, Гаврюха, бу нима деганинг! Жуда

пишиқ компас. У менга бирон марта ҳам панд берган эмас,— деди компасига нисбатан бундай ҳурматсизликдан ранжиб Федот Федотович.— Қани, ўзим бир кўрай-чи.

Акимов чолга илжайиб қаради-да, бир четга ўтиб турди. Федот Федотович қалпоғини энсасига суриб, компасга тикилиб қолди.

— Чиндан ҳам жин ургур бошқа ёқни кўрсатяпти. Бузилиб қолдими дейман зангар?— Федот Федотович ташвишланиб қўл силкитди-да, тўнка ёнидан нари кетиб, саросима билан Акимовга қаради.

Акимов компасни қўлига олиб, уни бир-икки марта силкитди-да, яна тўнка устига қўйди. Сўнгра у ора-сира компасга назар ташлаб, кунчиқардан кунботар томонга аста ўгирилганича, бармоқлари орасидан осмонга узоқ қараб турди.

— Сирнинг тагига етдим, Федот Федотич,— Акимов чол томон ўгирилди.— Компасингиз бузилмаган, алдаши масаласига келсак, у темирни сезяпти. Фанда бу ҳодиса магнит аномалияси деб аталади.

— Темир дейсанми? Бу дейман, оғайни, Гаврюха, эс-ҳушинг жойидами ўзи? Темир бу ерда нима қилсин? Ҳаммаёқ ботқоқ бу ерда, жин урсин! У бўлса темир дейди-я... Темир деганларини тоғлардан қазиб олишадди...— Федот Федотович Акимовга қараб-қараб қўйиб хохолаб кула бошлади.

— Эҳтимол, темир йўқдир ҳам, лекин компас бекордан-бекорга безовта бўлмайди,— деди тараддуд билан Акимов, чолнинг ишончсизлик билдирганидан хиёл саросимага тушиб.

— Агар компаснинг мили қуёш нурига эргашаётган бўлса-чи, унда нима дейсан? Қуёшнинг нур сочишига бир қара. Бир вақтлар шундай бўлганини пайқанган эдим.

— Ким билсин, Федот Федотич, балким сиз айтгандек бўлаётгандир,— деди қўлларини ёйиб Акимов, лекин ўзича: «Йўқ, сабаби бу эмас! Бекор шундай деяпсиз, отахон. Майли, нима десангиз деяверингу, лекин мен харитада аномалияни белгилаб қўяман», дея хаёлидан ўтказиб қўйди.

Улар тўнка ёнида яна бир оз туришди-да, сўнг чангиларини оёқларига илишди. Акимов Федот Федотовичдан ортда қолди. Қарағайзор оралаб боришар экан,

у ўқтин-ўқтин чўнтагидан компасни олиб, унинг мили қандай ўйнаётганини кузатарди. Бироқ тез орада мил ортиқ липилламай қўйди ва унинг магнитланган учи N белгисига ёпишиб қолгандек бўлди.

Улар қароргоҳга етиб боришганида алламаҳал бўлиб, осмонда ой хирагина нур сочиб турарди. Йўл-йўлакай Акимов тахтага куйдириб туширмоғи лозим бўлган чизмани миясида пишитиб келди. Баъзан у алаҳсиб кетиб, Петроград, эндиликда Наримдан Якутскақа қадар энг пастқам қишлоқларга сургун қилинган ўртоқлари ва албатта тоғаси Венедикт Петровични аччиқ алам билан эслай бошларди. Ҳозир ўша бегона юртда, Стокгольмда унинг аҳволи не кечаётганийкин? Қария Петрограддан жуда вақтида жўнаб қолди-да. Сибирь архивлари устидаги иши қандай кетаётганийкин? Эҳ, қани энди ҳозир тоғаси билан учрашса-ю, баъзи нарсаларни ундан сўраб олса, Олис тайганинг диққатга сазовор жойлари тўғрисида унга ҳикоя қилиб берса! Ким билсин, чор ҳокимияти қулаб, капитал ҳукмронлигига чек қўйиладиган ва Россияда янги давр бошланадиган кунга қадар жуда оз қолгандир... Унинг яқинлашиб қолганини Ленин башорат қиляпти... Бирор воқеани олдиндан айтганида, у ҳеч қачон янглишмаган ахир... Ана ўшанда бирдан большевикларнинг Россия кенгликлари бўйлаб мажбурий саёҳатлари сира ҳам зое кетмагани маълум бўлиб қолади. Эртами-кечми ана шу беҳисоб кўллар ва дарёлар, зовур ва тепаликлар, ўрмон ва ялангликларни хўжалик оборотига киритишга тўғри келади. Россия шундай поёнсиз кенгликларга эга бўла туриб, ишлаб чиқариш кучлари чекланган мамлакатлигича қолавермайди-ку ахир. Унинг учун ҳамма ишлар олдинда ҳали... Уз юртимизни янги-ча изга солмоқ учун эса аввало уни билиш лозим... Кўздан кечириш, ушлаб, қулоқ солиб кўриш керак...

— Мана, уйимизга етиб келдик! Бугун негадир чарчадим, Гаврюха!— чангисини секинлатар экан, деди Федот Федотович.

— Чиндан ҳам уйимизга келибмиз!— дея хитоб қилди хаёли бўлиниб Акимов ва ўзича қароргоҳга қадар бўлган узоқ йўлни осонгина босиб ўтганидан ажабланиб қўйди.

Орадан уч кунча вақт ўтгач, Федот Федотович Акимовга қараб деди:

— Озиқ-овқатимиз тугаяпти, Гаврюха. Эрта-индин қишлоққа боришим керак. Беш-олти кун ёлғиз ўзинг туришингга тўғри келади.

Акимов бундай кутилмаган хабардан сачраб ўрнидан туриб кетди.

— Бораверинг, Федот Федотич! Бораверинг! Қанча керак бўлса, шунча туравераман ёлғиз ўзим.

Федот Федотович Акимовнинг товушида қувонч оҳангларини пайқаб қолди. «Афтидан, манави тутқунликдан халос бўлишини кутаяпти... Мени хушxabар олиб келади, деб ўйлаяпти... Ишқилиб, янглишмагинда, йигит», дея хаёлидан ўтказди чол.

Олтинчи боб

1

Дераза ортида бўрон оч бўрилар тўдаси янглиғ ув тортмоқда. Ромдаги ойналар ўқтин-ўқтин шиқирлаб қўяди. Унча қаттиқ ёпилмаган кўча эшик тўқиллаб кесакига урилади. Вақт-вақти билан қутураётган қор бўрони бу зим-зиё тунда адашиб қолган йўловчи уй деворларини пайпаслаётгандек ва мадорсизликдан товуши бўғилиб қолгани туфайли бошпана сўраб унсиз илтижо қилаётгандек туюларди.

Горбьяков хонанинг ўртасида ўтирарди. Пилиги хиёл тушириб қўйилган бақалоқ чироқ полга қўйиб қўйилган. Чироқ атрофида турли қоғозлар, икки дона юпқа ўқувчилар дафтари, ранг-баранг сиёҳларда ёзилган сўзларга тўла айрим саҳифалар, яширин ташкилот босмахонасида кулранг қоғозга босилган рисола, майда қоғоз пуллар солинган конверт сочилиб ётарди. Курси ёнида ўртаси ғовак қилиб ўйилган ғўла турарди.

Горбьяков дам-бадам қоғозларни саралашдан тўхтаб, бўроннинг чийиллашига, шамолнинг уй деворига келиб урилишига қулоқ солиб кўрарди. Вақт ярим кечадан оғиб қолган. Девордаги занжирига оғир тош осилган соатнинг миллари бир яримни кўрсатиб турарди.

Федор Терентьевич Горбьяков кундуз кунийёқ партия хужжатларини зудлик билан ишончлироқ жойга яшириб қўйишга қарор қилганди. Тиббий жавон бурчагидаги қоп-қора дори шишага солиб қўйилган бу хужжатлар диққат билан тинтув ўтказилса, дарҳол полициянинг қўлига тушиб қолиши мумкин эди. Тўғри, шишага ваҳимали қилиб: «Эҳтиёт бўлинг! Заҳар!» — деган сўзлар ёзиғлиқ қоғоз ёпиштириб қўйилганди. Лекин бу ёзув полиция исковучларини қўрқитиши амримаҳол эди.

Ғўланинг ичини Горбьяковнинг илтимосига кўра Федот Федотович ўйиб берганди. Қария бундай ғўланинг нима учун керак бўлиб қолганини яхши тасаввур қилар экан шекилли, куёвининг топшириғини эшитгач, деди:

— Ҳаммасини ўрнига қўяман, Федя. Шундай қилиб ўяманки, бекам-кўст бўлади. Уни омборнинг бурчагига қўйиб қўяман. Керак бўлиб қолса, балиқ тутадиган тўрнинг тагидан топасан.

2

Ушандан буён икки-уч йилча вақт ўтди. Анчага довуру ғўладан фойдаланишга зарурат бўлмай юрди-ю, лекин, мана, бирдан хатар туғилиб қолди...

Горбьяков урядникнинг мужиклар ёрдамида ўрмонни тинтиб чиқиш ниятида эканлигини эшитгани заҳоти отини эгарлади-да, унга революцион ишларда анчадан буён пинҳона ёрдам бериб юрган бир неча деҳқонларнинг олдига — Голешчихино, Костарево ҳамда Нестерово томон йўл олди.

— Урядник сизларни тинтув қилишга чақиради. Лекин сизлар ёмби берса ҳам борманглар, — дея таъинлади у деҳқонларга.

Деҳқонлар, албатта, унинг айтганини бажо келтиришди: қўни-қўшнилар, қариндош-уруғларга айтиб қўйишди. Ўз навбатида қариндош-уруғу қўни-қўшнилар ҳам худди шундай қилишди.

Урядник тинтувга мужикларни ёлламоқ учун қишлоқларга борганида индамас деҳқонларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Филатов аввалига мужикларни яхши гап билан кўндиришга, пул билан қизиқтиришга уриниб кўрди, ammo ниятига етолмагандан кейин охири қутуриб, бақира бошлади:

— Подшоҳнинг хизматчиларига ёрдамларинг шу бўлди сенларнинг! Қараб турларинг ҳали, кўрсатиб қўяман сенларга!

Шу пайт Нестероводаги мужиклардан бири ҳамманинг олдида оғзидан гуллаб қўйса бўладими:

— Мунча ўшқирасан бизга, жаноби олийлари?! Бизга нима, барибир эмасми! Парабелдаги фельдшер тайинлаган бизга, бу ифлос ишга аралашмаларинг, деб!

Филатов ўз қулоғига ишонмай қолди. У ижиклаб қайта-қайта сўрай кетди. Деҳқон тентаклик қилганини, сирни оғзидан гуллаб қўйганини тушунди-да, тузоқдан қутулиб чиқишга ҳаракат қила бошлади. Гўё унинг ўзи фельдшерни кўрмаганмиш ва ундан бундай гапларни эшитмаганмиш. Фақат қишлоқда шунақа миш-миш юрганани эшитганмиш.

Нима қиларини билмай ҳовлиқиб қолган Филатов мужикдан эшитган гапига гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай Парабелга, Горбьяковнинг олдига елиб кетди.

Уйга югуриб кирган урядникни кўрган заҳоти Горбьяков қандайдир фалокат содир бўлганини тушунди. Балким Акимов билан Федот Федотович қочиб кетишга улгура олмай қўлга тушиб қолишгандир. Бир лаҳзада Горбьяков содир бўлган вазиятни чамалаб кўрди. Тамом. Ҳаммаси барбод бўлди! Фақат Акимовнинг қочиши барбод бўлибгина қолмай, унинг ўзи ҳам қўлга тушиб ўтирибди. Қандай йўл қўйди бунга ахир у?! Қаерда, қайси жойда хато қилди экан! Ахир у эҳтиёткор, жуда ҳам эҳтиёткор одам эди-ку...

— Нима бало, Варсонофий Квинтельянич, бутунлай ақлдан оздингми?!— урядник оғиз очишга ҳам улгурмай баланд кела бошлади Горбьяков муштини силкитиб.

Фельдшердан бундай сўзларни сира кутмаган дароз ва қоқсуяк урядник кўзини пирпиратганича эси оғиб-эшик томон тисарилди.

— Нега йўлимга гов қўяяпсан, Федор Терентьич? Становой теримни шилиб олади ахир,— дея мингиллади урядник Горбьяковнинг ўшқиршидан анча шаштидан тушиб.

— Қачон гов қўйибман?— бир оз юмшаб сўради Горбьяков.

— Қачон дейсан-а, Федор Терентьич! Мен ёрдам

сўраб мужикларнинг олдига борган эдим. Сира кўнишмади занғарлар, сен айтибсан! — Филатов кўзларига ёш қалқиб, алам билан лабларини чўччайтирди.

Горбьяков бир зумда вазият аввал ўзи ўйлаганчалик чатоқ эмаслигини тушуниб қолди.

— Сени, Варсонофий Квинтельянич, яхшиликча гапга кўндириб бўлмаса, нима қилай, — анча мурасага келиб, лекин ўша-ўша қатъият билан деди Горбьяков. — Кўрпа-тўшак қилиб ётгин, деб озмунча айтдимми сенга? Аҳволингга бир қара. Шу ҳолда тирик юрганнингга ҳайронман! Худо кўрсатмасин, бутунлай ётиб қолсанг, бошлиқлар: «Нега ҳукумат одамнинг ҳаётини сақлаб қолмадинг?» — деб мenden сўрашади. Хўш, мен нима қилай? Ҳамма учун тиббиётнинг кўрсатмаси — қонун, бузиб бўлмайдиган амру фармон, сен бўлсанг уни сариқ чақага олмаяпсан. Мени кечиргину фақат ана шу чорам қолди; ҳокимият сенинг қўлингда, лекин менинг ҳам гапим ўтади. Сенинг режанг ҳақида эшитган заҳотим отга миндим-да, қишлоқма-қишлоқ жўнадим. Барча мужикларга қатъиян буюрдим: «Филатов билан бир қадам ҳам юрмаларинг! У оғир касал, ўзини-ўзи ҳалок қилади, балога эса сенлар қоласанлар, сўроқ қилавериб, тинкаларингни қуриштиради!» — дедим. Яна бир гап бор, Варсонофий Квинтельянич: агар сен подшо отахонимизнинг содиқ қули бўлсанг, унга соғлом, тетик, ҳар қандай буйруқни бажаришга қодир одам сифатида кераксан. Билиб қўй: тожу тахт хаста хизматчиларни ёқтирмайди.

Горбьяков, урядникка тикилиб турганча тинимсиз гапираркан, вазиятга тўғри ёки нотўғри баҳо берганини, айтаётган гаплари Филатовга қанчалик таъсир қилаётганини унинг юзларидаги ўзгаришдан сезиб турарди.

Урядник фельдшер айтаётган барча гаплардан қаттиқ ҳаяжонга тушиб кетди. У кўзларини пирпиратар, букчайганича алам билан қўлларини силтаб қўярди. Унинг кўнгли ийиб, ўзига-ўзи меҳри товланиб кетди. «Ҳукумат одами! Подшоҳ отахонимизнинг содиқ қули!» Бундай сўзлардан у ҳозирнинг ўзидаёқ уйни бошига кўтариб ўкириб йиғлаб юборишга ёки бурчакка югуриб бориб, Момо Ҳаво иконаси ва ҳарбий шавкат ҳомийси бўлмиш Георгий Победоносец сурати олдида гоз қотганича деразаларнинг ойнасини зирқиратгудек

қилиб, тантанавор оҳангда «Тангрим, сақла шоҳимизни ўз паноҳингда» қўшиғини айтиб юборишга ҳам тайёр эди.

Аммо Горбьяков унинг нафасини ростлашга ҳам йўл қўймади, товушини бир оз пасайтириб, айрим сўзларидаги таҳдидни яшириб ўтирмай, гапида давом этди:

— Хўш, нима қилгин дейсан? Буёғига энди, муҳтарам Варсонофий Квинтелянич, фақат нуридийда рафиқанг Аграфена Васильевнанинг ҳузурига бориб, инсон дардларини даволовчи шифокор сифатида масалани узил-кесил кўндаланг қўйиш қолди: ёки сен менинг кўрсатмаларимга амал қиласан ва шунда мен сенинг она юртимизга жуда зарур бўлмиш ҳаётинг учун жавобгарликни бўйнимга оламан, ёки уёғини худодан кўриб, билганингни қилаверасан! Бундай қаттиқ гапираётганим учун маъзур тутасан... Келиб-келиб яна кимга шундай гапираётганимни ўйлашнинг ўзи даҳшат! Мен бу гапларни алифни калтак дейдиган жоҳил мужикка эмас, давлат амалдори, муқаддас тожи тахтнинг ҳимоячисига айтяпман ахир... Ана шундай, биродари азиз... Майли, уёғини Аграфена Васильевнанинг ўзи ҳал қилсин...

Горбьяков мўлжалли жуда пишиқ-пукта, ниҳоятда аниқ олган эди! У урядникнинг хотинини жуда вақтида тилга олди. Филатов хотинидан ҳатто Нарим становой приставидан ҳам кўпроқ қўрқарди. Аграфена Васильевна... Унинг жаҳли ниҳоятда тез, мушти эса нақ гурзидек оғир эди. Жаҳл устида у палён билан ҳам, ўқлоғи билан ҳам солиб қолган пайтлари кўп бўлган... Филатов бирдан тиши қаттиқ оғриб қолган одамдай башарасини бужмайтирди. Бир зумда унинг ўзига нисбатан товланиб турган меҳри ҳам сўниб, тик ва тараша жуссаси букчайди ва кулранг шинели остида елкалари шалвираб қолди.

— Жаҳлинг чиқмасин, Федор Терентьич! Кел, ҳамма гапни эркакчасига ҳал қилиб олайлик. Хотин зотини биласан-ку ўзинг! — дея мингиллади Филатов бутун жуссасидан қатъият ёғилиб турган Горбьяковнинг жиддий кўзларига очиқдан-очиқ хушомад билан тикилар экан.

Горбьяков жавоб беришга шошилмади. У даҳлизда

уёқдан-буёққа юриб, пешонасидаги терни артди-да, енгил тортиб тин олди.

Шу озгина вақт ичида у ниҳоятда қийин дақиқаларни бошдан кечирган эди. Энди ҳаммаси ортда қолди. Лекин шу дақиқадан эътиборан Федор Терентийч Горбьяков янада сергакроқ, етти ўлчаб бир кесадиған эҳтиёткор одам бўлиб қолган эди.

— Сен, Варсонофий Квинтельянич, мени биринчи йил танишинг эмас,— бутунлай бошқача оҳангда гап бошлади Горбьяков урядникка энди кўзлари анча майин тортиб қарар экан.— Мен ҳам сени яхши биламан, Аграфена Васильевнанинг феълени ҳам тушуниб қолганман. Сенга ёмонликни раво кўрмайман. Лекин яна бир қарра айтиб қўяй: эс-қушингни йиғиштириб ол, бир оз шаштингдан туш...

— Узимга қолса, шундай қилармидим?! Становой қисти-бастига оляпти. Бўлмасам, ўзим ҳам сезиб турирман: дардим оғир. Ётишим керак...

— Албатта ёт, Варсонофий Квинтельянич, агар хотинингни бева, болаларингни етим қолдиришни истамасанг, албатта, кўрпа-тўшак қилиб ёт. Буни сенга биринчи айтишим эмас.

— Становойга эса: ҳамма ўрмонларни тинтиб чиқдик, қочоқ ғойиб бўлибди, деб ёзиб юбораман... Урни келиб қолса, сен ҳам, Федор Терентийч, мени қўллаб юборасан.

— Нега қўлламас эканман? Чиндан ҳам ўзи шундай-ку. Мен қишлоқлардаги мужиклардан суриштириб кўрганман, ҳаммаси бир оғиздан, қочоқ ўша пайтнинг ўзида, ҳали сув музламаган пайтдаёқ қочиб кетган, дейишяпти.

— Менгаям шундай дейишяпти. Становой бўлса, қидир, топ деб икки оёгини бир этикка тиқиб ўтирибди.

Горбьяков елкасини қисди, буёғига меъеридан ошириб юбормаслик учун индамай қўя қолди.

Филатов дарҳол кўрпа-тўшак қилиб ётишга яна бир бор ваъда бериб чиқиб кетгач, Горбьяков бўлиб ўтган воқеани яхшилаб ўйлаб кўрмоқ учун хонадаги столга бориб ўтирди.

Йўқ, ана шу гапнинг ўзи билан чекланиб бўлмайди. Филатов бефаҳм, жоҳил ва ўлгудай қўрқоқ одам. Қўрқоқ одам эса аблаҳ бўлади. Становой бир дўқ урса

борми — ўзининг жонини қутқариш учун ҳар қандай разилликдан ҳам қайтмайди. Яна бирор нарса ўйлаб топиш керак... Бу аҳмоқни тўшакка ётқизиб қўйиш, унга баджаҳл хотинини ўчакиштириш камлик қилади, яна бўлиб ўтган мана шу воқеани бости-бости қилиб юбормоқ, ўша тарашанинг анави мужикдан билиб олган ҳамма гапларини, бугунги тўқнашувни батамом унутиб юборишга мажбур қилмоқ керак.

Горбьяков тажрибадан Филатов билан муносабатни сошлаб олишнинг энг яхши йўли — бу урядник билан унинг дўстларини меҳмонга чақириб, базму жамшид уюштириш, уларга икки-уч кун ўзларига келолмайдиган қилиб, йиқилиб қолгунларига қадар ўлгудай ичириш эканлигини яхши биларди.

Парабелъ казолари билан улфатчилик қилиш тўғрисидаги хаёлнинг ўзиданоқ Горбьяковнинг афти бужмайиб кетди. Тумтайган аҳмоқ башаралар, сийқаси чиққан гаплар, суллоҳона майллар... Горбьяков худди қайт қилдирадиган дори ичган одамдек қоп-қора пахмоқ сочли калласини силкитиб қўйди... Лекин эрталабгача ўйлаган тақдирда ҳам шундан яхшироқ йўлини топиб бўлмасди. Ўз туйғуларини жиловлаб олиб, адоватини ичига ютишга ва наримча меҳмондўстлик қилишга тўғри келади. Майли, бўкиб қолгунларича еб-ичишсин...

Горбьяков бир варақ қоғоз олиб, бу иш ўзига қанчага тушинини ҳисоблаб кўра бошлади. Унинг арзимас маошини назарда тутилса, каттагина пул сарфланар экан. Лекин у қўлим қисқа деб, қараб ўтирмоқчи ҳам эмасди. Ҳозирча қўли қалтирамайди, кўзи аввалгидек ўткир. Эртага азондаёқ милтигини олиб, кедрзорга боради. Ҳозир кедрнинг яшил барги оч қолган қарқурларни айни ўзига тортадиган пайт. Ўттиз қадоқли қушлардан беш-олтитасини отиб келинса бас, зиёфатга бемалол етади. Пирог учун нельма балигини у Обь дарёсидаги балиқчилардан арзон-гаровга сотиб олади. Тўғри, ҳозир унинг чиллаки қудаси Епифан Криворук қўлида шиша-шиша ароқ билан уларнинг бошини айлантириб, кўзини тиндириб юрибди. Газак учун баъзи нарсалар — тузланган карам ва бодринг, дудланган стерлядь Федот Федотовичнинг саёй-ҳаракати билан ҳовлидаги ертўлада йстаганча топиларди...

Горбьяков ҳисоб-китобини охирига етказай деб қолганида бирдан оддийгина рақамлар билан тўлдириб ташланган саҳифаларни стол устидан апил-тапил йиғиштириб олди-да, тортмага солиб қўйди. Унга дераза ортида Парабель попининг ёш хотини Глафира Савельевнанинг таниш сумбати кўрингандек бўлди. Горбьяков, янглишмадиммикин, дераза ёнидан ўтган аёл ўшамикин, деган хаёлда тез-тез юриб, даҳлизга чиқди. Йўқ, янглишмабди. Қор уюми ўртасида босилиб очилган торгина сўқмоқдан сонларини оҳиста тебратганича дарвоза томон Глафира Савельевна яқинлашиб келмоқда эди. Унинг ранг-баранг лўлича рўмоли Горбьяковга биринчи совуқнинг заҳрини кўрган куз ўрмони эслатди: унда тоғтеракнинг тўқ қизил барглари чўғдек ёниб турар, қайиннинг заъфарон япроқлари сарғайиб кўринар, қизил тол қип-қизил бўлиб товлар, ҳошиясига эса четаннинг пушти новдалари сочиб юборилгандек эди. Товонига қадар тушган узун сувсар пўстин жувоннинг самбитдай хипча қоматига ёпишиб турарди. Аёлнинг бошини хиёл тик тутиши, босайми-босмайми деб оҳиста юришида қандайдир тантанавор кўтаринкилик ва шу билан бирга алланечук тақдирга тан бериш бордек туюларди. Шундай қадди-қомат, шундай либос билан у шаҳарнинг гавжум кўчаларидан юрса бўлар экан. Шунда одамлар унинг соллона-соллона юришига, ёноқлари туртиб чиққан қорамағиздан келган юзининг ҳусн-тароватига мафтун бўлиб ортидан қараб қолардилар. Зеро, бу чехрада пинҳоний орзуистаклар таъсирида пайдо бўлувчи чорасизлик муҳри сифатидаги қандайдир асабий ва сирли бир ифода жилваланиб турардики, бу билан у ўзгалардан ҳамдard бўлишни илтижо қилаётгандек туюларди. Бу ерда ким ҳам қарарди унга? Уйларнинг деразалари сукутла ялтираб турар, томлардаги мўрилардан устун янглиғ тутун унсиз ўрлаб чиқар, беқиёс оппоқ қор ерда партўшак янглиғ сассиз ёйилиб ётар, полизлар ортида гўё қандайдир катта фалокат олдидан жимиб қолгандек, маъюс ва сокин кедрзор садосиз қорайиб кўринарди.

«Чамаси, Глашанинг яна ҳасрат қилгиси келиб қолганга ўхшайди», дея ўйлади Горбьяков ва кираве-

ришдаги зинапояда аёлнинг қадам товушини эшитгач, ўзига бошдан-оёқ бир разм солиб чиқди-да, соқоли ҳамда оқ оралаган, ёшлигиданоқ ўз ихтиёрига бўйсунмай доим диккайиб турадиган патила-патила сочларини силаб қўйди.

— Салом, Федя! Салом, азизим! Агар беш-олти дақиқа суҳбатингни олсам, сени ишдан қўймайманми, ишқилиб? — Глафира Савельевнанинг товуши баланд ва жуда жарангдор бўлиб, таранг тортилган камоннинг ипига ўхшарди: гўё яна бир дақиқа, яна битта айтилган сўздан сўнг бу ип узилиб кетади-ю, қандайдир даҳшатли воқеа содир, бўладигандек туюларди. Аммо товуш жаранглагандан-жаранглайверар, фақат жумланинг охиридагина у хиёл титраб кетарди.

— Салом, Глаша! Марҳамат, ечин! Ичкари кир, хизматингга тайёрман. — Горбьяков Глафира Савельевнанинг пўстинини ечишга ёрдамлашиб юборди-да, сўнг унинг қўлидан ранг-баранг рўмолини олиб михга илиб қўйди.

Глафира Савельевна эгнидаги рўмолига мос гулгун кашмири кўйлагини текислади-да, бошига чамбарак қилиб ўраган сочларини силаб қўйди ва Горбьяковга безовта, доим қўрқув акс этиб турадиган кўзларини тикиб, деди:

— Уйинг сув қуйгандай жимжит бўлибди-қўйибди, Федя. Булбулчанг Полянинг қўшиғи тиниб, хонадонинг ҳувиллаб қолибди. Кўзларинг нега қизарган, Федя? Кулбангда бир ўзинг қолиб, ёлғизликдан йиғламадингни, ишқилиб?

— Қўйсанг-чи, Глаша, дарров дилимни эзмоқчи бўласан-а. Поляга ачинаман, лекин юракка амр қилиб бўлмас экан. Севиб қолди. Кўзимнинг қизаргани сабаби бошқа. Негадир мазам йўқроқ, сал этим жунжикади, айниқса кечқурунлари. Марҳамат, уйга кир, останада турма. Мана бу ердан совуқ кирапти. Янгитдан кингиз қоқиб қўйишга сира ҳафсала қилолмаяман.

Глафира Савельевна ўша-ўша тантанавор ва оҳиста қадамлар билан хонага кирди. Горбьяков ҳам унинг ортидан ичкари кирди-да, эшикни зичлаб ёпиб қўйди. Зеро, тез орада ошпаз хотин келиб, кечки овқатни пиширишга тутиниши керак эди. Глафира Савельевна эса, афтидан, Горбьяковга ҳасрат қилиб, ичидаги бор дарду аламини тўкиб соладиганга ва ноилож қолган-

да ишлатмоқ мақсадида ундан оғу сўрайдиганга ўхшайди. Неча марталаб шундай бўлган-ку ахир...

4

Горбьяков Глафира Савельевна таниганига, чама-си, ўн йилларча бўлган эди. Қизнинг тақдири жуда мушкул ва аччиқ бўлган экан. У Наримга ўқитувчилик қилгани келганди. Ушанда унинг ёши йигирма иккида эди. Қиз ота-онасининг уйини сира кутилмаганда тарк этди. Унинг отаси олтин қазиш соҳасида бахтини синаб кўришга аҳд қилган бир чиновник эди. У қандайдир фирибгарлиги учун Мартайгадаги коннинг ўрнига тўғри қамоқхонага бориб тушади. Қанақа фирибгарлик бўлганини эса қизи аниқ билмасди. Оиланинг эски дўстларидан бири унга шундай дейди: «Хар кимнинг гапига ишонаверма, Глаша. Унинг гуноҳи битта: қашшоқлик. Бойроқ рақиблар чиқиб қолди. Конни тортиб олишди, отангни эса оёқ остида ўралашмасин, деб авахтага тиқишди. Хулоса шу: ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан».

Глаша ёшлиги туфайли ўзини ўтга-чўққа уриб, адолатни тикламоққа киришди-ю, аммо тез орада ҳафсаласи пир бўлди. Биринчи қадамларданоқ у тўқнаш келган ҳаёт қизга қоп-қора ўпқон бўлиб кўринди: усти сип-силлиғу, лекин чуқурроқ тушган саринг зулмат, тубсиз ва мудҳиш қуйқага дуч келар экансан.

Тўғри, отасининг азоби узоққа чўзилмади. У ичак терламаси касалига мубтало бўлиб, қамоқдаги касалхонада бандаликни бажо келтирди. Шундан сўнг онаси ҳам бор-йўғи икки ҳафтагина яшади. Глафира учирма бўлиб улгурмаган қушчадай бузилган уяда ёлғиз ўзи қолди. Турган гап, ҳаммаёқдан маслаҳатгўйлар ёпирилиб кела бошлади. Жонгинам, ундай қилгин, азизим, бундай қилгин, дегувчилар кўпайиб кетди. Аммо тез орада маслаҳатгўйлар унга шундоқ текиндан-текинга, қуруқ раҳмат учун сабоқ бермоқчи эмасликлари маълум бўлди. Бир хил одамлар уларнинг уйидаги жиҳозларга кўз олайтиришса, бошқалар отаси билан онасининг кийим-кечагига қизиқишар, учинчи хил одамлар ўйнаш қилиб олиш дардида унинг ўзига очиқдан-очиқ ҳирс билан қарашарди. Тўртинчи хил одамлар эса, ўзларини беғараз жонкуяр қилиб кўрсатиш-

ганича салкам қирқ йил давомида солиқ йиғувчи бўлиб ишлаган кекса чиновникдан банкдами ёки қимматбаҳо қоғозлардами пул-мул қолмаганмикни, деган ҳаёлда андиша қилиб ўтирмай, отасининг столини титкилашарди. Лекин, афсус, бу суллоҳлар учун ўлжа бўлишга арзигулик нарсанинг ўзи кам топилди. Олтин соат, костюм, кумуш билан безатилган асо — топилгани шу бўлди. Банкда ҳам, қимматбаҳо қоғозларда ҳам ҳеч вақо йўқ экан. Аксинча, чолнинг қарзи бор экан. Мол-мулкни хатлаб, тезда сотиб юборишди, аммо бу пул лақма отаси тузган аллақандай тушунарсиз битимлар учун қарзни тўлашга ҳам етмади.

Ана шундан сўнг Глафира Савельевна узоқ ва нотаниш Нарим томонларга жўнаб кетди. Зеро, уйда ҳамма нарса жонига тегиб, дунё кўзига қоронғи кўрина бошлаганди. Томскдаги ўқитувчилар семинариясида педагогикадан бирмунча таҳсил кўргач, у черкоз қавм мактабида муаллималик қилиш учун имтиҳон топширди. Топширгандаям муваффақият билан топширди. Зеро, ўзи қобилиятли, идроки яхши қиз бўлиб, боз устига, умумтаълим тайёргарлиги ҳам бошқаларга қараганда кучлироқ эди. Шу сабабли гимназияга кирди.

Гимназияда эса у вақти келиб Петербургга — Олий Бестужев қизлар курсига бориб таҳсил кўришим, балки ҳатто аёллар озодлиги энг авжига чиққан ва қизлар университет курсиларида йигитлар билан ёнма-ён ўтирадиган Цюрих ёки Лондонга ҳам боришим мумкиндир, деган пинҳона срзу билан жуда яхши ўқиди.

Бироқ унинг орзулари кутилмаганда буткул барбод бўлди. Нарим уни қаҳр билан совуқ қарши олди, дарвоқе, у кўпгина бошқа одамларни ҳам шундай кутиб оларди. Мактаб учун эски, эгалари аллақачон ташлаб кетган, чирик бир уйни ажратишди. Мужиклар муаллиманинг келганидан унча хурсанд бўлишмади. Хўш, бу қиз уларга нима олиб келди? Янги ташвишлар, холос. Уларнинг эса бусиз ҳам ташвишлари бошларидан ошиб ётарди. Рост, жаҳолатда диққинафас бўлиб ўтаётган ушбу йиллардан сўнг ўзгача бир замон—саводхонлик асри келишини тушунган икки-уч мужик баъзи ишларда унга бажонидил ёрдам қилишди: тахталардан стол ва курсилар ясашди, уйнинг бурчагидаги тешикларни беркитишди, ўтин ёришди,

биринчи бўлиб болаларини мактабга олиб келишди, жамоадан муаллима учун иссиқ кийим, идиш-товоқ, бир оз егулик йиғиб беришди...

Қиш жуда совуқ ва изғиринли келди. Қанча иситма, қанча ўтин ёқма, барибир хонада иссиқни ушлаб туриб бўлмасди. Бундай кунларда баъзан Глафира Савельевнага уларнинг адоғи йўқдек, бундай кунлар уни бутунлай шафқатсиз совуқнинг ихтиёрига топширмоқ учун фалакнинг аллақасеридан ёпирилиб тушгандек туюларди—болалар мактабга келишмас, ўйнинг ўзини эса нақ мўрконига қадар қор босарди. Бунақа пайтда Глафира Савельевна уйдаги бор иссиқ кийимларни эгнига илиб, эшикдан ташқарига чиқишга журъат этмай, печкага ёпишганича гужаняк бўлиб ўтирарди. Очлик ва юпунлик ниҳоятда силласини қуритган ана шундай кунларнинг бирида у кўмир ҳали ис чиқариб турган пайтда печь трубасини ёпиб қўйди. Боёқиш қиз ўзини исга тутиб, бу дунёни тарк этмоқчи бўлганди. Аммо бунақа уйда ис ҳам урмас экан. Елвизаклар исни учуриб кетди, у эса бундан кишини лоҳас қилувчи бош оғриғини ортириб олди, холос.

Горбяков Глафира Савельевна билан унинг ана шу оғир кунларида танишди, қиз муаллималик қилаётган қишлоқ Парабель билан Нарим ўртасидаги йўлнинг устида жойлашганди.

Бир куни Горбяков Наримдан уйига қайтиб келмоқда эди. Кечга яқин яна бўрон туриб, совуқ тушди. Горбяков таваккал қилишни истамай қишлоқ оқсоқолиникида тунашга аҳд қилди. Қишлоққа муаллима келганини у илгарироқ эшитганди, шу боисдан фурсатдан фойдаланиб у билан танишиб олмоқчи бўлди.

Горбяков қўнжи увун пиймаси билан қорни тепкилади, тахта билан уни икки четта кураганича эшик олдига етиб олди-да, уни аранг очиб, ичкари кирди. Глафира Савельевна куни битганини аниқ билиб, ўз ҳужрасидаги совуқ печь ортида чўзилиб ётарди. Шу ётишда у вақтининг ҳисобини йўқотиб қўйганди. Горбяков дори-дармон ва фельдшерлик асбоблари солиглиқ сумкаси қолган оқсоқолнинг уйи томон югурди. У муаллиманикига қайтиб келганида қизни ўрнидан туриб ўтирган ҳолда кўрди. Глафира Савельевна бир ҳолатда эди. Боёқиш уч кундан суён туз тотмаганди. Бу муз босган ўлкада, тушуниб бўлмайдиган бегона одам-

лар орасида яшашдан кўра совуқ кулбада очликдан ўлиш афзалроқ кўриниб қолганди унга.

— Иродангиз бутунлай заифлашиб қолибди, ойимқиз. Сиз ўзингизга келишингиз, руҳингизни кўтаришингиз керак. Бу ерда, Наримда, фақат ҳайвонлар эмас, одамлар ҳам яшайди. Уларнинг орасида эса, бу ерда эътиқодига кўра, ўз хоҳиши билан қолганлар ҳам бор. Тасаввур қилинг-а: уларнинг ҳаёти фақат ғам-ташвишдангина иборат эмас, уларнинг қувончли кунлари ҳам бор. Ҳа-ҳа, қувончлар... Ушалардан бири қаршингизда турибди.

Глафира Савельевна Горбьяковнинг гапига бўшашиб, лоқайдгина қулоқ соларди, бироқ фельдшернинг сўзларидан ҳам кўра кўпроқ унга оқсоқолнинг уйидан келтирилган ширин таомлар бир оз қувват бағишлади.

Горбьяков Глафира Савельевнанинг қайфиятини созлаб, руҳини кўтармагунига қадар қишлоқдан кетмади. Бу орада унинг талаби билан мужиклар муаллимага бир талай ўтин келтириб, турли-туман егулик йиғиб беришди, уйни босиб ётган қорни кураб ташлашди.

Бир ҳафтадан сўнг Горбьяков қишлоққа яна келди. Тузалиб қолган Глафира Савельевна Горбьяковни хижолатпазлик билан кутиб олди. Қиз унинг кўзига қарашга қўрқарди. Горбьяков ўтган воқеа ҳақида чурқ этиб оғиз очмади, панд-насиҳат қилиб ўтирмади. Қайтага самимият билан соддагина қилиб, яқинда бошига тушган кулфати — кўзининг оқу қораси бўлмиш қизи Полянинг етим қолгани тўғрисида, дилида ичган қасами, умрининг охиригача шу ерда, Наримда, хотинининг қабри ёнида яшашга, биронта ҳам ножўя иш ёки биронта сўз билан унинг хотирасини булғамасликка аҳд қилгани ҳақида гапириб берди.

Горбьяковнинг ҳали яхши таниш бўлмаган бир одамга ишониб юрагини ёриши Глафира Савельевнани қаттиқ ҳаяжонга солди.

— Сиз менинг акам бўласиз, Федор Терентьевич. Бошимга кулфат тушганда топган акам, — дея хитоб қилди Глафира Савельевна. — Ушанда ўлим тепамда чангал солиб турган пайтда сиз қилган яхшиликни ҳар қандай олижаноб одам ҳам қилиши мумкин эди. Лекин бошқа бир одамга дилидаги бутун сирларини мана шундай самимият билан айтиш фақат энг яхши дўст, биродарнинггина қўлидан келади.

Глафира Савельевна йиғлаб юборди, шунда унинг чуваккина юзи бирдан руҳланиб, унда уқубатли тантанаворлик зоҳир бўлди ва у бундан жуда ёқимтой бўлиб кетди. Горбьяков ўзининг ҳам томоғига алланима тиқилиб, кўзига ёш қалқийганини сезиб қолди.

Уша учрашувдан сўнг уларнинг орасида чиндан ҳам камдан-кам учрайдиган—очиқ, содда, деярли ака-сингиллар орасида бўладиган бир самимий муносабат пайдо бўлди. Улар бир-бирларини сенсираб гапиришга ва исмларини атаб чақиришга келишиб олишди. Улар энди бир-бирлари тўғрисида деярли ҳамма нарсаи билишарди. Ҳа, Нарим яширин большевиклар комитетининг аъзоси, унинг алоқачиси сифатида, Нарим қишлоқларидан то Россия давлатининг пойтахти—Петроградга ва рус революционер-большевиклари вақтинча яшаб турган кўпгина хорижий шаҳарларга қадар чўзилиб кетган партиявий алоқани қўлида тутиб турувчи Федор Терентьевич Горбьяковнинг буюк сирини ҳисобга олмаганда, албатта.

Очигини айтганда, Глафира Савельевна билан бундай самимий муносабат ўрнатган Горбьяков бир неча бор, уни ҳам партиявий революцион фикр ва ҳаракат манбаларига жалб этсаммикин, деган хаёлга ҳам борганди. Ахир қиз ижтимоий адолатсизликдан қаттиқ азият чеккан эди-да. У мазлумларнинг фикр ва туйғуларини жуда яхши тушунарди. Унга, яъни Горбьяковга эса Нарим билан Парабель ўртасидаги йўлда яширин комитетнинг қарори билан қамоқдан қочган у ёки бу ўртоққа бошпана бера оладиган, уни хавф-хатардан қутқаришга қодир бўлган одам етишмай турганди.

Худди шу сабабга кўра, ора-сира Глафира Савельевнани кўргани келганида Горбьяков ҳар гал унда ижтимоий ҳаётга қизиқиш уйғотмоқчи бўлар, фронтдаги воқеалар, аскарларнинг кайфияти тўғрисида ҳикоя қилар, чор ҳукуматининг майдакашлиги, унинг мактаб ва касалхоналар учун арзимас маблағ ажратаётганини танқид қилиб, оғзига келганини қайтармай гапирарди. Ана шунда баъзан Глафира Савельевнанинг кўзлари қандай чақнаб кетиши, унинг фикрларини бажонидил қўллаб-қувватлашини кўриб, Горбьяков гарчи аста-секин бўлса-да, лекин мўлжалга аниқ яқинлашаётгандек бўларди: Глафира Савельевна бора-

бора онгли равишда революцион курашга қўшила-
гандек кўринарди.

Бироқ Горбьяков қанчалик янглишаётганини бил-
ганида эди! Ўзининг Глафира Савельевна ёнида пайдо
бўлиши қизнинг қалбида мутлақ бошқача туйғу ва
хаёллар туғдираётганини Горбьяков ҳатто тасаввур
ҳам қила олмасди. Унинг аҳён-аҳёнда бирроқ келиб
кетиши қизнинг онгида кундан-кун қаттиқроқ эзаётган
ёлғизлигини янада бўрттириброқ кўрсатарди. Ҳар гал
у жўнаб кетгач, Глафира Савельевнанинг кўз ўнгида,
қаерга қадам қўймасин, шафқатсиз ҳаётнинг ҳар
томондан берадиган зарбалари олдида ўзининг нақа-
дар ожиз эканлиги ёрқин намоён бўлар ва буни ўйлаб
унинг юраги баттар эзиларди.

Қизнинг қалбида Горбьяков яна бир ҳиссиёт уйғот-
ган эдики, бунда ҳали хотин ва она бўлиб улгурмаган,
лекин табиатнинг бу даъватини бажо келтирмоққа
жуда ҳам ошиқаётган аёлнинг туйғулари мужассам
эди. Глафира Савельевна унга нисбатан бор вужуди
билан аёл сифатида интилаётгани ва сир бой бериб
қўйишдан ўзини аранг тийиб турганини Горбьяков
ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Горбьяков—бу ақлли
ва зукко одам яна муҳим бир нарсани — Глафира Са-
вельевнага ёлғиз ўзигина эътибор бермай, балки уни,
агар таъбир жоиз бўлса, нариги соҳил одамлари ҳам
кўз остига олиб қўйганларидан беҳабар эди.

Улуғ рўза кунлари Глафира Савельевна яшайдиган
қишлоққа Наримдан ёнида дьячок¹ билан бир руҳоний
келди. Улар мактаб ўқувчиларини муқаддас причас-
тиегга жалб эта туриб, камгап, лекин ўз қадр-қиммати-
ни яхши билиши сезилиб турган муаллимага эътибор
бермай иложлари йўқ эди. Айниқса дьячок Вонифатий
унга илтифот кўрсатди. У ўрта ёшлардаги бир одам
бўлиб, қулоғи оғирроқ эди ва ожиз кўзлари билан
ёруғликка шинграйиб қарарди. Лекин ҳар қалай ҳаёт-
да маълум бир мавқега эришган сўққабош одам сифа-
тида у ўзини турмуш тўлқинларида анча дадил ҳис
этарди.

Ҳаёт оқими, унинг дарё ва жилғалари шу қадар
хилма-хилки, унинг қачон, қаерда ва нима сабабдан

¹ Дьячок — православ черковида унвонга эга бўлмаган
руҳоний (тарж.).

кутилмаганда буралиб кетиши ва тўлқинланишини ҳеч ким олдиндан айтиб бера олмайди. Бу ўринда ҳам худди шундай бўлди. Наримлик дьячок Вонифатий олдида бирдан дьякон¹ унвонига эга бўлиш имконияти туғилиб қолди. Энди у тезроқ уйланиши керак эди, зеро мавжуд қонунларга биноан, сўққабаш руҳонийларга бундай унвон берилмасди.

Вонифатий узоқ бош қотириб ўтирмади. Наримдан Глафира Савельевнанинг олдигача учқур отлар икки соатда етказди. Вонифатий ўз маҳбубасини қаттиқ саросимага солиб қўйди. Глафира Савельевна қишлоқ ортига, ўрмонга қочиб кетди ва ўша ерда совуқ ва бепарво осмонга тикилиб, юм-юм йиғлаганича не-не азоблар билан келажак ҳаётини ҳал қилди. Вонифатий, юмшоқроқ қилиб айтганда, анча ёқимсиз одам эди, лекин шундан сўнг бу ҳақда эса одам вужудида титроқ турмасдан ўйлаб бўлмайди — бир ҳафтадан кейиноқ қизнинг оч-юпун ҳаётига чек қўйилади ва унинг олдида тақдирнинг зарбаларини бартараф этадиган қалқон пайдо бўлади. Ушбу қисса Русия учун янгилик бўлмай, деярли азал-азаллардан давом этиб келарди, лекин бундан кимнинг оғири енгил бўлибди, дейсиз?

Вонифатийнинг эса омади келди. У дьяконликда узоқ йиллар ўтириб қолмади. Парабель руҳонийсининг тўсатдан қазо қилгани муносабати билан Вонифатий қавмига эга бўлиб олди.

Баҳор кунларининг бирида, айти тошқин пайти Парабель ирмоғига кўч-кўрон ортилган ва одамлар тушган катта бир қайиқ кириб келди. Тақсир Вонифатий билан онахон Парабелга шу зайлда кўчиб келишганди. Горбьяков Глафира Савельевнанинг ўзи ниҳоятда нафратланадиган бегона дунёга қочиб ўтганидан хабар топганига ҳам анча бўлган ва ростини айтганда, бунга унчалик куюниб ҳам ўтирмади. Ўз ўйлаганларининг нотўғри чиққани унга алам қиларди, албатта. Лекин кўп нарсаларни парво қилмай унутиб юборгани каби, бу ҳам ўтиб кетади. Бироқ, жин урсин, Горбьяковни бир нарса безовта қилмоқда эди; ахир у бу ерда кўзга кўринган одам, бунинг устига ўзини тожу тахтнинг содиқ

¹ Дьякон — православ ва католик динида диний лавозим, мусулмонларда сўфига тўғри келади (тарж.).

фуқароси қилиб кўрсатади. Шундай экан, у янги тақсирни бориб кўрмаслиги, унинг қавми деярли бутун бўлишни эгаллаган авлиё Михаил ибодатхонасига нозир этиб тайинланган ана шу муҳим пайтда бориб табрик-ламаслиги мумкин эмас. Агар Горбьяков шундай қилмаса, дарҳол номатлуб мишмишлар тарқалади, обрў-эътиборига путур етади. Кайфияти бузилган Горбьяков хонада уёқдан-буёққа юрганича аҳволни ҳар томонлама мулоҳаза қилиб кўра бошлади. Лекин у бу томондан хотирини жам қилса ҳам бўлаверади.

Наримдан келган катта қайиқ Парабель соҳилида тўхтаган куниёқ ибодатхона ошпазининг хотини Горбьяковга Глафира Савельевнадан бир парча мактуб олиб келди. Глафира Савельевна хатида Горбьяковдан дарҳол, шу бугуннинг ўзидаёқ уникига келишга изи сўраганди.

— Ҳай, майли, агар онахонимизнинг тоблари қочган бўлса, у кишига бориб айт, Ульяна хола, ҳозирнинг ўзидаёқ кела қолсин,— деди Горбьяков аёлга, фельдшернинг олдига, боз устига, унинг ўз ижозати билан истаган одамнинг келавериши мумкинлиги ва бу нарса қишлоқда ҳеч қандай ножўя гапга сабаб бўлмаслигини аниқ билган ҳолда.

Глафира Савельевна гўё унинг жавобини нариги муюлишда эшитиб тургандек экан. У дарҳол етиб келди. Аёл Горбьяковнинг хонасига отилиб кирди-да, бир оғиз ҳам сўз айтмай, унинг олдида тиз чўкди ва ҳўнграб йиғлаганича энтика-энтика деди:

— Мени савала, Федя, қабиҳ ва разил хоинлигим учун, олижаноб орзу-истакларга жиёнат қилганим учун мени қаттиқроқ савала. О, сотқинлар, о қасамхўрлар... Дунёда улардан ҳам разилроқ одамлар бормикин ўзи. Ура қол, Федя! Ургин-да, кейин кечир. Ҳаётдан чўчидим, қурашдан қўрқдим... Айт, сен нафратланяпсанми мендан? Нафратланяпсанми?

«Жазаваси қўзибди... асаби ярамас экан... яхшиямки, уни яширин ишга жалб этмаганим... Мушкул аҳволга тушиб қолган пайтда сотиб қўйиши, бутун ташкилотни ҳалок қилиши мумкин эди», дея ўйларди Горбьяков Глафира Савельевнанинг асабий овозига қулоқ солар экан.

— Тур ўрнингдан, Глаша, манави ерга ўтир,— деди қатъият билан Горбьяков. Шу топда у қандай йўл

тутса аёлни ўзига қарши қилиб қўймаслиги ҳамда шу билан бирга ўзининг революция ва партия учун олиб бораётган махфий ишини қай йўсинда хатардан холи этиш тўғрисида ўйларди.

Глафира Савельевна атир сепилган батист рўмолчаси билан юзини ёпиб пиқиллаб йиғлаганича стулга ўтирди.

— Мен сенга, Глаша, бир нарсани айтиб қўяй: ҳар бир одам қандай истаса, шундай яшайди. Курашни истаган одам кураш қизиган майдонни топади. Осойишталикни истаган одам осойишталикка эришади. Сен виждонинг буюрган ишни қилгансан.

— Виждонинг буюрган иш дейсанми?! Агар ўша виждон менга кечаею кундузи азоб бераётган бўлсачи! Нима қилай, Федя?! Нима қилай?— Глафира Савельевна қўлларини чалмаштириб боши узра кўтарди. Горбяков жавоб беришга шошилмади.

— Нима қилишинг кераклигини сўраяпсанми?— деди у ниҳоят узоқ сукут сақлаб тургач.— Яшашинг керак, Глаша, яшайверишинг ва одамгарчилик қилишинг керак. Одамгарчиликни эса ҳар қандай аҳволда ҳам қилаверса бўлади. Жумладан, сенинг аҳволингда ҳам. Ахир сенинг атрофингдагилар ҳам одамлар-ку! Улар ёрдамга муҳтож эмас, деб ўйлайсанми? Ўзинг ҳам кўп алам тортгансан, кўзёш тўккансан ва ҳаёт сени абгор қилган, кулфат қадингни буккан пайтда ўзга бир одамнинг ҳамдард бўлиши нақадар қимматли эканини биласан...

Горбяков сўзида давом этиб, Глафира Савельевнага қараб-қараб қўяр экан, жувоннинг юзи аста-секин ёришиб, кўзлари жонланаётгани ва нафаси ростланаётганини кўрди. У аёлнинг онгида абадулабад ўзининг қалбида нурланиб турган христианча инсонпарварлик ва шундай бир ақлий баркамоллик ўрнашиб қолсин учун тинмай сўзларди. Ахир у Глафира Савельевна билан қурган аввалги суҳбатларида кўплаб шундай фикрлар баён қилган эдики, бу фикрлар унинг ижтимоий орзу-хаёллари қандай эканлигини очиқ-ойдин кўрсатиб қўйганди: унинг революционер эканлиги, қўлида белкурак билан эски дунёга тинмай гўр қазийётгани аён бўлиб қолганди. Энди бўлса ўз фикр-мулоҳазаларини бирмунча бетараф қилиб кўрсатмоқ, уларни шунчаки мазлумларга ҳамдардлик шаклига киритиб,

мавҳумлаштирмоқ лозим бўларди. Лекин шу билан бирга аёлнинг ўзига бўлган ихлосини қайтариб қўймаслик, унинг самимий илтифотидан маҳрум бўлмаслик ҳам керак эди. Ҳар қалай, у билан дўст тутиниб, тинч-тотув яшаса, тўғридан-тўғри ёрдамига бўлмаса-да, баъзи ишларда билвосита кўмагига умид қилса бўларди. Ҳатто попнинг уйда нималар бўлаётгани, бепоен ўлканинг турли жойларидан қандай хабарлар оқиб келаётганини билиб туришнинг ўзи ҳам ёмон эмас-да!

— Биласанми, Глаша, сўққабошлиқдан қутулганидан, энди иссиққина, фаровон ҳаёт кечираётганидан хурсандман. Асабларингни эса даволаймиз. Мен сенга валерьян илдизи, красавка, марваридгулдан тайёрланган микстура бераман. Албатта ич. Жуда ёрдами тегади...

Горбьяков шкафдан дори солинган шишача олиб, Глафира Савельевнага узатди.

— Сен фариштасан, Федя,— аёл ўрнидан сакраб туриб, Горбьяковнинг қаттиқ соқол ўсган ва тамаки ҳиди ўрнашиб қолган дағал юзидан ўпиб олди-да, меҳмонга таклиф қила бошлади.

— Албатта бор, тортиниб ўтирма... Вонифатий ўзи поп бўлсаям, лекин авлиё эмас, ичишни, кўнгил очишни яхши кўради. Менинг бўлса-ку, бошим осмонга етади! Сен деразамдан тушиб дилимни ёритиб турган ягона нурсан бу ерларда...

5

Глафира Савельевна Горбьяковникига ёрнинг бор келган ўша кундан буён анча вақт ўтди. Бу орада жувон тўқ ва бемаъни ҳаётдан зорланиб уникига кўп марта келиб кетди. Аммо қаттиқ пушаймон бўлиш, сиқилиш, Вонифатийни баъзан жоҳил ва лақма қавм устидан кулувчи чакана муттаҳам сифатида фош этиши, ўзининг «ренегатлигидан» чексиз нафратланиши унинг сершовқин базму жамшидлар уюштириб туришига халал бермасди. Одатда егулик дегани мўл-кўл бўлиб, турли-туман ичимликлар қўйиладиган бундай йиғинларга наримлик боёнлар, полиция амалдорлари таклиф қилинар са унда гитара чалиб, дўлича романс-

лар ҳамда анчайин исёнкор мазмундаги қўшиқлар айтиларди.

Глафира Савельевнанинг ҳаётида содир бўлаётган воқеалардан Горбьяков биринчи бўлиб хабар топарди. Баъзан ёш онахоннинг соддадиллиги Горбьяковни ноқулай аҳволга солиб қўяр ва у ўз саросимасини сохта хстиржамлик билан яширарди-ю, аммо ҳаракатларини хаспўшлаш учун ана шу ўзаро муносабатдек қулай ниқобдан маҳрум бўлишни истамасди.

Тақсир Вонифатий хстинининг ана шу камгап, кўригишидан анча одамови фельдшер олдида сажда қилишини биларди, лекин у негадир Горбьяковнинг ҳалоллигига шубҳаланмас ва севиқли Глашасини ундан рашк қилмасдигина эмас, балки Федор Терентьевич бир-икки соатга уйига меҳмон бўлиб келганида боши осмонга етарди. Бунинг сабабини тушуниш турмуш тажрибаси бўлган одам учун жуда осон эди: Глафира Савельевнадек тутуриқсиз ва ҳовлиқма бир одам билан бир уйда яшаш ҳамманинг ҳам қўлидан келвермасди. Шу боисдан ҳам поп эски донишмандликка амал қилиб, бола нима билан овунса-овунсину, ишқилиб, йиғламаса бўлгани қабилида мулоҳаза юритарди...

...Горбьяков бу гал ўз тахминида адашган экан: Глафира Савельевна унинг олдида гуноҳларига иқроп бўлмоқчи эмасди. Иш анча пачавароқ экан.

— Мен сенга, Федя, нохуш хабар олиб келдим.

«Наҳот Акимовнинг қочишига доир бирор гапни сезиб қолишган бўлса?» — дея қаттиқ сергак тортиб хаёлидан ўтказди Горбьяков.

— Хўш, Глаша, мени нима билан ҳайратга солмоқчисан? — ҳаяжонини яшириш учун илжайиб сўради Горбьяков безовта кўзларини Глафира Савельевнадан пана қилишга уринар экан.

— Вонифатий голешчихинолик бир хотинни айбига иқроп қилибди, — деди Глафира Савельевна. — Ҳар хил майда-чуйда гапларни гапириб берибди. Кейин Вонифатий нимани сўрамасин, жавобан нуқул: «Гуноҳкорман, тақсирим, гуноҳкорман», дермиш. «Хўш, — дея сўрабди Вонифатий, — ёлғон гапирмаганмидинг?» — «Гапиргандим, тақсирим, — дермиш, — гапиргандим». Шундан кейин овозини ўчириб қўя қолсаям бўларди тентак. Йўқ, тафсилотларни айта бошлабди...

«Урядник наримлик қочоқ ҳақида сўраб-суриштирганида,— дермиш,— унга ёлгон гапиргандим. Кейин яна бир марта кўрдим: бадарға Федот Безматерних уни Катта Нестеровнинг ортидаги кедрзорга бошлаб кетди. Икковиям,— дермиш,— оёғига чанғи илиб, елкасига милтиқ осиб олган».

Глафира Савельевна лабларини дастрўмоли билан артганича ёлгондакам йўтала бошлади. Горбьяковга аёл бўлган воқеа ҳақида ўйлаб кўришга имкон бермоқ учун жўрттага шундай қилаётгандек туюлди.

— Хўш, хўш, Глаша! Уёғи нима бўлди?— дея қувноқ оҳангда сўради Горбьяков трубкасини тутатиб, хо-нада уёқдан-буёққа юра экан.

— Буёғини энди ўзинг тасаввур қилишинг мумкин, Федя: Вонифатий уйга қайтиб келгач, мен билан маслаҳатлаша бошлади, албатта: урядникка бориб айтсаммикин, деди. Эҳтимол, ўша хотин бекорга валдирамагандир. Балким уни текшириб кўришмоқчидир? Бу ерда, Наримда, жандармериянинг ҳар бир қишлоқда бештадан махфий айғоқчиси бор, дейди.

— Бу ўринда Вонифатий Гаврилич ҳақ, мутлақо ҳақ. Айғоқчилар чинданам кўп. Лекин ўша хотиндан бекорга шубҳаланибди. Уни шунга ишонтир, Глаша: Гуноҳига иқрор бўла туриб, жазава устида валдираган у. Баъзи бир довдирларда бундай ҳолат тез-тез учраб туради. Федот Федотич билан оёғимга чанғи илиб мен боргандим. Катта Нестерово ортидаги кедрзорда қур овлаган эдик. Гапини қара-я: қочоқмишман!

— Ана, кўрдингми!— дея хитоб қилди Глафира Савельевна. Лекин Горбьяков унинг кўзларидан аёл ўзининг гапларига унчалик ишонмаётганини тушунди.— Лекин барибир бу гапни сенга айтиб қўйишга аҳд қилдим, Федя. Агар қочоқ чинданам сенинг назоратингда бўлса, ўзингни эҳтиёт қил,— дея давом этди Глафира Савельевна жарангдор овозини пасайтириб.

— Раҳмат сенга, Глаша, лекин сенга рост айтяпман: қочоқларга ҳеч қандай алоқам йўқ. Ахир ўзинг биласан, ишим бусиз ҳам бошимдан ошиб ётибди, сургундагилар эса деярли ҳар куни қочишади. Куздаги ўша қочоқ эса аллақачон биронта шаҳарга етиб олган бўлса керак. Наҳотки, у шу пайтга қадар Парабель атрофида яшириниб юрса?!— Горбьяков эпчиллик билан ботинкасининг пошнасида айланди-да, бармоқла-

рини қарсиллатиб қўйди ва гап оҳангини ўзгартириб, деди:— Ҳе, жин урсин уларнинг ҳаммасини, Глаша, қочоғиниям, полициячисиниям! Яхшиси, ўзингдан гапир, аҳволинг қалай? Негадир анчадан бери келмай қўйдинг.

— Вонифатийнинг туғилган кунига ҳозирлик кўр-яшман, Федя. Уни эътиборингдан четда қолдирмассан, ишқилиб?

— Нималар деяпсан, наҳот шундай қилсам! Агар сир бўлмаса, меҳмондорчилик қачон бўлади?

— Якшанба куни. Пешин соат иккида. Эсингдан чиқарма. Агар унутсанг, эслатиб қўяман. Билиб қўй. Сенсиз дастурхон ёнига ўтирмаймиз.

— Меҳмонлар кўп бўладими, Глаша?

— Катта меҳмонларни кутяпмиз, Федя. Гарчи бу ҳали сир бўлса-да, жуда ҳаяжонланяпмиз, айниқса, Вонифатий. Архиерей келаётганмиш бизлар томонга. Одамларнинг айтишича, у ёлғиз ўзи юрмас экан. У билан бирга исправник ҳам келаётган эмиш. Ўшани ҳам таклиф қилишга тўғри келади. Вонифатийга Колпаше-водан хабар келди.

— Ҳаяжонланасан-да, албатта!— хитоб қилди Горбьяков ва бир оз сукут қилиб тургач, давом этди:— Яхши, Глаша ҳаракатингни қилавер, мўътабар меҳмонлар олдида уялиб қолма тагин. Очиғини айтганда, мен ҳам бундай ҳурматли зотлар билан ҳеч қачон бирга ўтирган эмасман. Айтиб қўйганинг яхши бўлди. Акс ҳолда, ўзимизники-ю, деб оёғимга пийма, эғнимга калта пўстин кийиб келаверардим. Буёғиниям назарда тутамиз энди.

— Ошириб юборяпсан, Федя! Бир вақтлар отамнинг уйида бунақа меҳмонларни кўп кўрганман. Адабимни еганман роса. Ичиб олиб, хиралик қилишарди.

— Унда сен ҳимоясиз бир қиз эдинг, энди бўлса, ҳурматли зотнинг хотини, бунинг устига онахонсан.

Глафира Савельевна қўлларини силкитганча ўрнидан салчиб туриб кетди. Унинг кўзлари шўх чақнарди.

— Юрагимни ўртама, Федя, ярамга туз сепма!

Горбьяков бошини гуноҳкор одамдек қуйи солиб жимиб қолди: чамаси, у бехосдан жувоннинг қалбидаги нозик торларни чертиб қўйган эди. Глафира Савельевна уйи томон шошилди. Горбьяков унинг кийинишига ёрдамлашиб юборди-да, сўнгра эшикка қадар кузатиб

чиқди ва хайрлаша туриб, унга эзгу тилаклар билдирди. Жувон орқасига ўгирилиб эслатди:

— Якшанба куни албатта боргин, Федя.

6

Глафира Савельевна қор уюмлари ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлган заҳоти Горбьяков калта пўстини, қалпоғи ва қўлқопини кийди-да, ҳовлига чиқди. У ерда, омбордаги ўтинлар орасида ичи ғовак қилиб ўйилган бир ғўла ётарди. У анчадан буён ўз вақт-соатини кутарди. Ниҳоят, ўша фурсат ҳам келди.

...Роса эсдан чиқмайдиган кун бўлди-да ўзиям! Аввал урядник билан тўқнашув, кейин попнинг хотини келтирган манави нохуш хабар. Горбьяков ўзи неча йиллардан буён қил устида юрарди-ю, лекин бундай хавfli вазият биринчи марта содир бўлаётган эди. Эҳтимол, бу хавф-хатарлар ўтиб кетар, аммо у ҳам қўл қовуштириб ўтирмайди. Душманлар унинг яширини иши ҳақида аниқ далилу исботларни қўлга киритмасларидан олдин ўзини ҳар хил хатарлардан холи қилиб қўймоғи керак. Биринчи навбатда ҳужжатларни яширмақ лозим.

Горбьяков авайлаб дори шишадан қоғозларни оларди-да, уларни букилган тиззаси устига қўйиб, текислар ва апил-тапил ўқиб чиққач, қайин ғўладаги ғовакка сиғадиган даражада найча қилиб ўрарди.

Мана, у ўқувчилар дафтарини очди-да, кўк сиёҳ билан ноаниқ қилиб битилган мисраларга кўз югуртириб чиқди. Бу Нарим большевиклари партия комитетининг протоколи эди. Ўша конференцияда меньшевиклар ҳам, эсерлар ҳам, кадетлар ҳам роса адабларини ейишганди. Бундан уларнинг шериклари — турли тусдаги оппортунистлар ҳам қуруқ қолишмаганди. Горбьяков мийиғида кулиб қўйди. У ўша машҳур мажлиснинг баъзи тафсилотларини эслади. Мажлис икки кун бўлган, аввалига қишлоқнинг четидаги сойликда боғ сайли сифатида, кейин эса бир касал ўртоқнинг уйида давом этганди. Нутқлар сўзланар экан, Горбьяков эғнида оқ халат, қўлида стетоскоп билан исталган пайтда зарбани ўзига қабул қилишга тайёр бўлиб ўтирди. Тўғри, ертўла орқали эҳтиёт йўл ҳам тайёрлаб қўйилганди. Лекин ҳаммаси яхши бўлди. Полиция амалдор-

лари ҳам, уларнинг махфий айғоқчилари ҳам, большевикларнинг бошқа партиядаги ғоявий муҳолифлари ҳам бўлиб ўтган бу мажлисдан беҳабар қолишди. Бу эса жуда муҳим эди. Фақат Горбьяковгина эмас, балки барча иштирокчилар бу мажлисдан ҳаётнинг энг муҳим масалалари — уруш, тинчлик, революция ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиб тарқалишди. Нарим қанчалик йироқ бўлмасин, лекин Прага партия конференцияси, Марказий Комитетнинг партия ходимлари билан Краков ва Поронинода ўтказган йиғилишлари тўғрисидаги аниқ хабарлар бу ерга ҳам етиб келмоқда эди.

Дафтарни ғовакка жойлагач, Горбьяков иккинчисини очиб, кўздан кечира бошлади. О, бу дафтарча учун ҳозирги маъмурлар жуда катта пул беришлари мумкин; унда Нарим большевиклари алоқа қилиб турган партия комитетлари ва учрашув жойларининг адреслари ёзилган эди. Гарчи дорихона сифатида кўрсатилган бўлса-да, барча адреслар очиқдан-очиқ ёзилганди. Агар бу дафтарча душманлар қўлига тушиб қолса борми, улар ўзларининг революцияга қарши ёвузликларини амалга ошириш учун жуда кўп нарсаларни билиб олишлари мумкин эди.

Қоғозларнинг ҳаммаси жойланиб бўлгач, Горбьяков ғовакнинг қопқоғини зич қилиб ёпди. Ғўланинг четидаги қаттиқ пўстлоқ — қопқоқ зиҳини беркитиб қўйди. Шундан сўнг ғўла бошқа ғўлалардан фарқ қилмай қолди. Бундай ғўлалар ҳар бир хонадонда истаганча топилади.

Энди ғўлани омборга олиб бориб, қуруқ қайин ўтини тахланган саржин ёнидаги бурчакда кўп йиллардан буён йиғилиб ётган қиринди орасига тикиб қўймоқ лозим эди. Горбьяков чарчади: курагининг таги ва бели зирқирар, боши оғрирди. «Эрталабгача кутсам нима қилади? Ҳозир омбор жуда қоронғи-ю», дея ўйлади у ва шу заҳоти ўзини каравотга ташлаб ухлагиси келди. Бироқ урядник билан учрашганда пайдо бўлган хатар туйғуси ҳамон уни безовта қилмоқда эди. Попнинг хотини олиб келган ташвишли хабар ҳам дард устига чиққон бўлди. «Йўқ-йўқ, Федор, бу ишни пайсалга солиб бўлмайти. Ҳозирнинг ўзидаёқ яшириб қўйиш керак», деди у ўзига-ўзи ва ҳорғин қадам ташлаганича даҳлизга чиқди.

Печка ёнидаги токчада фонус бор эди. Горбьяков уни ёқиб, калта пўстини билан қалпоғини кийди-да, гўлани олиш учун кабинетига қайтиб кирди. У гўлани қўлтиғига қистириб, липиллаб ёнаётган фонусни пўстинининг этаги билан пана қилганича ҳовлига тиқди. Горбьяковнинг ҳовлиси Нарим ўлкасидаги барча ҳовлилар каби тепасига ходалардан соябон қилиниб, устига пичан ташланган ва атрофи тахта девор билан ўралганди. Бироқ ҳовлини томорқа билан туташтириб турган эшик очиқ турарди ва ундан, худди мўридан ўтгандек, ҳуштак чалиб қор қуюни отилиб чиқмоқда эди. Шамол Горбьяковнинг кўксига урилиб, юзига игна янглиғ қор зарраларини қадади. Горбьяков юзини пўстинининг ёқаси билан пана қилиб, зим-зиё қоронғиликда пайпасланганича бир амаллаб омборга етиб олди. Омборнинг ичида, йўғон ходалардан қурилган девор ортида шамолдан қўрқмаса ҳам бўларди. Горбьяков фонусни саржин устига жойлаштириб-да, гўлани ерга қўйди. Сўнгра болта билан бурчакдаги қипиқ ва майда пайраҳаларни бир четга суриб, гўла ўз вақт-соатини кутиб ётган ўша эски жойни тозалади ва у ерга қўйиб, яна болта билан унинг устига қипиқни суриб қўйди. Ғира-шира қоронғиликда уёқ-буёққа қараб олгач, Горбьяков ўша бурчакка яна беш-олтита серкўз палёни ҳам ташлади ва фонусни ўчириб, уйга қайтди.

Горбьяков пиллапоядан кўтарилиб, эшик олдида тўхтади. Қор бўрони тинимсиз ув тортар, инграр, йиғлаб ҳуштак чаларди. Аллақерда, йироқ-йироқда, Парабелнинг нариги четида итлар қутуриб акилларди. «Чамаси, ҳовлиларнинг атрофида бўрилар айланиб юришган бўлса керак», дея хаёлидан ўтказди Горбьяков.

У даҳлиздаги эшикни тамбалади-да, уйга кириб, аввал хонадаги, сўнгра ўз хонасидаги чироқни ўчирди ва аъзойи бадаки иссиққа интилаётганини сезиб печканинг устига чиқиб чўзилди. «Ўзингни чоллар қаторига анча эрта қўшиб қўяяпсан, оғайни. Федот Федотич ўз жойини бериб қўядиган анойилардан эмас. Бу ер, печнинг усти жаннат-ку ахир. Бунақа иссиқда жонинг роҳатланиб, дилинг ором олади», деди у ўзига-ўзи илжайиб.

ИККИНЧИ ҚИСМ

КАТЯ

Биринчи боб

1

Катя Ксенофонтова Томскага эрталаб, осмонни бадиқовоқ булутлар қоплаган бир пайтда етиб келди: шивалаб ёмғир ёғар, станция атрофидаги яланғоч теракларнинг шохлари беҳисоб зағчалардан қорамтир тусга кирганди, вокзал бинолари орасидан елпиниб кираётган шамол перрондан мунгли ҳуштак чалиб ўтарди.

Поездни зонт тутган, эгнига плаш ва ёпинчиқлар ташлаган турли қиёфадаги шаҳарликлардан иборат оломон кутиб олди. Фақат ҳаворанг шинель кийган жандарм офицеригина бу оломон ичида рутубат ва шамолга бепарволиги билан ажралиб турарди. У перронда уёқдан-буёққа хотиржам юрар экан, жимиб қолган эркак ва аёлларга лоқайдгана қараб-қараб қўярди.

Катя вагон тамбуридан туриб, поезд перронга яқинлашган заҳоти ҳаракатга келган оломонни диққат билан кўздан кечириб чиқди. Ҳеч қандай хатар сезилмади. Қиз вагон зинасидан ўзини тўғри оломон ичига урди-да, ҳаммоллардан олдинга ўтиб, шаҳарга чиқадиган эшик томон юрди.

Беш тийинлик тангадек юм-юмалоқ вокзал майдони соябони кўтариб қўйилган извошлар, оғир юк ташшидиган кенг аравалардан иборат от-уловга тўлиб кетганди.

— Қани, ойимқиз, марҳамат. Шаҳарнинг истаган бурчагига, худди ўзиучар гиламдек, бир зумда етказиб қўямиз.

Бир неча извошчи қўлидаги, чамадонни тортиб олгудек бўлиб, қизнинг олдига югуриб келишди.

Катя ёмғирда шалаббоси чиққан ва олдида гирди-капалак бўлаётган извошчиларни бирма-бир кўздан кечирди-да, негадир юз-кўзини оппоқ соқол босган энг кексасини танлади.

— Болотний кўчаси, ўн тўрт. Илтимос, олиб борсангиз,— деди Катя ўзининг оҳангдор ва паст овози билан.

— Собор хорининг хонандаларидан бўлса керак, ойимқиз,— дея гап қотди извошчилардан бири.

Катя танлаган оқ соқолли извошчи қизнинг чамадонини олиб, эпчиллик билан жойига чиқиб ўтирди, извошини Катянинг ёнига ҳайдаб келди, кейин худди ёш йигитдек қичқирди:

— Марҳама-а-ат, хоним ойимқиз.

Тўртала туёғига тақа урилган, биқинлари қора чиפור кўк от совуқда туравериб жунжикканиданми, жойидан сапчиб қўзғалди-да, дарҳол йўртиб кетди.

Катя соябоннинг тагига яшириганича қизиқиб нотаниш шаҳарнинг кимсасиз кўчаларини томоша қилиб борарди. Унинг ўнг ва сўл томонида чорчўп ва часпақлари ранг-баранг қилиб бўялган, тунука томли, оғир тахтадан ясалган дарвозалари ёпиқ бир ва икки қаватли ёғоч уйлар қад кўтариб турарди. Уйларнинг қизил ғиштдан қурилган мўрковларидан тутун ўрлаб чиқар, фақат шугина уларнинг кимсасиз эмаслигидан, уларда одамлар яшашидан далолат бериб турарди.

Энди, Акимов билан учрашувга саноқли минутлар қолганида, Катя бетоқат бўла бошлади. Унинг назарида от жуда секин чопаётгандек, ўша бадбахт кўча, қиз бориши лозим бўлган уйгача бўлган йўл жуда чўзилиб кетгандек эди.

— Болотний кўчаси шаҳарнинг нариги четида эмасми мабодо?— дея сўради Катя извошчидан.

— Шаҳарнинг қоқ ўртасида у, ҳозир етиб борамиз,— деди жавобан извошчи ва қизнинг бетоқат бўлаётганини тушуниб, жиловни силтаб отни қамчилай бошлади.

«Акимов фақат кунларни эмас, соатларни санаб ўтирган бўлса керак»— дея ўйларди Катя бармоқлари билан астагина биқинини пайпаслаб кўрар экан: у ерда сийнабандига қисқич билан ҳамёнча осилган бўлиб, унда Акимов учун паспорт ва пул бор эди. Ҳамёни олиш жуда осон эди: қўлини кофтаси остига тиқиб,

хийёл тортилса бас — уни бошқа жойга яширадими ёки ахлат қутисига ташлаб юборадими — буёғи ўзининг иши эди. Ҳартугул, ҳозирча бундай қилишга зарурат туғилмади.

«Ваня роса ажабланадиган бўлди-да! У сираям мени кутмаётган бўлса керак». Катя Иваннинг бир куни ибтидоий қамоқхонада назоратчи передачадан бўшатиб олиб чиққан сумкадаги хатини эслади-да, ичида хўрсиниб қўйди: «Ваня шошилинич жўнайди. Эҳтимол, дурустроқ гаплашиб ҳам ололмасмиз».

— Мана, ойимқиз, етиб ҳам келдик, — жиловни тортиб, отини тўхтатар экан, деди извошчи елкаси оша қизга қараб.

Извош ғишт пойдевори анча қийшайиб, ерга чўккан бир қаватли ёғоч уй олдида тўхтади. Дераза олди кичкинагина боғча бўлиб, у ерда шумурт, четан, акас, наъматак ўсиб ётарди. Буталар хийёл пана қилиб турган деразаларга оқ дарпардалар тутилган.

Катя извошнинг ҳақини тўлаб, чамадонини олди-да, дарвоза томон юрди. Дарвоза ёнидаги кичкина эшикнинг чап томонида шундай лавҳа осиглиқ турарди: «Варшавалик тикувчи уста Бронислав Насимович. Хонимларнинг устки кийими тикилади. Буюртмалар олий сифатда ижро этилади».

Катя эшикни оёғи билан итариб очди-да, ёз пайти полиз сифатида фойдаланиладиган бўм-бўш ҳовлига кириб борди. Ҳозир ҳам ҳовлининг у ер-бу ерида кунга-боқар поялари диккайиб турар, картошка палаги ва карам барглари уйилиб ётарди.

Эшикдан уйнинг зинасига қадар ётқизилган торгина тахта йўлакдан борар экан, Катя атайлаб пошналарини қаттиқ тўқиллатиб юрди. Қиз гарчи ҳал қилувчи учрашувдан олдин ҳаяжонини босишга ҳаракат қилаётган бўлса-да, одатдагидан тезроқ нафас олмоқда эди.

Катянинг тақиллатишига жавобан дарров овоз бера қолишмади, кейин ҳадеганда эшикни очишавермади. Ичдан қандайдир қулф шақир-шуқир қиларди-ю, лекин очилгиси келмасди. Қизнинг назарида бу ҳол жуда узоқ чўзилгандек бўлди, аслида эса бир лаҳзагина вақт ўтганди.

Эшик ниҳоят очилиб, Катянинг рўпарасида бурни катта, калта қилиб олинган оппоқ сочлари диккайиб

турган, бўйнига кийим бичишда ишлатиладиган клеёнка газ осиб олган кексароқ бир киши пайдо бўлди. Кулранг шим ва узун камзул кийиб, оппоқ кўйлагининг ёқасига капалак нусха бант тақиб олган, учи тўмтоқ ботинкасини ялтиратиб мойлаб олган бу тикувчи «бу ернинг одамларига» ўхшамас, бу ҳол эса «Варшавалик уста» лавҳасига мос тушарди.

Катя учун айниқса клеёнка газ муҳим эди. Ана шу деталь қиз уни кутаётган худди ўша одам билан учрашганидан далолат берувчи биринчи белги вазифасини ўтарди.

— Салом, пан Насимович, — деди Катя ҳамон бир оз ҳансираб. — Янглишмасам, бу сиз бўлсангиз керак?

— Салом, пани. Нима хизматлари бор эди?

— Зудлик билан костюм тиктирмоқчи эдим. Инглиз бичимида. Инга кийиш учун. Материали — Манчестер шерсти.

Тикувчи остонадан ярим қадам чекинди-да, тажрибали уста сифатида қизнинг баланд ва хушбичим қома-тига кўз югуртириб чиқди. У негадир керакли жумла-ларни айтишга шошилмас, бусиз эса учрашув чиппак-ка чиқарди.

— Ичкари киринг, пани. Тўғри, буюртмаларим бошимдан ошиб ётибди, лекин сизга йўқ деёлмайман. Инглиз бичимидаги хонимлар костюми менинг севим-ли ишим. Бу соҳада менга худо берган. Варшавалик энг башанг хонимлар костюмларини менга тиктири-шарди.

Энди шубҳага ўрин қолмади. Қиз кутган гап ай-тилди.

— Яна бир марта салом, пан Насимович, илтифо-тингиз учун катта раҳмат.

Катя бу сўзларни ўзининг жарангдор товушини бў-ғиб ўтирмай шундай оҳангдор қилиб ва шундай бир ички қувонч билан айтдики, бундай қувонч ҳеч қандай изоҳларсиз шундоққина сезилиб турарди. «Ҳозир уйга кираману бирдан олдимда Ваня пайдо бўлади», — хаё-лидан ўтказди Катя ва тикувчининг елкаси оша уни тезроқ кўриш учун бошини хиёл кўтариб қаради.

Катя даҳлиздан ўтиб очиқ эшикдан ичкари кирди. Унинг кўз ўнгида устанинг доимий иш жойи бўлмиш кенггина хона намоён бўлди. Деразалардан бирининг олдида оёқ билан ҳаракатга келтириладиган тикув

машинаси, бошқа дераза ёнида эса балиқлар, лахтак-лухтак мато, қайчилар ташлаб қўйилган стол турарди. Бурчакка, деворга зич қилиб, дастгоҳ жойлаштирилганди. Чамаси, уста ана шу дастгоҳнинг устида матоларни бичиб қирқар, тайёр кийимларга дазмол босарди. Икки дераза оралиғидаги деворга катта тошойна осилган бўлиб, унинг ёнида йиғиб қўйилган буклама парда турарди. Катя тошойнада Ваня Акимовни эмас, худди ўзини кўрди. Диққинафас вагонда Петрограддан бу ергача босиб ўтилган узоқ йўл уни анча толиқтириб қўйибди. Катя ўзини анча олдириб қорамгаиз юзи бирмунча заъфарон тусга кирибди, қорамтир қўй кўзларининг таги кўкариб, сочлари тўзғиб кетибди ва шляпасининг остидан кокила-кокила бўлиб пешонасига тушибди. «Модапараст олифта қизларга ўхшамайман»,— ўзига-ўзи таъна қилиб деди Катя.

— Қани, ечининг, паничка. Ичкари хоналарга ўтамиз. Хотиним сизга чой қуйиб беради, дам оласиз, ана шундан кейин ҳаммасини тарозига солиб, ўйлаб кўрамиз,— деди Насимович Катянинг устидаги кулранг олмахон мўйнаси сиртилган жакетини олмоқ учун қўлини чўзар экан.

«Тарозига солиб, ўйлаб кўрамиз. Демак, нимадир кўнгилдагидек эмас, бўлмасам тарозига солишнинг нима кераги бор эди?»— дея ўйлади Катя. У Насимович билан энг муҳим масала ҳақида гаплашишга ошиқар, аммо ўзи биринчи бўлиб гап бошлашга журъат этмасди. Қўшни хонанинг эшиги очиқ бўлиб, у ердан аллакимнинг оғир қадамлари остида пол тахталарининг ғичирлаши эшитилиб турарди. Балким Насимович кимдандир хавфсирётгани учун ҳам гап бошламаётгандир?

Катя шляпаси билан жакетини ечди, кейин улар яна даҳлизга чиқиб, уйнинг иккинчи ярмига ўтишар экан, қиз кўпгина нарсалар ҳақида ўйлаб олди. Буларнинг бари ташвишли, юракни сиқадиган хаёллар эди. «Ваня қаердайкин? Наҳот қочиш барбод бўлган бўлса? Ҳали ёлғиз ўзим қайтишимга тўғри келмаса эди?»

Насимович уйининг иккинчи ярми ҳам худди биринчиси каби икки хонадан иборат экан: биринчи катта хонага шкафлар, каравотлар, жавонлар қўйиб ташланган, узунчоққина бошқа хонада эса китоб жавони, юмалоқ стол ва устига катак-катак қавима кўрпа

ёзилган темир каравот турарди. Чамаси, бу кичкина хона, лозим бўлиб қолганида, ўртоқларга уч-тўрт кун бошпана бериши учун мўлжалланганди.

Тикувчи Катяни ўша хонага бошлаб кирди-да, меҳрибонлик билан деди:

— Марҳамат, шу ерга жойлашаверинг, паничка.— У нариги хонага чиқди-ю, лекин шу заҳоти яна қайтиб кирди.— Ҳар эҳтимолга қарши билиб қўйинг: сизнинг исмингиз Зося, синглимнинг қизи — яъни, жиянимсиз, Петрограддан меҳмонга келгансиз. Дарвоқе, бир ой бурун бу ерга синглингиз Женя келганди. Бу аслида шундай бўлган... Хўп, энди кийимларингизни алмаштиринг-да, дастурхонга марҳамат қилинг.

У хонадан шоша-пиша чиқиб кетди, сўнгра Катя унинг катта хонага кириб келган хотини билан суҳбатини эшитиб қолди.

— Қизни кутиб олдим, Стася. У ҳозир чиқади. Энди у бизникида Зосянинг ўрнига меҳмон бўлиб туришига тўғри келади.

— Бирдан Зосянинг ўзиям келиб қолса-чи?— деди аёл ташвиш билан товушини пасайтириб. Тикувчи хотинига алланима деб жавоб қилди, лекин Катя унинг нима деганини тушуна олмади. Унга энди бир нарса — Иваннинг бу ерда йўқлиги, унинг ҳозирча Томскка келмаганлиги мутлақо аён бўлиб қолганди.

Катя чамадонини очди-да, сумкасидан кўзгу, упа, атирни олиб, дарров ўзига оро бериб олди.

— Мана бу хоним, Зося, сизнинг Стася холангиз бўлади, — деди Насимович икки чети осилиб турган оппоқ мўйлови остидан кулиб ва аввал хотинига, сўнгра Катяга қараб қўйди. Уй ичида кийиладиган енгилгина кўйлак ва юмшоқ шиппак кийиб олган, баланд бўйли, тўладан келган аёл август осмонни янглиғ майин мовий кўзларини Катяга тикди-да, вазмин жилмайганича қизнинг ёнига келиб, елкасидан қучди.

— Дастурхонга марҳамат, Зосенька. Самовар қайнаганига анча бўлди, кейин Бронислав билан ҳали нонушта қилганимиз ҳам йўқ.

— Раҳмат, Стася хола. Жоним билан.

Катя сира тортинмай стол ёнига ўтирди. Насимович билан унинг хотини қиёфасида кишини ўзига ром қиладиган қандайдир очиқкўнгилик сезилиб турарди.

— Гранит уч кун бурун келиши керак эди, биз унга

пароходда олдиндан жой ҳозирлаб қўйгандик,— деди Насимович Стася хола унга ва меҳмон қизга чой қўйиб узатгач.

— Уни йўлнинг бирор жойида қўлга туширишмаганмикин, ишқилиб? — сўради Катя пиёладаги чойга қанд солар экан, тикувчига ташвиш билан қараб.

— Пароходдаги алоқачимиз буни тасдиқламапти, — деди Насимович нон ва пишлоқ солинган тарелкани қизнинг олдига суриб қўйиб.

— Балким ўртоқ Гранит бирор сабабга кўра пароходга кечикиб қолгандир? — дея суҳбатнинг ипини узмай давом этди Катя.

— Бўлиши мумкин. Лекин Наримдагилар ёш бола эмас-ку ахир. Уларнинг ихтиёрида яна битта пароход бор. Бу йилнинг охириги рейси. Бошқаси бўлмайди.

— Ҳа-да, — дея эрининг гапини тасдиқлади Стася хола. — Бугун эрталаб бозорга борган эдим. Йўл-йўлаккай пристанга кириб чиқдим! Кечқурун Колпашеводан пароход келишини кутишяпти. Менга, шу билан навигация тугайди, деб айтишди. У ёғига сузиш хавфли экан.

— Нега хавфли бўлади? — тушунмай сўради Катя.

— Қиличини қайраб қиш келяпти, паничка, — деди Стася хола Катяга жилмайиб қарар экан. — Қиш бу ерларда бирпасда тушади-қўяди. Бултурни олинг, масалан, кечқурун ётаётганимизда деярли ёз: ҳаво илқ, осмонда гард кўринмас, кунботар томон қип-қизил эди. Эрталаб уйғонсак — тизза бўйи қор ёғибди, совуқдан ҳамма кўлмаклар дарангос музлабди. Сибирь бу ер, оппоқ қиз, Си-би-ирь!

— Сиз нима дейсиз, пан Насимович, Гранит бугун кечқурун келадиган пароходда бўлиши мумкинми? — дея сўради Катя Акимов билан учрашув ортга сурилаётганидан қаттиқ сиқилиб.

Насимович алланималарни эслаб, кўзларини қисиб турди-да, қизнинг дилида ҳозир нелар кечаётганини фаҳмлади шекилли, унга бир қараб қўйгач, дабдабали қилиб деди:

— Бир жиҳатдан бўлиши мумкин, бошқа жиҳатдан эса асло мумкин эмас.

Катя бошини кўтарди-да, бу гапнинг тагини тушунишга ҳаракат қилиб, тикувчига тикилди. Насимович

бармоқларини ёзиб, улардан бирини букди ва мулоҳаза қила кетди:

— Нима учун бўлиши мумкин эмас? Шунинг учунки, Наримдан Колпашевога қадар юз эллик-икки юз чақиримча масофа бор. Гранит қуш эмас, бу масофани учиб ўта олмайди. Лекин шундай ҳам бўлиши мумкин,— Насимович иккинчи бармоғини букди:— Наримдан пароходда жўнашнинг иложи бўлмаган, қаттиқ назорат туфайли бунга шароит йўл қўймаган, бўлиши мумкин. Гранит унда қайиқда жўнаган, Колпашевода эса пароходга ўтирган бўлади. Демак, Ҳашпаш дегунча келиб қолади.

— Худди шундай бўлган, Бронислав. Шундай бўлганига негадир кўнглим чопиб турибди,— деб ўз фикрини билдирди Стася хола.

Катя Насимовичнинг хотинига жилмайиб қараб қўйди. Эҳтимол Стася хола эри айтган тахминлардан иккинчисининг амалга оширилиши мумкинлигига унча ишонмасди ҳам, аммо у Катянинг кўнгли таскин топишини, қиз бу иш яхшилик билан тугашига ишонишини истарди. Учрашувнинг биринчи минутиданоқ тажрибали ва оқила хотин учун ҳамма сир аён бўлганди-қўйганди: унингча, вазият тақозоси билан ўз жияни Зося бўлиб қолган Катя Ксенофонтова Акимовнинг олдига фақат партия комитетининг алоқачиси сифатидагина келган эмас, қиз ўша йигитни қаттиқ севади ҳам. Бу туйғунинг не кўйларга солишини эса Стася хола ўз тажрибасидан жуда яхши биларди. Ахир унинг ўзи ҳам Брониславига ҳамроҳ бўлиб, Россия империясининг кўпгина шаҳарларига—гоҳ Варшавага, гоҳ Саратов ва Самарага, гоҳ Екатеринбург ва Томска, гоҳ Петербург ёки Одессага борган-ку. Хайрият, улар бир кун ҳам оч қолишмаган. Ҳаммаёқда уларнинг ва маслакдош ўртоқларнинг жонига Брониславнинг қўли гуллиги ора кирарди. Насимовичнинг билмаган ҳунари йўқ эди: у аёлларга чиройли кийимлар тикар, соат тузатар, сартарошлик қилар, мебелга жило берар, идиш-товоқни қалайлаб, самоварларни оқартирарди. Одатда улар бир жойда бир йилдан ортиқ яшашмас эди. Баъзан жуда таваккал қилиб юборарди Бронислав Насимович! Тўғри, у доим оқиллик билан ҳар томонини ўйлаб таваккал қиларди. Унинг ўн йиллик революцион иши мобайнида бирон марта ҳам

жандарм исковучлари қўлига тушмаганини фақат ана шу билан изоҳлаш мумкин эди. Ҳар гал у исковучларнинг нақ биқийидан сирғилиб чиқиб кетарди.

2

Тушки овқатдан сўнг Катя билан пан Насимович соҳилга боришга қарор қилишди. Стася хола яна бир марта пристанга бориб, сўнгги янгиликларни билиб келди: енгил извошлар ва оғир юк ташувчи аравалар юк пакгаузлари ёнида тўпланиб, Колпашеводан келадиган парокходни кутишаётган эмиш. Кема бир-икки соатнинг ичида Белобородовский кўрфазида пайдо бўлиши керак эди.

— Ҳамонки извошчилар тўпланишибдими, биз ҳам йўлга тушаверсак бўлади, Зосенька,— деди Насимович ойна олдида туриб тамакидан анча саргайиб кетган мўйловини силар экан.

Катя ҳам шоша-пиша йўлга отлана бошлади: қалин сочларини қайтадан ўриб, уни бошининг орқа томони-га турмаклади-да, шпилька ва тўғнағичлар билан маҳкамлаб қўйди. Роҳибаларнинг махсус кулоҳини эслатувчи, гардишига ингичка оқ лента ўралган қора шляпа қизнинг дўнг пешонасини ёпганича, пайваста қошлари томон сурилиб, бошига яхши ўрнашди.

— Зосяни қўлтиқлаб ол, Броня. Шунда ҳамма, пан билан паничка ёмғир тинганидан хурсанд бўлиб, сайр қилиб юришибди, деб ўйлайди. Лекин барибир зонтигни ол, Броня. Бугунги ҳавога ишониб бўлмайди,— деди насихатомуз Стася хола.

— Бу дейман, Стася, йўлда учраган эркакларнинг ҳаммаси ҳасаддан куйиб ўладиган бўлди-да: уларнинг ҳар бири бизнинг Зосядек соҳибжамол билан бир марта қўлтиқлашиб юрса ўзини бахтиёр ҳисоблаган бўларди,— деди Насимович кулги аралаш хотини билан Катяга муғамбирона қараб қўяр экан.

Бироқ Катя эғнига олмахон мўйнаси сирилган жакеткасини, Насимовичнинг ўзи эса чийдухоба ёқали кулранг мовут пальтоси ва соябони кенг қора шляпасини кийиб олишгач, тикувчи кўнглига нимадир келди-ю, иккиланиб қолди. У хаёлга чўмганича хотинига қараб деди:

— Йўқ, Стася, ёшгина қиз билан қўлтиқлашиб юриш мендек ёши қайтиб қолган одамнинг кўнглига

қанчалик хуш ёқмасин, биз Зося билан алоҳида-алоҳида борамиз. Кўчанинг бу томонидан у юради, мен эсам нариги томонидан.

— Нега энди, Броня? Зосяни бу ерда ҳали ҳеч ким танимайди-ку!

Насимович одағи бўйича қўлини кўтарди-да, узун бармоқларини ёйиб уларни бирма-бир бука бошлади.

— Ҳа, шундай, ҳозирча Зосяни ҳеч ким танимайди, лекин уни тезда таниб қолишлари мумкин. Биз қўлтиқлашиб борсак, дарров кўзга ташланамиз. Бизга эса бундай эътиборнинг сираям кераги йўқ. Бу биринчидан. Иккинчидан — гап бундай: агар Гранит чиндан ҳам ана шу пароходда келадиган бўлса, уни мен ҳам, Зося ҳам, биргаликдами, алоҳида-алоҳидами барибир очиқ-ойдин кутиб ололмаймиз. Гранит бу ерга, уйимизга ўз шароитига қараб, ўзи кириб келаверади. Учинчидан эса, Стася, ўзингга маълум: кўзига қараб юрган одам қоқилмайди, деганлар.

— Майли, билганингни қил, Броня, сен бу ишларни мендан яхшироқ тушунасан, — итоатгўйлик билан эрининг фикрига қўшилди Стася хола.

— Мен, Зосенька, кўчанинг сўл томонидан юраман, — шундай деб Насимович Катянинг қўлидан тутди, — сен бўлсанг ўнг томонидан. Бир-биримизни кўздан йўқотиб қўймаслик учун мен чиқиб кетгач, икки-уч минутдан сўнг йўлга тушасан. Шоцилмай юр. Агар изингга тушишса, мен буни сендан олдинроқ кўраман, чунки ўнг томонга қараб-қараб бораман. У ҳолда бошимдан шляпамни олиб, сочимни силаб қўяман.

— Унда мен нима қилишим керак? — ташвишга тушиб сўради Катя.

— Ўйлайманки, ҳаммаси яхши бўлади. Лекин ҳар қалай сени кўриб қолиб, изингга тушишса, у ҳолда Головановнинг катта магазинига кириб яширин. У кўчанинг сен юрадиган томонида бўлади. Мен ҳам ўша ерга кириб, сенга бирор йўл билан ёрдам қилишга ҳаракат қиламан.

— Гапингизни тушундим, Броня амаки, — деди хотиржамлик билан Катя, аммо қизнинг кўзидаги ташвиш ифодаси товушининг оҳангига сира мос тушмасди. Петрограддан бу ергача у бутун йўл давомида сергак тортиб келган ва бундай муттасил ҳадиксираш уни анча толиқтириб қўйганди.

— Эй, худойим-ей,— дея хўрсинди Стася хола,— қанақа кунларга қолдик ўзи! Узинг учун бебаҳо бўлган одамнингни кўнгилдагидай қилиб кутиб ололма-санг-а.

— Зорланма, Стася. Ҳали ҳеч нима бўлгани йўқ. Ишончим комил, ҳаммаси яхши бўлади,— деди Насимович хотинининг сўзини бўлиб.

— Менгаям шундай туюляпти, Броня. Сизга-чи, Зосенька?

— Яхши бўлишига умид қиламиз,— Стася холага қарамасликка ҳаракат қилиб деди Катя.

Эшик гичирлади-да, Насимович гира-шира даҳлизга чиқиб ғойиб бўлди. Катя дераза ёнига борди ва оппоқ дарпарданинг бир четини кўтариб, Насимовичнинг кўчада пайдо бўлишини кута бошлади. Тикувчин анчага довур кўринмай турди. Афтидан, нимадир уни эшик олдида тўхтатиб қолган бўлса керак. Ҳа, шундай экан: ботқоқ туфайли дераза сатҳидан хиёл юқори-роқ қилиб қурилган йўлқадан ўтиб бораётган икки одамнинг оёғи кўринди. Улардан бири бизон терисидан тикилиб, ҳафсала билан тозаланган этик, иккинчиси эса бежирим сариқ ботинка кийиб олганди.

— Аптекачининг ўғли ҳомиладор хотинини сайр қилдиргани олиб чиқибди,— дея тушунтирди Катянинг ортига келиб турган Стася хола.— Мана бу энди Брониславнинг оёқлари,— деди у орадан бир дақиқа ўтгач, устидан ялтироқ калиш кийиб, аста сургалиб одимлаётган қора ботинкани кўриб.

— Мен ҳам бора қолай энди,— деди Катя, дарпардани туширар экан.

— Омадингизни берсин, жонгинам!— дея қизгин шивирлади Стася хола ва талпиниб Катяни бағрига босди.

Осмонни булут босган тунд тонг пайтидагидек, ҳозир ҳам ҳаво жўнашиб кетган пешин чоғида Болотний кўчасида сукунат ҳукмрон эди. Аптекачининг ўғли ҳомиладор хотини билан муқолишдан бурилиб, бошқа кўчага ўтиб кетибди. Шу боисдан Катя кўчада Насимовичдан бўлак ҳеч кимни кўрмади. Қиз тикувчининг уйидан хиёл узоқлашгач, келишиб олганларидек, кўчанинг нариги бетига ўтди. Насимович орқасига қарамай, ҳар қадамда ҳозир ўзига асо хизматини ўтаётган йўзма зонтини силкитиб ташлаганича салмоқланиб

борарди. Катя унга дарров етиб олди ва улар бир қапча масофани кўчанинг икки бетида баробар босиб ўтишди. Лекин Насимович бир зум тўхтаб қолди-ю, Катяга у бош силкиб қўйгандек туюлди. Қиз бу ишорадан хиёл орқароқда юриш лозимлигини тушунди. У энгашиб, туфлисининг илгагини тузата бошлади. «Мунча имиллаб юради-я?! Пароход келиб тўхтаган бўлса ҳам керак. Агар Бая шу кемада келган бўлса, биз у билан учрашмай қолишимиз мумкин ахир»,— деб ўйларди безовта бўлиб Катя.

Катя Насимовични кўздан қочирмай йигирма минутча йўл юргач, Тома соҳилига етиб борди. Қизнинг юзига сасиган балиқ, балчиқ ва гулхан тутунининг қидига тўйинган дарёнинг эркин шамоли урилди, музлаш олдидан саёзлашиб қолган дарёнинг ранг-баранг тошлар билан қопланган серқирра ўзанида баъзи жойлар очилиб қолганди. Кечга яқин ҳаво бутунлай жўнашиб кетганидан майингина нур сочиб турган қуёш шуъласида бу тошлар турли рангда жилоланиб соҳилга қандайдир кузга хос бўлмаган бир жозоба бағишлаб турарди. Пристанда энди пароходлар кўринмас, лекин бунинг эвазига бутун соҳил бўйлаб катерлар, баржалар, катта-кичик қайиқлар саф тортганди. Уларнинг баъзилари қирғоққа чиқарилиб, юмазоқ ходалар устига ўрнатиб қўйилган, қолганлари эса ўз вақт-соатини кутиб туришарди.

Дебаркадернинг¹ қаршисида Катя Насимовичнинг ёнига борди. Хиёл илгари қиз уни формали фуражка кийган бир одам билан гаплашиб турганини кўрган эди. Чамаси, у одам пристань амалдорларидан, эҳтимол, ҳатто ундан ҳам юқорироқ, яъни пароходчилик бошқармасининг бошқарувчисига ўхшаш биронта одам бўлса керак.

— Марҳамат қилиб, айтинг-чи, ҳурматли жаноб,— дея ўзининг жарангдор овози билан Насимовичга мурожаат қилди Катя,— сўнгги пароходнинг келиши хусусида бирор нарса билмайсизми?

«Жуда табиий чиқди! Ўзини қандай туттишни билар экан», дея мамнуният билан хаёлидан ўтказди Наси-

¹ Дебаркадер — ички сув йўлларида сузгич пристань (тарж.).

мович ва ўзини ўша-ўша сипо тутганича бирмунча на-
локот билан деди:

— Ҳозиргина пристанъ бошлиғи билан гаплашдим,
ойимқиз. Пароход ҳаш-паш дегунча кўрфазда пайдо
бўлармиш. О, ана у, бир қаранг! — хитоб қилди бирдан
Насимович ва зонт тутган узун қўлини дарё томон
узатди. — Урмон тепасида ўрлаб чиқаётган тутунни
кўряпсизми? Бу пароходнинг тутуни. Ун-ўн беш ми-
нутлардан сўнг у муюлишнинг ортидан чиқиб келади.

— Кўряпман, кўряпман. Бағоят миннатдорман сиз-
дан.

Катя бутун хатти-ҳаракати билан бу одамга мут-
лақо алоқаси йўқлигини таъкидлашга уринганича
шахдам-шахдам юриб, Насимовичнинг ёнидан узоқ-
лашди. Худди охири йўқдек туюлаётган бу кутиш
дақиқаларини тезроқ ўтказиш ниятида у жарлик ҳо-
сил қилган соҳилнинг шундоқ ёнгинасидан пароход-
нинг тутуни кўринган томон юра бошлади. Шу топда у
Акимов билан илгариги учрашувларини хаёлида қай-
та-қайта тиклаб борарди.

Дарё кескин бурилиб оқаётгани туфайли пароход
анчага довур кўринмай турди. Бироқ унинг трубасидан
ўрлаб чиқаётган тутун булутсиз зангори осмон тарҳи-
да минут сайин аниқроқ ва қуюқроқ бўлиб кўринмоқ-
да эди. Ниҳоят, дарё сатҳида қуёш шуъласидан зирҳ-
лари хирагина ялтираб кўринаётган қорамтир доғ пай-
до бўлди. Пароход борган сари катталашиб, оқариб
борар экан, чорак соатдан сўнг бор бўйи билан яққол
кўзга ташлана бошлади.

Катя соҳилни дебаркадер билан туташтириб турган
кўприкчалар ёнига қайтганида ҳаммаёқни гивир-гивир
қилиб юрган оломон босиб кетгани ва пакгаузлардан
кема тўхтайдиган жойга қараб силжиган извошлар-
нинг бир чақиримча келадиган узун сафини кўрди.

Оломон ичига кириб қолгач, Катя бир жойда тўх-
таб турмади. У одамлар оқимининг ҳаракатига итоат
этиб, кўприкчалардан гоҳ юқори кўтарилар, гоҳ пас-
га тушарди. Бир пайт у Насимович билан юзма-юз ке-
либ қолди. Тикувчи, гўё қизни чиндан ҳам танимай-
дигандек, унга лоқайдгина қараб қўйди. Шу пайт
қизнинг дилида бир зум қандайдир болаларча шўхлик
туйғуси пайдо бўлди-ю, у Насимовичга қараб қувлик
билан кўз қисиб қўйди. Унинг бу қилиғига жавобан

тикувчи лабларини янада қаттиқроқ қимтиб олди.

Катя бундан Насимович ҳатто ана шундай арзимас эҳтиётсизликни ҳам маъқулламаслигини фаҳмлади.

Тез орада анча путури кетган бир қаватли пароход пишиллаб буғ чиқарганича борти билан одамларга лиқ тўла дебаркадерга келиб урилди. У, қуёш шуъласида Катяга йироқдан кўринганидек, оппоқ ҳам эмас экан.

— Четланинг! Четланинг, азизлар,— дея қичқирган жарангдор товуш эшитилди бирдан оломоннинг говур-гувурини босиб. Одамлар ўзларини четга олишган эди, лошиллаб турган кенгина нарвондан йўловчилар чиқадиган жойга жандарм офицери бошчилигидаги полициячилар наряди юриб ўтди. Офицер зўриққанидан бўғриқиб нуқул: — Четланинг, жаноблар! Четланинг! — деб қичқирарди.

Катянинг юраги орқасига тортиб кетди. «Демак, Ваня пароходда экан. Уни олиб кетгани келишибди», — деган хаёлга борди у ва елкаси билан олдинда турган одамларни уёқдан-буёққа итарганича, ҳозир йўловчилар чиқиши лозим бўлган кўприкча томон силжий бошлади. «Ваня мени албатта кўриши керак. Уртоқлари уни унутишмаганини билса, ҳар қалай, ўзини енгилроқ ҳис этади», — дея хаёлидан кечирди Катя шу топда.

Қиз атрофидаги эркак ва аёлларнинг бақириб-чақирishiга қарамай жон-жаҳди билан оломон орасидан олдинга интиларди. Енгининг учидаги олмахон мўйнасидан тикилган манжети узилиб, тугмаларидан айрилган ва қандайдир баджаҳл хотиндан елкасига мушт еган Катя ниҳоят оломоннинг олдига ўтиб олди. Полициячилар одамларни пароход матрослари дебаркадерга ташлаган тахта зинадан уч қадам нарига суриб қўйган эди.

— Ё қудратингдан! Шундоқ узоқ жойларда қаёқдан пайдо бўлдингиз, оймқиз? — хитоб қилди Катянинг рўпарасида турган киши. Уларни фақат ўртадаги нарвон ажратиб турарди.

Катя бир зумда бу одамни қаерда кўрганини эслади. Қиз уни Петроград ибтидоний қамоқхонаси ёнида, Акимовга передача олиб бориб юрган кезлари тез-тез учратиб турарди. Ушанда бу одам ўзини қамоққа олинган ишчининг отасидек кўрсатиб, бир неча бор

Катяни гапга солмоқчи бўлган эди. Бироқ бу одамнинг турқида очиқ гаплашишга монелик қиладиган қандайдир бир нарса бор эди. Эҳтимол, бу унинг жуда оддий, аниқроғи, тўлори кўринишидир? Унинг қовоқлари шишинқираган, икки юзи ва энгаги кўпчиган бўлиб, ҳаво айнаган пайтдаги осмон каби нурсиз кўзлари худди мудраб тургандек туюларди... Хўш, унинг ўзи Томскка қандай келиб қолдйкин? Пойтахтдан шундай йироқ жойга нима мақсадда сафар қилибди? Балким ўғлининг ташвиши, оталик туйғусидир? Эҳтимол, унинг ўғли ҳам Валя Акимов каби Наримга сургун қилингандир. Катя унга, бизни яна яқинларамизнинг ташвиши учраштирди, деб айтмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, бирдан у одамнинг кўзлари билан аллакимга ўлиб-тирилиб имо қилаётганини пайқаб қолди. Шу билан бирга қиз унинг мудроқ кўзлари энди укникини янглиғ қандайдир қутуриб, жаҳолат билан ёнаётганини ҳам кўрди. Шу заҳоти Катя ўзи қамоққа олинган ишчининг отаси деб ўйлаб юрган бу одамнинг аслида полиция айғоқчиси экани ва эҳтимол, бу ерда у Акимовни тутишда иштирок этмоқ учун келганини тушуниб қолди.

— Сиз, муҳтарам зот, нималар деяпсиз ўзи? Мени кимгадир ўхшатдингиз шекилли,— гарчи ҳаяжоннинг зўридан оёқлари қалтираб турган бўлса-да, қатъият билан деди Катя.

— Йўғе, сираям ўхшатганим йўқ. Сизнинг товушингиз жуда бошқача, ойимқиз: бир марта эшитсанг— умрбод қулоқдан кетмайди,— деди кўзларини ола-кула қилганича ҳалиги одам, кейин Катянинг елкасидан тутмоқчи бўлиб, қўлини узатди.

— Прошкин, яхшилаб қара!..— товуши баланд жандармнинг ўшқирishi уни бир зум эсанкиратиб қўйди.

Катяга ана шу қисқагина парокандаликнинг ўзи ҳам етарли эди. Шу топда унинг тақдирини бир-икки секунд ҳал қиларди. Қиз бошидаги шляпасини юлқиб қўлига олди-да, энгашиб, ўзини чаққонлик билан оломоннинг ичига урди. Бир оздан сўнг Катя Прошкин ортидан қувиб келмаётганига ишонч ҳосил қилмоқ учун бошини кўтариб қараган эди, айғоқчининг ҳамон ўша эски жойида турганини кўрди. У укникидек кўзларини чақчайтирганича пароходдан тушиб кела-

ётган ҳар бир одамни диққат билан кўздан кечиранди. Прошкиннинг баркашдек кепчиган юзи аламининг сўридан бужмайиб кетганди. Бир ўлжа унинг қўлидан чиқиб кетди, иккинчиси эса ҳозирча тузоғига илинай демасди.

Катя бу ердан кетиши, кетганда ҳам дарҳол кетиши лозимлигини тушуниб қолди. У дебаркадерда гужгон ўйнаётган оломон орасидан бир амаллаб соҳилга ўтди-да, дуч келган томонга тез-тез, деярли югуриб кетди. У аввал бир тор кўчага, кейин иккинчиси, учинчисига қараб бурилди ва тезда тепаликка қараб кетган кимсасиз тош йўлга чиқиб олди.

Катя ниҳоят тўхтади. Нафасини ростлар экан, у ўзини шундоққина ғоз ва ўрдаклар сузиб юрган кўл ёқасида турганини сизди. Кўл соҳилининг баъзи жойларига терак кўчатлари, акас ва шумурт буталари ўтқазилган эди. У ер-бу ерда ёз фасли Белозерье дея аталмиш бу жойларда истиқомат қилувчи ҳунарман ва ишчилар ўтириб ҳордиқ чиқарадиган скамейкалар оқариб кўринарди. Ҳозир эса зах босган соҳил ҳувиллаб турарди. Катя акас новдалари пана қилиб турган скамейкага бориб ўтирди. Бу ердан пастликка, кўл томонга олиб тушадиган барча сўқмоқлар кафтдагидек кўриниб турарди.

Авалло ўзини тузатиб олмоғи лозим эди. Катя сумкачасидан кўзгу, упадон ва тароғини олди. Сочларини текислаб, пристанда оломон орасида йўқотган приколкалари ўрнига бошқаларини тақиб қўйди, дастрўмоли билан терлаган юзини артди-да, упа суртди, сўнгра шляпасини кийиб, унинг кенг соябонини пешонаси томон одатдагидан кўпроқ тушириб қўйди. Шундан кейин кўзгуда ўзига назар ташлаб, кўнгли тўлгандек бўлди. Юзида бояги ҳаяжон ва ҳаллослаб югуришнинг ҳеч қандай изи қолмаган эди. Бироқ жакетидаги олмахон мўйнасида тикилган манжетларнинг кўриниши унинг таъбини тирриқ қилди. Чап енгидаги манжет деярли узилиб тушган эди, ўнг енгидагиси эса лахтаклахтак бўлиб осилиб турарди. Бу аҳволда гавжум кўчада пайдо бўлишни хаёл қилмаса ҳам бўларди.

Одатига кўра Катя сумкачасида металл патрончага солиғлиқ ип билан игна олиб юрарди. Бироқ сумкачасини қайта-қайта титкилаб кўргач, қиз Петрограддан жўнаётганда сумкачасини унча зарур бўлмаган

нарсалардан бўшата туриб, ўша патрончани чамадонга солиб қўйганини эслади.

Унинг жонига тўғнағичлар ора кирди. Катя умр бўйи шошилар ва доим бирор жойга кечикиб юрарди. Шундай пайтда тўғнағичлар жуда асқатарди. Улар тугмача, илгак ва ҳатто чокнинг ўрнини ҳам босиб кетаверарди. Катя жакети ёқасининг тагини пайпаслаб кўрди. У ердан шу топда бутун бошли хазина дейиш мумкин бўлган учта тўғнағич топилди. Тўртинчи тўғнағич жакеткасининг ич чўнтагига қадаб қўйилган экан. Бўш чўнтакнинг оғзи нима сабабдан бундай беркитиб қўйилганини унинг ўзи ҳам билмади, лекин тўртинчи тўғнағич жуда асқатди. Икки тўғнағич чап енгига, яна иккитаси ўнг енгига қадалди. Энди кийимидаги пинҳоний нуқсонларни ҳисобга олмаганда, қиз модапараст сатанг хотинларнинг бутун бир галаси олдидан ўтган тақдирда ҳам улар ҳеч нимани сезмаслиги мумкин эди. Энди унинг кийим-боши жуда ораста кўринарди!

Кўл соҳилига ўқтин-ўқтин сергаклик билан назар ташлаганича уёқ-буёғини тузатар экан, Катянинг бутун фикр-ёди ўша ерда, пристанда эди. Акимов ўша пароходда келганмикин? Агар келган бўлса, соҳилга чиқиб олганмикин? Наҳот унинг Нарим сургунидан қочиши шундай аянчли равишда барбод бўлса?

Насимович ҳаммасидан хабардор бўлса керак, албатта. Эҳтимол, Акимов тикувчининг уйига етиб олгану улар ҳозир Стася холанинг мураббоси билан чой ичишиб ўтиришгандир. Лекин бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Акимовни қўлга туширишгану ҳозир у Катянинг хорижий паспорт ва пул етказиб бериш хусусидаги комитет қарорини бажармоқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қилганидан беҳабар қамоқхона камерасида тўлганиб ўтиргандир. Катя эса шу ерда, шундоқ ёнгинасида... Ёнгинасида-ю, аммо бирон йўл билан ёрдам беришга ожиз... Қиз шу заҳоти Насимовичнинг уйига — ўзини ё қувонч, ёки янги синовлар кутиб турган Болотний кўчаси томон боришга отланиб, оғир хўрсиниб қўйди.

Катя буталар ва дарахтлар оралаб кетган илонизи йўлдан шошилмайгина одимлаб кетди. Кеч кириб қолганди. Осмон бўзариб, қуёш шуъласининг кўлдаги заррин акси сўниб қолди. Иморатлари ёғочдан қурилган

шаҳарнинг пастқам кўчалари ва кимсасиз ялангликларидан ғира-шира қоронгилик ўрмалаб чиқа бошлади. Черковларда мўмин христианларни кечки ибодатга чақириб, қўнғироқлар бонг урди. Уларнинг бир маромда чўзиқ жаранглаши кишининг қулоғига қандайдир мунгли эшитиларди.

Тезда йўловчилар учрай бошлади. Рўпарадан келаятган ҳар бир эркак Катянинг кўзига Прошкин бўлиб кўринарди. Узига хавф-хатар қутқу солмаётганига олдиндан ишонч ҳосил қилмоқ учун қиз кўзларини хиёл қисиб, кўчани диққат билан кузатиб борарди.

Томск ўз миқёсига кўра Петрограднинг бир қисмига ҳам тенглаша олмасди-ю, лекин ҳар қалай у юз минг кишилик шаҳар бўлиб, Катя уни мутлақо билмасди. Катя анчага довур йўловчилардан ўша Болотний кўчасининг қаерда жойлашганлигини сўрашга ботинмай, таваккал қилиб кетаверди. Ниҳоят қиз қандайдир бир кампирни тўхтатиб йўлни сўраган эди, у Катяга бу ердан, Белозерьедан шаҳарнинг қуйи қисмига қандай етиб олишни бажонидил тушунтириб берди. Маълум бўлишича, Катя Насимовичнинг уйига яқинлашиш ўрнига ундан тобора узоқлашиб бораётган экан.

Катя бўлиб ўтган ана шу воқеалар тўғрисида мулоҳаза қилиб кўргач, шошилмасликка қарор қилди. Агар у Болотний кўчасига қоронги тушгандан кейин кириб борса, анча маъқулроқ бўлади. Тўғри, Ваня Акимов уни сабрсизлик билан кутаётгани тўғрисидаги фикр қизни жадалроқ юришга мажбур этарди, лекин у бир неча бор ўзини босиб, қадамини секинлатди. Махфий ишлар бобда Катянинг ҳали тажрибаси йўқ эди-ю, лекин у акаси Сашанинг кўрсатмаларини яхши эслаб қолганди: «Ҳеч қачон таваккал қилма, Катюха, сезгир бўл. Кўпроқ ботирлик қилгандан кўра, кўпроқ эҳтиёткор бўлган маъқулроқ. Жасорат ва дадиллик кейин пайдо бўлади. Сен учун ҳали ҳаммаси олдинда».

3

Катя ниҳоят Насимовичнинг уйига етиб борганида фаррошлар фенусларни ёкиб бўлишганди. Уйнинг ичи қоп-қоронги эди, буни кўриб Катя сергак тортиди. Лекин тротуарда бир неча дақиқа тараддудга тушиб тургач, лип этиб ўзини ҳовлига урди.

— Ё биби Марьям! Хайрият-е!

Стася хола қучоғини очиб, қизни доқчин ва кофе-нинг ўткир ҳиди анқиб турган юмшоққина бағрига босди. Катя ҳеч қандай сўзсиз ҳаммасини тушунди: «Ваня келмабди. Стася холанинг менга раҳми кел-япти».

— Вой аблаҳлар-ей, вой лаънати-лар-ей! Уларнинг қилган ишини бир кўрсанг эди! — хонада ҳаяжонланиб уёқдан-буёққа юрар экан, ғазаб билган дерди Насимович.

— Нима бўлди ўзи, пан Насимович? — дея сўради Катя «Ваняни қўлга туширишмадимикин? Шунинг учун ҳам Насимович шу қадар дарғазаб бўлмаётганми-кин?» — деган гапни хаёлидан ўтказар экан.

Насимович Катянинг қўлидан тутиб, стулга ўтиришни таклиф қилди-да, ўзи ҳам қизнинг ёнига ўтирди.

— Сен, Зося, пристандан келмаяпсанми? Мен ҳам ҳозиргина келиб турибман,— деди Насимович ҳаяжони босилиб, нафасини ростлар экан.

— Пристандан қочиб кетганимга анча бўлди...

— Жуда яхши қилибсан, Зося, акс ҳолда, қуршов-га тушиб қолардинг. Улар дебаркадернинг чиқиш жойини ёпиб қўйишди-да, одамларни кийим-бошию пой-абзалини тинтиб, биттама-битта чиқаришди. Ўзлари қидиришаётган одам худди сичқону оёқлари устидан ўрмалаб ўтиб кетади,— деб ўйлашган бўлса керак-да аблаҳлар. Одамларни оз эмас, кўп эмас, тўрт соат қамаб туришди-я.

— Мен, пан Насимович, биринчи йўловчилар нарвондан ўта бошлаган пайтдаёқ жўнаб қолгандим...

— Худди шундан бир минут ўтар-ўтмас улар дебаркадернинг чиқиш жойини ёпиб қўйишди. Улар солдатларни иккинчи қаторини тизма қилишганини ўз кўзим билан кўрдим.

«Гап буёқда экан-да! Эҳтимол, менга ҳам тузоқ қўйишгандир?» — дея ўйлади Катя.

— Гранит эса келмади, Зося,— давом этди Насимович.— Бир ҳисобда келмагани ҳам яхши бўлди. Имоним комил, агар пароходда бўлганида, қўлга тушиб туриш турган гап эди.

— Лекин қаердайкин у? Гранитга нима бўлди экан? Бу ҳақда нима дейсиз, пан Насимович? — дея

ли шивирлаб сўради Катя. Хона ичининг қоронғилиги, ойнинг деразадан тушиб турган хирагина шуъласи, уйни ташқаридан қуршаб турган сукунат — буларнинг бари баланд овоз билан гапиришга монелик қилаётгандек эди.

— Эрталабга қадар тайинли бир гап айта олмайман, Зося. Эҳтиёткор одам сифатида Гранит пароходдан сўнгги пристанда тушиб қолган бўлиши мумкин. Шундай экан, у эртага пешинда ёки нари борса, кеч-қурун бу ерга пиёда кириб келса эҳтимол.

Насимович ҳам деярли шивирлаб гапирмоқда эди, бироқ тикувчи ана шу сўзларни айтган заҳоти секингина эрининг ёнидаги бурчакка келиб ўтирган Стася холанинг овози эшитилди:

— Худди шундай, Броня! Юрагим сезиб турибди: у қасрдадир шу атрофда.

— Юрагингни сезгани илойим тўғри чиқсин, Стася. Тўғрими, Зосенька?

— Шундай бўлсин, деб тангридан илтижо қилман, — дея хитоб қилди Катя.

— Ҳали мени айтди дерсизлар, — хиёл ранжиб деди Стася хола.

— Нима дейсан, Стасенька, чироқни ёқиб, самовар ёнига ўтирсақмикин-а? — истехзоли кулиб қўйгани учун айбини ювишга ҳаракат қилиб мулойим оҳангда деди Насимович.

— Меҳрибоним Броня, одатдагидек кечикдинг. Самовар аллақачон қайнаган. Дарвоқе, сут қўшиб ёғли печенье ҳам пишириб қўйганман. Варшава билан Венанинг энг зўр қандолатчилариникидан ўтса ўтадики, лекин қолишмайди. Зося, сен янги пиширилган печеньеи яхши кўрасанми?

— Бўлмасам-чи, албатта, Стася хола! Жуда яхши кўраман. Бирор тотли нарса пиширганингизни дарҳол сездим. Сиздан шундай бир ширин ҳид келяптики.

— Эшитдингми, Броня?! Қадримга ет, жонгинам! — дея кўлди Стася хола ва енгилгина одимлаб, эрининг ёнидан нари кетди.

Насимович хотинининг ортидан юрмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалган эди, Катя уни тўхтатди:

— Сабр қилинг.

Катя дебяркадерда бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида Насимовичга гапириб бермасдан туролмасди. Прош-

кин билан учрашувдан сўнг унинг назарида бу ерда — Томскда вазият ўзгариб қолгандек эди. У буларнинг барини тикувчига айтишга шошилмади, зеро, бу тўғрида Стася холанинг олдида гапиргиси келмади. Биринчидан, қиз меҳр қўйиб қолган бу ажойиб аёлни ташвишга қўйишни хоҳламади, иккинчидан эса, Катя Насимович ўз махфий ишларининг барча тафсилотларини хотинига айтадими, йўқми, ҳали буни билмасди. Ҳар қалай, тикувчи конспирация нуқтайи назаридан хотинини ҳамма ишларга ҳам аралаштиравермас керак.

Стася хола чироқни ёқиб, ошхонага чиқиб кетди. У ердан идиш-товоқларнинг шақир-шуқури эшитила бошлади.

Катя дебаркадерда содир бўлган воқеани барча тафсилотлари билан ҳикоя қилиб берди. Насимович унинг ҳикоясини чурқ этмай тинглаб ўтирди. Унинг бундай сукут сақлашида қандайдир ғамгин, хафагазак бир кайфиятнинг ифодаси бор эди. Қиз ҳикоясини тугатгач, тикувчи «ҳм-м», дея чўзиб тин олди-да, сўнгра аста пешонасига шапатилаб қўйди.

— Мен бўлсам, у лаънатилар оломонни нега ўраб олишди, деб ҳайрон бўлиб юрирман. Улар сени ушламоқчи бўлишган, Зося. Дарҳол кетиб жуда яхши қилибсан. Баракалла!

— Энди нима қилсам экан, пан Насимович? — чинакамига саросимага тушиб сўради Катя.

Насимович анчага довур жавоб қилмай турди. Катя унинг камзули этакларини бармоқлари билан асабий титкилаётганини кўриб турарди.

— Шаҳарда, Зося, энди кўринмаслигинг керак. Улар ҳозир сени қўлга туширмақ учун ҳаммани оёққа тургазишади, — деди Насимович елкаси оша идиш-товоқнинг шақир-шуқури эшитилаётган томонга қараб-қараб қўяр экан. — Эртага уйда ўтирасан. Нимаям қилардик, бир-икки ҳафта зерикиб ўтиришингга тўғри келади. Мен эсам баъзи нарсаларни билишга, ишончли ўртоқлардан Гранитнинг қочиши қандай бўлганини сўраб-суриштиришга ҳаракат қиламан...

— Қани, дарров столга келинлар! Зося, Броня, тезроқ бўла қолинглар! — деди Стася хола ошхонадан печда қизариб пишган бурама булочкалар тўла тақсимча кўтариб чиқар экан.

— Кетяпмиз, Стасюня, мана,— дея жавоб қилди Насимович ва «бўлган барча гаплардан чурқ этиб оғиз очма», дегандек Катянинг тирсагини қисиб қўйди.

— О, жуда ажойибсиз-да, Стася хола! Шунча нарса пиширибсиз-а! — деди овозини жаранглатиб самимий завқ билан Катя ва «Ҳаммасини тушундим. Барини», дегандек у ҳам Насимовичнинг қўлини аста қисди.

4

Катя кеча ўзига ажратиб берилган хонада ҳеч қарерга чиқмай ўтирарди. Хона ичи жимжит ва қоронғи. Деразаларга зигирпоя матосидан қалин дарпарда тутилгани учунгина эмас, ташқарининг ўзи бадқовоқ булутлардан ғира-шира эди. Қор аралаш ёмғир уриб турибди. Деразанинг очиқ юқори қисмидан кўриниб турган осмон қорамтир, қўрғошин тусда бўлиб, қандайдир ваҳимали туюларди.

Катяга бу тонг чоғининг ниҳояси йўқдек кўринарди. Қиз стол устида тахлоглиқ турган китобларни қўлига олиб, уларни шошилмай бирма-бир варақлаб кўра бошлади. Ҳеч қандай қизиқ жойи йўқ экан. Қандайдир бош-кети йўқ, титилиб кетган романлар. Чамаси, французчадан қилинган таржималар бўлса керак. Катя китоблардаги қаҳрамонларнинг номини ўқиб, шундай қарорга келди. Пьер, Луиза, Жорж, Виктор, Луи, Ирен... «Наҳотки пан Насимоғич ўқиш учун шундан дурустроқ китоблар топа олмаган бўлса?» — дея хаёлан тикувчидан ўпкалади Катя, лекин шу заҳоти махфий квартирада ўтирганини эслади. Махфий ташкилот бор экан, қўлга тушиш хавфи ҳам бўлади албатта. Насимович тўғри қилади. Унинг столида энг беозор китоблар турарди. Бу ерда Маркс, Плеханов, Ленин асарлари ёки партиявий нолегал газетга ҳамда варақалар бўлишининг ўзи ғалати кўринарди.

Катя ҳар қалай романларнинг аввал биринчисидан, кейин иккинчисидан ўн-ўн беш саҳифа ўқиб, сўнгга учинчидан ҳам беш-ўн саҳифа мутолаа қилиб кўрди. Бироқ бу мутолаа юзаки эди. Улардаги воқеалар қизнинг онгига таъсир қилмай кўланка янглиғ липиллаб ўтаверди. Қизнинг ҳозир бутун диққат-эътибори соатда эди. Тош ссилган оддийгина девор соати. У бир

маромда чиқиллар экан, капгири уёқдан-буёққа бориб келиб турарди. Лекин буларнинг барида кишини тинчитадиган қандайдир бир нарса бор эдики, эҳтимол, милларнинг ҳаракати вақтнинг ўтаётгани, ҳаётнинг тўхтаб қолмаганидан далолат бераётгани учун ҳам шундай туюлаётгандир.

Катя нонуштадан сўнг хонасига қайтиб, биринчи бор унга назар ташлаганида эрталаб соат саккиз эди. Чой ичиб ўтиришганида Насимович ўзича ҳисоб-китоб қилиб кўрганди. Унинг айтишича, Томскдан олдинги схирги пристань — Чернильшчиковога қадар бўлган масофа қуруқликдан юрганда йигирма чақиримдан ошмас экан. Бундай масофани Гранит беш-олти соат ичида босиб ўтиши мумкин. Лекин, турган гап, у кундуз куни йўлга чиқмайди. Унинг ихтиёрида оқшом ва тунги соатлар бор. Шаҳарга у тонготарда, полиция амалдорлари ва махфий айғоқчилар ширин уйқуда ётган пайтда кириб келади. Демак, Гранит бу ерга, Насимовичнинг уйига ҳаш-паш дегунча кириб келиши мумкин.

Эрталаб соат саккизда Катя ўзича, агар Акимов соат ўнгача келмаса, демак, Насимовичнинг барча ҳисоб-китоблари асоссиз бўлиб чиқади, дея дилига тугиб қўйди. У ҳолда Акимов умуман келмаган, пароходдан кечкиб қолган бўлиб чиқади. Буёғига ушнг тақдири нима бўлишини ҳеч ким билмайди.

Мана, соат ҳам ўн марта занг чалди. Катя дивандан туриб, хонада уёқдан-буёққа юрди-да, сўнг қулоқ сола бошлади. Бирдан уёқда, уйнинг нариги томонидан эшик тақиллаб; шивир-шивир гаплар, стулларнинг нари-бери сурилгани эшитилди. «Келди!» — хаёлидан ўтказди Катя. Ҳаяжоннинг зўридан унинг ёноқлари қизариб кетди. У энди йўлнинг очиқлиги, Стокгольмгача бемалол бравериши мумкинлигини айтиб, Акимовни хурсанд қилмоқ учун хонасидан югуриб чиқмоқчи бўлди. Бироқ икки-уч қадам юргач, таққа тўхтаб қолди. Уёқдан, Насимовичнинг хонасидан аллақандай аёлнинг вижир-вижир гапиргани эшитилди. Катя дарров тушунди: тикувчининг бугун буюртма қабул қиладиган куни бўлиб, дастлабки сатанлар ташриф буюришганди.

Катя қайтадан гужанак бўлиб диванга ётди-да, мўлжалланган вақтни яна икки соат орқага сурди. У

Ўзича шундай мулоҳаза юритарди: «Унинг келишини эрталабки соат ўн билангина чеклаб қўйишнинг ўзи тентаклик. Ахир у поездда келаётгани йўқ-ку. Чарчаган бўлса керак. Бунинг устига ёмғир ёғиб, ҳаммаёқ пилчираган, йўллар лой. Бунақада одам шаҳарда юришга қийналади-ю, ўрмонда юришнинг ўзи бўлади-ми».

Соат бир маромда чиқиллаб турибди. Катя кўзларини юмиб, ухлашга уриниб кўрди, лекин ухлай олмади. Уёқда, Насимовичлар томонида ҳамон эшик тақирлаб, одамларнинг уёқдан-буёққа юриши, стулларнинг нари-бери сурилиши эшитилиб турарди. Бироқ энди Катя бошини кўтармай ётаверди. Томсклик сатангларнинг вижир-вижири, пан тикувчининг дўриллаган овози эшитилиб турарди. Бу хонимчалар қаёқдан кўпайиб кетди ўзи? Катя қишда бўладиган барча байрамларни эслай бошлади. Ҳа, албатта, рождество яқинлашиб келяпти, уёғига Янги йилгача ҳам озгина вақт қолади... Янги минг тўққиз юз ўн еттинчи йил. У қандай бўларкин? Тарих саҳифасига қандай ёзиларкин?

Акимов соат ўн иккида ҳам келмади. Катя кутиш фурсатини яна икки соат орқага сурди. Буни қиз оддийгина изоҳларди: Акимов — тажрибали конспиратор. Насимовичникига кириб келишидан аввал у албатта уйни кузатув остига олади. Кузатув эса уни хурсанд қилмайди. Аёллар тикувчининг уйига кетма-кет келиб туришибди. Турган гап, Иван буларнинг кимлигини дарҳол тушуниб олади. Юз-кўзига кишининг кўнглини айнитадиган даражада упа-сурма чаплаган бу димоғдор маҳаллий сатангларни бир чақирим нардан билса бўлади. Катя кеча шаҳарда адашиб-улоқиб юрганида бунақа хонимчаларнинг жуда кўпини кўрди. Табиий, Иван бирон панароқ жойда кутиб ўтирган бўлса керак. Бу ерда у соат учдан олдин пайдо бўлмайди. Ахир Насимович буюртмани соат иккигача қабул қилади. Унинг лавҳасида «Хонимлар либоси. Олий сифат қилиб тикилади», деб ёзиб қўйилган сўзлар остига ёпиштириб қўйилган оқ қоғозда: «Буюртмалар сешанба, пайшанба, шанба кунлари кундуз соат 10 дан 2 гача қабул қилинади. Бошқа шаҳарлардан келган буюртмачилар истаган пайтларида келаверишлари мумкин», — дейилган-ку.

Насимовичнинг лавҳаси ва унинг остидаги эълонни эслаб, Катя ўзича илжайиб қўйди: «Бошқа шаҳарлардан келган буюртмачилар!» Махфий квартиранинг эгаси буни жуда яхши ўйлаб топибди. Томскда бошқа шаҳардан келган қанақа буюртмачилар бўлиши мумкин? Наҳотки Красноярск, Новониколаевск ва Омсклардан одамлар бу ерга кийим тиктиргани келишса? Бошқа шаҳардан келган «буюртмачилар» — бу унинг ўзи, Иван Акимовга ўхшаган одамлар бўлади... Насимовичнинг квартирасида ана шу ном билан талайгина одамлар туриб кетишган бўлишса керак...

Бироқ иккидан кейин ҳам наримлик қочоқ пайдо бўлмади. Соат учда Катянинг кичкинагина хонасига Насимович кириб келди.

— Қалай, Зосенька, ёлғиз ўтиравериб зерикмадингми? — У Катяга диққат билан тикилди-да, сўнг юзида маънос бир ифода пайдо бўлиб, бошқа мавзуда гап очди: — Гранит келмади, Зосенька. Буёғига кутишнинг фойдаси йўқ. Пароходда келишнинг негадир иложи бўлмади. Ундай десам, нега иложи бўлмагани аён. Гранит Наримда, пароход эса Колпашеводан жўнаган. Ушовидан тушови қиммату, лекин ҳаммаям унга улгуравермас экан. Хулласи калом, поёнсиз бўшлиқ, Сибирь дейдилар бу ерни.

— Гранит қўлга тушган бўлиши ҳам мумкин-ку? Айтайлик, ўша ерда, сургуннинг ўзида ёки йўлнинг бирор жойида ушлаб олишган бўлса-чи? — гарчи бунга жавобан Насимовичнинг нима дейишини билса-да, сўради Катя.

— Ҳаммаси бўлиши мумкин. Биз ақлли одамлармиз, ҳамма ишни олдиндан ўйлаб, етти ўлчаб бир кезамиз. Лекин душманмиз ҳам, Зосенька, аҳмоқ эмас. — Насимович бир оз сукут сақлаб, эшик томон назар ташлади-да, деярли шивирлаб давом этди: — Биласанми, Зося, Стася сенинг пристандаги саргузаштларинг ҳақида билмай қўя қолгани маъқул. Уни ташвишга қўймайлик. Юраги чатоқроқ...

— Майли, пан Насимович...

— Уртоқ Насимович, — дея хил илжайди тикувчи.

— Ҳа, албатта, ўртоқ Насимович. Лекин тарки одат — амримаҳол дегандай...

— Хафа бўлмайман. Йўқ, йўқ, пан бўлса пан-да. Ёнг яхшиси амаки, деганингиз маъқул... Энди тушки

овқатга ўтирсак бўларди, Зося-Катя. Эшитяписизми, ана, Стася идиш-товоқни шақирлатишга тушди.

Насимович эшикни хиёл очган эди, ичкарига ҳозиргина печдан олинган карам шўрванинг ёқимли ҳиди гуркираб кирди.

— Тушликдан сўнг, Зося, мен икки соатга бир ерга бориб келаман. Эҳтимол, Гранит ҳақида бошқа ўртоқлар бирон нарса билишар,— деди ўша-ўша овозини пасайтириб Насимович.

— Жуда ажойиб бўларди, Броня амаки. Ғоят хурсанд бўлардим! — дея қўлларини кўтариб, чапак чалганича шиширлади Катя ва бирдан қизариб кетди. «Ҳамма галларим худди шахсан манфаатдор одамникидай чиқяпти,— дея хаёлидан ўтказди қиз. — Насимович чинданам мени Ванянинг севиклиси ёки ундан ҳам бошқачароқ — хотини, деб ўйлаши мумкин. Ахир Ваня билан орамизда, унинг қамоқхонадан ёзиб чиқарган анави чўлтоққина хатини ҳисобга олмаганда, ҳеч нима бўлган эмас-ку».

— Яна ёлғиз ўзинг зерикиб ўтиришингга тўғри келади, Зося.

— Майли, Броня амаки, ўтирсам ўтиравераман.— Улар катта хонага Стася хола бурчакдаги кичкина ошхонадан карам шўрва тўла сопол коса кўтариб чиққан пайтда кириб боришди.

— Бугун, Зосенька, чўчқа гўшти билан карам шўрва пиширганман. Бронислав жуда яхши кўради шу таомни. Мен карам шўрвани сибирчасига пишираман: бир тақсимча тузланган карам, бир бўлак ёғли чўчқа гўшти, озгина картошка ва албатта, икки бош пиёз соламан қозонга,— дея тушунтира кетди Стася хола.

— Жонгинам. Стася, бу дейман, карам шўрванг оғизга теккунча қорин ҳам пиёзнинг пўстидай бўлиб кетадиган бўлди-да,— деди кулиб Насимович.

— Вой бечорагинам! Жуда очиқиб қолибсан-ку... Ҳозир сузиб бераман, Броня. Ўтир, сузлгман. Биринчи бўлиб унга сузаётганим учун мени кечир, Зося.— Стася хола семизлигига қарамай югуриб бориб, ошхонадан нон билан чўмич олиб келди-да, тарелкаларга карам шўрва суза бошлади.

Овқатланиб ўтиришар экан, Стася хола эридан бугунги мижозлар ҳақида гапириб беришни илтимос

қилди. Насимовичнинг олдига турли тоифага мансуб аёллар келиб туришарди. Тикувчи баъзан улар тўғри-сида шундай кулгили гаплар айтардики, хохолаб кулишни яхши кўрадиган Стася хола қорнини ушлаб қоларди.

— Тасаввур қилгин-а, Стасенька, бугунги мижозлардан бири сенга астойдил ҳавас қилишини айтди. Нима дейди дегин: «Хотинингизни қўғирчоқдек қилиб, қандай кийинтириб қўйишингизни тасаввур қил-япман. У фақат сизнинг энг сўнгги мода бўйича тик-кан кийимларингизни кийиб юрса керак».

— Ким экан ўша тентак хотин, Броня? Ёшми ёки қарими?— сўради Стася хола.

— Ёши ўтиб қолган. Юриш-туришига қараганда биронта савдогарнинг хотини бўлса керак.

— Мабодо бирдан малика бўлиб қолса, нима қилар экан, шунини сўрамадингми, Броня? — деди қувноқ ҳазил билан Стася хола.

— Нега энди бундай деб сўрар эканман?— дея ажабланди озғин елкаларини қисар экан Насимович.

— Мен эсам ундан албатта сўраган бўлардим. Кейин унинг нима деб жавоб қилишиниям биламан.

— Хўш, нима жавоб қиларди?— деярли бараварига сўрашди Катя билан Насимович қошиқларини тарелка устида муаллақ тўхтатишганича.

— У албатта, юз мингта кўйлак тиктирардим-да, эрталабдан кечгача ойна олдида уларни кийиб, вақт ўтказардим, деган бўларди.

Катя билан Насимович кулиб юборишди, Стася хола эса тарелкасини ўзидан нарироқ сурди-да, Катяга қараб қўйиб ғазаб билан деди:

— Ўша хонимча яна ўзларини ақлли деб ҳисобласалар керак. Кўрдингми, Зосенька, ер юзида қанақа нусхалар бор.

— Яна биттаси-чи, Стася,— дея давом этди Насимович, — мени илгари ҳам кўрганини айтди. Гапи бўйича, Варшавада мендан инглизча костюм тиктириб олганмиш. Сиз, дейди, пан Насимович, ажойиб одам-сиз, аёлларнинг жонисиз, эсимда, Варшавада барча модапараст хонимлар сизга ошиқи беқарор бўлиб қолишганди.

Насимович билан Стася хола бир-бирларига қандайдир маънодор қараб қўйишди. Уларнинг кўзлари-

даги ифода шундай эдики, Катя беихтиёр, Бронислав Насимовичнинг варшавалик олий малакали тикувчи эканлигидан далолат берувчи лавҳа большевиклар махфий квартираси учун усталик билан ўйлаб топилган шунчаки ниқоб эмасмикин?— деган хаёлга бориб қолди. Балким у ҳатто Варшавада умуман бўлмагандир.

Катя, табиий, бу хаёли ҳақида гапириб ўтирмади. У фақат дилида: «Мабодо шундай бўлган тақдирда ҳам, илойим, ҳеч кимда шубҳа туғилмасин ва Бронислав Насимовичнинг лавҳаси бизнинг ишларимизни муваффақият билан бажаришимизда ёрдами тегаверсин»,— деб қўйди холос.

5

Тушлик овқатни еб бўлишган заҳоти Насимович ўзининг мода бўйича тикилган камзули, қора пальто ва шляпасини кийиб, узун дастали зонтини олди-да, калишини кийиб, уйдан чиқиб кетди.

Катя билан Стася хола идиш-товоқларни ювишди-да, уйни йиғиштира бошлашди. Бироқ тез орада Катянинг ўз ҳужрасига кириб яширинишига тўғри келди: аллаким эшикни тақиллатиб қолган эди. Қўшни хотин экан. Унга карам тузлаш учун икки-уч ҳовуч туз етмай қолибди.

Стася хола унга тузни бажонидил берди-ю, аммо қўшни хотин кетишга шошилмас, бир мавзудан иккинчисига сакраб тинимсиз валдирарди.

Унинг эри извошчи экан. Шаҳардаги барча касб соҳиблари орасидан ҳамма янгиликларни батафсил билиб юриш бобида извошчининг олдига тушадиганини топиш қийин эди.

Бир неча минут ичида извошчининг хотини эрини дастак қилиб, архиерейнинг уйига ўт кетгани, интендантликда ўғирлик қилавериб қўлга тушган офицернинг ўзини-ўзи ўлдиргани, заргарлик магазинини ўғри ургани, бу йилги навигациянинг сўнгги пароходи келган пайтда пристанда содир бўлган олатасир ҳақида гапириб ташлади.

Стася хола кўп йиллардан буён Насимович билан яшаб, ҳаётдаги икир-чикир воқеалар оқими орасида муҳимини номуҳимидан ажрата билишга ўрганиб қолган эди. Қўшни хотин пристандаги облава тўғрисида гап очган заҳоти Стася хола сергак тортди.

У қўшни хотиннинг уёқ-буёқдан тўйгузича валдирашига қўйиб берди-да, сўнгра гапни яна пристандаги воқеага бурди.

— Кимни ушлашмоқчи экан, дейсизми?— дея қайта сўради қўшни хотин Стася холанинг қизиқиб қолганидан руҳланиб.— Мен сизга айтсам, қўшнижон, аллақандай бир зотни ушлашмоқчи экан. Айтишларича, нақ Питернинг ўзидан буйруқ келганмиш: ушлайсанлар, вассалом, деб. Мабодо ушлай олмасаларинг, маъзур тутасанлар, мукофотни ҳам, унвонни ҳам тушларингда кўрасан, дейилганмиш ўша буйруқда. Шунинг учунаму ўлиб-тирилиб ҳаракат қилишган-да.

— Ушлашибдими уни?— дея сўради Стася хола нафасини ичига ютиб.

— Э, қўшнижон, айтишларича, мана мундоқ бўлганмиш: улар пароходни ўраб олишибди-да, нарвонда ўша зотни кута бошлашибди. Ундан эса сира дарак йўқ эмиш. Шу пайт еполит таққан ўша қуриб кетгурлардан бири халойиқ томон қараб қолса бўлармишми. Ўша зот денг, оломон орасида кулиб турганмиш. Қани, қўлингдан келса, тумонат одам ичида мени ушлаб кўр-чи, дегандай кулармиш. Ахир ҳозирги замонда одамлар қамоқдан қочган бир кишини бўрилар галасига осонгина топшириб қўйишармиди дейсиз? Ҳамманинг жонига теккан ўша подшоҳнинг малайлари, барчанинг кўрарга кўзи йўқ уларни. Халқ уларни кўрса, Азроилдан қочгандай қочади.

— Хўш, уёғи нима бўлибди?— бетоқат бўлиб, қўшни хотинни қисталам қилди Стася хола.

— Нима бўларди? Шундай бўлибдими, улар пароходни ташлаб, дебаркадердан чиқадиган жойни тўсиб қўйишибди. Ҳар бир одамни бошдан-оёқ тинтиб чиқаришибди. Эрим йўловчи оламан, деб ўша ерга борган экан, қопқонга тушиб қолибди. Отдан ҳам, извошдан ҳам айрилдим, деб ўйлабди. Лекин худо бир сақлабди. Бироқ анави зот ерга кирибдими, осмонга учибдими, изсиз ғойиб бўлибди-қўйибди.

— Ўша одам эркак эканми ёки аёлми?— дея юрак ютиб сўради Стася хола.

Қўшни хотин қўлларини силкитиб қўйди, лекин унинг бундақанги мушкул ҳолга биринчи бор тушиши эмасди. У ёлғон-яшиқни қалаштириб ташлади:

— Ким билади дейсиз! Бир одам-да. Чамаси, у эр-

как ҳам, аёл ҳам бўлиши мумкин. Демак, қандай хоҳласа шундай кўриनावериши мумкин экан...

Шундан сўнг у алмойи-алжойи гаплар гапира бошлади. Стася хола қўшни хотиннинг гапига ортиқ қизиқмай қўйди. Аёл буни дарров тушунди шекилли, туз учун миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

Эшик ёпилган заҳоти Стася хола шоша-пиша Катянинг хонасига кирди.

— Эшитдингми, Зосенька?

— Ҳаммасини эшитдим, — гарчи қўшни хотиннинг ҳикоясидан қаттиқ ҳаяжонга тушган бўлса-да, хотиржамлик билан деди Катя. «Ваняни кутиб, унга тузоқ қўйишгану, лекин мени кўриб қолишган», дея ўйлади у. Кеча Насимович унга ана шу тахминни айтганида, қиз дилида бунга ишонмаган эди. Ишонмаганда ҳам камтарлик қилиб ишонмаганди. Хўш, у революция учун қандай улуғ иш қилибдики, полициячиларнинг бутун бир отряди дебаркадердаги катта оломоннинг йўлини тўсиб, уни ушлашга отилсин? Йўқ, йўқ, шунчаки тўғри келиб қолган, холос. Сўзсиз шундай. Лекин энди Катя бошқача фикрда эди. Унга полициянинг ҳаракати анчайин мантиқий туюла бошлади. Акимов парохода йўқ экан, уни эса Прошкин кўриб қолди ва буни муваффақиятсизлик эвазига берилган мукофот тариқасида қабул қилишди. Осмондаги лайлакнию ушдаша олмади, энди, табиий, ердаги синчалакни тутиб олишга уриниб кўришди. Дарвоқе, Катя унчалик синчалак ҳам эмас. Уч йилдан бери у яширин комитетнинг топшириқларини бажариб келади. Унча муҳим топшириқлар эмас, албатта, лекин ҳар қалай... Қамоқхонага передача олиб боради, партиявий адабиётни керакли жойларга етказиб беради, ма-на ҳозир паспорт билан пул бериб юборишди. Тўғри, у ҳали митингларда чиқиб нутқ сўзлаган эмас, лекин солдатларнинг олдига борган, қўшимча қиймат пайдо бўлишининг нозик томонлари ҳақида суҳбат тайёрлаб қўйган. Бир куни акаси Саша унга тасалли берган эди: «Сенинг ҳам, менинг ҳам гапимизга албатта қулоқ солишади, Катюха. Ота-онамиз, гарчи черковда оят куйловчиларга мутлақо алоқалари бўлмаса-да, бизга жуда жарангдор овоз инъом этишган».

Ана шу мулоҳазалари ҳақида Катя ҳеч нима дема-

ди. Насимович «Стася холангнинг юраги чатоқроқ», дея уни огоҳлантириб яхши қилган экан.

— Қўшнингиз жуда вайсақи хотин экан, Стася ҳола. Бирпасда шунча гапларни гапириб ташладик, одамнинг эси тескари бўлаёди.

Катя бу сўзларни юзида табассум билан иложи борича қувноқ бир оҳангда айтдики, унинг бундай беғам кўринишидан Стася холанинг дарҳол кўнгли жойига тушди. Аёл ўз хонасига кириб кетди ва каравотнинг гичирлашига қараганда дам олгани ётди. Қош қорайиб бормоқда эди, шаҳар ёмғир, туман ва тутундан иборат қалин парда ортига яширинди. Катя ҳам юмшоқ кафтини боши тагига қўйиб, каравотга чўзилди.

6

Насимович ўзи ваъда қилганидек икки соатдан кейин эмас, камида беш-олти соатдан сўнг қайтиб келди. У Катянинг хонасига кириб улгурмасиданоқ, қиз тикувчи унинг ҳаётида янги вазият пайдо бўлгани тўғрисида хабар олиб келаётганини тушунди. Катя каравотдан сапчиб турди-да, истаган дақиқада тикувчининг ортидан йўлга равона бўлишга тайёр ҳолда уни тик туриб қарши олди.

Насимович фақат пальтоси билан шляпасинигина эмас, ҳатто калишини ҳам ечмаган эди.

— Қани, паничка Зося, бошқа квартирага отлан Шаҳар нотинч,— деди Насимович паст овоз билан.

— Нима гап ўзи, Броня амаки?

— Арзимас гап, Зосенька. Кузатув остига тушиб қолдим. Ҳаммасига ўзимнинг қизиққонлигим айбдор. Кеча пристанда эҳтиётсизлик қилиб, маъмурлар шаънига баъзи ножўя гапларни айтиб юборгандим. Бугун эса ортимдан айғоқчи тушди. Бир амаллаб адаштириб келдим. Дафн маросими жонимга ора кирди. Маросимнинг қоқ ўртасига кириб олишга тўғри келди. Темир йўлнинг қандайдир бир назоратчисини дафн қилишаётган экан...

— Эҳ, Броня амаки, негаям қизиққонлик қилдингиз-а?!— деди Катя тезда нарсаларини жойлаш учун чамадонини очар экан...

— Ўтган гапга салават,— дея маънос жилмайди Насимович ва хўрсиниб қўйди.— Сен ҳам, Зосенька

у ерга бориб бекор қилган экансан. Сени қидиришяпти ахир.

— Қидиришяпти?

— Бульварная кўчасидаги хусусий квартираларни босишибди. У ерда касал акасини кўргани келган бир студент қизни қамоққа олишибди. Қиз Бестужев курсларида ўқир экан. Студентлар бир тўда бўлиб, полицмейстер олдига норозилик баён қилиб боришибди. Лекин натижа чиқмабди. Бугун янгидан босқин яшашлари кутиляпти. Варақа ҳам бўлади, албатта...

Катя Насимовичнинг бекорга бундай ғойиб бўлиб кетмаганини тушунди. У фақат орқасидан тушган айғоқчини адаштирмабди, балки, чамаси, яширин марказдаги биронта одам билан учрашиб ҳам келибди.

— Гранит тўғрисида бирон гап борми?— дея сўради Катя.

— Афсус, ҳеч гап йўқ, Зося.

— Йўлга чиқишга тайёрман, Броня амаки,— нарсаларини чамадонга жойлаб, қулфини шақирлатиб ёпар экан, деди Катя.

— Извош дарвоза олдида турибди, Зося. Сени янги жойга ўзим кузатиб қўяман.

— Нима ҳожати бор! Паролни айтинг. Ўзим етиб оламан.

— Йўқ, йўқ, Зосенька. Сён эртагаёқ қишлоққа кетишинг ва хавф-хатар тугагунча ўша ерда туришинг керак. Ана шу тўғрида ҳам охиригача келишиб олганимиз йўқ. Марҳамат қилиб, эътироз билдирма.

— Сиздан битта илтимосим бор, пан Насимович,— тикувчининг қўлидан тутиб, жўшқин оҳангда деди Катя.— Агар Гранит пайдо бўлса, менинг қаердалигимни унга айтиб қўйсангиз.

— Ҳа, ҳа, албатта! Унинг паспорти билан пуллари ишончли жойда. Имонинг комил бўлсин, Зосенька, у сени кўрмай кетмайди. Сўз бераман.

— Раҳмат. Жуда хурсанд бўлардим, Броня амаки!

— Бориб Стася холанг билан хайрлашиб чиқ. У яна кечки овқатга уннаб кетибди. Афсус, овқатлана олмайдиган бўлдик.

Катя жакеткаси билан шляпасини кийиб бўлган эди. У хайрлашиб чиқиш учун парда ортидаги ошхонага кириб кетди. Насимовичнинг қулоғига уларнинг бир-бирини чўлчиллатиб ўпишгани ва Стася холанинг

пиқиллаб йиғлагани эшитилди. Аёл Катяни бир кўргандаёқ ёқтириб қолган эди. Ундай десак, бу меҳр икки томонлама бўлган. Катя ҳам Стася холани худди ўз онасидек жуда яхши кўриб қолганди.

— Ишқилиб эҳтиёт бўл, Зосенька! Сендан илтимос қиламан! Ўзингни эҳтиёт қил. Броня, унга қаттиқ тайинла, ўзини хавф остига қўймасин. Ахир сен ёшларни эҳтиёт қилишинг керак. Улар учун ҳаммаси олдинда ҳали.

Стася хола Катянинг елкаларини силаб, унинг юзига қарай-қарай нақ эшик олдиғача кузатиб борди.

Насимович Катянинг чамадонини олди-да, эшикни очди. Катя яна бир бор Стася холани ўлиб, Насимовичнинг ортидан ташқарига чиқди.

Ҳовли зимистон бўлиб, қор аралаш ёмғир ёғар, шамол ув тортар, аллақерда томдан кўчган тунука тақир-туқур қилар, ярми қуриб қолган терак гичирлаб турарди. Осмон, қаёққа қарама, қоп-қора зулмат пардасига чулганган. Унда на ой, на юлдузлар кўринарди. Бир-икки минут тикилган тақдирингда ҳам — ба-рибир милт этган нур кўзга чалинмасди.

— Шу ерда кутиб тур, Зося. Сени ўзим чақираман.

Насимович пиллапоядан аста тушди-да, овоз чиқармай юриб, йўлакдан ҳовлини кесиб ўтди. Катя бошини кўтариб осмонга қараганича қулоғини динг қилиб кутиб турди. «Ҳаммаёқ зимистон, худди менинг ҳаётимга ўхшайди,— дея хаёлидан кечирди у ва қалбини алланечук бир алам тилиб ўтди.— Бўлди, бас қил, ҳали сен учун ҳеч қандай фожиа содир бўлгани йўқ», дея ўзини-ўзи тинчителишга уринди қиз. Тўғри, ҳадеганда юраги таскин топавермади: кўнгли нотинч эди, аламли туйғу унинг дилини яна бир неча бор яралади.

— Келавер, Зося!— қоронғиликдан Насимовичнинг овози эшитилди.

Катя тахта йўлқадан лойга тушиб кетмаслик учун пайпаслаб қадам ташлаганича овоз эшитилган томон юрди. Тезда унинг олдида кўча эшиги очилди-да, яна Насимовичнинг бўғиқ овози эшитилди:

— Извош бизни муюлиш ортида кутиб турибди. Эҳтиёт бўл, қизим. Тротуарнинг манави ерида ўпирилган жойи бор.

Насимович Катянинг тирсагидан тутганича дадил қадам ташлаб борарди. Шундай зимистонда бу ердан

у илгари ҳам кўп юргани шундоққина сезилиб турарди.

Болотний кўчаси қаттиқ уйқуда эди. Фақат бир уйнинг юқори қаватидаги деразасида заифгина кўкимтир шуъла милтиллаб турарди. Эҳтимол, иконостас олдида шамчироқ ёниб турар ёки биронта одам касалнинг бошида қараб ўтиргандир.

Мана, извошчининг ҳам ёнига етиб боришди. У арванинг ўнг томонидаги шотисига дўға уланган жойда осифлиқ турган фонуснинг хирагина шуъласида ҳурпайиб ўтирарди. От бошини қуйи солганича қимир этмай турарди. Буни кўриб Катя Петроград кўчаларидаги тош ҳайкалларни эслади.

— Айбга буюрмайсизу, хўжайин, шунча кутиб турганим учун алоҳида хақ тўлайсиз,— дея тўнғиллади извошчи совқотган лабларини аранг қимирлатиб.

— Келишиб оламиз!— деди извошчини тинчитиб Насимович.

Катя извошга чиқди-да, Насимович билан ўз чамадони учун жой бўшатиб, бурчакка қисилиб ўтирди.

— Ҳайда, ошна!— деди Насимович бармоқларини шақирлатиб.— Демак, Знаменскаяга юрасан. Келишиб олганимиздек, ошна, аввал Катта Подгорнаядан ҳайдайсан, кейин Дальнеключевский юқори кўчасидан Знаменскаяга буриласан.

— Миллионнаядан юрсак яхшироқ бўларди, барин. Ҳар қалай, тошкўча! Катта Подгорная кўчаси жуда лой-да,— дея тўнғиллади извошчи.

— Яна ўша гапни гапирди-я! Сен билан келишгандик-ку ахир. Йўқ, деганингда, бошқа извошни олган бўлардим,— деди Насимович дағаллик билан.

— Майли, ихтиёрингиз,— зарда қилиб жавоб берди извошчи ва шундан кейин йўл бўйи чурқ этиб оғиз очмади.

Катта Подгорная кўчаси жуда ўнқир-чўнқир экан. Извош уёқдан-буёқга чайқалиб гичирлаганича силкиниб борарди. От тизза бўйи майда шағал ва лойдан иборат бўтқани кечиб қадам ташларди. Аммо Катя Насимович нима сабабдан шу йўлни танлаганини яхши тушунарди: бу ерлар кимсасиз бўлиб, қоп-қоронғи эди. Уйлар худди одамлар арвоҳлар учун ташлаб кетган афсонавий кўшклар янглиғ жуда сирли кўринарди. Бутун кўча бўйлаб битта чироқ ёниб турар, у ҳам бўл-

са, хирагина шуъла сочмоқда эди. Шамнинг қолдиги борлиққа ўзининг сўнгги, қалтироқ нурларини сочиб турарди. Бунақа зимистон ва лой кўчага полиция амалдорлари ўлсаям киришмасди. Тўғри, извош жуда эҳтиёт бўлиб, секин юриб борарди. Бунақа жойда, худло кўрсатмасин, ағдарилиб тушиш ҳам ҳеч гап эмас. Мана, ниҳоят, отнинг тақалари тош кўчада тақирлай бошлади — Знаменская кўчасига чиқиб олишди. Худога шукур! Қуруқ жойга чиқди.

— Банний торкўчасига бур. Шундай яхши. Унг томондан юр. Ҳув анави уйнинг олдида тўхтайсан,— дея кўрсатма бериб борди Насимович.

Извошчи қовоғини солиб индамай ўтирганича орасира тизгинни силтаб, отга далда бериш учун танглайини тақиллатиб қўярди.

Ниҳоят тўхташди. Насимович Катянинг чамадонини олди-да, извошчига кутиб туришни буюрди.

— Бу ерлар қўрқинчли-ку, барин! Одам қалтираб кетяпти. Бу уйларнинг ҳар биттасида қотил бор. Пулини озгина кўпайтирсангиз бўлармиди!— мингиллади извошчи.

— Кўпайтираман, хўп, кўпайтираман, ҳе, пул жонингни олсин!— деди жаҳл билан Насимович.

Бу ланж овоздан унинг кўнгли алланечук беҳузур бўлиб кетди. Агарда қаттиқ зарурат бўлмаганида у ҳозир бу бадқовоқ тамагирнинг башарасига пулни итқитарди-да, тунги шаҳар бўйлаб пиёда жўнаб кетарди. Бироқ шу топда унга извош жуда зарур эди. У ҳали яна бутун шаҳарни кесиб ўтиб, узоқдаги қишлоқ станциясига ҳам бориб келиши лозим эди.

«Бу ерлар чиндан ҳам худди қабристон каби жуда зим-зиё ва сирли экан»,— дея хаёлидан ўтказди Катя Насимовичга эргашар экан.

Улар камида беш минутча йўл юришди. Гарчи атрофни ўраб турган зимистондан Катянинг кўнгли алагда бўлса-да, қиз ўзича Насимовичнинг ҳатто шундай вазиятда ҳам конспирация тўғрисида унутмаганини қайд қилиб қўйди. Улар бир жойда тўхташди-ю, энди бўлса бутунлай бошқа томонга қараб кетишяпти. Унинг ўзи-чи! Вокзалда извошга ўтириб, нақ тикувчининг эшигига қадар борган эди. Лекин шуниси ҳам бор эдики, мабодо бирор фалокат содир бўлса, унинг чамадониди бир кийимлик жун газлама бўлиб, чўнта-

гида савдогар Второв магазинининг муҳри босилган мактуб ҳозир турарди. Хат, муҳтарам варшавалик уста, доимий харидоримизни сизнинг моҳир қўлингизга топширамиз!— деган маънода ёзилганди.

— Шу ерда кутиб тур, Зося!

Насимович чамадонни қизнинг оёғи остига қўйди-да, қия очиқ турган эшикдан ичкари кириб кетди. Катя ниҳоят кўзи қоронғиликка ўрганиб ўзининг икки қаватли ёғоч уй қаршисида турганини кўрди. Пастки қаватдаги деразаларнинг бари қопқа билан ёпиб қўйилган эди, юқори қаватда эса оқиш дарпардалар элас-элас кўзга ташланарди. Уйнинг катта эшиги олдидаги соябонли пиллапоя Катянинг назарида анча қийшайиб қолгандек туюлди. Балким қоронғида шундай кўринаётгандир.

Бирдан Катянинг қулоғига, худди қаердадир эшик ёпилгандай, алланиманинг енгилгина тақиллагани эшитилди. Сўнгра оёқ остида шағалнинг шиғиллагани қулоққа чалинди. Қадам товуши яқинлашиб келмоқда эди.

Эшикдан Насимович чиқиб келди. Унинг ёнида яна аллаким бор эди. Катя унинг аёл киши эканлигини дарҳол фаҳмлади.

— Дугонанг Маша билан танишиб ол, Катя. Дўст бўлинглар. Аразлашиб юрманглар. Қайлиқ топсанглар мени тўйга айтишни унутманглар.— Насимович жилмайди-да, шу заҳоти жимиб қолди. Сўнгра бутунлай бошқача оҳангда, маънос ва бўғиқ овоз билан давом этди: — Алвидо, Катя! Эҳтимол, хайр десак ҳам бўлар. Ёдингда бўлсин: Варшавадан келган уста пан Насимович — Броня амакинг бошингга оғир кун тушганда сенга доим ёрдамга етиб боради.

Насимович Катяни қучоқлади, аммо унинг бу қучиши қовушиқсиз чиқди: тикувчининг қўлида катта тугун бўлиб, унинг оғирлиги Насимовични тротуардан тортиб кетишига хиёл қолди.

— Сизга катта раҳмат, Броня амаки. Кейин Стася холамларга ҳам раҳмат,— дея шивирлади Катя. Бу хайрлашув онларида қиз Насимовичга кўнглидаги энг азгу тилаги: Гранит келиб қолса, унинг шу ерда, йигитнинг ёнида эканлигини айтиб қўйиши лозимлигини яна бир бор ёслатмоқчи бўлди.

Бироқ Катя бу тилагини айтишга улгурмай қолди.

Насимович бир зумда қоронғилик қаърига кириб ғойиб бўлганди. У шу қадар енгил одимлар эдики, қиз ҳатто унинг қадам товушини ҳам эшитолмай қолди.

Иккинчи бўб

1

— Мана бу ердан, Катя, хиёл эгилиб ўт, бўлмасам бошингни тўсинга уриб оласан,— деди Маша улар зинапоядан юриб, ер сатҳидан бир неча поғона пастга тушишгач.

Димоққа тузланган карам ва ириган сабзавотларнинг ҳиди урилди. Маша гугурт ёққан эди, Катя карам тузланган бочкалар, шолғом, лавлаги ва картошка тўла хамбалар қўйиб ташланган торгина даҳлизни кўрди.

— Қишга ғамлаб қўйганмиз буларни. Шаҳарда жуда қаҳатчилик ҳозир,— дея тушунтирди олдинда кетаётган Маша. Катя бирровгина бўлса-да, Машанинг юзини қўрмоқчи бўлди-ю, бироқ гугурт ўчиб қолди. Лаҳза ўтмай олдиндаги эшик оҳиста очилди ва Маша билан Катя икки қаватли ёғоч уйнинг ярим ертўлага жойлашган квартиранинг даҳлизига кириб боришди. Сирасини айтганда, бу квартира ҳам бўлмай, тахта девор билан ҳужраларга бўлинган шунчаки бир тураржой эди: кўчадан кираверишда эшик ўрнига матодан парда тортилган ошхона жойлашганди, даҳлизнинг шундоқ ўзидан худди шундай парда тортилган яна иккита ҳужранинг туйнуғи кўриниб турарди. Нотекис шифт ҳужралар узра эгилиб турар, ярим доира шаклидаги ходалардан иборат деворлар ҳам вақт ҳамда юқори қаватларнинг оғирлиги таъсирида қинғир-қийшиқ бўлиб кетганди. Бироқ нотекис шифт ҳам, қинғир-қийшиқ деворлар ҳам ҳафсала билан оқланган бўлиб, ҳатто иксналар остидаги стол устидаги еттинчи чироқнинг хирагина шуъласида ҳам оқлигидан кўкиштов тусда товланиб турарди.

— Чамадонингни мана бу ерга қўямиз, Катя.— Маша чамадонни олди-да, кираверишига парда осиб қўйилган ҳужралардан бирига киритиб қўйди.— Қани, стулга ўтир, дамнингни ол. Ҳозир чой дамлаб, сени

қайнатилган картошка ва селёдка билан меҳмон қиламан. Кейин гаплашиб оламиз.

Маша уёқдан-буёққа югуриб, дастурхон тузай бошлади. Катя янги дугонасига эндигина разм солиб қарай олди. Маша Катядан хиёл каттароқ кўринарди. Эҳтимол, шундай туюлаётгандир, зеро, чироқнинг хирагина шуъласи қизни анча вазмин қилиб кўрсатарди. Кулча юз, кўзлари шахло, ёшига қараганда анча тўлароқ бўлган Маша эпчил, чаққон, хатти-ҳаракатлари пухта кўринарди. У эгнига узун, кенг-мўл, этаги хиёл кенгроқ қилиб тикилган қора қўйлак кийиб олганди. Бошига ўраган рўмолининг учларини энсаси устидан боғлаб қўйган. Оёғидаги ботинкасининг нақ тиззасига қадар келадиган узун қўнжи ип билан яхшилаб боқланганди.

Катя очиққан эди, у картошкани селёдка ва тузланган карамга қўшиб иштаҳа билан еди-да, устидан аччиқ қилиб дамланган чага ичди. Қиз бу ичимликни умри бино бўлиб биринчи марта ичиши эди. Бу ерда Стася холаникидаги каби пўрсилдоқ ватрушка¹ ёки ёғли чўчқа гўшти солиб пиширилган карам шўрва тўрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди, албатта. У ерда Насимовичнинг гулдай ҳунари ва икки томоннинг розилигига кўра баъзан иш ҳақини натура — ун, сўк, гўшт билан тўлайдиган томсклик бадавлат сатангларнинг саховати қўл келарди.

Маша Катянинг рўпарасига ўтириб, унга тикилиб қаради-да, қандайдир ёш болаларга ўхшаб ийманибгина жилмайди. «У ҳали қизалоқ экан-ку», — дея хаёлидан ўтказди Катя.

— Ешинг нечада, Маша? — ортиқ чидаб туролмай сўради у.

— Исо пайғамбар туғилган кунда йигирмага тўламан. Сеники-чи?

— Сендан анча каттаман. Йигирма иккида.

— Шуям анча бўптими? — дея кулиб юборди Маша. — Биргалашиб қариймиз. Мен ҳатто олдинроқ қарисам керак.

— Нега энди?

— Чунки мен ҳарф терувчиман. Босмаҳонада иш-

¹ Уртасига сузма солинган кулча.

лайдиганлар тез қарийди. Қўрғошиннинг чанги адоғи тамом қилади уларни.

— Мен тўғримда ҳамма гапни биласанми, Маша?

— Билаган. Узим тўғримда эса гапириб бераман. Кейин сен тўғрингдаям қўшимча қиламан.— Шундай дея Маша Катяга самимият билан қараганича яна нйманиб жилмайди...— Биз бу ерда уч киши яшаймиз, опам, мен ва укам. Опам Дуня босмахонага тунги сменага кетди, у билан бир ҳарф қутисида ишлаймиз. Укам Степа ҳозир уйда. У яқинда ўн олти ёшга тўлди. Бойвучча Некрасованинг омборида юк ташувчи бўлиб ишлайди. Дадамларга тортган у—жуда бақувват. Арқон тортишсак, Дуня икковимизни доим енгиб чиқадди! Степа! — деди у товушини кўтариб.— Буёққа келиб, опангларга салом бер.

— Ҳозир,— деган хотиржам овоз эшитилди. Сўл томондаги ҳужра тўйнуғига осилган парда бир четга сурилиб, ичкаридан чироқнинг шуъласида кўзларини қисганича Машанинг укаси: суяклари йўғон бўлса-да, хиёл қотмадан келган, елкаси туртиб чиққан, ёнёқа кўйлагини устидан белига камар тақиб, шимининг почасини этиги қўнжигига тақиб олган норғул йигитча чиқиб келди. Унинг катта юмалоқ бошидаги жингала сочлари ҳафсала билан тараб қўйилганди. Йигитчанинг ниҳоятда жиддий юзида табассумдан асар ҳам кўринмаса-да, лекин кўзлари опасиники каби тортинчоқлик билан мулоғим боқиб турарди. Фақат бу кўзларда Машаникига қараганда диққат-эътибор ва синчковлик кўпроқдек туюларди.

— Лукьянов,— қўлини Катяга узатиб ўзини таништирди йигитча ва хиёл бўғиқроқ товуш билан қўшимча қилди: — Степан.

— Степа,— дея аниқлик киритди Катя. У Степанинг бундай ўта жиддийлигидан беихтиёр илжайиб қўйди-ю, бироқ йигитчани хафа қилиб қўйишдан қўрқиб, дарҳол кулгисини босди.

— Степа бўлса Степа-да,— деди сочларини силки-тиб лоқайдлик билан йигитча.

— Бирпас ўтир, Степашка,— деди укасига қараб Маша. Йигитча итоаткорлик билан меҳмон қиз ўтирган узун курсининг нариги четига чўкди.— Питерлик Катя Ксенофонтова, у бир ўртоқни қутқаргани келган. Лекин бу ерда Катяни айғоқчилар кўриб қо-

лишибди,— деди Маша, гўё икки газ чуқурликка жойлашган ушбу маконда биронта одам унинг гапини эшитиб қолиши мумкинлигидан чўчигандек, овозини пасайтириб. — Биз у билан эртага Лукьяновкага жўнаймиз. Лекин ҳар эҳтимолга қарши билиб қўй: у менинг дугонам. Гап тамом. Уям худди ўзимиздек қишлоқи қиз. Қандай қилиб, нега, нима учун — уёғи билан кимнинг нима иши бор? Тушундингми, Степашка?

— Тушундим,— деди сочларини силкитиб Степа ва ўз ҳужрасига кириб кетди. Йигитча эшик пардасини тушириб кўздан ғойиб бўлгач, Катя Машага дилидаги хавотирликни айтди.

— Степага мен тўғримда гапириш шартмиди? Ҳар қалай, қанча кам одам билса, шунча яхши эмасми, Маша?— дея шивирлади дугонасининг кўзларига қараб Катя.

— Бошқача бўлиши мумкин эмас,— деди рўмол ўраган бошини сарак-сарак қилиб Маша.— Степа ҳаммасини билиши керак. Пан Насимович ҳеч нимани яширмай, бор гапни унга айтиб беришни буюрган. Уларнинг Дуня икковимиздан ташқариям ўзаро ишлари бор.

— Унда узр, Маша,— деди хурсанд бўлиб Катя ва беихтиёр ўтмишдаги бир воқеа эсига тушди: ўшанда улар Ваня Акимов билан Нева соҳилидан аста юриб боришарди. Офтоб чарақлаб турган бўлса-да, яхшигина шамол эсмоқда эди. Кўкимтир тўлқинлар гранит қопланган соҳилга шовиллаб уриларди. Эрта баҳор эди. Дов-дарахт куртак ёзганди-ю, аммо япроқлар кўринмасди, ҳали табиатнинг тантана қиладиган дақиқаси етиб келмаганди. Ҳаво гоҳ салқин, гоҳ илиқ ва мулойим бўлиб, гард йўқлигидан мусаффо ва тиниқ кўринар, гоҳида эса, аксинча, кўпчиган ернинг ҳидига тўйинган бўлиб, қандайдир майда ёпишқоқ чангни ўзига сингдириб олганидан қуюқ туюларди. Баҳор— муҳаббат фасли, ернинг ҳосилдорлиги-ю, инсоннинг зурриётига бўлган муқаддима.

Улар тинимсиз гапиришарди. Ваня революция тўғрисида унинг битмас-туганмас кучлари ҳақидаги фикрини баён қиларди. Ахир ҳар бир ишчи, дерди Ваня, бу потенциал революционер. Бугун у ҳали пишиб етилгани йўқ, лекин эртага, эртага... Ваня қизга тушу-

нарлироқ бўлсин учун хаёлан ўхшатиш излайди... Кейин бирдан ўша ўхшатишни топади. У Катянинг диққатини куртакларга жалб этади. «Уларнинг нақадар кўп эканлигини кўряпсан. Бугун улар ҳали очилганича йўқ, уларни нозик пўстлоғи тутиб турибди, эртага эса улар шодон япроқ ёзади-ю, борлиқни танимай қоласан. Ана ўшанда табнат кучларининг бундай гуркирашини ҳеч нима, ҳеч қандай куч тўхтата олмайди.

Революциянинг ҳам муқаррар ўз қонунлари бор».

«Ҳа, Ваня, ҳа, сен ҳақсан. Мана ўша куртаклардан ёзилган япроқлар. Маша, Степа. Уларсиз Насимовичнинг қўлидан нимаям иш келарди! Насимович, Стася хола бўлмаганида менинг ўзим нима қила олардим? Турган гап, Прошкиннинг қўлига тушардим. Энди бўлса курашаман, курашгандаям шундай курашайки», дея хаёлидан ўтказарди Катя. Насимовичнинг қоронғи ҳовлисида ўтказган ўша оғир дақиқалардан сўнг у анча дадиллашиб, қалбида жасорат туя бошлаган эди.

— Сени ҳам ишдан қўйдим шекилли, Маша? Айбга буюрмайсан-да энди.— Катя миннатдорчилик билдирмоқ ниятида Машанинг қўлини ушламоқчи бўлиб қўл чўзди. Лекин қўли қандайдир юмшоқ, аммо одамнинг этига ўхшамайдиган бир нарсага тегди.

Маша қўлини кўтарди, шундагина Катя қизнинг қўли доқа билан ўраб қаттиқ боғлаб қўйилганини кўрди. Қандай қилиб буни у илгари пайқамасди экан? Ҳа, лекин у бошқа нарсени сезган эди, Маша нуқул унинг олдида ёнламасига турар, битта елкасини қийшайтириб, қўлини орқасига яширмоқчи бўларди. Катя, қизнинг ўзини тутиш одати шунақа-ю, хиёл нозланаётган бўлса керак, деган хаёлга борган эди.

— Қўлингга нима қилган?— дея сўради Катя Маша кўчадан унинг чамадонини кўтариб киргани учун хижолатга тушиб.

— Тўйгача тузалиб кетади!— деди ноҳушгина кулиб Маша ва табуреткаси билан сурилиб Катяга яқинроқ ўтирди.— Аввалига шунчаки хиёл тилинган эди. Дадам чўртанбалиқ олиб келгандилар. Уни тозалай туриб, билмасдан қўлимни оғзига тиқиб олгандим, тилимни кетди. Ўтиб кетади деб ўйладим! Эртасига ишга бордим. Босмахонада бармоқсиз ишлаб бўлмайди. Ҳар бир ҳарфни бармоқлар билан олиб, қаторга териш

жерак. Ярага бирор кир нарса тушибди шекилли. Патос бойлаб, шиша бошлади. Докторга борувдим — суюқ дори берди. Лекин нафи тегмаяпти. Борган сари баттар бўляпти. Ҳарф тера олмаяпман. Ун кунга отпуска беришди. Шу боисдан ҳам сен билан қишлоққа кетяпман.

— Янаям зўрайиб кетса-чи? Қўлсиз қолмайсанми? — ташвишга тушиб сўради Катя.

— Йўқ! Дадам тайганинг дориси билан даволашни ўргатдилар.

— Бекор қиласан, Маша. Ҳайронман — ўқимишли қиз бўлсангу, табибдан даволанаман десанг, — деди ёзгириб Катя.

— Йўқ, йўқ, бу шунчаки табобат эмас. Кейин даданинг ўзлариям табиб эмаслар. Бу доривор ўсимлик. Қандайдир япроқ экан. Уни илиқ сувга солиб қўйсанг, худди ҳозиргина дарахтдан узиб олингандай кўм-кўк бўлиб кетаркан. Бутун маддани бирпасда сўриб оларкан. Ёш кедрнинг тоза қатрони эса яранинг тез битишига ёрдам бераркан.

— Эҳтиёт бўл, Маша, яна баттар бўлиб юрмасин!

— Уч кундан бери шу дорини қўяяпман, анча яхши бўлиб қолди. Сенинг ўзинг ҳақингда эса, Катя, гап бундай, қулоқ сол, — дея бутунлай бошқа мавзуга кўчди қиз овозини пасайтириб, — у ерга, Лукьяновкага борганимизда сен ўзимизники, менинг босмахонада бирга ишлайдиган дугонам бўласан. Бўлмасам, қаердан келди, нега келди, деб бошимизни қотиришлари мумкин. Ҳақиқий паспортингни яшириб қўй, мана сенга босмахонанинг пропускиси. Дугонам Катя Кандрашинадан қолган. Шу йили ёзда сил касалидан ўлди бечора...

— Ёши нечада эди?

— Энди йигирма бирга кирганди. Қўрғошин чанги адоий тамом қилди уни. Ун тўрт ёшида босмахонага шогирд бўлиб келганди, мана, олти йил ичида тамом бўлди. Жуда ўқимишли, чиройли қиз эди. Дунёда ёлғиз онасигина қолди.

Катя ҳозир кўзлари жиққа ёшга тўлган Машага қараса, ўзини ҳам йиғидан тийиб тура олмаслигини ҳис этиб, бошини қуйи солди. «Эй худойим, бу бағри-тош, қўтир дунёда қанчадан-қанча навқирон, ажойиб инсонлар ҳақиқий ҳаётнинг мазасини тотишга улгур-

май ҳалок бўлиб кетишяпти ахир», — дея ўйлади Катя, ҳозир дилида пўрсилдоқ башараси иржайиб турган Прошкин тимсолида намоён бўлаётган бу нобоп дунёга нисбатан кучли интиқом туйғуси ўт олар экан.

Катя дилида ҳаяжон билан Машанинг қўлидан марҳума қизнинг пропускини олди-да, уни бир оз тутиб тургач, авайлаб очиб кўрди. Бироқ унга ёрдам бераётган ўша қизнинг сиймосини илғаб бўлмади. Пропускнинг усти ҳам, ичи ҳам ўнгиб кетган бўлиб, ҳаммаёғига босмахона бўёғи чапланганди. Фотосуратни кўриб бўлмасди. Муҳрнинг бўёғи суркалиб кетган, вақт ўтиши билан фотосуратнинг ранги ўчиб, унда тасвирланган одамнинг афт-башарасини таниб бўлмай қолганди. Лекин ҳар қалай суратнинг борлиги яхши бўлди, чунки ҳужжат анча ишонарли кўринарди. Айбга буюрмайсан, яхши қиз. Бу дегани сени, сенинг хотирангни таҳқирлаш эмас, албатта, ноилож шундай қилишга мажбур бўляпмиз. Сенга шафқат қилмаган, ёш умрингни хазон этган душманларга қарши кураш шунини тақозо этяпти. Катя яширин чўнтагининг тугмасини ечиб, Катя Кандрашинанинг пропускини авайлаб солди-да, зимдан Машага қараб-қараб қўйганича хаёлга чўмди.

— Қани энди ухлаймиз, эртага азонда уйғотаман, — деди Маша ва янги дугонасини парда ортидаги ҳужрага бошлади.

Катя тезда ечиниб, ўринга кирди-ю, гужанак бўлиб ётиб олди. Лекин ҳадеганда уйқуси келавермади. Ҳар хил нарсалар хаёлини олиб қочаверди: Маша ҳақида, индамас Степа, Катя Кандрашина тўғрисида, Ваня Акимовнинг тақдири, Сибирь ҳақида ўйлаб кетди. Катя Сибирь тўғрисида озмунча гап эшитганми, энди қиз уни фақат ўз кўзи билан кўрадигина эмас, балки Иркутск тракти бўйлаб талайгина чақирим йўлни пиёда босиб ўтади. Декабристлар, Чернишевский, партиясидаги энг асл одамлар шу йўлдан ўтишган бўлса керак. Улар бу йўлдан маҳбус сифатида, кўпчилиги қўл-оёғига кишан урилган ҳолда юриб ўтишган... Эҳтимол унинг тақдири ҳам шундай бўлар. Қўрқмайдимиз? Дилида хавфсирашнинг аломатлари йўқми мабодо? Йўқ, йўқ. Ёш умрлар хазон бўлаётган, истеъдодлар абгор қилинаётган, ватанга шуҳрат келтириши мумкин бўлган иқтидорли одамлар уни тарк этаётган, урушда

инсон қони дарё-дарё бўлиб оқаётган бир пайтда қандай шубҳа бўлиши мумкин ахир?

Уй-хаёллар занжири қаерда узилиб қолганини Катя кейинчалик эслай олмади. Қиз эрталаб Машанинг қўли елкасига текканидан уйғониб кетди.

— Катюша, тур ўрнингдан. Ер-кўкни билиб бўлмайди — ҳаммаёқ оппоқ қор.

Катя сакраб ўрнидан турди-да, югуриб дераза олди-га борди. Степа дераза қопқасини очиб қўйган экан. Қиз оёқ учида туриб, бўйнини чўзганча ромнинг юқори қисмидам ташқарига қаради. Бутун борлиққа оқ момиқ гилам тўшалганди. Уйлар, йўлақлар, тош йўл, дов-дарахт қорга бурканган эди. Ҳали тонг отмаганди-ю, бироқ кўча ёп-ёруғ эди. Буларнинг баридан, гўё қорбобо сеҳрли ҳассасини тўқиллатиб ўтгандек, эртанинг иси келиб турарди.

Катя тезда ювиниб, деворда осиглиқ турган ойна олдида сочларини тараб олди. Маша аллақачон нонуста тайёрлаб қўйган экан — стол устидаги сопол товоқда тозаланган картошка, тарелкада кечагидек селёдка билан пиёз, жавдар нон ва сули ёрмасидан пиширилган бўтқа турарди. Столда Степа ўтирибди. У худди кечагидек, сочларини силлиқ тараб жиддият билан турарди. У Катяга бир зум қараб турди-да, дарҳол кўзини олиб қочди. Йигитчанинг хиёл қирғийбурун, озгин юзидан ҳеч нимани англаб бўлмасди. Катянинг унга ёқаётганиниям, ёқмаётганиниям билиш қийин эди. Бироқ қиз унинг нигоҳи ўзига қаратилганини ҳар дақиқада сезиб турарди. У тўсатдан ўгирилиб қараган эди, йигитчанинг ўзига тикилиб турганини кўрди. Катя Степанинг бундай қарашидан ўзини ноқулай ҳис этарди-ю, лекин нимаси биландир унинг диққатини ўзига тортаётганини тушуниб турарди.

— Овқатни ўзинг пиширасанми, Маша? — сўради Катя ва ҳўл қўлларини бир-бирига ишқаб столга ўтирди.

— Тўғри келганида. Баъзан Дуня пиширади, баъзан мен. — Маша Катя олишга қийналмасин, деб чага қуйилган идишни стол четига суриб қўйди.

— Степа-чи, у қандай вазифани бажаради? — сўради яна Катя табассум қилишга журъати етмай.

— Менга ҳам иш етиб ортади! — дея хитоб қилди Степа. — Утин арралаш, ёриш, сув ташиш, печкани иси-

тиш, навбатда туриб нон олиб келиш — ҳаммаси менинг зиммамда. — Шундай дея у негадир бир оз уялиб, қизариб кетди. Маша укасига далда бергандай, унга пинҳона бир меҳр билан қараб қўйди.

— Бу томондан Дуня икковимизнинг сираям таъи-вишимиз йўқ. Ҳаммасини ўзи бажаради. Ишиям биз-никидан кам эмас. Фақат тўнги сменада ишламайди, холос. Лекин бунинг эвазига бошқа ишлари кўп...

Маша «бошқа ишлар» тўғрисидаги тафсилотларни гапириб ўтирмади, зеро, Степа, бас, уёғини гапирма, дегандай кутилмаганда опасига ўқрайиб қўйган эди.

— Хўп, сизларга оқ йўл, мен эсам борай энди. У ердагиларнинг ҳаммасига салом деб қўй, Машуха. — Шундай дея Степа қўлидаги чашкасини тўнкариб, ўр-нидан турди. У қулоқчини билан калта пўстинини кийди-да, кўздан ғойиб бўлди.

— Тушликка нон-пон олдингми, Степашка?! — дея укасининг ортидан қичқариб қолди Маша. Лекин бу пайтда эшик шарақлаб ёпилган бўлиб, йигитча опаси-нинг галини эшитмай кетиб қолганди. — Жуда олов-да, укам тушмагур, — деди меҳри товланиб Маша ва стол-нинг бир четига рўмол ёзиб, йўлга егулик ҳозирлай бошлади.

2

— Авваламбор шошилмаймиз, Катя, — деди тадбир-корлик билан Маша дарвозадан кўчага чиқишгач. — Йўл олис. Аста-секин, шошилмай кетаверамиз. Қадам-бақадам... Ойим шунақа дейдилар.

Шаҳар истар-истамасгина уйғона бошлаган эди. Уларнинг ёнидан сургалиб бир арава ўтди. Гилдирак-лари музлаб, ўқига ёпишиб қолганидан айланмас, тош йўлга урилиб учқун сачратганича чийиллаб борарди. Қизлар елкаларида челақ осиглиқ обкаш кўтарган аёлларга дуч келишди. Водопровод будкаси ёнида че-лакларнинг шақир-шуқури, одамларнинг тўнғиллаши, трубадан отилиб чиқаётган сувнинг шовуллаши эши-тилиб турарди. Нон дўконлари олдида навбатда турган одамлар илонизи бўлиб саф тортишган. Уларнинг елка-ларида бўр билан ёзилган йирик-йирик рақамлар оқа-риб кўринарди. Шаҳарда нон етишмас эди. Одамлар паёк учун деярли туни бўйи навбатда туриб чиқишар-

ди. Улар индамас, лекин энди биринчи кунлардаги рухий тушкунлик ўрнини қандайдир совуқ бир ғазаб эгаллаганди.

Маша билан Катя опа-сингилнинг ўзгинаси. Маша оёғига пийма, эғнига калта пўстин кийиб, бошига шол-рўмол ўраб олган. Катя ҳам худди шундай кийинганди. Катя жакети билан шляпаси, ботинкаси билан чамадонини Машаникида қолдирди. Унинг кийим-бошлари бу об-ҳавога тўғри келмасди, Сибирь қиши билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ноилож Дунянинг кийимларини кийиб олишга тўғри келди.

Аста-секин, шошилмай юришга келишиб олишган бўлса-да, қизлар аслида илдам одимлаб боришарди: уларни бундай юришга орқадан эсаётган кучли изғирин билан тезроқ шаҳардан ташқарига чиқиб, қиров босган дарахтлар орасига етиб олиш истаги ҳам мажбур қилмоқда эди. Улар ҳар бири ўз хаёли билан бўлиб, индамай қадам ташлашарди. Маша Лукьяновкада Катяни қандай қилиб яхшироқ жойлаштириш тўғрисида ўйлаб борарди. Отасининг уйи гарчи катта ва ёнига қўшимча хоналар қурилган бўлса-да, жуда путури кетиб, қийшайиб қолганди. Ўз оиласи билан амалтақал қилиб яшаса бўлади... Катя эса гарчанд кутилмаган меҳмон бўлса-да, лекин ҳар қалай меҳмон деган номи бор. Наҳ Петрограддан келган у. Бунинг устига авомдан эмаслиги кўриниб турибди. Ноқулай ҳаётга кўникмаган...

Катянинг фикр-зикри Акимовда эди. У йигитга нима бўлиши мумкинлигини қайта-қайта чамалаб борарди! Пристандаги қуршов эсига тушди... Петрограддан келган анави махфий айғоқчи... Чамаси, улар Акимовга катта аҳамият беришяпти... Пулнияям, кучнияям аяшмаяпти... Наҳотки жандармерия Акимовнинг қочиш режасини барча тафсилотларигача билиб олган бўлса? Ахир-бу тўғрида унинг ўзи ва яна синалган, энг ишсизли уч кишидан бўлак ҳеч ким билмас эди-ку.

Шаҳардан ташқарига чиқишлари биланоқ Катя билан Машанинг башарасига изғирин шамол урилди. Шамол ҳуштак чалар, қор заррачаларини тўзитар, бутазорлардаги сўнгги япроқларни водий бўйлаб қувиб соларди. Қизлар юзларини калта пўстинларининг ёқалари орасига яшириб, тезроқ юра бошлашди. Йўл ўрмон орасига кириб кетган заҳоти шамол тиниб, ҳатто

дарахтларнинг учи ҳам қимирламай қўйди. Қалин ўрмон шамолнинг йўлини тўсиб қўйган эди.

— Мана бу ерда бошқа гап,— деди илжайиб Маша, пўстинининг ёқасини туширар экан.

— Бу ер яхши экан. Бора-боргунча шунақа бўлар эканми, деб қўрқиб кетувдим. Шамолда нафас олиш ҳам қийин бўлар экан,— деди Катя ва рўмолининг учларини ечиб, кўксига тушириб қўйди.

Қизлар эндигина ўрмондаги бу сокинлик ва осойишталик гаштини сура бошлаган ҳам эдиларки, кутилмаганда орқа томондан сирганчиқ йўлда йўртиб келаётган от туёқларининг дўпир-дўпирини эшитиб қолдилар. Уларнинг ортидан қувиб келишмаётган бўлса гўргайди ишқилиб? Қизлар бир-бирларига қарашди-да, тўхтаб, йўлдан ўзларини хиёл четга олишди. Шу заҳоти муюлиш ортидан иккита отлиқ кўринди. Маша булар давлат иши билан қаёққадир кетаётган солдатлар бўлса керак, деб ўйлади. Бироқ Катя бунақа одамларни кўравериб кўзи пишиб қолган эди. «Полициячилар», деган аниқ қарорга келди у. Мабодо сўроққа тутиб қолишса, ўзларини қандай тутиш кераклиги тўғрисида Маша билан бир-икки оғиз гаплашиб олмоқчи бўлди. Бироқ Маша тескари ўгирилганича, яқинлашиб келаётган отлиқларга тикилиб турарди. Отлиқлар эгиларига узун шинель, бошларига телпак кийиб, белларидаги камарларига қилич ва этикларига шпор тақиб олишганди. Уларнинг юзлари мис баркашдай қизариб турган бўлса-да, у ер-бу ерлари совуқдан кўкариб кетганди. Полициячилар қизлар ёнига етиб келишди-да, отларининг тизгинларини тортишди.

— Ким бўладилар ва қаерга кетяптилар?— Катя билан Машага ўқрайиб қарар экан, худди бошқа биров ҳақида гапиргандек қилиб сўради полициячилардан бири.

— Биз босмаҳона ишчиларимиз. Қишлоққа — ота-онамиз олдига кетяпмиз,— дея жавоб берди Катя.

— Нима сабабдан?

— Қўлим лат еган, дугонам эса мени кузатиб бориш учун рухсат олди. Бир қўл билан қаёққаям борардим ахир?— Маша жун латтага ўраб олган қўлига ишора қилди. Полициячилар бир-бирларига қараб олишди-да, сўнг яна қизлар томон ўгирилишди.

— Хужжатларинг борми?— дея сўради шамолда ёрилган дўрдоқ лабларини чўччайтириб полициячи.

— Бўлмасам-чи! Мана,— деди шошилиб Катя ва қўлини қўйнига тикиб, Машанинг ўлган дугонасига тегишли пропускни чиқариб берди. Маша ҳам ўз пропускини узатди.

Лаблари дўрдоқ полициячи карточкаларнинг уёқбуёғини айлантириб кўрди-да, шошилмай уни ўртоғига узатди. Босмахона пропускидек ҳикматнинг тагига етмоқ учун бечоранинг саводи етмаслиги шундоққина сезилиб турарди. Кўриниши мулойимроқ ва ёшроқ иккинчи полициячи қизларга қараб-қараб қўйганича фотосуратларни кўздан кечира бошлади.

— Бу дейман, Кандрашина, ҳамма ёғинга роса бўёқ чаплаб ташлашибди-ку. На кўзинг, на башаранг кўринади! Хулласи калом, поп десанг попга, унинг хотини десанг хотинига ўхшамайсан,— деди димоғи чоғ бўлиб полициячи.

— Ишимизнинг ўзи шунақа, жаноби офицер! Газетани бўёқсиз босиб бўлмайди,— деди Катя ўзининг қиёфаси ўша ўлган қизнинг қиёфасидан фарқ қилиши бирон йўл билан сезилиб қолмаслиги учун полициячига ер чизиб қарар экан. Ўзини офицер деб атаганлари полициячига жуда хуш ёқиб кетди. У ҳатто бу сўзлардан кейин қаддини фоз тутиб, кўкрагини кериб ҳам қўйди.

— Тушунамиз,— деди виқор билан лаблари дўрдоқ полициячи босмахона ишларининг барча сир-асрорларидан воқиф одамдек.

— Мана олинглар,— деди ёш полициячи пропускларни деярли итқитар экан. Сўнгра у отининг биқинига шпор ниқтаганича елиб кетди. Дўрдоқ лабли шериги унинг ортидан от қўйди.

— Қочоқларни ушлашаётган бўлишса керак, бизларни эса шунчаки қизиқиб тўхтатишган,— деди Маша.

— Қанақа қочоқлар?— бутунлай бошқа хаёл билан банд бўлгани учун дугонасининг гапини тушунмай сўради Катя. Шу топда у кеча пан Насимовичнинг, шаҳар нотинч бўлгани туфайли қайта-қайта тинтувлар бўлиш эҳтимоли бор, дея огоҳлантирганини эслаб кетган эди. Полициячилар билан манави учрашувни қиз худди ана шундай баҳолади. Ҳатто йўлда кетаётган ўтқинчиларники, тўхтатиб текширяптими, демак, ақволлари чатоқ экан.

— Қанақа қочоқлар бўларди? Оддий қочоқларни айтяпман, Катюша. Сафарбарлик бир кунгаям тўхтагани йўқ. Яқинда чоллар билан ўсмирларгаям гал келади. Отамизнинг бутун умри тайгада ўтади. Уларнинг айтишларича, ўрмонда махфий ертўлалар пайдо бўлганмиш. Одамлар яширинишаётган эмиш.

— Яқинда революция бўлади! Эски дунёнинг куни битди, Машенька!— қувонч билан хитоб қилди Катя. Ҳар гал революция тўғрисида ўйлаганида қизнинг қалбида қандайдир тушунтириб бўлмайдиган зўр қувонч, келажакдаги бахт туйғуси жўш уради ва унинг оҳангдор товуши бу дақиқаларда бор овоз билан жаранглай бошларди. Тайгада қочоқлар! Чор ҳокимиятининг ҳалокатида озгина вақт қолганининг исботи эмасми ахир бу! Катя Петроградда бу тўғрида ҳеч нима эшитмаган эди: тайгада қочоқлар!

— Қани энди, Катя, тезроқ бонг ура қолишса. Вой, уни қара, полициячилар қайтиб келишяпти,— деди ташвишга тушиб Маша.

— Биттаси от қўйиб келяпти, бошқаси эса кутиб турибди. Қандайдир шумликни бошлашмоқчи,— деди ҳаяжонланиб Катя яна хаёлан Насимовичнинг кечаги хабарини эслади экан.— Ҳар қалай, менинг пропуским уларда шубҳа туғдирган кўринади. Маша, ҳаммасини ўз бўйнимга оламан...

Бироқ Катя бу сўзлари билан нима демоқчи эканлигини айтишга улгурмади. Ёш полициячи отини арабга тўхтатиб, бор овози билан қичқирди:

— Ҳой қизлар! Сизлар қаерга кетяпсизлар ўзи?

— Ольговкага, жаноби офицер,— дея ёлгон гапирди Маша.

— Гап бундай... Дрр, лаънати...— жиловини беаёв юлқиб тортар экан деди полициячи.— Тез орада сизларга икки от қўшилган почта араваси етиб олади, соқчига айтинглари, сизларни Семилужкигача олиб бориб қўйсин. Карпужин буюрди, денглари... Эсингиздан чиқмайдими? Карпужин...

— Раҳмат сизга. Раҳмат!— дея қичқириб қолди полициячининг ортидан Маша. Ана холос! Иш улар кутишганидан бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Дафъатан буни изоҳламоқ учун ҳатто сўз ҳам топилмай қолди.

Полициячилар ўрмон ичига кириб ғойиб бўлишгач,

қызлар содир бұлған воқеа тўғрисида ўйлаб кўрмоқ учун тўхташди.

— Улар нима қилишмоқчи ўзи, Маша? Сен нима дейсан?

— Бир балоси бўлмаса шўдгорда қуйруқ на қилур, Катя.

Қизлар кутилмаганда пайдо бўлган бу жумбоқни ечишга ўзларини ожиз ҳис этган ҳолда қарағай новдалари тагида бир-бирларига қараб ҳайрон бўлиб қолишди.

— Балким улар бизни қамоққа олишмоқчидир? Ўзлари қаёққадир шошилиб кетишяпти-ю, кейинроқ эса почта араваси бизни олиб бориб тўғри уларнинг қўлига топширади.

— Галингда жон бор, Маша! Ҳа, худди шундай бўлса керак, — дугонасининг фикрига қўшилди Катя.

Улар хаёлга чўмиб, жимиб қолишди. Шундайликка шундайку-я, аммо мулоҳазаларда нимадир қовушмаётгандек эди. Қамоққа олишмоқчи? Лекин нима учун, қандай сабабга кўра? Дарвоқе, сабаб тўғрисида бош қотиришмасаям бўлади. Шубҳали кўринишди, вассалом! Аммо нега энди уларни Семилужкига олиб боришлари керак экан? Қайтариб шаҳарга олиб кетганлари осонроқ эмасми? Шаҳарда қамоқхона, терговчи, прокурор, суд бор... Семилужкида эса бўлис авахтасидан бўлак ҳеч нима йўқ. Кейин у ҳам уруш пайти босиб қолган бўлса керак...

— Бекорга ваҳима қилмаяпмизми, Маша? — деди бирдан хотиржам оҳангда Катя. Бу хотиржамликдан унинг ўзи ҳам, дугонаси ҳам анча ўзларини босиб олдилар.

— Балким у кўптак, Семилужкида биз билан кўнгил очмоқчидир?! — хитоб қилди Маша.

— Худди шундай бўлиши ҳам мумкин, — деди Катя. — Лекин асосийси; аравага минамизми ёки йўқми? — дея қўшимча қилди у бир оз сукут сақлаб тургач.

— Утирсак яхши бўларди! Семилужкидан Лукьяновкага қадар сзгина йўл. Бўлмасам пиёда юравериб оёқда оёқ қолмайди. Дод деб юборасан, — деди кулиб Маша.

— Олдинроқ тушиб қолишимиз мумкинми? — сўради Катя.

— Нега мумкин бўлмас экан?

— Бир балоси йўқмикин, деб бошим қотяпти,— деди яна тараддудга тушиб Катя. Бироқ яна мулоҳаза қилиб туришга вақт қолмаган эди. Почта араваси жуда яқинлашиб қолган, отларнинг пишқириши, араванинг ўнқир-чўнқирларда тўқиллаб келиши шундоқки на ёнгиналаридан эшитилмоқда эди.

— Ҳей, отахон, тўхтанг! Карпухин бизни Семилужкигача обориб қўйишингизни буюрди!— дея шўхлик билан қичқирди Маша.

Олдинги ўриндиқда тизгинни ушлаб кетаётган серсоқол қария отларни тўхтатди-да, бостириб пахмоқ телпак кийган бошини хиёл силкитганича деди:

— Бу ерда мендан каттароқ бошлиқ бор...

Қизлар араванинг ичига қарашган эди, қўлида милтиқ билан ғужанак бўлиб ётган солдатни кўришди. Солдат тишини-тишига босганича қаттиқ ухлаб ётарди ва бундан унинг бапсараси ниҳоятда дарғазаб кўринарди.

— Нарироқ сурил, Лука. Карпухин манави қизларни олиб кетишни буюрибди,— деди чол мийиғида кулиб елкаси оша солдатга қараб қўяр экан.

Карпухиннинг номини эшитиб, солдат жағига мушт еган одамдек сесканиб тушди. У тишларини тикирлатганича почта сслинган қоплар устидан сапчиб турди-да, чўчиб кўзларини очди.

— Нима деяпсан?— дея гўлдиради у.

— Нарироқ сурил, деяпман. Манави қизлар аравага ўтиришмоқчи.

— Майли, майли, ўтира қолишсин,— деди уйқу сираб солдат ва шинель ҳамда пўстинга ўралган гавдасини араванинг четига сурди.

Катя билан Маша пайсалга солмай, дарровгина аравага чиқиб, орқа ўриндиққа ўтиришди-да, бир-бирларининг пинжига кириб олишди. Шунақада иссиқроқ бўларди.

Чол «чуҳ, жониворлар», дея қичқирди-да, бир-икки марта қамчинини чарсиллатиб қўйди.

— Ёнераллар от чоптириб ўтганига анча бўлди-ми?— дея сўради у орқасига ўгирилиб. Афтидан, қария олдинги ўриндиқда индамай ўтиравериб зериккан ва гаплашгиси келиб турарди. Катя ҳам имкониятни

бой бермай, аравакашдан баъзи нарсаларни сўраб-суриштиришга аҳд қилди.

— Икки чақиримча йўл юриб қўйишгандир,— деди у.

— Кўпроқ ҳам бўлса керак,— дея аниқлик киритди Маша.

— Минган отлари зўр-да ўзиям!— деди ҳавас билан чол.

— Қаёққа бундай шошилишяпган эди? Худди елдай учиб кетишди.— Катянинг синчков кўзлари қариянинг худди шундай синчков кўзларига дуч келди.

— Катта Дорохово ёнида почтани талашибди, ўша ёққа от қўйиб кетишди.

— Биронта одамни ўлдиришибдими?

— Ўлдиришгаю ўлдиришмапти-я, лекин аравакаш билан почтачини калтаклашибди. Турган гап, пулниям олиб кетишибди.

— Катта пул эканми?

— Бутун бўлисдаги солдатларнинг хотинларига нафақа олиб кетишаётган экан. Қанча пул борлигини — ёлғиз худонинг ўзи билади. Хотинлар билан болалар қўлларини бурунларига тиқиб қолишадиган бўлди. Камбағални туянинг устидаям ит қопади, деб бежиз айтишмаган экан.

— Беришади! Талончилик қилишган бўлса бева хотинлар билан етим болаларда нима айб,— деди Маша.

— Кошки эди беришса, оппоқ қиз. Беришмаяпти!

— Ҳақлари йўқ бермасликка,— деди газаби қайнаб Катя.

— Сенинг ўша ҳақ-ҳуқуқингга, яхши қиз, жаноблар оёқларини артишади,— деди бирдан кўзини очиб солдат.

— Уни қара-я, биз уни ухлаяпти десак, қулоғининг динг қилиб ётган экан-ку. Қизларга бор гапни гапириб бер, Лука. Муҳтожлик нима эканлигини олдиндан билиб қўйишсин.

Солдат телпагини қаншаридан тепароққа суриб, оёғини йиғиштириб ўтирди-ю, лекин индамади.

— Бу Лука тушмагур дунёда кўрадиганини жуда кўрган! Гермон биланам, австрис биланам жанг қилган, икки марта яраланган... Аммо уйига жавоб бе-

ришмаяпти. Мана, почтани қароқчилардан қўриқлашга тайин қилишди уни.

Чол қизларга почта соқчисининг қанақа одам эканлигини тушунтирар экан, солдат ўзи ҳақидаги бу гапларни алоҳида бир жиддият билан тинглаб ўтирди. Унинг қандайдир бир нуқтага тикилган кўзларида ниҳоятда чуқур алам, чексиз азоб-уқубат акс этиб турарди.

— Худди шундай,— деди у чол гапини тугатгач.— Рус кишисининг қалби, қизлар, каноп толасига ўхшайди: тўқилаётганда савалашади уни, оҳорлаётганда яна уришади, кийим тикишгач, яна тахтакачга қўйиб уришади.

— Бу савалашларнинг ниҳояси бўладими ўзи ёки умрбод шундай ураверишадими? — дея сўради Катя солдатнинг кайфиятини тушунишга ҳаракат қилиб.

Солдат кўзларини хиёл қисди, қизларга бир тикилиб қаради-да, аста ҳимраниб бошини қуйи солди. Катя солдатнинг буёғига очиқ гапиришдан чўчиётганини пайқайди. Эҳтимол, бу қизлар турмуш уқубатларини тушунишга ҳали гўрлик қилишади, деб ўйлаётгандир.

Бироқ ўз курсисида йўловчи қизлар томон ярим ўгирилиб ўтирган чол суҳбатнинг узилиб қолишини истамасди. Йўл олис ҳали, индамай кетишга ҳам вақт этиб ортади. Ахир у шохда ҳурпайиб ўтирган қарға эмас-ку, йўлдаги суҳбат унинг учун асал қўшилган иссиқ чойдек бир гап. Ширин суҳбатдан одамнинг кўнгли ийиб, ҳаёт кўзига чиройлироқ кўйна бошлайди...

— Нега бўлмасин экан, оппоқ қиз, охири бўлади, албатта бўлади! Оёгингни узатиб, бандаликни бажо келтирсанг бас, дарров барча азоб-уқубатлардан фориғ бўласан.— Шундай дея чол қотиб-қотиб кула бошлайди. Кулгининг зўридан унинг кўзлари ёшланиб, бир-икки томчиси ёноқларидан қалин соқоли орасига думалаб тушди.

— Оббо, отахон-ей, жуда қувноқ одам экансизу! — деди ҳаваси келиб Маша. Совуқдан унинг қўлида оғриқ турди, қиз қўлини иссиқроқ жойга — ўзининг биқини билан Катянинг бели орасига тиқиб олди.

— Э-э, қизим, гап чекиб нима қиламан, ўйлайверса одам куйиб ўлади бу дунёда, — деди яна хохо-

лаб кулганича қария, лекин бир оз сукут сақлаб тургач, жиддий оҳангда давом этди:— Мен сенга айтсам, ҳар қанақасига яшаб кўрдим. Бой-бадавлат яшашни орзу қилдим, боёнларга ҳавасим келиб юрди, черков ибодатларига қатнаб кўрдим — барибир бирим икки бўлмади, пешонадагини кўраркансан! Рост, шундай экансан... Шундан кейин бор-е, дедиму. ташвиш қилмай қўйдим...

— Нима, ёлғиз ўзингиз яшайсизми?— дея сўради Катя.

— Яратган эгам ҳеч нимадан қисган эмас, қизим. Тўрт қиз билан уч ўғилни вояга етказдим. Набираларим ҳам талайгина.

— Ҳаммаси барҳаётми?

— Ҳаммаси. Фақат ўғлим Василий урушда ҳалок бўлди.

— Ҳаммаси ўзингиз билан туришадими?

— Отадан ўнта бўлса ўн бўлак дейишади. Қизларим эрга тегиб кетишди, ўғилларим конларда ишлашади. Набираларим ҳам ҳар жойда. Кампирим билан насибамизни териб еб юрибмиз.

— Отлар ўзингизникими?

— Узимники бўлганда-ю, набираларимни саргардон қилиб қўймасдим-а. Хўжайинники бу отлар. Ун йилдирки, хўжайин почтадан киракашликни пудратга олган.

— Талаб ёки ўлдириб кетишларидан қўрқмайсизми?

— Қўрқоқлардан эмасман. Илгариям қўрқмасдим, энди бўлса, мана, Лука бор, ким ҳам тегарди менга? Бойларни ўлдиришади, қизим, уларнинг мол-дунёси бор.

Катя аравакаш чол билан гаплашар. экан, солдат ўша-ўша дарғазаб қиёфада чўзилиб ётаверди. Бирдан у тирсагига таяниб, шартта бошини кўтарди:

— Ёлгон гапиряпсан, чол! Бойларни битта-битта ўлдиришади, йўқсилларни эса минг-минглаб қиришяпти.

Шундай дея у яна кўзларини ярим юмиб, тишини-тишига босганича чўзилиб олди.

— Баракалла! Нақ нишонга урдинг, Лука! Хўш, қизлар, ўзингиз ким бўласизлар? Тангрининг иродаси билан қаёқларга қараб боряпсизлар? Ёки анови ене-

ралларнинг кўнглини хушлагани кетяпсизларми? Эҳ, қизлар, сизларга айтсам, хотин деган жойда ўзини томдан ташлайди ўша Карпухин... Қишлоқларда солдат бевалари дод дейишади унинг дастидан.— Чол худди ёнғоқ чаққандек тинмай гапириб борарди.

— Бошимизга урамизми ўша Карпухинни! Тилим бор, деб гапиравераркансиз-да, отахон! Шаҳарлик қизлармиз, ота-онамизнинг олдига кетяпмиз. Босма-хонада ишлаймиз. Газета босиб чиқарадиган одамлар бор-ку. Биласизми?

— Бўлмасам-чи, тамаки ўраб чекканман! Лекин Карпухин нега аравага ўтқазди бўлмасам? Текинга офтобга чиқмайдиган мушуклардан у.

Шу пайт солдат яна сапчиб бошини кўтарди:

— Тўхта, чол, кўп масхаравозлик қилаверма! Ҳали шунақамиз денг! Қани айтинглар-чи, газеталарда нималарни ёзишяпти? Халқнинг қонини қачонгача сўришмоқчи ўзи? Қуруқ қовурғаси қолди-ку одамларнинг, баъзиларнинг эса қовурғасиниям уриб сиңдиришди...

Солдат кўкрагида алланима хириллаб, энтикиб нафас олар экан, кўзлари аламли боқиб турарди.

— Сен ётавер, Лука. Ҳозир ҳаммасини гапириб берамиз,—деди меҳрибонлик билан Катя ва солдатнинг елкасига қўлини қўйди.

Катянинг мулойим оҳангда айтган сўзлари ўз таъсирини кўрсатди: солдат тирсагини бўшатиб, бошини яна қопнинг устига қўйди, кўзларидаги дард-алам сўниб, умид учқунлана бошлади.

— Раҳмат, синглим, раҳмат, — деди у худди госпиталдаги ҳамширага миннатдорчилик билдиргандек ва яна чўзилиб ётиб олди.

Маша, қани, дугонажон, бошла, ўзингни бир кўрсатиб қўй, лекин Сибирь тракти бўйлаб саёҳатингнинг биринчи соатидаёқ сирингни ошкор қилиб қўймасанг бўлгани, дегандек Катянинг биқинига хиёл туртиб қўйди.

Катянинг қалбини ҳаяжон қоплади. Бир зумда бутун аъзойи бадани қизиб кетди. Нимадан бошласа экан? Нима десин? Лука унинг гапларини тушуна олармикин? Эҳтимол, у умуман саводсиздир ёки бундан ҳам баттарроғи, «Расея-онахон», дея оғиз кўпир-

тирадиган турли сохта ватанпарварларнинг ташвиқотидан заҳарланган бир одамдир?

Шунда Катя бирдан ташвиқот мақсадида биринчи бор Петрограддаги госпиталлардан бирига борганида акасининг қилган насиҳатини эслади: «Солдатлар билан, Катюха, соддагина қилиб гаплашавер, ўзингни доно кўрсатишнинг, ялпасланишнинг ҳожати йўқ. Большевикларнинг услуби бошқача. Пишиқ-пухта қилиб, жиддий гаплашавер. Ёдингда бўлсин: солдат сен ўқиган китобларни ўқимаган, холос, лекин ҳаётни жуда яхши билади, кўп нарсаларни бошидан кечирган, кўпни кўрган у. Ундан анчагина нарсаларни ўргансанг бўлади».

— Сен қаерликсан, Лука? Қаерда туғилиб-ўсгансан?— дея сўради Катя.

— Иркутск губерниясидан бўламыз. Ўжнеудинск уездининг Худоеланск қишлоғидан.

— Ишчимисан ёки деҳқонми?

— Унисиданам бор, синглим, бунисиданам. Сол тўпланадиган жойда темир йўл учун ёғоч кесамиз. Қишлоқда эса уй, сигир, от ва бир парча ерим бор!

— Бола-чақа борми?

— Барча мўмин православлар қаториман: хотиним, иккита болам, кампир онам бор. Отам раҳматли қарағай остида қолиб ўлгандилар.

— Э, худойим, фалокатни қаранг-а!— дея хўрсинди Маша, боядан бери Катя билан солдатнинг суҳбатига аралашмоқчи бўлиб уринаётган чол эса ит мўйнасидан тикилган қўлқопли қўлини кенг ёйганича чўқиниб олди.

— Рус қалби тўғрисида жуда тўғри айтдинг, Лука: чинданам уни каноп толасидек савалашади. Фақат фикрингни охиригача етказмадинг. Нима, бу савалашнинг чегараси борми ёки йўқми?

— Бўлмасам-чи! Арқон бўлар экан, унинг учи ҳам бўлади,— дея гап қотди чол ахири чидаб туролмай.

— Тўғри айтдингиз, отахон. Бу савалашларнинг ҳам чек-чегараси бор. Лекин ўша чегарага кўнгилда кучли истак бўлсагина етиб бориш мумкин. Агар қўл қовуштириб ўтираверсанг, яна уч юз йил-кутсанг ҳам барибир етиб боролмайсан унга. Сен, Лука, большевиклар тўғрисида бирон гап эшитганмисан?

Лука индамади. Чол ҳам бу нотаниш сўзни бир-
икки марта чайналиб такрорлади-да, жимиб қолди.
Бўлмасам у билимдонлик бобида солдатдан устун ке-
лишни жуда ҳам истарди!

— Большевиклар — бу ишчилар партияси, рево-
люционерлар...

Солдатнинг озгин юзи бирдан шалвираб, тамаки
тутунидан саргайиб кетган йирик-йирик тишларини
кўрсатиб илжайди: ҳа, эслади. Бўлмасам-чи! Улар-
нинг полкида большевиклар бор эди — битта пра-
поршчик билан учта оддий аскар. Солдатлар орасида
подшоҳга, фабрика эгаси ва помещикларга қарши
ташвиқот юритишарди. Қуролни бойларга қарши қа-
ратишмоқчи бўлишганди! Лекин омадлари чопмади.
Ҳарбий-дала суди тўртовини ҳам умрбод каторгага
жўнатди.

— Уйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб
билан, — деди чол солдатнинг ҳикоясини ниҳоялаган-
дек қилиб.

— У ҳолда умрбод қул бўлиб қолаверасан, — чол-
нинг товушига қойиллатиб тақлид қилганича яқун яса-
ди Катя.

Чол ҳатто довдираб қолди, Маша билан Лука эса
кулиб юборишди.

— Бу энди эски нағма, отахон. Ҳозир замон бош-
қа. Россияда онгли ишчилар кўпайган, уларнинг ўз
партиялари бор, гапирадиган гаплари ҳам бошқача:
бойнинг қўлида батрак бўлишни ортиқ истамасанг,
ўзинг қатори йўқсиллар билан бирлаш, ўз тақдиринг-
ни ўз қўлингга ол. Лекин бунинг учун шижоат керак,
жасорат...

— Иркутск трактидан бундай ботирларнинг озмун-
часини ҳайдаб ўтишдими — санаб саноғига етолмай-
сан, кўпчилиги эса кўкариб ҳам чиқди, — деди чол.
Унинг бу гапи негадир Катяга қаттиқ тегди. Қизга
чол бу сўзларни ҳамдардлик билан эмас, хиёл заҳар-
ханда қилиб айтгандек туюлди. Маша билан Лукага
ҳам шундай туюлди.

— Нима, бу билан янги ҳаёт учун курашувчилар-
нинг сони камайдими? Йўқ. Агар одамлар онгли ра-
вишда подшоларсиз, фабрика эгаси ва помещиклар-
сиз социалистик Россияни барпо қилишга аҳд қилиш-
ган экан, уларни ҳеч қандай жазо тўхтата олмайди.

— Унда халқни ким бошқаради?— дея ўз билганидан қолмай сўради чол.

— Халқ ўзини-ўзи бошқаради. Худди шунинг учун ҳам большевиклар солдатлар, ишчи ва деҳқонларни қонли урушга чек қўймоққа, қуролни мамлакатнинг ичкарасидаги душманларига қарши қаратмоққа, сулҳ тузиб, фабрикаларни ишчиларга, ерни деҳқонларга беришга даъват этмоқдалар...

Ана шунда Маша билан Лука Катянинг қизишиб кетгани ва эҳтиёткорликни унутиб қўйганини сезиб қолишди. Маша дугонасининг биқинига тиралиб турган бармоқлари билан зўр бериб уни турта бошлади. Бироқ суҳбатга берилиб кетган Катя Машанинг нимага ишора қилаётганини сира тушунмай демасди. Қиз фақат Лукага кўзи тушганидан кейингина ҳушёр тортди. Солдат қизга қараб бир кўзини қисиб-қисиб қўяр экан, иккинчи кўзи билан аравакаш томон маънодор ишора қилмоқда эди. Ким билсин: бу патаксоқол маҳмадона ва майнабознинг кўнглида нима бор экан! Кўриниши ва ўзини тутишидан деҳқонга, ёлланган аравакашга ўхшайди-ю, лекин тракт ёқасида жойлашган қишлоқлардаги полицияда хизмат қиладиган турли аблаҳлар билан оғиз-бурун ўпишиб юриши ҳам мумкин. Фалокат босиб, ўша Карпукинга бирор гапни валдираб қўйса борми, қизларни тергову судларга чақиравериш роса саргардон қилишлари мумкин.

Катянинг биринчи сўзларидан кейиноқ Лука бу кўзлари чақноқ қиз ва унинг қўли хаста анави дугонаси ҳам оддий босмаҳона ишчилари эмаслигини тушуниб қолган эди. Лука Рязань шаҳридаги госпитални эслади. У биринчи марта ярадор бўлганида ўша ерда ётган эди. Читга гул босиш фабрикасида ишлайдиган рязанлик қизлар байрам кунлари ярадорлар ёнига келиб туришни одат қилиб олишганди. Улар саводсиз ва қўли кесилганларга хат ёзиб беришар, оддийгина совғалар келтиришар, қўлларидан келганича ярадорларнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилишарди. Бир куни Лука ёстиғи тагидан солдатларга қарата мурожаатнома ёзилган бир парча қоғоз топиб олди. Уни ўқиди-ю, қотиб қолди: хатда солдатларнинг фронтдаги ҳаёти шундоқ кўз ўнгида авра-астаригача намоён бўлганди. Уша мурожаатномада подшоҳни ҳам, император ҳазрати олийларининг амаки-

си бўлмиш бош қўмондонни ҳам, офицерларни ҳам сира аяб ўтирмай бошлаб адаби берилган эди. Лука дарҳол ўз полкидаги ҳарбий-дала судини эслади-ю, ҳеч кимга кўрсатиб ўтирмай, қоғозни гижимлаб ташлади. Лекин уни бошқаларга кўрсатиб ўтиришнинг ҳожати ҳам қолмаган эди — ўшандай варақалар барча ярадорларнинг ёстиғи тагидан чиқди. Аммо ҳаммаям Лука сингари индамай кетавермади. Баъзилар овоз чиқариб ўша варақани муҳокама қилишга, баҳслашишга тутиндилар.

Қадимдан, беш қўл баробар эмас, деган нақл бор. Фронтвиклар орасидан ҳам чақимчилар чиқиб қолди. Госпиталга бир гала бошлиқлар ёпирилиб келишди. Бир неча солдатни тўғри госпиталдан Москвадаги қамоқ касалхонасига олиб кетишди, қизларни эса Лука бошқа кўрмади. Шундан кейин кулранг қоғозга хирагина қилиб босилган бу исёнкор варақаларни кимлар госпиталга олиб келиб, ярадорларнинг ёстиғи тагига қўйиб чиққани ҳаммага аён бўлди-қолди. Ҳозир ўзига ҳамроҳ бўлган бу қизларга разм солиб, уларнинг гапларини тинглар экан, Лука ўзича аллақачон: «Худо ҳаққи, булар ҳам худди ўша рязанлик қизларга ўхшар экан... Эҳ, ножўя гаплар гапириб, бошларига бало орттирмасалар гўрга эди... Қўрқмасликларини қаранг-а. Ҳай-ҳай, кўринишидан, жуда пишиқ қизларга ўхшашади, унча-мунча нарсадан қўрқиб ўтирмайди булар. Кейин ақлдан ҳам худо берган экан уларга, айниқса анав суҳандонига», дея ўйлаб қўйган эди. Сирасини айтганда, Лука ичида бу қизлар билан фахрланарди-ю, лекин бирор фалокатга дучор бўлмасалар эди, деб қаттиқ хавотирланарди ҳам, уларни эҳтиёт қилиш... огоҳлантириб қўйиш керак... Фалокат шундоқ оёқ остидан чиқиши мумкин. Шаҳардан бор-йўғи ўн беш чақирим нарида жойлашган Михайловка қишлоғидаги карвонсаройда уларчой ичгани тўхташади. Эҳтимол, ёнидаги бадқовоқ шериги билан Карпухин ҳам ўша ерга бориб қолар. Манави патаксоқол ўшанда аравадаги суҳбатни валақлаб қўйса борми. Ана унда қизлар жавобгарликдан қочиб қутулолмай қоладилар, Карпухин бошлиқлар олдида ўзини кўрсатиб қўйиш имкониятини қўлдан бой бермайди, боз устига, сўнгги кунларда шаҳар негадир нотинч. Полициячилар нақ ақлдан озай дейиш-

ган: кўчаларда изғиб, дуч келган одамларни тўхтатишади, ҳужжатини текширишади, нуқул кимнидир қидиришади...

Лука дилида ўзини койиб ҳам қўйди: ўзини тутиб тура олмай, уруш ва ҳаёт тўғрисида бекор қаттиқ гапириб юборди. Қизлар дарров тушуниб олишди: ўзимизникиликка ўзимизники эмас-ку, лекин ўзимизники бўлиши мумкин, деган хаёлда орқа-олдиларига қарамай ташвиқот қилишга киришиб кетишди...

— Энди сенга айтсам, синглим, бу гапларни анчадан буён газеталар ҳам ёзиб ётишибди. Ҳозир гўё ҳаммаси ёмон уағар у-бу ишлар амалга ошса, ҳаммаси яхши, ҳаммаёқ тўкинчилик бўлармиш,— деди Лука Катянинг сўзларидан олган таассуротини юмшатишга ҳаракат қилиб.— Сен менга бир нарсани айт: фронтда аҳвол қалай? Немис бизларникини қаттиқ сиқиб келмаяптими? Ёки яна позициян жангларга ўтиб олишдими?

Катя ҳамон аравакаш томонга шубҳа билан кўз қирини ташлаб гапираётган Луканинг фикрини тушуниб етди. У гарчи энг янгиларини бўлмаса-да, газета хабарларини айтиб бера бошлади. Лекин бу ўринда Маша унинг жонига ора кирди. У опаси айтиб берган барча янгиликларни эслади. Эрталаб тунги сменадан қайтиб келар экан, Дуня, одатда, газетанинг навбатдаги сони учун теришга тўғри келган барча телеграммаларнинг мазмунини ҳикоя қилиб берарди.

Уларнинг гапига қулоқ сола туриб, Лука борган сайин, бу қизлар ҳам худди ўша рязанларга ўхшаб кетишар экан, дея ишонч ҳосил қилмоқда эди. Бу гапларни чол ҳам кейинчалик қишлоғидаги мужикларга айтиб бермоқ учун эслаб қолишга уриниб, зўр диққат билан тингларди. У гарчи майнабоз бўлса-да, лекин чақимчи эмасди. Агар баъзан у полициячи аблаҳлар билан оғиз-бурун ўпишса, буни ягона бир мақсадда — бошлиқларнинг нияти, шамолнинг қаёққа қараб эсаётганини билиб олиш ва ўрни келганда билиб олган ҳамма гапларни қадрдон Семилужкисидаги ҳамқишлоқларининг зиёнига эмас, фойдасига ишлатиш учунгина шундай қиларди. Лука ҳам, Катя билан Маша ҳам буни билишмас ва энди чолга хавфсираб қаранганича арзимас нарсалар тўғрисида гаплашиб боришарди. Бировнинг кўнглидагини билиб бўларканми. Қани,

энди дунёда ишлар бошқача бўлса, у ҳолда яшаш қанчалар содда ва осон бўларди!..

8

Михайловкадаги карвонсарой бўм-бўш. Лекин стол устида турган самовар ҳали совимаган эди. Унинг қопқоғидаги тешикчадан буғ чиқиб турар, пастидаги панжарасидан ҳали ўчиб улгурмаган чўғларнинг шуъласи кўринарди. Чамаси, кимдир яқиндагина ио-сиқ чой ичиб танасини яйратиб кетган бўлса керак.

— Самоварнинг олдида енераллар исинишдими, Силантий? — дея сўради аравакаш, Лука ва қизлар билан биргаликда ичкари кирар экан.

— Самоварнинг ёнида ўтиришди-ю, лекин бошқа нарса билан исинишди. Ана бўшатган идишлари. Тиқилмадиям занғарларга. — Шундай дея карвонсаройнинг эгаси бўлмиш чўнгбурун, чўлоқ мужик узун бармоғи билан бурчакка ишора қилади. У ерда чорпоя устида ароқдан бўшаган шиша кўкимтир товланиб турарди. — Карпухин сизларни Василса Хребтованинг карвонсаройида кутармиш. Шуни айтиб қўйишни буюрди, — қўшимча қилди хўжайин.

— Топган жойини қаранг-а! Наҳ майфурушнинг уйига чақрибди-ю, — деди қўлларини ёйиб чол ва қизлар томон ўтирилди: — Бу дейман, қизлар, у думсиз кўппак сизни деб шунақа ўлиб-тириляпти. Бугун бир айш қилмоқчи кўринади.

Қизлар бир-бирларига қараб олишди, сўнг Маша кулги аралаш деди:

— Олдинроқ билганимиздами! Йўқ демасдик. Энди эса иложи йўқ. Хуторда яшайдиган аммамизни-кига кириб ўтишимиз керак. Ушаларникида тунаб қоламиз.

— Бир ҳисобда, шундай қилганларинг ҳам маъқул, қизлар, — деди чол. — У валатининг ўйлагани ви-ногарлик. Сизларни Семилужкига қадар олиб бориш-ни нима мақсадда буюрганини дарров тушундим.

— Бошқаларини топади! — деди қўл силтаб карвонсаройнинг эгаси ва катта суякдор гавдасини сил-китганича кулиб юборди. — Бу ердаги эрлари солдат-ликка олинган хўтинлар бу йил кузда уни бошлаб адабини беришди. Мастлигида ушлаб олиб, ҳаммомга

сургаб киришибди-да, иштонини ечиб, қичитқи ўт билан роса савалашибди... савалагандаям тагини булғатиб қўйгунча уришибди.

— Ёмғирдай ёғилиб турган ўқларнинг тагига юбориш керак аблаҳни! Ушанда билади солдатларнинг хотинига қандай шилқимлик қилишни, — деди газаб билан солдат.

— Бунақаларга ўқ ҳам тегмайди. Мен сенга айтсам, Лука, уни ўтарчининг олдига олиб бориб, ахта қилдириш керак.— Шундай дея ҳазилкаш чол эриган қордан хиёл ҳўл бўлган соқолини силаганича кулиб юборди.— Бир вақтлар қишлоғимизда шунақа бир воқеа бўлганди.

Катя билан Маша қизариб, ерга қарашди-ю, лекин чолнинг ҳикоясини ожиригача эшитишди.

Карвонсаройнинг чўлоқ эгаси барчага ёқимли иштаҳа тилаб, лапанглаганича ташқарига чиқиб кетди. Йўловчилар эса пўстинларини ечишди-да, оппоқ қилиб қиртишланган кенг стол устига озиқ-овқатларини қўя бошлашди. Қизлар — қора нон билан селёдка, Лука — қотган нон, кета балиғининг гўшти ва чақмоқ қанд, чол эса чўчқа ёғи билан қора ундан ёпилган кулча чиқариб қўйди.

Маша карвонсаройга қарашли кружкаларга қайноқ сув қўйиб ҳамроҳларига узатди. Дамлашга чой йўқ эди. Чойнинг йўқ бўлиб кетганига кўп вақт бўлган, қишлоқларда унинг мазасини ҳам унутиб қўйишганди. Ҳатто чага, иван-чой, қуритилган сабзи ҳам уч баробар қимматроқ баҳоланар ва қишлоқлардан шаҳарларга олиб бориб, бозорда олий нав ичимлик сифатида сотиларди.

Қизлар, Лука ва чол ўз егуликлари билан бир-бирларини меҳмон қила бошлашди. Бироқ улардан ҳар бирининг свқати жуда кам бўлиб, бир кишига етарди-ю, тўрт бўлакка сира бўлиб бўлмасди. Барча учун жуда тансиқ кўринган ягона нарса — бу қанд бўлди. Лука пичоқнинг орқаси билан уни майдалаб бўлди-да, деярли бир ҳовуч қилиб стол устига қўйди. Ширин қандни қайноқ сув билан ичиб маза қилишгач, ҳамма Лукага миннатдорчилик билдирди. Чол оҳ-воҳ қилиб, ҳар бир дўконда катта-катта қандлар оқариб турадиган замонларни эслади, тинч ҳаётни бузган гермон подшосини бошлаб сўқди ва каттагина сопол кружкаси-

даги қайноқ сувни пуфлаб-пуфлаб ичиб бўлгач, ҳовлига, отларнинг олдига чиқиб кетди.

Катя атрофга қулоқ солди — уйда ҳеч ким йўқдек эди, фақат меҳмонхонадаги соатнинг чиқиллаши ва печь ёнидаги товуқхонада товуқларнинг ёлғиз ўзларигагина маълум тилда алланималарни берилиб қақаглаши эшитилиб турарди. Маша Катянинг нима хаёлда эканини тушуниб етди-ю, гўё яхши қиласан, деб далда бергандек дугонасининг кўзига қаради.

— Айт-чи, Лука, шаҳарда биронта таниш-билишинг борми? — дея сўради Катя солдатдан. Лука сарғайиб кетган бармоқлари билан тамакини эзганича уни ҳафсала билан қоғозга ўрамоқда эди.

— Нималар деяпсан, синглим, солдат одамда таниш-билиш нима қилсин?! — Шундай дея Лука ўрнидан туриб, тамакини тутатди-да, оғзидан қуюқ тун чикарди.

— Байрам кунлари қаерга борасан?

— Ҳеч қаерга. Иннайкейин мен учун байрам ҳам йилига фақат бир марта — Исо Алайҳиссаломнинг тирилган куни бўлади. Мени, синглим, почта билан сира дам бермай қувишади. Илгари нуқул Богородскоега, ғарб томонга юборишарди, энди бўлса, бу ёққа, шарқ томонга жўнатишяпти.

— Ҳар қалай, Лука, хизмат ҳам жуда жонингга теккан бўлса керак-а?

— Секинроқ айтасанми, синглим. Жонга текканда қандоқ!

Маша Катянинг гапни қаёққа бураётганини тушунди-да, очиқдан-очиқ гапириб қўя қолди:

— Жавоб беришган пайтлари бизникига келиб тур, Лука. Менинг опам, укам, мана, Катя ва бошқа дугоналарим бор. Жуда тўқ яшамаймиз, уйимиз ҳам кошона эмас, албатта, лекин қувноқмиз. Знаменская кўчасида квартирадамиз, ўттиз тўққизинчи уй. Эшигимиз ҳам, турган гап, пештоқ томонда эмас, — дея жилмайди Маша, — ундан сал қуйироқда, ертўла қаватига кирилади.

— Нега бормас эканман? Борамай! Фельдфебелдан жавоб сўрайман, йўқ демайди. У раҳмдил одам. Узимга ўхшаб яраланган ва контузия бўлган. Сизларга эса, қизлар, катта раҳмат. Кулранг шинелли махлуқдан жирканмадинглар. Солдатларни ҳозир унча ҳурмат

қилмай қўйишган. Ура деб қичқиравериш одамларнинг жонига теккан.

Қизларнинг таклифидан Луканинг боши осмонга етганди. У ҳатто бир оз қизариб, чеҳраси ёришганича хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Солдатлар орасида ўртоқларинг борми? — дея суриштиришда давом этди Катя Машага маъқуллагандек қараб қўяр экан.

— Сенга нима десам экан, синглим, — Катянинг саволига жавоб беришга негадир қийналар экан, бир оз гангиб деди Лука. — Ўртоқларим бордек, лекин йўқ десам ҳам бўлаверади.

— Нега ундай дейсан?

— Солдатлар бир-бирларидан чўчиб юришади. Хуллас, таъқиб қилишларидан, айғоқчилардан қўрқишади. Ваъзан биронта билан кўнглингни очиб гаплашмоқчи бўласану кейин: яхшиси, ичимга ютганим маъқул, тагин биронта айғоқчига дуч келиб қолмай, дея ўйлаб қоласан.

— Гап буёқда дегин! — Луканинг фикрини тушуниб деди Катя. — Бошлиқлар сизга унчалик ишонишмас экан-да.

— Энди, синглим, бошлиқларниям тушунса бўлади. Почтаниям, телеграфниям, банкниям, кийим-кечак ва қурол-аслаҳа сақланадиган ҳарбий омборларниям бизнинг қисм қўриқлайди. Бир жойда ўпирилса борми, қиёмат-қойим бошланади... Унда нима бўлади? Тутиб бўларканми?

— Ҳа, рост айтасан, Лука! Лекин нега бошлиқлар учун кўнглинг ачишиб қолди энди? — деди Катя солдатнинг жигига тегиб.

— Э, менга деса, ҳаммаси куйиб кул бўлмайдими! Солдатлик машаққатини тортавериб, ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Мана бундай тўйганман! — Лука кафтининг чети билан томоғини кесгандек қилиб кўрсатди.

— Бизникига келавер, Лука. Бир ҳафтадан кейин биз шаҳарга қайтамиз. Адресимизни эслаб ол. — Маша яна адресини такрорлаган эди, Лука хаёлини бир ерга тўплаб, иккала қўлининг бармоқларини қимирлатиб турди-да, қатъият билан деди:

— Ана энди сира унутмайдиган бўлдим. Ула-ўлгунимча эсимда туради!

Келишиб олишганидан мамнун бўлишган қизлар

билан Лука баъзан ўзаро илтифот ва келажакка умид туғилган пайтларда бўладигандек бир-бирларига кўзлари чақнаб, хиёл хижолат ичра жилмайиб қараб қўйишди.

— Сендан бир нарсани сўрамоқчиман, Лука: сен билан Семилужкига қадар бораверайликми ёки йўлда тушиб қолайликми? Ўша Карпухиндан қўрқяпман. Балким чол бекорга қўрқитмаётгандир? — Маша солдатнинг юзига қаради.

— Мен ҳам негадир қўрқиб турибман. Худо ҳаққи, Лука! — Шундай дея Катя ёши улуғроқ ва ҳаётий тажрибаси бойроқ одамдан маслаҳат сўрагандек солдатга тикилди.

— Сизлардан ўзим ҳам хавотир олаётган эдим, қизлар, — деди Лука овозини шивирлагандай пасайтириб. — Карпухинам, ёнидаги шеригиям сизларнинг тенгингиз эмас, бирон шумликни бошлашлари мумкин. Уларни ким нима қила оларди. Лекин сизлар қаёққа борасизлар?

— Аммамникига борамиз. Чекка қишлоққа. Семилужкига етмасдан уч чақирим берида тушиб қоламиз, кўприк ёнида йўл қайрилган жой эсингдами? — деди Маша.

Лука қизларнинг режасини маъқуллади ва уларнинг қаерга кетганини Карпухинга сира ҳам айтмаслигига ишонтирди.

Улар гапларини тугатишгани заҳоти, хонага чол кириб келди.

— Кетдик! Тулпорларим ер тепиб туришибди, — дея ҳазиллашди у.

Шу пайт карвонсарой эгаси ҳам етиб келди. Маша билан Катя қайноқ сув ва исиниб олишгани жой бергани учун танга чиқариб беришди. Лука билан чол қуруқ «рахмат» билан қутулишди. Улар учун подшоҳлик ҳақ тўларди. Отларнинг еми ҳам, почтани кузатиб келаётганларга кўрсатилган хизмат ҳам шу ҳисобга кирарди.

Қишлоқдан ташқарига чиқишгани заҳоти чол тракт устида бўлиб ўтган воқеалардан ҳикоя қила бошлади. У бундай воқеаларнинг жуда кўпини билар экан! Тўнаб кетишлар, қотилликлар, қочишлар... Катя чолнинг даҳшатли тафсилотларга тўла ҳикоясини эти жимирлаб тинглар экан, ўзича ўйларди: «Нима бўляп-

ти ўзи? Одамлар бундай ҳаётга қандай тоқат қилишади? Ҳа, Лука тўғри айтди: рус кишисининг қалби каноп толасига ўхшайди. Уни савалайверишади, савалайверишади... Ахир чеки ҳам бўлиши керак-ку бунинг. Бу даҳшат ва ифлосликларнинг чеки бўлмаслиги мумкин эмас...»

Катя билан Маша бир-бирларининг пинжига кириб, тиззаларини беркитиш учун калта пўстинларининг этагини пастга тортиб ўтиришарди. Бироқ энди бунинг фойдаси бўлмай қолганди. Кечга яқин совуқ туша бошлади. Осмон зангори тусга кирди. Қорга бурканган дарахтлар орасидан ботиб бораётган қуёш ярақлаб чиқди. Катяга гўё қаердадир олисда ёнғин бошлангану унинг қирмизи шуъласи бусиз ҳам одамларнинг қони тўкилган ушбу йўлга қонли ёғдулар ташлаётгандек туюлди. «Майли, қаттиқроқ гуркираб ёнаверсин, балким куйиб кул бўлган заминда бошқача ҳаёт бошланар», дея дилидан кечирди Катя. Бироқ олисдаги ёнғин қандай шиддат билан бошланган бўлса, худди шундай тезликда сўнди-қўйди. Қош қорая бошлаган эди.

— Кўчқинди қишлоққа қайрилишда тўхтайсан, отахон, — деди Лука.

Қизлар аравадан тушиб, Лука билан хайрлашишди-да, аравакаш чолга миннатдорчилик билдиришди.

— Оббо шоввозлар-ей, анча қув қизлар экан. Карпужиннинг тиши ўтмайди бунақаларга, — деди чол Катя билан Машадан хиёл узоқлашгач.

4

Кечки пайт ўрмондаги ҳали из тушмаган қишлоқ йўлидан юриб бориш ҳам қўрқинчли, ҳам мароқли эди. Машанинг ортидан борар экан, Катяга кўз олдидаги манзара гоҳ ўнги, гоҳ туши ёки хотирасининг аллақайси хилват жойида яширинган рўё бўлиб кўринарди. Ҳар замон-ҳар замонда Петрограддаги тасвирий санъат кўргазмаларида у ана шундай бир кўрсанг умрбод эсингда қоладиган манзараларни кўргувчи эди. Баъзан улар қизнинг хаёлида ўзи эслашга уринмаган тақдирда ҳам барча жилолари билан жуда аниқ ва равшан намоён бўларди. Балким ҳозир ҳам шундай бўлаётгандир?

Йўқ, у ҳаракат қияпти: қўлларини силкитиб, қа-

дам ташляяпти, атрофдаги сукунатга қулоқ соляпти. Бу сукунат шунчаки мавжуд бўлибгина қолмай, балки сени асир қилиб, атрофингни кўзга кўринмас бир девор билан ўраб олмоқда эдики, бу девор ичра фақат пийма остида қорнинг ғичирлашигина эшитилиб турарди.

Осмону фалак бор юлдузларини чарақлатиб, тинчиб қолган ва кумуш янглиғ товланиб турган ўрмон узра ўзининг бепоён чодирини ёзди. Тепалик ортидан аста сузиб чиққан ой фалакда муаллақ турди-да, ёшлик гурури ила қувноқ шуъла соча бошлади. Катя Машага бошдан-оёқ кўз югуртириб чиқди-ю, уни танимай қолди. Бутун гавдасини қиров қоплаган дугонаси шу топда бирдан четдан йўлга тушиб олиб, уни, яъни Катяни чана изидан эргаштириб кетаётган арча ниҳолига ўхшаб қолганди. Умри бино бўлиб кечки пайт қишки ўрмонга биринчи бор кирган Катя табиатнинг бу мангу сеҳридан лол бўлиб, жимиб қолди.

Қиз кўчкинди қишлоққа қадар қанча йўл юришганининг ҳисобидан ҳам адашиб кетди. Тиззаларининг кўзида мадор қолмагани, Дунянинг енгилгина пиймаси оғирлашаётганига қараганда Катя анчагина йўл юриб қўйишганини тушунди.

— Энди, Катюш, оз қолди. Ҳозир анави сойликдан ўтсак, уёғига қишлоқ бошланади,— деди Маша орқасига хиёл ўгирилиб.

— Маша, ҳаммаёғингга кумуш аралаш зар югуртирилганга ўхшаб қолибсан. Ҳатто қошинг ҳам ялтираб кўриняпти!— дея хитоб қилди Катя.

— Ўзинг-чи! Худди эртакдаги қорқизга ўхшайсан. Совуқ тушди, Катюша.

— Ўша эртакдаги бўрилар ҳам борми бу ерда?

— Қаёққа кетишарди?! Эртакдагидек ёлғондаками эмас, оғзилари иршайган ростаками бор. Ҳар йили қишлоқдагиларнинг молини бўғизлаб кетишади.

— Мен қўрқяпман, Маша!— Очиқ-ойдин иқроп бўлди Катя.

— Худо сақлайди! Мен эсам, кўряпсанми, ҳар эҳтимолга қарши қўлтиғимга бир тутам похол қистириб, қўлимга гугурт олиб олганман. Улар оловни кўрса яқинлашмайди,— жиддий, лекин қандайдир жуда оддий бир нарса ҳақида гапиргандек, хотиржамлик билан деди Маша.

Ана шундан кейингина Катя бошида пайқамаган нарсани — Маша қўлтигида қистириб олган бир тутам похолни кўрди. Дугонаси уни боя аравадан индамайгина юлқиб олган экан. Қиров босган қоронғи ўрмон ҳам, тагида совуқнинг зўридан бетини муз қоплаган жилғалари бор сойлик ҳам, заминни чулғаган манави сукунат ҳам — ана шуларнинг бари Катяга ўз таъсир кучига кўра, ҳозир ўзининг қаерда, қай аҳволда эканини Машанинг қўлтигидаги шу бир тутам похол билан унинг «оғзилари иршайган ростакани бор», деган сўзларичалик қаттиқ эслатмаган эди.

Сибирь... У Сибирда... Ақл бовар қилмайди! У ўзи келди, кўнгилли бўлиб отилиб чиқди... Агар беш йил бурун биронта одам унга шундай бўлишини башорат қилганида, қиз уни телба, деб атаган бўларди.

— Энди дамингни ол, Катюш... Урганмагансан-да, чарчадинг. Энди бу ерда бўрилардан қўрқмасак ҳам бўлади. Сезяпсанми, уйларнинг ҳиди келяпти,— деди Маша сойликнинг нариги четидаги тепалик устида тўхтар экан. Катя совуқ ҳавода ҳансираб нафас олар экан, калта пўстин тагида кўкраги кўтарилиб-кўтарилиб тушмоқда эди.

— Жин урсин, Петроградда трамвайларда юришга ўрганиб кетибман... Салга чарчаб қоляпман,— деди ўзидан ўпкалаб Катя.

— Урганиб кетасан, Катюша,— деди далда бериб Маша дугонасининг елкасидан қучиб.— Сибирда одамни оёғи боқади. Ойим шундай дейдилар. Энди секинроқ юрамиз.

Қандайдир мўъжиза билан оппоқ қор остидаги сўқмоқни топиб юрган Маша дугонасини тўппа-тўғри бир уй олдига бошлаб борди.

Дарвоза тагидан чиққан ит хириллаб вовиллаганича қизлар томон ташланган эди, Маша: «Ёт, Пальма, ўзимизникилар!»— дея уни тинчитди. Ит айб қилиб қўйганини сезиб, кечирим сўрагандек, аста ингилларкан, думини ликиллатиб атрофидаги қорни сурганча уёқдан-буёққа гир айлана бошлади.

— Уни қара-я, эсидан чиқармабди! Дуња билан кузда бу ерга қўзиқорин тергани келгандик,— дея тушунтирди Маша.

Уйга яқинлашиб боришар экан, Катянинг дилида энди ўрганажак нарсаси — деҳқонларнинг ҳаёти, улар-

нинг эҳтиёжлари, чекаётган дарду аламига нисбатан бўлган қизиқиш тобора кучайиб борарди. Сибирь деҳқонлари... Ахир бу жойларда ерга помешчиклар эгаллик қилишмаган. Россия империясининг марказий губернияларига қараганда мутлақо бошқача шароит бу ерда. Катя деҳқонлар масаласига доир китоблардан кўп ўқиган. У рус экономистлари ва статистларининг китоблари, Берви-Флеровский ҳамда Лениннинг асарларини мутолаа қилган бўлиб, большевикларнинг деҳқонлар хусусидаги сиёсатини яхши биларди. Лекин буларнинг бари назарий билимлар эди, энди бўлса ҳаёт уни деҳқонлар турмуши билан амалда рўбарў қилмоқда. Катя дилида қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди, зеро, қиз бу тўқнашув унинг эътиқодлари учун қандай кучли синов бўлажagini яхши тасаввур қиларди.

Дарвоза олдида қизларни эгнига отасининг товонигача тушиб турган узун пўстини ва бошига нақ қошининг устигача бостириб катта телпак кийиб олган бир бола қарши олди. У қоронғида Машани танимади, шу боисдан жарангдор товушини баланд қўйиб дағдаға билан сўради:

— Ким у келаётган?

— Кирюшка, бу мен, Машаман.

Болакай қувонч билан қичқирганича ҳовлига қараб югурди:

— Ойи, Машутка келди!

Бир дақиқадан сўнг болакай яна ташқарига югуриб чиқди, унинг ортидан эса эгнига калта пўстин, оёғига эркакларникига ўхшатиб сиртига чарм қопланган пийма, қўлига қўлқоп кийган, бошидаги рўмолининг учини энгагига танғиб боғлаб олган баланд бўйли бир аёл пайдо бўлди.

— Вой, Маша, ўзингмисан? Қандай шамол учирди? — деди аёл қувониб. — Узимама сезувдим-а: шу десаюг, бугун эрталабдан бери ҳовлимизнинг орқасида ҳаққа тинмай сайраса бўладими. Уғлим билан ўтин арралаётгандик. Кирюшка унга қараб: «Меҳмонми ёки хабар?» — дея қичқирди. Шунда зағизгон «парр» этиб учди-ю, думини ёйганича тракт томон учиб кетди. Кирюшка бўлса нуқул: «Ҳаққа дадамларнинг қайтиб келаётганларидан дарак бераётган бўлса-чи?» — дейди.

Аёл Машани елкасидан қучиб, ғира-шира қоронғиликда Катяга қаради-да, унга очиқ чехра билан қўл

узатди. Маша Катяни аммасига босмахонада бирга ишлайдиган дугонам, дея таништирди.

Уйга киришди. Болакай югуриб олдинга ўтди-да, чироқ ёқишга тутинди.

— Керосин йўқ, Машенька, жинчироқ ёқиб яшаймиз.

— Шаҳардаям йўқ у, Зина амма.

— Сен ечинавер, Катя. Мана буёққа, тўсиқнинг ортига ўт,— дея таклиф қилди аёл.— Бу ер бизнинг меҳмонхонамиз бўлади.— Унинг товушида уйига нисбатан хиёл хижолатпазлик оҳанги сезилди.— Киры, ўғлим, дарров ертўлага тушиб чиқ, у ерда, нарвоннинг ортидаги ёғоч бочка устига шам қўйиб қўйганман...

— Безовта бўлманг, амма. Қоронғи эмас-ку,— дея уни тўхтатмоқчи бўлди Маша.

— Нималар деяпсан, Машенька, шундай азиз меҳмонлар келишса-ю?! Жуда хурсанд қилдинг-да мени. Уйдагиларнинг ҳаммаси соғ-саломатми ишқилиб?

Кирюша мой билан мумни аралаштириб ясалган йўғон шамни ёқиб қўйгач, Катя уйга разм солиб қаради. Уй оқланган тахта девор билан икки хонага бўлинган эди. Кираверишдаги хонада рус печи, темир печка, стол бўлиб, бурчакка каравот қўйиб қўйилганди. Унинг иккинчи ярмида Катя устига кашта гулли дастурхон ёзиғлиқ юмалоқ стол, қавима кўрпа тўшалган яна битта каравот ва оддий тахтадан ясалган шкафчани кўрди. Икки дераза ўртасидаги деворга ойна қопланган оддийгина рамкаларга солиғлиқ суратлар осиб ташланган эди. Хонанинг бурчакларига қарағай новдалари осиб қўйилган эди. «Саранжом-саришта», дея хаёлидан ўтказди ўзича Катя ва шундан кейингина чирсиллаб ёнаётган йўғон шамнинг ёруғида Машанинг аммасига чинакамига разм солиб қаради. Қомати шамшод, сийнаси дуркун, шахло кўзлари хотиржам боқадиган, чиройли малла сочлари энсасига маҳкам турмакланган бу аёл Катяга жуда ёқиб қолди. Унинг бутун қадди-қоматидан қандайдир чинакам инсонийлик, асл аёлларга хос латофат балқиб турарди. У шопилмай сўзлар экан, товуши ёқимли эшитилар, истараси иссиқ, чеҳрасидан табассум аримаса-да, лекин ўзи жиддий кўринарди. «Пухта аёл экан, гарчи ёлғизликда қийинчилик билан яшаётган бўлса ҳам сира ғариб кў-

ринмайди», — дея ўйларди Катя ундан кўзини узмай, қатто қандайдир мафтун бўлиб аёлни кузатар экан.

Зина Машанинг отасига туришган сингил бўларди. У турмушга жуда эрта чиққанди. Чиққанда ҳам кетма-кет совчи қўяётган куёвлар орасида энг камбағали ва шу билан бирга қўнглига энг хуш ёққан йигитни танлаган эди. Турмуш қуришганидан сўнгги биринчи йилларни улар хизматкорликда ўтказишди. Улиб-тирилиб ишлашди. Ниҳоят, пул йиғиб от сотиб олишди, сўнгра қўни-қўшниларининг ёрдамида эски ходалардан уй қуришди, бузоқ харид қилишди. Уни авайлаб парвариш қила-қила уч йил деганда ўз сигирларининг сутига ҳам оғзилари тегди. Бу унутилмас тантана онлари эди.

Сибирь деҳқонлари орасида қишлоқ жамоасидан ажраб чиқиб, ҳар ким ўз ери ёнига кўчиб бориш ҳаракати бошланганида Зинанинг эри Кузьма Новоселовнинг дилида ерига яқинроқ бўлиш истаги кучли келди. Худога шукурки, Зина икковининг меҳнати бекор кетмади: омборида келаси ҳосилга қадар етадиган ғалла, молхонасида қўй ва чўчқалар пайдо бўлди. Кузьма бойликни орзу қилмасди, лекин шу билан бирга ўзгалардан кам бўлишни истамас, «ўртаҳол» деҳқон «мужиклар» даражасига етиб олишга интиларди. Зеро, бу ерда кўчкинди қишлоқда орзу қилинган мақсадга эришмоқ анча осонроқ туюларди.

Лекин тақдир бошқача ҳукм қилди. Кузьма янги жойда бор-йўғи салкам икки йилгина яшади. Уруш бошланди, Дастлабки сафарбарликдаёқ Кузьмани армияга чақиришди. Сўнгра таълим полкида қисқа муддат машқ қилгач, марш батальони билан фронтга жўнади-ю, биринчи жанглафдаёқ дом-дараксиз йўқолди. Кузьмадан хат-хабар келмай қўйганига ҳам, мана, уч йил бўляпти. Унга нима бўлганини ёлғиз худонинг ўзи билади: у ё ҳалок бўлган, ёки асирга тушган, ёки бўлмасам майиб-мажруҳ бўлиб қолгач, гўзал хотинининг ҳаётига зомин бўлмаслик учун қолган умрини биронта йўқсиллар уйида ўтказишга қарор қилгандир.

Катя бу гапларнинг барини Машадан ҳали улар Михайловкадаги карвонсаройда ўтиришганидаёқ эшитганди. Дугонаси, кўчкинди қишлоқда аммамникида тунаймиз, дея ўша ерда қарор қилганди.

Энди ана шу уйга етиб келишгач, қиз дилида Зина-

дан унинг туриш-турмуши тўғрисида иложи борича кўпроқ нарсани сўраб-билиб олишга, Сибирь ўрмонларининг овлоқ жойига яширинган бу кичкина қишлоқ тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилишга кучли мойиллик ҳис этди. «Ҳар қалай, одамларнинг бу ерда қандай яшашлари, нималар тўғрисида ўйлашларини билиб қўйсам ёмон бўлмайди. Қизиқ, революцион кайфиятнинг кичик зарралари бўлса-да, етиб келганмикин бу ерларга?» — дея мулоҳаза юритарди ўзича Катя.

Зина ўғилчасининг ёрдами билан бирпасда дастурхон тузади-да, самовар қайнатиб, қизларни кечки овқатга таклиф қилди. Зинанинг равон, пишиқ-пухта ва чаққон ҳаракат қилишини кузатар экан, Катя ўзича жувоннинг ёшини чамалаб кўрди. «Йигирма саккизларга борган, нари борса, ўттизгадир», дея ўйларди у.

Зина ниманидир олиб келгани даҳлизга чиққан эди, Катя тахминини синаб кўриш учун Машадан унинг ёшини сўради.

— Йигирма тўққизда у, Катюш. Кирюшка ўн ёшга кирди. Кузьма поччам эса, менимча, аммамдан бир ёш катта эди, — дея жавоб қилди Маша.

Ҳар қандай меҳрибон ва тадбиркор бека сингари Зина меҳмон кутишни билар, бундай ҳолларда хижолат чекиб қолмаслик учун эҳтиётдан баъзи нарсаларни сақлаб юргувчи эди. Дастурхонга сардакка солинган чўчқа оёқлари, тузланган қўзиқорин ва бодринг, қовурилган картошка, асалга солинган қорағат меваси, гарчи сули унидан ёпилган бўлса-да, ниҳоятда хушбўй ва хуштаъм янги нон қўйилди. Ноннинг ёқимли ҳиди ҳатто тузланган бодринг сувидаги укропнинг ҳидини ҳам босиб кетди. Фақат чой йўқ эди, холос.

— Чой ўрнига қуритилган малина япроғини дамлаб ичяпмиз. Қуруқ сув эмас-ку, ҳар қалай, — деди Зина дастурхонга қўйган таомларининг оддийлиги учун узр сўрагандек қилиб.

— Нималар деяпсиз, Зина! Шунча нарса қўйиб ташладингиз-ку. Шаҳардагилар бунақа тансиқ таомларни аллақачон унутиб юборишган, — деди Катя борган сари жувонга меҳри товланиб борар экан.

Уёғига суҳбат қандайдир ўз-ўзидан қизишиб кетди, Катянинг савол беришига ҳам ҳожат қолмади. Шаҳарлик қизлар сўзларини самимий бир қизиқиш билан тинглашаётганини сезган Зина ҳеч нимани яширмай,

ҳамма нарса тўғрисида бажонидил ҳикоя қилмоқда эди.

— Ҳозирча оч қолаётганимиз йўқ! Айтишларича, шаҳарларда одамларнинг аҳволи жуда танг эмиш. Бизда у-бу нарса ҳар қалай ўзимиздан чиқади! Картошка, карам, турли сабзавот дегандай, мана, қўзиқорин. Брусникаям териб олдик. Лекин кийим-кечакдан қийналяпмиз. Менинг баъзи кийимларим бор эди, яхшими-ёмонми шуни эплаштириб юрибман. Лекин Кирюшка катта бўляпти. Унга иштон керак, этик керак, калта пўстин, қалпоқ дегандай. Қаердан олай уларни? Кузьманинг ҳам кийими йўқ эди. Бориниям аллақачон қайта тикиб берганман. Уғлим тушмагур жуда тиниб-тинчимас, кийим деган нарса чидамайди унга.— Зина стол ёнида жимиб қолган ўғлига меҳри товланиб қараб қўйди. Кирюшка қизариб ерга қараганича, малла сочларини тортқилаб ўтирарди. Зина гапда давом этди: — Лекин дастёрликни ўрнига қўяди. Ҳамма ишда ёрдами тегади. Даладаям, ҳовлидаям, томорқадаям. Усиз жуда қийналиб қолган бўлардим! Баъзан уни иш билан қийнаб қўяётганимни тушунаман, ўн яшар боланинг катталар билан баробар ишлаши қийин, албатта, лекин начора? Биз уч кишимиз ахир...

Ана шундан кейин Катя биринчи бор печга эътибор берди. У ерда кимдир ғимирлаётганидан парда қимирлаб турарди. Зина қизнинг саволомуз қараб турганини кўрди-да, тушунтирди:

— Биз билан қайнонам туради. Унчалик қари эмасу, лекин соғлигининг мазаси йўқ, парваришга муҳтож.

— Хўш, ўғлингиз ўқийдими ишқилиб? — дея сўради Катя.

— Оҳ, шундан гапирманг! Шуни ўйласам юрагим шу қадар эзиладики — сўз билан ифодалаб беролмайман. Ҳозирча ўқимайди. Кўчкиндида мактаб йўқ, қишлоққа юборай десам — қуриб кетгур қўл қисқа. Эгни бошини, оёғини бут қилиб, бировларнинг уйидан ижарага жой топиб бериш лозим. Бунинг учун қул тўлаш керак. Озиқ-овқат масаласиям — ўзи бўлмайди. Бу ерда — уйнинг ўзидаям баъзан очин-тўқин юради — лекин ўлмайди. У ерда эса гоҳ уни юбориш лозим, гоҳ бунни етказиш керак. Лекин энг муҳими усиз.

нима қиламан. Биргалашиб ўтин арралашгаям шерик топилмай қолади. Аммо тушунаман — болани ўқитиш керак, лекин қандай қилиб? Ўзим-ку, уч қиш мактабга қатнаганман, жуда саводлиман деёлмайману, лекин унча-мунча ҳисоб-китоб, ёзув-чизув қўлимдан келади, ўрни келса бошқаларгаям ёрдам беришим мумкин...

— Ойим менга алифбе олиб бердилар, мен ҳамма ҳарфларни ўрганиб олдим,— дея ийманибгина мақтанди Кирюшка ва яна қизариб, ерга қаради.

— Ана, баракалла! Энди ҳарфлардан сўзлар тузишни ўрган,— деди Қатя ва боланинг майин сочларини силаб қўйди.

— Уриниб кўряпмиз! Лекин вақтимиз етишмайди. Баъзан ўғлим боёқиш шу қадар чарчайдики, бир амаллаб уйга келади-ю, қотиб ухлаб қолади...

«Бечора, сенга жуда қийин бўлса керак!»— дея раҳми келиб хаёлидан ўтказди Катя Зинанинг катта очилган кўзларига қарар экан.

Бирдан дераза ортида ит депсиниб акиллай бошлади.

— Кимдир келяпти,— деди Зина бир оз ташвишга тушиб ва ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Ойи, ўзим чиқиб қарайман,— деди сапчиб туриб Кирюшка ва бир зумда пўстини билан қалпоғини кийиб, ташқарига отилди.

— Қўрқмайдими?— дея сўради Катя Машага саволомуз қарар экан.

— Жуда довюрак!— деди мағрур оҳангда Зина.

— Ҳар қалай кечки пайт... қоронғи,— деди Маша ўрнидан турар экан. Худди Катя каби Маша ҳам ҳозир бир нарсадан ташвишга тушиб қолган эди: кўчинди қишлоққа уларни излаб Карпухин келмаганмикан? Лука қизларни сотмайди, албатта. У қаттиқ ваъда қилган. Лекин анови масхарабоз чол қизларнинг қайси томонга йўл олишганини айтиб бергани устига, ўл-а, лапашанг, ҳатто ўша қизларниям эплай олмадинг, дея Карпухиннинг жигига теккан бўлиши ҳам мумкин... Тирқишларига жун тиқиглик муз қопланган ойна ортидан қўшқоракнинг ғичирлаши ва қутуриб акиллаётган Пальмани тинчителишга уринаётган Кирюшканинг жарангдор овози эшитилди.

— Сен ўтиравер, Маша,— деди жиянини жойига

ўтқазиб Зина ва дераза ёнига бориб, ташқарида нима бўлаётганини билишга уриниб кўрди.— Ҳай, келган одам энди барибир бизникига бир кирмасдан кетмайди,— дея қўл силтади у стол ёнига қайтар экан.

Ичкарига ҳансираганича Кирюшка югуриб кирди-да, хавотир аралаш қичқирди:

— Ойи, олдингизга негадир Евлампий Ермилич келяпти!..

Зина қовоғи солиниб кўзида адоват билан ўрнидан турди ва қия очиқ эшик томон ўгирилди-да, даҳлизга қаради.

Хонага аста юриб, оёғига қўнжидаги оқ чарми устига қизил ип билан кашта тикилган пийма, эғнига қора калта пўстин, бошига қора телпак кийган паст бўйли бир мужик кириб келди. У пахмоқ сочли думалоқ бошидан телпагини олиб, чарм қўлқопини қўлтиғига қистирганича даҳлизнинг бурчагида турган иконага қараб чўқина бошлади.

— Салом, хўжайка!— мужикнинг товуши вазмин бўлса-да, лекин шамоллаганиданми ёки кўп бақираверганиданми — анча бўғиқ эшитилди.

— Келинг, Евлампий Ермилич, келинг. Марҳамат, ичкари киринг,— хиёл таъзим қилганича овози бир оз титраб деди Зина.

— Э, йўқ, кирмайман, Зинаидушка, кирмайман. Иш билан келдим,— мулоим, лекин қандайдир сирли оҳангда деди мужик. Унинг бундай сўзлашидан айтмоқчи бўлган гапи қувончлими ёки ташвишлими эканлигини билиб бўлмасди.

— Ҳеч бўлмаса, бирпас ўтиринг, Евлампий Ермилич,— шундай дея Зина мужик томон табуреткани суриб қўйди.

— Йўқ, ўтирмайман ҳам, Зинаидушка. Иш кўп жуда.

— Ундай бўлса гапир, Евлампий Ермилич, қулоғим сенда,— деди маънос оҳангда Зина.

— Узинг ҳам билсанг керак нима демоқчилигимни,— деди энди қатъийроқ қилиб мужик.

— Сулими?— деди хўрсиниқ аралаш Зина.

— Ҳа, Зинаидушка. Сули. Тезроқ тўғрила. Узингдан қолар гап йўқ. Ҳукуматга — подшо отахоқ имизга топшираман уни. Уларнинг кутиб ўтиришга вақти йўқ. Лаънати душман ёпирилиб келяпти.

— Уни ҳозир қаердан оламан, Евлампий Ермилич? Ахир у далада, гарамлаб қўйибман. Уни даладан олиб келиш, иссиқ жойда қуриштиш, янчиш, елпиб тозалаш керак...

— Кейин қопларга солиб, ҳовлимга олиб бориш ҳам дозим, — дея қўшимча қилди мужик ва қора телпагини бостириб кийди-да, гапини пўписа билан тугатди: — Тезроқ олиб бор, Зинаидушка. Жаҳлимни чиқарма.

Шундай дея у орқасига қарамай чиқиб кетар экан, эшикни шу қадар қаттиқ ёпдики, ҳатто музлаб ётган деразанинг ойналари дириллаб кетди.

— Ким ўзи у, Зина? — деб сўради Маша билан Катя ҳайратланиб бир-бирига қараркан.

— Хўжайин.

— Ниманинг хўжайини?

— Сирасини айтганда, бутун кўчкинди қишлоғимизнинг хўжайини.

— Унинг бундай қилишга нима ҳақи бор, Зина? Бу ерда нечта хонадон бор ўзи?

— Бадавлат у, Катя. Шунинг учун ҳам хўжайин бўлиб олган.

— Кўчкинди қишлоқ ташкил топганига анча бўлганми? — қизиқиб сўради Катя.

— Катта қишлоқдан бу ерга ўн иккинчи йили кўчиб келганмиз. Эримнинг гапига кўнганим учун ўзимни-ўзим ўла-ўлгунча кечирмайман. Биринчи кунданоқ шунча қайғу-аламни бошдан кечирдикки, эсласам ҳозир ҳам юрагим орқамга тортиб кетади...

— Қани, қани, Зина, менга бир бошдан гапириб бер-чи. — Катя ўрнашиброқ ўтириб олди. Зинанинг биринчи сўзлариданоқ у кўчкинди қишлоқ — бу столипинча ер реформасининг оқибати эканлигини тушуниб қолган эди. Минглаб деҳқонлар чор ҳоқимияти ва уларнинг кадет-эсер ювиндихўрларининг қуруқ гапига учиб, ваъда қилинган мустақиллик ва фаровон ҳаёт ўрнига хонавайронлик ва даҳшатли азоб-уқубатларга дучор бўлишган эди.

Акаси чор ҳукуматининг деҳқонларни тарқатиб юбориш ва уларни кўчкинди қишлоқларга жўнатиш йўли билан қулоқлар ҳаракатини жорий этиш борасидаги сиёсий курсини қаттиқ танқид қилиб, айтган гапларини эшитганида Катя ҳали гўр гимназиячи қизча эди. Кейин улар большевистик газеталар ва яширин

партия комитетининг варақаларини ўқишар экан, бу масалага юз марталаб дуч келишди. Бироқ қизнинг тасаввурида, ер проблемаси деҳқончилик майдонлари ниҳоятда чекланган ва ерга помешчикларча эгалик қилиш системаси мавжуд бўлган бир шароитда, Россиянинг марказий губернияларидагина бундай кескин ўндаланг тургандек эди. Мана энди, сира кутилмаганда, Сибирда ҳам деҳқонлар уёқда — Россияда большевиклар жон куйдириб айтаётган ўша азоб-уқубатларни бошдан кечираётганлиги маълум бўляпти...

— Ҳаммаси йиғинлардан бошланди, Катя, — дея ҳикоя қиларди Зина. — Қишлоқда тинчгина яшаётган эдик, бирдан ҳаммаёқ гала-говур бўлиб кетди. Шаҳардан, бўлисдан қандайдир бошлиқлар келишиб, мужикларга, агар улар жамоадан ажраб чиқиб, кўчкинди қишлоққа боришса, ниҳоятда роҳат-фароғатда яшай-жакларини ваъда қила бошлашди. Эрим боёқиш қармоққа илинди-қўйди... Ёш, содда эди, отаси ўлгандан сўнг ўзига ўзи хўжайин бўлиб қолганди.

Ун тўртта оила тўпланди. Тўғри, ерни дарров бўлиб беришди. Авваламбор иморатларни кўчириб кела бошладик... Уйларимиз жойида турганида бошпанамиз бор, бир умрга етади, деб ўйлардик. Кулбамизни буза бошлаган эдик, тутдай тўкилди-қўйди. Тўсин ва ходалари чириб, бурчак-бурчакларини қурт еган экан. Янги жойда дарахт кесиб, ходаларни янгилашга тўғри келди. Буларнинг ҳамасига вақт керак, пул керак. Ҳовлидаги бостирмалар, омбор молхона, ҳаммом тўғрисида-ю, гапирмасам ҳам бўлади. Улар эски жойидаёқ нураб тушди. Ҳеч бўлмаса уёқ-буёқни сал тўғрилаймиз, деб Кузьма билан тунлари ухламай чиқардик...

Ер буёқда бемалол экан. Сахийлик билан ажратиб беришди. У четидан бу четигача икки чақирим келади. Лекин ҳайдашга яроқли жойи кафтдеккина келаркан. Қолгани ё ботқоқ, ё чангалзор. Баҳор келди — дон сепиш керак, лекин сепадиган жойнинг ўзи йўқ. Яна Кузьма икковимиз ўлиб-тирлиб ишлай бошладик, кундуз куни кундаков қиламиз, тунда тўнгак ва шохшабба ёқамиз. Янги ерлар яхши ҳосил берди... Ҳар қалай, бир амаллаб яшайверсак бўларди. Лекин бирдан манави қуриб кетгур уруш бошланди... Қарабсанки, биз хотинлар Мазай бобонинг оролчада ночор аҳволга тушган қуёнларига ўхшаб қолдик. Евлампий

Ермилич илгариям ўзига тўқ эди, хотинлар ёлғиз қолганидан кейин эса, ҳаммага бош-қош бўлиб олди. Урушнинг биринчи йилиёқ тўнгалардан тозаланган барча ерларни тортиб олиб уларга сули экиди. Бу йилдан бошлаб эса бизларни ҳам сули экишга мажбур қилди...

— Қандай қилиб эришди бунга у? — сўради Катя.

— Жуда осон йўлини топди! Қуруқ сули билан кун кўриб бўлмайди, инсон от эмас-ку ахир. Шунда у бизга уруғлик учун жавдар буғдой берди, биз эса тоза сули билан қайтаришимиз керак. Улиб-тирилиб ишлайсан, лекин ўзга чора йўқ. Мана энди қарзни тўлашни талаб қиляпти. Бўлмасам бутун куз ўзининг сулипоясида ишладик. Уникида — бир ҳафта, ўзимизникида — бир кун. Тағин ҳам, худога шукур, бақириб-чақириб ўтирмай, тинчгина чиқиб кетди. Уйда бегона одамлар борлигини кўрди-шекилли.

Онаси қизларга туриш-турмушлари тўғрисида ҳикоя қилар экан, Кирюшка стол тагидан эмаклар ўтди-да; лип ётиб печь устида ётган бувиси ёнига ётиб олди. Болакай кун бўйи ишлайвериб қаттиқ чарчаганидан кўзлари юмилиб кетаётган эди. У меҳмон қизларининг шаҳар ҳаёти тўғрисидаги ҳикояларини эшитгиси келарди, албатта, лекин ойиси ўз туриш-турмуши ҳақида гап бошлаб юборди. Бу эса ҳали-бери тугамайди. Кирюшка ойисининг ўз қисмати тўғрисида гапиришни яхши кўришини биларди.

Катя кўчкинди қишлоқ хўжайинининг фаолиятидаги ҳуқуқий ва иқтисодий тафсилотларнинг тагига етишга ҳаракат қилиб, ҳамма нарса тўғрисида ижикилаб суриштирганича, Зинани анчага довр гапга солиб ўтирди. «Помешчик, судхўр, эксплуататор, золим», Зинанинг ҳикоясини тинглар экан, унинг ҳаёлига ана шундай сўзлар келарди.

Кирюшкадан сўнг Машани ҳам уйқу элитди. Катя билан Зинанинг суҳбати тугашини кутиб ўтирмай у каравотга чўзилиб, дугонасига кўпроқ жой қолсин учун иложи берича девор томон сурилиб ётди-да, бирпасда ухлаб қолди.

Катя эса ухлашни ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди. У Зинанинг дилбар, инонувчан чеҳрасига тикилганича оёғи муҳим нарсани билиб олмоқчи эди: хўш, жувон-

нинг ўзи ушбу жонга теккан, сермашаққат ҳаётдан қутулиш чораси ҳақида нима дейди? Буёғига энди пичоқ бориб суякка қадалган бу ҳаётни ўзгартириш учун унинг ўзи заррача бўлса-да, кучини сарфлашга тайёрми?..

— Қани энди Стенька Разин тирилиб келса, Катя! У ҳеч бўлмаса энг ботирларни оёққа тургазарди-ю,— товушини пасайтирганича дилидаги энг пинҳона орзусини айтгандек, тўла бир инонувчанлик билан хўрсиниб деди Зина.

— Битта ботирнинг* қўлидан нимаям келарди?— деди қувлик билан Катя, дилида Зина гапини охиригача айтишини истар экан.

— Э, бошлаб берадиган одам бўлса бас!— дея қандайдир орзиқиб хитоб қилди Зина ва бир оз сукут сақлаб тургач, давом этди: — Биз хотинларнинг ўзи тумонат. Кейин ҳозирги кунда эркакларга осон эмас! Аммо қани ўша Стенька Разин?! Халқни жуда эзиб қўйишган, қаддини ростлаш уёқда турсин, хиёл бошини кўтаришгаям йўл қўйишмайди...

Зина хўрсинди, гўё ўмовига мушт еган одамдек, тик елкалари шалвираб тушди. Шу сонияда Катя бирдан эртага вазият қандай бўлмасин, ўзига қандай хатар қутқу солмасин, Зинага Россияда ижтимоий революция пишиб етилаётгани, Стенька Разиндан фарқли ўлароқ, меҳнаткашларни озод этиш ишини охиригача етказажак кучлар мавжудлиги тўғрисида гапириб бермай туриб, бу ердан кета олмаслигини ҳис этди.

Ақлли ва сезгир Зина Катянинг гапларини нафасини ичига ютиб тингларди. Унга анчадан буён Русияда халқнинг бундай мусибатли ҳаётини кўра-била туриб, ўзига-ўзи, бунга қарши қандай чора кўриш керак, бу улкан мамлакатни у тушиб қолган чуқур жарликдан қандай олиб чиқиш керак, дея савол бермайдиган одамнинг бўлмаслиги мумкин эмасдек туюларди. Ҳозир Зина туйғулари уни алдамагани, халқнинг тақдирини ҳамма нарсдан юқорироқ қўядиган одамлар курашга шай бўлиб туришганидан хабар топгач, кўнгли жуда кўтарилиб кетди. Зина яна бошқа бир нарсани тушуниб қолди: гарчи Катя ўзини Машанинг босма-хонада бирга ишлайдиган дугонасиман, деб таништирган ва чамаси у билан анчадан буён дўст эканлиги

кўриниб турган бўлса-да, маълумоти, билими жиҳатидан бу қиз Зинанинг жиянидан анча-мунча баланд эди.

Шамчироқ аллақачон ёниб тугаган ва ўчиб қолганди. Катя билан Зина қоронғида ўтиришарди. Дераза ойнасининг музламай қолган бурчагидан хонага ойнанинг кумуш ёғдулари оқиб кирмоқда. Темир печка ичидаги ўтин гуриллаб ёнар, печканинг обдан қизиган биқинлари қоронғида қизғиш шуъла таратар, қопқоқнинг туйнукчаларидан аланганинг ёлқини липиллаб кўзга ташланарди. Дераза ортида шамол ҳуштак чалар, томнинг стропиллари ғирчиллаб қўяр, баланд жойлардан учган ҳовуч-ҳовуч қор уй деворларига чирсиллаб уриларди.

Катя билан Зина вақт ярим кечадан ошганида уйқуга ётишди. Зина даҳлиздаги каравотга жойлашди, Катя эса Машани уйғотиб юбормаслик учун аста унинг ёнига чўзилди. Бундай суҳбатдан сўнг уйқу келишининг ўзи бўлмайди. Зина Катя унга айтиб берган барча гапларни хаёлида бирма-бир эслаб ётарди. Ҳайратланмай бўларканми ахир! Зина ишчиларнинг яширин партияси, халқни урушнинг қонли гирдобига ташлаётган ҳукуматнинг жиноятлари ҳақида, подшо хонадонининг сотқинлиги, амалда буюк Россия давлатининг ҳукмдори бўлиб олган ўғри ва муттаҳам Гришка Распутин тўғрисида, билимдон одамлар қиш мавсумидаги қор ёки баҳор бошланганида ёгажак ёмғир янглиғ муқаррар дея ҳисоблаётган ишчи-деҳқон революцияси ҳақида биринчи марта эшитиши эди...

Дугонасининг уйқусини бузмаслик учун Катя уёқдан-буёққа ағдарилишга журъат этмай жимгина ёнбошлаб ётарди. «Революция яқинлашиб қолди, ҳа, яқинлашиб қолди... Сибирдаки, ана шу овлоқ ердаки, деҳқон аёл Стенька Разинни орзу қилиб қолибдими, яна нима керак ахир? Бу революция йўқсилларнинг азоб-уқубатидан пишиб етиляпти, уни ана шу одамлар амалга оширади», — деб мулоҳаза юритиб ётарди Катя. Қиз уйқусини қочириб юбораётган бу фикрлардан қууулишга ҳаракат қилар ва айни вақтда, уларнинг тиним билмас, шиддатли оқими оғушига тушиб қоларди.

Лекин у барибир ухлаб қолди. Ухлагандаям икки-уч соат давомида туш кўрмай, қаттиқ ухлади. Кейин худди биров миясига туртгандек, чўчиб уйғонди. Уйқу-

сида унга кимдир кўксидан отилиб чиқаётган ўкирикни босганича, энтикиб-энтикиб йиғлаётгандек туюлган эди. Катя кўзини очди. Тепасида ойнинг хира шуъласидан хиёл оқариб шифт кўриниб турарди. Ёнида бир текис нафас олиб Маша ухлаб ётарди. Шу заҳоти Катя кимнингдир бўғиқ йиғисини эшитди. Йиғи парда девор ортидан эшитилмоқда эди. Катя дарҳол ўрнидан туриб, ёрдамга отилмоқчи бўлди-ю, бироқ уни Зинанинг овози тўхтатиб қолди У ўқтин-ўқтин энтикиб йиғлар экан, кимгадир қаттиқ-қаттиқ шивирлаб дерди:

— Тегмайман унга, эшитдингми, тегмайман! Деярли ҳар ҳафта одам юбориб нега менга азоб серади?! Бева эмасман! Солдатнинг хотиниман ахир!.. Кузьма тирик! Юрагим сезиб турибди — тирик у! Токи уруш тугаб, ҳамма солдатлар қайтмагунича уйимдан бир қадам ҳам нари кетмайман...

— Хуснингни абгор қиласан, Зинаида, — Зинанинг зорланиб айтаётган сўзларини бўлди бегона бир аёлнинг товуши.

— Кет, Прасковья, юрагимни эзма, кет бу ердан! — дея илтижо қилди Зина.

Эшик гичирлаб очилди-да, сўнгра тарақлаб ёпилди. Товушлар остонадан элас-элас эшитилиб, сўнг ҳаммаёқ жимиб қолди.

Катя изтироб ичида ёстиқдан бошини кўтарди. Қиз Зина учун, чамаси, жуда оғир бўлган бу қисқа, лекин ниҳоятда кескин суҳбатни беихтиёр эшитиб қолганидан қаттиқ хижолатда эди. Катя ўзини гўё бошқа бир аёлнинг фақат ўзига хос бўлган сирини тирқишдан кўриб қолган одамдек ҳис этарди. Унинг қаттиқ номуси келиб, кўнгли хира тортди. Лекин у фақат хижолат туйғусидангина эмас, балки бу аёлнинг оғир қисматини ўйлаб ҳам дили ўртанмоқда эди. Шу топда унинг Зинага жуда раҳми келиб кетди. «Э, худойим, бунчалар шўрпешона экан у. Бевалик кулфати, ёлғиз деҳқон аёлнинг қайғуси камлик қилармиди бечорага, ҳатто табиатнинг инъоми бўлмиш ана шу ҳусни ҳам унга қарши бўлиб чиқяпти», — дея дилида изтироб билан ўйларди Катя.

Қалбидаги бу ҳаяжон босилгунига қадар анча вақт ўтди. Тун сукунатида содир бўлган бу воқеа тўғрисида қайта-қайта ўйлаб кўргач, Катя ўзини Зинанинг олдида ҳеч қандай гуноҳсиз деб билди. Хўп, айтайлик,

бевақт уйғониб кетди, қулоғини бирор нарса билан беркитиш хаёлига келмай, беихтиёр шу гапларни эшитиб қолди, нима бўпти... Хижолат туйғуси ниҳоят босилди-ю, лекин ранж-алам дилини тарк этмади, қалби ўртаниб, Зина унга худди опасидек, худди ушбу азиз ва лекин бағритош заминда кўп йиллар давоми бирга туз ичган одамдек азиз ва қадрдон бўлиб бормоқда эди.

Бу орада эса тонг отай деб қолди. Зина даҳлизданми ёки кўчаданми, қайтиб кирди-да, печкага олов ёқишга тутинди. У хона ичида эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиб, ҳатто тарашаларни ҳам печкага тақиллатмай тикмоқда эди. Мана, Кирюшка ҳам ўрнидан турди. Онаси унга бир неча бор секинроқ, дегандек ишора қилди. Лекин бола бечора нима қилсин? У сигирга ардоб пишириш учун қозонга сув қуяр, чўчқага атаб ўғирда лавлаги поясини туйиб, майдаларди... Қани туңука челақни қозонга ҳеч ким эшитмайдиган қилиб теккизиб кўринг-чи...

Катя ўрнидан турди. Маша ҳам уйғониб, апил-тапил кийилиб олди. Улар эшик олдидаги тоғора тепасида осиғлиқ турган умивальникдан ювиниб олишди.

Зина сигирни соғиб келишга отланди. Аммо Маша мен соғиб келаман, деб оппоқ челақни аммасининг қўлидан тортиб олди. Гарчи у энди шаҳарлик қиз бўлиб, бир қўли лат еган бўлса-да, лекин ўзи деҳқон боласи эмасми, бундақанги ишларни кўрганда ўзини тутиб туролмас, ғайрати қистаб кетарди.

Нонушта тўкин бўлди, дастурхонга укроп ва тузланган қўзиқорин билан қайнатилган картошка, сут, туң бўйи сирланган кўвачада печнинг ичида димланиб турган ширин лавлаги тортилди.

Меҳмонларнинг ҳурмати учун мезбон яна шамни аяб ўтирмади, уни ўртасидан кесди-да, икки жойга: стол тепасидаги бут қўйилган токча ва даҳлизда ёқиб қўйди. Тонг отгач, Маша энди йўлга тушажақларини айтди.

Зина қизларни нақ жарнинг бўйигача кузатиб борди. Хайрлаша туриб у Машанинг юз-кўзидан ўпди-да, Катяни қучоқлаб, бағрига босди. Зинанинг чиройли, бўйиқ лаблари алам билан титрар, жиддий юзи маъюс кўринар, қорамтир шахло кўзларида эса қайғу аралаш меҳр жилваланиб турарди.

Улар Лукьяновкага кечга яқин — эндигина қош қорая бошлаган пайтда кириб боришди. Қишлоқнинг кенг ва қинғир-қийшиқ кўчаларидан юришар экан, Катя иморатларга разм солди. Ходалардан қурилган уйларнинг бари хил тушган бўлиб, кенг деразаларининг чорчўпига ўймакор нақш ишланган, атрофи баланд деворлар билан ўраб олинган, дарвозалар йўғон тахталардан ясалган, уларнинг четидаги тўсинларга эса турли безаклар — кедр ёнғоғи, ит, хўроз ёки шунчаки панжаралар шакли ўйиб туширилган эди.

Ҳаммаёқни мум тутуни, пишган гишт, ивиган қайин япроғининг ҳиди тутиб кетганди.

— Бугун ҳаммомга тушиладиган кун. Эртага эса Лукьяновкада байрам — овчилар тайгадан қайтишади. Урушдан олдин бунақа пайтда қанақа хурсандчилик бўлишини кўрганингда эди, оғзинг очилиб қоларди! — тушунтирди Маша Катянинг қишлоқ кўчаларига қизиқиб разм солаётгани ва шаҳарда сира ҳам учрамайдиган ҳидларга димоғини тутаётганини кўриб.

Мана, Машанинг туғилиб-ўсган уйи ҳам кўринди. У қишлоқдан хиёл четроқда қурилган эди. Уйдан юз қадамча нарида тик соҳил бўлиб, унинг пастида жарлик бор эди. Жарликнинг тубида икки четини арча, қарағай ва шумурт буталари қоплаган дарё у ер-бу ерда айланма камар ҳосил қилганича илонизи бўлиб оқарди.

Уйнинг олдида катта айвон бўлиб, ҳовлига турли бостирмалар қуриб ташланган эди. Чамаси, унинг қурилганига анча бўлган экан, ходалари қорайиб, томи қийшайиб қолган, деразаларининг чорчўпи йўқ эди. Ҳовлини ўраб турган деворда тешиклар қорайиб кўринар, ланг очиқ дарвозанинг у ер-бу ери синиб тушганди. Уй эгалари ўз туриш-турмушларини бегона кўздан яширмасликлари шундоқ кўриниб турарди. Кейин уларнинг мол-мулки ҳам унча кўп бўлмай, ҳаммаси уйнинг ичига жо бўлганди. Омборнинг эшигида қулф кўринмас, унинг олдида одатда ит боғланадиган занжирли сим ҳам қоқилмаганди, итнинг уяси бўм-бўш турарди. Кўппаклар бошқаларникидек боғлаб қўйил-

маганди. Зеро, бу ерда қўриқлайдиган нарсанинг ўзи йўқ эди.

— Уйни аллазамонда бувам қурган эканлар. Ай-тишларича, иморатга ишлатилган дарахтлар шундоқ шу ернинг ўзида, анави тепаликда ўсган экан. Шунинг учунам бувам уйни шунақа ҳайҳотдай қилиб қурган эканлар,— деди Маша Катянинг Лукьяновлар уйини қизиқиб томоша қилаётганини кўриб.

— Эҳтимол, бадавлат яшамоқчи бўлгандир?— дея илжайди Катя.

— Бўлмасам-чи! Катта йўл четидаги бу қишлоқларда ҳар ким ўз дўкони ҳақида орзу қилган. Лекин кўп ўринларда карвонсаройга эга бўлишарди, холос. Яхшиямки, тунаб ўтувчилар сероб бўларди. Ёлғиз полициянинг ўзи баъзан ярим қишлоқни эгалларди.

— Сизларда ҳам карвонсарой бўлганми?

— Сургун қилинганлар яшашарди. Отам ўшалардан ақл ўрганган. Ана шунақа, дарвоқе, ҳаммасини кейин ўзинг билиб оласан,— дея гапини тугатишга шошилди Маша, зеро, улар дарвоза ёнига етиб қолишган эди.

Машанинг онаси Татьяна Никаноровна қизларни деразадан туриб анча узоқдан кўрган эди. Бироқ у Машанинг ким билан келаётганини аниқ билишга уриниб, қизини кутиб олишга унчалик шошилмай турарди. Татьяна Никаноровна шаҳарга бориб, болаларининг ёнида узоқ-узоқ туриб келгувчи эди, шунинг учун ҳам у қизининг дугоналари ва ўғлининг ҳамма ўртоқларини яхши танирди. «Машутка қандайдир янги дугонаси билан келибди шекилли», дилидан ўтказди Татьяна Никаноровна ва рўмолини елкасига ташлаб, остонага чиқди.

— Вой, қизим, сенга нима бўлди?— суриштира кетди Татьяна Никаноровна Машанинг қўли битит билан қаттиқ боғлаб ташланганини кўриб.

— Ҳечқиси йўқ, ойижон. Бармоғимдаги яра газак олибди,— дея онасини тинчитди Маша ва унинг юзидан ўпди.— Бу эса менинг дугонам Катя. У билан босмахонада бирга ишлаймиз.— Шундай деб Маша онаси Катя билан саломлашсин учун ўзини хиёл четга олди.

— Яна Катями? Катялардан омадинг бор экан, қизим! Қани уйга кир, Катя, киравер,— деди Татьяна

Никаноровна очиқ чехра билан Машанинг дугонасига қараб, унинг қўлини қисар экан.— Раҳматли Кандрашина Катя бизникига тез-тез келиб турарди. Жуда қувноқ қиз эди! Ўпкаси хаста деб сираям ўйламасди одам...

Маша Катяга маънодор қараб қўйди-да, сўнг яна онаси томон ўгирилди.

— Буни қарангки, ойижон, бу Катя ҳам Кондрашина. Фақат унисининг фамилиясида «к» ҳарфидан сўнг «а» келарди, бунисиникида эса «о». Ҳужжатингда шундай ёзилган-а, Катюш?

— Шундай, Маша, шундай,— дея сал хижолат чекиб дугонасининг гапини тасдиқлади Катя ва элдан бурун нима сабабдан унинг шоша-пиша ҳужжат ва ундаги фамилияни гапириб берганини тушуниб етолмаган бўлса-да, Машага миннатдорчилик билан қараб қўйди.

Татьяна Никаноровна эшикни очиб, қизларни даҳлизга киритди, лекин шу заҳоти улардан олдинга ўтиб, уйга биринчи бўлиб ўзи кирди.

Қизлар рўмоллари, калта пўстинларини ечиб ташлашди, кейин оёқларига дам бермоқ учун пиймаларини ҳам ечишди. Татьяна Никаноровна печкадан икки жуфт қалин жун пайпоқ олиб, уларни қизи билан Катяга узатди.

— Полдан совуқ чиқяпти,— тушунтирди у.

Катя хонага иссиқ уфураётган темир печка ёнидаги табуреткага ўтирди. Печка устидаги декчада биқирлаб шўрва қайнамоқда эди. Қозончанинг тувоғи ҳар замон ҳар замонда бир қимирлаб, кўтарилиб тушар, ана шунда хонага тотли бир ҳид тараларди.

Маша Катяни Лукьяновлар уйини кўздан кечириш учун чақирди. Дарвоқе, бир жойда ўтирмай, хоналарни кезиб уёқдан-буёққа юрган Татьяна Никаноровнага ҳам дурустроқ разм солиш керак эди.

Уй ичида нарсалар кўп бўлмаса-да, ҳаммаёқ саришта ва шинам эди. Барча хоналар бир хил жиҳозланган бўлиб, фақат шкаф, стол, курси, каравот ва иккитадан табуретка қўйиб чиқилганди. Жиҳозларнинг бари бўялмаган бўлса-да, лекин моҳирлик билан рандаланган ва спиртга ботирилган мовут билан сайқал берилганди.

— Отамнинг ўзи ясаган буларнинг барини. Қуруқ

кедр,— деди Маша ва кафти билан столни аста силаб қўйди.

Ошхона билан меҳмонхона ўртасида торгина бир хужра бўлиб, ундан биридан бирига ўтиш мумкин эди. Катя меҳмонхонага кирди-да, икки дераза ўртасида рамкаларга солиб осиб қўйилган фотосуратлар олдига борди. Бироқ ҳеч нимани кўриб бўлмади: уйга қоронғи чўкиб қолган эди.

Маша буни кўриб, ҳазил қилди:

— Ҳечқиси йўқ, Катюш, эртага кўрарсан.. Узинг ҳам худди шу ерда ухлайсан. Ҳаммаёқда бўлганидек Лукьяновкада ҳам уйни ёритиш учун ҳеч вақо йўқ.

Аммо Маша нотўғри гапирганди: Татьяна Никаноровна кираверишдаги хонага чироқ ёқиб, қизларни кечки овқатга чақирди.

— Уйингиз жуда саришта экан, Таня хола! Ҳаммаёқ ярқирайди-я!— дея бекани мақтаб қўйди Катя.— Уйни бундай тоза тутиш учун қанча вақт сарфлайсиз ўзи?

Катя тиниб-тинчимас Татьяна Никаноровнани фақат эндигина дурустроқ кўра олди. Аёлнинг ёши, чамаси, элликларда эди. У ўрта бўйли, қошлари қалин, кўзлари қора, ўзи ҳам қорачадан келганди. Истараси иссиқ, кулча юзида ёноқлари хиёл туртиб чиққан бўлиб, уни кўрган одам, аёлнинг аждодларига Сибирнинг маҳаллий аҳолиси қони аралашган бўлса керак, деган хаёлга борарди. Катяни Татьяна Никаноровнанинг қўллари қаттиқ ҳайратга солди: деҳқон аёл учун жуда нозик ва нафис бу қўллар тинимсиз ҳаракатда эди. Уларнинг меҳнатга ўрганиб қолгани ва тиниб-тинчимаслиги яққол сезилиб турарди. Аёл идиш-товоқларни тинимсиз уёқдан-буёққа суриб, уларни икки четига кашта тикилган узун сочиқ билан артиб турарди. Татьяна Никаноровна худди юмалаб кетаётгандай шовқин солмай, тез-тез, пилдираб юрарди. Чиндан ҳам у аллақайси жиҳатлари билан бўғирсоққа ўхшаб кетарди. Гарчи Катя уни семиз ёки ҳатто тўла дейишга тили бормаса-да, эҳтимол, аёлнинг танаси дўмбоқ бўлгани учун ҳам шундай туюлаётгандир.

Меҳмон қизнинг мақтови эътиборсиз қолмади. Социқ аёлнинг қўлида илдам ҳаракат қилиб аввал биринчи, кейин иккинчи тарелкани артиб чиқди. Татьяна

Никаноровна қизга тикилиб қаради-ю, кўзлари қувлик билан чақнаб кетди.

— Ким ҳам ивирситарди уйни, Катюша? Ивирси-тадиган одамнинг ўзи йўқ! Чолим уйда деярли бўлмай-ди, болаларим, худди учирма бўлган қушлардек тарқалиб кетишди. Сургун қилинганларниям қишлоғи-мизга қўймайдиган бўлишди. Ижара қўядиган одам-нинг ўзи йўқ.

— Нега қўймайдиган бўлишди, Таня хола?

— Маъмурлар хавфсираб қолишди. Мужикларимиз уларнинг ишончини йўқотиб қўйишди. Энди бадарга қилинган маъбусларни дунёнинг бир чеккасига ҳайдаб кетишяпти. Ушалар бўлганида биз хотинларга осонроқ эди. Утин олиб келишгаям ёрдамлари тегар, уй ҳам қаровсиз қолмасди... Кейин бир оз чойчақа ҳам ишлаб турардим: уларга овқат пиширар, кир-чирини ювиб берардим... Тўғри, уларнинг бари камхарж одамлар эди. Лекин ҳалол эди. Баъзан дегин бутун бир йиллик ижара ҳақини тўлолмай қарз бўлиб қолишарди. Аммо қўлларига пул тушган заҳоти бир тийин ҳам қолдирмай тўлашарди, узр сўраш ва миннатдорчиликларнинг-ку, ҳисобига етиб бўлмасди.

Чой ичишар экан, Маша онасига кўчқинди қишлоққа кириб, Зинаникида тунашгани ва аммасининг ту-риш-турмуши тўғрисида ҳикоя қилиб берди.

Татьяна Никаноровна қизини мақтаб қўйди:

— Зинаникига кириб, уни кўриб келганинг жуда яхши бўлибди, Машута! Унга жуда қийин, мана, бир неча йилдирки, у боёқишни на бева дейсан, на эрли. Қузъма бечора асирликда ўлиб кетган кўринади... Агар жангда ҳалок бўлганида бирон-бир дарак чиқарди. Ахир жангга унинг ёлғиз ўзи кирган эмас-ку. У эса дом-дараксиз кетди. На хат бор, на хабар. Зинани эса яхши кўраман, Катюша.— Татьяна Никаноровна не-гадир Катя томон ўгирилиб, қайнсинглисига бўлган муносабатини худди унинг ўзига айтиб бермоқчи бўл-гандай гап бошлади:— Мен Степанга текканимда, у эндигина беш-олтига кирган қизалоқ эди. Кўз ўнгимда ўсди. Усмирлигида қоқсуяк, малла соч, бурни узун хунуккина бир қизча эди. Қайнонам билан нуқул унга раҳмимиз келиб гаплашиб юрардик. «Вой, Таня,— дерди қайнонам,— бу хунуклиги билан Зинамиз кимга тортдийкин-а?» Лекин ўшандаям менга Зина балоғат-

га етгандан кейин, ҳусни очилиб, тўлишиб кетадигандек туюларди. Ҳйлаганим рост чиқди. Ун олтиларга бориб Зинамиз чунонам очилиб кетдики, гўзалликда унинг олдига тушадигани бўлмайд қолди. Ҳйгитлар унга шайдо бўлиб юришарди. У эса Кузьмани кўрди-ю, ўшани деди-қўйди... Уни жуда соғиндим! Гўё уйи узоқ эмасдек туюлади-ю, лекин иш билан бўлиб бориб кўришга қўлим тегмайди. Кейин ўзимнинг ҳам ҳаловатим йўқ. Ҳйлаб қарасанг, Катюша, уч хонадонга хизмат қиламан: бу ерда уйга қараш керак, шаҳардаги болаларнинг ташвишини қилиш керак, эримнинг умри аса тайгада ўтади — у ҳам бегона эмас, ахир умид билан бир ёстиққа бош қўйганмиз-ку. Унинг ҳам кийим-кечаги, озиқ-овқатининг ташвишини тортишим керак. Бунинг устига катта ўғлим Павел фронтда — негадир хат-хабар йўқ ундан. Ҳйласам юрагим орқамга тортиб кетади.

Татьяна Никаноровна ўз оиласи, болаларини жонидан азиз кўрарди. Ҳғил-қизлари ҳақида гап бошлагач, у чидаб туролмай хиёл мақтаниб ҳам қўйди:

— Болаларим қобилми-ноқобилми, чиройлими-хунукми, бунисини билмайману, лекин биров улардан нолиган эмас. Эшитмаганман бунақа гапни. Иннайкейин ҳеч ким хунук ҳам демайди уларни. Ишқилиб, эсон-омон катта қилдим. Қўл-оёқлари бутун, қулоқлари кар, кўзлари сўқир эмас, бировларга сўзини бермайди...

— Ойижон, лекин Дуся икковимизни Зина аммадек чиройли қилиб туғмагансиз-да,— дея жилмайиб онасининг сўзини бўлди Маша.

Татьяна Никаноровна қизининг бу гапидан сира хафа бўлмади. У болаларини қанчалик яхши кўрмасин, уларга баҳо берганида соғлом мулоҳаза юрига оларди.

— Чиройли одамлар кам бўлади, қизим. Чамаси, парвардигорнинг ўзи дунёни яратаётганида шундай амр қилган бўлса керак. Лекин кишининг бахти ёлғиз ҳуснида эмас. Шундай одамлар борки, ўзи чиройли-ю, лекин қалби совуқ...

Катя Татьяна Никаноровнанинг сўзларини эшитар экан, ўқтин-ўқтин кўз ўнгида онаси намоён бўларди. У узоқда, Петроградда қолди, лекин қизиги шундаки, Катя аввал бир аёлнинг, кейин иккинчи аёлнинг тақдирини ҳақида эшитганида, на кеча, на бугун Агапия Ва-

лерьяновнани кўргиси келди. Онаси масофа жиҳатидан ҳам, ҳаётга, одамларга муносабати ва дунёқараши жиҳатидан ҳам ундан жуда узоқда эди. Шунинг учун ҳам ҳозир таъби тирриқ бўлиб, кўнгли хира тортди.

Татьяна Никаноровна оналик сезгиси билан Катянинг хаёлга чўмганини пайқаб сўради:

— Сенинг ота-онанг қаерда, Катюша? Қалай, эсон-омон юришибдими?

Кутилмаган бу саволдан Катя ҳатто қизариб кетди. Ота-онаси тўғрисида ислаганча ёлғон-яшиқларни тўқиб ташлаши ҳам мумкин эди-ю, бироқ шунча самимий гаплардан сўнг уйдирмани қалаштириш шакколик бўлур эди. Ҳаётда шундай дақиқалар бўладик, самимиятга фақат самимият билан жавоб бериш тақозо этилади.

Маша Катянинг қийин аҳволга тушганини пайқайди. Дугонасини бу аҳволдан қутқариш учун Дуся ҳақида алланямалар деди, лекин Татьяна Никаноровнани саволидан чалғита олмади. Аёл ҳамон Катяга саволмуз қараб турарди.

— Мен, Тая, асли бу ерлик эмасман, — деди Катя қийнадиб сўз топар экан. — Менинг ота-онам Петроградда қолишган. Мен уларникидан чиқиб кетганимга анча бўлган. Акам ҳам турмайди улар билан. Биз ўз ҳолимизча яшаймиз, улар ҳам ўз ҳолига...

Маша безовта бўлиб типирчилай бошлаган эди, қуриган табуретка унинг остида гичирлаб кетди. У дугонаси йўлда айтиб берган ҳикоясидан Катянинг ота-онаси билан муносабати тўғрисида баъзи нарсаларни билиб олганди ва бу гапларни очиқ айтиб бўлмаслигини тушунарди... Катянинг оиласида ота-оналар билан болалар орасидаги ихтилофнинг сабаблари улар тўғрисида сал-пал эшитган ҳар қандай одамга ҳам дарҳол равшан бўлиб қоларди. «Нега биронта ёлғонни ўйлаб топа қолмади? Ойим ҳам нима қилардилар шуни сўраб?..» Буёғига энди Катяга қандай ёрдам беришни билмай, безовта бўлиб ўйларди Маша.

Лекин Татьяна Никаноровнанинг ўзи ҳам қизнинг бу саволга жавоб бериш: анча қийин эканлигини сезиб қолди.

— Қовуша олмабсиелар-да, — хўрсинди у Катяга жудди етимчага қарагандек таассуф ва ҳамдардлик

билан қараб.— Қишлоқлардаям шунақаси бўлиб туради, Катюша. Баъзи ота-оналар ўғиллари билан умриларининг охиригача катта оила бўлиб тотувгина яшайверадилар. Баъзиларининг эса ўғиллари уйланган заҳоти бўлак қилиш бошланади. Роса кўрадиганларини кўришади шунда! Бирга туришганида битта бўлсаям — ҳар қалай от бўлади. Бу ўринда эса уни иккига, ҳатто учга бўлолмай хуноб бўласан.

Татьяна Никаноровна Катяга бўлак қилиш пайтида содир бўлган даҳшатли воқеаларни ҳикоя қилиб берди. Баъзан бўлак қилишда бошланган жанжал икки-уч кунлаб давом этаркан, муштлашиб кетишган пайтлари ҳам бўларкан...

— Тўғри, бизнинг Лукьяновка бошқа жойларга қараганда анча тинчроқ,— дея ҳикоя қилишда давом этди Татьяна Никаноровна.— Чунки бизнинг ўз одил ҳакамимиз бор, худога шукур, ҳали тирик. Момо деймиз. Кампир. Айтишларича, яқинда юзга кирармиш. Бундай ёшда кўпчиликнинг мияси айниб қолади, бизнинг кампир эса — аксинча. Ўзи нимжонгина, пуф десанг учиб кетгудай ҳоли бор, лекин жуда ақлли, йилдан-йилга ақли ҳам тўлишиб борапти.

Катя доно кампирга жуда қизиқиб қолди ва Татьяна Никаноровнадан ўрни келиб қолса уни бир кўрсатишни илтимос қилди.

— Йўқ, Катюша, ваъда қилолмайман. Ҳозир Момо печнинг рафига чиқиб, ётиб олган, баҳоргача ётади. Баҳор келиб, кунлар исигач, пасха байрамидан олдин у ҳам супачага сурғалиб чиқади. Қизи билан яшайди у. Ўғилларини отинг ўчгур уруш тутдай тўқди. Иккита каттаси Ядон билан бўлган урушдан қайтиб келишмаган эди, кичигини гермон ҳалок қилди.

— Нега уни Момо дейишади? Нима, исми ўзи шунақами? — сўради Катя.

— Йўқ, лақаби бу. Момо, биз қишлоқиларнинг тилида, барчанинг онаси дегани бўлади. Исми Степанида, отасининг исми бўйича Семеновна.

— Ҳар қалай, Таня хола, бирров бўлса-да, мени унинг олдига олиб боринг. Бундай одамни зиёрат қилиш савоб-ку, ахир!

— Майли, Катя, бирор юмуш тошиб, қизининг олдига борамиз. Ажаб эмас, уни печка устида кўриб қолсанг,— дея ваъда қилди Татьяна Никаноровна ва

гапни бошқа ёққа бурди:—Қани, қизлар, ётиб ухланглар энди. Эртага Лукьяновкада байрам, ҳар қалай. Бизнинг отамиз ҳам келиб қолса керак...

Татьяна Никаноровна чаққон қўлларини ишга солган эди, стол устидаги самовар ва тарелкалар бир зумда ғойиб бўлиб, деярли полга қадар осилиб тушган дастурхон оппоқ оқариб қолди.

2

Катя узоқ ва қаттиқ ухлади. Уйғонди-ю, кўзларига ишонмай қолди: уй ичи ёп-ёруғ бўлиб, деразада деярли ёз пайтидагидек қуёш чарақлаб турарди. У фақат иситмасди, холос. Катя деразаларга қараб завқланиб кетганидан қичқириб юборишига сал қолди. Совуқ ойналарни шундай бебаб ташлаган эдики, бундай нақшлар инсоннинг етти ухлаб тушига кирмасди. Бу нақшлар панжасимон бутоқларини ер узра ёйиб тўрган Сибирь қарағайига ҳам, ғаройиб қирққулоққа ҳам, хорижда ўсадиган пальма, ананас, хурмога ҳам ўхшаб кетарди. «Совуқни сеҳргар деб бекорга айтишмаган», дея ўйлади Катя.

У кийиниб олди. Уйнинг нариги хоналаридан ёпиқ эшиклар оша Татьяна Никаноровна ва Машанинг овозлари эшитилиб турарди. «Роса уйқучиман-да! Одамлар аллақачон ўрниларидан туриб, ишларини қилиб юришибди», дея ўзига-ўзи дакки берди Катя ва шошилиб эшик томон юрди.

Лекин бирдан таққа тўхтаб, орқасига қайтди. «Вой, суратларни кўришни унутибман». Нега шу топда унинг сурат кўргиси келиб қолди, буни ўзи ҳам билмасди. Кейинчалик бу тўғрида ўйлар экан; нуқул боши берк кўчага кириб қоларди: «Инстинктмикин? Аммо инстинкт дегани нима ўзи? Инстинкт билан хавф-хатарни сезиш ёки оддийроқ ва мантиқийроқ бир нарсани олдиндан билиш мумкин. Лекин бир ниятда юриш — кейин бир лаҳзада ва беихтиёр бу фикрдан қайтиш... Инсон сезгисининг сири... Ҳа, жуда катта ва тағига ётиб улгурилмаган сир бу...»

Катя рамкаларга солилиқ суратлар осиб ташланган девор ёнига деярли югуриб борди-да, таққа тўхтади. Унинг синчковлик билан ёниб турган, ҳар нарсани билишга чанқоқ кўзлари суратма-сурат кеза бошлади.

Мана, Катянинг нигоҳи энг катта сурат устида тўхтади. Унда икки солдат оиласи тасвирланган эди. Эгниларига мундир кийиб, елкаларига погон таққан эрлар тирсақларини юмалоқ столга тираб, стулларда ўтиришар, хотинлари эса қўлларида болалари билан уларнинг орқасида туришарди. Катя улардан бирини таниди — бу Татьяна Никаноровна эди. Унинг қўлидаги бола ҳозир фронтда бўлган катта ўгли бўлса керак. Унга яқинроқ ўтирган солдат Степан Лукьянов эди. Катя Машага ўхшаш томонини қидириб унинг юзига тикилди, аммо вақт ўтиши билан суратнинг ранги ўчиб, Лукьяновнинг юзи ўнгиб кетганидан уни таниб бўлмади қолганди. Кейин Катя бошқа суратларга диққат билан разм солди — улар ўнтадан кам эмасди. Мана, ниҳоят, у ўнг томонда четда турган суратга қаради, қаради-ю, юраги орқасига тортиб жетди. Суратда қувноқ кулиб турган кўзлари билан унга Ваня Акимов қараб турарди. Ваня узун ёмғирпўш, қўнжи узун этик кийган бўлиб, бош яланг, сочлари ҳурпайиб турарди. У бир қўлида болта, иккинчи қўлида чўртанбалиқ ушлаганча суратга тушганди. Балиқнинг думи ерга тегиб турар, агар Акимов уни баландроқ кўтара олганида эди, балиқнинг бўйи Акимовнинг бўйи билан деярли баробар келиб қоларди. Катя Акимовнинг ёнида турган одамни ҳам таниди. Бу профессор Венедикт Петрович Лихачев эди. У ҳам Ваня каби ёмғирпўш, қўнжи узун этик ва кенг соябонли парусин шляпа кийиб олганди. Профессор гўштдор бурнини бужмайтирганича кулгили қилиб, ўзини қўрққандек кўрсатиб турарди.

Биринчи дақиқада Катя кўзларига ишонмай қолди. «Менга шундай туюлаётганмикин? Ҳа, шундай бўлса керак... Чунки муттасил Ваня тўғрисида, унинг тақдири ҳақида ўйлайман», дея хаёлидан ўтказди Катя. У оёғининг учидан туриб, бўйинини чўзиб қараган эди, бирдан Ваня унинг кўзларига тикилгандек бўлди. «Уша! Унинг ўзи! Лекин унинг сурати бу ерга қандай келиб қолдйкин! Бу узоқ Сибирь қишлоғи, бу деҳқон-уйига суратни қайси шамол учуриб олиб келдйкин?» — дея ўзидан-ўзи сўрарди Катя.

У дарҳол Маша билан Татьяна Никаноровнанинг овозлари эшитилиб турган кираверишдаги хонага югуриб чиқиб, буларнинг бари ҳақида сўраб-суриш-

тирмоқчи бўлди. Лекин шу заҳоти ўзини босди. Томскка нима мақсадда келгани, Акимов ва профессор Лихачевлар билан таниш эканлигини у на Машага, на Татьяна Никаноровнага айта оларди. Зеро, бу гаплар ошкор бўлиб қолса, яширин партия алоқаларига катта зарар етиши мумкин эди. «Ўрни келганида ўзим билиб оларман», дея ўзини тинчитди Катя ва чаккасини лўқиллатиб турган ҳаяжонини босмоқ учун мезбонларнинг олдига бир оз кейинроқ чиқишга аҳд қилиб, каравотга чўзилди.

«Ваня, Ваня... Сени қандай узоқда ва қандай ғаройиб шароитда учратганимни билсанг эди», хаёлан Акимовга мурожаат қилди Катя.

Машанинг эҳтиётлик билан енгилгина одимлаб келаётгани эшитилди.

— Катюш, тобинг қочиб қолмадими? Ойим иккаламиз сени кутавериб кўзимиз тўрт бўлди-ку. Тура қол, чой ичамиз,— шундай дея Маша Катянинг елкасини силаб қўйди.

— Ҳозир, Маша, мана, туряпман. Тобим қочгани йўқ, кайфиятим ҳам жойида. Лекин кечаги йўлдан сўнг оёғим бир оз сирқираяпти, холос. Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади.— Катя ўрнидан турди-ю, Машанинг хавотирланиб қараётганини кўрди. Дугонаси, афтидан, унинг соғлигидан чинакамига ташвишлана бошлаган эди.

Ярим соатдан сўнг Татьяна Никаноровна қизларни тўкин дастурхон билан меҳмон қилди. Унинг чаққон қўллари стол устига бирпасда сузмали сомса, бир това қовурилган картошка, мум асал қўйиб чиқди. Сомсани Татьяна Никаноровна шанъга, деб атарди. Катяга у жуда лаззатли кўринди, Петроградда Катя гоҳ курсдаги лекцияларга, гоҳ акасининг биронта топшириги билан бирор жойга шошиб турганида баъзан нонуштага ана шундай сомсадан соғиб олгучи эди. Бироқ у сомсалар, балким фақат зоҳиран манави Сибирь сомсасига ўхшаб кетарди-ю, лекин мазасига келганда бунинг олдида ип ечолмасди.

— Таня хола, бундай ширин қилиб пиширишнинг уддасидан қандай чиқдингиз-а?— дея сўради Катя, бурун катакларини пириллатганича шанъганинг ҳидига лаззатланиб димоғини тутар экан.

— Бунинг сира қийин жойи йўқ, Катюша. Хамирни

ратикқа қордим. Эрталаб бир бұлак мой ҳам қушиб юбордим. Кейин юмалоқладим-да, яхшилаб тиндириб қўйдим. Товага тергач, устига сал қаймоқ суртдим. Шунинг учунам қизариб пишди.— Татьяна Никанорова уй юмушлари сирини ҳали яхши ўрганмаган бу қизга илтифот билан, бажонидил ҳикоя қиларди. Ҳечқисс йўқ, у ҳали бу ишларни албатта ўрганиб олади, зеро, аёллик қисматидан қочиб қутулолмайсан, истайсанми-ютамайсанми, барибир, ҳаёт сени мажбур қилади.

Катя ҳеч қачон овқат танлаб ўтирган эмас, қайтаганга, овқат бўлса бўлди, иштаҳа билан еяверарди. Лекин баднафс ҳам эмас эди-ю, сирасини айтганда, хамир томоқни худ кўрарди. Петрограддаги зиёли аёллар бундай майлини маъқулламасликларини қиз яхши биларди, чунки хамир таомдан киши семириб кетиши мумкин. Лекин ҳозирча Катяга бу нарса хавф солаётгани йўқ. Унинг ёш, фаол организми мукамал мутамосибликни сақлаб келарди.

Нонуштадан сўнг қизлар меҳмонхонага ўтиб, кўчага чиқишга ҳозирлик кўра бошлашди. Умуман олганда, Катянинг ҳозирлик кўрадиган иши ҳам йўқ эди. Унинг бер кийими эгнида эди. Машанинг эса онасининг жавонида баъзи нарсалари: катта-катта гулли оқ кашмири рўмол, ҳаворанг ҳошияли қўлқоп, оқ-ҳаворанг, қизил ипдан арча нусха қилиб тўқилган жун пайпоғи бор экан. Маша ясан-тусан қилиб, кўзгу олдида анчагача айланиб туриб қолди. Буни кўриб Катя ўзича, у бекорга бундай қилмаяпти, деб қўйди. «Лукьяновкада унинг йигити борга ўхшайди», хаёлидан ўтказди Катя, бироқ дугонасини уялтирмаслик учун ҳеч нима демади.

Маша унга юзга суртиш учун юмалоқ банкачадаги қизил унадан таклиф қилган эди, Катя ҳам йўқ деб ўтирмади. Бу ёшда қайси қиз янада чиройлироқ кўришни истамайди дейсиз?!

3

Қизлар қор босган тор кўчадан юриб, қишлоқнинг ўртасига чиқишганда Лукьяновканинг ўқдай тўп-тўғри катта кўчаси одам билан гавжум бўлиб қолганди.

Гарчи кун илимаган бўлса-да, осмон беғубор, қуёш

чарақлаб турар, сокин эди. Икки дугона офтобдан кўзларини қисиб, кафтлари билан пана қилиб боришарди. Қор қуёш нуридан ярқираб, ҳаворанг, кўкимтир тусда товланиб турарди.

Халойиқ қишлоқнинг четига қараб кўприк томон оқиб борарди. Катта йўл четида жойлашган барча қишлоқлардаги каби, Лукьяновкада ҳам битта кўчадан кириб, битта кўчадан чиқиб кетиларди. Атрофдаги катта-кичик қишлоқларга олиб борадиган баъзи йўллар худди жилғалар янглиғ қайинзор билан ўралган ана шу текис майдонга келиб туташарди. Узоқ тайгада ов қилиб қайтадиган овчиларнинг сўқмоқлари ҳам шу ерга келиб тақаларди. Рекрутларни армияга худди шу ерда, ана шу майдонда кузатиб, ҳарбий хизматдан бўшатишган солдатларни ҳам шу майдонда кутиб олинарди. Ёз пайтлари ёш-яланг бу ерда гулханлар ёқиб, турли ўйинлар ўйнар, қўшиқлар айтишиб, ким ўзарга ҳар хил мусобақалар уюштиришарди.

Машанинг ёнида борар экан, Катя иморатларга, тезроқ ўша майдонга етиб олиш учун уларни қувиб ўтаётган одамларга қизиқиб разм соларди. Эғнидаги кийими билан Катя лукьяновкалик қизлардан сира фарқ қилмасди. Шу боисдан ҳам ҳеч ким унга эътибор бермасди. Марья Лукьянова дугонаси билан кетяпти — майли, бемалол кетаверсин, кимнинг нима иши бор? Лукьяновка ҳар бир янги одам дарров кўзга ташлана қоладиган оддий қишлоқ эмас, у катта йўл четида жойлашган бўлиб, черкови, қовоқхонаси, иккита тужжорлик дўкони, карвонсаройлари бўлган гавжум жой. Уруш бошланганидан буён йўл камқатновроқ бўлиб қолди, лекин унда ҳаёт бутунлай тўхтагани йўқ. Карвонлар ҳам келади, ёлғиз аравалар ҳам ўтиб туради, сургун қилинганлар этапи ҳам кўриниб қолади. Шу боисдан Лукьяновкада бегўна одамни кўришса, ҳайрон бўлишмайди.

Катяга дарҳол эътибор берган одамлар лукьяновкалик йигитлар бўлишди. Улар катта йўлдан ўттиз қадамча нарида, кўприк ёнидаги тепаликда кедр ёнғоғини чақиб, ўткинчиларни томоша қилишганича алланималар ҳақида тинчгина суҳбатлашиб туришарди. Қизларни улар узоқданоқ кўриб қолишди, қизлар ҳам уларга эътибор беришди.

— Уни қара, Катя, жазманлар роса йиғилибди-

ку!— деди илжайиб Маша. Гарчи унинг товушида йигитларга нисбатан бир оз илтифотсизлик сезилса-да, Катя дугонасининг лоладек қизариб кетгани, бошидаги рўмолини апил-тапил тўғрилаб қўйганини сезиб қолди. «Чамаси, унинг хуштори ҳам ўша ерда бўлса керак», хаёлидан ўтказди Катя ва йигитларни диққат билан кўздан кечира бошлади.

Улар анчагина бўлиб, ўн беш-йигирматача чиқарди. Йигитларнинг қиёфасига разм солар экан, Катя уларни икки тоифага бўлиб чиқди: бир хиллари эндигина болаликни тарк этиб, балоғат ёшига ета бошлаган бўлса, бошқалари дунё кўрган, турли қийинчиликларни бошидан кечирган, ёши улугроқ йигитлар эди. Улардан иккитаси букчайганича қўлтиқтаёққа суянган, биттасининг бўшаб қолган енги белбоғига қистириб қўйилган, яна учтаси эса ёғоч оёқда турар эди. Қайин гўлаларидан ясалган ёғоч оёқлар ҳали қорайиб улгурмагани боисидан қора ва кулранг пиймалар орасида яққол ажралиб кўринарди. Йигитлар калта пўстин, чакмон, бароқ телпак, ит, буғу, қўй терисидан тикилган қўлқоплар кийиб олишганди. Учтаси ҳали шинель ва солдат қалпоғини ечмаганди. Эҳтимол, улар госпиталлардаги саргардонлик ва уйларида қисқа муддат дам олишдан сўнг ўз қисмларига қайтиш учун ҳозирлик кўришаётгандир.

Қизлар анча яқинлашиб келишгач, йигитлардан бири шўжлик билан қичқирди:

— Саломлар бўлсин, Мария Степановна! Буёққа кел. Баҳонада дугонанг билан ҳам таништириб қўясан бизни.

— Отамни кутиб олгани кетяпман, Петя,— дея баҳона қилмоқчи бўлди Маша.

Аммо йигитлар жонланиб қолишди: ғала-ғовур кўтариб, қўлларини силкитишганича қизларни ёнларига чақира бошлашди. Маша иккиланиб тўхтади-да, нима қиламиз, дегандек Катяга қаради.

— Кел, кела қол ёнимизга, Машуха! Биз турган дўнгликдан яхшироқ кўринади,— дея таклиф қиларди Маша ҳозиргина Петя, деб мурожаат қилган йигитча.

— Юра қол, Маша! Улар бизни еб қўйишмайди-ку ахир,— деди Катя дугонаси ичида шуни истаб турганини сезиб.

Қизлар катта йўлдан бурилиб, қор босилиб ҳосил бўлган сўқмоқдан уларга яқинлашиб келишаётганини кўришгач, йигитлар бир зумда шўхликни йиғиштириб, жиддий тортишди-да, қандайдир жимиб қолишди.

— Салом, йигитлар! Қўл бериб кўришмайман, бармоқларим оғрияпти,— деди Маша ва йигитларнинг Катяга тикилиб қолишганини кўриб, дугонасини уларга таништирди:— Бу эса, Катя Коңдрашина. Бирга ишлаб, бирга яшаймиз. Мана, Лукьяновкага ям бирга келдик.

— Нимаям дердик, яхши қиз экан! Бизга шунақалари керак. Бизнинг лукьяновкалик йигитлар қизларга жуда ўч бўлишади. Эркалалариям мумкин, кўнги овлалани ҳам билишади. Қиз болани хотин қилиб қўйиш ҳам қўлларидан келади,— деди телпагининг остидан сурбет кўзларини ялтиратганича, беҳаёлик билан кулиб бир йигит. Аммо унинг сўзлари бошқа йигитларга ҳар хил таъсир қилди: ўсмирлар ҳиринглаб кулишди, катта йигитлар эса айниқса бегона қиз олдида бундай мақтанчоқликни ноўрин ҳисоблаб, қовоқларини солиб олишди.

Маша йигитнинг бу қилиғидан Катянинг олдида жуда уялиб кетди. У ўша йигитга нафрат билан тикилди-да, вужудида турган ғазабини аранг босиб, деди:

— Аҳмоқлариям учрайди лукьяновкалик йигитлар орасида. Кўп эмасу, лекин бор. Биринчи аҳмоқ эса — Петька Скобелькин. Унинг тили супургига ўхшайди, доим ахлат йиғиб юради!

Ҳамма хохолаб кулиб юборди. Бу гал энди катта йигитлар Машанинг гапи ёқиб тушганини яшириб ўтиришмади. Солдатча қалпоқ кийган йигит қўлтиқтаёғида уёқдан-буёққа чайқалганича ўсал бўлган Петькага қараб деди:

— Хўш, қалай, таъзирингни едингми?! Олдин сўйлаб, кейин ўйласанг доим шунақа бўлади.

— Қойиллатдинг, Машутка!

— Шаҳарлик-да! Улар, оғайни, бизникиларга ўхшаб лалайган эмас.

— Бурнингни артиб ол, Петька! Мот бўлдинг,— дея хохолаб кулишарди йигитлар.

Ғала-ғовурни Машанинг ўзи тинчитди. Бундай қаттиққўллик қилгани қизнинг ўзига ҳам ёқмади. Петь-

ка Скобелькин Лукьяновларнинг қўшниси бўлиб, Машадан уч ёш кичкина эди. У бир неча бор ўртада алоқачилик қилиб хат ташигани учун ҳам қизнинг Тима Чернов билан муносабати тўғрисида кўпгина нарсаларни биларди.

— Бўлди-да, мунча ҳиринглайвермасаларинг! Бола сал янглишди, сиз бўлсангиз, худо берди, деб даров калака қилишга тушасизлар,— деди Маша йигитлардан ўпкалаб.

Йигитлар жимиб қолишди, Петька бўлса Машага дўстона бир нигоҳ билан қараб қўйди. «Йигитлар билан гаплашишни биларкан Маша. Уни эри жиловлаб олиши қийин бўлади» — хаёлидан ўтказди Катя йигитларнинг юзига бирма-бир тикилиб қарар экан. Уни айниқса фронтовиклар қизиқтирарди. Бу ерда бўлаётган гапларнинг барига улар, худди ясама, ўзларидан ниҳоятда йироқ бўлган нарсага бир қарагандек, қандайдир риюгарчилик билан қараб туришарди. «Майли, болалар, майли, вақт-соати келиб, бошингиз узра момақалдироқ қалдирамагунча, машъум тақдир сизларни уруш жаҳаннамига улоқтирмагунича ўйнаб қолинглар». Фронтовикларнинг азоб-уқубатларни кўравериб маъюс тортиб кетган, хиёл сўниқ кўзларидан Катя худди шундай маънони уқмоқда эди.

— Бугун кечқурунги ўтиришга бор, Маша,— деди алоҳида бир ҳурмат билан қўлтиқтаёқ тутган йигит.— Матрена Илюкинаникида йиғиляпмиз. Дугонангниям олиб бор. Оти нима эди унинг? Катями? Биздан қўрқма, Катя. Лукьяновкалик йигитлар хафа қилдириб қўйишмайди. Иннайкейин, ҳаммамиз ҳам Петькага ўхшаган масҳарабоз эмасмиз. Гарчи саводимиз унча бўлмай, газета ўқимасак-да, ўрни келса, ҳаёт тўғрисида баҳслашишимиз мумкин.

Маша фронтовикнинг сўзларини қандайдир ниҳоятда ҳурмат билан мафтун бўлиб тингларди. Йигит қўлтиқтаёққа таянганича бошини хиёл қуйи солиб турар, лекин Машанинг кўзига қараган одам унинг қалбидан: «Чақир, Тима, чақиравер!» — деган нидо отилиб чиқаётганини сезиб оларди.

«Унинг севгани мана шу йигит. Ҳа, худди шунинг ўзи», деди ўзига-ўзи Катя дугонасига қараб қўяр экан. Шу топда Маша дилида туғён ураётган ҳис-туйғулар таъсирида жуда очилиб кетганди. Қиз ҳатто бу

туйғуларни яширмоқчи бўлган тақдирда ҳам улар ба-
рибир мана мен деб сиртига тепиб чиққан бўларди.

— Катъ, борамизми?— дея сўради Маша бахтиёр
товуш билан.

— Борамиз, Маша, албатта борамиз,— деди Катя
қўлтиқтаёқли йигитга миннатдорчилик билан қараб
қўяр экан.

— Баланд бўйли, алпқомат, истараси иссиқ, мовий
кўзлари катта-катта бу йигит кишини дарров ўзига
ром қилиб, ишончини қозониб оларди. Ёш жиҳатидан
у, майдондагиларнинг ҳаммасидан каттароқ эди. Бал-
ким шундай туюлаётгандир ҳам. Зеро, уруш ҳеч ким-
ни ёшартирган эмас.

— Овчилар келишяпти!— қичқирди кимдир йўл
устидан.

Йигитлар ҳаракатга келиб, кўприк томон силжиш-
ди. Маша билан қўлтиқтаёқли йигитни ортда қолди-
риб Катя ҳам уларнинг кетидан юрди. Унинг қулоғига
йигит билан қизнинг алланима тўғрисида ташвиш
аралаш шоша-пиша гаплашганлари чалинди. Катя қа-
дамини тезлатди.

4

Овчиларнинг тайгадан қайтиши... Бу ҳол нимаси
биландир денгизчиларнинг узоқ сафардан қайтишини
эслатарди. Петроградда Катя кемаларнинг қайтиб ке-
лишини тез-тез кузатиб турарди. Баъзан фурсатдан
фойдаланиб Стокгольмдан партияга тааллуқли почта
юбориб туриларди. Катя уни олишга жуда устаси фа-
ранг эди. У ўзини куёвини соғинган қайлиқ ёки бето-
қат келинчак кўрсатиб, нарвондан парўход ичига шўн-
ғиб кирарди, у ерда эса матрос ёки кочегарлардан би-
ронтаси уни кутиб турган бўларди. Қарабсизки, кўз
очиб юмгунча почта қизнинг жакетидаги яширин чўн-
такка жо бўларди-қўярди...

Одамлар ўзларининг «ягона» «нуридийдаларини»
кутиб, соҳилда анчага довур тўдаланиб туришарди. У
ердан ҳамма ҳам кетиб қолишга шошилавермасди.
Упишиб кўришишлар... Очилган қучоқлар... Сўраб-су-
риштиришлар... Хориждан келтирилган совға-саломлар-
ни кўз-кўз қилиш... Болалари, ота-онаси, севиклиси
кутиб турган уй томон тантанавор юришлар...

Катя кўприк устидаги оломон ичида ёмғир ва шамолдан қорайиб кетган панжарага суянганича қишлоқдан ташқарида уфқдан-уфққа қадар қор ва қуёш шуъласидан ярқираб кўринаётган кенгликка тикилиб, кўзлари қамашиб турарди.

Ёзги қўтон дарвозаси ёнидан ўғли Николка тентак билан Мелеха Чусин яқинлашиб келмоқда эди. Чусиннинг хонадони Лукьяновкада энг қашшоқлардан бири ҳисобланарди. Мелеха билан хотини Фекланинг ўн иккита боласи бор эди. Яна ҳаммаси устма-уст туғилганди. Кўзлари оқиш, ҳурпайган сочлари малла бу болаларнинг ҳаммаси бир жойга тўпланса, гўё аллаким бир сават қўзиқоринни тўкиб юборгандек туюларди. Болакайлар чиндан ҳам оқ бош қўзиқоринларни эслатишарди. Очин-тўқин юрганларидан боёқишларнинг оёқ-қўли қилтириқ, эти бориб устухонига ёпишган бўлиб, жулдур кийимлари қонсиз баданларини аранг ёпиб турарди. Ҳақиқатан ҳам гўё кузги қайин япроғи ҳавода чарх уриб айлана-айлана охири қўзиқориннинг бошига тушгану худди шу ерда ўсиб чиққандек, унга жипсланиб ёпишиб қолгандек кўринарди.

Мелеха кўприкка яқинлашгани сайин оломон қаттиқроқ ғала-ғовур қила бошлади. Аскиячилар ҳамманинг кўз ўнгида — биринчи қаторда туриб олишган. Айтган ҳар бир сўзлари пичоқнинг тигидай ўткир эди.

— Оббо, Мелеха-ей, ҳозир ҳамманинг оғзини очиб қўяди.

— Тентак ўғли билан тайгадаги барча ҳайвонларни қириб ташлаган бўлса-я. Унда нима қиламиз, мужиклар!

— Балким Николка у ерда уйлангандир?

— Эсинг жойидами, кимга ҳам уланарди?

— Кимга бўларди? Айиқнинг қизига-да!

Кулги тобора кучайиб борарди. Қаҳқаҳа эшитилди. Оломон шўхлик ҳамда вақтичоғликдан тебраниб турарди. Бу ерда Мелеха Чусиндан фақат болаларининг камроқлиги билан фарқ қиладиган, аммо қашшоқлик жиҳатидан у билан тенг бўлган мужиклардан ҳам анчагина бор эди. Лекин ўзининг муҳтожлигини унутиб, бошқа бир камбағал устидан ҳамманинг олдида мана шундай мириқиб кулишни ким ҳам истамайди дейсиз?

Мелеха — омади юришмаган, қовушиқсиз одам, ҳаёт уни шамол даладаги ўтпояни буккани каби аёв-

сиз эзиб келади. Мелеха қандай ҳунарга қўл урмасин — иши юришмас, меҳнати ҳам, вақти ҳам зое кетаверарди. Мана, овда ҳам шундай бўлди... Мелеха ҳали чурқ этиб оғиз очгани йўғу оломон ҳаммасидан хабардор: Мелехани худо урган, унинг яна омади келмабди. Унинг қисмати битта: иши юришмаслик, бахти чопмаслигу қайғусини ичига ютиб юраверишлик...

Мелеха бошидан қўсқи телпагини олиб, уни силкитди-да, халойиққа қараб таъзим қилди.

— Саломатмисизлар, ҳамқишлоқлар! Худо ёр бўлсин сизларга! — дея қичқирди у оломонга қараб заиф, чийилдоқ товуш билан ва таъзим қил, дегандек тентак ўғлининг энсасига туртиб қўйди.

Оломон Мелеха билан Николкани бир зумда ўраб олди. Улар одамлар қуршовида, кўприкнинг ўртасида туришарди. Николка ўлжалари солинган енгилгина қопини елкасидан олди. Мелеха унинг оғзини ечиб, бир боғлам олмахон терисини чиқарди. Удум шу — истамаста ўлжангни очиб кўрсатишинг керак! Овчи қишлоқларда қадимдан шундай одат бор. Агар овнинг юришган бўлса, доврўғинг оламга таралади, хизматинга яраша сени қаҳрамон дея аташлари ҳам мумкин.

Ов — довюрак одамларнинг ҳунари. Туну кун тайгада юрасан. Ҳар қадамда хавф-хатар қутқу солади. Сал анграйиб қолдингми — ваҳший ҳайвоннинг чангалига тушасан. Росомаха ва силовсин тепада, дарахтларнинг шоҳида йўлингни пойлашади. «Ғинг», деб улгурмасингда ноқ кўзингни ўйиб, бошингнинг терисини шилиб олиши, кекирдагингни узиб ташлаши мумкин. Ерда эса ҳар бир тўнтак тагидан бир зумда бошинг узра оғир панжасини кўтариб айиқполвон чиқиб келиши мумкин.

Ўрмонни айтмайсанми? У сенга ҳам дўст, ҳам душман. Агар белгиларни эслаб қолиш қўлингдан келмаса, агар тайгадаги дарёларнинг қандай қонунга биноан оқишини билмасанг, агар юлдузли осмонни энг тўғри кўрсатмалар берилган китоб янглиғ ўқий олмасанг, — ўрмон сени бир-бирига ўхшаш поёнсиз чангалзорлари ичра гир айлантира бошлайдики, охири очлик ва совуқдан унинг асири ва қурбони бўлиб кетасан. Вир вақтлар одам эдинг, энди бўлса синган бутоқ каби суякларинг оқариб ётади... Тўғри, даҳшатлироқ,

лекин ҳақиқатдан қочиб қутулолмайсан. Тайгада кўз ёшинг ҳам қайғунгга ёрдам беролмайди...

— Овингнинг баракаси йўғу, Мелеха!— дея гуриллайди оломон, олмахон мўйнаси терилган ингичка боғламни кўздан кечирар экан.

— Ҳа, ҳа, кунига биттадан тўғри келади. Биламан, баракаси бўлмади овни.— Мелеханинг қуришган лаблари ғамгин титрайди, эски шилпик касалидан қизарган кўзлари гуноҳкор одамникидек атрофга хижолат боқади. Оломон ичида ов усталари йўқ, лекин оломон ҳақиқий овчининг қўлидан нима иш келишини билади ва шу боисдан ҳам муваффақиятсизлик учун кечиршни истамайди.

— Бу дейман, Мелеха, ота-бола роса мириқиб ухлаб олган бўлсаларинг керак-а?— дейди кимдир истеҳзо билан.

— Қанақасига ухларканмиз! Тонг отиши биланоқ оёққа турардик. Лекин мен сизга айтсам, бошида қаттиқ шамол бўлиб турди тайгада. Ҳайвон бундай обҳавони ўлгудай ёмон кўради. Инига кириб олиб, мен сизга айтсам, ухлагани ётади, — атрофини ўраб турган ҳамқишлоқларига ҳадиксираб қарар экан, мингиллаб дейди Мелеха.

— Қўйвор уни, Иннокентий. Фекла уйда унга ўн учинчисини ҳозирлаб қўйган бўлса керак: бу ишга Мелеханинг суяги йўқ, шамол ҳам халал бермайди унга,— олишарди аскиячилар тинимсиз.

Оломон икки томонга сурилиб, ўртадан йўл очди. Мелеха Николкани олдинга ўтказди-да, букчайиб, калтагина чакмонини баридан торта-торта беўхшов лапанглаганича ўглининг ортидан жўнади. Катянинг бу одамга ниҳоятда раҳми келиб кетди. «Ё парвардигор, қандай шафқатсизлик! Йўқ, йўқ, бу одамлардан раҳм-шафқат кутиб бўлмайди», дея ўйларди қиз.

Оломон эса, гўё Мелехани умуман кўрмагандай, бир зумда унутиб юборишди. Энди қўтон томондан кўприкка яқинлашиб келаётган янги овчиларни иштиёқ билан кута бошлашди.

Ёгоч оёғида чўлоқланганича хотини билан Савелий Шубников келмоқда эди. Урушга қадар Савелий Лукьяновканинг олди овчиларидан ҳисобланарди. Лекин фронтдаги қаттиқ яраланиш унинг қанотини қирқиб қўйди. «Ҳукумат» оёғида тайгадаги чангалзорлар ва

ботқоқларни унчаям кезиб бўлмас экан. Ёғоч оёқ гоҳ бутоқларга илиниб қолар, гоҳ унинг анчагина қисми юмшоқ ерга ботиб кетарди. Бундай пайтларда унинг оёққа боғланадиган қайиши сирғалиб чиқиб кетар ва ёғоч оёқни қўл билан тортиб чиқаришга тўғри келарди. Овчини оёғи боқади. Бу ерда юриш юриш эмас, турган-битгани азоб!

Савелий овчиликнинг баъзи сирларини хотини Настасьяга ўргатиб қўйди. Озгин, суякдор, ёшига нисбатан эпчил бу аёл енгил одимларди. Қопқонларни Савелийнинг ўзи қўяр, лекин уларни хотини қараб чиқарди. У ҳар куни эрталаб ўз маршрути бўйлаб айланар экан, қопқон ва тузоқларни кўздан кечирав, уларни қайтадан тўғрилаб, сошлаб қўяр ва шу йўсинда беихтиёр овчилик санъатини эгаллаб борарди.

Оломон Шубниковлар елкаларига осиб келган иккита қопнинг ичидаги ўлжаларни кўздан кечира бошлади. Бир қоп мўйнага тўла, иккинчиси эса рўзгор учун овланган илвасин эди. Кўнгли тўлган аскиячилар Шубниковларни мақтаб, Савелий билан Настасьяга қишки ов мавсумида муваффақиятлар тилашди. Икки-уч ҳафтадан сўнг овчилар яна тайга томон равона бўладилар.

5

— Степан Лукьянов келяпти ўз артели билан! — оломоннинг ғала-ғовурини босиб қичқирди кимдир.

Шубниковларга бўлган қизиқиш ёмғир тагида қолган учқундек бир зумда сўнди-қўйди. Савелий оломон билан хайрлашмоқчи бўлди-ю, аммо энди унинг гапига ҳеч ким қулоқ солмади. Шубниковлар аста-секин юриб, оломондан узоқлашишди. Настасья — олдинда, Савелий эса хотинидан беш қадамча орқада борарди.

Қизгин ғовур-ғувур кўтарилиб, одамларнинг диққат билан тикилишларига қараганда Катя уларнинг Степан Лукьяновдан алоҳида бир нарса, фавқулодда зўр ўлжа кутишаётганини пайқади. Чамаси, биринчи йил шундай бўлиши эмасди. Одамлар шунга ўрганиб қолишган шекилли. Катянинг қулоғига одамларнинг ўтмишдаги воқеаларни эслашаётгани чалинди. Бир вақтлар Степан ҳамқишлоқларини шу қадар лол қолдирган эканки, бу ҳол уларнинг хотирасига қаттиқ ўрнашиб

қолибди. Бир йили у бешта айиқ терисини кўтариб келган экан, бошқа гал эса учта силовсинни ўлжа қилиб қайтибди.

— Қани, қани, кўрайлик-чи, бу гал Степаха бизни нима билан қойил қолдираркин!— дея бир-бирларига гал қотишарди одамлар.

— Катъ, менинг дадам келяптилар. Ҳув, анави қалпоқ кийган одам,— дея дугонасининг қулоғига шивирлади Маша.

У Тимофей билан бор гапни гаплашиб бўлган ва энди кечқурунги йиғинни кутмоқда. Машадан ҳеч нима сўрамаса ҳам бўлади: товушидан ҳаммаси аён бўлиб турибди. У жуда хурсанд, димоғи чоғ. Катя ўзича хиёл жилмаяр экан: «Мен билан қишлоққа бекорга келмади-ку ҳар ҳолда. Севган йигити билан кўришди!»— дея хаёлидан ўтказди.

— Енида келаётганлар ким? Ким экан улар?— дея сўради Катя.

У Степан Лукьяновнинг ёлғиз эмаслигини аллақачон кўрган эди. Унинг ортидан талайгина одам тизилишиб келарди. Жуссасининг кичиклиги, қадам ташлашларига қараб Катя Степаннинг ортидан келаётган одамлар катта кишилар эмас, ўсмир болалар эканлигини фаҳмлади.

— Бу йил дадам ўсмирлардан артель тузибдилар. Начора? Бир хилларини оналари илтимос қилишибди, бошқалари ўзлари танлабдилар. Илгари дадам тайгага йигитлар билан мужикларни бошлаб борардилар, кўпчиликка ов сирларини ўргатганлар,— дея тушунтиради Маша.

Катя Степан Лукьяновга тикилиб қарайди. У йўл четидан одимлаб келмоқда. Бароқ телпагини энсаси томон суриб қўйганича Степан навқирон шериклари билан алланималарни гаплашиб, вазмингина кулиб келарди. У тайга учун мс кийинган: оёғида қўнжи узун этик, шимининг почаси қўнжига тиқиб қўйилган. Авра-астари мовут тужуркаси устидан ўқдонли камар тақиб олган.

Степан оломонга яқинлашиб келгач, Катя унинг юзига разм солди. Степаннинг бутун жуссасида етук эркаклик ҳусни барқ уриб турарди. Унинг боши мағрур кўтарилган. Қувноқ қўй кўзлари атрофга диққат билан боқарди. Тўғри бурни, қимтилган лаблари, кенг

пешонаси унинг собитқадам одамлигидан далолат бериб турарди. Степаннинг калтагина қилиб қўйган жингала соқоли малла тусда эди. Унинг чарчаганлиги кўзи остидаги ажинлардан сезилиб турарди. Лекин қизаринқираб турган юзининг териси тоза бўлиб, уни хиёл тер қоплаганди.

— Саломатмисизлар, юртдошлар!— вазмингина, лекин аниқ-таниқ қилиб деди Степан.

Аскиячилар фақат шуни кутиб туришган экан. Улар чуғурлашиб жавоб қилишди-да, Степанни ўраб олишди.

— Хўш, қалай, Степан, артелиндаги шоввозлар зўрми? Овларинг яхши бўлдимми? Негадир шунқорларингнинг шашти пастроқ кўринади?— деган товушлар эшитилади оломон орасидан.

Рости билан ҳам болалар жуда чарчашган бўлиб, оёқда зўрға туришарди. Кеча ва бугун улар камида эллик чақирим йўл босишганди. Уларнинг оёқлари майишиб-майишиб кетар, елкаларидаги кедр ёнғоғи ва илвасиндан иборат юклари зил-замбил туюларди. Лекин уларнинг шашти пастроқ деган одам янглишган эди. Болалар узоқ йўл тугаб, манзилга етиб келганлари, тайга ҳаёти ортда қолганидан хурсанд эдилар. Улар оломонга ғолибона кеккайиб қараб қўйишарди. Уларни бир зумда оналари, ака-ука, опа-сингил, оғайнилари ўраб олишди-да, елкаларига қоқиб, ҳол-аҳвол сўрай кетишди. Степан ҳам дарров уларнинг ёнини олди.

— Яхши артель тўпланган экан! Қай бирини олма — зўр овчи чиқди,— салмоқлаб деди у.

Лекин одамлар қуруқ сўзларга унча ишонишмайди.

— Қопларингиздаги нима ўзи? Мўйнами ёки йўсин тўлдириб олганмисизлар уларга?— дея ҳазил қилишни қўйишмайди аскиячилар.

— Қани, Спиридон, қопингни оғзини ечгин-чи!— дея буюрди Степан ва артелидаги йигитчанинг елкасидан лиқ тўла қопни олди.

У қопнинг ичидан бир қучоқ мўйна олиб, оломонга силкитиб кўрсатди. Терилар хиёл шилдираб текисланди-ю, ҳамманинг анча-мунча олмахон, сувсар ва оқсусарларнинг думи осилиб қолганига кўзи тушди. Қойил қолган оломон ичидан олқишлар, маъқуллаб чалинган ҳуштаклар эшитилди.

Степан мўйнани қайтадан қопга солиб, қадини

ростлади-да, баланд бўйли сепкилдор йигитча Спиридонга орқалатиб юборди.

— Ўлжани қандай бўласан, Степаха? Болакайларга ҳам бирон нарса тегадими ишқилиб?— сўради аллаким оломон ичидан. Степан бу одамни товушидан таниди. Дўкондор Прохор Шутилин. Қишлоқдагиларнинг бари Прохорнинг ўтакетган қаллоб эканини яхши билишади. Бўйидан ҳам, энидан ҳам уриб қолаверади. Уни қаллоблик қилаётганида кўп ушлашган, ҳатто тумшугига туширишган пайтлари ҳам бўлган.

— Қандай бўлишни сендан ўрганмайман, Прохор. Сенинг ҳисобингда икки карра икки — беш бўлади,— дейди беозор қилиб Степан.

Степаннинг сўзларини кучли қаҳқаҳа босиб кетди.

— Овчи роса таъзирингни берди-ю, Прохор!

— Прохор, Степандан яна бирон нимани сўраб кўр!— дея қитмирлик қилишади аскиячилар.

Оломон қотиб-қотиб кулади. Шарманда бўлган Прохор эса кўзларини қаерга олиб қочишни билмай, мингиллаб сўкинади.

6

Степан Машанинг елкасидан қучди-да, қизининг шаҳарлик дугонаси юзига тикилиб, у билан қўл бериб кўришди.

— Қалай, Катя, бизнинг Лукьяновка ёқдими сенга?

— Жуда гавжум, сершовқин қишлоқ экан, Степан Димитрич!— дея жавоб қилди Катя ва шундан кейингина овчининг бир кўзи хиёл мовий, иккинчиси эса сал жигарранг тусда товланиб турганини сезиб қолди. Катя ҳали Лукьяновка кўчаларида Степанга Турликўз, деб лақаб қўйишгани ва унинг тайгадаги муваффақиятларини ана шу нарса билан изоҳлашларидан беҳабар эди. «Унинг кўз қорачиғи ўзи бoshқача тузилган. Оқишроғи кундуз куни кўради, қорамтири эса тунда. Унга тенглашиб бўларканми бунақада», Катянинг қулогига Степанни кўприкдан анча наригача кузатиб бо-раётган оломон орасидан бир хотиннинг шундай дегани чалинди.

Оломон ниҳоят ортда қолди. Шундан сўнг Степан бўлиниб қолган суҳбатни давом эттирди:

— Урушга қадар бундай кун бизда катта байрам бўларди. Эрталаб овчиларни кутиб олишар, кундузи от миниб, пойга чопишар, нишонга ўқ узиш бўйича мусобақалар бўлар, кечқурун эса кайф-сафо бошланарди. Ҳозир унақа эмас. Уч йилдирки, халқ анча жимиб қолди. Ҳолдан тойган у. Сафи сийраклашиб қолди. Хўш, Маша, газеталарда нималарни ёзишяпти? Қачон тинчлик бўларкан? Уёқдан хат-хабар йўқми ҳалиям?

Маша отасининг ёнида борарди. Қиз унинг феълини билади, ҳаёт сени қанчалик чиғириққа солмасин, кулфат олдида таслим бўлма, ўзгалар олдида сир бой бермай, сабот-матонат билан яшайвер, дегувчи эди у. Ҳозирги кунда эса катта ўғлининг қайғуси унинг юрак-бағрини ўртаб юборар, Степан баъзан ҳеч кимга билдирмай кўзёш ҳам қилиб оларди. Лекин буни ҳеч ким, ҳатто хотини ҳам билмасди.

— Уёқдан, акамдан ҳалиям ҳеч қандай хат-хабар йўқ, дада,— дейди Маша, отасининг аввало ана шу сўнгги саволига жавоб кутаётганини қалбан ҳис этиб.— Уруш ҳақида бўлса, ҳаммасини гапириб берамиз. Ана, Катя тушунтириб беради, иннайкейин газеталар ҳам олиб келганмиз, ўзингиз ўқиб кўрасиз.

— Демак, қизим билан бирга экансизларда, сен ҳам босмахонада ишлайсанми?— Степан турли ранг-даги кўзларининг қири билан Катяга қарар экан, шамолда тобланган юзлари мулойим тортади.

— Ҳа, Степан Димитрич, биргамиз.

Катя билан Маша бир-бирларига қараб қўйишди. Катянинг бу жавобига овчи ўйлаганидан кенгроқ маъно жо этилганини қизларнинг иккови ҳам тушунади. Бироқ Степан шу мавзуда яна савол бериб қолишидан чўчиб, Катянинг ўзи гап бошлади:

— Овчиларнинг ўз ўлжаларини яширмай, ҳаммага кўрсатишганини кўриб, ҳайрон қолдим. Степан Димитрич. Одатда одамлар орттирган бойликларини яширишади-ку ахир,— дейди у.

— Қадимдан, ота-боболардан шундай одат қолган, Катя. Бунинг сабаби шундаки, ов биринчи навбатда абжирликни талаб қилади. Ўлжага қараб абжирликни белгилашади. Одамлар эса қўрқоқ бўлиб қолмаслик, моғор босмаслик учун абжирликни жуда қадрлашади.

— Нима, ҳозир ов абжирликни талаб қилмайдими, Степан Димитрич?

— Талаб қилади-ю, лекин аввалгидан камроқ. Нишонга аниқ ва қаттиқ урадиган қуроллар пайдо бўлган. Илгари бўлса одамлар овга айрию болта билан боришарди....

— Қизиқ,— дейди синчковликдан кўзлари ёниб Катя. Унинг миясида беҳисоб саволлар туғилади. Тарих билан иқтисод унинг яхши кўрган мавзуи. Катя ҳар бир ҳаётий фактни миридан-сиригача ўрганиб чиқиб, у орқали тарихий тараққиётни белгилашга, унинг ўтмиши билан боғлаб турган томонини топишга интилади. Кейин шу заҳоти қўлига қоғоз-қалам олиб, бу ишнинг одамларга қанчага тушиши, у ёки бу ишдан қандай фойда қолиши, бу ишнинг бутун ҳаёт ғилдирагини қандай айлантиришини ҳисоблаб кўришга ҳаракат қилади.

— Ов билан аҳолининг қанча қисми шуғулланади, Степан Димитрич?— дея сўрайди Катя.

Степан қизга қараб қўйди. Шу топда у сургун қилинган революционерларни эслатиб юборди! Бир вақтлар ўшалар ҳам уларникига кўчиб келган заҳоти гапни шунақа сўраб-суриштиришдан бошлашарди...

— Бу иш ҳам ҳар хил бўлади, Катя. Кедр ёнғоғини териш билан тайгадаги қишлоқларнинг барча аҳолиси шуғулланади. Ҳатто шаҳарлардан ҳам келишади.

— Сердаромад ишми?

— Сердаромад ва мавсумли иш бу. Ёнғоқ терилдиган икки ҳафта ичида баъзи оилалар, агар ҳосил яхши бўлса, хўжаликларидан бир йилда ишлаганларидан кўпроқ пул ишлаб оладилар. Ёнғоқни нақд пул деб бекорга айтишмаган.

— Шунақа денг... Яна овнинг қандай турлари айниқса ривожланган, Степан Димитрич?— дея савол бериб шоширади Катя.

— Мўйнали ҳайвонларни овлаш. Лекин бу иш билан ҳаммаям шуғулланавермайди. Юз хонадондан нари борса ўнтаси шуғулланади ов билан.

— Нега энди? Фойдали эмасми ахир?

— Уста одам учун фойдали. Кейин мавсуми ҳам ноқулай келади. Қисқаси, хўжалик ишларига зарари бор. Таваккал қилишга тўғри келади. Ҳам хўжаликка қарай олмайсан, ҳам овда қўлингни бурнингга тиқиб қолишинг мумкин. Кўпчилик шуни ўйлаб овга чиқмайди.

— Демак, фақат ўзига ишонган одамларгина ов билан шуғулланар экан-да?

— Баъзилар ўзига ишонгани учун, баъзилар эса ўлганининг кунидан.

— Кейин, албатта, шу ишга мойиллик, тайгага бўлган муҳаббат ҳам катта аҳамиятга эга бўлса керак. Тўғрими, Степан Димитрич?

— Секинроқ айтасанми. Баъзи одамлар тайгани яхши кўришади, бошқалар эса ундан қўрқишади. Одамлар турлича ўйлашади тайга тўғрисида.

Лукьяновлар уйи томон боришар экан, Катя овчилик касбининг иқтисодиёти тўғрисида бир талай нарсаларни билиб олди. Масалан, бир овчига тахминан қанча ўлжа тўғри келади? Овчилар мўйнали савдогар ва олибсотарларга қандай баҳода сотишади? Тайганинг турли районларида ҳайвонлар сонининг гоҳ кўпайиб, гоҳ камайиб туришининг сабаби нимада? Ўқ-дори ва қопқонлар харид қилиш учун овчи ўз маблағидан қанча сарф қилади?

Степан буларнинг бари тўғрисида тортинмай берилиб ҳикоя қилар ва тушунарлироқ бўлсин учун кўп ўринларда ўзини мисол қилиб кўрсатарди.

— Қисқасини айтганда,— дея илжайиб хулоса қилди у,— ошиб-тошиб кетган овчини билмайман. Шунинг учунам улар бойликларини яшириб ўтиришмайди. Баъзи йилларда овинг бароридан келади. Баъзи йилларда мазаси бўлмайди. Лекин барибир сен пролетарий, ишчисан, ўзингниям, оилангниям милтигинг билан, билагингнинг кучи билан боқасан. Агар уйинг, отинг, сигиринг бўлса, бу яна сенинг деҳқон эканлигинг, оилангни тебратиб туришинг лозимлигидан далолат беради.

Катя Степаннинг гапларига диққат билан қулоқ соларди. Агар Лукьяновнинг деҳқон ва умрининг талайгина қисмини тайгада ўтказадиган овчи эканлигини билмаганида, бунга ишонмаслиги мумкин эди. Степан шаҳарлик одамларга ўхшаб аниқ-таниқ гапирар, китобий сўзларни усталик билан жойига қўйиб ишлатарди. Унинг фақатгина саводли, кўп ўқиган кишигина эмас, балки сермулоҳаза одам эканлиги ҳам сезилиб турарди. «Сиесий бадарғалар билан мулоқотда бўлганлиги бекор кетмабди шекилли. Кейин профессор Лихачев ҳамда Ваня Акимовлар билан таниш-

лиги ҳам, эҳтимол, ўз таъсирини кўрсатган бўлса керак», дея ўйларди Катя. Қизни ўша фотосуратнинг тарихи борган сари кўпроқ қизиқтирмоқда эди. Бироқ Степан Димитрич қачон ва қаерда профессор билан сәҳат қилгани, Лукьяновлар уйининг тўрида осиглиқ турган ўша фотосуратнинг бу ерда қандай пайдо бўлганини очиқдан-очиқ сўраш — бу сирни бутунлай ошкор қилиш бўлиб, бу ҳол келажакда кутилмаган оқибатларга сабаб бўлиши мумкин эди. «Ўзингни бос, Катерина, ҳовлиқма. Ҳамма нарсани сездирмай билиб олиш керак», шу топда унга конспирация қонунларини ўргатиш учун анча-мунча жон куйдирган акасининг товуши қулоғида жаранглагандай бўлди.

Степаннинг шогирдлари минут сайин камайиб бормоқда эди. Қариндош-уруғлари қуршовида келаётган йигитчалар бирин-кетин ўз уйлари томон бурилиб кетишар ва ҳовлиларига кириб, кўздан ғойиб бўлишарди. Ҳаммадан узоқроқ Степаннинг ортидан елкасига қоп орқалаб олган сепкилдор Спиридон борди. Лекин у ҳам тез орада қопни Степанга узатди-да, уйига кириб кетди.

Лукьяновлар уйи олдида Степан билан қизларни Татьяна Никаноровна кутиб олди. У оёғига пийма, эгнига узун пўстин кийиб, шөл рўмолга ўранганича кўзларини кафти билан офтобдан тўсиб турарди. Степаннинг етиб келишига бир неча қадам қолганида у эрининг олдига югуриб борди-да, уни қучоқлаб, йиги аралаш деди:

— Степушка, бирон фалокат бўлганга ўхшайди, кўнглим сезяпти...

Степан хотинининг бу ишидан ўнғайсизланмади ва уни ўзидан четлаштирмади. У мўйна солинган қопни ерга ташлади-да, қўлини Татьяна Никаноровнанинг елкасига қўйиб, уни овута бошлади:

— Кўп куюнаверма, онаси. Кўпга келган офат бу. Бу кулфатларнинг ҳам чеки бордир, ахир.

Улар шу алфозда бир минутча жим туриб қолишди. Маша ота-онасига қараб турар экан, кўзларига ёш қалқиди. Катянинг ҳам дилига маъюслик чўкди. У ҳеч қандай изоҳсиз ҳам бу ерда нима гап бўлаётганини тушунган эди. Лукьяновлар қатта ўғлининг тақдири, гўё у яқин одамидек, Катяни ҳам ҳаяжонга солган эди.

— Қани бошла, онаси. Уйга бошла бизни,— деди хотиржамлик билан Степан ва хотинини авайлаб дарвозага юзлангириб қўйди.

Мама мўйнали қопни ердан олиб, орқалади-да, онасининг ортидан юрди.

Степан орқасига ўгирилиб, қўл силтади:

— Юра қол, Катя! Ортада қолма.

Тўртинчи боб

1

Табиб хотин Матрена Илюхинанинг путури кетиб, бир бурчаги тоб ташлаган уйи яхшилаб ёритилган ва иситилган эди. Йигитлар кундуз куниеқ бу ерга ўтин ташиб қўйишган, дўкондордан икки дона чироқ сўраб олишган, ўрмондан хушбўй қарағай новдаларидан олиб келишган эди. Қизлар эса уйни супуриб-сидириб, пол ва курсиларни ювиб қўйишганди. Шундан сўнг эски, қаровсиз уй янгариб кетгандек бўлди. Полнинг чириган бурчакларидан совуқ ғириллаб кириб турарди, деразалардаги тешиклар қорайиб кетган, аммо роса қизиган темир печка атрофга иссиқ пуркайди. Уй иссиқ печкадан ва айниқса қизишиб кетган йигит-қизларнинг ҳароратидан хиёл димиқиброқ қолган.

Уй ичи одам билан лиқ тўла, курсиларнинг ҳаммаси банд, жой етишмай қолган ёш-яланг эшик олдида ва бурчакларда қисиниб-қимтиниб туришарди. Тимофей Чернов уйнинг ўртасидаги бўш даврани бир амаллаб сақлаб турарди. Даврасиз кеча кеча бўлармиди. Уйинчиларга бир-икки бор «Бариня» ва кадрилга тушиш учун имкон бериш, фантикларни ўйнаш керак бўлади-ку ахир. Кечада ўйналадиган ўйин озми дейсиз! Бекорга шунча овора бўлишдимиз. Бунинг устига, чиқим қилишгайм тўғри келди. Уй учун ҳақ тўлаш керак, чироқ текинга тушмади, ҳатто гармончи ҳам пул талаб қилди. Ўз қишлоқларида гармончи қолмаган — уруш ҳеч кимга шафқат қилмайди. Лукьяновканинги ёнбошидаги хуторга бориб, чор атрофда ёлғиз ўзи қолган зўр гармончи маймоқ Филька Петуховдан илтимос қилишга тўғри келди. У аввал яхшигина пул сўради, кейин, гўё барин ёки олий ҳазратларининг

мансабдор хизматчисидек мени олиб кетиб, кечадан сўнг яна хуторга олиб келиб қўясанлар, дея шарт қўйди.

Кечанинг энг қизиган пайти. Маша билан Катяни Тимофей бурчакдаги курсига ўтқазиб қўйди. Машанинг кечага биринчи келиши эмас. Уни ҳамма билади, у ҳам бу ердагиларнинг барини танийди. Катя эса илгари қишлоқ ёшларининг бундай йигинларида қатнашмаган эди. Бу ердаги ҳамма нарса унга жуда қизиқ кўринарди! Кўзлари синчковликдан порлаб, икки юзи қизариб кетган Катя даврада бўлаётган ўйинларни ҳайрат ичра томоша қилиб ўтирарди.

Икки йигит ўйин тушиб мусобақалашипмоқда эди. Биринчи раққос бутун гавдасидан ўта чаққонликни талаб қиладиган ғаройиб муқомлар қилар экан, иккинчиси унга бепарво қараб турарди. Сўнгра униси бирдан тўхтарди-да, қўлларини белига тираб, керилганича, рақибига худди ўшандай бепарво тикиларди. Раққослар гўё ҳамма нарсага лоқайд кўринишарди-ю, аммо томошабинлар ўзларини мутлақо бошқача тутишарди. Раққоснинг муваффақиятли чиққан ҳар бир муқомини улар қийқириб қарши олишарди. Биронта ҳам янги муқом уларнинг диққатидан четда қолмасди. Тез орада раққослардан қайси бирининг абжирлик ва маҳорат бобида устун келгани аён бўларди-қўярди.

— Родион ўн бешта муқом қилди, Семка эса ўн иккита,— дейди Тимофей ва қўлтиқтаёгини тўқиллатиб, йигитларни дўстона қўл олишга чақиради.

Ҳансираган раққослар бурчакдаги жойларига бориб ўтирмаслариданоқ, даврага тўртта қиз чиқади.

Филька маймоқ гармонини чўзиб, бармоқларини оппоқ пардалар устида ўйнатади. Қизлар бараварига товонларини ерга уриб, рўмолларини бошлари узга кўтаришади-да, жуфт-жуфт бўлиб, икки томонга айрилишади.

Улар жарангдор овозлар билан лапар айта бошлайдилар. Айтганда ҳам бир жуфт иккинчи жуфтга қарши айтади. Катя қизлар нима хусусида мусобақалашаётганини тушунишга уриниб, диққат билан қулоқ солади. Рақс тушишдамикин? Ҳа, албатта. Раққосалар бараварига ер тепинишяпти. Оёқларига пийма кийган бу қизларнинг қандай қилиб полни бундай аниқ-таниқ дукурлатишларини Катя тушуна олмади.

Лекин тез орада у қизларнинг фикр-зикри асосан рақ тушишда эмаслигини англади. Муҳими — лапар айтиб бир-бирини қочириш экан.

Қизларнинг биринчи жуфти лапар айтарди. Иккинчиси эса дарҳол бунга жавоб бермоғи лозим эди. Лапарларнинг мазмуни борган сайин ўзгариб боради. Аввалига қизлар уруш тўғрисида, ганим германлар ҳақида қўшиқ куйлашди. Сўнгра ўзларининг қишлоқдаги ҳаётларини тилга олишди. Шундан кейин севган йигитларини эслаб, оҳ-воҳ қилишганича лирик лапар айтишди ва ниҳоят шундай тезлик билан ҳазил лапарларга ўтишди. Уй ичини қаҳқаҳа тутиб кетди. Шу топда ҳамманинг бундай завқланиб кулишидан уйнинг шифти зириллаб кетарди. Девордан шувиллаб оҳак тўкилар, чироқларнинг пилиги бақалоқ шиша ичида липилларди.

— Яхши кулдирдинлар. Қизлар бири бирига муносиб экан, — дея хулоса чиқаради кечанинг оқсоқоли Тимофей Чернов. У қўлтиқтаёғида чаққон айланади, қойил қолганидан кўзлари порлаб турган Маша томонга ўктамлик билан қараб қўяди.

— Петруха! Телпагингни олгин-да, одамлардан нарса тўпла. Фантик ўйнаймиз, — дея эълон қилади Тимофей. Петька Скобелькин бунга ҳозир у нозир туради. У қўлида телпаги билан бутун уйни айланиб, бурчакларда ўтирган одамларнинг олди-гача кириб чиқди.

Телпакка ҳар ким рўмолча, узук, тўғнағич, лентя, тароқ, тамаки халта, қаламтарош, чўнтакда қолиб кетган патрон дегандек қўлга илинган ҳар хил нарсаларни ташлайверишди. Тез орада Петька Скобелькиннинг телпаги лиқ тўлиб, таги осилиб қолди.

Тимофей Чернов Филька маймоқнинг ёнига бориб, табуреткага ўтирди. Петька эса қўлида телпаги билан Тимофейнинг орқасига ўтиб турди.

— Қани, Тимоха, манави фантикка нима қилишни буюрасан? — дея сўрайди Петька телпаги ичидан қизлар сочига тақадиган мўғиз тўғнағични олиб кўрсатар экан.

— «Дарё бўйлаб, эҳ, тезоқар дарё бўйлаб» қўшиғини айтиб берсин, — дейди Тимофей.

Даврага энди бўйи ета бошлаган, лекин кўкракларини ҳали кўтарилиб улгурмаган, сўқлари ҳам ингичка

бир қиз чиқади. У уялганидан пешонаси терлаб, кўзларини шифтга тикиб турарди. Лекин қуръа ташланган ва қизнинг даврага чиқмасдан иложи йўқ эди. У ҳозир кўпчиликнинг ичида ўртага чиқиб ўзини босиб олса кейинги давраларда енгил кўчади. Қиз, гарчи қўшиқни яхши айтишга ҳаракат қилаётган бўлса-да, аммо товуши зўриқиб, қандайдир сохта эшитилмоқда эди. Уни ҳеч ким тўхтатмади, барча қўшиқни диққат билан тингламоқда эди. Тимофейнинг ўзи ҳам жиддий қиёфада қўшиққа эътибор билан қулоқ солар экан, қизга ора-сира бетоқат бўлиб қараб қўярди. Фантиклар кўп бўлиб, йигит кадрилга қадар ҳамманинг навбатини ўтказиш тўғрисида ташвиш қилмоқда эди.

— Баракалла, Верка, жуда яхши. Ажойиб қиз бўласан,— дея далда беради қизга Тимофей. Қиз ўз жойига — дугоналари олдига борар экан, ҳаммага кўзларида пинҳона бир ғурур билан қараб қўяди.

— Хўш, манави фантикка нимани буюрадилар, ҳазрати олийлари?— боши узра пушти лентачани кўтариб, жиннилик қилади Петька.

— Ўртага чиқиб «Бариня»га ўйнаб берсин,— дея буюради Тимофей. Шу заҳоти даврага бир қиз югуриб чиқади-ю, Филька гармонини чўзиб чала бошлайди.

Фантиклар кўп эди, лекин Тимофей ҳам турли ўйинларни ўйлаб чиқарверди. У энди бир кишини эмас, икки кишилаб, кейин эса ҳатто уч ва тўрт кишилаб қўшиқ айтишга, рақс тушишга мажбур қила бошлади.

— Қани, аъло ҳазрат, манави фантикка қийинроқ бир иш буюр-чи,— дейди Петька ҳаммага чироқ шуъласида ялтираб турган рангин шиша тўғнағични кўрсатиб. Бу тўғнағич Катяники эди.

— Бу фантик ўртага чиқсин-да, шеър айтиб берсин,— дейди дона-дона қилиб Тимофей, лекин ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайдиган вазифа қўяётганини сезиб, қўшимча қилади:— Хоҳласа бизнинг қишлоқ ҳаётимиздан биронта кулгили нарса айтиб бериши ҳам мумкин... Хўш, масалан, Мелеха ўғли Николкани қандай қилиб айиқнинг қизига уйлантиргани тўғрисида гапирсин...

Мелеха тўғрисидаги гапни йиғилганлар қаҳқаҳа билан кутиб олишди.

— Катюш, бардам бўл,— дея дугонасига муваффақият тилайди Маша ва унинг қўлини қисиб қўяди.

Катя ўртага чиқди-ю, шу заҳоти ҳамма жимиб қолди. Маша Лукьянова кечага шаҳарлик дугонасини бошлаб келганини ҳамма кўрган эди, лекин, буни қарангки, нотаниш қиз Петьканинг телпагига ўз фантигини ташлайди, деб ҳеч ким ўйламаганди. «Бу шаҳарликлар, одатда, ўтакетган димоғдор бўлишади, қишлоқ ҳаёти улар учун етти ёт бегона, бу қиз эса, таажжуб, сира кеккаймай, кечадаги ўйинга қатнашгиси келиб қолибди!..»

Унинг лукьяновкалик ёшларга кўрсатган ишончи уларни беихтиёр ўзига ром этди-ю, лекин ҳаммани сергаклантирди ҳам. Айниқса қизлар Катяга қараб, тирноқ остидан кир қидира бошладилар. Шаҳарлик келгинди қушча Лукьяновкада ўзига куёв танламоқчи эмасмикин ишқилиб?! Агар шундай бўлса, чучварани хом санабди! Уруш кетаётган ҳозирги пайтда куёв зоти анқонинг уруғи бўлиб қолган. Иннайкейин Лукьяновкада келинлар усиз ҳам етиб ортади. Лукьяновкалик йигитлар ҳам Катянинг қадди-қоматига еб қўйгудек бўлиб тикилишади. Тўғри, ўзларида ҳам қиз кўп, лекин бегонасига ям йўқ дейишмайди улар... Бунинг устига, қизи тушмагур жуда келишган экан!

Катя ўртада икки юзи лоладек қизариб, кўзлари ҳаяжоннинг зўридан порлаганича уялинқираб турарди. Шу топда у атрофдагилар ўзини худди янги либосдек, ҳар тарафлама кўздан кечирishaётганини яққол ҳис этмоқда эди. Агар иложи бўлганида улар Катяни уёқ-буёққа айлантириб, қўллари билан ушлаб кўришдан ҳам тойишмасди. У эгнига узун юбка ва поллиндан тикилган кофта кийган, узун сочларини бошига чамбарак қилиб олганди. Ҳечқиси йўқ, тинчлан, Катя... Майли, қарайверишсин. Бегона кишиларнинг диққат марказига биринчи марта тушиб қолаётгани йўқ-ку ахир. Лукьяновкалик қизлар қилган иш унинг ҳам қўлидан келади. Питерликлар, бунинг устига, Бестужев курсларида ўқийдиган қизлар ҳам анойи эмас. Рақс тушишния, қўшиқ айтишния билишади, декламацияни-ку қотириб қўйишади. Лекин нимани ўқиса экан?! Шундай бир шеърни ўқиш керакки, ёшларнинг юрагига таъсир қилсин. Катя жуда кўп шеърларни ёд биларди. Пушкин, Лермонтов, Некрасов... Бу ерда, қишлоқда айниқса Суриков мос тушса керак... муҳтожликда кечаётган қишлоқ ҳаёти, йўқсилларнинг

мискинлиги тўғрисида биронта шеър... Йўқ! Бирдан Катя номаълум бир шоир ёзган шеърларни эслайди.

Бу ерга, Сибирга жўнашдан олдин у яширин ташкилотдаги ўртоқлар билан бирга Лугага борган эди. У ерда қайта тузилаётган ҳарбий қисмлар жойлашган эди. Солдатларнинг ҳисобига етиб бўлмасди. Катя ўзини эрини қидириб юрган келинчакдек кўрсатиб, казармаларга кирди. Унинг айтишича, эри яраланганидан сўнг даволаниб, яна фронтга жўнаш учун ўз қисмига қайтганмиш. Уни роса излабди-ю, аммо топа олмабди. Эҳтимол, жўнаб кетгандир... Лекин у бошқа солдатларни учратди, уруш ҳақида, ҳаёт тўғрисида суҳбатлашди... Ана шунда ўша шеър жуда асқатди. Катя уни эгниларига ювилавериб сийқаси чиқиб кетган гимнастёрка ва шим, оёқларига серямоқ ботинка кийиб олган солдатларга ўқиб берди.

Бу шеърни унга акаси берган эди.

— Манавини олиб қўй. Катюха, нутқ сўзлашнинг имкони бўлмаса, фойдаси тегади. Жуда оммабоп қилиб ёзилган, аслида эса докладнинг ўрнини бемалол босади,— деган эди у шеър ёзилган бир варақ қоғозни узатар экан.

У ерда, Лугада бу шеър катта муваффақият қозонганди. Энди унинг кучини бу ерда, узоқ Сибирь қишлоғида ҳам синаб кўрса бўлади. Одамларнинг қайғуси муштарак эмасми ахир, муҳими ҳаққоний сўз кучли жарангласа бўлгани.

— Мен рус солдатларининг қисматига бағишланган битта шеър ўқиб бераман,— Катянинг кучли, жарангдор овози уйнинг ҳар бир бурчагида яққол эшитилмоқда эди.

Она-Россиянинг шони деб, шон деб.
Солдат йигитчалар кездн майдонда!
Жангларга киришар, нола қилишмас,
Жон аямоқ нима, асло билишмас!
Ана, жасур ва мард, мағрур борарлар,
Уйда эса қолган майда болалар,
Хотин, бола-чақа қаровсиз қолмиш,
Барчасин йўқчилик бағрига олмиш.
Солдат йигитчалар, мунис, гиргиттон,
Гоҳ-гоҳ ейишгани қуруқ, қаттиқ нон,
Лабларида уйнайди табассум бироқ,

Ичиши — лойқа сув, кўнгиллари оқ.
 ...Отряд — отряд бўлиб, қўрқмайин асло,
 Снаряд-ўқларга боқмайин асло
 Она-Россиянинг шони деб, шон деб,
 Уғлонлар чивиндек ўлар майдонда.
 ...Тўда-тўда бўлиб ётишар ерда,
 Жасад-жасад бўлиб қотишар ерда,
 Она-Россиянинг шони деб, шон деб,
 Шўрманглай йигитлар ўлар майдонда.
 ...Она-Россиянинг шони деб, шон деб,
 Тақсирлар ибодат қилар имон деб,
 Исо тариқатин унутиб тамом
 Халқни урушларга чорлар интиқом.
 ...Пайт келар, уруш ҳам тугайди бир кун,
 Мунбит ер, дилалар кўпчиган, дуркун,
 Шўрлик йигитларга насиб қилмас, эҳ!
 Солдат йигитчалар барин кўрмас, эҳ!
 Ул ерларни бойлар тортишиб олар,
 Уғлонлар устида крестлар қолар.
 Она-Россиянинг шони деб, шон деб,
 Жонлар берганингиз узун майдонда
 Оч, юпун қолурсиз ғариб, гирёнлар,
 Жасур йигитлар-ей, мағрур ўғлонлар!

Сўз кетидан сўз, жумла кетидан жумла... Катя шеърнинг сўзларини аниқ-таниқ талаффуз қилиб, шошилмай ўқирди. У айрим мисраларнинг маъносини алоҳида таъкидлаш учун қўлларини силкитиб қўярди. Катя шеър ўқир экан, атрофида ўтирган ёшларнинг юзига диққат билан разм соларди. Ҳадиксираш билан инонқирамай кутиб олинган қиз бир дақиқада ҳаммани ўзига ром қилди-қўйди. Қизлар хиёл маънос тортиб, йигитларга қараб-қараб қўйишади. Қайғули хаёллардан уларнинг ўйнаб турган кўзлари сўниб қолди. Улар тўғрисида, севикли йигитларининг аччиқ қисмати ҳақида ёзилибди бу шеър... Йигитлар эса юзлари жонсизланиб, ерга қараб ўтиришарди. Улардан бир хиллари солдатликнинг ёвуз қисматини бошдан кечиришган, бошқалари эртами-индин ўша жаҳаннамга тушишлари аниқ эди. Уруш жуда баднафс, унинг мудҳиш иштаҳаси сира қонмайди. Ҳар кун фронтдаги ҳамқишлоқлари тўғрисида қорахат келади, Лукьянов-

када бева-бечора, етим-есирларнинг сони кундан-кун кўпайиб борапти.

— Катя, яна бир марта ўқиб бер. Нақ юрагимдан олди бу шеъринг!— Тимофей қўлтиқтаёғида кескин бурилиб, Катяга тикилиб қарайди. Унинг снаряд портлаганида куйган қовоқлари пирпирар, лаблари қизариб, чаккаси асабий учиб турарди.

— Яна ўқисин!— қичқаришади ҳар томондан йигит-қизлар.

Катя дастрўмоли билан терлаган юзини артади-да, чуқур тин олиб, шеърни қайтадан ўқий бошлайди. Ешлар қимир этмай тинглашмоқда эди. Катя Тимофейнинг лабларини қимирлатиб, шеърнинг сўзларини унинг ортидан такрорлаётганини кўрди. Бундай шеърни у албатта эслаб қолмоғи керак. Йигит уни карвонсаройлар, теплушкаларда, фронтдаги ертўла ва траншеяларда айтиб беради. Бу оддийгина шеърни шернинг ўзида, Лукьяновкада ҳам эслаб қолишади. Петька Скобелькин уни охирги сўзигача миясига жо қилиб олди, баҳслашиб ҳам, баҳслашмай ҳам уни биронтаям сўзини қолдирмай айтиб бериш мумкин. Петька шўх, ўйноқи кўзларини хпёл қисиб, Катяга тикилади. Ростини айтганда, у кундуз куни Катяни кўрганида, қизнинг кўнглини бир «овлаб кўраман», дея аҳд қилганди. Ажаб эмас, нотаниш жононнинг саховатига мушарраф бўлса. Дунёда аравани қуруқ олиб қочиб қизларнинг бошини айлантиришга ва ширин гапларни қалаштириб, секин-аста қўлига эрк беришга уста йигит-иккита бўлса, биттаси ана шу Петька Скобелькин эди... Лукьяновкалик қизлар Петьканинг одатини яхши билишар ва ўқтин-ўқтин унинг тумшуғига тушириб туришарди, лекин шаҳарлик нотаниш қизнинг бу гаплардан хабари йўқ-ку, ахир. Энди Петька Катя тўғрисидаги ўша ниятидан уялиб кетди. Қиз унга етишиб бўлмайдиган санамдек туюлар ва шу боисдан ҳам кўзига янада гўзалроқ кўринарди. «Товушини қаранг-а! Бизнинг дьяконникидан ҳам ўткироғ-а. Қоёил-е» — маҳлиё бўлиб ўйларди Петька.

— Тим, бу фантикка буюр... яна бирор нарса айтиб берсин,— дея қизишиб шивирлайди Петька Тимофей Черновнинг қулоғига. Аммо Тимофейнинг ўзи ҳам Катянинг овозига мафтун бўлиб, қиз ўқийётган шеърни юз марта бўлса ҳам эшитишга тайёр эди. Катя эса Ма-

ша билан кўз уриштириб олгач, дугонасининг алланечук ташвишланиб қараётганини сезиб қолди. Маша Катя шеърни биринчи марта ўқиётган пайтидаёқ уйга лукьяновкалик урядник Феофан Парокопитов кириб келганини кўрганди. Феофан полиция хизмати учун ёши ўтинқираб қолган бир одам эди. Лекин лаънатини қарангки, уйда юмшоқ кўрпада чўзилиб ётиш ўрнига ярим кечада бу ерга сургалиб келибди. Демак, негадир безовта, балким фақат у эмас, ундан каттароқ амалдошлар ҳам ташвишга тушиб қолишгандир... Маша дугонасининг табиатан жўшқин эканлигини пайқаб қолган эди. Ахир йўлда у солдат билан суҳбатлаша туриб, хавф-хатар тўғрисида унутиб қўйди-ку. Ишқилиб бу ердаям шундай эҳтиётсизлик қилмасин-да!

— Йўқ, йўқ, Тима, бошқа шеър билмайман,— деди Катя Тимофейнинг яна бирор нарса ўқиб бериш ҳақидаги таклифига жавобан ва йигитнинг қўлидан тўғнағичини олиб, бурчакда ўтирган Машанинг ёнига ўтди.

Катя ўқиб берган шеър йиғилганларга жуда қаттиқ таъсир қилди. Буёғига кечани давом эттириш кийин бўлиб қолди. Тимофей индамай турарди. Петька ҳам чурқ этиб оғиз очмасди. У энди телнагидан янги фантик олмай, талмовсираб қолди. Ҳозир нимани таклиф қилса — қўшиқ айтишми, рақс тушишми — ҳаммаси ножўя кўринаверади. Бу худди дафн маросимида шўх музика чалиш ёки бировнинг қайғуси устидан кулиш каби мурдорлик бўлур эди...

— Уй жуда димиқиб кетди, йигитлар! Юринглар, ҳовлига чиқиб чекиб келамиз! — Тимофей қўлтиқтаёғида уёқдан-буёқча чайқалганча даврадан ташқарига чиқади. Йигитлар гур этиб унинг ортидан ёпирилишади. Уларнинг сиқуvidан урядник шишанинг тиқини янглиғ кўчага учиб чиқади.

2

Кечадан уч киши бўлиб қайтишди: икки четда Маша билан Катя, ўртада эса қўлтиқтаёғига таянганича Тимофей қадам ташларди. Улар ҳар тўғрида гаплашиб боришарди. Катя ўзининг бу ерда ортиқча эканлигини тушунарди. Қиз бир неча бор илгарилаб кетмоқчи ҳам бўлди-ю, аммо Тимофей уни тўхтатиб қолди.

— Маша икковингизни уйингизнинг олдигача кузатиб қўяман. Ёлғиз кетишингиз мумкин эмас. Йигитлар сал ҳаддидан ошишган — хафа қилишлари мумкин. Кечамизда, Катюша, сени кўз остиларига олиб қўйишди.

— Нималар деяпсан, Тимофей? Хафа қилишармиш! Нима, забоним йўқми? — эътироз билдирди Катя.

— Тун ахир, Катюша! Гапингга биров қулоқ солмайди...

Улар ниҳоят Лукьяновлар уйига етиб боришди. Катя шошилиб уйга кирди. Эшик қулфланмаган экан. Бу хонадонда одат шунақа, охирида ким келса, қулфни ўша солади.

Катя Лукьяновларни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб, меҳмонхонага ўтди-да, қоронғида ечиниб, жойига ётди.

Уй ичи жимжит эди. Аллақайси бурчакда чигирткалар чириллашди, лекин тезда жимиб қолишди. Хом гиштдан қурилган печка тагидаги товуқхонада хўроз қичқирди. Лекин у ҳам уйқу босган товуқларнинг норози бўлиб қақалашидан кейин жим бўлиб қўя қолди. Катя атрофга қулоқ солиб ётди — ҳаш-паш дегунча Маша кириб келиши керак эди. У «бир секунд» турман деб Тимофей билан кўчада қолган. Аммо минутлар кетидан минутлар ўтар, Машадан эса ҳамон дарак йўқ эди. «Роса совқотишадиган бўлди-да, бечоралар! — дея ўйлади Катя, лекин Машани ҳам, Тимофейни ҳам айбситмади. — Ўзим ҳозир Ваня билан кўчада қолганимда, наҳот совуқдан қўрқиб ўтирардим? Мажбур қилиб ҳам уйга олиб киришолмаган бўларди...»

У Машани кута-кута, пинакка кетди. Лекин жуда барвақт, кираверишдаги хонада Татьяна Никаноровнанинг қадам товушини эшитган заҳоти уйғониб кетди. Катя бугун азонда қилмоқчи бўлган ишининг режасини миясида кечаёқ тузиб қўйган эди. У Лукьянов билан ҳеч бўлмаса ўн минутгина холи гаплашиши керак. Сурат... Баъзи нарсаларни билиб олишга уриниб кўриши лозим-ку ахир. Машанинг ҳали-вери туриши қийин. Татьяна Никаноровнанинг эса ҳовлию печка ёнида қиладиган иши кўп. Тўғри, шундай узоқ йўлдан сўнг Степан Димитрич барвақт турмаслиги ҳам мумкин, лекин яна ким билади дейсиз. Тайгада у азонлаб туришга одатланган бўлса керак ахир.

Катя кийинди-да, кираверишдаги хонага чиқди. Печда ўтин ловуллаб ёнар, темир печка ҳам бозиллаб турарди. Атроф ғира-шира, Степан Димитрич стол ёнида тамаки тутатиб ўтирарди. Катя унинг ёнидаги кунига бориб ўтирди-да, тайгадан қайтиб келгач, ўзини қандай ҳис этаётганини сўради.

— Анча дам олдим, Катюша! Қиш пайти тун узун бўлади. Уёгингга ўгирилиб ҳам ухлайсан, буёгингга ҳам, лекин ҳадеганда тонг отавермайди. Ўзинг нега барвақт турдинг? Мириқиб ухлайвермайсанми!

— Тўйи5 ухладим, Степан Димитрич. Барвақт туришга эса ўрганиб қолганман. Босмахонадан узоқда тураман, ишга вақтида етиб бориш учун қўнғироқ чалинишидан бир соат олдин йўлга чиқишим керак,— дея тўқиб чиқарди Катя.

— Ёшлик пайтда бундай эрта туришнинг ўзи бўлмайди,— деди унга ачиниб Лукьянов.

— Ўрганиб кетганман,— хўрсиниб деди Катя.

— Ҳа, одамзод ҳамма нарсагаям ўрганиб кетар экан,— унинг фикрига қўшилди Лукьянов ва ўзича шу билан Катянинг гапи тугади шекилли, деган хаёлга борди-ю, бурнидан аччиқ тутун чиқарганича тамакисини тутата бошлади. Аммо қиз ҳали-вери унинг олдида кетмоқчи эмасди. Лукьянов кенг кафти билан Катянинг юзи олдидаги ҳавони елпиб, тутунни тарқатган бўлди.

— Сени тутунга бостириб юбордим-а, Катюша,— деди узр сўрагандек оҳангда Лукьянов, қизга саволмуз қараб қўяр экан.

— Ҳечқиси йўқ! Негадир тамаки тутунига эътибор қилмайман,— жилмайди Катя ва шу заҳоти бошқа мавзуда гап очди:— Овчиларингиз орасидаги одатлар менга жуда галати кўринди, Степан Димитрич. Қизиқ...

— Номаълум нарса доим қизиқ бўлади, Катюша. Биз бўлсак, гўё ўзи шундай бўлиши керакдек ва доим шундай бўлиб келгандек, бу нарсаларга кўникиб кетганмиз...

— Энди тайгага яна қачон борасизлар, Степан Димитрич?— сўради Катя парда девор ортидаги бурчакда алланималар қилаётган Татьяна Никаноровнанинг қадам товушига қулоқ солар экан. Қиз унинг бу ерга келиб, суҳбатга халал бериб қолишидан чўчирди.

— Қишда тайгага икки марта: рождество байрамидан сўнг икки-уч ҳафтага, кейин мартнинг бошларида бораман.

— Яна мўйнали ҳайвонни овлаганими?

— Ҳа.

— Сиз доим бир жойда ов қиласизми?

— Нималар деяпсаъ, Катя! Мен ҳаётимда жуда кўп жойларда бўлганман!— Катя ҳозир Лукьянов ўша жойларни бирма-бир санай бошлайди, деб ўйлади, аммо овчи тамакисини тутатганича жимиб қолди.

— Сиз балиқчилик ҳам қилар экансиз-да, Степан Димитрич. Деворда жуда кулгили бир сурат осиглиқ турибди. Уша чўртанбалиқ икки пуд келган бўлса керак-а ўзиям?— Катя сабрсизлик билан суҳбатни ўзи истаган мавзуга бурмоқда эди.

— Уша чўртанбалиқни тортиб кўрмаганмиз, Катя. Лекин жуда катта эди, узунлиги менинг бўйимга етиб қоларди,— деди илжайиб Лукьянов.— Бундай баҳайбат балиқлар тайгадаги дарёларнинг камар ва ўпқонларида учраб қолади. Уни майда тирик балиқ илинган махсус қармоқда тутишади. Тўр билан тутиб бўлмайди. Тўрни тешиб ўзиям чиқиб кетади, бошқа балиқларниям чиқариб юборади... Қармоқдаям жин ургурни тортиб олишнинг ўзи бўлмайди. Қирғоқдан туриб тортсанг — ё қармоқдан чиқиб кетади, ё чилвирни узиб юборади... Қайиқда ўтириб овладик уни. Бир қўлингда чангакни ушлаганингча уни аста-секин қайиқ бортига тортиб келтира бошлайсан... Боши кўринган заҳоти қоқ миясини пойлаб уришинг керак. Зарбинг хато кетса ёки секинроқ урсанг, чўмилтириб қўяди, занғар, қайиқни ёнғоқ пўчоғидай тўнтариб юборади...— Лукьянов улкан чўртанбалиқларни тутиш сирлари ҳақидаги ҳикоясини яна давом эттирмоқчи эди-ю, аммо Катя унинг сўзини бўлди:

— Балиқ тутишга ҳам овдаги каби артель билан борасизми? Уша суратдаги одамлар артелинингизнинг аъзолари бўлса керак-а?

— Қанақасига артель аъзолари бўлар экан! Улар балиқчилар ҳам, овчилар ҳам эмас, Катя. Мутлақо бошқача одамлар,— деди бир оз сирлироқ қилиб Лукьянов ва қизга маънодор қараганича жимиб қолди.

— Ҳа, тушундим! Сургун қилинганлар бўлса керак-да,— деди шоша-пиша Катя.

— Яна янглишдинг. Олим одамлар эди улар, Катя!— Лукьяновнинг овозидан фахрланаётгани сезилиб турарди.— Анави соқол қўйгани— профессор, Венедикт Петрович Лихачев исми шарифи. Ёши эса унинг жияни, студент Акимов Иван Иванович. Мен уни оддийгина Ваня деб чақирардим, ўзи шундай деб аташни буюрганди. Ҳали ёшман, дерди. Лекин, сенга айтсам, Катюша, ёш бўлсаям ўз ишида корафта эди. Баъзан дегин, профессор билан чунонам тортишиб кетардики, одамни ваҳима босарди. Икковиям харитэми ёки китобга бармоғини ниқтаб, ўзининг гапини исботлашга уринишарди... Биздай ўқимаган, нодон одамлар учун уларнинг гаплари тушуниб бўлмайдиган тилсимотдай эшитиларди, лекин ҳар қалай бош ўрнида қовоқни кўтариб юрмаймизу у-бу нарсаларни тушунарди...

— Вой, қандай қизиқ-а, Степан Димитрич! Илтимос, гапириб беринг!— Катя жуда жонланиб, кўзлари ёнганича ҳаяжон ичида Лукьяновга яқинроқ сурилиб ўтирди. Унинг суҳбатга иштиёқмандлиги Лукьяновга ҳам таъсир қилди. У бутун жуссаси билан қиз томон сурилди ва қўлидаги цигаркасини дераза тоқчасига босиб ўчирди.

— Бу гапларни, Катюша, бир кунда гапириб адо қилолмайсан.— Лукьянов юзи ёришиб, қаддини ростлади-да, кенг кафти билан столни уриб қўйди.

— Хулласи калом, ҳаётимнинг энг яхши палласи бўлган ўша йилларда.

— Нимадан бошланган эди ўзи?— дея сўради Катя хавфсираб эшикка қарар экан. Ишқилиб Маша ўрнидан туриб қолмасин-да. Бўлмасам келади-ю, эндигина қизиб бораётган суҳбатнинг белига тепади-қўяди.

— Гап бундай бўлган эди: баҳор кунларининг бирида уйда ўтирсам, мана шу дарвозамиз олдига арава келиб тўхтади. Бундай қарасам, эгар-жабдуқ ҳам, от-арава ҳам деҳқонларникига ўхшамайди, демак, шаҳардан кимдир келибди. Ҳовлига чиқдим. Рўпарамдан дегин, соқоли кўксига тушган норғул бир одам келяпти. Унинг ёши бир жойга бориб қолгану, лекин ўзи бақувват кўринар, қадамлари шахдам, юмалоқ кўзлари чақнаб турарди. Бошига шляпа, эгнига узун брезент ёмғирпўш кийиб олганди. Саломлашдик. «Лукьянов

Степан Димитриевич сиз бўласизми?» — деб сўради у. Худди ўзиман, дедим. Уйга бошлаб кирдим-да, стол ёнига ўтқаздим. Гапнинг пўскалласини айтди-қўйди. Томск университетининг профессориман, Лихачев Венедикт Петрович бўламан. Илму фан учун Сибирь кенгликларини ўрганяпман. Тоғли жойларни роса кезиб чиқдим, мана энди текисликка тушдим. Обь ва унинг ирмоқларини айланиб чиқмоқчиман. Чамамда, беш-олти йил кетади бу ишга. Ундан ҳам кўпроқ керак бўлса, кўпроқ ҳам ишлайвераман. Хуллас, иш кўп жуда.

Кейин менга мақсадини тушунтирди. Унга йўлбошловчи ва қайиқларда эшкак эшиш, қароргоҳларда чодир қуриш, керак бўлиб қолса, тайгада ер қазииш учун беш-олтита ёш ва бақувват мужиклардан керак экан. Ана шунда ортиқ чидаб туролмай: «Кечирасиз, жаноби олийлари, менинг уйимни сизга ким кўрсатди?» — дея сўрадим. Тўппа-тўғри меникига келиши бежиз эмас-ку ахир, деган фикр келди миямга. «Хўш, биринчидан, — деди у, — сен, Степан Димитриевич, мени жаноби олийлари деб атама, оддийгина қилиб, Венедикт Петрович деявер. Ўзим гарчи аллома одам бўлиб, империяда обрў-эътиборим дуруст бўлса-да, — дея тушунтирди у менга, — аслида ота-бобом деҳқон ўтган. Иккинчидан эса, — деди у яна, — сени, Степан Димитриевич, менга бу ерларда сургунда яшаган оғайниларинг тавсия қилишди. Сен уларни тайгага бошлаб борган экансан». Лекин тавсия қилган одамнинг номи айтмади. Тайгага эса мен бир эмас, икки эмас, ўнлаб одамларни олиб боргандим. Баъзилари дарёларни яхши кўришарди, баъзилари эса, аксинча, кўпроқ далаларни ёқтиришарди. Биттаси бўлса — бизда учрайдиган барча ҳашаротларни шишачаларга териб юрарди. Кулавериб ичагинг узилади! Худди ёш болага ўхшаб дегин, қўлида матрапча билан ўтлоқма-ўтлоқ капалак тутиб юрарди. Бир куни қизиқ бўлди: бизнинг ўрмонларда ўргимчакнинг бир тури бор. Тўқувчи ўргимчак дейишади уни. Бундай дейишларининг боиси бу ўргимчак шундай мустаҳкам тўр тўқийдики, майда-чуйда ҳашаротлар уёқда турсин, тушиб қолса ҳатто сўна ҳам бу тўрдан қутулиб чиқиб кетолмайди. Бўлмасам сўна анча кучли ҳашарот, ўша ҳам бирпас типирчилаб туради-да, кейин жимиб қолади. Шу дегин, менинг ижарачим нима қилиб бўлсаям ўша ўргимчакни тутмоқчи

бўлди. Уни тутишнинг эса ўзи бўлмайди. У ўз юмушини қачон бажаришини ёлғиз худонинг ўзи билади. Мен умримнинг кўп қисмини тайгада ўтказадиган одамман, лекин ўша ўргимчакни сира кўрган эмасман. Тайга оралаб кетаётганингда ўқтин-ўқтин унинг тўрига дуч келиб қоласан. Баъзан шундай мустаҳкам ипга қоқиласанки, ҳатто унинг чарсиллаб узилганиям эшитилиб кетади. Аммо шу пайт тўқувчининг ўзи қаерда яшириниб ётганини, худо ҳаққи, билмайсан. Бир куни ижарачим, унинг исми шарифи Андрей Андреич эди, менга шундай деб қолди: «Ўша ярамасни тутишга ёрдам бер, Степан Димитриевич. Усиз ҳеч нима қилолмайман. Илму фан учун керак у жуда». Шундан кейин унга, Андрей Андреичга ҳазил қилдим. «Ҳайронман,— дедим, — подшо билан унинг амалдорлари сизни нима учун бундай ёмон кўриб қолишдийкин? Ахир ҳокимиятга сира озор етказадиган одамга ўхшамайсизку. Фақат қурт-қумурсқа овлайсиз». Андрей Андреичнинг ўзи ҳам менга қўшилиб роса кулди.

Хўш, шундай қилиб дегин, Андрей Андреич охири мени тайгага бориб, ўша тўқувчини тутиб келишга кўндирди. Урядник унга уч кунга кетиш учун рухсат берди. Йўлга равона бўлдик. Андрей Андреичга арча, қарағай ва яна турли-туман дарахтлар аралаш-қуралаш ўсган жуда зўр жой топиб бердим. Орасида қуриганлари ҳам кўп. Ҳаммаёқни ўргимчак ини босиб кетган. Ўтириб, кута бошладик. Бир соат ўтирдик, икки соат ўтирдик, қани энди ўргимчак зоти кўринса. Бунақа овдан чарчаб, ухлаб қолибман. Уйғониб қарасам, Андрей Андреич ҳамон ҳақ деб ўтирибди. Кўзидан сира чарчамаганга ўхшайди. Кечгача шу алфозда ўтирдик. Охири сиқилиб кетдим. «Мени кечирасан, Андрей Андреич,— дедим унга.— Яхшиси қароргоҳга борай. Кечки овқатга уннайдиган пайт бўлди». Кўн ўтмай у ҳам қароргоҳга келди-да, бир кружка чой ичиб, яна ўз жойига жўнади. Мен, ахир буёғи тун энди, тирик жон борки, ҳаммаси ухлагани ётади, дея уни шаштидан қайтармоқчи бўлдим. Қани энди хўп деса, «Бораман!»— дейди, вассалом. Туни билан ўша ерда ўтириб чиқибди! Эрталаб ўзида йўқ хурсанд бўлиб қайтиб келди. Бундоқ қарасам шишада ўша ўргимчак. Жуда катта экан, қорни худди ногорага ўхшайди, ўзидан икки марта катта келади. «Мана ўша

тўқувчи ўргимчак, — дейди Андрей Андреич. — Азонга яқин қоронғилик айниқса қуюқлашган пайтда овга чиқди. Қуёшнинг илк шуъласи ярқираган заҳоти иенга қараб жуфтакни ростлади. Ана шунда қўлга туширдим уни...» Бизнинг Лукьяновкада ана шундай одамлар яшаган, Катюша. Сургун муддати тугагач, Андрей Андреич ўзининг қурт-қумурсқаларини жуда авайлаб йўлга ҳозирлади. Кўз қорачиғидай сақларди уларни ўзиям. Нуқул менга: «Кулма, Степан Димитрич (мен нуқул унга ҳазиллашиб юрардим), бу қурт-қумурсқаларнинг илму фан учун аҳамияти жуда катта. Сенинг уйингда ўтказган уч йил умрим эсе кетмади», дегувчи эди.

Кечирасан, Катюша, хиёл ўтлаб кетдим... Шундай қилиб, Венедикт Петровичнинг гапларини диққат билан эшитдим-да, кейин унга: «Агар сиз, жаноб профессор, мени тажрибали йўлбошловчи деб ўйлаётган бўлсангиз, унда янглишасиз, — дедим. — Обь ва унинг соҳиллари менга таниш, аммо у ерларда овчилик юмуши билангина юрганман. Лоцманлик¹ қилолмайман. Дарёларнинг фарватерини билмайман. Обь-Енисей каналида сузганман, лекин савдогарнинг катта қайиғида оддий эшкакчи сифатида, холос». Бу гапимга жавобан Венедикт Петрович шундай деди: «Йўқ, янглишмадим. Менга лоцман керак эмас, зеро, бутун экспедициям таги ясси қайиқларда сузади. Менга худди сизга ўхшаган ҳали ёш, бақувват, ҳалол одам керак. Токи орамизда фирромлик бўлмасин. Қолган мужикларни эса ўзингиз танлайсиз. Инсоф билан пул тўдайман — ҳақингиздан уриб қолмайман. Фойданинг кетидан қувадиган тужжор эмасман-ку ахир. Мен фақат дарёларнинг у бошидан-бу бошигача сузиб, ерларни кўздан кечирмоғим, илму фан учун уларни таърифлаб бермоғим керак. Бунинг муқаддас иш эканлигини тушунсангиз яхши, жуда соз, мабодо тушунмай қолсангиз ҳам майли, гина қилиб ўтирмайман. Ишлаган пулингиз бутун меҳнатингиз, йўлда чеккан қийинчиликларингизни оқлаб кетади. Катта йўл эса қийинчисиз бўлмайди, бундай сафарга биринчи бор чиқаётганим йўқ...»

¹ Лоцман — маълум бир доирада кема юргизиш йўлини биладиган мутахассис (тарж.).

Қисқасини айтганда, у билан тил топишдик. У менга ёқиб қолди, мен ҳам унинг кўнглига ўтиришдим чоғи. «Сендан ягона илтимосим, Степан Димитрич,— деди у,— ароқхўрларни шерикликка олма. Мен,— дейди,— ўзим ҳам роҳиблардан эмасман, баъзан қиттай-қиттай отиб туришни яхши кўраман, лекин ҳамма нарсанинг ўз вақт-соати бор. Сибирда ёзнинг қисқа бўлиши туфайли саёҳатимизнинг муддати чегараланган, иш эса жуда кўп, ичкиликбозликка вақт қоладими бунақада. Чарчоқни ёзиш ёки рутубат ва совуқдан сақланиш учун ичиш ҳақида эса менга ўргатиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, ўзим ҳам барчага бир стакандан қуйиб бераман. Бунақа ишлар учун экспедицияга қоида бўйича ҳам ароқ берилади». Бугун айтганларини бажаришга ваъда бердим. Мужикларни саралаб танладим. Уларнинг ҳар бири билан илгари бир неча марталаб тайгага борган, куч-қуввати ва абжирлитини синаб кўрган эдим. Уша-ўша Венедикт Петровичнинг деярли ўнг қўли бўлиб қолдим. Беш йил мобайнида у билан кетма-кет дарёларни кезиб чиқдик. Икки ёзни Кета дарёсида ўтказдик, икки гал ҳам Ёнисейга ўтиб келдик. Жуда яхши кўрарди бу ўлкани Венедикт Петрович. Сабабини билмайману гарчи сузиб борган жойларимизнинг ҳаммасини ҳам қадрласа-да, лекин доим шу ерга келгиси келаверарди. Баъзан дегин, соҳилга чиқарди-да, оёқларини кериб, қўлларини белига тираганича узоқ-узоқларга тикилиб қоларди. Кўзлари мамнун порлар, лабларида табассум жилваланарди. Баъзан индамай тураверар, баъзида эса ўзига-ўзи оҳиста: «Бу она заминни ким яратган бўлма-син, лекин жуда оқиллик билан яратган уни. Эҳ, қанчадан-қанча сир-асрор яшириниб ётибди бу ерда!» — дегувчи эди қўли билан доира ясаб, атрофдаги ўрмон ва дарёларни кўрсатар экан. Кейин хаёлга чўмиб, қайиққа тушарди-да, биз эшкакчиларга қараб: «Кетдик, мужиклар!» — дерди. Умуман, у ана шу «мужиклар» сўзини жуда яхши кўрарди. Мамнун бўлган кезлари: «Бугун ишни бопладинглар, мужиклар», дерди. Ишдан кўнгли тўлмаганда эса яна шу зайлда: «Негадир, мужиклар, бугун мазангиз бўлмади. Хотин, бола-чақани соғиниб қолмадингларми мабодо?» — дея сўрарди.

— Анави сочи ҳурпайган жияни ҳам сизлар билан дарёларда сузганми? — сўради Катя.

— Бир йил борган эди. Худди ўшанда Кетадан Енисей томон ўтиб боргандик. Венедикт Петрович уни жуда яхши кўрарди. Сал қизиқроқ нарсани кўриб қолса, дарров: «Ваня! Буёққа кел, тезроқ. Манавини қара!» — дея қичқирарди. Жияни бўлса, баъзан, қайиққа ўтирарди-да, ғойиб бўларди-қўярди. Бундай қарасанг, ё биронта кўрфаз, ёки ирмоққа кириб кетган бўлиб чиқарди. Қачон қарама, ўшанақа ерларни тимирскилаб юрарди. Унгириллар, ўпқонлар, ўпирилган ерлар — униш энг яхши кўрган жойлари эди. Ботқоққа кириб олган лойхўракдек соатлаб индамай ўтираверарди. Нуқул тупроқни кафтида эзиб, томоша қиларди.

Кечки пайт тоға-жиян бир суҳбат бошлашса борми — гаплари сира адо бўлмасди. Биз чайлаларга кириб ҳам кетармиз, улар бўлса ўтиришиб олиб, гоҳ хариталарга белгилар қўйишар, гоҳ узун-узун дафтарларга кундалик ишларни ёзишарди. Бизларни ўзлари билан тенг кўришар, битта қозондан овқатланиб, битта қумғондан чой ичишарди. Хуллас, улар тўғрисида биронтаям ёмон гап айтолмайман. Иш ҳақимизниям тийин-тийинигача тўлашарди.

— Айтинг-чи, Степан Димитрич, сизда бор-йўғи биттагина сурат қолганми? Наҳот бошқаси бўлмаса?

— Ҳа, бор-йўғи битта. Лекин суратга кўп тушганмиз. Венедикт Петровичнинг Егор Васильич деган бир ёрдамчиси бўларди. У ҳам барваста ва билимдон одам эди. Егор Васильич ўсимликлар билан шуғуланарди. Аппаратни ҳам ўша ишлатарди. Баъзан дегин, дарёда сузиб кетяпмиз, чиройли жойларни саноғи йўқ, лекин хушманзара соҳилни кўрдик дегунча, шартта тўхтардик. Егор Васильич уч оёқли аппаратини соҳилга олиб чиқиб, қаттиқроқ жойга ўрнатарди-да, чиқиллатиб суратга оларди. Венедикт Петрович уни жуда ҳурмат қиларди. Егор Васильич ҳам анча кексайиб қолган бир одам бўлиб, ёши профессор Лихачевникига тенг келиб қоларди. Лекин гап соҳилнинг чиройида эмас — бу суратлар илму фан учун керак экан. Қирғоқ, ўсимликлар, дарёнинг оқими яққол кўзга ташланиб турарди ва чамаси, келажакда бу суратлар катта фойда келтириши мумкин эди. Дарёларда сузиб юрар эканмиз, Венедикт Петровичдан жуда кўп нарсаларни билиб олдик.

«Бўш, яроқсиз ерларнинг ўзи бўлмайди,— дегувчи эди у.— Инсон фойдаланиши осон, фойдаланиши қийин ва умуман, фойдаланиб бўлмайдиган ерлар бор. Бора-бора одамлар бу ерларнинг ҳаммасидан фойдаланишга ўрганадилар, шундан ўзга чора йўқ. Планетамиз кўринишидангина шундай бепоён туюлади, аслида эса бу ўз-ўзини алдашдан бўлак нарса эмас. Бир кун келиб, унинг аҳолиси беш миллиарддан ошиб кетади ахир». Венедикт Петрович гапириб мулоҳаза қилишни жуда яхши кўрарди. Биз унинг мулоҳазаларининг ҳаммасиниям тушунавермасдик, албатта, лекин ҳар қалай ундан жуда кўп нарсаларни билиб олдик.

— Афсус, сизда атиги биттагина сурат қолган экан! Бўлмасам, биронтасини эсдаликка олардим!— дея хитоб қилди Катя.

— Лекин дадамлардан эсдалик учун яна баъзи нарсалар қолган,— бирдан Машанинг овози эшитилди. У бир неча минутдан бери отасининг ҳикоясини берилиб тинглаганича Катянинг орқасида турган эди. «Эй, худойим, негаям келди-я? Гапнинг белига тепадиган бўлди»,— дея хаёлидан ўтказди Катя ва орқасига ўтирилди-да, Машага норози бўлиб қараб қўйди.

— Сен нимани айтяпсан, Марья!— дея сўради Степан Димитриевич. Катя унинг овозидан хиёл жаҳли чиқаётганини пайқагандек бўлди.

— Нимани айтардим? Сандиқда қулфлоглиқ ётган анави бир боғлам қоғозларни-да,— Маша Катянинг елкасидан тутиб, отасига қувлик билан қараганича, тушунтирди:— Дадамлар ўша қоғозларни худди хазинадай ардоқлаб сақлайдилар. Ҳеч кимга кўришгаям бермайдилар ҳатто...

— Ардоқлашимнинг боиси, Машутка, бу қоғозлар бировники, уларнинг эгаси бор. Бирдан сўраб қолиши мумкин...

Катя Лукьяновга довдираб қаради-да, сўнг Маша томон ўтирилди. Унинг кўзлари шу топда: «Галир, худо ҳаққи, гапир. Ахир бу қоғозлар орасида Ваня учун муҳим бирор нарса бўлиши мумкин», дегандай илтижо билан ёнарди. Маша Катянинг дилида ҳозир нелар кечаётганини аниқ билмасди, албатта, лекин у дугонасининг Лукьяновлар уйдаги сандиқда ётган ўша қоғозлар тўғрисида батафсилроқ маълумотга эга бўлишни жуда ҳам истаётганини тушунди.

— Бу қоғозларнинг қўлингизга қандай тушиб қолганини гапириб бера қолинг, дадажон. Ахир унинг учун қизиқ-ку бу,— товушида бир оз хушомадгўйлик билан деди Маша, отасининг стол устида турган қўлини силаб қўяр экан.

— Илтимос қиламиз!— дея хитоб қилди Катя Лукьяновнинг юзига тикилиб.

— Бижилдоқсан, Марья! Ҳар нарсани гапираверадими одам деган.— Отаси жиддий оҳангда гапираётган бўлиб, энди ундан ижобий жавоб олиш қийин эканлиги сезилиб турарди. Катя хижолат чекиб бошини қуйи солди, Маша ҳам нима дейишни билмай турарди. Шу зайлда анчагина вақт жим туришди. Ниҳоят Лукьянов жаҳлидан тушди. У кулранг кўзини қисиб, кўкимтир кўзини чақнатганича, деди:

— Шошилинича ўша қоғоз боғлами қароргоҳлардан бирида қолиб кетган экан. Уни икки йилдан кейин бориб олдим. Томскка, Лихачевга олиб борган эдим, профессор Питерга кетиб қолган экан. Ўша-ўша меникида ётибди... Бу ҳақда бошқа оғзингдан гуллама, Марья. Бизнинг тишимиз ўтмайди бу қоғозларга. Вақти келиб Венедикт Петрович сўраб қолади уларни. Кетага бу қоғозларни олиб келиш учун ўшанинг топшириғи билан борган эдим... Ана шунақа...

— Хўш-хўш,— дея тушуниб бош ирғади Катя. Қиз ўзини бу хабарга иложи борича бепарво кўрсатмоқчи эди-ю, аммо фикр-хаёли бирдан, гулхан устидаги қумфонда бақирлаб қайнаган сувдек, жунбишга келди. Агар унинг партияси Лихачевга ғамхўрлик қилиб, вазият ниҳоятда мушкуллигига қарамай Иван Акимовнинг Наримдан Стокгольмга қочишини ташкил этаётган экан, қандай қилиб у, шу партиянинг курьери, қочишни ташкил қилаётганлардан бири, Лихачевнинг бутун бир боғлам қоғозлари фалакнинг гардиши билан овчининг уйида ётганлиги тўғрисидаги хабарга бундай лоқайдлик билан бепарво қарасин энди? Йўқ, йўқ. Унинг партиявий бурчи... Лекин бу вазиятда ўзининг партиявий бурчи нимадан иборатлигини қиз аниқ билмасди. Учувининг орасида — Лукьянов, Маша ва ўзининг ўртасида пайдо бўлган ноқулайликни бирон йўл билан текислаб юбориш учун Катя, гўё Лихачевнинг ҳеч қандай қоғозлари тўғрисида гап бўлмаган.

дай, мароқли суҳбати учун Степан Дмитриевичга миннатдорчилик билдира бошлади.

Лукьянов қиз қўпол гапириб юборганидан орада пайдо бўлган хижолатпазликни кўтариб юбориш учун шундай қиялпти, деб ўйлади-ю, аммо ўзини дарров қўлга ололмади. У яна тамаки тутатди-да, муштирага йўталиб, кўзларини қалин киприклари орасига яширди.

Қўлида сут соғилган челак билан Татьяна Никанорова кириб келди. Катя унинг ошхонадан ўтиб, қачон ҳовлига чиқиб кетганини пайқамай қолганди, лекин барибир аёл жуда вақтида кириб келди.

— Қизларга тайганинг чўпчакларини айтиб бераётган бўлсанг керак? Бу овчиларнинг ёлғон-яшиқ гапларга суяги йўқ ўзи, — илжайди Татьяна Никанорова. — Айтмоқчи, Степан: ҳовлига чиқиб менга қайиндан озгина ёриб бер. Қарағай ҳаммаёқни ис бостириб юборади.

Лукьянов дарров ўрнидан турди-да, индамай калта пўстини билан қалпоғини кийиб, шоша-пиша ташқарига чиқиб кетди.

3

Шу куни Катя эрталабдан кечгача уйда ёлғиз ўзи ўтирди. Эр-хотин Лукьяновлар Татьяна Никаноровнанинг тоби қочиб қолган синглисини кўриб келиш учун қўшни қишлоққа кетишди, Маша бўлса, Черновларникига равона бўлди. Қандайдир арзимаган юмуш чиқиб қолди — тарози олиб бориб бераман, деди шеклли. Черновларникида эса Тимофей бор. Шунинг учун ҳам Машанинг «бир минути» эрталабдан кечга қадар чўзилиб кетди.

Лукьяновларнинг жимжит уйда ўтирар экан, Катя қайта-қайта ўзи тушиб қолган вазият тўғрисида ўйларди.

Бир неча кундан сўнг Насимовичнинг кўрсатмасига биноан у Томскага қайтмоғи лозим эди. Агар Акимов тўғрисида ҳамон маълумот бўлмаса, у ҳолда Катяга Петроградга қайтиб кетишни таклиф қилишлари ҳам мумкин. Питерда қиладиган ишлари тиқилиб ётган бир пайтда унинг Сибирда ўтиришининг нима кераги бор? Бунинг устига, битирув имтиҳонлари яқинлашиб

қолган, китоблар устида мук тушиб ўтирадиган пайт келди.

Лекин энди масаланинг бошқа томони чиқиб қолганди. Лихачевнинг Лукьяновнинг қўлида сақланиб турган ўша қоғозларнинг нималигини батафсил билиб олмасдан туриб, унинг бу ердан, Лукьяновкадан кетишга ҳақи бормикин? Эҳтимол, унинг партиявий бурчи шу қоғоз боғламини қўлга олиб, уни Петроградга элтиш ва акасига топширишдан иборатдир. Профессор Лихачевнинг ушбу қоғозлари бу ерда йўқолиб кетмаслиги ёки талон-торож қилинмаслиги, ёки ундан ҳам ёмони, бегона қўлларга тушиб қолмаслигига ким кафолат бера олади? Катя, табиий, партиясининг шу кундаги барча конкрет вазифаларини аниқ билмасди, лекин акаси билан Ванянинг гапларидан ҳамда Акимовнинг қочиши муносабати билан ўзига берилган манави топшириқдан қиз большевиклар, ишчи синфининг ҳокимият тепасига келишини яқин келажақда бўладиган иш, дея ҳисоблашларини тушуниб қолганди. Россиянинг энг зукко олимлари меҳнатининг маҳсули бўлмиш илму фаннинг ютуқлари, унинг ҳақиқат ва башоратлари кимнинг қўлига тушиб қолиши эса, улар учун сира ҳам бефарқ эмасди.

Елғизликда ўтказган ана шу соатлар ичида Катянинг миясида турли режалар ғужгон ўйнади. Баъзан унга, агар Лихачевнинг қоғозларини ўз кўзи билан ўқиб чиқмаса тузатиб бўлмас хатога йўл қўядигандек туюларди. Лекин шу заҳоти у ўзига-ўзи: хўш, бу билан нимага эришаман? — дея савол берарди. Лихачев — катта олим, йирик тадқиқотчи. Турган гап, ўша қоғозлар экспедиция материаллари бўлиши керак. Демак, муҳими, ўша тугунда хариталар, дала кундаликлари, хомаки чизмалар бўлади. Бундай қоғозларни Катя баъзи-баъзида Ванянинг олдига кирганида Лихачевнинг Петрограддаги квартирасида кўплаб кўрган. Кейин Ванянинг хонасидаги барча китоб жавонларида ҳам қўлга олинавериб сийқаси чиқиб кетган шундай қоғозлар қалашиб ётарди. Бинобарин, бу қоғозлардан бирон нарсани тушуниб олиш, агар улар чиндан ҳам илмий аҳамиятга эга бўлса, бунинг моҳиятини англаб етиш Катянинг қўлидан келмасди. Мабодо бу қоғозлар қандайдир тарихий даврларга ёки воқеаларга тааллуқли бўлганда ҳам бошқа гап эди, ҳар қалай, у тарихчи,

социолог, иқтисодчи, табиат ва унинг сирлари эса Катя учун тушуниб бўлмайдиган тилсимотдай бир нарса.

Катя қоғозларни ўз ихтиёрига олиш хусусидаги режасини ҳам рад этди. Хўш, оламан, деган тақдир-даям буни қандай амалга оширади у? Лукьяновни Лихачевнинг қоғозларини ўз хоҳиши, мутлақо инов-ихтиёри билан унга топширишга кўндириб бўлмайди, албатта. Лукьянов қоғозларнинг дахлсизлиги, уларнинг биттаю битта эгаси Лихачев эканлигини аниқ-таниқ қилиб айтди-ку ахир. Кейин Катя бу қоғозларни қаёққа ҳам олиб боради? Қоғозлар уёқда турсин, ўз бошини омон сақласаям худога шукур қилсин.

Охири Катя бир қарорга келди; Степан Димитриевичнинг миясига Лихачевнинг қоғозларини профессорнинг шахсан ўзи сўраб олмагунга қадар жуда эҳтиёт қилиб, дахлсизликда сақлаш керак, деган фикрни қўйиш лозим. Катя ўзича яна бир нарсага аҳд қилиб қуйди: Томскка бориб, Насимович билан учрашган заҳоти у ушбу қоғозлар тўғрисида Томск партия комитетига хабар қилади. Лихачевнинг бундан кейинги тақдири қандай бўлиши номаълум ахир, ҳали чет элдан қайтиб келиб, Кета соҳилида қолиб кетган қоғозларини сўраб оладими, йўқми. Бу даргумон. У ёки бу сабабларга кўра профессор Лихачевнинг қоғозлари йўқолиб кетса, у ҳолда катта бахтсизлик бўлади.

Ана шу гапларни ўйлар экан, Катя бир неча бор суратнинг қаршисига борди ва қандай йўл тутиш тўғрисида Иван Акимовдан хаёлан маслаҳат сўраб, унга узоқ-узоқ тикилиб турди. Барча ташвишлари бир ёқли бўлиб, қатъиян бир қарорга келгач, қиз ички чўнтагидан ён дафтларини олди-да, исм-фамилияларини ҳарфий белгилар ва шартли номлар билан шифрлади, қисқартма сўзлар билан шу кунларда бўлиб ўтган барча воқеаларни ёзиб қўйди. Бу ёзувларда Насимович — уста, Лукьянов — буғу, Зина — барно, Маша эса — олмахон деб аталганди. Нега энди худди буғу ёки олмахон деб атаганини эса унинг ўзи ҳам тушунтириб бера олмасди. Зеро, на Маша олмахонни, на Лукьянов буғуни эслатарди.

Катя худди шу иш билан банд бўлиб ўтирганида Маша келиб қолди. У жуда хурсанд эди, кулиб турган

кўзларидан бахтиёр эканлиги шундоқ сезилиб турарди.

— Вой, Катюш, ҳозир сенга бир нарсани айтиб бераман— оғзинг очилиб қолади!— гапира кетди Маша остона ҳатлаб ўтган заҳоти.— Сен кечада ўқиб берган шеърни бутун қишлоқ айтиб юрибди. Тимофей Черновнинг мактабда ўқийдиган кичкина укаси бор. Ҳозир, дегин, ўша кўчадан келиб: «Тим, мен сизларнинг солдатлик қисматингиз ҳақида шеър биламан», деб қолди. Кейин биронтаям сўзини қолдирмай ўқиб берса бўладими! Тимофей ундан: «Ким ўргатди?»— деб сўради. «Ҳамма билади,— дейди.— Бир-биримиздан ўрганиб оляпмиз. Бошловчи эса — Петька Скобелькин. Уша мужикларга тўсинларнинг устига чиқиб айтиб берди...»

— Яхшимикин шу иш, Маша? Менга тирғилишмасмикин ишқилиб?— ташвишланиб сўради Катя ва Машанинг юзига саволомиз тикилди. Лекин шу пайтда дунёни сув босса, дугонасининг тўпиғига чиқмасди. Маша беғамгина қўл силтади-да, кулиб деди:

— Ким тирғилади? Урядникми? Ғирт аҳмоқ-ку у. Машанинг сўзларини эшитиб, Катянинг кўнгли хиёл жойига тушди-ю, аммо юрагидаги ғаълик бутунлай тарқаб кетмади. У бирор кутилмаган кор-ҳол бўлмасайди, дея кўнгли алағда бўлиб, ўқтин-ўқтин деразага қараб қўярди. Ташқарида эса паға-паға қор ёғар, кеч тушган сайин ҳавонинг авзойи бузилар, шамолда шумуртнинг яланғоч буталари чайқалиб турарди.

Хонадон соҳиблари қайтиб келмасларидан олдин Катя Маша билан Лихачевнинг қоғозлари тўғрисида гаплашиб олмоқчи бўлди. Дугонаси оғзи бўшлиғи учун отасидан дакки еди, балким бу ҳақда энди умуман гап очмаслик кераклигини уқтириб қўйиш лозимдир?! Бу ҳақда уни — Катяни хабардор қилиб қўйгани учунку, ташаккур-а, лекин энди бу гап ташқарига чиқмаслиги, олимга зиён-заҳмат етказиши мумкин бўлган одамларнинг эътиборини ўзига тортмаслиги керак. Маша бу қоғозларнинг аҳамиятини тушунармикин? Отасининг койиб бериши сабабини англаб етганмикин у?

Катя гапни эҳтиёткорлик билан узоқдан бошлади. Аммо Маша унинг нима демоқчилигини дарров тушуниб қолди.

— Мен бўлсам сени дадамлардан хафа бўлгандирсан, деб ўйлаб юрибман! Ахир у сени ҳам жеркиб берди, сен эсанг меҳмонсан... Мезбон ҳам шунақа қилади-ми? Негадир феъли айнади, Катюша. У биз билан, ўз болалари билан ҳам доим мулойим гаплашарди.

— Нега энди хафа бўлар эканман! Уни ҳам тушунса бўлади, Маша. Қоғозлар уники эмас. Ўша олимнинг номи Россияда ҳам, чет элда ҳам жуда машҳур. Мишмиш тарқалади, нега унинг қўлида, қандай қилиб унга тушиб қолган, дея суриштириша бошлашади. Степан Димитричнинг ўзи истасин-истамасин, мушкул аҳволга тушиб қолган: бурчи унга қоғозларни авайлаб сақлаш ва фақат битта одамга — Лихачевга қайтариб беришни тақозо қилади.

— Наҳот шуни тушунмасам, Катюш?! Ҳаммасини тушунаман! Фақат сенгагина айтдим, холос. Бўлди! Бошқа ҳеч кимга чурқ этиб оғиз очмайман.

— Жуда яхши. Илтимос, даданга айтиб қўй, мендан хавотир бўлмасин. У кишига панд бермайман.

— Гаплашиб бўлганмиз. У мени ҳовлида учратиб қолиб, роса койиб берди. Эрталабки койиш урвоқ бўлмай қолди бунисининг олдида. Катядан кўнглингиз тўқ бўлсин, у қоғозлар ҳақида эшитишга эшитди-ю, шу заҳоти эсидан чиқариб юборди, деб уни ишонтирдим.

— Унутишга-ку унутмадим-а, лекин яна такрорлайман: мендан ҳеч ким ҳеч нимани билолмайди.— Шундай деб Катя қўлларини кўксига қовуштирди. Дугонасининг ҳаяжонидан таъсирланиб кетиб Машанинг ўзи ҳам беихтиёр қўлларини кўксига қўйганини сезмай қолди.

— Ана, дадамлар билан ойимлар ҳам келишяпти!— деди Маша деразага қараб.

Лукьянов билан Татьяна Никаноровна олдинмакетин келишмоқда эди. Олдинда хотини, унинг ортида эса Степан Димитриевичнинг ўзи. Уларнинг усти боши оппоқ қор. Лукьяновнинг қора телпаги деярли ярим қаричга узайиб кетган: қор унинг қоқ тепасида бир ҳовуч бўлиб турарди. Татьяна Никаноровнанинг ҳам бошида оппоқ қор жига таққандай кўринарди. Икковининг ҳам қошининг устида қор заррачалари оппоқ бўлиб чизилиб қолганди. Елкаларида тўпланган қор эса худди тоза кумуш ипдан тўқилган эполетга ўхшаб турарди. «Ҳозир у билан албатта гаплашаман... Қан-

дай бахтли-я, Ваня билан бутун бир ёзни ўтказган», хаёлидан ўтказди Катя.

— Қани, Марьюшка, бир самовар қўйиб юбор-чи. Негадир чой ичгим келяпти,— деди Лукьянов остона ҳатлаб ўтган заҳоти.

У эшик олдида қалпоғини ечиб, устидаги қорни қоқиб ташлаганди, шунинг учун ҳам уйга уни қўлида кўтариб кирди. Татьяна Никаноровна ҳам рўмолини остонада ечиб олганди.

— Федосья асалдан тайёрланган қўлбола ароғидан роса ичирди-да, мана энди кўнглинг чой тусаб қолди,— дея илжайди Татьяна Никаноровна.

— Гапниям роса оласан-да, хотин! Мени тўйдириб ичириш учун бир челак ароқ керак. Ёшлигимдан ўзи шунақа — унча-мунчага кайф қилмайман. Лекин ароғи жуда зўр чиқибди! Барака топсин Федосья.— Лукьянов жуда маст бўлмаганди, ширакайф эди.

— Қалай, яхши ўтиришган эканми?— сўради Маша шоша-пиша самовар қўйишга уннар экан.

— Ҳозирги пайтда, қизим, хўроз ҳаммаёқда бир хил қичқирган. Бугун қорнинг тўйдими, шунга шукур қилавер, эртага эса худо подшо.— Татьяна Никаноровна катта ўғли олиб берган ва шунинг учун ҳам ҳозир ўзига жуда қадрли бўлган кўчалик рўмолини авайлаб қоziққа илиб қўйди.

— Эсингдами, Машутка, Эски Лукьяновкада Парфен Савельев деган овчи яшарди?— калта пўстини билан қалпоғини қоziққа илиб бўлгач, сўради Лукьянов.

— Бўлмасам-чи, яхши эслайман! Сиз билан кўлга балиқ овлагани борарди...

— Ҳа, худди ўша. Ўлдиришибди уни. Тихон Чернопяткин-чи, эсингдами у? Мен билан Кетага пул ишлагани борган эди-ку?

— Эсимда. Юзи чўтирроқ эди.

— Ҳа, топдинг! Униям ўлдиришибди.

— Ё тавба!..

— Филипп Коноплев-чи, уни унутганинг йўқми? У ҳам мен билан Кетага пул ишлагани борганди. Жуда келишган, бақувват мужик эди. Бир ўзи қайиқни оқимга қарши ҳайдай оларди. У ҳам ҳалок бўлибди.

— Дунёда нималар бўляпти ўзи, дадажон? Бу қиёмат-қойимнинг охири борми ёки йўқми ўзи?!— хитоб

қилди Маша ва Катяга маънодор қараб қўйди. Дугона-си Машанинг бу қараши билан нима демоқчи экан-лигини аввалига тушунмади. Балким бу гаплар солдат билан йўлдаги анови суҳбатни эслаётганига шама қилаётгандир?

— Бир кун эмас бир кун охири бўлади албатта, лекин шунда подшонинг қўлида ишлайдиган одам қоладими, йўқми — мана шуниси номаълум. Кетага мен билан борган артелнинг ярми ҳам қолмади.— Лукьянов стол ёнида турган курсига оғир чўкди-да, бошини елкалари орасига тортиб, гужанак бўлиб олди. Отаси Кетани тилга олганида Маша яна Катяга қараб қўйди. Катя дугонасининг нега бундай қараётганини энди тушунди. Кета ҳақида Лукьяновнинг ўзи гап очган эди. Балким у эрталаб қандай дарғазаб бўлгани-ни унутгандир ёки эҳтимол, қизи ҳам, унинг шаҳарлик дугонаси ҳам сандиғида қулфлоглиқ ётган анави илмий қоғозлар хусусида уни сира ташвишга солмас-ликларини тушуниб кўнгли бўшагандир. Қизини бекорга хафа қилди, кейин меҳмон қизнинг олдида ҳам ноқулай бўлди.

Катя Лукьяновнинг, гарчи маънос кайфиятда бўлса-да, мулозим тортганини сезиб, унинг қаршисига келиб ўтирди. Қиз деярли куни билан ёлғиз ўзи қолиб роса мулоҳаза қилган ва шу боисдан ҳам ҳозир жуда гаплашгиси келиб турган эди. Ким билсин, эҳтимол, Лукьянов Ваня Акимов тўғрисида, Сибирь дарёлари ҳақида бирон қизиқ гап айтиб берар. Агар у тайга, у ерда яшайдиган одамларнинг меҳнати тўғрисида гапи-риб берса, Катя бунга ҳам хурсанд бўлади. Петроградга қайтгач, у ҳойнаҳой комитет олдида ахборот берса керак.

Степан Димитриевич қандайдир туйғу билан Катя-нинг кайфиятини пайқади. Эрталабки суҳбат пайти-даёқ у қизнинг атрофдаги ҳамма нарсага қизиқиш қарайдиган ёшлардан эканини сезиб қолганди. Бундай ёшлар одатда ўзларидан икки-уч баробар катта одам-лар билан ҳам бегонасирамай гаплашаверишарди.

— Мана ҳозир Маша билан суҳбатларингизни эши-тиб туриб юрагим орқамга тортиб кетди... Айтинг-чи, Степан Димитрич, — қишлоқ ғалаён кўтарармикин? Сиз нима дейсиз? — дея сўради Катя.

— Қишлоқнинг мадори қолмади, Катя. Уруш

унинг силласини қуритди. Буёғига нима бўлади — ҳайронман. — Лукьянов хаёлга чўмиб, бирпас жим ўтирди-да, кейин бирдан сесканиб, ўзига хос бўлмаган асабийлик билан шоша-пиша гапира бошлади: — Қишлоқ кучни қаёқданам олсин ахир? Унинг энг яхши кучлари қаро ерга кирди. Янги ишчилар ўсиб-улғайгунча — кўп йиллар ўтади. Бошқа иложи йўқ, бу офатни бир ёқли қилиш қийин.

«Бир ёқли қилиш мумкин, Степан Димитрич. Революция билан, эски тузумни ағдариб ташлаш йўли билан бир ёқли қилиш мумкин», дея дилидан ўтказди Катя, лекин бу фикрини эҳтиёткорлик билан пардалироқ қилиб баён этди.

— Балким тартиблар ўзгариб кетар? Тартиб ўзгарса, ҳаёт ҳам ўзгаради...

— Бу тартибларимиздан бечора халқ ўлар бўлса ўлиб бўлди. Бу рост. Фақат ҳаётни ўзгартириш осон иш эмас. Эсимни танибманки, сдамлар шу тўғрисида гапиришади, лекин ҳеч нима ўзгараётгани йўқ.

«Наҳот Ваня у билан Кетада саёҳат қилиб юрганида Лукьяновни революцион идеалларнинг тўғрилигига ишонтира олмаган бўлса?» — дея яна хаёлидан ўтказди Катя Лукьяновнинг собит юзига тикилиб қарар экан.

— Йўқ, сиз айтганчалик эмас... Халқ оммасининг онги ўсиб борапти, — деди Катя ва бу гап туб моҳияти билан тўғри бўлса-да, китобий сўзларни гапириб юборганини тушуниб қолиб қизариб кетди.

Лукьянов Катяга саволомуз қараб қўйди-да, турли рангдаги кўзларини четга олиб қочди.

— Халқ тўғрисида гирён қилувчилар жуда кўпайиб кетган, Катя. Лекин улардан сариқ чақалик ҳам фойда йўқ.

Лукьянов жуда кескин оҳангда айтди бу гапни. Кейин дераза томон ўтирилиб олди. Катя унинг қуруқ сафсатани иқи суймаслигини тушуниб қолди. «Менга ишонмаяпти, тариқчайам ишонмаяпти у», дея хаёлидан ўтказди Катя ранжиб, лекин шу заҳоти ўзига-ўзи эътироз билдирди: «Хўш, сирасини айтганда, нега энди у сенга ишониши керак экан. Жуда ғалати даъво бўлди-ку! Унинг ишончини қозонмоқ учун сен нима иш қилдинг ўзи!» Ҳозир энг тўғри йўл — бу уларни бир-бири билан аранг боғлаб турган ип бутунлай узи-

либ кетмаслиги учун суҳбатнинг мавзуини ўзгартириш керак эди. Катя шундай қилмаса, ишни бузиб қўйишини аниқ-таниқ ҳис этди. Лекин қиз нима тўғрида гапиришни, бу одамнинг қалбидаги кўринмас торларнинг қай бирини чертишни билмай гаранг бўлиб қолди. Шу пайт унинг жонига Татьяна Никаноровна ора кирди.

— Дадаси, сен қизларга катта йўлдаги анув талончилик тўғрисида гапириб бер. Вой, чунонам даҳшат бўлибдики!

— Доим ваҳима гапларни топиб юрасан-да, хотин,— жилмайди Степан Димитриевич Маша билан Катя томон ўгирилиб қарар экан.

— Ваҳима гап дейсан-а! Мен ҳам онаизорман, сенингча, хотиржам ўтираверайми? Мана, Марья бу йил учинчи марта келиши. Бу гал, ҳартугул, ёлғиз келмади, аввалги галлар-чи?

Татьяна Никаноровна ҳар доимгидек шошиб турган эди. У сигир учун ардоб солинган ёғоч челақни қўлига олди-да, эрининг қандайдир даҳшатли воқеа тўғрисида қизи билан унинг дугонасига гапириб бериши ёки индамай қўя қолишини ҳам билмай туриб ҳовлига чиқиб кетди. Лукьяновнинг ўзи шунақа — баъзан индамай қўя қолиш одати бор эди.

— Вой, гапириб бера қолинг, Степан Димитрич!— гарчи ўзи истаганидан мутлақо бошқа мавзуда бўлса-да, суҳбатни давом эттириш имконияти туғилиб қолганидан хурсанд бўлиб, илтимос қилди Катя.

— Бу воқеани бизга бугун Эски Лукьяновкада, Федосьянинг уйида гапириб беришди,— дея хотиржамлик билан ҳикоя қила бошлади Лукьянов.— Шундай бўлганми ёки одамлар қўшиб-чатишганми—бунисини билмайман. Қандай эшитган бўлсам, шундай гапириб бераман. Гўё воқеа мана бундай бўлганмиш. Томскдан почта араваси йўлга чиқибди. Бу гал солдат хотинлари ва етим-есирларга пул олиб кетишаётган экан. Аравада ногирон почтачи билан ёши саксонларга бориб қолган аравакаш чол бор экан, холос. Тинчгина кетишаётган экан, Подломний қишлоғининг нарёғидаги жарликда уларнинг йўлини қароқчилар тўсиб чиқибди-да, «Тўхта!»— деб буюришибди. Арава тўхтабди. Почтачини улар ерга йиқитишиб, бақирмасин, деб оғзига латта тиқиб қўйишибди, чолнинг эса бошига

таёқ билан уришибди. Мункайиб қолган одамга битта калтакнинг ўзи етмайдими? Кейин етим-есирларнинг пулини олишибди-да, ғойиб бўлишибди. Айтишларича, полициячилар энди қишлоқма-қишлоқ кезиб юришганмиш. Лекин қаёқданам топишарди. ўша қароқчиларни?

— Маша икковимиз ҳам эшитганмиз бу воқеа ҳақида, Степан Димитрич,— деди Катя.

— Йўлда бизни иккита полициячи қувиб ўтди. Қаергадир от қўйиб кетишаётганди. Уларнинг ортидан эса соқчи солдат қўриқлаб кетаётган почта араваси ўтиб кетди,— дея қўшимча қилди Маша йўлдаги учрашув ҳақидаги хабарни шу билан тугатишга розилик сўраётгандек Катяга қараб қўяр экан. Улар Карпуниннинг, ўзларини Семилужкига олиб бориб қўйишни буюргани, у ерда эса, афтидан, қизлар билан ишрат қилиш ниятлари ҳам йўқ эмаслиги ҳақидаги гапларни гапириб ўтиришни лозим топишмади: бунинг қандайдир кишининг орига тегадиган бир жиҳати бор эди.

— Пулдан умидларини узаверишсин!.. Сибирнинг катта йўлида бундан ҳам баттарроғи бўлган. Ҳатто тилла ортган карвоңларни талашган. Ҳозиргача изига тушиша олмайди. Етимларнинг пулини эса қаерга беркитишни жуда яхши билишади.— Лукьянов аччиқ илжайди.— Ҳм, иккита полициячи дейсизлар! Агар тузукроқ текширилса, ўша полициячилар ҳам қароқчиларга ҳамтовоқ бўлиб чиқади... Талаган одамларинг қаранг лаънатиларнинг! Бева-бечоралар билан етим-есирларнинг ҳақи томоғингга тиқилиб ўлгурлар!

«О, жаҳли чиқиб кетса ҳеч кимниям аямас экан!»— дея мамнуният билан хаёлидан ўтказди Катя Лукьяновнинг турли рангдаги кўзлари қисилиб кетгани ва уларнинг ғира-ширада худди мушукникидек совуқ ялтираб кетганини кўриб.

— Мана сен мендан қишлоқ ҳақида сўрадинг, Катя: у ғалаён кўтарадими ёки йўқми деб?— бир оз сукут сақлаб тургач, яна гап бошлади Лукьянов пешонасини тириштирганича узун бармоқлари билан столни тўқиллатар экан.— Жуда мушкул иш бу. Энг яхши кучларни уруш комига тортди. Қишлоқ ҳаёти ларзага келди, энди бу силкинишни ҳеч нима тўхтата олмайди. Уз-ўзидан тинчиб қолса— яхши, агар тинчи-

маса — бошқа замонлар бошланади. Асосийси ғишт қолипдан кўчди, — ғўё фикрига хулоса ясагандек кафти билан столни уриб деди Лукьянов.

Катя Лукьяновдан ўзи тилга олган ўша ларзадан қишлоқни унингча нима қутқариши мумкинлиги тўғрисида сўрамоқчи бўлди-ю, аммо шу пайт эшик ланг очилиб, остонада Татьяна Никаноровна пайдо бўлди. Унинг ёнида қандайдир мужик ҳам бор эди.

— Степан, олдингга қишлоқ оқсоқолидан манави чопар келди, — деди Татьяна Никаноровна ва эшик ёнидан бир четга ўтиб турди.

Қўлида ҳасса тутган чопар қўсқи пўстинининг устидан қайиш боглаб, оёғига қора пийма кийган, қулоқчинини ажин босган серсоқол юзининг устига ёстириб олганди. Лукьянов ўрнидан туриб, чопарнинг олдига борди-да, уни ўтиришга таклиф қилди. Аммо чопар қўлларини силкитиб, қариликдан титроқ товуш билан деди:

— Йўқ, йўқ, Степаха, мен борай. Оқсоқол кечқурун ҳамманикига кириб чиқишни буюрган. Эрталаб йиғинга борар экансан. Албатта боргин. Бўлмасам, теримни шилиб олади.

— Нега йиғин қияпти? Яна подшога солдат керак бўлиб қолибдими? — сўради Лукьянов. Чолни шундай суйруқ билан оқсоқол эмас, балки оқсоқолнинг рақиблари бўлган мужиклар юборганини эса у ҳатто хаёлига ҳам келтирмади.

Чопар бошини сарак-сарак қилди:

— Э, сўрама! Келсин, деди вассалом.

— Котиб-чи, наҳот ҳеч гапни тушунтирмаган бўлса?

— Котибми? Тушунтирди. Айтишларича, Кондрат Судаковни хотини ва ўғиллари билан бирга суд қилишармиш.

— Нима гуноҳ қилишибди улар? — сўради Татьяна Никаноровна Маша ва Катя билан кўз уриштириб олар экан.

— Одамларнинг гапига қараганда, тақиқланган жойда балиқ тутганмиш.

— Бу қанақаси бўлди? Қанақа тақиқланган жой бор экан яна? Нима, хўжайинники эканми? Ундай десам, бизда помещиклар йўқ эди шекилли, — деди

Лукьянов, аммо чопар бошини чайқаганича шоша-
пича чиқиб кетди.

— Шарманда қилма, Степаха. Бормасанг, оқсоқол
теримга сомси тикади худди,— дея минғиллади чол,
ҳассасини тўқиллатганича эшикни ёпиб чиқиб кетар
ёкан.

Бешинчи боб

1

«Ийғинхона» Калистрат Личковнинг ташландиқ
уйида жойлашган эди, Лукьяновкада бунақа «ташлан-
диқ» уйлар ўнча бор эди. Урушнинг оқибати бу.
Уй эгаси урушда ҳалок бўлар, унинг бева хотини эса
йўқчиликдан силласи қуриб, бола-чақалари ва мун-
кайиб қолган чолу кампирларини олиб қариндош-
уруғига яқинроқ бўлган бирор жойга ёки бўлмасам
шаҳарга кўчиб кетарди. Бева хотин уйига қандай нарх
қўймасин, ҳатто бу жуда арзимаган пул бўлган тақ-
дирда ҳам барибир уйга харидор топилмасди. Кейин
уйларни керак бўлмай қолган эски-туски нарсадек
ташлаб кетишаверарди. Агар унинг учун ҳақ тўланган
тақдирда ҳам бу ҳақни шу ерда истиқомат қилган
одамларнинг ўзи кўзёш билан тўлашарди. Бу уйда
қанча умр кечиришган бўлса, у билан видолашув
шунча оғирроқ, кулфатдан диллар вайрон бўлиб,
тўкилган кўзёш ҳам шунча аччиқроқ ва мўлроқ бўлар-
ди.

Солдат беваси Нелида Личкованинг уйи худди
саройдек кенг-мўл эди. Ўз вақтида ҳайҳотдай қилиб
қурилган бу уй ўртасидан тахта девор билан ажратил-
ганди. Нелиданинг шахтага жўнаб кетганига ҳам,
мана, икки йил бўляпти. Айтишларига қараганда, у
ерда фақат эркакларгина ишлайдиган оғир ишларда,
жилла қурса, бир парча қора нонга пул топса бўлар
ёкан. Аёл эса қийинчиликлардан қўрқиб ўтирмади,
ишқилиб, қорин тўйса бўлди, деди.

Уйни «жамоа» ишлари учун мослаштиришди.
Оқсоқол тахта деворни бузиб, тўнка ва гўлалардан
ўтириш учун курсилар ясашни, уйни моғор босмасин
учун вақт-вақти билан уни иситиб туришни буюрди...

Йиғинда гап нима тўғрисида бориши, оқсоқол қанча яширмасин, кеча кечқуруноқ ҳаммаси аён бўлиб қолганди. Эркагу аёл, ёшу қари бўлажак йиғинни ўйлаб ҳаяжонга тушганди. Упқонда балиқ тутгани учун ҳам одамни суд қилишар эканми ахир? Йўқ, шу пайтга қадар ҳали Лукьяновкада бунақа иш бўлмаган. Тўғри, илгари ҳам жамоа баъзи ҳамқишлоқларнинг ножўя ишларини йиғинда муҳокама қилган. Лукьянов ёруғ дунёда биринчи йил яшаши эмас, бу воқеаларнинг барини яхши эсларди. Бир куни Платон Охотников билан ўғли Савкани ашаддий безорилиги учун йиғинда муҳокама қилишганди. Отаси ҳам, ўғли ҳам биронта байрамни муштлашувсиз ўтказишмасди. Иш одамларнинг майиб бўлишигача етиб борарди. Улар ўлгудай ичиб олишарди-да, кейин «Полтава»га—қишлоқнинг янги қисмига равона бўлишарди. У ерда ота-бола шу қадар сурбетлик қилишардики, Полтава, Смоленск ва Могилев губернияларидан кўчиб келган деҳқонлар уларнинг ёқасидан олишарди. «Ҳой, оғайнилар! «Сибирь»ни уришяпти!»— дея бўкиришарди шунда улар. Шериклари худди шуни кутиб туришган бўларди. Бир гала «сибирлик» йигитлар янги кўчиб келганларнинг устига бостириб келишарди-да, муштлашув бошланарди...

Лукьянов учун одамларни бундай «ўзимизникилар» ва «бегоналар»га бўлиш ёт эди. Зеро, улари ҳам, булари ҳам йўқчиликни ўртада баҳам кўришаётганини у яхши тушунарди. Лукьянов кўзига қон тўлган мужикларни тинчиттиш учун ўзини тала-тўполоннинг ичига урарди. Мужиклар ҳам дарров тинчий қолишмасди, кўп ўринда куч ишлатишга тўғри келарди. Лукьянов туғма овчи бўлгани учун ҳам жуда бақувват ва чапдаст эди. Аввалига у мужикларни гап билан тинчитмоқчи бўларди, аммо бу ҳол уришқоқларга оловга керосин сепгандек таъсир қиларди. Бир куни қишлоқнинг «сибирлик» йигитлари Степанни янги кўчиб келганларнинг ҳимоячиси деб ўйлаб, елкасига газрон билан тушириб қолишди. Ана шундан кейин Степанники тутиб кетди! У қўлига чарм қўлқопини кийди-да, «сибирликми!» ёки «янги кўчалликми!»— ажратиб ўтирмай, уришқоқларни итқитиб ташлай бошлади. Шу-шу, муштлашув бошланган заҳоти хотинлар Степаннинг мидига югуриб келиб: «Жон Степан, тезроқ бўл, бир-

бирларини ўлдириб қўйишади!» — дея илтимос қилишадиган бўлди. Лукьянов ҳам дарров бора қоларди. Аммо уришқоқлар Степаннинг залварли мушти аяб ўтирмаслигини яхши билишар ва уни кўришлари биланок ҳар ёққа қараб жуфтакни ростлаб қолишарди. Тўғри, бир марта Лукьянов учун жуда кўнгилисиз ич бўлди: у ўзининг «сибирликларидан» бирини қаттиқроқ уриб юборган экан шекилли, мужикнинг қовурғалари қисирлаб кетди. Бўлис табиби унинг учта қовурғаси синганини аниқлаб, мужикнинг кўкрагини дова билан ўраб боғлади-да, суяк битиб кетиши учун камида олти ҳафта ётишни буюрди. Мужикнинг қариндошлари шикоят қилмоқчи бўлиб, шаҳарга, адвокат олдига боришди. Лекин адвокат ақлли одам экан. «Яхшиям фақат қовурғаси синибди, — деди у. — Лукьянов калласини узиб ташлаши ҳам мумкин эди. У ўзи учун қилган эмас бу ишни — қишлоқда осойишталик ўрнатмоқчи бўлган. Лукьяновга қарши чиқсанглар — бутун қишлоқ унинг тарафини олади». Аслида ҳам шундай бўларди, фақат шундан кейин уришқоқлар, адвокат жуда рост айтди, ўз гуноҳингни бировга тўнкагандан кўра, яхшиси, индамай қўя қолган маъқул, дея жимиб қолшди.

...Йиғин Платон билан Савканинг роса «таъзирини берди». Охири ота-бола тиз чўкиб, энди минбаъд бундай қилмаймиз, дея онт ичишди. Йиғин уларни бундай ҳол мабодо яна бир марта такрорланадиган бўлса, Лукьяновкада яшашдан умидларини узаверишсин. Агар ўзлари кетишмаса, жамоа мажбур қилади, ҳовлижойини бузиб ташлайди, дарвозасини михлаб қўйишади, томорқаси эса ахлат тўкиладиган жойга айлантиради, деб огоҳлантирди...

Лукьянов уч ўғил ва қизи билан Кондрат Забабуринни йиғинда қандай суд қилишганини ҳам яхши эслайди. Воқеа мана бундай бўлганди: Кондрат болалари билан белгиланган муддатдан олдин жамоат кедрзорига борибди-да, ҳамқишлоқларидан яширинча ёнғоқ қоқа бошлабди. Етти қоп ёнғоқни у жарликка яшириб қўйибди. Забабурин ёнғоқни фақат тунда қоқар, кейин уни ертўласида тозаларкан-да, кедрзорлардан узоққа олиб бориб елпиркан. Лекин барибир қўлга тушди! Унинг ўғилларидан бири сайрга чиққанида маъшуқасига деб чўнтагига бир неча ҳовуч янги

ёнгоқдан солиб олибди. Қиз эса анча тежамкор экан шекилли, сайр чоғи йигити билан ёнгоқ чаққани етмагандай, бир ҳовучини яшириб, рўмолчасига тугиб олибди. Эрталаб уйда фалокат босиб рўмолча ечилиб кетибди. Ёнгоқлар пол билан битта бўлиб сочилибди. Отаси шундай қарабди-ю, гарчи оқсоқол ҳали рухсат бермаган бўлса-да, кимдир ёнгоқ қоқаётганини тушуниб қолибди. «Кеча сайрда ким билан тентираган эдинг?» — сўрабди отаси қизидан жиддий туриб. Қиз ҳам яшириб ўтирмабди: «Трошка Забабурин билан, да-да. Кузда совчи юбормоқчи», дебди у. «Кузда нима бўлишини кейин кўрамиз, лекин Забабуринлар жамоадан яширинча ёнгоқ қоқишаётгани менга аён бўлди». Отаси ердаги ёнгоқларни териб олибди-да, кийиниб, индамай кўчага чиқиб кетибди. Бир-икки соатдан сўнг бутун Лукьяновкада ғола-говур кўтарилди. Кечқурун черков олдида йиғин бўлди. Забабуринлар оч жигарранг тусда товланаётган бир қоп ёнгоқ олдида шармандаликдан бош кўтара олмай, тиз чўкиб туришарди. Йиғин мусодара қилинсин, уни сотилганидан тушган пул черков талабларини қондириш учун берилсин, Забабуринлар эса уч йил мобайнида Лукьяновка кедрзорларида ҳамма қатори ёнгоқ қоқиш ҳуқуқидан маҳрум этилсин, — дея қатъий ҳукм чиқарди. Кондрат Забабурин хотинларга ўхшаб ув тортганича, йиғиндан раҳм-шафқат сўрай бошлади, аммо ҳукмни юмшата олмади.

Ушанда қаттиқ турганлардан бири Лукьянов бўлганди. У ўрмонларнинг бойлигини фақат қаттиққўллик билангина сақлаб қолиш мумкинлигини тушунарди. Сал бўш қўйиб берсанг борми—мужиклар кедрзорларниям, ерларниям хароб қилиб, ҳайвонларни эмсиз қолдиришлари ҳеч гап эмас.

Ҳозир эса Лукьянов қаттиқ тараддудга тушиб қолганди. У эрта саҳардаёқ ўрнидан турди-да, тамаки тутатганича кираверишдаги хонада безовта бўлиб уёқдан-буёққа юра бошлади.

Татьяна Никаноровна эрининг кўнгли нотинч эканлигини сезиб, деди:

— Уша Судаковлар учун мунча ташвиш чекмансанг? Жамоат тартибини сен бузганинг йўқ-ку ахир. Кондратнинг ўзи жавоб берсин.

— Гуноҳи бўлса жавоб беради-да, онаси,— деди Лукьянов мавҳумроқ қилиб.

— Айтинг-чи, Степан Димитрич, мен... масалан, бегона бир одам ўша йигинларга борсам бўладими?— дея қандайдир гуноҳкорона бир оҳангда сўради Катя. Қиз боядан бери нариги хонада уйда бўлаётган барча ишларни кузатиб ўтирганди.

— Вой, нималар деяпсан, Катюша! Бу нимаси, жонгинам! У ерда шунақа беадаб сўзларни эшитасанки, қулоқларинг тешилиб кетгудек бўлади. Қиз болага муносиб эмас бу иш,— деди қизишиб Татьяна Никаноровна ва гўё Катяни бундай ўйланмай қилинадиган ишдаш тўхтатиб қолмоқчи бўлгандек, чаққон қўлларини икки ёққа ёзди.

«Меникида ижара турган бадаргаларнинг худди ўзи. Улар учун ҳам йигин байрамдек бир гап эди— доим канда қилмай боришарди», хаёлидан ўтказди Лукьянов турли рангдаги кўзлари билан қизининг дугонасига тикилиб қарар экан.

— Тўғри, ҳар хил сўзларни эшитасан! Лекин бизнинг қишлоқ ҳаётимизга қизиқсанг, борганинг фойдали бўлади! Нега боришинг мумкин эмас экан? Майли, боравер! Бугун баъзилар у ерга оиласи билан борса керак. Суд бўлади-я! Меникиларни зўрлаб ҳам олиб боролмайсан, бошқаларга эса алоҳида таклифниям кераги йўқ.— Лукьянов хотини томон ўгирилди:— Сен уни шаштидан қайтарма, Таня, кейин ваҳимаям қилма. Ҳеч қанақа қўрқинчли жойи йўқ.

— Биз Катя билан бирга борамиз, дадажон,— деган Машанинг товуши эшитилди шу пайт. У эғнида олачипор халат, сарпойчан оёғида шиппак, ҳузур қилиб керишиб турарди.

— Ана холос! Яна биттаси чиқиб қолди-ю!— деди қўлларини ёзиб Татьяна Никаноровна. Ҳамма баробар кулиб юборишди.

— Майли, ундай бўлса, тезроқ ювининглар-да, дастурхонга ўтиринглар!— Татьяна Никаноровна товани олди-ю, чаққон қўллари бозиллаб турган печка ёнида иш бошлаб юборди.

Ярим соатдан сўнг Лукьянов чиқиб кетди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қизлар ҳам йўлга отланишди.

— Менга қара, Марья: дунёда нима кўп—шалоқ гап кўп. Агар мужиклар оғзига эрк бериб жуда ҳадди

ларидан ошишса, у ерда қаққайиб турма,— дея тайинлади қизига Татьяна Никаноровна.

— Бир йўлини қиламиз, ойижон! Катя икковимиз гўдак эмасмиз-ку, ахир!— деди қўл силкиб Маша.

2

Нелида Личкованинг уйи олдида тумонат одам тўпланганди. Биров ўз оёғида, бировлар подшонинг касридан орттирилган ёғоч оёқларда шошилмай суҳбатлашганича уёқдан-буёққа юриб туришарди. Хотинхалаж, ёшлар кўп эди. Оломонга ўсмирлар келиб қўшилишмоқда эди. Лукьяновкада биронта ҳам иш уларсиз амалга ошмасди. Катталар қаерда бўлса, улар ҳам ўша ерда ҳозир у нозир бўлишарди. Ўсмирларни ҳеч ким ҳайдамайди. Майли, ҳаётни кўриб, кўзлари пишсин. Катталардан ақл ўрганишсин. Эртага Лукьяновкада рўзғор тебратиш гали уларга келади. Эрта ҳам гапми, бугуннинг ўзидаёқ улардан баъзилари хўжаликка бош бўлиб қолишган, деҳқончиликнинг машаққатли юкени ҳали қотмаган, мурғак елкаларига олишган. Кўпчилигининг оталари ё ҳалок бўлган, ё бедарак йўқолган, оналарининг бевақт силласи қуриб, ҳам руҳан, ҳам жисман кучдан қолишган. Улар: «Майли, қўлингиздан келганича ўзингиз бошқариб, хўжайинлик қилаверинглар! Тангри сизга ёр бўлсин!»— дейишдан бўлак ишга ярамай қолганлар.

Кеч қолганлар ва олисида яшовчилар «йигинхонага» биров от миниб, биров чанада келишмоқда эди. Отларни узун девор бўйлаб боғлаб қўйишарди. Жониворлар тумонат одамнинг ғовур-ғувур гапидан, аччиқ тамаки тутунидан безовта бўлиб туришарди. Отлар бўйинларини эгиб, дунёга ўзларининг юмалоқ, мулоим кўзлари билан ташвицланиб боқишар экан, ўз оғирликларини гоҳ у оёғи, гоҳ бу оёғига солиб, ер тешилишарди. Тилсиз жонивор! Дунёда деҳқоннинг сендан ҳам садоқатлироқ, вафодорроқ дўсти бормикин? Агар сенинг фидойиларча кўмагинг бўлмаса, деҳқоннинг аҳволи не кечарди? Йилнинг ҳар қандай фаслида ҳам, куннинг исталган пайтида ҳам мужикнинг ҳаёти йўлида ҳар қадамда учрайдиган қийинчиликларга қарши индамай бораверасан. Агар у муҳтожликни енгиб, ўзини ва болаларини тўйдириб келаётган бўлса,

бу аввало сенинг беминнат хизматинг самарасидир, эй забонсиз жонивор...

— Кондратнинг ўзи келдими?— дея сўрайди кимдир ва шу заҳоти ҳамма уни эслаб, унинг бошига тушган фалокат тўғрисида гаплаша бошлади. Зеро, бу ташвиш уларнинг ҳар бири учун жуда тушунарли эди.

— Кондратий шетта. Уни гувоҳлар билан боёв опкелишган. Ўғиллари ҳам ёнида. Бошларини қуйи солиб ўтиришибди,— дейди жарангдор овоз билан бир хотин.

— Оқсоқол бутун жамоа олдида шармандангни чиқарсин, бошингни қуйи солиш ҳам гапми, қон-қон йиғлайсан ҳали,— гапга аралашди мужиклардан бири.

— Адолат қилса майли-я... ҳар нарсага чидаса бўлади. Ножўя иш учун баъзан калтак билан ҳам уришади. Лекин адолатдан бўлмаса-чи? Унда нима қилиш керак? Аламдан дилинг ранжийди... Умрбод ўксиниб ўтасан...

— Тўғри! Шунақаям бўлиши мумкин... Кондратий жуда мағрур мужик, эркаклик иззат-нафси зўр унда... Осонгина бўйинини эгиб турармиди у?

— Йиғинхонага киринглар, жаноб мужиклар, ҳалиги, сизга айтсам!— Оқсоқолнинг товуши говур-гувурни босиб кетди, одамлар жимиб қолишди. Усмирлар ҳаммадан олдин ичкари киришмоқчи бўлишган эди, уларнинг йўлини тўсишди.

— Безорилар охирида киради! Утинглар, ўтинглар, жаноб мужиклар.— Оқсоқолнинг ўзи эшик олдида туриб, обрўлироқ мужикларнинг қўлини қисар, қолганларнинг елкасига ҳомийларча қоқиб қўярди. Хотинларга эса тегмасди. Гарчи уларнинг ҳар бирини диққат билан кўздан кечирса-да, индамай ўтказиб юборарди. Оқсоқолнинг кузатуви бўйича — йиғинда хотин киши эркакка қараганда ўзини безовтароқ тутарди. У мансабни камроқ ҳурмат қилар, аммо тўполонни кўпроқ чиқарарди. Гапини ақл билан исботлай олмаса — шаллақилик қилишга тушар, унда ҳам бўлмаса айтоҳаннос солиб, йиғлаб ҳам берарди.— Эркак киши-чи — у қанча мустақилроқ, қанча қатъийроқ бўлса, аёлнинг кўз ёши олдида шунча заифроқ, шунча гапга қўнадиганроқ бўларди... Ҳа, ўз жамоасини жуда яхши билади оқсоқол Филимон Селезнев!

— У ҳаммани яхши танийди ва кимдан нима кутиш мумкинлигини ҳам билади...

— Салом, Степан Димитрич, саломатмисан! Қани, ўтавер, отагинам, ҳув анави ерга, дераза томонга ўт, у ерда ўтирадиган жой кўп,— дейди Филимон Лукьяновнинг суякдор қўлини қисар экан. Аммо дилида Филимон: «Қаёқданам келиб қолдинг! Шу бугунча тайгага кета қолсанг бўлмасмиди. Сенсиз йигин юз карра осонроқ ўтарди», деб ўйлаб турарди.

Аёллар орасида Филимон бирдан Лукьяновнинг шахло кўз қизини кўриб қолди. «Оббо, валати-ей, ҳатто қизиниям опкебди-ю! Қаёқдан келиб қолибди қизи? Ахир анчадан бери шаҳарда яшарди-ку. Йўқ, етиб келганига ўласанми!»— д е я ўйлади у ва дилини борган сайин кўпроқ ташвиш кемира бошлади. «Шошма, манави ким бўлди? Кимники экан бу хушрўй-қиз?»— дея ўзидан-ўзи сўрарди Филимон Машанинг ортидан кириб келаётган қизга диққат билан разм солар экан. У биронта аёлдан бу қизнинг кимлигини сўрамоқчи бўлди-ю, аммо хотинларнинг бари бурчакка ўтиб олиб, у ерда ўз салтанатларини барпо этишганди. Бу салтанатдан фақат бақириб-чақиришу тартибсизликкина чиқади. Филимон шу ҳақда ўйлар экан, юраги орқасига тортиб кетди.

Ниҳоят, унга бошқалардан кечроқ қолган шаддод бева Фекла Москалева дуч келиб қолди. Оқсоқол анчадан бери, урушнинг биринчи ойданоқ у билан хуфия дон олишиб юрарди.

— Айт-чи, Фекла, ҳув анави кимнинг қизи? Қара, ҳув ана, бурчакда ўтирибди. Машка Лукьянова билан келувди шекилли,— дея шивирлаб сўрайди Филимон бевани эшик олдида тўхтатиб. Аммо Фекла ҳам оғзидаги ширин луқмани бировга осонгина олдириб юрадиганлар хилидан эмасди ва ўзини ҳам ёши ўтиб қолган ҳам ҳисобламасди.

— Ҳў, ер ютгур айғир! Уйга боргин ҳали! Сенга ёши қанақа бўлишини шунақа кўрсатиб қўяйки,— деб ғазаб билан шивирлади Фекла ва тиқилинчдан фойдаланиб, тиззасининг кўзи билан Филимоннинг энг уят жойига бир ниқтади.

Ўзинингга қара, ҳой мочағар!— деди ихраб оқсоқол ва ўзини остонадан кесаки ортига олди. Фекла

одамлар орасидан аста ғолибона сирғалиб ўтиб, хотинлар йиғилиб олган бурчакка борди.

«Шошма! Шошма! Худо бугун яна кимни бошимга бало қилиб юборяпти?» — дея ташвишланиб ўйлади Филимон, узун бўйинини чўзиб, одамларнинг боши узра торгина йўлакка қарар экан. У ерда мужиклар Лукьяновканинг онахони — мункиллаб қолган кампир Момонинг қўлтиғидан тутиб, зинадан чиқишига ёрдамлашишмоқда эди. Филимон оёғи куйган товукдек типирчилаб қолди. У Момонинг келишини сира ҳам кутмаганди. Ахир хотинлар уни баҳорнинг иссиқ кунларига қадар печнинг устига чиқиб ётади, дейишганди-ку. Йўқ, сурғалиб келибди! Ким ундаган экан бунга? Ким бўларди, Кондрат Судаковнинг ойналаридан биронтаси бўлса керак-да, «Ҳа, Филимон, бунақа йиғиндан яхшилик кутмай қўя қол!» — дея шивирлади ўзича оқсоқол. Агар кампирнинг сурғалиб келишини олдиндан билганида Филимон ўлсаям одамларни тўплаб ўтирмасди. «Балким одамларни тарқатиб юборсаммикин? Гап шундай, жаноб мужиклар, маъзур тутасиз, қовун туширдим. Жиноят бор, деб ўйловдим, аслида эса сариқ чақагаям арзимайдиган нш экан... Эҳ, қандай яхши бўларди-я!.. Яхшиликка яхшику-я, аммо қудам Григорий Елизаровга берган ваъдам нима бўлади? Ахир Кондрат Судаковни ўғлилари билан бирга бир боплаб таъзирини бериб қўяман, деб ўзим ваъда қилган эдим-ку...» — ичидан қиринди ўтиб ўйлай бошлади Филимон, сийрак эчки соқолини тутамлаб тортар экан.

— Ҳой, оқсоқол, бошласанг-чи! Халқни нега ушлаб ўтирибсан?! Бугун бегим кун ахир — ишимиз бошимиздан ошиб ётибди! — дея очиқдан-очиқ қўполлик билан қичқиринди бетоқат бўлиб эркаклар.

Йўқ, кечикди, йиғинни тарқатиб бўлмади энди! Филимон стол ёнига ўтди-да, оқсоқолга жаҳл билан ўқрайиб қараб турган Кондрат Судаковнинг ёнига бориб турди. Филимон ундан ярим қадам нари сурилди-ю, аммо энди тўғрисида ўтирган Момога кўзи тушди. Қирғийбурун, юз-кўзини ажин босган, қора рўмолга бурканиб, қора пўстин, қора пийма кийган кампир кимир этмай ўтирарди. Унинг юпқа лаблари қимтилган, ингичка даҳани олдинга туртиб чиққан, кўзлари қисилган эди. Шу тепда гўё унга ҳаётнинг барча таш-

вишлари бегонадек кўринарди. Лекин сиртдан қарагандагина шундай туюларди: аслида эса кексалигига қарамай унинг қулоғи яхши эшитар ва Момо атрофидаги одамларнинг гап-сўзига қулоқ солар экан, ўзича ўйларди: «Оббо, Филимон-ей, жуда айёрсан-да! Лекин бувангга тортибсан... Бирор фойдани кўзлаб чақиргансан бу йигинни».

Момо, гўё далда бераётгандек, ўқтин-ўқтин Кондратга қараб қўяр, ўзи ҳам жуда қизиққон-да, боласи тушмагур, тилини тия олмайди», дея унинг ташвишини қиларди.

3

— Чамоа! Қишлоғимизда ҳалиги, анув, нақа... бир чатоқ иш бўлди,— дея гудранди Филимон соқолини тутамлаб тортар экан. У ҳансираб қийналиб гапирар, кўкрагидан алланима босиб тургандек туюларди.

Ҳамма жимиб қолди. Хотинлар типирчилаб таппа-таппа полга ўтира бошлашди. Лекин энди улар ҳам нафасларини ичларига ютиб, чурқ этиб оғиз очмай қўйишганди.

— Катъ, қара, ҳов ана, Момо ўтирибди. Эсингдами, у ҳақда сенга ойим гапириб бергандилар,— дея шивирлади Маша Катянинг қулоғига.

Аммо Катя Маша айтмаса ҳам кампирни аллақачон кўрган ва ундан кўзини узмай турарди. «Ҳаммаёғини ажин босиб, юз-кўзи муштдаккина бўлиб қолибди-я, лекин унда қандайдир руҳий осойишталик, кучли ирода сезилиб турибди», дея ўйларди Катя.

Оқсоқол сўзларни ямлаб жуда қийналиб гапирмоқда эди. У айтган ҳар ўнта сўздан биттагинаси ишга тааллуқли бўлиб, қолганлари «ҳалиги, анув, нақа, демак...» каби чиқинди сўзлар эди.

— Оббо валати-ей, мунча ўтлайди-я!— деб юборди мужиклардан бири.

Филимон анчагина жим туриб қолди-да, кейин котибдан гувоҳларнинг гапларини ўқиб беришни илтимос қилди. Чаламулла семинаристлардан бўлмиш котиб Игнат Игнатович учига чиққан ароқхўр эди. Осилган лаблари доим намиқиб юрадиган, семиз, гўштор юзи шишиб кетган бу одамнинг соқолига анчадан бери устара тегмаган, кўзларининг таги пуштиранг

тусда халта бўлиб, солқиб қолган эди. Котиб сўққабош эди, шу боисдан ҳам доим ювуқсиз, қаровсиз юрарди. Вақт ҳали анча эрта бўлишига қарамай у «отиб олган» бўлиб, кенгайган кўз қорачиқлари жонсарақ ялтираб турарди. Лекин «чамоа» уни дьяконникидек ўткир ва фельдфебельникидек аниқ овози учун қадрлар ва нона пуллар ҳисобига боқиб юрарди.

Котиб ҳужжатни узоқ ўқиғач, Кондрат Судаков ва унинг икки ўғлига қўйилган гуноҳ аниқлана бошлади: улар ўттиз етти саржин узунликдаги тўрни олиб, балиқ овлагани боришибди. Улар дарёнинг ўз ерларига туташган жойида балиқ овлаш ўрнига, кўра-била туриб, иккала соҳили Григорий Елизаровнинг ерларига қадалган жойдаги ўпқонларга тўр ёйишибди. Григорий томонидан жиноят устида қўлга туширилгандан кейин ҳам Кондрат Судаков ўғиллари билан номи юқорида зикр қилинган Елизаровнинг норозилик баён қилишига қарамай, балиқ овлашни бас қилишмабди. Шундан сўнг Елизаров овланган балиқдан улуш олмоқчи бўлган экан, улар ҳуқуқимизни поймол эттирмаймиз, дея унинг таклифини қатъиян рад этишибди. Уз навбатида Григорий ўпқонларнинг жамоа ҳукмига биноан ўзига ажратиб берилган ерда жойлашганини баҳона қилиб, уларни ҳайдай бошлабди. Орада жанжал чиқибди. Григорий Елизаров Кондрат Судаковнинг ўғли Михаилга бир неча марта мушт туширибди, тўғри, ҳеч қаерини майиб қилмабди. Шундан сўнг Судаковлар тизгин билан Григорий Елизаровнинг қўл-оёғини боғлаб, уни аравага ётқизишибди-да, отнинг бошини қишлоқ томон буриб, ҳайдаб юборишибди. От Григорийни тўғри уйи олдига олиб борибди, ҳартугул, йўлда ҳеч қандай фалокат содир бўлмабди. Аммо йўлда от бирор нарсадан ҳуркиб кетганида борми, ахир бундай воқеа тез-тез бўлиб туради-ку, у ҳолда Григорийнинг ҳаёти фожиа билан тугаши мумкин эди.

Судаковларнинг тўр сургаши кун бўйи давом этибди. Улар ўн пуддан мўлроқ балиқ овлашибди. Бундан етти пудини дўкондор Прохор Шутилингга селишибди.

Оқсоқол ушбу воқеани «чамоа» қонуларини оёқ ости қилиш, дея ҳисоблабди ва Судаков Кондрат билан унинг ўғиллари қилмишини муҳокама қилиш учун «чамоа» йиғинига ҳавола этишни жоиз кўрибди. Биро, ҳар бир деҳқоннинг хусусий ери дахлсиз бўлиб, жамоа

ҳукмисиз унга даъво қилмоққа ҳеч кимнинг ҳақи йўқ эмиш.

Узундан-узоқ далилу исботлар ва гувоҳлик кўрсатмаларини ўқийвериб терлаб кетган котиб ниҳоят стол ёнидаги курсига ўтирди. Кўрсатмалар орасида Кондрат Судаковдан етти ярим пуд янги балиқни кўтарасига сотиб олган дўкондор Шутилиннинг гаплари айниқса ажралиб турарди. Яна Филимон ўрнидан турди.

— Ҳалиги, анув... демак, нақа... Кондрат гуноҳкор,— дея нағмасини бошлади Филимон.

— Унинг гуноҳи нима? Нима айб қилибди?— дея бурчак-бурчаклардан қичқиришди одамлар.

— Демак, нақа — балиқ,— аниқлик киритади Филимон.

Йигинхонада ғала-ғовур, кулги кўтарилди. Шу пайт бошқа барча товушлардан устун келиб аллақайси аёлнинг жарангдор овози эшитилди.

— Нега энди Прохор Шутилин балиқни ўзи олганига қараганда икки баравар қимматига сотди?

— Ҳалиги, анув, нақа... Шутилин савдогар,— дея дўкондорни оқламоқчи бўлди Филимон. Унга нима? У йигирма қадоқ сархил олабуғани Прохордан теппатекинга олган эди. Бунини ҳамма биларди, шу боисдан ҳам «Йигинхона»да очиқ-ойдин қаҳқаҳа кўтарилди. Оқсоқолнинг қариндош-уруғу ошна-оғайнилари оғзиларига толқон солгандек жим ўтиришарди. Кўра-била туриб бунақа шарманда бўлгандан кўра Филимон ҳам жимгина ўтираверса бўлмасмиди.

— Жим! Григорий Елизаров Судаковлардан қандай тўлов олмоқчи? Шунини билмоқчиман,— дея ўрнидан турди Лукьянов. Унинг турли рангдаги кўзлари олдин Филимонга қадалди-да, сўнгра Елизаровни илай бошлади. Оқсоқолнинг ортида биқиниб ўтирган Григорий ҳаммадан ҳам ана шу Лукьянов билан рўбарў келишдан қўрқарди. Унинг овчи олдида тили қисик жойи бор эди.

— Игнат Игнатич, ҳалиги, нақа ўқиб бер-чи,— дея илтимос қилди оқсоқол.

Котиб қоғознинг бу воқеадан Филимон билан қудаси Григорий ўзларича хулоса қилишган қисмини ўқиб беради: Кондрат Судаков Елизаровга ўпқонларда тутилган 10 пуду 30 қадоқ балиқнинг бадалини бермоғи, Елизаров олдида тавба қилмоғи ва «чамоадан» яна

ўзгаларнинг чекига бостириб киргудек бўлса, қишлоқдан кўчириб юбориш ҳақида огоҳлантириш билан ҳайфсан олмоғи керак экан.

— Тўғри!— дея қичқиришади Григорий билан Филимоннинг тарафдорлари.

— Уҳў! Уни қара-я, иштаҳалари карнай-ку!— хитоб қилишди Судаковларга хайрихоҳ одамлар.

Шовқин-сурон анчага довур тинмай турди. Филимон одамларни тинчителишга уринмайди ҳам. «Майли, бақириб-чақираверишсин. Мужик зоти аввал роса бақириб-чақиради, ҳолдан тояди. Кейин билганингни қилавер, деб қўйдаи ювош бўлиб қолади». Филимон ана шундай мулоҳаза юритади. Лукьянов ҳам деярли шундай ўйлайди; деярли шундай, лекин унинг хаёлидаги гап хиёл бошқачароқ. «Майли, бақираверишсин. Шунда бақириб-чақириб билан иш битмаслигини тезроқ тушунишади». У бир нима демоқчи бўлди-ю, аммо шошмади. Ана, хотинлар ҳам қий-чув кўтаришди. Майли, бир оз кўнгилларини бўшатиб олишсин, деб ўйлади. Чиндан ҳам орадан икки-уч минут ўтар-ўтмас йиғинхона жимиб қолди. Ана энди ўрнидан туриб, оқсоқол билан Григорийни сўроққа тутишнинг айна вақти келди.

— Айтинг-чи, сизнингча, чекка тушган ер билан сув ҳавзалари бир нарсами?— дея сўради Лукьянов, турли рангдаги кўзлари билан Григорийни излар экан.

Филимон соқолини юлқиганича бусиз ҳам узув бўйинини чўзиб, мингиллайди:

— Ҳалиги, анув, нақа, демак... Сув чекнинг ичида...

— Деҳқонлар орасида фақат ергина бўлинишини ёш болалар ҳам билади. Дарё ва кўллар эса худонинг мулки.— Бу Момонинг товуши. Кампир сўзларни ямлаб секин гапирди, лекин барча худди сеҳрлангандек унинг сўзларига диққат билан қулоқ солмоқда эди. Филимон қўлини белига қўйиб, қани, қуда, қутқар энди, ўзингни хўрлангандек кўрсат, дея ишора қилди.

Шолғомдек қизариб кетган, юз-кўзини тер босган Григорий йиғлай бошлади. Унинг чорпаҳил елкалари қимматбаҳо пўстини ичида силкиниб, товуши ҳам титрарди. Бўйи ҳам салкам бир саржин келади-ю, худди ёш бола ёки хаста одамдек пиқиллаб йиғлайди-я.

— Қўл-оёғимни боғлаб... аравага босишди... Бу нима маси ахир? Боқинчилик эмасми?..

— Михайлонинг тумшугига ким мушт туширди?

— Мужиклар! Раҳм қилсаларинг-чи: ёш болага ўхшаб ростдан йиғлапти, ахир!

Бева Личкованинг уйи яна шовқин-сурондан тарс ёрилай дерди. Филимон қўлларини силкитиб, қичқирди:

— Ҳалиги, нақа, яхши эмас, мужиклар! Битталаб, ҳалиги, нақа, гапирсанглар бўларди!

Йигиндаги шовқин-сурон бамисоли довулга ўхшарди: бир гувиллаб келиб, чанг-тўзон кўтаради-да, даладаги бор нарсани учириб, кейин бирдан, гўё умуман ҳеч нима бўлмагандек, яна тинчийди-қолади.

Мана ҳозир ҳам одамлар аввалига роса бақириб-чақиринди ва сўнг жимиб қолишди. Улар бир-бирларига қарашар экан, ҳаммасининг кўзида битта савол ўйнаб турибди. Нима қилишаркин? Кондрат чиндан ҳам айбдор бўлса-я.

Дўқондор Прохор Шутилин одамларнинг тинчишини кутиб, шай бўлиб турган экан:

— Чамоа! Бу нимаси ахир? Бундан чиқадики, ҳар ким ўз чекига хўжайин эмас экан-да? Масалан, эртага ўз даланга бординг дейлик, у ерда бўлса аллакимнинг моли ўтлаб юрибди. Демак, унга тегмаслик керак экан-да? Тегсанг қўл-оёгингни боғлаб, тумшугинг билан аравага улоқтиришаркан-да... Тартиб шуми, жаноб мужиклар?!

— Тўғри гапиряпти! Тартибсизлик бу!— дея қичқиринди Григорийнинг ошналари. Чунки уларга кеча кечқурун бир бочкачада асал ароқ ваъда қилинган.

— Гапни бошқа ёққа олиб қочяпсан, Прохор!

— Уники доим шунақа: қирқни қирққа қўшса — бир сўм йигирма тийин чиқади,— дейишди жавобан Судаковларнинг тарафдорлари.

Худди шу пайт дарғазаб бўлиб Степан Лукьянов ўрнидан туриб кетди.

— Мунча оқсоқолнинг панасига яширинасан, Григорий?! Чиқ буёққа, одамлар кўриб қўйишсин сени. Қани, хамманинг олдида очиқчасига гаплашиб қўяйлик.— Шундай дея Лукьянов Григорийнинг олдинга чиқишини кутиб, бир оз жим турди.— Қани чиқ, мунча имиллайсан? Кўз ёшингни тўкаётганда лўмбиллаб ўйнинг ўртасига чиқиб олудинг, энди бўлса яна инингга кириб кетдинг...

Григорий ўртага чиқишга шошилмасди. Филимон шу он халққа бир оз ён берилмаса бўлмаслигини тушуниб қолди. Чунки кўпчилик Лукьяновни чекка-чеккадан қўллаб-қувватлашмоқда эди. У стол ёнидан сўл томонга қараб сурилган эди, Григорий меърожга чиққан Исодек ўртада қаққайиб қолди. Энди у ҳаммага яққол кўришиб турарди.

— Шу бу йилги ёзни бир эслагин-чи, Гришуха. Эсладингми? Қаерда товонбалиқ тутганинг ёдингдами? — дея ҳужум қилишда давом этди Лукьянов.

Григорий чурқ этмади. Унинг майин соқол қоплаган япалоқ юзи лавлагидек қизариб кетган эди.

— Ҳалиги, нақа, гапир, қуда, гапир, Григорий. — Оқсоқол бу гапнинг кўтарилишини истамасди-ю, аммо бундай миқ этмай ўтиравериш ҳам қудаси учун кони зарар эди. Григорий шу топда рақибнинг кулини кўкка совириш ниятидаги айбловчи эмас, балки ўзи кўкрагини зарбага тутиб бераётган айбланувчи бўлиб қолмоқда эди.

— Кўлларда тутувдим. Кўлдан кўпи борми бу ерда? — чап бермоқчи бўлди Григорий.

— Э, йўқ, тушингни бориб сувга айт! — Лукьяновнинг ҳали-вери жим бўладиган сиёқи йўқ эди.

— Канопокўлда балиқ овлаганмидинг? — дея сўради у қатъий оҳангда.

— Ҳамма нарсаям эсда қолаверармиди! — деди яна чап бермоқчи бўлиб Григорий.

— Қани айт-чи, Филимон, бўлисан қайтиб келаётганимизда иккаламиз Канопокўлда кимни кўрган эдик? Эсингдами, тўр сургаётган ким эди ўшанда?

Уй ичи сув қуйгандек бўлиб қолди. Ҳамма нафасини ичига ютиб жимиб қолганди. Иложи қанча, Лукьянов Григорий билан Филимоннинг нақ гирибонидан олган эди.

— Ҳалиги, нақа, Григорий кўлда балиқ тутаётган эди, — иқрор бўлди Филимон.

— Эшитдингми, Григорий?

— Кар эмасман, — дея пўнғиллади ўлганининг кунидан Елизаров.

— Қани айтсин-чи, Канопокўл кимнинг чекида жойлашган? — қичқирди шаддод бир хотин.

— Тўғри савол, Григорий, жавоб бер! — қаттиқ туриб талаб қилди Лукьянов ҳам.

— Вой, жин ургур-ей, тили кесилганми? — дея қитмирлик қилди бояги хотин.

— Ундай бўлса, ўзим айтаман, ҳалиги, нақа, — минғиллаб деди Филимон. — Уша кўл Степаха Лукьяновнинг чекига жойлашган.

— Уни қаранглар-а, бечора Григорийнинг эсиям кирди-чиқди бўлиб қолибди. Фақат ўзига фойда бўладиган нарсанигина ёдида сақлар экан, — деди кесатиб шаддод хотин.

4

Катя йиғинни кузатар экан, ўзини худди большевистик газеталардаги мақолаларни қайта ўқиб чиқаётгандек ҳис этарди. Қиз қишлоқдаги синфий кураш ҳақида, қулоқнинг кучга кириши, унинг ҳокимликка, ерга, ишчи кучига даъвоси тўғрисида кўп ўқиган эди. Ҳозир унинг кўз ўнгида бўлаётган барча нарсалар гўё атайлаб Катя учун намоиш этилаётгандек туюларди. «Ҳар қалай, одамларимиз қишлоқни яхши билишар экан!» — дея ўзича қайд қилди Катя. У яна бир нарсани ўйлаб хурсанд бўлди: большевистик газеталар, партия варақалари ва Лениннинг мақолаларида сўнги пайтлар меҳнаткаш деҳқонларнинг синфий онги ўсиб бораётгани тўғрисида кўп ёзилганди... Большевиклар бу борада ҳам хато қилишмабди. Кондрат Судаковнинг бу ерда ёлғиз эмаслиги, унга ўхшаган ўнлаб деҳқонлар унинг тарафини олишаётгани, зулм ва зўравонликка қарши чиқишаётганини Катя яққол кўриб турибди. «Деҳқон ўз ёғида ўзи қовурилиб ётавермаслиги, ёруғ жаҳонда нима гаплар бўлаётганидан хабардор бўлиб турмоғи учун қишлоққа ташвиқотчиларимиздан кўпроқ юборсак бўлар экан», дея ўйлади Катя. Аммо Катянинг узоқ мулоҳаза қилиб ўтиришига эҳтиёж қолмади. Йиғиннинг оқими бирдан кескин тус ола бошлади...

— Ҳалиги, нақа, мужиклар, — дея минғиллади Филимон, — яхши эмас! Кондрат тавба қилсин, ҳалиги, нақа... Григорийнинг ўлишига бир баҳя қолди ахир!

Йиғин аҳли оқсоқолнинг ҳийласини дарҳол тушунди: Судаковлардан пул ундириб олишдан умидини узгач, Филимон энди Кондратни камситиш йўлига ўтганди. Тавба қилиш нима дегани ўзи? Бу — Кондрат

Григорий олдида тиз чўкмоғи, «чамоа» қоралаши лозим бўлган гуноҳига иқрор бўлмоғи керак, деганидир...

— Кетмайди бунақаси! Кондратда ҳеч қандай гуноҳ йўқ!— дея чувиллаша бошлашди хотинлар.

Энди Кондрат Судаковнинг ўзи қизғин баҳсга киришиб кетди. Баланд бўйли, озғин, хипча бу одам худди шамолда қолган тол новдасига ўхшарди. У бир томонга осонгина эгиларди-да, кейин дарҳол қаддини ростлаб, бошқа томонга эгила бошларди. У бир қўлини қорни устига қўйиб турарди. Бу қўлида фақат бошмалдоғигина соғ қолган. Бошқа бармоқларини, худди пичоқ билан қирқиб ташлангандек, снаряд учуриб кетганди. Кондрат урушнинг дастлабки ойларида яраланган одамлардан эди. Унинг эғнида устидан қайиш боғланган чакмон ва холстдан тикилган кенг-мўл шим бўлиб, оёғига тўпигининг тепаси чилвир билан боғланган юмшоқ қўнжли этик кийиб олганди. Боши ўша урушда куйиб кетган ва оқ оралаган сочлари ҳаккам-дуккам бўлиб қолганди.

— Нега энди, нима сабабдан мен Гришка олдида тавба қилишим керак экан?!— овози дўриллаб қичқирди Кондрат.— У бадавлату мен камбағал бўлганим учунми?! Ёки балким у оқсоқолга қуда бўлгани учундир...

— Сен, ҳали, нақа, оғзинга қараб гапир, Кондраха,— деди огоҳлантириб қоқсуяк қўлини силкитар экан Филимон.

Кондрат бәттар ғазабга минди.

— Ҳа, гапим ёқмадим, ифлос!

Лекин энди Кондрат ҳаддидан ошиб кетган эди: оқсоқолни ҳақорат қилиш мумкин эмасди. Ҳар қалай, у халқ томонидан сайланган бўлиб, у ёқадими, йўқми, ҳар бир одам оқсоқолнинг ҳурматини сақламоғи лозим бўларди.

— Ҳой, тилингни тий!— деб қичқаришди Филимоннинг тарафдорлари.

— Мунча тирғиласанлар унга; золимлар?! Кондраха аччиқ устида гапириб юборди бу гапни. Аслини олгандаям, ўзи сени авра-астарингни ағдариб сўкиш керак, Филимон,— дея қичқирди хотинлар томонидан аллақайси бир аёл.

Бақир-чақир, қий-чув авжга чиқди. Ҳеч ким ҳеч

кимнинг гапига қулоқ солмас, ҳамма ўзича қичқиради. Хотинлар ўрниларидан туриб, қўлларини пахса қилиб силкитишади. Кейин бирдан ҳамма яна жимиб, Момога тикилиб қолишди. Кампир кўзлари ғазаб билан ёнганича ҳассасини боши узра кўтариб, силкитарди: нимадир бўлиб овози ҳам чиқиб қолибди — унинг гаплари энг чеккага ҳам яхши эшитилмоқда эди.

— Шармандалик! Уят! Жамоами бу ерда ёки томошахонами?! Оқсоқолимиз Филимон бўлса, ҳаммадан қаттиқроқ бақиряпти!

Филимон бошини қўйи солиб, қўлини ожиз силкитганича жимиб қолди. Селезнев бу кампирнинг қудратини, ўзи юзга бориб қолган бўлса ҳам ақли ҳали жуда тиниқлигини яхши биларди. Оталаргина эмас. ҳатто боболар ҳам ўз вақтида Момодан ақл ўрганишган экан.

— Ҳалиги, нақа, айбдорман, Момо,— дея минғилади Филимон.

— Уларни ажрим қил, Момо! Ўзинг ажрим қилиб бер! Бир ҳафта бақиршса бақиршадик, аммо бир иш чиқариша олмайди!— бири олиб, бири қўйиб қичқаришди хотинлар.

— Кечир, Степанида буви! Жуда ўтиб кетди... Чидаб туrolмадим,— кампир томон эгилиб, гуноҳини бўйнига олди Кондрат Судаков.

— Сен нима десанг, шу бўлади, Степанида Семеновна,— гап отди Лукьянов. У ўз тажрибасидан лукьяновкалик мужикларни тинчитиб бобида Момонинг олдига тушадиган одам йўқлигини яхши билади. Лукьяновга яна бир нарса аён: камбағал ва хўрланган одамни кампир албатта ўз ҳимоясига олади, шу боисдан ҳам лукьяновкалик боёнлар Момони унча ёқтиришмайди, лекин унга очиқдан-очиқ қарши чиқишга журъат ҳам этишолмайди. Тўғри, баъзан Момо айтган сўзнинг таъсири узоққа бормади: уни ё унутиб юборишади, ёки четлаб ўтишади — аммо ҳар қалай қаттиқ жанжал чиқиб кетиши мумкин бўлиб, одамларнинг кўзига қон тўлиб турган пайтда унинг гапларига қулоқ солишади.

— Григорий Кондрат Судаковнинг Мишқасини уришти, Судаковлар эса Григорийнинг оёқ-қўлини боғлашди. Уларнинг ораси очиқ энди, ҳамқўллар,— деди Момо оҳиста, лекин аниқ-таниқ қилиб.

— Тўғри! Адолатдан бу!— дея қичқиритди бурчак-бурчакдан одамлар.

— Кондрат ўпқонларда балиқ овлаган. Ўзиям еган, дўкондоргаям сотган,— дея ажрим қилишда давом этди Момо. — Бунинг гуноҳ жойи йўқ. Балиқни у, Григорий, сендан олган эмас. Яратган эгамдан олган. Гирдоблар, Григорий, жумлайи мўъминники. Хоҳласанг, сен ҳам ол. Степаха Лукьяновникидан олибсан-ку? Канопокўлда балиқ тутганмидинг ахир? Тутгандинг. Инсофдан эмас бу, Григорий, гуноҳга ботяпсан: уни қара-я, сенга мумкину бошқага мумкин эмас экан-да.

— Тўғри! Адолатли гап!— дейишди одамлар чор атрофдан. Аммо оқсоқол ва унинг ошналари норози бўлиб, қовоқларини солишганича бир-бирларига қараб қўйишар экан, ичларида Момони энг бўлмагур сўзлар билан сўкиб туришарди.

— Магарам ким норози бўлса, мужиклар, ким қўни-қўшнилар билан тинчгина яшашни истамаса, тўрт томони қибла, Лукьяновкадан жўнасин. Авваллари ҳам худди шундай бўлган,— деди овозини кўтариб Момо. У гарчи кўзларини шабкўр одамга ўхшаб хиёл қисиб турган бўлса-да, лекин ҳамма нарсани кўриб, ҳамма нарсани аниқ сезиб турарди.

— Тўғри! Қўшнилар аҳил, тотув яшаши керак!— дея кампирнинг гапини маъқуллашади хотиржамроқ ва ақллироқ мужиклар билан хотинлар. Қани энди Момонинг фикрига қарши чиқиб, унинг ҳақлигига шак келтириб кўр-чи — кўз очиб юмгунча йиғиндан ҳайдаб чиқаришлари мумкин. Филимон ҳам, Григорий ҳам буни яхши тушунишади ва шу боисдан ғазабларини ичларига ютиб, қон тўлиб турган кўзларини ҳамқишлоқларидан яширишганича, ғичирлаб турган полда депсиниб, индамай ўтиришарди.

— Энди, Григорий, ўрнингдан тургин-да, манави ерга кел.— Момо мужикка бармоғи билан қаерга туришни кўрсатди.— Сен ҳам ёнимга кел, Кондрат,— буюрди у Судаковга.

Кондрат билан Григорий қизишиб турган одамлар орасидан ўтиб Момонинг ёнига келиб тўхташди. Улар бошларини эгиб, бир-бирларига ўқрайиб қараб туришар экан, гўё ҳозир ҳаёт-мамот жангини бошлайдиган буқаларга ўхшаб кетишарди.

— Қани, мужиклар, бир-бирингизга қўл беринг-чи.

Ораларингда бўлган ҳамма ёмон гапларни унутишингиз, бир-бирингизга кўз олайтирмай яшашингиз керак, — насиҳат қилди уларга Момо.

Григорий биринчи бўлиб қўл узатди. Кондрат унинг қўлига чўлтоқ кафтини хиёл теккизди-ю, шоша-пиша нари кетди. Бунақа қўл беришда уларнинг ўртасидаги тотувлик узоққа бормаслигини ҳамма яхши тушунди, лекин шунинг ўзи ҳам урушга қараганда афзалроқ экани барчага аён эди. Ана, бир неча йилдан бери ўша лаънати уруш жаҳонга қиргин соляпти, сира охири кўринай демайди. Озмунча кулфат келтирдими у? Қайғу-чи? Кўз ёши-чи? Ким етади бунинг ҳисобига?

Халойиқ энди тарқалмоқчи бўлиб турган эди, аммо Филимон столни мушти билан тўқиллатиб, ҳаммани ҳайратда қолдирадиган янгиликни айтиб қолди:

— Ҳалиги, нақа, тарқалманглар, жаноб мужиклар! Шаҳардан олдимизга бир хоним келган. Гапириб беради ҳалиги, нақани... Уруш тўғрисида, лаънати қиргин-баротнинг қачон тугаши ҳақида сўзлаб беради...

Урушнинг тилга олингани, айниқса Филимоннинг «лаънати қиргин-баротнинг қачон тугаши ҳақида», деган сўзлари ҳатто энг бетоқат одамларни ҳам тўхта-тиб қолди.

— Қани ўша хоним, оқсоқол, қани унинг ўзи? — дея сўрашди чекка-чеккадан.

— Ҳозир келадилар. Игнат Игнатич уни олиб келгани кетди, ҳалиги, нақа... Тақсиримизникида дам олаётган эдилар...

— Кун бекор ўтадиган бўлди-да! Лекин қандай кетасан! Уғилларимиз ўша ерда ахир, — дея хўрсинди аллаким бутун уйга эшиттириб.

5

Шаҳардан келган хоним жуда баланд бўйли, барваста бир зот экан. У Григорий Елизаровдан бор-йўри икки энликини паст бўлган Игнат Игнатовичдан ҳам анча баланд эди. Парвардигор келгинди хонимни қадди-қоматдан ҳам қисмаган экан. Унинг кўкраклари бамисоли қўшчўққи тоғдай эди. Оппоқ момиқдай лўп-ли-лўпни қўллари лорсиллаган қуймучлари устида кўтарилиб турарди. Қуймуч дегани ҳам нақ корсондай-корсондай келарди. Хонимни жуда назокат билан

кийинган деб бўлмаса-да, лекин энгил-боши ўзига яраша бўлиб, ҳаммаси асл матолардан тикилганди. У ёқаси ва энгида соддагина кашта гули бор оқ блузка, этаги хиёл кенгайтириб тикилган қора юбка устидан калтагина сарафан, оёғига бичиб тикилгандай бежиримгина калишли кигиз этик кийиб олган. Хонимнинг калласи ҳам гавдасига мутаносиб — хийлагина катта, бурни худди баржанинг рулига ўхшар, питрак кўзлари олазарак бўлиб турарди, бошидаги прическаси черковнинг мезанасига ўхшаб кетарди — оқ оралаган сочлари найча-найча қилиб ўралган ва энсасида кокилалар осилтириб қўйилганди.

Остонадан ҳатлаб ўтган заҳоти хоним олмахон терисидан тикилган пўстинини ечиб ташлади. Игнат Игнатович пўстинни унинг қўлидан олиб, билагига осди. Хоним эшикдан стол ёнигача бўлган бўшлиқни тўлдириб олга юра бошлади. Эркагу хотин томошабинлар хоним бардаста гавдаси билан босиб кетмаса гўрга эди, дегандай қисиниб-қимтиниб, ўзларини четга олишди.

Филимон стол ёнидан чекиниб, бошини сарак-сарак қилганича қийналиб мингиллай бошлади:

— Ҳалиги, нақа, чамоа, сиз Еф... Еф... Ефросинья Харитоновна За... Затунайская жаноби олияларидан илтимос қилади...

— Ҳечқиси йўқ, азизим, ҳечқиси йўқ... Улуглаб ўтириш шарт эмас,— деди Затунайская катта бурнига тилла суви югуртилган гардишли пенсенсини қўндираётган экан, ўз одамингизман-ку ахир, унвонларга бало борми, дегандай соддагина қилиб...

Катя Машанинг орқасига яширинганича Затунайскаядан кўз узмай турарди: қанақа нусха бўлди у? Қаёқдан келиб қолди, деҳқонлар олдиди ваъзхонлик қилишдан мақсади нима экан? Ҳойнаҳой сўнгги пайтларда подшо оила аъзоларининг васийлигида жуда кўпайиб кетган биронта идорайи хайриядан келган бўлса керак... Барча бу ватан ва армияга ёрдам бериш комитетлари, Россияни халос этиш жамиятлари кўп ўринларда давлат бойлигини ўмараётган ўғрилар ва ҳамма ишдан фойда кўриш кетига тушган баднафс олибсотарлар учун шунчаки ниқоб бўлиб хизмат қиларди.

— Ҳурматли мужиклар! Қадрли боқувчиларимиз! Ватанимиз мушкул, бениҳоя мушкул бир даврни бош-

дан кечирмоқда ҳозир. — Затунайская ишончли қилиб, самимий оҳангда сўзлашга уринарди-ю, аммо товуши хиёл дағалроқ бўлиб, унда унча илиқлик сезилмасди. Кейин у товуши ўзига яхши бўйсунмаётганлиги ва ўзи йиғилганларга намойиш этмоқчи бўлган даражада илтифот акс эттира олмаётганлигини тушуниб қолиб имо-ишорага зўр бера бошлади. У бўлар-бўлмасга кўзларини олайтирар, лўппи қўлларини боши узра кўтариб силкитар, сўнг уларни кўксида қовуштирар, лабларини гоҳ чўччайтириб, гоҳ қимтиб оларди. «Таълим кўрган экан», ўзича қайд қилиб қўйди Катя Затунайскаянинг нутқиға қулоқ солар экан. Катя бу нуханинг қайси сиёсий гуруҳга мансуб эканлигини тезроқ аниқлаб олмоқчи бўларди-ю, аммо хоним ҳадеганда дунё тарихида Россиянинг тутган роли ҳақидаги умумий гаплардан нарига ўтмасди.

Мужиклар билан хотинлар унинг гапларига диққат билан қулоқ солиб, жимгина ўтиришарди. Барча, оқсоқол ваъда қилганидек, шаҳарлик хонимнинг қачон уруш ҳақида гапира бошлашини сабрсизлик билан кутарди.

Затунайская бир оз сукут қилиб турди-да, сўнг атир сепилган дастрўмоли билан бўртиб кетган юзларини артиб, деди:

— Аммо жафокаш ватанимизнинг бошига тушган азоб-уқубатлар қанчалик катта бўлмасин, ягона меҳнатсевар халқимиз ҳаммасига чидаб, урушни зафар билан тугатади ҳамда бахт-саодат ва озодлик сари йўл очади. Бизнинг қаҳрамон жангчиларимиз олға интилишяпти, уларнинг ҳаммасига дош берадиган кучнинг ўзи йўқ дунёда.

«Эсер экан! Кадетлар сафсатасига омихта бўлган типик эсернинг ўзгинаси», хаёлидан ўтказди Катя ва янада сергак торти.

Затунайская уруш ҳаракатлари, солдатлар чекаётган азоб-уқубатлар тўғрисида сўз очди. Унинг кўзлари қизариб, товушида титроқ турди. Шу заҳоти хотинлар оҳ-воҳ қилишиб, бурунларини торта бошлашди. Эркаклар бошларини қуйи солиб, хонимга ер остидан қараб туришарди. Тингловчиларнинг таъсирланиб кетишганини сезган Затунайская энди душман устидан ғалаба қозонишгач, деҳқонларнинг ҳаёти нақадар астойиб бўлишини тасвирлай бошлади. Унинг айтишича, барча

азоб-уқубатлар, машаққатлар, жудоликлар уларни келажакда кутаётган роҳат-фароғат олдида унутилиб кетармиш.

— Ер уни чиндан ҳам ардоқлаб ишлай оладиган, ундан мўл ҳосил кўтаришга қодир бўлган одамларники бўлади. Деҳқонлар бир-бирларига ҳақиқий биродар бўлиб қолишади. Ғайрат билан меҳнат қилиш, бинобарин иззат-икромга муносиб бўлиш кандукларнинг дондунга тўлалиги билан ўлчанади. Меҳнаткаш халқнинг ягона оиласида деҳқонлар ўзига муносиб бўлган муҳим ўринни эгаллайди. Рус деҳқонининг табиий ақл-заковати уни давлат тузилишини барча поғоналаридан жой олишига имконият беради, у фақат ижрочи бўлиб қолмайди, балким ўзи ҳам ҳукм юрита бошлайди...— Затунайская илҳомланиб кетиб, ўзи тасвирлаётган афсонавий салтанатининг нақ чўққиларига қадар парвоз қила бошлади. Ҳозиргина солдатларнинг матонати ва қаҳрамонлиги ҳақидаги унинг ҳикоясидан кўзларига ёш олай деб турган мужиклар билан аёллар энди хонимга шубҳа билан қарай бошладилар. Бироқ хоним буни сезмасди. У тинмай гапирар экан, бирдан Момонинг овози эшитилиб қолди:

— Лекин бизга айтсангиз, бойвучча, йўқчиликни нима қилишимиз керак? Бева-бечоралар кўпайиб кетди, етимлар ундан ҳам кўп, далаларда ҳосилнинг мазаси йўқ...

— Ҳа, ана! Бундай ҳаётни барпо этмоқ учун қишлоқ кучни қаердан олади?— деб сўради Лукьянов.

Йигин аҳли жонланиб қолди: одамлар ўзаро гаплашиб, бир жойдан иккинчи жойга ўта бошлашди, кулги эшитилди. Аммо Катянинг зийрак кўзлари бошқа бир нарсани ҳам сезді: баъзи одамлар шовқинсуронни босишга ҳаракат қилиб, Затунайскаяга очиқдан-очиқ ҳурмат билан қараб туришарди. Уларнинг хоним тасвирлаб берган ажойиб ҳаётнинг бўлишига ишонгилари келаятгани аниқ эди.

— Жим, мужиклар! Гапираверсин. Ҳеч бўлмаса чўпчакда одамга ўхшаб яшаб кўрамиз-ку ахир!— дея қичқирди бир хотин.

Затунайская эса, ҳой оқсоқол, нега жамоангни тартибга чақирмаяпсан дегандай Филимонга қараганча индамай турарди. Одамларнинг говур-гувури унинг иззат-нафсига текканди... Хонимнинг бўйни қизариб...

юзиди тўқ қизил доғлар пайдо бўлди, бармоқлари пенснесининг тасмасини асабий ўйнаб, олазарак кўзларида ғазаб учқунлади.

Шаҳарлик хонимнинг норози эканлигини сезиб қолган Филимон столи муштлаб, қичқирди:

— Ҳалиги, нақа, жим ўтириб эшитсаларинг-чи!

Затунайская нутқини давом эттирди. Ташвишли саволлар берган Момо билан Лукьянов гўё умуман бўлмагандай. Хоним яна осмону фалакка парвоз этди. У киши гуноҳга ботган ушбу заминда юришни истамасликлари яққол кўриниб турарди. Чамаси, бундай йиғинларда такрорланавериб ёд бўлиб кетган сўзлар билан хоним роҳат-фароғатда яшайдиган деҳқонлар жамоасининг манзарасини тасвирлай бошлади.

Катя ана шунда яна хоним айтаётган барча деҳқонларнинг биродарлиги, уларнинг бир-бири ва жамият олдида тенглиги ҳақидаги сўзлар кўпчиликни ўзига ром қилиб қўяётганини сизди. Қиз тингловчиларнинг юзиди қандайдир осойишталик ифодаси пайдо бўлаётганини кўрди. Момо билан Лукьяновнинг хитобларидан ҳозиргина ҳаяжонланиб турган одамлар бирдан ўзгариб қолишмоқда эди. Катя уларнинг қиёфасида қандайдир итоатгўйлик, журъатсизликни кўрди. Гўё бу ерда деҳқонлар ҳаётининг энг жиддий масалалари кўндаланг қўйилган йиғин эмас, ибодат бўлаётгандек эди. «Қандай разил усул! Давр иллатларини очиб ташлаб, одамларни бошқача яшашга ундамоқ, боши берк кўчадан чиқиш учун революцион йўлни таклиф қилмоқ ўрнига у деҳқонларни сароб томон бошлаяпти, уларнинг иродаси, ғайрат-шижоатини бўғиб қўяяпти. Йўқ, буни шу ҳолича қолдириб бўлмайди! Деҳқонлар бу ердан мияларида ушбу эсер-кадет сафсатаси билан тарқалмасликлари керак», деб ўйлади Катя, минут сайин Затунайскаянинг сўзларини тинглаб ўтириш ўзига малол келаётганини ҳис этар экан. «У билан олишиб кетмаслик учун бу ердан кетишим, тезроқ чиқиб кетишим керак»,— хаёлидан ўтказди Катя ва скамейканинг четида безовта бўлиб типирчилаб қолди.

Аммо Затунайскаянинг гапларидан фақат Катянинггина ғазаби қайнамаётган эди. Унинг олдида Тимофей Чернов билан Маша ўтиришган эди. Катя уларнинг жаҳл билан шивирлашаётганини эшитди.

— Катя, наҳот индамай кетаверсак?! Уни қара,

камбағаллар тўғрисида нималар деб валдираяпти? Ялқовлар, ландовурлар дейди-я. Жаннат ваъда қиляпти.— Маша орқасига ўгирилиб қараган эди, Катя дугонасининг юзи газаб билан ёнаётганини кўриб қолди.

— Ифлос!— деб фикрини лўндагина қилиб баён қилди Тимофей ва қўлтиқтаёгини қарсиллатиб уёқдан бўёққа сурди.

Катянинг миясида эса олов ёлқинланаётган эди. Нима қилсин? Нима қилса экан? Рўпарасида душман турибди. Затунайская ора-сира «озодлик», «революция», «умумлаштириш» деган сўзларни ишлатаётган бўлса-да, у деҳқонларнинг ҳақиқий эҳтиёжлари, уларнинг манфаатларидан бениҳоя узоқ гапларни гапирётган эди. Катянинг миясидан Зинаникида кўрганлари: ундан эшитган гаплари ярқ этиб ўтди. Кейин Лукьяновнинг мулоҳазалари, унинг қишлоқнинг оёққа туришга кучи етмайди, деган узил-кесил хулосасини эслади. Деҳқонларни фақат тузумни ўзгартиришгина азоб-уқубатдан халос этиши мумкин. Бугунги йнгинчи? Қишлоқда шафқатсиз кураш кетаётганидан далолат бермайдими у? Бойлар деҳқонларнинг ўзаро биродарлигини бошқача тасаввур қилишади. Улар ўз мавқеларидан чекинишмайди, камбағалларни эзишдан воз кечишмайди. Затунайскаянинг фронтдаги аҳволни қандай тасвирлаганини айтмайсизми? Солдатлар жангга отилишаётганмиш, улар фақат урушни галаба билан тугатиш ҳақида ўйлашармиш! Наҳот шундай бўлса?! Халққа қарши ёвуз сиёсий мақсадлар йўлида ўйлаб топилган ёлғон гаплар буларнинг ҳаммаси.

Затунайскаянинг мулоҳазалари даромадига қараганда унинг нутқиغا хулоса ясамоқчи эканлиги сезилиб қолди. Унинг ўзи ҳам толиққан, бунинг устига, тингловчилар ҳам гапнинг охирини сабрсизлик билан кутишарди. Катя эса нима қилиш ҳақида ҳамон бир қарорга келмаганди. Хўш, Затунайскаяга ким зарба беради, деҳқонлар кўз ўнгида оёқ ости қилинган ҳақиқатни ким қайта тиклайди? Катя хаёлан чамалаб кўра бошлади: Маша, гарчи Затунайскаянинг нутқидан газабланаётган бўлса-да, унинг гаплари нотўғри эканлигини исботлаб бера олмайди. Унинг сиёсий билимлари ҳали жуда оз, кейин ташвиқотчилик тажрибаси ҳам йўқ. Тимофей... ҳа, албатта, унинг тажрибаси, ҳаёт тажрибаси бор... Фронт, жанглар, икки марта

яраланган, аммо Катя Тимофейнинг далил келтира олмаслигига ишонч ҳосил қилган. Тимофей Затунайскаяни бирор ҳақоратли сўз билан сўкиши мумкин, аммо бу билан биронта одамни ишонтириб бўлармиди? «Ўзим... ўзим гапиришимга тўғри келади», қарор қилди Катя. У Петрограддан кузатишаётганида ўртоқларининг, кейин Томскда Насимовичнинг эҳтиёт бўлиш, ниҳоятда эҳтиёт бўлиш кераклигини тайинлашганини эслаб қолди... Лекин улардан биронтаси ҳам Катянинг душман билан бундай юзма-юз рўпара келишини билишмаган эди-да... Улардан ҳар қайсиси ҳозир Катянинг ўрнида бўлганида бу вазиятдан деҳқонларга большевиклар партиясининг сиёсатини тушунтириб бериш учун фойдаланган бўлмасмиди ахир? Ҳа, ҳа, сўзсиз шундай қилишарди. Акаси ҳам, Ваня Акимов ҳам, Насимович ҳам дарҳол курашга отилган бўлишарди. Ҳа, таваккал қилишга тўғри келади... Ўз ҳаётини хавф остига қўяди... Хўш, нима қилибди! Акимов учун юборилган пул ва паспорт Насимовичда... Агар Ваня ҳар қалай шаҳарга етиб келса, у Томскда тўхтаб қолмайди. Тўғри, уларнинг дийдор кўришиши яна орқага сурилади... Афсус, лекин начора! Қизнинг қалбида яшириниб ётган ўша сўзлар Ваняга айтилмай қолади. Ҳай, майли, ҳечқиси йўқ. Ҳали унинг учун ҳам қувончли кунлар келар, ҳозир эса Катянинг буни ўйлашга вақти йўқ, ҳозир унинг бахти курашда...

Аммо энди мулоҳаза қилиш учун Катянинг минут эмас, секунд ҳам вақти қолмаган эди. Затунайская сўнгги иборасини айтиб, терлаб кетган юзини даструмоли билан артди-да, ўзидан-ўзи мамнун бўлиб, котиб суриб қўйган стулга ўтирди. Шундан сўнг оқсоқол одатдагидек чўзиб мижғовлик қила бошлади:

— Ҳалиги, анув, нақа, демак, жаноб мужиклар, ҳаммаси равшан. Биз, ҳалиги, бир жон, бир тан бўлиб...

6

Шу пайт Катя ўрнидан турди. Барча шубҳаю гумонлар улоқтириб ташланган: у кураш йўлини танлаган эди.

— Деҳқон граждандар! Оқсоқол: «Ҳаммаси равшан», деди. Йўқ, менимча, мутлақо равшан эмас!

Фронтдаги вазият, шунингдек, фронт орқасидаги аҳвол бу ерда бизга Затунайская хоним тасвирлаб берганига сира ҳам тўғри келмайди. Аслида ҳаммаси бутунлай бошқача. Ушбу зот тасвирлаб берган келажак сари йўл ҳам сохта йўл. Бу йўл янги азоб-уқубатларга, янги кулфатлар сари олиб боради, яна минглаб, миллионлаб деҳқонларни хонавайрон қилади...

Катя Ксенофонтонинг ажойиб, оҳангдор ва тиниқ овози ҳозир жуда қўл келди. Қизнинг овози бева Нелида Личкованинг ҳайҳотдай уйи ичра жаранглар экан, ҳаммани ўзига ром этаётгандек туюларди. Эркаклар ва аёллар қизнинг биронта ҳам сўзини эшитмай қолишдан чўчиб, чурқ этмай ўтиришарди. Эшик томон юра бошлаган одамлар ҳам ҳаёт тўғрисидаги ҳақиқатни билиш истаги билан ёниб, таққа тўхтадилар. Уларни бу ердан энди ҳеч қандай куч ҳайдаб чиқара олмасди.

Затунайская хоним бундай аниқ ва шиддатли зарбани сира ҳам кутмаган эди. У эсанкираб қолди. На оёғи, на қўлини қимирлата оларди. Оқариб кетган лаблари қимирларди-ю, аммо нима деяётгани эшитилмасди.

— Мен бир ҳафта муқаддам Петрограддан келдим. Петроград ишчилар ва большевиклар партияси Россияни бу офатдан фақат революциягина қутқара олади, деб ҳисоблайдилар. Фронтдаги аҳвол ниҳоятда оғир, солдатлар ҳолдан тойишган, жуда чарчашган улар. Уруш рус халқини асрий муҳтожликдан сира ҳам қутқара олмаслиги улар учун кундан-кунга ойдинлашиб боряпти. Қурул халқ чекаётган азоб-уқубатларнинг чинакам айбдорлари бўлмиш подшо ва капиталистларга қарши қаратиладиган кун яқинлашиб келяпти.

Фронт орқасида нима бўляпти? Шаҳарларда аҳвол ниҳоятда чатоқ. Ишчиларнинг уруш, оғир меҳнат, очарчиликдан бениҳоя силласи қуриган. Қишлоқда нима бўлаётгани ўзингизга маълум. Таназзул, вайронагарчилик. Уруш миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритди, уни ғалабага қадар давом эттириш ҳақидаги чақириқ эса яна беҳисоб қурбонларни талаб этади. Бусиз ҳам ҳисобига етиб бўлмай қолган бева-бечоралар ва етим-есирлар бизга камлик қиляптими?! Олдимизда тубсиз жарлик турибди. Бизнинг биттагина

Йўлимиз бор: ишчилар, солдатлар, деҳқонлар ўз телба ҳокимларини ағдариб ташлаб, ҳокимиятни қўлларига олишлари, дарҳол сулҳ тузишлари, ерларни деҳқонларга, завод ва фабрикаларни ишчиларга беришлари керак...

Затунайская хоним бу ерда бирлашган меҳнаткаш халқнинг бахт-саодати тўғрисида сафсата сотдилар. Сийқаси чиққан, эски кағма бу! Бирлашган халқ йўқ бизда! Бойлар ва камбағаллар бор. Бойлар озчиликни ташкил қилади, камбағалларнинг эса ҳисоби йўқ. Бойларнинг манфаати ҳеч қачон камбағалларнинг манфаатига мос тушмайди. Бойлар доим камбағалларни ўзларига тобе қилмоқчи бўлиб келишган. Сизнинг йиғинингизда бугун...

Шу пайт бирдан Катянинг овозини босиб, қаттиқ чинқириш эшитилди. Чинқириш шу қадар кучли эдики, ҳатто деразанинг ойналари зириллаб кетди. Затунайская, гўё тириклайин терисини шилиб олишга ётгандек, биғиллаб чинқирмоқда эди. Шу топда унга қараган одамни ваҳима босарди: афти башараси бўғриқиб кетган хоним тирноқлари билан юз-кўзини тирнаганича қутуриб ер тепинарди. Бошига уч қават қилиб турмакланган сочи ёйилиб кетган, темир тўғнағич билан қадаб қўйилган улама сочи елкасида осилиб қолганди. Катя энди бир оғиз ҳам сўз айтолмай қолди. Шундан кейин у лип этиб Машанинг орқасига ўтиб олди.

— Хотинлар! Унинг тутқаноғи тутиб қолди! — дея ваҳимага тушиб қичқирди бир аёл Затунайскаянинг чинқиришидан ҳам қаттиқроқ овоз билан.

Шундан сўнг ҳамма кўчага қараб отилди. Катя билан Маша ҳам шоша-пиша эшик томон юра бошлашди.

— Тутқалоқ тутгани йўқ, ҳақиқат ёқмади унга.

— Жуда олиб қочувди, энди билсак—ҳаммаси бўлмағур гап экан.

— Бир-икки ҳафта бизнинг ўрнимизда яшаб кўргананда-ку, гаплариям бошқача бўлиб қоларди-да.

— Анови қизни қара! Ҳақиқат учун қаттиқ тураркан! Эшитдингми, нақ Питернинг ўзидан келибди-я,— дейишарди одамлар зинадан пастга тушиб, Нелида Личкованинг олабўта ўсиб кетган ва сатҳини янги қор қоплаган бўм-бўш ҳовлисини тўлдириб олишганча.

Катя фақат эндигина бўлиб ўтган воқеани хотир-
жам баҳолай олди: ҳа, Затунайскаянинг сафсаталари
чиппакка чиқди. Йигиндагиларнинг бошини айланти-
риб, кўзини тиндирмоқчи бўлган ёлғон фош этилди.
Одамлар ҳаёт ҳақидаги чинакам, большевистик ҳақи-
қатни эшитдилар. Тўғри, Катя кўп нарсаларни айтол-
мади, ўз фикрини охиригача баён эта олмади. Лекин
энди бунинг унга аҳамияти йўқ. Энг муҳими, тўғри
гап айтилди.

Затунайская пайдо бўлган заҳоти Катянинг вужу-
дини қамраб олган ҳаяжон ўрнини энди қувонч, ўз
бурчини адо этиш туйғуси қоплади. Ҳа, унинг ўрнида
ҳар қандай большевик ҳам худди шундай қилган
бўларди. У душман билан тўқнашувдан ўзини панага
олиб қочмади, унинг олдида чекинмади. Шу боисдан
ҳам ўзидан мамнунлик туйғуси унинг дилидаги барча
бўлак гапларни сиқиб чиқарди. Катя Машанинг қўлти-
гидан тутди-да, улар ҳамон тарқалмай турган оломон
орасидан чиқиб, кўча бўйлаб енгилгина одимлаб
кетишди.

7

Катя билан Маша Лукьяновканинг катта кўчасидан
торкўчага бурилишганида уларга Тимофей Чернов
етиб олди. У от қўшилган чанада, бир боғ похол устида
ўтирар, бир қўли билан жиловни тутиб, иккинчиси
билан қўлтиқтаёғини ушлаб олган эди.

Қизларнинг ёнига етиб келгач, Тимофей жиловни
тортиб, отни тўхтатди.

— Тезроқ чанага ўтиринглар, қизлар! Катянинг
ортидан одамларни юборишяпти. Степан амаким у
ерда урядник ва оқсоқол билан айтишиб турибди.

«Ана, менинг озодлигим ҳам тугади, шекилли»,
хаёлидан ўтказди Катя юраги қаттиқ уриб, юзига қон
тепганини ҳис этар экан. Маша чанага чиқди, Катя
ҳам дугонасининг ёнига ўтирди.

— Эслаб қол, Маша: сенинг бу ишга ҳеч қандай
алоқанг йўқ. Ҳаммасига ўзим жавоб бераман, — деб
шивирлади Катя, ноқулай аҳволга солиб қўйгани учун
кечирим сўрагандек, Машани қучоқлар эка...

— Нималар деяпсан, Катя! Мени қўрқадми, деб
ўйлаяпсанми? Сираям-да!

Тимофей уларнинг гапини эшитиб қолди-да, қизларни тинчитиб, деди:

— Степан амаки Катяни кечгача бизнинг гарамхонага яширишни, сенга эса, Маша, уйда ўтиришни буюрди. Агар урядник билан гувоҳлар келишса, ҳеч кимни танимайман, деб тураверишинг керак экан... Келгинди қиз эди у, қочоқлардан бўлса керак. Йўлда сенга ҳамроҳ бўлиб қолибди у, Маша. Дарёнинг нариги соҳилидаги қишлоқлардан бирига кетаётган экан. Тунаб ўтиш учун жой сўрабди. Чарчагани учун бир кун дам олиб кетадиган бўлибди... Кимлигини эса билмас эмишсан.

— Оббо дадам-ей! Топган гапларини қаранг!— деди хиёл таъна билан Маша.— Катяни кечада урядникнинг ўзи кўрган-ку ахир... Йўқ, уларни алдаш қийин бўлади.

— Хўш, кўрган бўлса, нима қилибди?! Ҳеч ким— на сен, на Катянинг ўзи, кечанинг оқсоқоли бўлган на мен — у сенинг дугонанг эканлигини эълон қилганимиз йўқ-ку...

Тимофей билан Маша баҳслашишар экан, Катя бу ёрига қандай йўл тутиш кераклиги ҳақида ўйлаб борди. Индамай бориб ўзини полициянинг қўлига топширишдан осони йўқ, албатта, лекин Лукьяновларни шубҳа остига қўйишга ҳам Катянинг сира ҳақи йўқ эди. Чамаси, Томскдаги Лукьяновларнинг квартираси Насимовичнинг алоҳида ҳисобида турарди. Агар қандай бўлмасин, Маша Лукьянова шубҳа остига тушиб қолса, Томскдаги квартирани албатта тарк этишга тўғри келади. Насимович ҳар ҳолда бунинг учун Катяга раҳмат демаса керак. Катянинг тушунишича, Насимовичнинг у ерда анчагина ёрдамчилари бор: Степа, Дуня, Маша. Катя ўша рутубатли, қоронғи кечада извош уларни ёш Лукьяновлар уйига олиб боргач, Насимович квартирадан қандайдир матога тугилган даста-даста қоғозлар кўтариб чиққанини эслади. Йўқ, йўқ, нима қилиб бўлса-да, Машани шубҳадан холи қолдирмоқ керак бўлади. Кейин Лукьяновкадаги манави уйни ҳам хатардан қутқариб қолиш керак: агар бу ерда тинтув ўтказиладиган бўлса, профессор Лихачевнинг қоғозлари албатта уларнинг диққатини ўзига тортади. Полиция уларни олиб кетади, бундан эса яхшилик чиқмайди. Бу қоғозларда

революцион гаплар йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, уларни ё печкага тутантириқ қилишади, ёки селёдка ўраш учун дўкондорларга бериб юборишади... Мабодо Петроградга юборишган тақдирда ҳам жуда нари борса уларни биронта полиция архивига тиқиб юборишади, натижада бу қоғозлар кўп йиллар киши кўзидан четда қолиб кетар, эҳтимол, бутунлай йўқолиб кетиши ҳам мумкин.

Хуллас, ҳозир у бирор жойда ёлғиз ўзи бўлмоғи лозим. Ҳар ҳолда Лукьяновларнинг уйдан узоқроқда бўлиши керак.

Қутулиб кетишнинг яна битта йўли бор эди: оқсоқол билан урядник шу топда қизни нима қилсак экан, деб бош қотиришаётган экан, Катя пайтдан фойдаланиб торкўчадан ўтиб, Лукьяновларнинг уйи ёнидан қишлоқнинг ташқарисига чиқиб олиши ва туя кўрдингми, йўқ, сиз мени танимайсиз, мен сизни, дегандай жуфтакни ростлаб қолиши мумкин эди. Аммо бу йўл Катяга мутлақо номақбул кўринди. У ҳолда Маша Лукьянова сира ҳам қутулолмай қолади. Уни сўроқ қилишади, Лукьяновлар уйда албатта тинтув ўтказишади, оқибат эса яна ўша-ўша бўларди: профессор Лихачевнинг қоғозлари полициянинг қўлига тушади. «Йўқ, йўқ! Тезроқ, иложи борича тезроқ Лукьяновлар уйдан узоқлашиб, ёлғиз ўзим қолишим керак», деди ўзига-ўзи Катя.

— Гап бундай, Машенька: сен Тима билан қоласан, мен эсам у ерга, қишлоққа қайтаман,— деди атайин хотиржам оҳангда Катя ҳаш-паш дегунча муюлиш ортидан ёнида гувоҳлар билан урядник ва оқсоқол чиқиб келиши мумкин бўлган торкўчага кўз қирини ташлар экан.

— Эсинг жойидами ўзи, Катъ?! Ҳозир уёққа бориб бўларканми?— дея хитоб қилди Маша ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб, қўлларини икки ёққа ёйганча.

— У ерга боришинг мумкин эмас сира! Ҳечам бора кўрма, Катя!— деди норози бўлиб қўлтиқтаёқларини шақирлатар экан Тимофей ҳам.— Сени ҳозироқ ғарамхонага обориб яшираман.

— Аҳдимдан қайтмайман,— деди қатъият билан Катя.— Агар сизларни сўроқ қила бошлашса, менсиз қутулиб кетишингиз осонроқ бўлади. Бир қочоқ қиз

уйимизда қўниб ўтди, дейсизлар вассалом...— Катя эпчиллик билан эгилиб, чананинг шотисидан тутди-да, йўлга сакраб тушди.

— Жинни бўлибсан! Бутунлай эсингни еб қўйибсан!— Маша дугонасининг ортидан ерга сакраб тушмоқчи бўлган эди, Катя уни тўхтатмоқчи бўлгандай қўлларини кўтариб, деди:

— Ўтинаман сендан!

Бу гап шу қадар юракдан айтилган эдики, Маша жойига ўтириб қолди, Тимофей эса отни ҳайдаб, жировни силтади.

— Майли, унга тегма, Маша. Унинг ўз режаси борга ўхшайди.

От йўртиб кетгандан чананинг қўшқорақлари чийиллай бошлади-ю, Катя орқасига ўгирилиб қаради. Ана шунда у Машанинг юзини бир умрга эслаб қолди. Дугонасининг кўзлари жиққа ёшга тўлиб ялтирар, қип-қизил дўрдоқ лаблари қийшайиб титрар, эгнига калта пўстин, оёғига пийма кийиб, бошига рўмол ўраб олганча бутун гавдаси ғамгин букчайиб турарди. «Вой тентаг-ей, худди мени ўлимга кузатаётгандек куюнади-я!» — жилмайиб хаёлидан кечирди Катя ўз гапини ўтказа олгани, ораларидаги масофа дақиқа сайин узоқлашиб бораётгани ва энди, нима гап бўлмасин, ҳаммасига ёлғиз ўзи жавоб беражагидан хурсанд бўлар экан.

Катя тор кўчадан Лукьяновканинг катта йўлига чиқди-да, қадамини секинлатди. Баъзи уйлар олдида мужиклар тўда-тўда бўлиб, алланима ҳақида бамайлихотир суҳбатлашиб туришарди. «Йигинни муҳокама қилишяпти», дея дилидан ўтказди Катя. У ўз тахминидан янглишмаган экан. Қиз яқинроқда турган тўдага яқинлашганида мужиклар у томон ўгирилиб, бошларидан телпакларини олишди-да, ҳурмат билан салом беришди. Катя мужикларга қараб таъзим қилди ва йўлида давом этди.

У мужикларнинг иккинчи тўдаси ёнида ҳам шундай бўлади, деб ўйлаган эди. Аммо янглишди. Мужиклар уни кўришган заҳоти шоша-пища тарқала бошлашди. Катя ҳозиргина ёнида мужиклар турган қудуқ олдида етиб борганида у ердан ҳам ҳамма тарқаб кетди. «Шундай қилсак, хавфсизроқ бўлади, деб ўйлашди», деб ўзича жилмайиб қўйди Катя.

Ҷиз мужикларнинг учинчи тўласи ёнига етиб бора олмади. Бева Нелида Личкованинг уйдан бир гуруҳ одамлар чиқиб келди. Катя уларни осонгина таниди: булар оқсоқол, эгнига шинель ва бошига солдатча телпак кийган урядник, калта пўстин кийган иккита нотаниш мужик ва улардан хиёл нарироқда калта мовут камзул кийган Лукьяновлар эди. «Анови эсер-кадет нуска қаёқда қолдийкин? У мени аяб ўтирмаса керак энди», деб ўйлади Катя. Ҷиз Затунайская тўғрисида ўйлаган заҳоти, оппоқ қор устига гумбаздай қора шарпа сузиб чиқди. Затунайская ҳассага таянганича секин одимлаб келмоқда эди. Унинг ортидан бошини ялтоқланиб қўйи солганича китоб Игнат Игнатович пилдираб келарди. «Хўш, Затунайская хоним, яна бир марта қилич яланғочлайдиган бўлибмиз-да. Яхши, ишқилиб гувоҳлар кўпроқ бўлсин», шўхлик билан хаёлидан ўтказди Катя.

Катя яна янглишди. Затунайская уни кўриб қолди, шекилли, қадамини тезлатиб, котибни эргаштирганча, черков ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. «Роса калтак еганидан сўнг тақсирникидаги тушликка шошиляпти»,— дея ўзича илжайди Катя, дилида ҳозир бўлажак воқеа олдида қандайдир ажойиб бир шижоат ва қувонч ҳис этар экан.

Катя билан мужиклар ўртасидаги масофа борган сайин қисқариб борарди. Мана, уларнинг олдиғача ўттиз-қирқ қадам йўл қолди. Катя Степан Димитриевич Лукьяновнинг ташвиш акс этиб турган юзини кўрди. «Наҳот у мени тутиб берса?»— бевовталаниб хаёлидан кечирди Ҷиз. Катя Лукьяновнинг юзига тикилди. У одатдагидек, хотиржам, ҳатто қатъий кўринарди. Унинг кўзларида Катя таънадан асар ҳам сезмади. Урядник ҳансираб, пишқириб келарди. Оқсоқол негадир бошини нуқул сарак-сарак қиларди. Мужиклар эса қовоқларини солишганича, юзларини ёқалари орасига яширишарди.

— Мана, ойимқизнинг ўзлари келиб қолдилар! Гўё ҳеч нима бўлмагандай юришини қаранг, — деди Катянинг йўлини тўсиб урядник Феофан Парокопитов.

— Ҳалиги, нақа, тўхта-чи, — дея мингиллади оқсоқол.

Мужиклар, гўё бизда айб йўқ, мажбур қилишди бизни, дегандек дарров четга чиқиб олишди.

Степан Лукьянов ҳам уларнинг ёнига ўтди.

— Нега энди тўхташим керак экан? Мен Таежно-Ключевская бўлисига, опамнинг олдига кетяпман. Қочоқман. Нима, очимдан ўлдирмоқчимисизлар мени? Салкам икки ҳафтадан буён йўл юриб келяпман...— Катя бу гапларнинг барини худди ҳозир қичқариб юборадигандек бир қиёфада газаб билан айтди.

— Ҳалиги, нақа, исёнкорлик, — деди оқсоқол ва урядник томон ўгирилди: — Эълон қил, Феофан жаноби олийлари.

— Сени қамоққа олдим, ойимқиз! Эртага шаҳарга олиб боришга тўғри келади. У ерда жаноби олийлари ўзлари сўроқ қилишади, — дея эълон қилди урядник ва ярим қадам чекиниб, Катянинг орқага қайтадиган йўлини тўсди.

— Билиб қўйинг, бу зўравонлигингиз учун ҳали сизни жавобгарликка тортишади, — деди Катя аввал урядник, сўнг оқсоқол томон ўгирилиб ва уларга нафрат билан тикилди. — Сизга эса, амакижон, бошпана берганингиз учун катта раҳмат, — деди Катя бутунлай бошқача товуш билан ва Лукьяновга бир оз тикилиб турди.

— Раҳматинг нимаси! Арзимамайди. Қишлоқнинг четида яшайман, йўловчилар тез-тез меникида тунаб кетишади. Манови Феофан бўлса сени бизнинг қариндош деб ўйлаяпти. Уйингда тинтув ўтказаман, дейди яна.

Катя бу гап фақат ўзи учун айтилганини тушунди-да, яна Лукьяновга миннатдор бўлиб қараб қўйди. Урядник томоқ қириб, оқсоқол билан кўз уриштириб олди.

— Гап бунақа экан, унда сен озодсан, Степан. Лекин сўкинганинг учун жазолайман ҳали. Феофан Парокопитовнинг кимлигини билиб оласан ўшанда...— Шундай дея урядник муштани силкитиб қўйди.

— Бўпти, бўпти. Кўпам қўрқитаверма... Индамай тураверади, деб ўйлаяпсанми. Тумшуғингга шунақа солайки. Баъзи нарсаларни унутибсан шекилли! Яхшилаб эсингга тушириб қўяман...

Лукьянов доим урядникнинг олдида сира тап тортмай гапираверарди. Катяга у ҳозир бекор ўчакишаётгандек туюлди. У урядник Лукьяновлар уйида тинтув ўтказмаслик ҳақидаги фикридан қайтиб қолмасдан

олдин тезроқ кета қолса бўларди. Аммо Степан негандир кетишга шошилмасди. Афтидан, у маъмурлар бу ёғига энди Катяга нисбатан қандай чора кўришмоқчи эканлиқларини билиб олмоқчи эди.

— Қани, ойимқиз, олдимга туш. Эрталабгача сени огилхонамга қамаб қўяман,— деди урядник қаддини ростлаб. Лекин у ичида барибир хиёл чўчинқираб турарди. «Семиз хонимга нима? Ақл ўргатиб, йўл кўрсатиб, қилғилиқни қилди-да, жуфтакни ростлаб қолди. Мен бўлсам бу қиз учун жавоб беришим керак. Худога шукур, кўчада учратдик, Лукьяновникига бостириб киришдан қутулдик», деб ўйларди ўзича урядник.

— Хайр, — дея бош ирғади гувоҳ мужикларга қараб Катя, Лукьянов билан яна бир бор кўз уриштириб олишга ҳаракат қилар экан.

— Омон бўл, — деди мужиклардан бири манови кўнгилсиз гувоҳлик вазифасидан қутулгани туфайли энгил тортиб.

— Юр, ойимқиз, ҳув анови ҳаво ранг чорчўпли уйга қараб юр, — деди қўли билан кўрсатиб урядник.

Катя икки-уч қадам юриб, орқасига қаради. Лукьянов гувоҳ мужиклар билан бирга унинг ортидан тикилиб турарди. Улардан хиёл нарида оқсоқол Филимон ер тепинмоқда эди.

Олтинчи боб

1

Урядник Катяни ҳовлининг бурчагида қурилган кенггина уйга жойлаштирди. Бир вақтлар катта уй қуриб олмасдан, бу ерда унинг ўзи яшаган эди. Энди бу уй товуқхона бўлиб қолганди. Зарурат туғилиб қолганда эса қўзичоқлар билан бузоқлар ҳам шу ерда сақланарди. Полда қиш мавсуми керак бўлмайдиган асбоб-анжомлар — ўроқ, чалғи, хаскаш, араванинг ғилдираклари сочилиб ётарди.

Печь ортида устига сомон ташлаб, қанор ёзилган кенггина ёғоч каравот турарди. Икона тагида турган стол устига эса турли декчалар қўйиб ташланган эди. Уй ичи иссиқ, гарчи каталакда қақаглаб турган товуқлардан бўлак биронта ҳам жонивор бўлмаса-да, ундан

хиёл оғилхонанинг иси келиб турарди. Бир вақтлар уйнинг иккита деразаси бўлган экан. Энди бўлса фақат биттасидан хирагина ёруғлик тушиб турарди, иккинчиси янги ғулалар билан беркитиб қўйилган бўлиб, устидан тахта қоқиб ташланган эди.

— Мана, шу ерда ўтирасан. Овқат олиб келаман, заруратгаям чиқараман.— Урядник эшик томон юрди-ю, аммо Катянинг мунғайиб қолганини кўриб, тўхтади-да, тасалли берди: — Сен биринчи бўлиб тунаётганинг йўқ бу ерда. Кўпгина исёнчилар ётиб кетишган. Тушундингми энди?

Катя индамай каравотга ўтирди-да, атрофга кўз югуртира туриб акасининг насиҳатини эслади: «Ҳар қандай шароитда ҳам умидсизликка тушма, Катюха. Дарҳол, эҳтимол, сендан юз карра қийинроқ аҳволга тушиб қолган ўртоқларга нисбатан ўзингнинг устунлигинг тўғрисида ўйлай бошла. Энг муҳими — ўзингга ачинма. Қамоқда айниқса биринчи соатлар қийин бўлади. Имкони борича кўпроқ ҳаракат қил, овозингни чиқариб мулоҳаза юрит».

Урядник ташқарига чиқиб, анчага довур қулфни шақирлатиб турди. Кейин у негадир яна узоқ вақт эшик олдидаги зинапоянинг тахталарини гичирлатиб ивирсиди.

Ниҳоят, унинг қадам товуши тиниб, ҳовлининг нариги четидаги уйнинг эшиги ғийқиллаб ёпилгач, Катя Дунянинг калта пўстинини ечди-да, қўлини орқасига қилиб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Йўқ, бу ер чиндан ҳам ёмон эмас экан, иссиққина, деразадан ёруғ тушиб турибди, каравотга похол тўшалган. Юмшоққина, ухласа бўлади.— Катя овозини чиқариб, оҳиста гапирар экан, борган сари акасининг маслаҳатида чиндан ҳам жон бор эканлигига ишонч ҳосил қила борди. Узининг овози ва хона ичида уёқдан-буёққа юришидан қизнинг кўнгли тинчиб, ўзини қандайдир яхшироқ ҳис эта бошлади. Шундан сўнг у: «Ҳар қалай Лукьяновларнинг уйини уларга ошкор қилиб қўймадим. Энди уни менга туфлаб ҳам ёпиштириша олмайди. Мени кўчада қамоққа олишдику ахир...» — деб хаёлидан ўтказди-да, ўзича жилмайиб қўйди.

Четдан қараганда бундай ўзи билан ўзи гаплашиш, эҳтимол, кулгили кўриниши мумкин эди-ю, аммо

Катя хонада уёқдан-буёққа юрганича мулоҳаза қилишда давом этаверди:

«Сен эсанг, жонгинам Машенька, иложи борича тезроқ шаҳарга қайтганинг маъқул, токи маъмурлар ёсларини йиғиб, яна сенга тирғилиб қолишмасин. Тушунаман, қадрдон қишлоғингни ташлаб кетгинг келмайди... Ота-онанг, энг муҳими эса — Тимофей шу ерда, лекин барибир бу ишни пайсалга солма, тезроқ жўна... Дарвоқе, бошимга тушган фалокат ҳақида пан Насимовичга ҳам хабар қиласан».

Хонада қанча вақт юрганини Катянинг ўзи ҳам айтиб беролмасди, лекин бир пайт зинапоянинг тахталари гичирлаб, қулф шақирлади-да, эшик гийқиллаб очилди. Нарсалардан бўш жойни тўлдириб, хонага урядник кириб келди. Унинг қўлида бир бўлак жавдари нон билан иссиқ карам шўрва тўлдирилган товоқ бор эди. Товоқнинг ичида гулдор қилиб бўялган ёғоч қошиқ сузиб юрарди.

— Ҳовлига чиқиб келгин-да, овқатлангани ўтир, оймқиз, — деди товоқни стол устига қўяр экан урядник.

Катя ташқарига чиқди ва бир оздан сўнг қўлларини қорга ишқаб қизартирганича қайтиб кирди.

— Обдастада сув бор эди, — деди урядник бир четга ўтиб, Катяга йўл берар экан.

— Раҳмат, — Катя курсига ўтириб, овқатлана бошлади.

Урядник қиз овқатланиб бўлгандан кейин, бира-тўла товоқни олиб кетарман, деган ўйда хонадан чиқмай турди.

— Ҳар қалай, нима сабабдан мени қамоққа олганингизни айтиб берсангиз, жаноб урядник. Мен қочқман, бусиз ҳам жуда қийналиб кетганман ахир. — Катя урядникнинг шу ердалигидан фойдаланиб, унинг қўйнига қўл солиб кўрмоқчи бўлди.

— Исёнкорлик... Йиғинда шунақа гапларни гапириб бўларканми? Мужик бусиз ҳам дарғазаб бўлиб юрибди. Уни сал гижгжласанг борми, шунақа тўстўполон кўтарадик, бир йилдаям тинчита олмай юрасан. — Урядник энди бир неча соат олдингидай жаҳл қилмасдан, бўғилмасдан гапирар, бурун жийирмас, совуқ шамолдан ёрилиб кетган лабларини чўччайтирмасди.

— Бирор ёмон гап айтганим йўғу. Узим билган гапни айтдим, холос. Узингиз ҳам одамлар орасида яшайсиз-ку ахир! Наҳот ҳамманинг нақадар қийналиб кетганини кўрмаётган бўлсангиз?— Катя бу сўзларни хаёлга чўмиб турган урядникни кузатганча хотиржам оҳангда айтди.— Ҳойнаҳой ўзингизнинг ўғилларингиз ҳам окопларда битга ем бўлиб ётишгандир. Хўш, нима учун улар шундай азоб чекиши керак экан?

— Икки ўғлим фронтда. Каттаси, Семен ярадор бўлгач, уйга келиб кетди. Васюхам эса дом-дараксиз йўқолган. Бир йил бўляпти ундан на хат бор, на хабар.— Урядникнинг товуши қалтираб кетди, у бошини қўйи солди-да, пиқиллаб қўйди.

Катя шоша-пиша карам шўрвадан ичиб, оғзидаги нонни чайнамай ютди-да, деди:

— Мени қўйиб юборсангиз бўлармиди, жаноби олийлари. Хўп, айтинг, нима ёмонлик қилдим сизга? Ана, сиз ўғлим деб йиғлаяпсиз, менинг эса уруш отамниям, онамниям, акамниям олиб кетди. Опам билан кўришмаганимизга эса деярли уч йил бўлди... Қўйиб юбора қолинг, жаноб урядник, бир бечора одамга азоб берманг,— деди Катя ўзининг янги таржимайи ҳолини тўқиб чиқарар экан.

Урядник бошини кўтариб, шинелининг енги билан юзини артди-да, башарасини бужмайтирди:

— Анави хоним... У мени биронта балога гирифтор қилади. Ойимқизни қамоққа олдингларми-йўқми, деб икки марта одам юборди. Сен тўғрингда ўзи гувоҳликка ўтармиш. Балким, оппоқ қиз, унинг олдида тавба-тазарру қиларсан: ёшлик қилдим, тентаклик бўлди, дегандай... Агар у айтса, менга нима? Бир зумда қулфни олиб ташлайман.

Э, йўқ! Ҳатто энг оғир жазо ҳаётига чанг солиб турган тақдирда ҳам Катя бундай хўрлик эвазига озодликка эришмоқчи эмасди.

— Нималар деяпсиз ўзи, азбаройи худо!— дея хитоб қилди Катя.— Мени қандай ишга мажбур қилмоқчисиз? Газанданинг олдида бош эгмайман сира!

— Ана кўрдингми,— деди қизнинг гапини тушуниб урядник ва Катяга хиёл таъзим қилди.— Икки қайсар дуч келдинглар. Хўп, омон бўл, энди кечқурун келаман.

У чиқиб кетгач, Катя яна хонада уёқдан-буёққа

юра бошлади. Энди озодликка чиқишдан умидини узаверса ҳам бўлади. Қизнинг кулгиси қистади: урядник билан қилган манави суҳбати мутлақо бефойда бўлиб чиқди. Бу одамлардан қандайдир мурувват кутишга ҳеч қандай асос йўқлигини у тушунарди-ку ахир! Бугунга энди нима бўлиши мутлақо равшан: Катяни эртагаёқ шаҳарга олиб боришади. Шаҳарда полиция уни жандармерияга топширади. Жандармерия эса анчадан бери уни қўлга тушириш пайида юрибди. Ҳар қалай, у ўзини қандай тутиш ҳақида ўйлаб кўрмоғи керак. Акимов Швецияга ўтиб кетгунига қадар у иложи борица терговни чўзишга ҳаракат қилади. У сўроқ беришдан бош тортиши, кейин эса жандармериянинг далилу исботларига шубҳа билдириб, уларни рад этиши лозим бўлади. Бу орада ойлар, эҳтимол, йиллар ҳам ўтади... Хўш, ўтса нима бўлибди, Катя бундан қўрқмайди, у шундай бўлишини биларди...

Катя юравериб чарчади. У каравотга похол ташлади-да, устига Дунянинг калта пўстинини ёзиб, чўзилди, уйқуси келиб турган экан, кўзи ҳам дарров илина қолди. Қиз шамолнинг ув тортишидан ва унинг уй деворига чийиллаб урилишидан уйғониб кетди. У совуқ ойналарига гул солган дераза олдига борди ва бармоғи билан ишқаб, тангадай жойнинг музини эритди-да, ташқарига қарай бошлади. Қош қорайиб келмоқда эди. Шамол қор заррачаларидан гирдоб ҳосил қилиб, уларни бўм-бўш торқўчадан қуюндай учуриб ўтарди. «Бўрон турибди! Ув тортишини қаранг-а! Ҳеч нимани кўриб бўлмайди. Балким эртага ҳам шу ерда ўтириб чиқишга тўғри келар,— деб ўйлади Катя юраги сиқилиб.— Ундай десанг, қаёққа ҳам шошилсан? Сени шаҳарга эртага олиб боришадими, индинга олиб боришадими — нима фарқи бор? Бу ерда қанча кўп ушланиб қолсанг, шунча яхши эмасми,— ўзича мулоҳаза юритарди қиз.— Қарабсанки, Ваня ҳам Томскдан ўтиб кетади, Маша ҳам шаҳарга етиб олади-да, бор гапни Насимовичга айтиб беради. У бўлса ҳеч бўлмаганда передача юбориб туради-ку».

Бутунлай қоронғи тушгач, урядник яна келди. У кичкина шам билан товоқда овқат олиб келганди.

— Шунақа бўрон турдики, Ҳайимқиз, одамни учуриб кетишига бир баҳя қоляпти,— деди у.

Катя тепасига хода терилиб, устига похол босил-

ган ҳовлига чиқди. Аммо барибир, деворнинг туйнукларидан қор заррачалари учиб кирар, қоп-қоронғи ҳовли оппоқ қордан тарам-тарам бўлиб қолганди. Катя шамолнинг ўкиришига қулоқ солди. У тун қароқчисидек ҳуштак чалар, бўрига ўхшаб ув тортар, уйларнинг тахта томини кўчириб, шарақ-шуруқ қиларди. Йўқ, нима десанг, дегину, лекин унинг аҳволи ҳозир катта йўлдан итоб қилиб олиб келинаётган одамларникига қараганда минг чандон яхшироқ эди. Катя шоша-пиша иссиққина уйга қайтиб кирди. Урядник шамни ёқиб, стол устига Катянинг овқати — қайнатиб пиширилган картошка, тузланган бодринг, бир бўлак нон ва бир кружка сувни қўйиб қўйган эди.

— Нима дейсиз, жаноб урядник, сизнингча, эртага бу ердан жўнаб кета олармикинмиз? — дея сўради Катя.

— Қаёқда дейсан! Икки кундан кейин кета олсак ҳам ҳали. Бу бўрон кечаси билан йўлга икки қаватли уй билан баробар қилиб қор уйиб ташлайди. Уни боғлаб ўтишни: ўзи бўладими? Карвонлар йўл солгунича ҳали анча вақт ўтади...

Бу гал энди урядник анча қовоғини солиб олганди. Катя ундан бу лавозимда қанчадан бери ишлашини, халқ ёмон кўрадиган бу беҳаловат вазифани бажаришига нима мажбур қилаётгани тўғрисида сўраб-суриштирмоқчи бўлган эди, аммо урядник рўйхушлик бермади.

— Урушда ҳалок бўлиб кетиш яхшироқми сенинча? Бунинг отини, ойимқиз, ҳаёт деб қўйибдилар, — деди у хўрсиниб ва қовоғини солганича индамай қолди.

Кейин у эртага азонлаб келишни ваъда қилди-да, чиқиб кетди. Шам ёниб тугади-ю, лип этиб ўчди. Уй ичи қоп-қоронғи зимистон бўлиб қолди. Фақат деразагина хиёл оқариб кўринарди. Шамол янада кучайганди шекилли, уй унинг хуружидан силкиниб-силкиниб тушар, томда алланима ғичирлаб тўқиллаб қўярди.

Катянинг уйқуси келмасди-ю, аммо қоронғида уёқдан-буёққа юриш ҳам қийин бўлиб қолганди. Қиз бурчакда турган оёқ чархига қоқилиб кетди. Чарх товукларнинг каталигига қарсиллаб урилди. Товуклар безовта бўлишиб, анчага довр қақағлашиб туришди.

Катя каравотга чўзилди. Акаси бунақа пайтларда ўзиги қандай тутиш тўғрисида ҳам маслаҳат берганди. «Ўқиб чиққан биронта китобингни эсла ёки бирор муҳим нарса тўғрисида ўйла, Катюха,— деганди у.— Муҳими, фақат бошингга тушган ташвиш тўғрисида ўйлайвермаслик керак».

Катянинг хотираси яхши бўлиб, у беҳисоб шеърларни ёддан биларди. Қизнинг хотирасига биринчи бўлиб Пушкиннинг «Қиш кечаси» шеъридаги «Бўрон, зулмат осмонни тутар, қор-қуюнни қилади ўйин, дам ҳайвондай бўкириб ўтар, дам гўдакдай йиғлар, берар ун», сатрлари келди.

Девор ортида чиндан ҳам бўриларнинг ув тортишига ўхшаш овозлар борган сари кўпроқ эшитила бошлади. Лекин бу овозлар чўзиқроқ ва чидаб бўлмас даражада мунглироқ эшитилардики, одамнинг дилини беихтиёр қандайдир қайғули ва ташвишли туйғулар қамраб оларди. «Шундай ажойиб сатрларни ёзган экан, афтидан, Пушкин бўроннинг бундай ув тортишини кўп марта эшитган бўлса керак», дея дилидан ўтказди Катя. Шундан сўнг унинг хаёлини Петроград олиб қочди. Катя шеърларни ёддан билиш хусусида ҳеч ким тенг кела олмайдиган акаси Сашани эслади. У «Борис Годунов», «Мцири» ва «Полтава»ларни бошдан-оёқ ёддан ўқиб бера оларди. Ҳар қалай, қизиқ, Катянинг бошига тушган мана шу воқеалар тўғрисида у нима деган бўларди? Катя, негадир, акам бу ишимни маъқуллаган бўларди, дея ўйларди. Ахир улар революция тўғрисида, Россиянинг келажаги ҳақида сиргалашиб мулоҳаза қилишар экан, акаси унга, ҳақиқий большевик халққа ҳақиқатни айтмоқнинг ўрни келиб қолганида ҳеч қачон бундай имкониятни қўлдан бой бермайди, деб қайта-қайта айтган эди-ку...

«Оммани ўз томонимизга оғдириб олиш — ҳозирги кунда энг муҳим масала ана шу, Катюха», дегувчи эди акаси.

«Ҳа, сен ҳақсан, Петр», деди хўрсиниб Катя, акасини махфий исми билан атаб.

Аммо Саша унинг ишини қандай баҳолаши тўғрисида Катя узоқ тахмин қилиб ўтирмади. У яна Пушкинга мурожаат қилди. Шоирнинг барча асарлари ичида Катя «Мис чавандоз»ни юқорироқ қўярди. Мана ҳозир ҳам қиз паст овоз билан шеърни ўқий бошла-

гач, унинг ҳар бир мисрасидан, ундаги сўзларнинг оҳанрабо сеҳридан лаззатлана бошлади.

Кейин у Пушкиндан Лермонтовга ўтди. Катя уни жуда яхши кўрар ва баъзи жиҳатлардан Лермонтовни Россиянинг биринчи шоиридан ҳам юқорироқ қўярди. Сўнгра у Тютчев, Фет, Блокларни эслади...

Катя ниҳоят шеър ўқийвериб чарчади. Вақт ҳар қалай секин ўтар, қизнинг уйқуси келмас, бўрон эса сира тинай демасди. Фақат унинг чийиллашига қулоқ солиш эса негадир даҳшатли туюларди. Шу боисдан ҳам уйқу зўр келгунига қадар ўзини албатта бирор нарса билан чалғитиш лозим бўларди. Аммо шеърлар энди бояғидай кишига ҳузур бағишламай қўйган, тил эса сўзларни талаффуз қилавериб чарчаган эди.

Ана шунда Катя ўзи бошлаб қўйган тадқиқот ишини эслади. Қиз ўзича бу ишни минг тўққиз юз ўн олтинчи йил охирида Россиянинг ижтимоий обзори деб атарди. У Россиядаги синфлар ва синфий гуруҳларни текшириб чиқмоқчи ва мавжуд сиёсий партияларни таърифлаб, уларнинг жамият билан ўзаро муносабатини очиб бермоқчи эди. Бунинг учун кўпгина ҳужжатлар, илмий нашрлар, статистик маълумотлар мажмуасини тўплаб қўйганди. Ҳозирги замон Россия ҳаётининг у ёки бу томонини ёритиб берувчи китоблар орасида губерния шаҳарлари ҳақида ёзилган бир неча тўпламлар ҳам бор эди. Бир куни Катя Литейная кўчасидаги букинистнинг дўконидан қандайдир арзимас чақага «Томск» деб номланган қалингина китобни ҳам сотиб олганди. Ушанда китобни варақлаб, бу катта губернияда саноат ва ҳунармандчиликнинг тараққиёти обзорини ўқир экан, Катя бир кун келиб, тақдирнинг тақозоси билан бу шаҳарга бориб қолиши, кейин эса Сибирь деҳқонларининг ҳаёти билан яқиндан танишишга мажбур бўлишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Ҳозир шамолнинг чийиллашига қулоқ солганича ўз режаси тўғрисида ўйлаб ўтириб, Катя мавриди келиб ўша ишини давом эттиришга муваффақ бўлса, Сибирь таассуротларидан албатта фойдаланишни ният қилиб қўйди. Тадқиқотнинг баъзи хулосаларини чуқурлаштириш лозим бўларди. Айниқса эксплуатация формаларини ҳар томонлама ўрганиб чиқмоқ зарур эди. Биринчи саҳифаларда Катя эксплуатациянинг очиқ-

ойдин, четдан аниқ кўриниб турган формаларини анча батафсил баён этиб ҳам қўйганди. Аммо Зина ҳикоя қилиб берган кўчинди қишлоқ тарихи ҳамда унинг уруш пайти кўчинди қишлоққа «хўжайин» бўлиб олган Евлампий Ермилич билан ўзаро муносабати Катянинг миясида янги фикрларнинг туғилишига сабабчи бўлди. Эксплуатация қилишнинг яширин формалари аслида қиз ўйлаганидан анча кўпроқ бўлиб чиқди. Эзувчи билан эзилувчилар ўртасидаги муносабат бу ўринда гоаят шафқатсиз тус олган эди. Энди янги фактик материалларни ўрганиб чиқмоқ лозим бўларди. У чиқарадиган хулосалар учун фақат фактларгина мустаҳкам асос бўла оларди.

Эҳ, афсус, қоғоз билан қалам бўлмади-да! Фикр унутилиб кетмаслиги учун буларнинг барини ёзиб қўйса бўларди.

Тугалланмай қолган тадқиқот ҳақидаги мулоҳазалар Катянинг бутун вужудини қамраб олди. У энди фақат шу тўғрисида ўйларди... Катя унга ортқча баҳо бермасди-ю, аммо бир йил бурун ёзилаб қўйган бу тадқиқоти қизга анча қизиқ ва керекли ишдек кўринарди. Эҳтимол, Катя бу тадқиқотини бирор нашрда эълон қилишга муваффақ бўлар, борди-ю; эълон қилдирмаган тақдирда ҳам қизнинг бажариб қўйган ва бундан кейин бажарадиган барча бу ишлари ақлни пешлаш, дунёқарашини қатъиян шакллантириш учун катта аҳамиятга эга бўларди.

Ниҳоят, ўйлайвериб чарчагач, Катяни мудроқ бо-са бошлади. Шу пайт унга аллаким деразани урган-дек туюлди. Қиз бошини кўтариб, қулоқ солди. Ҳамон шамол ув тортар, деворнинг ташқарисига чирсиллаб қор гирдоби урилар, печнинг трубаси гувиллаб турарди.

Катя: «Қулоғимга шундай эшитилди. Бунақа бўронда ким ҳам кўчага чиқарди?» — деб ўйлади-да, яна чўзилиб ётди. Аммо дераза яна тақиллади. Бу гал энди унинг тақиллагани жуда аниқ-тиниқ эшитилди. Катя каравотдан сакраб туриб, деразага яқинлашди. Ойнанинг ҳали муз кашта солмаган тасмадек ингичка жойидан Катя қоп-қоронғи тун қўйнида, қор қуюни ичида аллакимнинг дераза ёнида уймалашаётганини кўрди. Шу пайт унинг қулоғига ходадан суғуриб олинаётган михнинг гичирлаши эшитилди-ю, қизнинг на-

фаси ичига тушиб, пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. «Ким у? Ким бўлди экан бу одам?»—юраги ҳаприқиб сўрарди ўзидан-ўзи Катя зулматни ҳам, қор қуюнини ҳам, ойнани ҳам тешиб юборгудек бўлиб, ташқарига тикилар экан.

2

Катянинг қамоққа олингани ҳақидаги хабарни Маша отасидан эмас, Петька Скобелькиндан эшитди. Ҳаяжонга тушган Лукьянов индамай уйга кириб келганида Маша ҳамма гапни билиб бўлганди. У руҳи тушиб, мунгайганича меҳмонхонада юм-юм йиғлаб ўтирарди. Маша Катяга ачинар ва дугонасининг гапига кириб, уни йиғинга бошлаб боргани учун ичида ўзини-ўзи койирди. Гарчи пан Насимович масъулият хусусида Машани огоҳлантирмаган бўлса-да, унинг ўзи ҳам Катянинг хавфсизлиги учун жавобгар эканлигини яхши тушунарди. Катянинг Петрограддан Томска келиши сабабининг тафсилотларини унга на пан Насимович, на Катянинг ўзи айтганди, аммо Маша баъзи гапларни ўзича фаҳмлаб олишга ожиз тентаклардан эмасди. Ҳамонки бировни шундай узоқ йўлга жўнатишибдими, демак, бунинг жиддий сабаби бор, арзимаган иш билан уни бундай сафарга жўнатишмаган бўларди. Машага мабодо ҳозир ўзи пан Насимович билан учрашиб қолса, бу воқеаларнинг бари шу қадар осон, кишини ҳайратга соладиган даражада жўнгина содир бўлганини унга тушунтириб бермоқ учун сўз топа олмайдигандек туюларди. Унинг олдида йиғлаб юборарди, холос.

— Сен, Марья, унинг кимлигини билармидинг ёки мендан яширдингми?— меҳмонхонага киргач, сўради Лукьянов, Татьяна Никаноровнанинг келиб қолишидан чўчиб, елкаси оша орқасига қараб қўяр экан.

— Билардим, дадажон. Уша ёлгон гапларга чидаб туролмади у,— деди пиқиллаб йиғлаганича Маша.

— Бўйи етган кап-катта қизсану пиқиллаб ўтиришингни қара,— дея вазмингина ўпкалади қизидан дадаси ва бир оз сукут қилиб тургач, товушини кўтариб, деди: — Эҳтиёт бўл, ўзинг қўлга тушиб ўтирма тагин. Дугонанг кўпни кўрган қизга ўхшайди. Балким қутулиб ҳам кетар ҳали.

— Нима қилсам экан, дада, шу ерда бўлсаммикин ёки шаҳарга жўнаб қолсаммикин?— дея эсанкираб сўради Маша ва отасининг кўзларига қаради. Қиз бу кўзларда ҳам қатъият, ҳам хайрихоҳликни кўрди.

— Ҳозирча шу ерда ўтир. Бўлмасам ҳамма, Лукьяновларнинг, қиз шунчаки йўловчи эди, деган гаплари ёлгон экан, деб ўйлайди. Дугонангнинг ўзи шундай деяпти, ўзини қочоқ қилиб кўрсатяпти. Агар қутулиб чиқолмаса, унда жуфтакни ростла. Қандай йўл тутишни шаҳардаги одамларнинг айтиб беради.

Лукьянов сўзини айтиб ҳам бўлган эдики, эшик очилиб, хонага қўлидаги бўш челақни силкитганича Татьяна Никаноровна кириб келди. У сигирга ардоб олиб борган ва йўл-йўлакай қўшнисини бева Устинья Егоровнаникига ҳам кириб чиққанди. Улар бирпас уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришди. Устинья ҳозиргина йиғиндан қайтган бўлиб, Лукьянихага у ерда бўлиб ўтган гапларни оқизмай-томизмай айтиб берди. Татьяна Никаноровна ух тортганича, ҳаяжонланиб тиззасига шапатилаб ўтирди. Рост, ҳақиқат учун кураш бу муқаддас иш, одамлар уни деб ўлимгаям боришган, аммо шундай ёшгина, бунинг устига, шундай кўҳлигини қиз Катя эркакларнинг ишига араллашиб нима қиларди?

— Бўлди, бекордан-бекорга мунча дод-вой қиласан? Маълум бўлишича, у қиз Машканинг дугонаси эмас, сисёатчи экан. Урядник уни қамаб қўйди...

Татьяна Никаноровнанинг гўё бошига биров мушт туширгандек бўлди. У югуриб столга келди-да, курсига ўтириб айюҳаннос сола бошлади:

— Вой, тезроқ қочиб кет, қизим, тезроқ... Юрагим сезиб турибди: бир балога гирифтор бўласан... Бунақа бевош бўлиб, кимга тортдиларинг ахир?!

Маша гужанак бўлганича индамай ўтирарди. Лукьянов ҳам хотинининг йиғлаб бўлишини кутиб турди.

— Бўлди, етар, онаси! Бас қил!— деди у сўнгра кескин оҳангда.— Болаларимиздан эса нолима, бирор ножўя иш қилишгани йўқ улар. Хўш, Машка Катяни бизникига бошлаб келган бўлса, нима қилибди? Уша қиз қишлоқма-қишлоқ эрмак учун кезиб юргани йўқ-ку. Халқ ҳақиқатни кўзи тўрт бўлиб кутяпти.

Татьяна Никаноровна тинчланиб, рӯмолининг учи билан йиғлайвериб ҳўл бўлиб кетган юзини артди.

— Балким унга нон билан сут олиб бориш керакдир?— деди бирдан ташвиш билан Татьяна Никаноровна Катяга ачиниб кетар экан.

— Керак эмас, ойи. Катянинг ўзи, бирор гап бўлса, уни танитаймиз, деб айтинглар, деган. Кимлигини билмаймиз, йўлда ҳамроҳ бўлиб келди-да, тунаб кетиш учун жой сўради. Кейин эл қатори йиғинга эргашиб борди. Билганимиз шу,— деди энди анча хотиржам бўлиб Маша.

— Шундайликка шундайку-я, лекин ҳар қалай ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам инсофдан бўлмаса керак,— деди хўрсиниб Татьяна Никаноровна ва яна пиқиллаб йиғлаб юборди.— Жуда мулоим, яхши қиз эди, худди ўз болангдек.

— Ким уни ўз ҳолига ташлаб қўямиз деяпти? Буёғига энди нима қилишни ўйлаб кўриш керак, онаси,— деди Лукьянов пешонасини тириштириб, бармоқлари билан соқолини тарар экан.— Кечқурун Феофаннинг олдига бориб, илтимос қилиб кўраман. Мужикларнинг сен аҳмоқдан жаҳллари чиқапти, дейман. Хўш, қизни нега қамаб қўйдинг? Халққа роғ гапни айтгани учунми? Фронтвиклар келиб, бунақа қилмишинг учун шундай таъзирингни беришадими — ажалингдан беш кун бурун гўрга кирасан, деб қўрқитаман.

— Уни гапга кўндириб бўлмайди, дада. Рози бўлади деб ўйлайсизми? Йиғинда анави семиз хоним бўлмагандаям бошқа гап, бирор иш чиқиши мумкин эди,— деди гумонсираб Маша.

— Ҳар қалай, қизим, ётиб қолгунча отиб қол, деганлар. Майли, даданг урядник билан бир гаплашиб боқсин. Гап шунақа, нега одамларга қарши боряпсан, деб пўписа қилиб кўрсин,— Татьяна Никаноровна Машага ташвишланиб тикилди:— Лекин, сен тирмизак, ўша Катянинг йўлидан бора кўрма. Менга Павлушанинг ташвишиям етади... Йиғлайвериб кўзларимда ёш қолмади.— Татьяна Никаноровна бедарак кетган ўғлини эслаб яна йиғига тушган эди, эндигина ажин боса бошлаган юзини ювиб йирик-йирик ёш томчилари думалади.

— Бўлди, юрак-бағрингни эзаверма, онаси, кўзёш

тўқканинг билан аламинг аримайди.— Лукьянов хотинига қандай тасалли беришни билмай хўмрайганича бошини қўйи солди.

...Бир минутдан сўнг Маша меҳмонхонада ёлғиз қолгач, каравотга чўзилди-да, сўнгги соатларда содир бўлган воқеаларни яна бирма-бир хотирасидан ўтказиб бошлади. Шунда ўзининг иссиққина уйида, юмшоқ кўрпа-тўшакда Катянинг тақдирига тан бериб, ана кечқурун дадам урядникнинг олдига боради-да, ундан Катяни қўйиб юборишни илтимос қилиб кўради, деяртинчигина ётганидан кўнгли алланечук беҳузур бўлиб кетди. Наҳотки ҳозирнинг ўзидаёқ бир чора топиб бўлмаса? Маша бултур, ишташлаш пайти, бир гуруҳ ишчилар билан қамоққа олинганларни қандай қилиб қутқаришга боришганини эслади. Ушанда улар қачон кеч тушади, деб ўтирмай қатъият билан шахдам ҳаракат қилишган эди. Полиция маҳкамасида ўзларини дадил тутиб талабларини қатъий баён қилишган эди. Ушанда бошлиқ уларнинг ортида катта куч турганини дарров фаҳмлаган ва ишташлаш комитетининг раиси ва унинг ўринбосари озод қилинган эди.

Маша каравотдан сакраб туриб, нима қилиш мумкинлиги ҳақида бир қарорга келгунча уёқдан-буёққа юра бошлади. Унинг миясига турли режалар кела бошлади. Балким поининг уйига бориб, анави хонимга учрашиши ва унга, фақат Катягина революцияга чақираётгани йўқ, мен, яъни Маша ҳам ҳамма ишда ва ҳар доим у билан биргаман, деб айтиши керакдир. Майли, урядникка уни ҳам қамоққа олишни буюрсин. Катя билан бирга қамоқхонага тушишдан сираям қўрқмайди у. Ёки, эҳтимол, фронтвик йигитларни тўплаш керакдир? Тимофейдан биргалашиб уларни бир жойга йиғишни, бу ишда иккиланувчиларни кўндиришни илтимос қилса-да, кейин ҳаммалиги бир бўлиб урядникнинг олдига боришса ва ундан Катяни озод қилишни талаб этишса-чи?

Маша бир қарорга келолмай гаранг эди. Хонимнинг олдига бориш... Четдан қараганда — қаҳрамонлик, чинакам ўртоқнинг иши бу, лекин жиддийроқ ўйлаб кўрилса — болалик, олифтахарчиликнинг ўзгинаси. Хўп, Катяни ҳам, Машани ҳам авахтага тиқишди дейлик, аммо бундай жасоратдан кимга фойда? Фронтвиклар тўғрисида яхши ўйлади, бироқ уларни

дарров йиғиб бўлармиди? Фақат уйма-уй айланиб чиқиш учун ярим кун керак. Бу орада эса Катяни чанага ўтқозишади-да, шаҳарга, полицияга олиб кетишади...

Маша отаси билан очиқдан-очиқ маслаҳатлашиб кўришга аҳд қилди. Аксига олиб, дадаси отни чанага қўшиб, ўтин олиб келгани ўрмонга кетган. Аллақачон қайтиб ҳам келиши керак эди-ю, лекин бирор жойда тутилиб қолганга ўхшайди.

Мана, ниҳоят, Маша эшикнинг шарақлаганини эшитиб қолди. Уйга аллаким кириб келди. Қиз даҳлизга қулоқ солди.

— Яна мен келдим, Татьяна хола.

— Кир, Петруша, киравер.

— Машутка уйдами?

Маша келган одамнинг овозини дарров таниди. Яна Петька Скобелкин келган эди. Нега келдийкин? Балким Катя тўғрисида бирор янги гап топиб келгандир ёки бўлмасам, Тимофей юбордимикин?

— Петь, буёққа кир,— деди меҳмонхонанинг эшигидан бошини чиқариб Маша.

Петька ечиниб ўтирмай ва ҳатто бошидан телпагини ҳам олмай тўппа-тўғри меҳмонхонага кириб келди.

— Машка, сир бор,— деди Петька товушини пасайтириб.

— Қанақа сир экан?— дея унча қизиқмай сўради Катя, тахминим нотўғри экан, деган хаёлга бориб, назарида йигит Катя ҳақида хабар олиб келмагандай ва шу билан бирга уни Тимофей ҳам юбормагандай туюлди ва ўзича ҳозир сафсата сота бошлайди, деб ўйлади.

Маша кўзгуга қараб, уёқ-буёғини хиёл тузатиб олди. Петька, гарчи ўз қўшнисини ва ўсмирлик ёшидан ўтганига бор-йўғи бир-икки йилгина бўлган бўлса-да, ҳар қалай, йигит эди...

— Биласанми, Машка, Катькани ўғирлаб чиқмоқчиман,— шивирлади Петька кўзлари олазарак бўлиб.

— Қандай қилиб?— Машанинг лоқайдлиги бир зумда ғойиб бўлди. У йигитнинг олдига югуриб борди-да, унинг белбоғидан ушлаб, кўзларига тикилди.— Қандай, Петенька, қандай қилиб? Тезроқ айт!

— Жуда осон, Машка. Ҳаммасини билиб олдим. Катька Феофаннинг офилхонасида ўтирибди. Уша уй-

нинг деразаси торкўчага қараган. Ромни суғуриб олишдан осони йўқ. Омбир билан михини қайириб ташланса тамом-вассалом. Қани, қушча, қафасдан чиқавер!

— Петька, жонгинам... Катя шундай хурсанд бўладики, асти қўяверасан.

Маша йигитни қучоқлаб, юзидан ўпиб олди. Петька орқага ярим қадам чекинди-да, илжайиб деди:

— Жуда ширинсану, Машка, лекин шўхлик қилма. Тимка нақ оёғимни уриб синдиради-я.

— Хўш, кейин-чи, Петька? Кейин нима қиламиз?— йигитта ташвишланиб қараб қўяр экан, сўради Маша.

— Нима қиламиз дейсанми? Нима қилардик! Кечаси бўлишини кутамиз,— деди илжайиб Петька.

— Шу гапни бир ўзинг ўйлаб топдингми?

— Сенга нима? Барибир эмасми?

— Ҳар қалай, айта қол.

— Ҳар қалай бўлса, бир ўзим эмас. Тимофей билан. Яна битта одам бор...

— Ким экан у?

— Менга қара, мунча хира бўлмасанг?

— Тентак экансан! Буни ким ўйлаб топганини билишим керак-ку ахир.

— Ўзинг тентаксан, Машка! Уша одамнинг шундоқ биқинида яшайсану билмай ўтирибсан...

Бирдан меҳмонхонага шахдам қадам ташлаб Лукьянов кириб келди. Маша отасининг олдида нима дейишини билмай довдираб қолди. Петька бўлса шўх кула бошлади.

— Менга қара, Петруха, бўрон бошланыпти,— деди Лукьянов.— Кечаси уни қишлоқдан опчиқиб кетолмаймиз. Шу ернинг ўзида бирор жойга яширишга тўғри келади...

— Ҳа, нима қилибди? Ўзимизнинг уйимизга яшираман. Ойимга, Стенька Разин Эрон маликасини олиб келгандай, ўзимга қайлиқ олиб келдим, дейман. Агар ишонмасалар, Тимка Чернов учун бегона қишлоқдан келин ўғирлаб келдик, деб опқочаман.— Петька ҳеч нимани тушунмай анграйиб турган Машага қараб қаҳ-қаҳ уриб кулди, унинг қисилган кўзларида шўхлик ва йигитлик шижоати жўшиб турарди.

— Шошилма, Петруха,— дея қўлини кўтарди

Лукьянов.— Эртага, биласанми, нима бўлади? Урядник Филимон билан бирга уйма-уй юриб, барча ҳаммом, барча пичанхоналарни тинтиб чиқишади. Узларига қолса-ю, эҳтимол, бундай қилишмас ҳам, лекин анави чинқироқ хоним мажбур қилади. Ҳамонки тинтишадиган бўлса, биринчи навбатда бизникига келишади, сўнгра сеникига ўтишади. Сен билан қўшнимиз, кейин иноқмиз. Тушундингми?

— Тушундим, Степан амаки. Лекин уни қаерга яширишни билмайман.— Петька қўлларини икки ёққа ёйиб, жавоб кутганича Лукьяновга тикилди.

— Энг ишончли жой, Петруха, Момонинг уйи,— деди Лукьянов бир оз сукут қилиб тургач.— Қанчалик қулай эканини ўзинг ўйлаб кўр: Феофаннинг уйига жуда яқин. Торкўчадан югуриб, полиздан ўтиб олсанг бас — қарабсанки, уйдасан. Қишлоқ оралаб боришнинг ҳожати йўқ, итларни ҳуритмайсан, ҳеч кимга дуч ҳам келмайсан. Агар ҳовлиларни тинтув қиладиган бўлишса, Момоникига сира ҳам боришмайди. Ундан ўлгудай қўрқишади...

— Нима, ҳозироқ Момоникига бориб, ҳамма гапни унга айтиб қўяман. Бунақа иш учун йўқ демаса керак. Агар жуда бўлмаса, Исо алайҳиссалом билан биби Марьямни ўртага соламан,— деди яна шўхлиги тугиб Петька, телпагини бошига бостириб кияр экан.

— Шошма, Петруха. Сенга бошқа иш бор. Момонинг олдига ўзим бораман. Баҳорда бир пуд ун қарз бўлиб қолгандим. Бир йўла шуниям обориб бераман.

— Майли, ҳамонки ишингиз бор экан, сиз айтгандай бўла қолсин, Степан амаки. Кечқурун яна кириб ўтаман,— рози бўлди Петька ва Машага қараб қувлик билан кўз қисиб қўйди-да, шоша-пиша чиқиб кетди.

3

Зимистон тун ва қор қуюни орасидан Катя дераза ортида ким уймалашаётганини сира илғай олмади. У ўз халоскорининг қўлини тезроқ қисишни истарди-ю, аммо аксига олгандай кесаки ҳадеганда жойидан қўзгалавермади.

— Ҳой, ойимқиз, кесакини муштинг билан бир уриб юбор,— деди Катяга дераза ортидаги одам қутуриб ҳуштак чалаётган шамолнинг ичидан.

Катя тўқиллатишини биров эшитиб қолишидан қўрқиб, кесакига иккала қўлини қўйиб итарган эди. Шу заҳоти юзига совуқ шамол урилиб, қор заррачалари қадалди. Кесаки осонгина жойидан кўчиб, Катя ҳам халоскорининг ким эканлигини билиб олди.

— Саломлар бўлсин, оймқиз. Бу мен, Петька Скобелькинман. Шеърингиз нақ юрагимга жо бўлиб қолди... Қани, қўлингиз бергин-да, тўғри менга қараб сакра. Тезроқ бўл, имиллашга вақт йўқ. Эшитяпсанми, итлар бизни сезиб қолишди...

Чиндан ҳам урядник Феофаннинг устига хода ташлаб, похол солинган ва баланд девор билан ўраб олинган ҳовлисида қутуриб ит акилларди.

Уйга бостириб кирган шамолдан уйғониб кетган товуқлар каталакда безовта бўлиб қақағлаб бошлашди.

Катя Дунянинг калта пўстинини миҳга илиб йиртганича деразадан ошиб тушди. Шу заҳоти шамол уни гандираклатиб юборди-ю, қиз совуқ ҳаводан нафаси қайтиб, қор устига қулади. Петька пайсалланиб ўтирмади, кесакини бир зумда жойига ўрнатди-да, миҳларни эски ҳолига келтириб, қайириб қўйди.

— Қани, оймқиз, оёғингни қўлингга ол энди!— дея қичқирди у нақ Катянинг қулоғига ва унинг қўлидан ушлаб тортиб кетди.— Момоникига яшириб қўяман сени. Тушундингми, йўқми? Момоникига!

Петька Катяни аяб ўтирмади. Қиз Момонинг полизида йиқилиб тушиб, қор ичида уймалашиб қолган эди, уни яхшилаб сўкиб ҳам берди:

— Мунча сигирга ўхшаб қумалайсан, жин урсин!

Петька Катяни ўрнидан турғизиб, унга елкасини тутди.

— Бўйнимдан ушла. Опичлаб оламан.

Катя ўзи юрмоқчи бўлиб олдинга интилган эди, яна қоқилиб йиқилиб тушди. Петьканинг жони чиқиб кетди:

— Кимга айтяпман, опичиб ол!

Энди Катя, гарчи йигитнинг орқасига опичишдан уялаётган бўлса-да, Петьканинг гапини икки қилолмади.

— Мана бу бошқа гап, мана энди тезроқ етиб ола-миз... Бу дейман, оймқиз, кўринишингдан унча озғин бўлмасангам энгилгина, юмшоққина экансан,— дея мингиллаб борарди Петька қор босган жўякларга қо-

қила-қоқила полизни кесиб ўтар экан. У қўлларини орқасига қилиб, Катянинг икки сонидан тутганича уни худди қоп орқалагандек ортмоқлаб борарди.

Катя йнгитнинг забардаст елкасини қўйиб юбориб, ерга сирғалиб тушмоқчи бўлган эди, Петька яна ўш-кириб берди:

— Қимирлама! Кўрмаяпсанми, урядник уйида чирогини ёқди. Сезиб қолди, лаънати!

Улар Момонинг баланд девор билан ўралган ҳовлисига кириб олишгач, Петька ўзи Катяни ерга туширди. Бу ерда шамолнинг хуружи анча пастроқ эди: у ҳуштак чалганича тепадан учиб ўтарди-ю, аммо гир айлана қилиб қурилган деворлар бу ерда унинг кучини анча кесиб қўярди.

— Уф-ф, терлаб кетдим,— деди Петька ва енги билан тер ҳамда эриган қордан ҳўл бўлиб кетган юзини артди.

— Мени кўп койийверма, хўпми,— деди гуноҳкор оҳангда Катя.

— Нима, сени койидимми ҳали?! Шаҳарликсанда, ўрганмагансан.

Петька тўхтаган жойида катта оғзини очиб, учиб юрган қор заррачаларини ютганича ҳансираб турарди.

— Ана энди худосидан ҳам қўрқмаймиз!— дея кулиб юборди ниҳоят Петька ва Катянинг қоронғида ўтдай чақнаб турган кўзларига тикилди.— Қалай, ойимқиз, нафасингни хиёл ростлаб олдингми?

— Менга нима бўпти? Мени опичиб келдинг-ку,— деди жилмайиб Катя.

— Қани юр, уйга кирайлик. Кампир ҳойнаҳой ухламай бизни кутиб ўтирган бўлса керак.

— Бўпти, юр.

— Энди буёғига шифтнинг тирқишига яширинган кўршапалакдек қимир этмай ўтирасан, ойимқиз. Ҳаммаси тинчиб қолганидан кейин хабар қиламиз. Урядник билан оқсоқолнинг роса жони чиқадиган бўлдида! Ўзлариниям, бошқаларниям соқолини юлишадими энди! Кўз кўриб, қулоқ эшитган гап бўлдимми? Ойимқизни нақ тумшуклари тагидан опқочиб кетишди-я!

Энди бутунлай нафасини ростлаб олган Петьканинг димоғи шу қадар чоғ бўлиб кетган эдики, Катянинг юраги орқасига тортиб кетди: унинг чапанлиги бирор фалокатга гирифтор қилмаса гўрга эди.

«У мени деб, менинг озодлигим учун эмас, балким урядник билан оқсоқол устидан кулмоқ учун таваккал қилган», деб ўйлади Катя. Унинг дилига ғулғула тушиб, юраги сиқилди. «Йўғ-е, ишончли йигит у, панд бермайди. Бир оз шўхроқ, холос», дея таскин берди унга ички бир товуш.

4

— Степанида буви, меҳмонни кутиб олинг!— деди баланд товуш билан Петька. Момонинг қоронғи уйи эшигини очар экан.

Шу заҳоти юқори томондан кампирнинг ямланиб гапирган овози эшитилди:

— Уни печнинг рафига чиқариб юбор, ўғлим. Роса совқотгандир ўзиям.

Дастлаб Катянинг кўзи ҳеч нимани илғай олмади. Қиз на тепасидан кампирнинг товуши эшитилаётган печкани, на ўзи чиқиб олиши лозим бўлган рафни, на бурчакда турган каравотни, на иконалар тагига суриб қўйилган столни кўра олди.

У бир томонга қараб юрган эди, тиззасини ёғоч челака уриб олди-да, чўчиб тўхтади. Калта пўстинининг этагига илиниб қолган тунука ёғлоғи тун сукунатида даранг-дурунг қилиб, полга учиб тушди.

— Бу дейман, ойимқиз, кўзи очилмаган кучук болага ўхшар экансанми?— дея илжайди Петька.

У Катянинг қўлидан тутиб, печка олдига бошлаб борди.

— Пийманг билан калта пўстинни ечиб ташлагинда, пиллапочага оёгингни қўй. Ўзим чиқариб қўяман.

Катя ечинди-ю, аммо пиллапочани ҳам, рафни ҳам кўзи илғамай тураверди.

— Мана бу ерга чиқ,— Петька унинг оёгини ушлаб, пиллапочага қўйди.— Энди рафнинг четини ушла.

Катя рафнинг зиҳини пайпаслаб топди-да, унга осилди. Петька унинг ортидан тутиб, юқори кўтарди:

— Чиқавер.

Катя ниҳоят юқори кўтарилиб, олдин бир оёгини, кейин иккинчи оёгини рафнинг устига чиқарди.

— Бу дейман, ойимқиз, қўймучинг ҳам худди ётиққа ўхшаш юмшоқ экан,— дея хохолади Петька.—

Хўп, омон бўлинглар. Меҳмонни эҳтиёт қилинг, Степанида буви.

Эшик шарақлаб ёпилиб Петька ғойиб бўлди. Уй ичи жимжит бўлиб қолди. Катянинг қулоғига бўроннинг ҳуштагию кампирнинг аста хўрсиниши эшитилиб турарди.

— Бошпана берганингиз учун раҳмат сизга, буви-жон,— дея шивирлади Катя Степанида Семеновна унинг гапини эшитишига умид қилмай. Аммо жуда жексалигига қарамай, кампирнинг қулоғи яхши эшитарди.

— Сен, қизим, қўрқмай, бемалол гапиравер. Уйда ҳеч ким йўқ,— деди кампир.

— Ҳали уйда ёлғиз ўзингиз яшайсизми?— деди ажабланиб Катя, Момо ҳақида Татьяна Никаноровна айтиб берган гапларни эслар экан.

— Бу дунёда ёлғиз яшайдан худо сақласин. Икки набирам ва қизим мен билан бирга туришади. Заречная бўлисига дон янчишга кетишган. У ердаги хуторларда бадавлат одамлар яшайди. Уларнинг дон-дуниям, мол-ҳолиям бизникига қараганда анча кўп. Уларнинг ери серҳосил, ўтлоғи ҳам катта. Болаларим, бошқа бўлисларнинг одамлари ёпирилиб келишидан олдинроқ борайлик, деб шошилишди. Ҳозир одамлар, қизим, бир бурда нон деб бир-бирининг гўштини итдай ғажишади. Жигилдон қуриб кетгур шунга мажбур қиларкан.

Степанида Семеновна хўрсиниб қўйди-да, шивирлаб дуо ўқий бошлади.

Катя раф устида қулайроқ ўрнашиб олиб, жимиб қолди. Унинг совуқда қотиб қолган калта пўстини ҳали исиб улгурмаганди. Қиз уни лўлаболишга ўхшатиб ўради-да, боши тагига қўйди. Бу ер иссиқ бўлиб, явшон, лой совуқ ва кигизнинг ҳиди келиб турарди.

— Сен ухлайвер, қизим, ухлайвер. Кечаси ётиб ўйла, эрталаб туриб сўйла, деган машойихлар,— деди кампир қандайдир бир кийимини шилдиратиб.

— Ухлашга уриниб кўраман, буви. Ўзингиз ҳам дам олинг.

Катя кампир эрталабни кутиб ўтирмай, ҳозирнинг ўзидаёқ уёқ-буёқдан сўраб-суриштириб қолмаса эди, дея хавфсираганди. Зеро, у бундай суҳбатга ҳозирлик кўриб ҳам қўймаганди. Ҳаммаси шу қадар тез, кўз

очиб юмгунча содир бўлдики, Катя ҳамон ўзини уряд-никнинг оғилхонасида эмас, Лукьяновканинг онахони Момонинг уйида эканлигига ақли бовар қилмай ётарди. Кампир, ҳамонки уни шундай бемаҳалда уйига киритишга рози бўлибдими, демак, уни сира ҳам тугиб бермайди. Катянинг ҳозирча уйқуси келмас, у ҳали кўп нарсалар тўғрисида ўйлаб, режа тузиб олмоғи лозим эди. Лекин қиз ўзи ўйлаганидан тезроқ ухлаб қолди. Ўзининг янги аҳволи тўғрисида мулоҳаза қилиб кўрди-да, Катя бор гапни очиқ-ойдин гапириб беришга аҳд қилиб қўйди. Тўғри, партия сирларини ошкор қилиб ўтирмайди, лекин ўз эътиқодини яширмайди ҳам. Шундай қарорга келгач, Катянинг кўнгли жойига тушди. У тиззаларини йиғиб гужанак бўлди-да, кафтини юзи остига қўйиб, дарров ухлаб қолди. Қиз ёш болалигиданоқ шундай қилиб ётишни яхши кўрарди.

Катя уйдаги ғовур-ғувур гаплардан уйғониб кетди. У калта пўстиндан бошини кўтариб қулоқ солди.

— Шундай шамол турганки, Степанида хола, нақ одамни учириб юборай дейди. Ҳеч нима кўринмайди. Девор ҳам кўринмай қолган. Унга урилиб кетишимга сал қолди,— деб ҳикоя қиларди сергап аёл.

— Эрталабгача тинмабдими, энди камида кечгача ув тортади,— деди кампир ва қўлидаги челақни шарақлатиб аёлга узатди.

— Шошмай тур, Анисьюшка; печканинг токчасидаги анави кувачада бир парча мой қолган эди. Сигир бечоранинг елини совуқда қотиб қолган бўлса керак,— деди Момо. Шундан сўнг Катя гап нима ҳақида кетаётганини тушуниб қолди: кампирнинг ўзи сигир соғишга ожизлик қилиб қолган экан, шунинг учун ҳам, афтидан, илгари келишиб қўйилган қўшни хотин келибди.

Аёл уйга кам деганда ярим соатдан сўнг қайтиб келди. Хона ичи ёриша бошлаган эди. Катя рафни пана қилиб турган парданинг четини хиёл очган эди, Момо билан эғнига калта пўстин кийган баланд бўйли бир аёлни кўрди. Улар ўзаро аста гаплашишганича сутни хурмачаларга қўйиб чиқишмоқда эди.

— Сигир билан қўйларга ем бериб қўйдим, Степанида хола. Пешинда охурга яна ем ташларсиз, энди кечқурун келаман.

— Жуда яхши, Анисьюшка. Илойим умринг узоқ бўлсин. Бугун нима иш қилмоқчисан?

— Дўкончиникида дон янчамиз. Яхшиям бўрон тургунча ғарамларни бостирма тагига ташиб қўйган эканмиз. Янчишга дон бор.

— Қишлоқда нима гап, Анисьюшка, одамлар нима дейишяпти?

— Ҳамма анави шаҳарлик семиз хонимни қарғаяпти, ёшига эса жуда ачинишяпти. Нима, йиғинда нотўғри гапирдимми? Ҳақиқатни айтди! Мужиклар оқсоқол билан урядникка тишларини қайраб юришибди. Менинг Демьянимни айтмайсизми? Яримта жони қолган: битта қўлию битта оёғи бор. Ҳатто ўшаям уларнинг гўрига гишт қалаяпти! Ҳали фронтовиклар кўпроқ йиғилайлик, биз бу бошлиқларни тезда фортификация қилиб қўямиз, дейди... Худди шунақа: фортификациямиш.

— Уни қара-я! Нима дегани экан бу?

— Улар бор эди — энди йўқ бўлади, дейди! Уларнинг ўрнига ўзимизнинг камбағаллардан, эртаю кеч бўйнига бўйинтуруқ илиб, меҳнат қиладиган мужиклардан қўямиз, дейди...

— Гапимга ишонавер. Анисьюшка, айтганларини қилишади, кейин уларни ҳеч ким жазолай олмайди. Халқ билан ҳазиллашиб бўлмайди.

— Вой, секинроқ айтасизми, халқ билан ҳазиллашиб бўларканми! Одамлар бир ишни қиламан деса — айтганни қилади, — дея кампирнинг фикрига қўшилди Анисьюшка ва кетишга шошила бошлади. — Хўп, мен кетдим, Степанида хола. Кечқурунгача хайр. Сигир билан қўйларнинг олдига пичан ташлашни унутманг.

— Эсимда, Анисьюшка, эсимда.

Анисьюшканинг қадам товушлари тингач, Катя овоз берди:

— Салом, Степанида Семеновна!

— Ҳа, уйғондингми, қизим?! Анисья уйғотиб юборган бўлса керак сени ҳойнаҳой. Жуда шанғиллаб гапиради. Эрига қаттиқ гапириб ўрганиб қолган-да, боёқиш. Эри урушдан майиб бўлиб келган. Бир қўл, бир оёғи йўқлиги етмагандай қулогиям том битган. Снаряд тагига қолиб кетган экан. Айтишларича, ер таги-

дан аранг кавлаб олишганмиш. Қалай ухладинг? Отананг нима деб исм қўйишган, билолмадим?

— Исмин Катя. Яхши ухладим, Степанида Семеновна.

— Ундай бўлса, тура қол ўрнингдан, Катя. Фақат остонага чиқиб қараб кўрай-чи, атрофда биронта галамис айланиб юрмаганмикин. Гарчи бунақа об-ҳавода бировнинг кўчага чиқиши қийин бўлса-да, ҳар қалай...

Бироқ Степанида Семеновна остонага чиқишга улгурмади: даҳлизда тапир-тупур эшитилди-ю, эшикланг очилиб, уйга энтикканича Анисьюшка югуриб кирди.

— Степанида хола, дунёда нима гаплар бўлаётганини бир эшитинг-а?— деди шоша-пиша аёл.— Анави ёш қиз урядникнинг офилхонасидан қочиб кетибди. Феофан билан оқсоқол уни бутун қишлоқ бўйлаб излаб юришибди. Айтишларича, йиғинда гап сотган анави семиз балоҳўр ер тагидан бўлсаям қочоқни топишни буюрганмиш...

— Худога шукур, Анисьюшка, қизнинг қочиб кетгани яхши бўлибди. Ҳечам гуноҳи йўқ эди унинг,— деди Степанида Семеновна ва икона томон ўгирилди-да, чўқиниб олди.

— Худоё худовандо, фалокатдан сақлагин уни,— деди баланд овоз билан Анисьюшка ва учта бармоғини бирлаштириб кампирдан қолишмасликка ҳаракат қилганича чўқина кетди.

— У қандай қочиб кетгани тўғрисида гапиришмаяптими, Анисьюшка?— дея сўради кампир ҳамма гапни Катя ҳам эшитсин, деган хаёлда рафнинг тагига бориб турар экан.

— Бўлмасам-чи, Степанида хола, гапиришяпти. Нақ мўъжизанинг ўзгинаси! Эрталаб азонда Феофан унга овқат олиб борибди. Қулфни очиб, ичкарига кирсаймиш, у ерда ҳеч ким йўқ эмиш. У дераза олдига борса — у бус-бутун турганмиш. Печнинг рафига қарабди — у ер ҳам бўм-бўш эмиш. Шифтнинг тахталарини уриб кўрибди — ҳаммаси жойида эмиш. Кўчага югуриб чиқибди: дераза кузда миҳланган кўйи қандоқ бўлса, шундоқ турганмиш. Ҳеч қандай из кўринмасмиш. Теварак-атрофни икки газ қор қоплаган экан. Қиз эса ғойиб бўлибди-қўйибди! Одамларнинг

айтишича, Феофан нуқул: «Жодугар экан ўша қиз! Ўлай агар, жодугар! Мўркондан учиб кетган!»— деб юрганмиш.

Степанида Семеновна бош чайқади-да, ёзгириб деди:

— Жодугармиш... Аҳмоқ экан ўша Феофан. Балким у қизни яратган эгамнинг ўзи паноҳига олгандир. Бунга нима дейди у?

— Ҳа, рост айтдингиз, Степанида хола,— дея унинг гапига қўшилди аёл ва тезроқ дон янчишга бориши кераклигидан афсусланиб, эшик ортида ғойиб бўлди.

— Эшитдингми, қизим, урядник сени нима деб атаганини?— дея илжайиб сўради кампир.— Оббо аблаҳ-ей, оббо ҳаромхўр-ей!..

— Эшитдим!— деди қувноқ оҳангда Катя ва рафдан пастга тушди.

— Ҳар қалай, эҳтиёт бўл, қизим. Энди улар ҳаммаёқни: уйларниям, пичанхоналарниям, ҳаммомларниям битта қолдирмай тинтиб чиқишади. Бундай бўронда қишлоқдан чиқиб кетишнинг иложи йўқлигини тушунишади, қуриб кетгурлар.

— Сизникига ҳам келишлари мумкинми?

— Мумкин. Лекин сен қўрқма. Ҳозир нонушта қилиб олгин-да, яна рафга чиқиб ёт. Печкадан сени жун тиқилган қоп билан тўсиб қўяман, бу четига эса ўзим ётаман. Фақат уларнинг дарвозадан кириб келишларини эшитмай қолмасак бўлгани, ундай десам дарвозамиз шунақа ғичирлайдики—бир чақирим наридан ҳам эшитилади.

Катя ҳовлига чиқди-да, бир оздан сўнг эти жунжикиб қайтди:

— Бўронни қаранг-а! Тундагидан ҳам авжига чиқибди!

У тос устида ювиниб олди ва столга келиб ўтирди. Кампир унинг олдига сопол кружкада сут ва понасимон қилиб кесилган жавдар нонни суриб қўйди-да, ўзига ҳам худди шундай кружка ва худди шундай нон бурдасини олди. Фақат унинг кружкасида сув бор эди. Катя кампирнинг олдига уялиб кетди. «Ўзи ичмай, охирги сутини менга қуйиб берибди», дея хаёлидан ўтказди у.

— Менга кўп қуйиб юборибсиз, Степанида Семе-

новна. Келинг, ўзингизгаям озгина қўйиб берай,— дея таклиф қилди қиз кружкасини қўлига олар экан.

— Сут бор, қизим. Шунчаки бугун менинг рўза тутадиган куним,— деди Катяни тинчитиб кампир.— Сен олавер, менга қарама. Менинг ёшимда мана мунча овқат ҳам бўлаверади!— Кампир тириш қўлини олдинга чўзиб, қийшайиб қолган жинжалогининг учини кўрсатди.

Катя бирпасда нонини еб, сутни ичди-да, раф томон юрди.

— Агар жуда зерикиб кетсанг, яна пастга тушинг мумкин. Мен ҳозирча уйни сал-пал йиғиштириб қўяман,— деди кампир.

— Ёрдамим керак эмасми, Степанида Семеновна?— дея сўради Катя дилида бирор иш билан машгул бўлишни истаб.

— Ўзим эплайман, қизим. Шошадиган жойим йўқ. Сен ҳар қалай рафга чиқавер. Худо кўрсатмасин, келиб қолишлари мумкин. Бу ерда ҳеч нима қолдирмадингми?— Кампир атрофга қараб чиқди.

— Калта пўстиндан бошқа ҳамма кийимим эгнимда, бувижон. У эса рафда қолган.

Катя этагини липиллатди-ю, рафнинг ичкарисига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. У қимир этмай ғужанак бўлганича бўрбнинг ҳуштагига қулоқ солиб ётарди. «Мени бундай озод қилишни ким ўйлаб топдийкин? Машами? Тимофейми? Петьками? Эҳтимол, Лукьяновнинг ўзидир? Лекин ким топган бўлсаям, яхши ўйлаб топибди!.. Агар бу ерда қўлга тушиб қолмасам, Томскка етиб оламан, у ерда эса, балким Ваняни ҳам учратарман».

— Ухламаяпсанми, қизим?— дея эшитилди бирдан Степанида Семеновнанинг овози. У тирмашиб рафга чиқиб келмоқда эди.

Катя унинг қўлидан ушлаб торта бошлади.

— Чиқиб оламан, қизим, биринчи марта эмас.

Кампир рафнинг шундоқ четига, деярли Катянинг ёнига чўзилди.

— Ҳозир келишади,— деди у ишонч билан гўё кўринмас бир одам унга бу тўғрида хабар қилгандек.

— Қаёқдан биласиз?— дея сўради Катя.

— Вақти бўлди.

Улар индамай ётишди. Катя, дарвоза гичирлама-

яптимикин, кираверишдаги зинамолдан урядник билан оқсоқол чиқиб келишмаяптимикин, деган хаёлда қулоғини динг қилиб ётди. Бироқ ҳовлидан ҳеч қандай гичирлаш товуши эшитилмади. Девор остида шамол ҳамон ҳуштак чалар, қизнинг ёнида эса ўпкаси хиёл шиғиллаб Степанида Семеновна нафас оларди.

— Турмушга чиққанмисан, қизим? — деб оҳистагина сўради кампир.

— Турмушга чиқишга улгурганим йўқ ҳали, бувижон. Хаётимнинг ўзи шунақа...

— Хаёт қанақа бўлмасин, эрга тегиш керак. Парвардигорнинг ўзи бизни шунга яратган.

— Дуч келган одамга тегиб кетаверишга қўрқаркан киши, кўнгилга ёқадиганини эса ҳали учратганим йўқ.

— Сен кўнгилга ёқадиганини тезроқ қидириб топ, қизим. Умр бўйи бегона одамлар ичида яшаш — кони азоб. Ўзимнинг бошимдан ўтган. Яратган эгам пешонамга икки марта эрга тегишни ёзган экан. Биринчиси ўлганида уч бола билан бева қолгандим... Хўш, аввалига қийин бўлди-ю, лекин ҳар қалай ўзимни эркин ҳис эта бошладим. Худди юрагим кишандан қутулгандек бўлди. Ун саккиз йил бева бўлиб яшадим. Жамоодаям, даладаям эркаклар билан баробар ишладим! Қирқ икки ёшимда эса яна эрга тегдим. Иккинчи эрим қазо қилганида эса, — у билан бор-йўғи саккиз йил бирга яшадик, — ёруғ дунё кўзимга қоронғи кўриниб кетди. Бўлмасам, уни доим ҳам хушфеъл, мулойим деб бўлмасди. Баъзан дўппослаб ҳам турарди...

— Вой, нималар деяпсиз?! Нима сабабдан дўппосларди? — Кампирнинг гапларидан ҳайратга тушган Катя тирсагига таяниб бошини кўтарди.

— Ҳеч қандай сабабсиз, қизим. Шунақа ривоят бор: эридан мушт еб турса, хотин киши ёшарармиш.

— Ривоят эмас, хурофот бу, Степанида Семеновна! — деди жаҳли чиқиб Катя.

— Унчалик эмас, қизим, — дея хотиржамгина эътироз билдирди кампир. — Ўзимдаям, бошқа хотинлардаям кўрганман: кўкарган жойлар тузалиб кетади, лекин руҳинг енгиллашгандай, аъзойи баданинг кучга тўлиб, ёшаргандай бўлади...

— Нималар деяпсиз, Степанида Семеновна?! Қал-

таклашга йўл қўйиб бўларканми! Бу ваҳшийлик-ку ахир!

— Нима десанг деяверу, лекин мен сидқидилдан гапиряпман,— деди комил ишонч билан кампир.

Катя қулоқларига ишонмади. «Ё тавба, жаҳолат нақадар чуқур илдиз отиб кетганини қаранг!.. Келиб-келиб бу гапни яна бутун қишлоқни икки оғиз сўз билан тинчита оладиган оқила бир кампир айтяпти-я... У ҳолда қисмат қисти-бастига олган бошқа деҳқон хотинлардан нимани кутиш керак?!»

— Кўнглингга ёқадиганини топганингда эса, қизим, юрагингнинг ўзи сенга, мана шу, деб белги беради. Бошқасини сира хоҳламай қолади у,— деди Степанида Семеновна кутилмаган меҳмон қизнинг бундай жўшқин эътироз билдиришига сира парво қилмай.

Бирдан дарвоза гичирлади-ю, зинапоянинг тахталари қисирлаб, эшик ланг очилди ва уйга ғувиллаб совуқ ҳаво кирди. Катя чакка томирлари ўйнаб, юраги дук-дук урганича гужанак бўлиб олди. «Урядник!» — дея хаёлидан ўтказди у. Аммо эшик шарақлаб ёпилди-ю, кимдир уйнинг ўртасига югуриб келиб, ўзини ерга ташлади ва Катя Петька Скобелькиннинг қотиб-қотиб қулишини эшитди.

— Ойимқиз, ҳой ойимқиз, маълум бўлишича, сени бўрилар еб кетишибди!— Петька кулгининг зўридан нафаси оғзига тикилиб полда уёқдан-буёққа думаларди.— Степанида буви, қўрқманг, келишмайди. Қўрққанларидан иштонларини булғатиб ўтиришибди. Анови семиз хоним ҳам тагини ҳўл қилиб қўйган бўлса керак...

Степанида Семеновна рафнинг четидан бошини чиқарди, Катя эса пардани кўтарди.

— Нима гап бўлди, ўғлим? Қани, гапир,— дея жиддий оҳангда буюрди кампир.

Петька яна бир-икки марта умбалоқ ошди-да, кейин тиззалаб туриб, кула-кула ҳикоя қила бошлади:

— Урядник дод-вой солган заҳоти дарров олдида пайдо бўлдим. У оқсоқолни чақирди-да, уйларни тинтиб, қочоқ қизни топиш учун мужиклардан йиғиб келишни буюрди. Менинг ҳам қўлимга курак тутқазди. «Биз билан юриб, олдимизда қорни кураб борасан, тўнка». «Сал оғзиларига қараб гапирсалар бўларди. Икковимиздан қай биримиз тўнка эканлигини кўра-

миз ҳали». Мен шундай деб ўйладим, албатта, лекин бирор сўз айтишга журъат этмадим. Йўлга тушдик. У худди қутурган итдек олдинга ташланади, югуравериб нафаси тиқилган айғирга ўхшаб хириллайди денг. «Жодугар экан ўша қиз! Мўркондан учиб кетибди!» — деб қичқиради нуқул сиз ҳақингизда, ойимқиз. Ўзи бўлса дам у уйга, дам бу уйга югуриб киради, жиннига ўхшаб омборлар, ҳаммомларни титкилайди.

Юқори кўчани тинтиб чиқдик, қуйи кўчага эса торкўчадан ўтиш керак. Бу ерда, денг, бўрон шу қадар кучли эдики, нақ учириб юборай дерди! Лекин сурғалиб кетавердик. Мужиклар урядник билан оқсоқолни авра-астарини ағдариб сўкиб боришарди. У қанжиқлар бўлса, худди оғизларига толқон солиб олгандек, чурқ этиб оғиз очипмайди. Кун ёриша бошлаган эди. Бундай қарасам олдинда бир нарса дўмпайиб турибди. Уни курак билан туртдим. Қор ичида бир парча пўстак ётарди. Ҳамма тўхтаб, ўша пўстакнинг тепасига йиғилди. «Қаёқдан келиб қолибди бу ерга пўстак?» — дея сўрашади бир-бирларидан. Оқсоқол бўлса худди қўйга ўхшаб маърай бошлади: «Ҳалиги, анув, балким уни, нақа, бўрилар еб кетгандир». Мужиклар денг ҳатто кўкариб кетишди ва урядникни сўка бошлашди: «Сен лаънати, туппа-тузук одамни ваҳший ҳайвонларга ем қилдингми ҳали! Ахир бу унинг калта пўстинининг парчаси-ку. Бунинг учун у дунёю бу дунё ҳеч ким кечирмайди сени!» Урядник тили калимага келмай шалвираб тураверди. Оқсоқол бўлса ундан ҳам баттар қўрқиб кетди. Қорни чунонам қулдурай бошладики, шамол ҳам унинг олдида ип ечолмай қолди. Тўғри ўша даланинг ўртасида иштонини ечиб, чўнқайди: «Кечирасизлар, мужиклар, ҳалиги, нақа, жа қистаб қолди», дейди. Мужиклар бўлса уни: «Хў қорнинг ёрилиб ўл, аблаҳ, қотил!» — дея сўкишди. Тимка сал нарироққа юрди-да, қўлтиқтаёғи билан қор уюмини очиб кўрди, у ерда бўлса бир пой пийма ётибди. Ана шундан кейин барча учун ҳамма гап аён бўлди-қўйди: ойимқиз, афтидан, тракт бўйлаб қочмоқчи бўлган, бўрилар эса, худди кутиб тургандек уни тилка-пора қилишган, суяги ва кийим-бошини даланинг ҳар тарафига қараб сургаб кетишган. Энди уларни қаердан ҳам топиб бўларди! Баҳор келиб, қор эригандан кейин кўринмаса мабодо. Шундан сўнг му-

жиклар чунонам ғазабга келишдики, асти қўяверасиз. Урядник билан оқсоқолнинг куни битди, деб ҳам ўйладим. «Гувоҳларни нариги дунёдан қидиринг,— деб бақаришди улар,— сизларга хизмат қиладиган аҳмоқ йўқ!» Кейин ҳаммалари уй-уйига тарқалиб кетишди. Мен ҳам куракни елкамга ташлаб, жуфтакни ростладим. Ортимдан Тимка етиб олди, қотиб-қотиб кулганидан нуқул елкаси учади денг. Мени роса мақтади. «Баракалла, Петька! Қойиллатдинг!»— деди. Бу ҳийланинг ҳаммасини мен ўйлаб топгандим-да, ойимқиз!

Катя Петька Скобелькиннинг ҳикоясини рафнинг четидан гавдасини нақ белигача чиқариб тинглади. У бўрон авжига чиқиб турган пайтда, азонлаб содир бўлган барча воқеаларни яққол тасаввур қилди. Унинг аввал ташвиш сезилиб турган жиддий юзи бир зумда ёришиб, хандон ташлаб кула бошлади.

— Сен, Петя, ажойиб йигит экансан! Баттар бўлишсин! Биз ҳали бундан ҳам зўрроқ гапларни ўйлаб топамиз!

— Ҳазилга уста экансан, ўғлим,— кулгисини яширмай деди Степанида Семеновна.— Уларни бошлаб лақиллатибсан. Қилмиш-қидирмиш. Фақат ўзларини ўнглаб олишгач, янаям ёвузроқ бўлиб кетишади. Уларни энди умрбод босиб олдим, деб хомтама бўлма.

Кампирнинг тўғри гаплари шу дамда хавф-хатарни бутунлай унутиб қўйган Петька билан Катяни бирмунча ҳушларига келтирди.

— Қўрқитманг мени, Момо! Бир зўр берсам, шунақа нрсани ўйлаб топаманки, бутун дунёнинг оғзи очилиб қолади!— дея мақтанди Петька. Йигитнинг овозидан у ўз кучига сира ҳам шубҳа қилмаслиги сезилиб турарди.

— Петь, бўрон тинай демаяптими?— сўради Катя, ўзича: «Луқьяновкадан тезроқ чиқиб кетишим керак. Кампирнинг огоҳлантириши бежиз эмас», деб хаёлидан ўтказар экан.

— Ҳеч тинадиган сиёқи йўқ, ойимқиз! Андрон бувамнинг айтишича, бўрон яна икки кун давом этармиш — суягидан билади у.

— Сен кўз-қулоқ бўлиб юр, ўғлим. Бирор гап бўлса, дарров белги бер,— деди кампир Петьканинг сак-

раб туриб, қулоқчинини бошига бостириб кийганини кўриб.

— Бўлмасам-чи, Момо! Мен умрим бино бўлиб бировага панд берган йигит эмасман!

5

Қош қорайганда яна Анисьюшка келди-да, челақни олиб, сигир соққани чиқиб кетди. У юмушни бажариб, уйига жўнаган заҳоти зинапоё дупурлаб, остонада Лукьянов пайдо бўлди.

— Салом, Степанида Семеновна, салом, Катя!— деди у бир зумда уйга кўз югуртириб чиққач.

Кампир стол ёнида алланима тўқиб ўтирган эди. У Лукьяновни кўриб ўрнидан турди-да, очиқ юз билан саломлашди. Катя Машанинг отасини овозидан таниб, рафнинг пардасини очди.

— Вой, сизмисиз! Салом, Степан Димитрич!

— Петъканинг ҳийласи узоққа бормади, Катя,— деди шоша-пиша Лукьянов.— Лаънатилар ёлғонни билиб қолишди. Қишлоқнинг икки четидан яна уймау-уй тинтиб чиқадиган бўлишди. Анави Затунайская шундай бўронда сенинг қочиб кетганингга ишонмапти. Хоҳ ўлигини, хоҳ тиригини топиб келасанлар, деб тиқилинч қиялпти...

— Нима қилиш керак, Степан Димитриевич? Энди уларнинг авахтасига тушгим келмай қолди,— деди хўрсиниб Катя.

— Шунинг учун ҳам келдим. Тунда тайгага кетишга тўғри келади. Бундай қорбўронда йўл юриш оғир, лекин ўзга чорамиз йўқ. Акс ҳолда, улар сени қўлга туширишади.

— Уни қаёққа олиб борасан, Степан? Кўчқинди қишлоққа эмасми?

— Йўқ, Степанида хола. Кўчқинди қишлоқниям тинтиб чиқишади. Окентий Свободнийникига япирмоқчиман уни. Икки-уч кун ўша ерда туради. Кейин яна кўрармиз.

— Яхши жой, фақат йўли жуда олис-да.

— Эрталабгача етиб оламиз, Степанида Семеновна.

— Сенинг уйинггаям боришдими?

— Ҳаммаёқни искаб чиқишди.

— Тпнтув ўтказишдимми? — дея сўради Катя Лихачевнинг қоғозларидан хавотир олиб.

— Ертўла билан омборга кириб чиқишди, ҳаммомни кўздан кечиришди. Улар билан жанжаллашдим. Бир-биримизга тишимизни гичирлатиб хайрлашдик.

— Анчадан буён бунақаси бўлмаган эди, Степан. Итобдан етти киши қочганида бир шундай бўлувди. Эсингдами?

— Бўлмасам-чи, эсимда! Ушандаям иккаламиз ёрдам бергандик уларга, Степанида хола. Чамамда, улар бир кун сизнинг ертўлангизда ўтиришган эди шеклли? Ушанда ҳам уларни Окентий Свободнийникига олиб кетган эдим... Хўп, Катя, кечқурун тайёр бўлиб тур. Чанғида юрганмисан?

— Озгина юрганман. Қишки таътилда ота-онам билан фин қишлоғига борганман, тепаликларда чанғи учганман.

— Хўп, яхши. Шай бўлиб тур.

Лукьянов чиқиб кетди. Кампир тўқиётган нарсасини бир четга қўйиб, кечки овқатга унади. Уй ичига қоронғи чўкди. Агар темир печканинг эшикчасидаги туйнуқлардан тарам-тарам бўлиб тушаётган шуъла бўлмаганида қайси бурчакнинг қаердалигини ҳам билмай қолиш мумкин эди. Аммо кампир уй ичида жуда чаққон ҳаракат қилар ва Катя баъзан унинг қай тарафдалигини ҳам сезмай қоларди. Ҳозиргина катта печнинг эшикчасини шақирлатиб турган бўлса, зум ўтмай худди уйнинг у чеккасидан бу чеккасига учиб ўтгандек, стол ёнида пайдо бўлиб идиш-товоқни тақирлата бошларди.

— Қани, пастга туш, қизим. Яхшилаб овқатланиб ол, узоқ йўл юрасан ҳали, — тақлиф қилди кампир. — Озгина ёғ асраб қўйган эдим, кейин қўрга кўмиб пиширилган картошкаям бор.

Катя рафдан пастга тушди-да, пайпаслаб бориб, столни топди ва курсига ўтирди.

— Уша Окентий деганлари қанақа одам ўзи, Степанида Семеновна?

Кампир жавоб беришга шошилмади. Афтидан, ўша Окентий Свободний дегани икки-уч оғиз сўз билан таърифлаб бериш мумкин бўлган унчалик оддий одам эмасдек кўринарди.

— Бир қарашда тушуниб бўлмайди унинг кимлигини. Худодан қайтган шаккокка ҳам ўхшайди, дарвишнамо девонага ҳам. Хуллас, ўзинг кўрасан,— деди мужмал қилиб кампир.

Чироқ ёқибшмай, бамайлихотир овқатланишди. Кампир нонушта устида етти маҳбуснинг қочиши тарихини эслаб кетди. Бу воқеа ўн тўртинчи йилнинг кузида содир бўлибди. Итоб қилинганлар Томскдан конлар томон кетишяётган экан. Улар урушга қарши чиққани учун жазога тортилган солдатлар, офицерлар ва ишчилардан иборат маҳбуслар экан. Тўда катта бўлиб, ундаги одамлар ҳам турли-туман экан. Улардан биронтаси ҳам беш йилдан камга каторга қилинмаган ва оғир жазога ҳукм этилган бўлса-да, гўё ҳеч нарса бўлмагандай ўйин-кулги, хурсандчилик қилиб боришаркан. Эрталабки йўқлама пайти алдов содир бўлади: йўқ одамлар ўрнига бошқа одамлар жавоб беришибди. Етти кишининг қочиб кетгани фақат йўлдагина ошкор бўлибди. Бунақа воқеалар илгари ҳам бўлиб тураркану, аммо бир-икки киши қочаркан. Бу ерда эса бир йўла етти киши қочибди.

Лукьяновкани, худди эски пўстинни титкилагандек, чок-чокигача тинтиб чиқишибди. Қочоқлар эса бу пайтда Момонинг полизидаги ертўлада жон сақлашибди. Ертўла эски бўлиб, қисман нураб ҳам тушган экан. Унинг атрофида одам бўйи келадиган каноп ўсиб ётаркан. Маҳбусларни канопзор ичидан қидириш ҳеч кимнинг ақлига келмабди. Тунда Лукьянов уларни Окентий Свободнийникига бошлаб борибди. У ердан эса маҳбуслар Томскка ўтиб кетишган экан.

— Энди, қизим, сенинг ҳам ўша йўлдан боришинга тўғри келади,— дея тугатди ўз ҳикоясини Степанида Семеновна.

Кечқурун алламаҳалда уйга яна шовқин-сурон билан Петька Скобелькин кириб келди.

— Хайрлашадиган фурсат келди, ойимқиз. Пичанхоналар ортида, ўрмон ёнида сени Степан амаки кутиб турибди. Унинг олдигача эса ўзим йўлбошловчи бўлман. Сени Лукьяновкадан сираям жўнатгим келмаяпти! Агар бирон нима кўнглингга ўтиришмаган бўлса, кечирасан, ойимқиз. Жоҳиллик қилиб бирор номаъқул гап айтиб юборган бўлсам, яна маъзур тутасан.— Петька бу сафар жиддий гапирмоқда эди, унинг тову-

шида одатдаги ҳазил-мазах сезилмасди. Бундан Катя ниҳоятда таъсирланиб кетди.

— Сен жоҳил эмассан, Петя, йўқ, йўқ! Сен садоқатли ўртоқсан! Кел, хайрлашув олдидан сени бир қучоқлай! — Катя Петьканинг пинжига кирди-да, унинг елкасига қоқди. Сўнгра кампирни қучоқлади. — Сизни Степанида Семеновна бекорга Момо деб аташмаган экан. Бошпана учун ҳам, меҳрибончилигингиз учун ҳам, панд-насиҳатларингиз учун ҳам катта раҳмат! Сизни умрбод эслаб юраман.

Кампир пиқиллаб йиғлаб Катянинг қўлига бир кесим нон тутқазди.

— Қўйнингга солиб ол, қизим. Йўлда тамадди қиларсан.

Улар зинапоядан пастга тушишган заҳоти Катянинг юзига қор қуюни урилди. Қизнинг кўзидан кўкимтир учқунлар сачрагандек бўлди. Катя гужанак бўлиб ўтириб қолди-да, қуюннинг янги зарбасини кута бошлади.

— Кўзингни рўмолинг билан тўсиб ол, ойимқиз, — дея маслаҳат берди Петька. Катя рўмолини нақ бурнининг устигача тортиб олиши билан бўроннинг янги хуружи қор заррачаларини унинг ёноқларига шу қадар қаттиқ урдик, қизнинг икки юзи кесилиб кетгандек бўлди. — Юзингни қўлинг билан пана қил. Мана бундай қилиб. — Шундай дея Петька юзини қўлқопи билан тўсди. Петьканинг маслаҳати қўл келди. Қуюннинг учинчи зарбасидан Катя ўзини ҳимоя қила олди.

Улар югуришганича кўчани кесиб ўтишди-да, торкўчадан музлаб қолган дарё соҳилига тушишди ва баланд жарликнинг тубидан юриб кетишди. Соҳил уларни бўроннинг зарбаларидан яхши ҳимоя қилиб турарди. Бир оздан сўнг олдинда қоп-қора бўлиб ўрмон кўринди. Унинг зимистон ва сирли кўрнинишидан Катянинг юраги узушиб кетди.

— Хўш, ойимқиз, бу ёғига энди қийналмаймиз, ўрмон бошланяпти. Бўрон пайтидаям у ер тинч бўлади, — деди орқасига ўгирилиб Петька. У гўё Катянинг шу топдаги руҳий аҳволини тушунгандек, қизга бегона ва ҳайбатли қора девор янглиғ кўринаётган бу ўрмонга нисбатан дилида кучли адоват ҳис этаётганини сезгандек эди.

Балки Катя ҳозир бутун вужудини қамраб олган

рухий тангликни бир оз юмшатиш учун ҳам Петьканинг гапига ишонган бўларди-ю, аммо йигит гапини тугатиши биланоқ улардан сал нарида даҳшатли қасир-қусур ва гумбурлаш эшитилиб, ер силкиниб кетди.

— Уҳў, дарахтларни синдиришини қара-я, лаънатининг!— дея сўкинди Петька, Катя бўлса қўрқиб кетганидан юраги орқасига тортиб кетиб бир неча дақиқа жойида тўхтаб қолди.

— Қўрқма, ойимқиз, Степан амаки сени плотуардан оборгандай етказиб қўяди,— деди Петька билимдонлигини намойиш қилиб.

Лукьянов эса уларни кутиб турган экан. У йўғон қарағай олдидан ярим қадам четлашди-да, деди:

— Буёққа кел, Катя, сен эсанг, Петро, изингга қайт! Эҳтиёт бўлиб кет!

— Кўнглинг тўқ бўлсин, Степан амаки!— дея қичқирди Петька ва хуруж қилиб турган бўронда ўзини қор қуюми ичига уриб кўздан гойиб бўлди.

— Қани, Катя, чангини ил. Уни оёғингга қандай боғлашни ўзим кўрсатаман,— деди Лукьянов тол бутаси орасидан чангини олар экан. Катя уларни қўлига олди-да, бу чангиларнинг бир вақтлар ўзи учган фин чангиларига мутлақо ўхшамаслигини кўриб, ҳайрон бўлди. Ушандаги чангилар ингичка ва узун бўлиб, уларнинг алоҳида оёқ қўядиган жойи ва боғичи бор эди. Булар эса, аксинча, калта ва кенг экан. Бунинг устига чангиларнинг тагига қаттиқ мўйна сирилганди.

— Бунақасида юрмаган эдим, Степан Димитрич,— деди гуноҳ қилган одамдек Катя ўртасига тасма тақилган ва олдинги учига тизимча боғланган енгилгина эгилувчан чангини пайпаслаб кўрар экан.

— Бу ерларда бошқачасида юриб бўлмайди, қолишимиз эса мумкин эмас. Оёғингни мана бу ерга қўй. Тасма билан боғлаб қўяман...

Катяга Лукьянов бу гапни ўпкалаб айтгандек туюлди. Қиз шоша-пиша чангилар устига турди-да, деди:

— Уриниб кўраман, балким эпларман ҳам.

— Одам қилган ишни одам қила олмайдами,— дея унга тасалли берди Лукьянов ва ишга киришди. Тасмаларни боғлар экан, у Катяга бу чангида қандай юриш керак эканлигини тушунтириб берди. Сўнгра бир минутга бута орқасида гойиб бўлди-да, у ердан оёғига чанги боғланган ҳолда қайтиб чиқди.

Улар йўлга тушишди. Қор қуюни ичида Лукьянов гоҳ худди жаҳаннамга қулаб тушгандек, бутунлай кўздан йўқолар, гоҳ қўл узатсанг етадиган масофада пайдо бўларди. Гарчи чангилар бутунлай бошқача бўлса-да, эски тажриба қўл келди. Катя бир чақирим юрар-юрмас анча мослашиб олди. Чангилар орқага сирпанмас эди: унинг тагига сирилган мўйнаннинг тескари ўсган жуни орқага силжишига йўл қўймасди. Бу нарса айниқса тепаликларга кўтарилишда қўл келарди. Чангилар кенг бўлгани туфайли улар қор устида яхши турар, ботиб кетмасди. Катя тезда Лукьянов берган чангиларнинг бошқа афзалликларини ҳам тушуниб олди. Агар улар узун бўлганида қалин чангалворда уёқдан-буёққа бурилиб бўлмай қоларди.

Бир-икки марта Катя чанғисининг учини синиб ётган шох-шабба тагига санчиб олди-ю, дарҳол хатосини англади: тизимчани тортиб туриш керак экан, шунда чанғининг учи кўтарилар ва қор остидаги майда-чуйда шох-шаббалар унинг йўлига ғов бўлолмай қоларкан. Катя яна бошқа бир нарсани ҳам тушуниб олди: тизимчалар мувозанат сақлашга ёрдам берар ва одамни бир марсмада ҳаракат қилдирааркан.

Баъзи жойларда Лукьянов тезликни оширар, шунда Катя унга аранг етиб юрарди, аммо бундай югуришдан сўнг овчи анча вақт қадамини секинлатиб юрар ва қиз нафасини ростлаб олишга улгурарди. Катянинг Лукьянов биладиган бир нарсадан хабари йўқ эди. Урмон ҳамма жойда ҳам бир хил эмасди. Баъзи жойларда дарахтлар қумлоқ устида ўсган эдики, одатда бундай дарахтларнинг илдизи ер юзалаб томир отган бўлади ва улар бўроннинг зарбаларидан осонгина очилиб қолиши мумкин. Лукьянов ўзини ҳам, Катяни ҳам ўйлаб, хавотирда эди. Тун қоронғисида, шамол ағдарган биронта дарахт тагида қолиб кетиш ҳеч гап эмасди. Тайгада ўқтин-ўқтин қасира-қусур эшитилиб турарди. Лукьянов йўлнинг энг хавфли қисмларини тезроқ ўтиб кетишга ҳаракат қиларди. Катя унинг чанғиси солаётган издан борар ва бу ҳол унинг юришини бирмунча осонлаштирар эди. У фақат бир нарса: ортда қолмаслик, йўлбошловчисини кўздан қочирмасликни ўйларди. Унинг чангилари издан қандайдир ўзидан-ўзи, осонгина сирпаниб борарди. Катя бирон марта ҳам издан четга чиқиб кетмади.

Жарликнинг тинчроқ бўлган тубида Лукьянов тўхтади-да, елкасида осиглиқ турган милтиғини тўғрилаб қўйди.

— Ана энди, Катя, манзилга етдик, деб ҳисоблайвер. Окентийнинг уйигача, нари борса, икки чақирим йўл қолди. Лекин яхши юрар экансан. Кутмагандим ҳатто. Чарчагандирсан-а?— Лукьянов тамаки халтасини олди-да, доим эҳтиёт-шарт ёнида олиб юрадиган трубкасига тамаки тика бошлади. Гарчи у тамакини қоғозга ўраб чекишни афзал кўрса-да, бундай шамолда ўрашнинг ўзи бўлмасди.

— Қанча йўл юрдик, Степан Димитрич?— дея сўради Катя бирдан қаттиқ чарчаганини ҳис этиб.

— Қишлоқдан мана шу жарликкача, менинг ҳисобимда, беш чақиримча келади. Айланасига катта йўлдан юрганда эса Лукьяновкадан Окентийнинг уйига қадар ўн беш чақирим бор.

— Шунча йўлни кесиб чиқдикми?!— деди ажабланиб Катя, кейин ўзича: «Икки чақиримгаю бир амаллаб етиб борарман, лекин узоқроқ юришга тўғри келганда, роса шарманда бўлардим!»— деб хаёлидан ўтказди.

Дам олишни Лукьянов чўзиб ўтирмади, трубкасини тутатди-да, деди:

— Тонг отмасдан қишлоққа қайтиб боришим керак. Қани, кетдик.

Катя оёғини аранг сургаб босарди. Унинг тиззалари майишиб-майишиб кетар, болдирлари қалтирарди. «Юр, юравер, энди оз қолди!»— дея ўзига хаёлан далда берарди Катя. Шундан сўнг бир зумда унинг кучига куч қўшилгандек бўлди-ю, қиз Лукьяновнинг ортидан сирпаниб кетди.

6

Бу ер, жарликнинг туби гўё ўзгача бир дунё эди. Шамол уларнинг боши узра аллақерда баландликда чийиллар, қуюни фақат жарликнинг яланғоч қовургаларинигина ялаб ўтарди. Улар осонгина юриб боришарди. Лукьянов чанғисини кескин буриб:

— Мана, Окентий Свободнийникига ҳам етиб келдик. Ҳозир эшигини тақиллатамиз,— деганида Катя ҳатто ажабланди ҳам.

Ўзидан йигирма қадамча нарида, қор босган ёш

қарағайлар орасида Катя икки деразали уйни кўрди. Уйнинг атрофида ҳовли уёқда турсин, ҳатто четан девор ҳам йўқ эди. Омборлар кўринмади. Йўловчиларнинг итлар ҳам акиллаб қарши олмади. Урмон қоронғи, осмон зимистон, ер даранғос қотган, тиқ этган товуш эшитилмасди.

Лукьянов мушти билан уриб деразани тақиллатди. Бирпас кутиб турди-да, яна тақиллата бошлади.

— Окентий тушмагур жуда қотиб ухлаб қолибдику! Миқ этмайди-я,— деб тўнғиллади у ромни муштаркан.

— Ҳой, ким у?! Киравер, эшик очиқ,— деган овоз эшитилди ичкаридан.

— Яхшимисан, Окентий! Бу мен, Степан Лукьяновман. Юр, Катя, ниҳоят хўжайин уйғонди.

Лукьянов билан Катя чанғиларни ечиб олишди-да, уйни айланиб ўтишди ва ичкари киришга ботинмай, эшик олдида тўхташди.

— Қаёққа ғойиб бўлди? Ё уйга кирди, ё қаёққадир кетди,— товуш чиқариб мулоҳаза юритарди Лукьянов.

— Киравер, Степан, киравер,— Окентий иккита катта қарағай ўртасида оқариб кўринаётган саржиндан бир қучоқ ўтин олиб келмоқда эди. Лукьянов ўзини четга олиб, эшикни очди-да, уй эгасини олдинга ўтказди.

Окентий жинчироқни ёқди. Катя уй ичига кўз югуртирди-да, сўнг Окентийнинг ўзига разм солди. Уй кенг-мўл бўлиб, ходаларни кўндаланг териб қурилган эди. Бу ерда лойдан қурилган печь, ёнига курси қўйилган стол, тахтадан ясалган чорпоя, уйнинг қоқ ўртасига қўйилган кичкина темир печкадан бўлак ҳеч нима йўқ эди. Тўғри, уйнинг деворларида, айниқса бурчакларда қандайдир гиёҳ боғламлари осиглиқ турарди.

Афтидан, уй эгаси ўтинни аямай ёқар экан. Катта печдан иссиқ ҳаво уфуриб турар, кичкина печкада ҳам қарағай палёнлар гуриллаб ёнарди. Лекин буларнинг барига Катя бир зумда кўз югуртириб чиқди, зеро, унинг нигоҳи Окентийнинг ўзига тушди-ю, қиз унга тикилиб қолди.

Шунда Катя Момонинг сўзларини эслади. «Унинг худодан қайтган шаккоклигиниям, дарвишнамо девоналигиниям билиб бўлмайди...» — деганди кампир.

Окентий паҳмоқ боши юм-юмалоқ, сийрак соқоли таралмаган, юзини ажин босган; бурни ҳам ғалати бўлган жиккаккина бир чол эди. Мана шундай озгин юз учун анчайин беўхшов бўлган буруннинг катталиги эмас, шакли кишини ҳайратга соларди. Икки кўз орасида баланд қаншардан бошланган ушбу бурун кутилмаганда ёноқлар томон кенгайиб кетиб япасқи тус олган бўлса-да, учи худди бутун дўнега қараб, қани, вўринг борми, дегандай виқор билан кўтарилиб турарди. Окентийга бир марта назар ташлаган одам, ўтакетган жанжалкаш, жиззаки бўлса керак, деб ўйларди. Лекин аслида унинг табииати қандай эканлигини Катя билмасди. Окентий калта пўстинини ечди-да, эгнида нақ тиззасига қадар тушадиган узун бўз кўйлак, кенг шалвор ва оёғида пийма билан Лукьяновни ичкарига таклиф қила бошлади. Катяга у гўё эътибор бермаётгандек эди.

— Ҳа, Степа, нега бемаҳалда ўрмонда санқиб юрибсан?— дея сўради Окентий пастгина чийилдоқ овоз билан.— Бунақа тақиллатишингдан қўрқиб ҳам кетишим мумкин эди.— У бошини кулгили тарзда сарак-сарак қилди-да, чўзиб кулди, қисилган питрак кўзлари катта очилиб жинчироқнинг шуъласида ялтираб кетди.

— Сенга айтсам, Окентий, зарурат мажбур қилди. Айбга буюрмайсан энди,— деди Лукьянов ва тезда калта мовут тужуркасини ечди-да, уни қалпоғи билан деворга қоқилган узун қозиққа осиб қўйди.

— Унинг учунми?— Окентий Катя томон бош ирғади.

— Илмоқ ташлашди,— деди лўндагина қилиб Лукьянов.

— Кийимингни еч, қизим. Манави курсига ўтиргин-да, дамингни ол,— деди Окентий Катяга биринчи бор қараб. Энди чол жиддий оҳангда киройи овоз билан гапирмоқда эди. Катя бу янги таниши товушини турли оҳангга сола билишини тушуниб қолди.

Катя чарчаганидан оёқда аранг турарди. У калта пўстинини Лукьяновнинг тужуркаси осиглиқ турган қозиққа осди-да, бажонидил курсига ўтириб, титраб турган қўлларини стол устига қўйди.

— Илтимос, Окентий, менга ёрдам бер. Қизимнинг дугонаси бир кун сеникида турсин-да, индинга кечқурун уни кўчкинди қишлоққа кузатиб қўй. Кейин у

тўғрида ҳеч кимга гапирма. Илмоқ ташлашди,— дея такрорлади Лукьянов бся айтган гапини.

— Падарига лаънат ўша илмоқ ташлаганинг!— дея хитоб қилди Окентий қатъий оҳангда ва яна чийиллаганича бидирлай кетди:— Кўпроқ турсаям майли, ейишига озиқ-овқат топилади... Кўчкинди қишлоқ-қача ҳам кузатиб қўяман. Нега кузатмас эканман...

— Бу йўл сенга синашта бўлиб қолган-ку.— Лукьянов Окентий билан кўз-уриштириб олди. Катя буни сезди-ю, Момонинг бир вақтлар Лукьянов қишлоқдан Окентийнинг олдига жўнатган маҳбуслар қағидаги ҳикоясини эслади. Эҳтимол, ўша маҳбуслар ҳам озодлик сари худди ана шу йўлдан боришгандир...

Окентий печнинг оғзидан унинг ичидаги қумғонни чиқарди, тахта жавондан заранг косани олиб столга қўйди. Сўнгра ўрага қўлини тикиб, ёғоч идишда асал ҳамда қайин пўстлоғидан ясалган нон идиш олди-да, йўлдан чарчаб келган меҳмонларни чойга таклиф қилди.

Катя жуда чанқаганди, лекин чанқоқниям уйқу босиб кетмоқда эди. У оғзини куйдириб, аччиқ дамланган бир товоқча чагани ичиб, истиҳола қилиб ўтирмай дангалига кўчди:

— Бирор жойга ётсам бўладими, буважон?

— Нега бўлмас экан? Жуда бўлади-да.— Чол печнинг рафидан шолчани олиб, бурчакка ташлади.— Мана бу ерга ётавер.

Катя қозиқдан калта пўстинини олиб, унга ўралди, шолчанинг бир четини қайириб ётди. У Лукьяновнинг кетганини ҳам, Окентийнинг жинчироқни ўчириб, рафга чиқиб ётганини ҳам сезгани йўқ. У ниҳоятда силласи қуриб қолдан тойган одамдай тош қотиб ухлаб қолди.

Катя жуда кеч уйғонди. Кунлар ёришиб кетган, қор ёпишиб қолганидан деразалар оппоқ оқариб турарди. Бўрон, чамаси, анча тиниб қолганди. Шамол энди деворга камроқ урилмоқда эди. Темир печдаги ўтин ёниб бўлганидан уй ичи анча совиб қолганди. Катя печкага ўтин ташлади. Чўғлар бутунлай ўчиб улгурмаганди, шунинг учун тарашани қайтадан ёқиб ўтиришга тўғри келмади.

Окентий қаергадир кетганди. Стол устида турган чойнак ҳам анча совиб қолибди. Чойнак ёнида брусника меваси солинган товоқча, қоқланган майда балиқ

ва бир бурда қотган нон турарди. Катя уй эгаси унинг уйғонишини кутиб тура олмагани ва шу билан бирга уни унутмаганини ҳам тушунди: егулик қолдириб кетибди-ку ахир. Бу билан бир кун бемалол яшаса бўларди.

Катя аввало ўзига қаради: тоғорага ювиниб, ҳафсала билан сочини таради. Қизнинг қизғиш-қўнғир сочлари шу қадар чигил бўлиб кетгандики, тароқ ундан аранг ўтарди. Мана, икки кундирки, сочи тароқ кўрмаганди. Момонинг уйдаги рафнинг усти тор бўлиб, бошини кўтарса, шифтга тегиб қоларди. Кеча эса, тайгадаги тунги сайрдан сўнг унинг соч тарайдиган ҳоли қолмаганди. Баданидан юққан тер ҳам фақат эрталабга яқин қуриди шекилли... Ювина туриб, Катя юзининг икки жойини шох тилиб юборганини пайқаб қолди. Ҳартугул, улар қотиб қолган ва энди оғримаётган эди.

Катя шошилмай, нонушта қилди. Олдинда ҳали бўш вақти жуда кўп бўлиб, нима биландир машғул бўлмоғи керак эди. Окентий қолдириб кетган егуликдан унга айниқса брусника ёқиб тушди: йирик-йирик, серсув, совуқда тобига етган бу мева жуда-жуда ширин ва хушбўй эди. Катя Окентий қолдирган овқатнинг барини еб бўлиб, товоқчанинг тагида қолган брусника шарбатини ҳўплаб ичиб қўйди. Сўнгра у уйни йиғиштиришга тушди. Полни супуриб, идиш-товоқни ювиб қўяр экан, қиз беихтиёр уй эгасини ўйлаб кетди. Анча кексайиб қолган бу одамнинг уйини унча қаровсиз деб ҳам бўлмасди. Столни, чамаси, иссиқ сув билан ювиб туришар экан, стол ёнидаги курсини эса қириб тозалашгани сезилиб турарди. Тўғри, бурчакларнинг у ер-бу ерида ўргимчак уяси осилиб турар, аммо хонада пашша зоти кўринмасди. Катя ҳайратга тушиб, кираверишдаги бурчакни кўздан кечирди: у ерда на икона, на крест, на шамчироқ кўринарди.

«Қанақа одам экан ўзи, бу Окентий? Динсизми? Даҳрийми? Ҳали келганида бир сўраб-суриштириш керак», — дея ўйларди Катя уйни йиғиштираркан.

Кун давомида қиз бир неча бор ташқарига чиқиб кўрди, лекин йигирма-ўттиз қадам юргач, тўхтаб қолаверди: олдинда қор уюм-уюм бўлиб ётар, ўрмон чангалзорга айланар, рўпарасидан кучли шамол урилиб турарди... Катя шоша-пиша иссиққина уйга қайтарди. У бўрон ув тортиб турган зим-зиё қоронғида бу ерга

қандай етиб келганини эслаб, ўз кўзларига ўзи ишонмасди: наҳот Лукьянов билан чанғида бу ерга келган, шундай жисмоний машаққатга дош берган одам ўзи бўлса?

Окентийдан эса ҳамон дарак йўқ эди. Қош қорайгач, ёлғизликдан Катянинг кўнглига ғулғула тушиб, миясига ҳар хил ваҳимали хаёллар кела бошлади. Чол уйни бутунлай ташлаб кетган бўлса-я? Катя ким бўлибди унга? Саргузашт иалаб юрган бегона бир қизми? Совуқда ҳалок бўладими? Қор ичида қотиб қоладими? Хўш, нима бўлибди? Сибирь ундан ҳам баттарроғини кўрган. Бу ерларда бундай фожиа билан ҳеч кимни ҳайрон қолдиროлмайсан.

Лекин Окентий ҳар қалай келди. Чол уни шунча вақт ёлғиз ташлаб кетганидан бир оз хижолат бўлди.

Катя жинчироқни ёқиб, ташқарида тиқ этган товушга қулоғини динг қилиб ўтирганди.

— Кучимга ортиқча баҳо бериб юборган эканман, қизим. Пешингача қайтиб келмоқчи эдим, аммо бўронни қара, сира шаштидан тушмайди, дегин. Лекин янги тутилган зоғорабалиқ олиб келдим. Ҳозир уларни тозалаймиз-да, товага ташлаймиз.

Окентий музлаб қолган балиқни қопдан тўғри полга тўкди-да, калта пўстини билан телпагини ечиб печнинг тагидаги аллақайси жойдан пичоқлар, това, туз солинган ёғоч идиш олди. Катя кўмаклашмоқчи бўлган эди, чол балиқларни солиб эритмоқчи бўлиб турган иссиқ сувли челак олдидаги жойни мамнуният билан бўшатиб берди. Ҳозир у Катяга кеча тундагига қараганда анча мулойимроқ кўринди.

— Пичоқ ишлатишни биласанми, қизим? — дея сўради Окентий Катяга синовчан тикилар экан. — Шаҳарликдирсан-а? Яна бадавлат оиладан бўлсанг керак?

— Янглишмадингиз, бува, шаҳарликман ҳам, бадавлат оиладанман ҳам. Буни қаёқдан билдингиз? — дея қизиқиб сўради Катя.

— Билдим-да. Ёруғ жаҳонда саксон йилдан мўлроқ яшайман. Бу давр ичида баъзи нарсаларни билиб олса бўлар ахир. Томскданмисан ёки узоқроқданми?

— Томскданман. Бошқа жойларда ҳам яшашга тўғри келган.

— Студентларданмисан?

— Ҳа.

— Яхши,— деди чўзиб Окентий ва жимиб қолди. Афтидан, қизнинг турмуш тарзи ҳақида тасаввур ҳосил қилмоқ учун унга ана шу маълумотларнинг ўзи ҳам етарли эди. Лекин унинг бу саволлари Катянинг дилида кучли қизиқиш уйғотди.

— Сиз бу ерда анчадан бери яшайсизми, бува? — дея сўради у.

Окентий бошини кўтариб, чамаси, бу қиз очиқ гапиришга муносибми, муносиб эмасми, дея бир қарорга келолмай, унга диққат билан тикилиб қаради. Сўнгра хаёлга чўмиб деди:

— Мана, иккинчи уйни қуриб олдим. Биринчиси чириб тушди.

— Демак, ўттиз-қирқ йилча бўлибди-да? — деди Катя аниқлик киритишга ҳаракат қилиб.

— Шунга яқин, эҳтимол, ундан ҳам кўпроқдир.

— Ёлғизликдан сиқилмайсизми?

— Нимани излаган бўлсам, шуни топдим.

— Нима, атайлаб шундай ёлғиз яшайсизми? Балким эътиқодингиз тақозоси билан ёки биронта бошқа сабабга кўра кўчиб келгандирсиз бу ерга?

Окентий узоқ сукут сақлади. Катя уни очиқ ва самимийгина суҳбатга чорлаётганини чол тушуниб турарди. Лекин у аёлларга унча ишонмас, кўп йиллардан буён улардан ўзини олиб қочиб юрар, зёро, аёл аралашган ишдан яхшилик чиқмайди, дея ҳисобларди. Аммо манави қизчанинг (нуроний ёшдаги Окентийнинг назарида Катя бир қизчанинг ўзгинаси эди) қандайдир ўзига ром қиладиган томони бор эди. Эҳтимол, жиддийлиги учун шундай туюлаётгандир? Ёки балким уни бу ерга Окентийнинг энг ишончли одами Степан Лукьянов бошлаб келгани учундир? Шу топда Окентий нима қилишини билмай ўтирар, лекин чап бериб, гапни чалғита олмаслигини ҳам тушунарди.

— Мен худога ишонмайман, қизим,— деди у ниҳоят ва озгин юзини ғалати қилиб олдига сурди.

— Ҳеч нимага ишонмайсизми? — дея сўради Катя Окентийдан кўзини узмай.

— Худосигаям, шайтонигаям, подшосигаям ишонмайман,— деди Окентий, унинг чийилдоқ товуши энди қатъий ва кескин оҳанг касб этиб, бурнининг учи кўтарилиб кетди.

— Ҳар қалай, бирор нарсага ишонсангиз керакдир

ахир? Ишончсиз яшаб бўлмайди-ку. Масалан, борлиқнинг моддийлигига ишонасизми? Инсон бахтли бўлиши мумкинми? — Катя сўнгги кунларда одамлар билан ҳам сўзлашиб дилгир бўлиб кетган ва ҳозир Окентийга савол бериш имконияти туғилиб қолганидан хурсанд эди. Қиз жонланиб, кўзлари ёна бошлади.

— Нимага ишонишимни айтаман, қизим, — қўлини кўтариб, уни тўхтатди Окентий. — Табиатга ишонаман. У биздан олдин ҳам бўлган эди, биздан кейин ҳам абдий бўлади. Мавжудотлар ҳам шундай. Бизнинг давримиздагидақами ёки бошқачами, лекин бўлади. Ҳаммаси қуёшдан, қизим. Қуёш сўнса — ер ҳам тугайди. Лекин бу яқин-орада бўлмайди. Қачон шундай бўлишини инсон зоти ҳисоблаб етолмайди — тасаввури қисқалиқ қилади. Зеро, унинг ақли калта. Уёғига нима бўлишини билмайман, лекин ҳар қалай нимадир бўлади. Ҳеч нима бўлмаслиги мумкин эмас.

«Табиий материалист», дея хаёлидан ўтказди Катя ва яна бояги иккинчи саволини такрорлади:

— Инсон бахтли бўлиши мумкинми?

— Одамлар майдалашиб кетди, инсоний ҳис-туйғуларни ҳайвоний ҳирсга алмашиб юборишди, — Окентий бешини мағрур юқори кўтарган эди, бурнининг учини ўткирлашиб, худди Катянинг синчков кўзларига қадалгандек бўлди. — Қўрқувдан халос бўлиш, қизим, инсоннинг бахти ана шунда... Қизим, мен кўп азоб-уқубатларни бошдан кечириб, оқибатда шу фикрга келдим. Қўрқув исканжаси мени доим таъқиб қиларди. Аввалига бу оила олдидаги қўрқув бўлди. Отанамдан қўрқдим. Кейин жамият олдида қўрқув пайдо бўлди. Ёш болалигимданоқ худодан қўрқиш бечора бошим узра гурзи янглиғ осилиб турди. Чамамда, энг катта қўрқув шу бўлса керак. Подшо олдидаги қўрқувчи? Инс-жинсдан қўрқиш-чи? Очликдан, ўлимдан қўрқиш-чи? Мен яшамасдим, балким дағ-дағ титраб ўтказардим умримни, қалбим доим жунжикиб, кесасдек қотиб юрарди...

— Энди сиз ўзингизни, қўрқувдан халос бўлдим, деб ҳисоблайсизми? — дея сўради Катя Окентий жимиб қолгач.

Чолнинг айтган барча гаплари Катянинг уй эгаси ҳақидаги биринчи таассуротларига сира тўғри келмасди. «Дарвин, ишончини йўқотган роҳиб», аввалига

Окентий қизга ана шундай кўринган эди. Энди у чол ҳақида бир фикрга келишга шошилганини тушунди. Афтидан, Окентий Русияда онда-сонда бўлса-да, учраб турадиган ҳақиқатни изловчи, ўзининг алоҳида ҳаёт тарзини ижод қилувчи, инсонларнинг ер юзида барча учун муштарак бахтини яратиш бўйича тажриба ўтказувчи одамлар сирасидан эди.

Катя бундай одамлар Россияни ижтимоий жиҳатдан қайта тузиш ёки ҳатто бирор янгилик сари ҳаракатга туртки бўлиш учун ожизлик қилишларини аллақачон тушунган эди-ю, аммо уларнинг қўл қовуштириб ўтирмай ҳаракат қилишлари, изланишлари, фикр юритишлари қизнинг дилида қизиқиш уйғотар ва ҳатто баъзан унинг ҳурматига сазовор бўларди.

Майли, Окентий ўз қарашларида минг карра ноҳақ бўлсин, қиз уни бирор соҳада фикридан қайтармоқчи эмас, лекин Катя унинг дунёга муносабати, инсоният тўғрисидаги ақидаларини аниқлаб олмоғи, кекса одамнинг мулоҳазалари моҳияти, унинг ҳаётий тажрибасига танқидий кўз билан қараб, миясида элак-элак қилиб кўрмоғи шарт эди. Ана шундай хилват тайгада, Сибирда, чамаси, катта ва машаққатли ҳаёт кечирган бир одамга дуч келиб қолгани қизни ҳам ҳайратга солар, ҳам қувонтирарди. У чолнинг бундай галати, ғаройиб тарзда ёлғиз яшашидан ҳайратга тушар, тинимсиз ўйлашга, таққослаб кўришга ўрганиб қолган ақли учун иш топилганидан эса хурсанд бўларди.

— Энди сиз ўзингизни, қўрқувдан халос бўлдим, деб ҳисоблайсизми?— дея саволини такрорлади Катя ва курсига ўрнашиброқ ўтириб олди.

— Уни енгдим. Бутунлай халос бўлдим,— деди комил ишонч билан Окентий.

— Бунга қандай қилиб эришдингиз? Илтимос, айтиб беринг.— Катянинг лабларига табассум қалқиди-ю, лекин қиз ўзини босди. Ахир Окентий унинг бундай инонмаслигидан ранжиши, кейин Катянинг ўзи ҳам шубҳа билдиришга шошилган бўлиб чиқиши мумкин эди-да.

— Руҳнинг кучи билан,— деди чол оҳиста.

— Руҳнинг кучи деганингиз нимаси?— дея қайта сўради Катя.

— Инсон, қизим, нимаси билан заиф бўлса, шуниси билан кучли ҳамдир: руҳни айтяпман мен. Ана шу

руҳи туфайли у ҳар дақиқада гоҳ худоси, гоҳ шайтони таъқиб қиладиган хурофотчи мажруҳ бўлиб қолиши мумкин. Кейин, худди ана шу руҳи туфайли у ҳеч нарсадан тап тортмайдиган... сира тобе бўлмайдиган нарсани ҳам ўзига тобе қилиб оладиган... қўрқмас паҳлавонга айланиши мумкин.

Катя Окентийнинг паҳлавонликдан асар ҳам бўлмаган нимжон гавдасига зимдан назар ташлади-ю, яна лабларида истеҳзоли табассум ўйнади.

— Бунга қандай қилиб эришилади, бува? Ҳар қандай одам ҳам паҳлавон бўлишни истаса керак ахир.

— Бунинг биттаю битта йўли бор — руҳ қўрқувга қарши исён кўтармоғи керак.

— Лекин қўрқувлар ҳам ҳар хил-ку, шундайми? Худо олдидаги қўрқув бир хил бўлса, очликдан қўрқув бошқача бўлади.

— Сен аввал улардан бирини енгиб чиқ. Шунда бошқалари заифроқ кўрина бошлайди. Фақат чекинмасанг, матонат кўрсатсанг бўлгани... Сўнгра руҳ кучининг тантанаси бошланади.

— Ҳар қалай, сиз қайси йўлдан боргансиз? Бу жуда қизиқ-ку ахир.

— Жуда олис йўлни босиб ўтганман, қизим. Ёшлигимда тракт устидаги қишлоқда дьячоклик қилгандим. Ўшанда худога ишонмайдиган погга дуч келиб қолгандим. Менинг дилимга ўша гўлгула солган: тангрининг карами шу қадар кенгми? У борми умуман? Ҳар бир кимсанинг дилига қўрқув солиб турмоқ учун уни одамлар ўйлаб чиқаришмаганмикин? Тақсиримиз жуда ақли зукко одам эди-ю, аммо ичкилик деган жойда ўзини томдан ташларди. Ичкилик васвасидан қирққаям бормаё ўлиб кетди. Лекин дилимда из қолдирди. Кичкинагина қурт ҳам икки газ келадиган дарахтни қулатади ахир, лекин дилингга шубҳаю гумон тушса борми, ундан абадулабад қутулолмай қоласан. Шундан сўнг православ черковини тарк этдим. Ғайридинлар билан яқинроқ танишишга аҳд қилдим. Татарлар орасида яшаб, оллога сиғиндим. Шаҳарда яҳудий динига киришимга оз қолди, уч йил синагогга қатнадим. Кейин староверликка берилиб кетдим. Лекин ҳеч қаерда дилим ором топмади. Қаёққа борма, ҳаммаёқда қўрқув сени ўз исканжасига олади. Ана шундан кейин тайгага кириб кетдим. Ўзимча бундай мулоҳаза қилдим:

инсон табиатдан чиқиб келган, унинг жойи ўша ерда. Ерга қанча яқинроқ, табиийликка қанча яқинроқ бўлса, у инсонлар орасидаги қабоҳатдан, қўрқувдан шунча узоқроқ бўлади...

— Истаганингизни топдингизми?— дея сўради Катя.

— Дарров эмас, қизим. Тайгада қўрқувдан халос бўлгунимга қадар ҳам анча вақт ўтди. Аввал ўрмон сгноатлари олдидаги қўрқувни енгдим. Уни миридан-сиригача ўрганиб чиқдим. Ана шунда худосиниям, шайтониниям ўрмонга ҳеч қандай алоқаси йўқлигига ишонч ҳосил қилдим. Унда фақат табиат бор экан. Бизгача ҳам бўлган у, биздан кейин ҳам бўлади. Ўрмон шовқинидан қўрқмай қўйдим. Ундаги сукунат олдида ҳам қўрқувни енгиб олдим. Ўрмонда кундуз куни ва айниқса тунда қўрқмайдиган бўлиб қолдим. Кейин ҳайвонлар, қушларни ўрганиб чиқдим ва улардан қўрқмай қўйдим. Уларнинг энг кучлиси ҳам инсондан заифроқ эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

— Буларнинг барига эришиш қийин бўлгандир?— дея Окентийнинг бундай ишонч билан очиқдан-очиқ ҳикоя қилишига қизиқиб сўради Катя.

— Қийин бўлди. Бир неча бор бу ердан қочиб кетмоқчи ҳам бўлдим. Лекин қаёққаям қочардим? Бир қўрқувдан иккинчи қўрқув ёнигами? Ҳеч қандай фойда йўқ эди бундан.

— Турли воқеаларга дуч келган бўлсангиз керак-а?— сўради яна Катя ўзича: «Нақадар ғаройиб ва сержилосан, Сибирь! Қандай одамлар учрамайди бу ерда! Окентий Свободний! Атайлаб тўқиб чиқара олмайсан бунақасини!»— дея хаёлидан ўтказар экан.

— Ҳар қанақаси бўлган,— деди қизнинг галини тасдиқлаб Окентий ва давом этди: — Бир куни Степан Лукьянов олдимга ўғилчасини бошлаб келди. Саккизларда эди бола ўшанда. Катта ўғлини айтяпман. Ҳозир урушда бедарак кетгани бору. Степан билан дўст тутинганимизга анча бўлган. У мени нон-туз билан таъминлаб турарди. Мен ҳам унга қўлимдан келган ёрдамимни аямасдим. Степан қаёққадир тайганинг ичкарисига жўнади. Ўғилчасини эса бир кунга меникида қолдирди. Бола билан қорағат мевасини тергани ўтлоққа жўнадик. Уша йили соҳилдаги толзорларда қорағат ахши битган эди. Кун бўйи мева териб юриб, кеч қо-

либ кетибмиз. Бундай қарасам, бола толиққан, уйгача эса анча йўл юриш керак. Уша ўтлоқда тунаб қолишга аҳд қилдим. Ерда ётгим келмади. Ўзим-ку, майли-я, болакай эса шудрингда шамоллаб қолиши мумкин. Ғарамлардан бирини танладим-да, унинг тепасини очиб, болакай билан чиқиб ётдик. Ёнма-ён жойлашдик. Тун илиқ, дарё томондан ғир-ғир салқин шабада эсарди. Йигитча ётган заҳоти ухлаб қолди. Мен беҳисоб юлдузлар ғужғон ўйнаётган осмонни томоша қилиб ётардим. Шу пайт бирдан дарёда ниманингдир шалоплагани эшитилди. Тагини сув юбган соҳилнинг бир бўлаги қулаб тушди, деб ўйладим аввалига. Кейин қулоқ солсам, нимадир пишқирипти. От десам ўхшамайди, сигир эса яқин-атрофда кўринмасди. Бутазорда қорашақшақ чағиллай бошлади, демак айиқ! Қорашақшанинг белгиси тўғри чиқди. Айиқ тўғри ғарам ёнига келди-да, пишқирганича силкиниб, устидаги сувни тушира бошлади. Ана шунда бошимда сочларим тикка бўлиб кетганини сездим. «Агар ғарамга чиқа бошласа, нима қиламан?— деб ўйладим.— Ёнимдаги болакай қўрқиб кетганидан соқов бўлиб қолиши мумкин ахир». Аксига олиб ёнимда ҳеч қандай қуролим ҳам йўқ дегин. Биттагина болтам бор эди, уни ҳам ғарамнинг пастида қолдиргандим. Тарракдай қотиб қолдим. Ўзим эса хаёлан махлуққа кет, кета қолсанг-чи, дейман... Фақат бир нарсадан хавотирдаман — ишқилиб, болакай кўзини очиб қолмаса ёки уйқусираб гапириб юбормаса бўлгани, деб ўйлайман. Махлуқ бундан ғазабга миниши, улар менга ҳужум қилмоқчи деб тушуниши мумкин эди. Шундай қилиб дегин, айиқ ғарам олдида уёқдан-буёққа юриб, пишиллаганича атрофни искади-да, ҳар қалай, менинг дилимдагини тушунди шекилли, лапанглаганича дарё томон йўл олди. Яна сув шалоплади. Кейин ҳаммаси жимиб қолди. Қорашақшақ ҳам чағилламай қўйди. Эрталабгача дегин кўз юммай чиқдим. Болакай уйғонган заҳоти эса ғарамнинг тепасини тўғрилаб қўйдик-да, уйга равона бўлдик... Унга ҳеч нима демадим, отасига эса тундаги воқеани ҳикоя қилиб бердим. Степан буни эшитиб, ҳатто қўлларини силкитиб юборди. «Шу феълим билан,— дейди,— бундай қўрқувга дош беролмасдим, ғарамдан сакраб тушиб, болтага ёпишардим. Шунда ё уёқли, ё буёқли бўлардим. Тўғрироғи, ўғлим ҳам нобуд

бўларди, ўзим ҳам омон қолмасдим». Мен эсам ўшандан буён қўлимга милтиқ олмай қўйдим. Зеро, дилингда қўрқув бўлмаса, шундан кучлироқ қуролнинг ўзи йўқлигини тушуниб қолдим. Ҳар қандай балодан сақлайди бу нарса.

— Ҳозир ҳам милтиқсиз юрасизми? Унда қандай кун кўрасиз?— Катя олдидаги зоғорабалиқлар солинган декчани нарироқ суриб, қилаётган ишини ҳам унутиб қўйди.

— Милтиқни нима қиламан, қизим? Мен овчи эмасман. Ҳайвон билан паррандани ов қилмайман. Балиқ билан кун кўраман. Бундан ташқари, қўзиқорин, ёввойи мевалар, кедр ёнғоғи, тайгада ўсадиган сабзавотлар бор.

— Шунақасиям борми?

— Бўлмасам-чи! Ёввойи пиёз, қўзиқулоқ, ёввойи саримсоқ. Тайганинг полизи,— дея хиёл илжайди Окентий.

— Ёмон одамлардан қўрқмайсизми?

— Менинг нимаъмниям олишарди улар? Иннайкейин унақа одамлар ўрмон ичига киришмайдиам. Трактдан четга чиқишмайди улар.

— Ҳеч нимадан қўрқмайдиган одамнинг кайфияти доим яхши бўлса кераг-а, бува,— деди ҳаваси келиб хўрсинар экан Катя. Шу топда қиз кеча қор қуюни забтига олган зимистон тайгада нақадар қўрққанини, олдинда йўл очиб бераётган Лукьянов баъзан қоронғилик ичра ғойиб бўлганида дилини қандай даҳшат қоплаганини эслади.

— Ҳар қалай овқатланишимиз ҳам керак, қизим. Қуруқ гап билан одамнинг қорни тўймайди,— деди Окентий ва кулганича балиқ солинган декчани ўзига яқинроқ сурди.

Еттинчи боб

1

Эртаси куни Окентий тайга оралаб тушган тўғри йўлдан Катяни Лукьяновка кўчкиндиси ёнига бошлаб борди. Оқшом пайти эди. Бўронли кунлардан сўнг атрофга чуқур сукунат тушганди. Осмон тимқора булутлардан тозаланиб, энди ложувард тусга кирганди.

Фалакнинг у ер-бу ерида биринчи юлдузлар милтирай бошлади. Ўрмон ортидан баркашдай тўлин ʻй сузиб чиқди. Унинг бир текис майин шуъласи қор гилам ёзган кенгликларга олтин билан миснинг қоришмаси янглиғ нозик жило бера бошлади. Аёзли тун. Қор оёқ остида ғарчиллар, унинг пиймалардан сочилган заррачалари ялтираб турарди.

Кўчкинди қишлоққа ярим чақирим қолганида трактга из тушмаган йўл олдида Окентий тўхтади.

— Буёғига, қизим, ўзинг кетавер. Менинг қишлоқда қиладиган ишим йўқ. Орқамга қайтаман.

Катя бошпана бериб, кўчкинди қишлоққача кузатиб қўйгани учун Окентийга миннатдорчилик билдириб, деди:

— Сизнинг қўрқувни енгиш ҳақидаги ҳикоянги, буважон, ҳеч қачон хотирамдан ўчмайди. Маънавий камолот сари интилишнинг нақадар буюк куч эканлигини кўриб турибман. Аммо, менимча, одамзоднинг худо олдида, иблис, очлик олдида, подшо ва ҳокимият олдидаги қўрқувини енгиб чиқмоғи учун ана шу мудҳиш ҳодисаларни келтириб чиқарган ижтимоий шароитнинг ўзини йўқотмоқ керак бўлади. Инсонни инсон эзиш учун имконият бор экан, ҳаммаси эскилигича қолаверади...

— Бунинг йўқолишига ҳали жуда кўп вақт бор, — дея хўрсинди Окентий Катянинг юзига тикилиб.

— Нималар деяпсиз? Сиз ўйлагандан анча эрта содир бўлади бу воқеа! — хитоб қилди Катя.

— Йўқ, қизим, қўрқувдан васвасага тушган одамлар бир-бирларининг гўштини еб қўймаслиги учун ягона бир йўл бор: тангрининг иккинчи марта ерга тушишини кутиб ўтирмай, — у бари бир ерга тушмайди, — ҳар бир одам ўз виждонини қўрқувга қарши қўймоғи, руҳининг кучини уйғотмоғи лозим... Сенга оқ йўл, қизим. Бу ерларда қўрқмай кетавер. Илмоқлар трактда бўлади...

— Сиз бўлсангиз уйингизга эсон-омон етиб олинг ва касал бўлмай, узоқ умр кўринг, — Катя иссиққина қора жун қўлқоп кийган қўлларини жуфтлаб, силки-тиб қўйди.

Окентий пахмоқ қулоқчинини нақ бурнигача бостириб кийган бошини кўтарди-да, қўй терисидан тикилган калта пўстинининг барини тортиб, товонига чарм

қопланган кулранг пиймали оёғини илдам ташлаганича кексалигига қарамай тез-тез юриб кетди.

Катя қор босган қишлоқ йўлида ёлғиз ўзи қолди. У анчага довур Окентийнинг ортидан қараб турди. Мана, у оқ қайинлар орасида бир-икки марта кўринди-да, кейин бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Катя кўчкинди қишлоқ томондан келаётган тутуннинг ҳидига аста димоғини тутганича шамолда шибаланган қорни босиб аста одимлаб кетди.

Катяни Окентийнинг уйида икки кун ўтирганидан сўнг кўчкинди қишлоққа жўнатишга қарор қилар экан, Лукьянов баъзи маслаҳатлар берганди: биринчидан, қиз қишлоққа иложи борица кечроқ кириб бориши, иккинчидан эса, у Зинаникида эмас, унинг қўшниси — бева хотин Ольгея Толченованикида тунаб қолмоғи лозим бўларди. Катя бунинг сабабини сўраб ҳам ўтирмади. Лукьянов унга насиҳат қилар экан, илмоқлар бир жойда ўтирмай, йўлларда изғиб юришибди, Зина эса ҳар қалай менинг синглим, унинг уйини кузатишлари мумкин, деганди.

Катя бир неча бор қишлоққа яқинлашиб келди-ю, ammo чекка уй яқинида бир оз тургач, яна орқасига қайтди. Унга нуқул эртароқ келиб қолгандек, ҳали қишлоққа киришнинг вақти бўлмагандек туюларди.

Катя ниҳоят Зинанинг уйини топиб, унинг қўшниси Ольгеянинг эшигини тақиллатмоқ учун қишлоқ кўчасига кириб борганида вақт, чамаси, ярим кечага яқинлашиб қолганди.

Кўчкинди қишлоқ бўм-бўш эди. Уйлар қорга бурканиб турарди. Мўрконлардан тутун билан бирга олов учқунлари отилиб чиқарди. Улар қоп-қора осмон тарҳида чизик ҳосил қилиб учганича кўкнинг аллақасериде сўниб қоларди. Ҳовлилардан тиқ этган товуш эшитилмасди.

Бирдан узоқдаги уйлардан бирининг деразаларида чироқ шуъласи кўринди. Катянинг кўнгли бирмунча жойига тушиб, дили ёришди. Унинг хаёлида умид учқунланиб, қиз қадамини тезлатди: «Балким бу чироқ Ольгеяникида ёнаётгандир? Унда эшикни тақиллатиб, бутун уйни безовта қилишга ҳожат қолмайди». Катя ёришиб турган деразаларга минут сайин яқинлашиб бормоқда эди. Уларга қадар икки юз қадамча қолганда қиз бу Зинанинг уйи эканлигини тушуниб қолди.

«Зинаникига Лукьяновкадан Маша келмаганмикин? Роса ажойиб бўларди-да», дея хаёлидан ўтказди Катя ва чарчаганига қарамай, деярли югуриб кетди. Аммо йигирма-ўттиз қадамча юргач, Катя хавотирга тушиб тўхтади. «Хўш, нима учун Маша билан Зина шам ёқиб ўтиришлари керак экан? Утган гал мени деб — шаҳарлик меҳмон ҳурматига шундай қилишганди. Йўқ, б; ерда бир гап бор».

Киришканинг ити Катяни сезиб қолди-да, вовиллаганича унга ташланди. «Бўлди, бўлди, бас қил. Мени танимадингми, унутмагандирсан ахир», деди аста ҳуштак чалиб, мулойим оҳангда Катя. Ит чиндан ҳам думини ликиллатиб, инграганича Катянинг атрофида гир айлана бошлади.

Ольгея Толченованинг уйига қадар яна уч юз, нари борса, беш юз қадамча йўл юриш керак эди, аммо ҳозир Катя ўзини тийиб туrolмай Зинанинг кулбаси томон юрди. Ҳамонки уникига кириш тақиқланган экан, ҳеч бўлмаса деразасидан қараб ўтиш мумкиндир, уникида нима гап бўляпти ўзи, ярим кечада чироқ ёқиб ўтиришга уни қандай фалокат мажбур қилдйкин? Эҳтимол, фалокат эмас, қувончдир. Балким Зина дилим сезяпти, деганида янглишмагандир ва мана, уч йилдирки, дом-дараксиз йўқолган эри жонажон оиласига қайтиб келгандир?

Эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб, юмшоқ қор устида бурама из қолдириб борар экан, Катя Зинанинг деразасига яқинлашди. Деразалардан бирининг пастки бурчагини қандайдир мўъжиза билан муз парда қонламай қолибди. Катя бошини хиёл эгиб, уй ичига қараган эди, кўз ўнгидида ақл бовар қилмайдиган бир манзара намоён бўлди: стол ёнида ярим яланғоч қолда Зина ўтирар, унинг ортида эса жувонни бағрига босганича Карпухин жойлашиб олганди. У нуқул Зинанинг оғпоқ елкаларидан ўпарди. Карпухиннинг бир қўли Зинанинг сийнасини эзғилар, бошқа қўли эса унинг қоринини силарди. Унинг калта бармоқлари худди қон сўравериб шишиб кетган зулукка ўхшаб қимирларди.

Катянинг нигоҳидан ҳеч нима қочиб қутулмади. Қиз Зинанинг юзида мастлик, маъюслик ва шу билан бирга қандайдир ниҳоятда лоқайдлик ифодасини кўрди. Жувоннинг кўзлари хиёл юмилган эди, шу боисдан Зина қизга худди жонсиз мурдадек туюлди. Стол ус-

тида бир чирпит ароқ, турли таомларнинг қолдиги солинган тарелкалар, товоқчалар, самовар турарди. Афтидан, маишатбозлик кечқуруноқ бошланган эди...

Катя югурганича яна кўча томон йўл олди. «Чндаб туролмабди Зина, аҳдидан қайтибди»,— хаёлидан ўтказди қиз. Шу топда биринчи учрашишдаёқ яхши кўриб қолган ва ишончини қозонган Зинадан хафа бўлгани, ҳаётнинг кутилмаган зарбалари олдида ўзининг ожиз эканлигини тушунгани, ҳали ўзи яшамоғи лозим бўлган бу қўтир дунёнинг шафқатсизлигидан қизнинг хўрлиги тутиб, йиғлагиси келди.

Қалби ларзага тушган Катя аста пиқиллаб йиғлаганича Ольга Толченованинг уйдан ўтиб кетиб кўчкинди қишлоқнинг четига етганини ҳам билмай қолди. Агар ўша куни Зинаникига қарзини қистаб келганида ўзига таниш бўлиб қолган «кўчкинди қишлоқ хўжайини» Евлампий Ермилич яшайдиган энг чеккадаги уй олдида итларга дуч келиб қолмаганида, Катя, эҳтимол, ана шундай беихтиёр сурғалиб кетаверган бўларди. Баҳайбат, катта итлар ириллаб у томон югуришди. Катя қорни юмалоқлаб қутуриб акиллаётган итларга қарата отганича орқасига тисарила бошлади. Бахтига, оёғининг остидан бир таёқ чиқиб қолди. У таёқни итларга ўқталиб силкита кетди. Итлар зарба тушиб қолишидан чўчиб, орқага чекинишди. Катя фурсатни қўлдан бермай, кучининг борича югуриб кетди. Итлар унинг ортидан ташланишган эди, қиз яна таёқни силкита бошлади. Евлампий Ермиличнинг итлари ириллаб акиллашганича ҳаммаёқни тўс-тўполон қилиб юборишди. Унинг уйи олдида дарвозанинг ғирчиллаб очилгани эшитилди, аммо Катя анча узоқлашиб кетган эди. Лекин энди қишлоқнинг бошқа ҳовлиларидаги итлар акиллаб бошлаганди. Катя дарҳол кўчадан ғойиб бўлмоғи лозимлигини тушунди. У узоқ ўйлаб ўтирмай, тез-тез юриб, Ольгенинг уйи олдида борди-да, деразани тақиллатди. Ичкаридан, худди уни кутиб туришгандек дарров жавоб бера қолишди.

— Уйга киравер,— дея эшитилди аёл кишининг овози дераза ортидан. «Лукьянов мен тўғримда огоҳлантириб қўйганга ўхшайди»,— деб хаёлан қайд қилиб қўйди Катя. Қоп-қоронғи ҳовлида қиз эшикни топгунича анча овора бўлди, топганидан кейин эса унинг тутқичини пайпаслаб излаганича бир муддат туриб

қолди. Аммо ичкаридаги одам унинг пайпасланаётганини эшитиб, қийналаётганини тушунди шекилли, эшик ланг очилиб кетди. Катянинг юзига уйнинг иссиқ ҳовури урилди.

— Сизникида тунаб кетсам бўладими? — дея сўради Катя эшикни очган аёлга тикилиб қарар экан. Нариги томондаги деразадан тушаётган ой шуъласи аёлни хиёл ёритиб турарди.

— Машанинг дугонасимисан? Киравер, Катюша, киравер. Жой топилади. Мана бу ердан эҳтиёт бўлиб ўт: сигирим туққан эди, кечаси совқотмасин, деб бувоқни уйга олиб кирдим. Қаттиқ совуқ бўладиганга ўхшайди. Мана бу ерда ҳам кўзингга қара, Катюша, биронтасини босиб олма. Болалар ётишибди... Манави сандиққа ўтир. — Уй бекаси Катянинг елкасидан тутиб ўтқазиб қўйди. — Шу ернинг ўзида ухласанг ҳам бўлади. Ҳар қалай қуруқ пол эмас-ку. Печнинг рафига чиқиб ётсанг ҳам бўларди-ю, лекин у ерга кампиримиз жойлашиб олган.

— Бу ер яхши экан, — деди секин Катя қоронғида кенг сандиқнинг қопқоғини пайпаслаб кўрар экан. — Мен аввал Зинаникига борган эдим, аммо у ерда нимадир бошқачароқ кўринди.

— Вой, жонгинам, бошқача деб секинроқ айтасанми! Яна ўша Карпухин келган. Бултурдан бери совчи қўявериб Зинани жон-қолига қўймайди. Нима қилиб бўлсаям муродига етмоқчи кўринади. Маст бўлиб келибди, яна қандайдир шеригиям бор ёнида. Шериги қош қорая бошлаган пайтдаёқ ғирт бўлиб қолди. Уни Евлампий Ермилич уйига сургаб кетди. Ҳозир тарракдек қотиб ухлаётган бўлса керак. Ветинг қургур Карпухин бўлса Кирюшка билан Зинанинг бетоб қайнонасини қўшниларникига қувиб чиқарибди. «Зинаида билан гаплашадиган муҳим гапим бор. Гувоҳларнинг кераги йўқ менга», дермиш лаънати. Виламиз қанақа гапи борлигини... Эҳ, пешонамиз қурсин биз аёлларнинг! — дея хўрсинди уй бекаси.

Катя аёл айтаётган гапларни ўзича тарозига солиб, мулоҳаза қилганича индамай ўтирарди. У Карпухиннинг шеригини ялади. Бу ўша лаблари дўрдоқ, юзи мис баркашдек ялтираб турган бадқовоқ полициячи бўлса керак. Лекин Зинанинг ўзи-чи? Наҳот у индамайгина Карпухиннинг раъйига юриб қўя қолган бўл-

са? Еки ҳар қалай яна эрга тегмоқчи бўлдимикин? Лекин у Карпухин ҳақида қандай миш-мишлар юрганини билармикин? Билса керак, билмаслиги мумкин эмас. У ҳолда нима бўляпти ўзи?

— Сиз Зинанинг ёнига кирмадингизми? Уни қутқаришга уриниб кўрмадингизми? — сўради Катя ҳамон калта пўстини билан рўмолини ечишга ботинмай.

— Бўлмасам-чи, кириб чиқдим! Гўё жаноби олийлари учун олиб боргандек бир товоқ карам кўтариб кирдим. Кейин Зинанинг қулоғига: «Қочишинг керак», деб шивирладим. У бўлса жиққа ёшга тўлган кўзларини менга тикди-да: «Оҳ, Ольгея, Ольгея, бўлар иш бўлди, пешонамдан кўрдим!..» дея жавоб қилди.

— Демак рози бўлибди-да?

— Шундай бўлиб чиқяпти, Катюша.

Катя кўксидан отилиб чиқаётган фарёдни босиб, деворга суянди. У шу алфозда узоқ ўтирди. Ухлаб қолган Ольгея хуррак ота бошлади. Ерда ётган болалар уйқуларида пишиллаб-пишиллаб қўйишарди. Бузоқ тилини шапиллатиб ўзини-ўзи яларди. Катянинг эса сира уйқуси келмасди. Сўнгра товуқхонада хўроз қичқирди. Тонг яқинлашиб келмоқда эди. Ниҳоят, Катяни ҳам уйқу элта бошлади. У сандиқ устига пўстинини ёзиб, рўмолини устига ёпди.

Катя жуда оз ухлади. Уқтин-ўқтин ғичирлаб эшик очилар, уйга совуқ ҳаво елпиниб кирарди. Катя кўзини очган эди, ғира-ширада бир неча аёлни кўрди. Улар эшик олдида тўпланишиб, ташвишли оҳангда ивир-шивир қилишмоқда эди.

Катя қулоқ солди. Аёллар тез-тез Зинанинг номини тилга олишмоқда эди. Бу ҳол қизни сандиқ устидан туришга мажбур қилди.

— Нима гап ўзи? — дея сўради Катя аёллар ёнига бориб.

— Вой, асти қўяверасан, Катюша! Даҳшат! Зинаида Карпухинни ўлдириб қўйибди. Кўйлаклари дабдала, полда қорни очилиб ётибди. Ҳаммаёқ қоп-қора қон... Узининг левольверти билан...

Катя томоғига бир нарса тиқилиб, икки юзига қон тепгани, чап биқинида санчиқ турганини ҳис этди. «Зинанинг Карпухинга тегмаслигини билардим, билардим-ку ахир... Нега унга ёрдамга югурмадим?» — дея яшин тезлигида хаёлидан ўтказди у.

— Қачон бўлибди бу воқеа? — деб сўради Катя ичида дарҳол Зинанинг олдига югургиси келиб.

— Чамаси, анча бўлганга ўхшайди... Карпухиннинг анови шериги ўша ерда. Зинаидага соқчилик қиляпти лаънати. Аммо боёқишга соқчининг нима кераги бор экан? Ўзи бир ҳолатда, шифтга тикилганича карахт бўлиб ўтирибди. Кейин анови балохўр Евлампий Ермилич ҳам ўша ерда, албатта. Қузғунга ўхшайди ер ютгур, қаерда фалокат рўй берса, ўша ерда ҳозир у нозир. Усиз бирор иш бўларканми? Лукьяновкага одам юборишди. Ҳаш-паш дегунча урядник билан оқсоқол ҳам келиб қолишади. — Ольгея оҳ-воҳ қилиб турди-да, кейин Катянинг қўлтиғидан тутиб, хонанинг бир четига олиб ўтди ва қулоғига деди: — Сен эсанг, Катюша, тонг отмасдан олдин бу ердан чиқиб кетишинг керак. Ҳозир сенинг кўчкинди қишлоқда, кўринишинг сира мумкин эмас. Кеча кечқурун Лукьяновкадан қудам Лизавета келганди. Айтишича, у ерда тўс-тўполов эмиш — зўр бериб сени қидиришаётганмиш. Сен ҳозир дарвозадан чиққан заҳотинг тўғри жарга тушиб кет. У ерда йўлнинг ўзи сени трактга олиб чиқади...

Ольгея жуда вақтида огоҳлантирди. Катя унинг қўлини қисиб, бир нима демоқчи бўлди-ю, аммо ҳаяжоннинг зўридан нафаси сиқилди. У аёллар ёнидан лип этиб ўтди-да, эшикни очиб, ҳовлидан кўчага чиқди.

Осмон беғубор, тонг отмоқда эди. Атроф ёришиб қолганди. Урмон ортидан қиш пайти кеч кўтариладиган қуёшнинг қирмизи шуъласи ял-ял ёниб турарди.

2

Михайловкадаги карвонсаройда бир воқеа содир бўлдики, унинг оқибати Катя учун жуда ёмон бўлиши мумкин эди.

Кўчкинди қишлоқдан шаҳаргача бўлган йўлни Катя бир кунда босиб ўта олмади. Уйқусиз ўтказилган гуи, Зинанинг ташвиши, йўлда мутгасил сергак юриш ўз таъсирини кўрсатди. Бир неча бор Катя орқада ёки олд томонда қўшқоракнинг ғирчиллаши ва отларнинг дупур-дупурини эшитиб, ўзини панага олди. Деҳқонларнинг чанасидан у қўрқмасди, аммо бу йўлни ўз номи билан тракт деб қўйибдилар. Бу йўлда ҳукумат

одамлари ҳам уёқдан-буёққа изғиб юришарди. Улардан эса яхшилик кутиб бўлмасди.

Михайловкага етиб олгач, Катя энди юришга мадори қолмаганини ҳис этди, боз устига, шаҳарда тунаш учун жой топилмаслиги ҳам мумкин эди. Қиз шу ерда тунаб қолмоқчи бўлди. Аммо у биринчи келишларида чой ичган карвонсаройга эмас, балки йўл четида кўндаланг тушган бошқасига киришга қарор қилди.

Уни карвонсарой бекаси, шамоллаганидан овози хириллаб қолган, баланд бўйли, бақувват бир кампир қарши олди. Катя унга ўзича дарҳол «полвон хотин», дея лақаб қўйди. Бека минут сайин тамаки ҳидлаганича қулоқни қоматга келтириб аксирар экан, Катяга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, такаллуфсизлик билан сўради:

— Сен жонон қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг ўзи?

Катя бир зумда ўзи тўқиб чиқарган ривоятни айтиб ташлади:

— Қочоқман. Кекса онам учун нафақа тўғрилаш ниятида узоқдан шаҳарга кетяпман. Отам офицер эди, урушда ҳалок бўлган.

— Бошпана учун тўлашга пулинг борми? Олдиндан тўлайсан!— хирилдоқ йўғон товуш билан деди «полвон хотин».

Катя тангаларни маънодор қилиб жиринглатиб, уларни бекага узатди.

— Майли, самовар ёнига ўтириб, қайноқ сувдан ичавер,— деди юмшаб «полвон хотин» ва уйнинг нариги томонига ўтиб кетди.

Катя узун стол ёнига ўтирди-да, пўстинининг чўнтагидан бор егулигини — охирги дақиқада Окентий Свободний берган бир бўлак қора нон билан икки дона қоқ балиқни чиқарди. Овқат унча тўйимли эмасди, бунинг устига, Катя бугун нонушта ҳам, тушлик ҳам қилмаган эди. Аммо шўртанг қилиб тузланган балиқдан сўнг у чанқаб кетди. Катя икки кружка қайноқ сув ичди-да, қорни тўйганини ҳис этиб, хонанинг ярмини эгаллаган сўрининг бир бурчагига ўрнашиб олди.

У бошини рўмоли билан ёпганича хаёлга чўмиб ётарди. Уйда тиқ этган товуш эшитилмасди. Ижарагирлар одатда хиёл кечроқ — хуфтонга яқин кириб келишади. Катянинг фикр-зикри Зинада эди. Бечоранинг аҳволи не кечдийкин? Эҳтимол, уни Лукьяновка-

га олиб бориб, урядникнинг ўша оғилхонасига қамаб қўйишгандир. Ёки балким соқчилар билан шаҳарга, қамоқхонага олиб кетишаётгандир. Катя Кириюшкани ҳам эслади: бечора бола — ёлғиз ўзи қолди. Лекин Степан Лукьянов тирик экан, у етим бўлмайди.

Кеч кириб, қоронғи тушди. «Полвон хотин» жинчи-роқни ёқди. Бирдан ҳовлида гангир-гунгур овозлар эшитилиб, эшик очилди-ю, уйга ўн чоғли солдатлар кириб келишди. Катя бошига ёпиғлиқ рўмоли тагидан қараб, солдатларни кўздан кечирди. Юпунгина калта шинель, қирқямоқ пийма, сунъий баррадан тикилиб, кокарда тақилган баланд папах кийган солдатлар роса совқотишган экан шекилли, дарҳол темир печка ёнига боришди-да, қўлларини оловга тутиб исина бошлашди.

«Нима қилсам экан?» — дея ташвишга тушиб ўйлади Катя. У солдатларга дуч келаман, деб сира хаёлига келтирмаганди. Солдатлар бор жойда, турган гап, офицерлар ҳам бўлади. Буниси энди анча чатоқ эди. Манави янги ижарагирлар орқа-олдиларини олиб улгурмасларидан секингина уйдан чиқиб кетгани маъқул эмасмикин? Бошқа жойда ҳам тунаса бўлаверади-ку. Тракт устидаги барча қишлоқлардек Михайловкада ҳам деярли ҳар бир хонадонда ижара қўйишаверади.

Лекин қизни нимадир тўхтатиб қолди. У ўзини сездирмасдан қимир этмай ётаверди. Солдатлар тамаки тутатиб, гангир-гунгур гаплаша бошлашди. Шундан сўнг Катя, шу ернинг ўзида тунаб кетаверсам ҳам бўлади, бунинг ҳеч қандай қўрқинчли жойи йўқ, деган хаёлга борди. Солдатларнинг ўзаро гап-сўзларига қулоқ солиб ётар экан, Катя улар тўғрисида баъзи нарсаларни билиб олди: улар шаҳардан келишаётган бўлиб, ёнларида прапоршчик жаноби олийлари ҳам бор экан. У тунаш учун маҳаллий дўкандорникига кириб кетибди. Худога шукур, бир ҳисобда яхши бўлибди, солдатлар энди ҳеч бўлмаса тунни унинг назоратисиз ўтказишар экан. Солдатлар қаерга ва нима мақсадда кетишаётганини билиб бўлмади. Катя, биронтаси оғзидан гуллаб қўймасмикин, деб анча кутди. Аммо бу тўғрида ҳеч ким оғиз очмади.

Солдатлар исиниб олишиб, қайноқ сув ича бошлашди. Уларнинг авзойи анча бузуқ кўринарди. Кўпроқ индамай ўтиришар, мабодо сўзлашишган тақдирда ҳам паст овоз билан секин гапиришарди. Подшолик ўз хиз-

маткорларини озик-овқат билан жуда ёмон таъминлаган экан, столга сирти кўчган қора нон, сасиган Кета балиғи, намиқиб, сарғиш тортган каллақанд қўйилди.

Овқатдан сўнг солдатлар уйнинг турли томонига тарқалиб кетишди, биров совқотган баданини иситмоқ дардида печь устига чиқиб кетди, бошқаси рафга чиқиб чўзилди, баъзилар эса кампир билан «туриш-турмуш» тўғрисида «гап сотмоқ» учун карвонсарой эгалари яшайдиган хонага кириб кетишди.

Стол ёнида икки киши қолди: улардан бири, чама-си, яраланишнинг асорати бўлса керак, қўли қийиш; кекса одам бўлиб, бошқаси, баланд бўйли, суякларни қисирлаб турадиган тараша солдат, гап-сўзларига қараганда, унинг ҳамқишлоғи эди.

Кекса солдат гимнастеркасининг чўнтагидан гижимланган конверт, бир варақ қоғоз ва калтагина қалам олди-ю, уларнинг иккови номаълум томонга кета туриб, уйларига бу тўғрида хабар қилиша олмагани, энди хотинлари билан бола-чақалари уларни ўша Сибирь госпиталида ўлиб кетган, деб ўйлашлари мумкинлигидан зорлана бошлашди. Катя уларнинг иккови ҳам саводсиз эканлигини тушунди.

— Келинг, амакижонлар, сизларга ёрдам берай,— деди у сўрининг қоронғи бурчагидаги ўз жойидан турар экан. Солдатлар бу кутилмаган гапдан ҳатто сесканиб тушишди.

— Сен, отин қиз, қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг ўзи? Осмондан тушган фаришта эмасмисан мабодо?— деди кулиб кекса солдат.

— Йўқ, амакижон, фаришта эмасман. Қочоқман. Шаҳарга кетяпман. Хув анави бурчакда ётган эдим. қарасам, хат ёздирмоқчисизлар. Менинг саводим бор,— деди солдатларга очиқ юз билан қараб Катя.

— Жуда яхши! Ана, мушкулумиз ҳам осон бўлди,— дея қувонди кекса солдат.

Баланд бўйли, тараша солдат камгап экан. У Катяга кўзлари жонланиб қарар экан, маъқуллаб томоқ қирди.

Катя столга ўтирди-да, жинчироқни ўзига яқинроқ суриб, конверт ва қоғозни кафти билан текислаб олди.

— Гапираверинг, амакижон. Биттаям сўзингизни қолдирмай ёзаман. Эртага эса шаҳарда хатингизни почтага ташлайман. Асли қаердан бўласизлар ўзи?

— Орел губерниясиданмиз, Мценск уездидан.

«Иван Сергеевич Тургеневнинг юртдошлари экан. Балким унинг «Овчининг хотиралари» китобидаги қаҳрамонларнинг ўғиллари ҳам бўлиб чиқар», дея хаёлидан ўтказди Катя ва ёзишга ҳозирланди.

Кекса солдат оғир хизматда ўтган ана шу бир неча йил ичида айтиб туриб хат ёздиришга жуда уста бўлиб кетган экан. У салом йўллаган қариндош-уруғларнинг исмини бирма-бир ёзганидаёқ Катя йигирма қаторни тўлдирди.

— Туриш-турмушимиз ёмон. Милт этган ёруғлик кўринмайди,— дея айтиб ёздиришда давом этди солдат.— Госпиталда Никита билан бирга ётдик. Аввалига, бизни инвалидлар командасига юборишса керак, деб ўйловдик. Бутунлай ҳарбий хизматдан озод қилиб юборишларига умид қилгандик, лекин хом хаёл бўлиб чиқди. Янги келганларнинг айтишига қараганда, подшонинг солдатлари кундан-кунга камайиб бораётган эмиш. Солдат зоти фронтда бекордан-бекорга қирилиб кетяпти. Душмандан омон қолганларни лаънати бит жойростонига жўнатяпти. Битдан тарқайдиган касал тиф деб аталади. Худоё худовандо, ўз паноҳида асра син бизни. Яна сизларга шуни маълум қиламизки, ҳозир бизни Сибирь трактидан ҳайдаб боришяпти, қаргалигини эса ўзимиз ҳам аниқ билмаймиз. Ҳар қалай, аллақандай пристанга олиб кетишаётганидан хабар топдик. Айтишларича, у ерда оч қолган хотинлар билан болалар давлатнинг дон омборини талаб кетишибди. Бечоралар нима қилсин ахир? Нима, очликдан ўлиб кетаверишсинми? Ўзимизникиларга қараб ўқузишга мажбур қилишмаса эди, деб қўрқяпмиз. Шуни ўйлаб, тунлари ўхламай чиқяпмиз... Йигитлар билан келишиб олсак бўлармиди...

— Бу ким бўлди?! Бу ерда нима қиляпсан?!— дея бирдан Катянинг бсши узра прапоршчикнинг товуши янгради. Унинг қандай қилиб сездирмай кириб келгани ёлғиз шайтонга аён эди. Кекса солдат жимиб қолди-да, сакраб ўрнидан турганича роз қотди. Новча, озгин солдат ҳам худди шундай қилди. Шуни ҳам айтиш керакки, у турганда, тиззасининг ошиқ-мошиқ суяги бутун даҳлизга эшитиларли бўлиб қисирлаб кетди. Катя хатни тўхтамай, исфатасининг ичига чиқиб юборди.

— Солдатлар саводсиз экан. Ўйимиздагиларга хат

ёзиб беринг, деб илтимос қилишди,— деди хотиржамлик билан Катя жойидан турмай семиз, юзи баркашдек прапоршчикка разм солар экан. Прапоршчик погон тақилган калта пўстин, яп-янги, ҳали оҳори тўқилмаган пийма, ялтироқ кокарда тақилган папах кийиб олганди. Оғзидан самагон ҳиди анқирди.

— Сен нега менинг солдатларимга тирғиляпсан? Нима керак ўзи сенга? Ёки балким совуққа ҳайдаб чиқаришимни истаётгандирсан?!— дея ўшқиршида давом этди прапоршчик.

— Сиз менга бекор бақиряпсиз, жаноб офицер. Мен фронтда ҳалок бўлган капитаннинг қизи бўламан. Ригадан қочиб келганман. Ҳозир онамнинг нафақаси масаласида шаҳарга кетяпман. Карвонсаройда солдатларингизга тасодифан дуч келиб қолдим. Агар шунини истасангиз, мен ҳозироқ чиқиб кетишим мумкин.

Катя, гарчи юраги қинидан чиқиб кетгудек бўлиб гурсиллаб ураётган бўлса-да, бу сўзларни атайин қатъий оҳангда айтди.

Прапоршчик унга тикилиб турди-да, сўнг ярим қадам орқага чекинди ва анча шаштидан тушиб, деди:

— Худди шунинг учун ҳам сиз бу ерга келмаслигингиз ҳёрак эди. Мени кечирасиз.

— Хайр, жаноб офицер. Хайр, солдат амакилар,— Катя калта пўстинини эгнига кийди ва гарчи эшик томон югургиси келаётган бўлса-да, аста юриб ҳовлига чиқди. Чиқиб кетаётганида қиз прапоршчикнинг солдатларни болохонадор қилиб сўкаётганини эшитиб қолди. «Яхшиямки, хат менда қолди, бўлмасам бундан ҳам баттар бўларди», дея хаёлидан ўтказди Катя.

Тунқи у қишлоқнинг нақ чеккасида жойлашган бошқа карвонсаройда ўтказди.

3

Томскка Катя ҳеч қандай саргузаштсиз етиб олди. Қиз рўпарадан келаётган ва ўзига шубҳали кўринган араваларни ўтказиб юбориш учун катта йўлдан атиги икки мартагина четга чиқди.

У шаҳарга ғира-ширада кириб боргани маъқуллигини билгани учун ҳам шошилмай қадам ташларди. Катянинг вақти бемалол эди, очлик ҳам энди уни бевовта қилмай қўйганди. Карвонсаройда унинг учун

кичкина бир олди-сотди қилишнинг имкони чиқиб қолди: бўйнига ўраб олган рўмолини Катя бир хотинга ярим буханка нон ва бир бўлак ёғ эвазига бериб юборди. Унинг тушунчасида бу катта бир бойлик эди. Энди икки кун у қорнининг ташвишидан қутулганди.

Шаҳарда Катя юзини пўстинининг ёқаси ичига яшириб, ўткинчиларни сергаклик билан зимдан кузатганича эҳтиёт бўлиб борди. Агар орқасида биронта одам пайдо бўлса, қиз қадамани хиёл секинлатиб, уни олдинга ўтказиб юборар, юзини таниб бўлмайдиган даражада ортда қолиб кетарди. Балким бу эҳтиёт чораларининг бари ортиқча ҳам эди-ю, ammo Катя Лукьяновлар ва Насимович билан қайта кўришишни жуда истарди ва шу боисдан ҳам ўзини эҳтиёт қиларди.

Лукьяновларнинг ертўласига кириш унга осон бўлмади. Бу одамларнинг бошига қайғу, оғир кулфат тушган, лекин Катянинг ўзга чораси йўқ эди. Унинг шаҳар кийими шу ерда қолганди, боз устига, пан Насимович ҳам буёғига энди қандай йўл тутиш ҳақидаги кўрсатмаларни шу ерга етказишни ваъда қилганди.

Уйда ёлғиз Степа бор экан. У еттинчи чироқ ёнида ўтирганича овқатланмоқда эди. Йигитча тановул қилишга шу қадар берилиб кетгандики, Катянинг кириб келганини ҳам сезмай қолди.

— Салом, Степа. Нега эшикни ёпмай ўтирибсан?

Степа сапчиб ўрnidан турди-ю, кейин дарров жойига ўтирди ва уялиб сочларини силади. Катя унга қараб туриб: «У ҳали кўчкинди қишлоқдаги воқеалар ҳақида ҳеч нимани билмайди. Қайси юз билан, қандай сўзлар билан айтаман унга бу ҳақда?» — дея хаёлидан ўтказди.

— Опаларинг қани, Степа? — сўради Катя тахминининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилишга уриниб.

— Бошимизга фалокат тушди! Даҳшат! — деди Степа ва жони қаттиқ оғриётган одамдек, башарасини бужмайтирди.

— Зинами? — дея сўради Катя.

У калта пўстини, рўмоли ва бугун йўлда негадир болдирини шилган пиймани ечиб қўйди.

— Сиз буни қабқдан биласиз? — ажабланди Степа.

Катя ўзининг кўчкинди қишлоққа боргани ҳақида гапириб берди. Степа онда-сонда Катяга қараб-қараб қўяркан, унинг ҳикоясини қошларини хиёл чимириб,

диққат билан тинглади. «Бечора аммам, шўрлик аммам», дея унсиз шивирларди унинг лаблари.

— Дуня билан Маша қамоқхонага кетишди. Балким уни Лукьяновкадан опкелишганида кўриб қолишар.

— Тез қайтишадими?

— Йўғе, нима деяпсиз! Ярим кечагача кутишади. Бугун олиб келишлари керак, аммо эртага қолдиришлари ҳам мумкин. Пан Насимович эса сизни, фақат кечқурун тўққиздан кейин келсин, деб айтди. Адресни ўзингиз билар экансиз.

— Ҳа, албатта.— Катя девордаги занжирли соатга қаради — саккиз ярим бўлибди. У кийимларини алмаштириб, Болотний кўчасига етиб боргунига қадар камнда соат ўн бўлади. Степа Катяни чойга таклиф қилди: аммо қиз тоқатсизлана бошлаган эди.

— Сен, Степа, овқатингни еявер, мен эсам, ичкари кириб, кийимларимни кийиб оламан. Дуняга пўстини билан пиймаси учув раҳмат айтиб қўй — уларда совуқдан жон сақладим. Кейин ундан узр сўраб қўй: пўстинининг елкасини йиртиб қўйдим. Лукьяновкада Скобелькин мени урядникнинг оғилхонасидан тортиб чиқараётганида мих илиб кетди.— Энди эскириб қолган бу воқеаларнинг ҳаммаси қизга оддий ва ҳатто кулгили бўлиб туюлмоқда эди. Катя кулиб юборди.

— Шунгаям узрми? — қўл силтади Степа.

— Йўқ, ҳар қалай айтиб қўй, Степа. Машаниям, Дуняниям кўролмай кетиб қолишим мумкин ахир.

— Хўп, айгаман,— тараддудланиб деди Степа.

Катя пардани четга суриб, бир вақтлар Маша билан тунаган ҳужрага кириб кетди. Бир дақиқадан сўнг у Степадан чироқни сўраб олди ва кўп ўтмай у ердан бутунлай бошқа қиёфага кириб қайтиб чиқди. Катянинг чамадонида оқ йўл-йўл чизиги бўлган нозик ҳаворанг шерстдан тикилган ва ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қўйилган инглизча костюми билан ёқаси ҳамда енгига чиройли тўр тутилган блузкаси бор эди. Костюм Катяга жуда ярашарди. Бунинг устига у бошини тартибга солди: қизғиш-қўнғир сочларини тараб, нақ энсасига турмаклади. Оёгига эса баланд пошнали қўнжи узун бежирим ботинкасини кийди. Шу ўтган кунлар ичида Катя қанча қийинчиликларни бошидан кечирган бўлмасин, қиз кўп вақтини очиқ ҳавода, фаол жисмоний

ҳаракатда ўтказганди ва буларнинг бари туфайли қандайдир соғломлашиб, юзига қон югурганди. Баланг бўйли, хушбичим, очиқ чеҳраси совуқдан қизарган Катя шу туришда Степага ниҳоятда соҳибжамол кўриниб кетди. Йигитча унга қаради-ю, ўзининг қойил қолганини яшира олмади. Унинг доим ўта жиддий юзи мулойим тортиб, ёноқлари қизариб кетди.

— Сиз ҳар ҳолда бундай кўзга ташланадиган қилиб кийинмасангиз бўларди. Кеча иккита студентни олиб кетишди,— деди меҳрибонлик билан Степа деворда осиглиқ кўзгу олдида қора шляпасини бошига қўндираётган Катяни кузатар экан.— Бунинг устига шляпангизда бошингиз совқотади,— дея бамаънилик билан қўшимча қилди у.

Катя Иван Акимовни деб, уни ўйлаб шундай кийингани эса йигитчанинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Ахир ҳозир Ваня Насимовичларникида бўлиши мумкинми? Бўлиши мумкин, албатта.

— Хўп, ҳисобга оламан, Степа, лекин келаси гал.

У Лукьяновлар ертўласида атирнинг нозик ҳиди ҳамда мулойим ва эрка боқишларини Степага хотира сифатида қолдиргандай чиқиб кетдики, бу боқишларни дарҳол кўз олдидан кетказишга одам боласи ожизлик қиларди...

4

Насимовичнинг уйига Катя бемалол юриб боргани йўқ, балки ўғринча яқинлашди. У эълонлар ёпиштириладиган тумба ортида яширинганича пастқам ва қоронғи кўчани анчага довур кузатиб турди. Сўнгра пайт пойлаб, очилиб ёпилаётган эшик ва дарвозаларнинг совуқ ҳавода негадир гумбурлаб эшитилаётган шарақшуруғи тинган дақиқада югуриб Насимовичнинг ҳовлисига кириб олди ва пошнасини тўқиллатиб бир зумда тахта зинапоёга етиб борди.

Эшикни Бронислав Насимовичнинг ўзи очди. У қувониб кетганидан Катянинг қўлидан ушлади-да, уни қўйиб юбормай хотинини чақира бошлади:

— Стася, Стасенька, тезроқ буёққа кел.

Эрининг бақариб-чақаришидан қўрқиб кетган Стася хола нариги хонадан эғнида енгилгина уй ичи халат,

оёғида четига қўй териси сиртилган юмшоқ туфли кийганича югуриб чиқди.

— Зося! Салом, жонгинам Зосенька!— Стася хола эрини хиёл четлаштирди-да, Катяни қучоқлади. Сўнгра у қизни қўйвориб икки-уч кадам тисарилди ва Катяни кўздан кечирганича энтикиб-энтикиб гапира кетди:

— Унга бир қара, Броня, яхшилаб қарагин, қандай очилиб кетибди-я! Қандай гўзал! Офатижон!

— Қўйсангиз-чи, Стася хола, қанақа офатижон бўларканман! Ҳалиям ўша-ўшаман,— деди уялиб Катя.

— Йўқ, рости билан ҳам, Зося. Сен қандайдир ўзгариб кетибсан... Нима дейсан, Стасенька, Зосямиз қандайдир улур тортиб, унда салобат пайдо бўлгандек туюлмаётгани сенга,— дерди Насимович гоҳ Катядан узоқлашиб, гоҳ яна қизнинг ёнига яқинлашар экан.

Катя умуман ўзгаларнинг диққат марказида бўлишни ёмон кўрарди, аммо Насимовичларнинг завқ-шавқи фақат уларнинг бошқаларга ҳам эътибор бериш хусусиятларини ифодалаб турарди. Бу маслақдош ўртоқларини яхши кўрадиган, бегараз, самимий одамларнинг завқ-шавқи эдики, Катя Насимовичларнинг мақтови ўзига хуш ёқаётганини ҳис этди.

Катяни уйнинг иккинчи ярмига, аввалги келганида ўзи истиқомат қилган ўша кичкина хонага бошлаб боришди ва кийимларини алмаштириб олишни айтишди. Насимович, ҳамонки Лукьяновларнинг бошига шундай кулфат тушган экан, Катя шароит ўзгармагунига қадар шу ерда яшаб туражанини айтди.

У хонадан-бу хонага ўтар экан, Катя, Ванянинг бирор кийими кўриниб қолмасмикин, деган хаёлда гоҳ вешалкага, бош кийимлар қўйиладиган топчага қараб қўярди. Стася холай улар учовлашиб столга ўтиришгач, Катянинг дилидагини сезгандек, деди:

— Зосяни қийнама, Броня, унга тезроқ энг муҳим янгилигимизни айт.

— Ҳозир айтаман, Стасенька. Гап бундай, Зося, Наримдан хабар келди: ўртоқ Гранит соғ-саломат экан. Ҳозир уни жон-жаҳдлари билан излашаётгани боисидан Гранитни тайгада овчилар олдига яширишибди.

— Бу яхши бўлибди. Ғоят хурсандман! Жуда яхши,— иложи борича ўзини босишга ҳаракат қилиб деди Катя ва бир оз сукут қилиб тургач, сўради:— У тайгада узоқ ўтирадимиз ҳали?

— Хўш, буни аниқ айтиш қийин, Зося. Лекин, менимча, унинг қочишини ҳозирча тўхтатиб турганимиз маъқул. Токи полиция унинг Москва ёки Петроградда сайр қилиб юрганига ишонч ҳосил қилсин.

— Агар шароит йўл қўйса, Броня амаки, худди шундай қилганимиз маъқул, албатта. Лекин Гранит шопилмоғи керак эмасмикин...

Катя бошини қўйи солди. Қиз Иван Акимов учун пул билан ҳужжатлар бериб юборишгаётганда, ўзини Петрограддан Томскка қандай шопилинч жўнатишганини, Ванянинг тоғаси профессор Венедикт Петрович Лихачевнинг бир ҳолатда ётгани ва Стокгольмда унинг атрофида ҳар хил шубҳали нусхалар айланиб юргани, афтидан, улар олимнинг илмий архивини қўлга киритмоқчи эканини айта туриб, акаси Сашанинг нечоғли ташвишланганини эслаган эди.

— Хўш, Зося, сафаринг қалай ўтди? — Катянинг хаёлини бўлиб, сўради Насимович.

— Асти қўяверасиз, Броня амаки! Шундай қизиқ, шундай ажойиб бўлдики. Ҳозир ҳаммасини айтиб бераман. — Катя стулни Стася хола ва Насимовичга яқинроқ суриб ўтирди.

— Ҳикоя қилишга шопилмай тур, Зося. Сал шопилмай тур, — Насимович кутилмаганда ўрнидан турди-да, хотинининг қўлтиғидан олиб, шоша-пиша хонадан чиқиб кетди.

— Ярим соатгина зерикиб ўтирасан, Зосенька, — деди орқасига ўгирилиб Стася хола.

Катя хонада ёлғиз ўзи қолди. У чироқнинг пилигини тушириб, қалин қора дарпарданинг четини очди. Дераза ортида совуқ қиш туни ҳукмрон бўлиб, шаҳар узра пастлаб сузаётган ойнинг шуъласидан ҳаммаёқ сутдек ёруғ эди. Беҳисоб юлдузлар гужғон ўйнаётган осмон қуббаси живир-живир қилиб турар ва юлдузлар гўё дарёга ўхшаб оқаётгандек кўринарди. Катя деразага қараб Насимовичлар яшайдиган хоналардан эшитилаётган товушларга қулоқ солди. Аввал у ердан идиш-товоқнинг шақир-шуқури эшитилди, кейин ўқтин-ўқтин кираверишдаги катта эшик очилиб-ёпилаверди ва турли одамларнинг овозлари эшитила бошлади. «Нима бўляпти ўзи уларникида? Наҳот буюртмачи хонимлар ҳанузгача тинчимаётган бўлишса?» — ўйлади Катя.

— Юринг, Зося. Ҳамма йиғилди,— хонанинг эшигини очиб деди Насимович. Катя бирмунча ажабланиб унинг ортидан юрди.

Улар катта хонага киришди. Хонанинг ўртасида устига турли таомлар қўйилган ўша узунчоқ стол турар, унинг атрофида эса Катяга нотаниш бўлган етти-та одам ўтирарди. Улар тўрт эркак ва уч аёл бўлиб, Катяни синовчан назар билан тикилиб қарши олишди. Катя хиёл тўхтаб, енгилгина таъзим қилди-да, ўзининг ширали, оҳангдор овози билан деди:

— Салом, ўртоқлар.

Биров секин, биров балад овоз билан, баъзилар эса шунчаки бош ирғаб жавоб қилишди. Насимович Катяни ёнига ўтқазди. Унинг мўйловлари қимирлаб, қув кўзларида табассум ўйнади.

— Шундай қилиб, ўртоқлар, ишни бошлайлик,— деди Насимович.— Каминанинг эллик икки ёшга тўлган ана шу шодиёна куни муҳим бир воқеага тўғри келиб қолди. Бугун Сибирь тракти бўйлаб қилган сафаридан ўртоқ Зося қайтиб келди. У орқали мен бизнинг петроградлик ўртоқларимизни самимий қутламоқчиман, зеро, биз бу ерда, Сибирда уларнинг ёрдами муттасил сезиб турамыз. Қани, Зося, боя мен ва Стасяга айтмоқчи бўлган барча гапларингизни ўртоқларга ҳикоя қилиб беринг. Ҳа, бир нарсани айтиб қўяй: чой ичиб, Стасянинг печенъесидан олиб ўтиринглар, ўртоқлар. Яна бир илтимос: худди архиерейникида ўтиргандек, бундай иззат сақламанглар. Мен ахир бор-йўғи аёллар тикувчисиман, холос...

Меҳмонлар гур этиб кулишди-ю, аммо Катянинг ўрнидан турганини кўриб, дарров жимиб қолишди.

5

Катя кичкина хонадаги стол ёнида ўтирганича берилиб хат ёзмоқда эди.

«Сашуля, салом, акажон! Мен эсам ҳамон Сибирдаман. Чамаси, яна бирмунча вақт бу ерда ушланиб қолсам керак. Бу ерга келганимга нисбатан унча кўп вақт бўлгани йўғу, лекин шунча кўп воқеалар содир бўлдики, асти қўяверасан. Сенга шуни маълум қилиб қўяйки, қишлоққа бориб, бир неча кун ҳақиқий тайгада яшадим, деҳқонлар, овчилар, фронтвиклар, ёшлар

билан мулоқотда бўлдим. Қамоққа олиндим, лекин деҳқонлар томонидан озод этилдим. Кейин қочдим. Агар барча таассуротларимни жамлайдиган бўлсам, шундай хулоса қилишим мумкин: Сибирь халқи революция бўлишини жуда истади, уни кўзи тўрт бўлиб кутяпти ва сўзсиз, биани қўллаб-қувватлайди.

Кеча бу ерлик комитетчиларга батафсил ахборот бердим. Жуда қизиқиб тинглашди, баъзи ишларим учун мени мақташди. (Рост айташман, Сашуля, худо ҳаққи, мақтанаётганим йўқ.) Ўртоқлар баъзи ишларда ёрдам беришимни илтимос қилишди.

Биринчидан, сибирлик деҳқонларнинг аҳволига бағишланган варақа ёзиб берадиган бўлдим. Бу ерда боёнлар ва маъмурлар зўравонлиги авж олган экан.

Иккинчидан, биз олдимизга полициячини ўлдирган бир бева деҳқон аёлнинг суд процессини сиёсий процессга айлантиришни мақсад қилиб қўйдик. Бу ерда революцион ҳаракатга хайрихоҳ бўлган адвокатлар бор экан. Ушлар билан алоқа боғлашга, тракт ёнида жойлашган қишлоқлардан кўплаб аёлларни гувоҳ тариқасида жалб этишга ҳаракат қиламиз. Бу аёллар чириб бораётган чоризм тузумининг типик вакили бўлмиш ўша полициячининг ўтакетган аблаҳ эканлигини фош қиладилар. Мен ўша деҳқон аёл билан танишишга муваффақ бўлган эдим. У саводли, олижаноб ва сезишимча, курашга тайёр жувон. Менга уни суд процессига тайёрлашни топширишди. Қамоқхонага, унинг олди-га кириш учун ҳамма чорани кўрамиз.

Энди учинчи гапимни эшит. Биладан, бу гапни ўқиб, ҳайратга тушишинг ва эҳтимол, дарҳол ишон-маслигинг ҳам мумкин. Тасаввур қилгин-а, Лукьянов-ка қишлоғида мен профессор Лихачевнинг Сибирь бўйлаб саёҳат қилган пайтидаги йўлбошловчиларидан бирини учратдим. Уша одамда олимнинг бир той қоғозлари сақланиб келаётганини тасодифан билиб қолдим. Уша қоғозлар у ёки бу сабабга кўра йўқолиб кетмайди, деб ҳеч ким кафолат бера олмайди. У қоғозларнинг аҳамиятини ҳеч ким билмайди ахир. Эҳтимол, улар ватанимиз фанининг қимматбаҳо материалларидир.

Мен бу тўғрида ҳикоя қилиб берганимда, ўртоқлар, нима қилиб бўлса-да, олимнинг қоғозларини қутқариб қолмоқ зарур, дея тўғри қарор қабул қилишди. Эҳтимол мен йўлбошловчини ўша қоғозларни тайгада, Окен-

тий Свободний исмли бир ғалати чолнигида яшириб қўйишга кўндира оларман. Уша Окентий Свободний гарчи революциядан йироқ бўлса-да, лекин хўрланганларга хайрихоҳ одам, зеро, ўзи ҳам ижтимоий зулмининг маҳсулидир.

Ваня тўғрисида ҳеч нарса ёзмайман, чунки асосий гаплар сенга Нарим марказидан маълум. У хавфсиз жойда, аммо қочишнинг эса ҳозирча иложи йўқ. Агар у билан учраша олсам бахтиёр бўлардим.

Хўш, ўзинг қалайсан, Сашуля? Менсиз уйлана кўрма, ярамас. Бунинг учун мендан рухсат олмоғинг керак-ку ахир! Сенга ёмонликни раво кўрмайман-ку.

Эҳ, Сашуля, Сибирнинг менда қандай кучли таасурот қолдирганини билсанг эди! Бу ердаги барча нарсалар кенг, мустақкам, қудратли ва қандайдир чинакамига улугвор кўринади.

Сенинг синглинг Катя».

Хатни ёзиб тугатгач, Катя уни секин қайта ўқиб чиқди. Кейин бир оз ўйлаб турди-да, уни йиртиб ташлади. «Мен, теңтак, нима қилипман ўзи? Бунақа хатни юбориб бўларканми? Агар у жандармериянинг қўлига тушиб қолса маҳаллий большевикларнинг яқин-орада қилмоқчи бўлган барча ишларининг режаси аён бўлади-қўяди. Йўқ, ҳали бунақа хатларнинг вақти келмаган кўринади. Аканг билан суҳбатлашдинг, деб ҳисоблайвер, шунисиям етади сенга».

Катя ўзича шундай мулоҳаза юритар экан, голланд печкасининг олдида борди-да, унинг оташхонасини очиб, ғижимланган қоғозни оловга ташлади. Аланга қоғоз парчаларини бир зумда домига тортиб, уларни кулга айлантирди.

Катя стулни суриб, оловга яқинроқ ўтирди. Аланганинг шуъласи унинг юзига тушиб, қизнинг чеҳраси қандайдир қирмизи тусга кирди. Катя болалигиданоқ оловга қараб ўтиришни яхши кўрарди. Бундан унинг кўзлари чарчамас, дилида турли нарсалар, турли одамлар тўғрисида ўйлаш истаги туғиларди.

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

ПОЛЯ

Биринчи боб

1

Наримда қишки йўллар ёздагига қараганда беш, ўн ҳисса қисқароқ бўлади. Рождество байрамига бориб катта ва кичик дарёларнинг саёз жойлари нақ тубига қадар музлайди, ўтиб бўлмас ботқоқлар бетини қалинлиги бир саржин келадиган муз қоплайди, кўл ва кўр-фазлар устида эса икки газ қалинликдаги ойна пайдо бўладикки, шамол уни ялайвериб, сип-силлиқ қилиб қўяди. Кўнглинг тусаган ёққа, бошинг оққан томонга елиб кетаверишинг мумкин!

Қишки йўллар учун Елифан Криворуковникида ҳамма нарса тайёр: думи ва ёли калта қилиб қирқилган узуноеқ чайир от — бундай от ҳар қандай қор уюмидан ҳам ўтиб кетаверади; қўшқораклари нақ чангидай кенг енгил чана, этаги товонга қадар тушадиган турли почапўстинлар — уларнинг орасида буғу терисидан ҳам, ит мўйнасидан ҳам, қўй терисидан ҳам тикилганлари бор: бундай пўстинга ўралиб олсанг ҳеч қандай совуқ қор қилмайди, ичингга тарикчаям шамол кирмайди.

Сафарга чиқажаги ҳақидаги хабарни Поляга ҳар ерда ҳозир у нозир Домнушка олиб келди. Эрта тонг, девор ортида бўрон авжига минганди. Шамолнинг зарбаларидан деразанинг ойналари шиқирлаб турарди. Эрта уйғонган Поля атрофга қулоқ солиб ётарди. Ҳашпаш дегунча юқорида Анфиса Трофимовнанинг хонасидаги осма соат беш марта занг уради. Ана шундан кейин Поля кўрпа остидан чиқиб, апил-тапил кийинади-да, челакни қўлига олиб, Домнушка билан сигир соққани югуради.

Аммо соат, гүё мудраб қолгандек, бутун уйга эшитиладиган чўзиқ жаранг-журунгини бошлашга шошилмасди. Тўхтаб қолмаганмикин ишқилиб? Ёки унинг ўзи бевақт уйғондими?

Бирдан зина остидаги хонанинг эшигини биров аста тақиллатди. Поля бошини кўтарди. Аллакимнинг букилган бармоқлари эшикни яна тўқ-тўқ урди. Поля эшикка кўйлагини қийиб, сёғини пиймага тикди.

— Ким? Ким у?— безовталаниб шивирлади Поля, қулоғини эшикка тутар экан.

— Эшикни оч, Поля.

— Ҳа, Домнушка! Ҳозир очаман,— Поля қайнотаси билан қайнонасини уйғотиб юборишдан чўчиб, илгакни аста туширди-да, секин эшикни очди.— Киравер, Домнушка. Мана бу стулга қоқилиб кетма.

— Қўрқма, Поля. Ой нури тушиб турибди-ку! Кўрпашман.

— Сандиққа ўтир, Домнушка.— Поля хонанинг ичкари томонига ўтди-да, йиғиштирилмаган ва ҳали иссиғиям кетмаган кўрпанинг устига ўтирди. Унинг юраги қандайдир нохуш хабар эшитишини сезиб сиқила бошлади.

— Нега ухламаяпсан, Домна Корнеевна?

— Турадиган пайтимиз ҳам бўлиб қолди. Ҳаш-паш дегунча соат занг чалади. Юқоридаги ситамларнинг нима ўйлаб топишганини бир эшитгин-а, Поля. Ниқишкани карвон билан шаҳарга жўнатишди, сени эса Ёпифашка бугун балиқчиларнинг олдига олиб кетармиш.

Поля дарҳол шу кечада кўрган тушини эслади, тушида ўрмон қоплаган тик соҳиллар орасида илонизи бўлиб оқаётган дарёни, пароходни кўрибди, саёз жойларда сув шовуллаб оқармиш. Пароход бир маромда эмас, силкиниб-силкиниб сузаётганмиш. Дижини ваҳима босган Поляга у ҳозир бориб соҳилнинг туртиб чиққан жойига уриладигану шундан кейин ўзининг омон қолиши амримаҳол бўлиб қоладигандек туюлармиш.

«Пароход — сафар дегани. Лекин мен қанақа сафарга чикардим? Парабелга бориб, дадамларни кўриб келмасам мабодо»,— дея ўйлади Поля ва бу бемаъни тушдан қолган ёқимсиз таассуротни унутмоқ учун тезроқ ухлашга ҳаракат қилди. Мана энди туши ўнги-

дан келяпти! Поля тушини Домнушкага айтиб берган эди, у қўлларини силкитиб, шивирлай кетди:

— Вой, Полюшка, ёмон туш кўрибсан. Пароход сакраб-сакраб, оёғига кишан урилган отдек ирғишлайди, дегин-а. Даҳшатли, қара-я!

Юқорида осма соатнинг тош осилган занжири бир гичирлади-ю, бутун уйни жаранг-журунг тутиб кетди.

— Турдингми, Поля, ё ҳалиям ётибсанми?— деди атайин баланд товуш билан Домнушка, энди эшикни қўрқмай тақиллатар экан.

— Кетяпман, Домна Корнеевна, кетяпман!— жавоб қилди Поля ва юзини ёстиққа сўзиб кулиб юборди.

Бу гапларнинг бари Анфиса учун эди. Агар улар сал пайсалланиб, ўрниларидан турмай қолишса, шу заҳоти Анфисанинг залварли оёқлари остида пол гичирлаб кетарди. У зинадан уч-тўрт поғона пастга тушарди-да, хотиржам оҳангда, аммо ўлгудай ачитиб дерди:

— Домна! Палагея! Мунча гафлат босиб ётасанлар? Ё сигирларни сизларнинг ўрнингизга мен бориб соғайми? Вой, ярамаслар-ей! Дастурхонга ўтираётганда жуда чаққон бўлиб қоласанлару. Ёглироқ луқмага қўл узатасанлар... Қани, дарров челақларни олиб, сигирларнинг олдига боринглар.

... Беш минутдан сўнг Поля билан Домнушка калта пўстин ва пийма кийиб, бошларига тивит рўмолларини ўраганларича қўлларига челақ олиб, ҳовлига чиқишди. Соғин сигирлар йўғон ходалардан қурилган оғилхонада сақланарди. Сигирлар эгаларининг келишаётганини сезиб, шохларини охурнинг деворига уришганича маърай бошлашди. Домнушка уларга қараб:

— Жим, олакўзлар,— дея қичқириб қўйди.

Поля оғилхонанинг эшигини очмоқчи бўлган эди, аммо Домнушка уни тўхтатиб қолди:

— Шошма, Полюшка. Сирларини қандай билиб олганимни айтиб бераман ҳозир сенга. Бу ерга келмайди у гумбаз, совқотади, бизнинг бўлса гўё ичимизда мой қайнаётгандек.

— Қани, қани, Домна Корнеевна,— деди қандайдир маҳкумлиқ туйғуси билан Поля ҳозир Домнушка айтадиган гапга унча қизиқмай ҳам. У ўзича: «Йўқ, йўқ, менинг бу уйдагиларга қайнаса қоним қўшилади-ганга ўхшамайди. Никишка қайтсин, бу ерни елкам-

нинг чуқури кўради. Бувамлар билан дадамлар бизни ҳайдашмаса керак ахир, уёғи эса бир гап бўлар», дея ўйларди.

— Юқоридаги хоналарни йиғиштираётган эдим,— деб гап бошлади Домнушка.— Шу дегин, каравотнинг тагига кирдим-да, латта билан уёқ-буёқни арта бошладим. Улар меҳмонхонага кириб, диванга ўтиришди. Анави сувилон: қаерларда бўлдинг? Қанча балиқ сотиб олдинг? Қандай баҳода ҳақ тўладинг? Неча сўмни ичиб йўқотдинг?— дея эрини сўроққа тута бошлади. Кейин кармони олиб, пулни санаб кўрди. Кам чиқди! Шундан кейин қилди тўполонни, қилди тўполонни! Қиёмат! Епифан ади-бади айтишган эди, у чаккасига-бу чаккасига шапалоқ тортиб юборди. Қарасам Епифанниким тутиб кетди. Бир солган эди, хотини деворга бориб урилди. Капалагим учиб, каравотнинг тагида қимир этмай қолдим. Девор ортида бўлсам ҳам қўрқиб кетдим. Тўполонни қилиб бўлишгач, яна ёнмаёن ўтиришиб олиб, гўё ораларида ҳеч гап бўлмагандек, гангир-гунгур гаплаша бошлашди. Ниманидир санашди, пулни уёқдан-буёққа олиб қўйишади дегин. Ана шунда Епифан бирдан: «Поляга рухсат бер, мен билан борсин,— деб қолди,— ҳисоб-китобга уста. Ўзи ўқимишли, чаққон қиз», дейди. Анфиса хурсанд бўлиб кетди: «Майли, олиб кетавер! Бу ерда ундан наф йўқ, бўзчининг моксидек отасиникига зув қатнагани қатнаган. У ерда сенинг ёнингда, кўзи пишиб, иш ўргангани». Шундай деб бир тўхтама келишди... Аммо сен, Полюшка, Епифандан эҳтиёт бўл, қантарилган айғирдай бир гап у, беномус.

«Дард устига чипқон бўлди-ку, Никита тезроқ қайтса бўларди», дилида умидсизликка тушиб хаёлидан ўтказди Поля, аммо сир бой беришни истамади. Поля гарчи Домнушканинг ўзига меҳр қўйганини ҳис этса-да, унга унча ишонмас эди.

— Ўзимни ҳимоя қила оламан, Домна Корнеевна. Мен сиртдангина шунақа мулойим кўринаман. Аслида эса эркин қушман,— деди Поля ўзига ўзи далда беришга ҳаракат қилиб.— Қани, чироқни ёқавер.

Домнушка чўнқайди-да, гугурт чақиб, фонусни ёқди ва оғилхонага кириб, уни деворга қоқилган қозиққа осди.

Поля Тарғил деб исм қўйилган тарғил сигирнинг

ёнига бориб, уни эркалаганича бошини силади, сўнгра сочиқ билан елинини артди-да, сигирни соға бошлади. Тизиллаб отилган сутдан челақ жаранг-журунг қилиб кетди. Полянинг димоғига сутнинг хушбўй илиқ ҳиди урилди. Тарғил узун думини бир марта ҳам қимирлатмай, итоатгўйлик билан индамай турарди. Поля уни тезда соғиб бўлди-да, Барно деб исм қўйилган нариги сигирнинг ёнига ўтди.

«Мени анчага олиб кетармикин у? Наҳот қиш чиққунча олиб кетса? Мендан қанақаям савдогар чиқарди? Шунақа бўлади, деб сираям ўйламаган эдим... Никишка шаҳардан қайтган заҳоти мени олиб келгани борсин, деб Домнушкага тайинлаб кетаман... Кейин дадамнинг ҳам олдига бориб келишим керак... Ҳозироқ бориб, унга Епифан Корнеич мени балиқчилар олдига олиб кетаётганини айтиб қўймоғим лозим», дея ўйлади Поля сутнинг челақка бир маромда повиллаб тушишига қулоқ солар экан.

Домнушка билан Поля сут тўла челақларни кўтаришганича уйга киришди. Қираверишдаги зинапоёда Поля қадамини секинлатди. У ғира-ширада Домнушканинг рўмолга ўраниб олган юзига тикилар экан, аста илтимос қилди.

— Никиша келган заҳоти унга айтиб қўй, Домна Корнеевна: уни кўзларим нигорон бўлиб кутаман.

— Ташвиш қилма, Полюшка. Никишкага айтамангина эмас, сенинг олдинга жўнамагунича ҳоли жонига қўймайман. Шундай пайтда келин билан куёвни бир-биридан ажратиш инсофданми ахир? Золимлар, одамхўрлар!

Домнушка шу қадар ҳаяжонланиб кетдики, челақнинг қийшайиб, сутнинг зинапояннинг поғоналарига тўкилганини ҳам сезмай қолди.

2

Нонушта пайти Епифан оиласига ўз қарорини эълон қилди.

— Шундай қилиб, Палагея, йўлга отланавер,— тақсимчадаги иссиқ чойни пуфлаб совутар экан деди Епифан.— Тушдан сўнг сен билан пул ишлагани Обга, Тимга, Васюганга жўнаймиз. Икки-уч ҳафта сафарда бўламиз. Даромадни пух... пух... пуххалтерлик дафта-

рига ёза бошлайсан. Ҳақиқий савдогарларникига ўхшатиб ишлаймиз! Бўлмасам ҳаммасини эслаб қоламан, деб одамнинг мияси ачиб кетяпти. Ҳисоб-китоб қиласан. Шаҳарлик олим одамлардан бекорга таҳсил кўрмагансан-ку ахир. Ҳаракат қилсанг — қуруқ қўймайман, совғалар олиб бераман.— Епифан Поляга қараб, қувлик билан кўз қисиб қўйди.

— Нега энди ҳаракат қилмас экан, дадаси,— дея гапни илиб кетди Анфиса.— Ахир биров учун эмас, ўзининг хонадони учун ишлайди. Эрнинг давлати — хотиннинг давлати эмасми?

— Уйимизга, дадамларнинг олдига бориб келсам, девдим,— кўзини Анфисадан узиб, қайнотаси томон қарар экан, аста деди Поля.

— Уйимизга дейди-я... Сенинг уйинг энди шу ерда. Кўниксанг бўларди энди,— деди таъна қилиб совуқ илжайганича Анфиса. Аммо Епифан Поляни хафа қилишларига йўл қўймади.

— Бу дейман, онаси, нега миннат қиллсан ўзи? Майли, бориб келсин. Ҳар қалай, отаси ахир. Бегонанинг олдига эмас, ўз отамнинг олдига бораман, деяпти.

— Ҳамонки боргиси келибдими, майли, бора қолсин. Ўйнашникига эмас, отасининг олдига борар экан-ку,— деди бир оз юмшаб Анфиса, аммо унинг бундай юмшаши бир лаҳзагина давом этди.

У хўрсиниб қўйди-да, Поляга жиддий қараганича қўлларини амирога қимирлатиб, ярим доира ҳосил қилди.— Сен, Палагея, уйим-жойим дейишни ўрган. Ўзинг тўғрингда ўзинг ўйла. Бировлардан умид қилма.

— Нималар деяпсиз ўзи, ойи?— Анфисанинг нимага шама қилаётганини тушуна олмай, ажабланиб сўради Поля.

— Ўзинг ўйлаб кўр, Палагеюшка, яхшилаб ўйлаб кўр, энди ёш бола эмассан, эрли хотинсан ҳар қалай.— Анфиса бу сўзларни вазминлик билан, хайрихоҳ оҳангда айтди-ю, аммо унинг тимқора кўзлари дилидагини ошкор этиб, келинига ўқрайиб қараб турарди.

— Мен ҳозир сенга қайнонангнинг ҳикматини тушунтириб бераман, Поля,— дея илжайди узун бурнини тортиб Домнушка ва Анфисага адоват билан қараб қўйди. Анфиса ҳужумни даф қилишга шай бўлиб, дарҳол қаддини ростлади.— Агар Епифашка сенга бирер совға-салом олиб келса, сен у нарсани ўзимники

бўлди, деб ўйлай кўрма. Уни дарров қайнонажонингга топшир. У кишим совғани ўзларининг хоналаридаги сандиққа солиб қўядилар, шунда у сира йўқолмайди, қайнонагинаининг қўли остида бўлади...

Домнушка Анфисага кўз қирини ташлади-да, иссиқ чой қуйилган тақсимча узра энгашиб олди. Унинг узун, суякдор юзига қон югуриб, ҳатто сийрак сочлари ёпиб турган қулоқлари ҳам қизариб кетди. Чамаси, Анфисага қарши бу хуружи унга унча осон тушмаган кўринарди.

— Ҳамма гапирсаям, сен жим ўтирсанг бўларди, Домна Корнеевна,— деди бўғиқ овоз билан Анфиса ва қора кўзларини Домнушкага қадади. Шу топда бу кўзлар пинҳоний бир нафрат билан ёниб турарди.

— Бу дейман, онаси, жуда нозик жойингдан олдику!— деди хохолаб кулганича Епифан хотини билан синглисининг олишувини ҳузур қилиб кузатар экан.

— Эҳтиёт бўл, Анфиса Трофимовна, очкўзлигинг зўр келиб, семиз сағринингни чайнаб ташлама яна!— Домнушка бошини кўтарди. Гарчи Анфиса унга еб қўйгудек қараётган бўлса-да, аёл бундан юзини бужмай тирди-ю, аммо таслим бўлмади.

Анфиса Домнушканинг бўш келмаслигини сизди шекилли, захрини эрига сочди:

— Қари кўппак! Бошқа одам хотинини шунақа майна қилдириб қўярмиди! Сенга эса ҳаммаси бир гўр — фақат хохолаб кулсанг бўлди!

— Ўйин-кулги, онаси, менга доим ёқади! Улай агар!— деди кулиб Епифан балдоқ тақилган қулогини тортқилаб қўяр экан.

Поля ўрнидан туриб, чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, аммо ўзини босди ва ҳеч кимга қарамай, гужанак бўлиб ўтираверди. Энди улар бир-бирларининг жиғига тегмасдан индамай овқатлана бошлашди. Ниҳоят, Епифан чашкани тўнкариб қўйди-да, деди:

— Қани, Палагея, туриб нарсаларни йиғиштира. Егуликни қопга жойлашда Домнушкага ёрдам бериб юбор. Мол солинган қутиларни кажавага жойланглар. Иккита отда кетамиз.- Ўзимиз олдинги енгил чанада кетамиз, егулик билан мол солинган иккинчи чананинг отини эса ўзимизникига боғлаб оламиз.

— Хўп бўлади, дада,— итоаткорлик билан стол ёнидан турар экан, деди Поля ва Епифанга саволмуз

қараб қўйди. Қайнотаси унинг нима демоқчи эканлигини дарҳол тушунди.

— Ҳозирлик кўриб бўлган заҳотинг отангинг олдига бориб кел. Яхшиси чанага отни қўшиб ол: анча олис йўл ҳар қалай.

— Оҳ, келинингни эркалатиб юборасан бунақада, Епифан, эркалатиб юборасан! Кейин афсус қиласану, аммо кеч бўлади. Ёш келинчақларга аввал-бошдан қаттиқ туриш керак! Сен бўлсанг?..— Шундай дея Анфиса вазминлик билан курсидан турди-да, бошидаги рўмолини тузатиб, бурчакдаги икона томон ўгирилди ва қўлларини силкитганича аввал каттароқ, кейин кичикроқ қилиб уч марта чўқиниб олди.

— Узинг паноҳингда сақла, ё парвардигор,— дея мингиллади у ва бирдан, Домнушканинг ҳам пўстинини елкасига ташлаётганини кўриб қолди-ю, мутлақо бошқача оҳангда деди:— Ҳа, йўл бўлсин, Домна? Яна черковга эмасми мабодо? Донни бу ерда еб, тухумни тақсир Вонифатийникига бориб қилар экансан-да. У сенсизам кунини кўраверади. Унинг ҳамёни бизникига қараганда семизроқ. Идиш-товоқни йиғиштиргин-да, кейин бориб оғилхонани тозала. Сигирларнинг ахлати шохигача чиқиб кетибди!

— Уял-е! Ҳозиргина чўқиниб турувдинг-а! Мен ишимни биламан. Бориб Поляга отни қўшиб берай, бу ерниям, оғилхонаниям йиғиштираман.— Домнушка охиригача кийиниб ўтирмай, рўмолини гижимлади-да, эшикни шарақлатиб ёпганича чиқиб кетди.

— Узиям қўшиб олаверарди. Ким бўлибди жуда,— деди унинг ортидан Анфиса ва оёғини полдан узмай аста юрганича иккинчи қаватга олиб чиқадиган зина томон йўл олди.

— Епифан, кетимдан чиқ, гап бор,— деди Анфиса биринчи поғона устида тўхтаб, орқасига ўгирилар экан. Епифан иконага қарамай бепарвогина чўқиниб олди-да, томоқ қириб, хотинининг ортидан юрди.

Улар кўздан ғойиб бўлишган заҳоти Поля апил-тапил жийинди-да, ҳовлига қараб югурди. Тезроқ, иложи борича тезроқ дадасининг олдига бориши керак. Тўғри, қайнотаси аввал йўлга ҳозирлик кўришни, ана шундан кейингина Парабелга, отасини кўргани боришни буюрди. Лекин бу хонадонда нималарни буюришмайди? Бу ерда фақат қайнонаси Анфисанинг ўзи одамни ганги-

тиб қўйиши мумкин, агар Криворуковларнинг ҳамма гапига қулоқ солаверса одамнинг жинни бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Нонушта пайтидаги манави гапларни айтмайсизми? Худонинг берган куни шунақа гаплашишади! Худди бир-бирини еб қўйгудек бўлишади. Йўқ, йўқ, бир минут ҳам вақтни бой бермаслик керак. Боз устига, Анфйса эрини тепага олиб чиқиб кетди. Энди унга роса ақл ўргатади. Нимани ўргатса ўргатадики, лекин ҳамиятли, юмшоққўнгил бўлишни ўргатмайди. Полянинг имони комил бунга.

3

Домнушка чанага отни қўшиб бўлган экан. Поля сакраб чанага чиқди-да, жиловни бир силтаб, қишлоқ ортида ғойиб бўлди. Чопқир от учун чинданам Голеш-чихинодан Парабелга қадар бўлган масофа бир қадам йўл! Поля отасининг уйига яқинлашган заҳоти ҳовлига кирмасданоқ югуриб дераза олдига борди: уйдамикин отаси? Биронта мазлум бадаргани даволамоқ учун дунёнинг бир чеккасига кетиб қолмаганмикин? Унинг юраги шунақа одамларга айниқса ачишиб юради ўзи. Поля бунга ёш болалигиданоқ билади.

Уйда экан! Столи ёнида ўтириб олиб, дори-дармонни ўлчайдиган тарозисида алланималарни тортяпти, мундштугини чайнаб, пароходнинг мўрконидек, буруқсатяпти. Полянинг хурсандлигидан нафаси қайтиб кетай деди: отасини кўряпти, у билан гаплашади ҳозир!

— Салом, дадажон! Қалай, яхши ўтирибсизми?!— У гуриллаб ёнаётган печь ёнида ивирсиб турган ошпаз хотинни йиқитиб юборишига сал қолиб, даҳлиздан югуриб ўтди.

Ишга берилиб кетган Горбяков қизининг чанада қандай келиб қолганини ҳам сезмай қолган экан. Полянинг жарангдор овозини эшитгач, стол устига қандайдир сарғиш кукунни тўкиб юборганича сапчиб ўрнидан турди-да, қизини қучоқлаб, бағрига босди.

— Оппоқ қизим! Елғизгинам! Сени шундай соғиндимки! Негаям бегона уйга бериб юбордим сени! Негаям ўша бойваччани яхши кўриб қолдинг-а?— Горбяковнинг кўзларига ёш қалқиди, курагининг тагида аллақаери санчиб юраги гупиллаб ура бошлади. Бироқ у нотўғри гапирганини тушунди-ю, жимиб қолди. Қизига

таъна қиляптими ҳали! Наҳотки уни ранжитса? Наҳот шу гаплар ўзининг инсон, муҳаббат, ҳаёт тўғрисидаги тасаввурига тўғри келса? Сира ҳам ундай эмас! Қизи қалби буюрган одамни танлади. У энди кап-катта, мустақил одам, ўз ҳаётини йўлини ўзи белгилайди...— Ҳа, Полюшка-долюшка, бемаврид келдинг! Мен негадир кечқурун келарсан, деб ўйловдим... Лекин барибир хурсандман... жуда хурсандман,— деди мингиллаб Горбьяков қизини кутиб олганида айтган биринчи сўзларидан ўзи ўнғайсизланар ва уни хотини Фрося тирик-лигида атайдиган исмини айтиб чақирар экан. Уша вақтлар энди Горбьяковга ниҳоятда йироқ кўринадди. Унга баъзан мана шу уйда яшаган, ишлаган, ҳаракат қилган, ўй ўйлаган ўзи эмас, балки унга сал-пал ўхшаган бошқа бир одамдек туюлиб кетарди. Уша йироқ ўтмишдаги ҳаётнинг бахтиёрлик жиҳатидан аллақандай томонлари бор эдики, у ҳақиқатга эмас, эртатка ўхшаб кетарди: «Бир бор экан, бир йўқ экан, абжир бир йигит ўтган экан. Унинг ажойиб хотини бор экан. Йигит ҳам дўсти, ҳам хотини бўлмиш бу аёлни ниҳоятда яхши кўрар экан... Бир кун келиб, улар фарзанд кўришибди... Қизалоқларига Полюшка дея исм қўйибди...»

Горбьяков қизини қўйиб юбориб, бир қадам орқага чекинди-да, унинг кўзларига қаради. Қаради-ю, Полянинг нимадандир ҳаяжонланиб, ташвишга тушиб турганини пайқади.

— Ҳа, Полюшка-долюшка? Нима гап бўлди ўзи?

— Дада, мен жўнаб кетяпман. Епифан Корнеич ўзи билан олиб кетяпти мени.

— Карвон билан Томскками?— дея хаёлидан ўтган тахминни айтди Горбьяков, бунда ҳеч қандай ёмонлик кўрмай.

— Йўқ, пул ишлагани борамиз, деди. Обнинг кенг жойлари, Тим, Васюганга эмиш...

— Шунақа дегин!— деди ажабланиб Горбьяков, юраги орқасига тортиб кетар экан.

— Савдогарларга ўхшаб яшамоқчи у, дада. Кири-чиқим китобини ёзиб борасан, деяпти,— тушунтирди Поля Епифаннинг нонушта маҳали айтган гапини эслаб.— Мактабдан ташқари мени сизнинг бадарға дўстларингиз ўқитишганиниям биларкан ҳатто.

— Уни қара-я, чинданам ишни катта бошламоқ-

чи-ю... Демак, сениям тортмоқчи бўлибди-да, ўзининг ўша...— Горбьяков жимиб қолди. У, шубҳали ишларига, демоқчи эди-ю, аммо қизи бусиз ҳам бўлажак сафарни ўйлаб, ташвишланиб турарди. Қайси меҳрибон ота ўз фарзандининг ортиқча азият чекишини истарди дейсиз? Горбьяков ўзини беғам кўрсатиш учун лабарини чўччайтириб ҳуштак чалди-да, бароқ қошлари остидан кўзларини қувноқ чақнатиб деди:— Нимаям дердим, қизим, борсанг бораверасан-да. Сени жуда соғинаман, албатта, йўлингга кўз тикиб ўтираман...

Аммо отасининг феълени жуда яхши биладиган Поля унинг дилида бошқа нарсаларни ўйлаётганини дарҳол сизди. Отаси атрофдаги барча гапларга ўзини бепарво қилиб кўрсатмоқчи бўлди-ю, сирасини айтганда, бунинг уддасидан чиқа олмади. У ҳали дилидаги гапни айтмаган эди. Қизи боришга-ю, бораверар-а, аммо Епифан уни ўзининг савдо ишларига жалб этаётгани ва чамаси, бу ишда унга анча муҳим вазифа топширмақчи эканига қандай қарамоқ керак? У мазкур иш қизига қандай хавф солиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирмай туриб, Поляга жавоб бериб юбора оладими? Муҳаббати туфайли тушиб қолган ўша муҳитнинг ҳалокатга маҳкум эканлигини қизининг ўзи қачон тушуниб олишини кутиб ўтиравериши керакмикин? Ёки балким буни тушуниб олишда унга ёрдам бермоқ лозимдир? Ҳеч бўлмаса мана ҳозир гапириши керакдир? Қизининг тақдирига жуда бепарво қарамаяптими у? Бир-икки йил илгари Полянинг севгисига, унинг Никифор билан муносабатига аралашиб, ҳаётий вазиятлар оқимини бузиб юбориши ва бу никоҳга йўл қўймаслиги керак эмасмиди? Ахир бу никоҳ қизининг қўл-оёғига кишан солиши мумкин, холос...

Дарвоқе, кишанмикин бу? Жуда бўрттириб юбормаяптимикин у? Поля бошқаларнинг иродасига индамай бўйсуниб кетаверадиган, эри ва унинг ота-онаси учун ўйинчоқ бўлиб қоладиган бўш-баёв қизлардан эмас. У табиатан мустақил инсон, ўз қадрини жуда яхши билади, отасини, уйдан узоқ муддатга кетаётганим йўқ, биринчи қиладиган ишим, тез орада Никифор билан ёнингизга қайтиб келиш, дея бекорга ишонтиргани йўқ-ку, ахир. У бўлса анави бошқа томоннинг ҳам ўз ҳаётий йўли, Никифор билан Полянинг келажакги тўғрисида ўз тасавури борлигини ҳисобга олиб

ўтирмай, қизининг гапига дарров ишониб қўя қолди. Мана, марҳамат, у орзу-истакларига эришиш йўлида қизига ёрдам бериш учун ҳали ҳеч иш қилгани йўғу, нариги томон эса ҳаракат бошлаб юборибди, бошлагандаям узоқни кўзлаб, шиддат билан бошлабди. Ҳа, ҳаётнинг йўллари ниҳоятда чигал, машаққатли, турган-битгани ҳийла-найрангдан иборат бўлади—у жуда яхши билади буни! Тескариси бўлиб чиқмасмикин, ишқилиб: у қизини уйда кутади-ю, иш эса бутунлай бошқача тус олади: бадавлат хонадондаги ҳаёт Поляни ўз комига тортиб кетади. Криворуковлар оиласининг ташвишлари, югур-югури билан унга яқин ва қизиқарли кўриниб кетиши мумкин. Йўқ, у қизини бойлик орттиришга муккасидан кетган савдогар хотин қиёфасида тасаввур қила олмасди... Бу хаёлларнинг бари Горбьяковнинг миясини қандайдир бир лаҳзада қамраб олди, шу боисдан ҳам у қизининг рўпарасида бир оз талмовсираб турарди. Худди шунинг учун ҳам унинг ўзини беларво кўрсатишга бўлган уриниши шундай ишонарсиз чиқди.

— Нима қилсам экан, дада? Никиша уйда йўқ, ҳали-вери қайтмайди ҳам, биз эсак бугун йўлга чиқшимиз керак,— Поля отасининг кўзларига тикилиб, ундан шу заҳоти, дарҳол жавоб беришини кутарди.

Горбьяков эса ҳамон оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига солганича, бу ўринда қандай йўл тутсам экан, дея ўйлаб турарди. Албатта, агар у бориб, қатъий оҳангда қизини ҳимоя қилса, Епифан чекинади: «Бу нима қилганинг ўзи, қуда?! Мен қизимни сенинг ўғлингга уни дарров ўзингга гумашта қилиб олиш учун берганмидим?» Аммо шундай қилса ютиб чиқармикин? Поля ҳали Епифаннинг хатти-ҳаракатларига дуч келган эмас, у ҳали қайнотасининг қанақа одам эканлигини ва пул учун одамларни хўрлаш бобида нималарга қодир эканлигини билмайди. Лекин қизи буни билиши, албатта билиб олиши керак. Акс ҳолда у ўз келажагини ҳимоя қила олмай қолади. Криворуковларнинг тегирмони кўпгина бошқа одамларнинг тақдирини абгор қилгани каби уни ҳам янчиб, ўзига мослаштириб олади. Бундан ташқари яна бир муҳим мулоҳаза бор: бадавлат қудаси билан тўқнашуви тўғрисидаги хабар дарҳол Парабелда ҳам, Наримда

ҳам, Қолпашевода ҳам маълум бўлиб қолади. Наримлик обивателларнинг, айниқса Епифан билан оғизбурун ўпишадиган полиция амалдорларининг қулоғи доим динг бўлиб юради. Нима гап, қандай қилиб? — дея сўраб-суриштириша бошлашади. Узи галати табиатли, камгап одаму, лекин содиқ фуқаро эмас, деб ном чиқарган камсуқум сайёр фельдшер учун эса ҳозирги пайтда бундай диққат-эътиборнинг мутлақо кераги йўқ. Ахир унинг зиммасида ҳозир Олис тайгадаги анави қочоқ бор. Комитетдан учинчи марта талабнома юборишди: нима қилсанг қилгини, Горбьяков, лекин Акимовни хавфсизликда сақла, унинг қочипни давом эттиришини таъмин эт. Стокгольмда уни ниҳоятда муҳим бир иш кутяптики, бу ишни ёлғиз ана шу Акимовгина бажара олади.

— Сенинг ўрнингда бўлсам, Полюшка-долюшка, сафарга жўнайверардим, — деди хотиркам оҳангда ва комили ишонч билан Горбьяков. — Сабабини ҳозир тушунтираман. Биринчидан, сен у томонларда ҳеч қачон бўлмагансан. Ёруғ дунёни томоша қилиш доим қизиқарли бўлади. Иккинчидан эса, сафарда кўпгина нарсаларни билиб, тушуниб оласан. Ҳар қалай, бегона хонадонга остона ҳатлаб кирдинг, шунинг учун ҳам, табиий, уларнинг туриш-турмушларини, ўзларининг қанақа одам эканликларини билгинг келади. Бу ерда, ўзимизникида яшаётганингда ҳаммаси сенга беш қўлдек маълум эди. Даданг давлатдан қанча маош олишини ҳам, буванг тайгада ов қилиб, қанча даромад қилишини ҳам, ўзинг ёнғоқ териб ва савдогарларникида балиқ тозалаб, қанча пул топишингни ҳам яхши билардинг. Ҳозир эса ҳеч нимани билмайсан-ку ахир. Фақат Криворуковларнинг бадавлат яшашларини биласан, холос. Камдан-кам хонадон бунақа яшайди. Хўш, бу давлатнинг бари қаёқдан келади? Ҳеч нимани билмайсан. Мана энди ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрасан. Бусиз эса мумкин эмас. Сен, янглишмасам, Никиша билан мустақил яшаш тўғрисида келишиб олган эдинг шекилли. Шундайми? Фикрингдан қайтмадингми?

Отасининг гапларига қулоқ солар экан, Поля унинг кўз ўнгида ўзгариб борарди. Унинг руҳи кўтарилди. Лабининг икки четида тўниб турган ташвиш ва маъюслиқдан асар ҳам қолмади. Товуши қувноқ жаранглаб,

калта пўстини устидан эркакчасига белбоғ боғлаб олган жуссасида яна эпчиллик ва ишчанлик аломатлари пайдо бўлди.

— Нима деяпсиз, дада? Нега фикримдан қайтарканман? Сираям қайтмайман. Кейин ўзим ҳам сезиб турибман: Анфиса Трофимовна билан қоним қўшилмайдиганга ўхшайди. У ҳаммани ўзига тобе қилиб олиш пайида. Менгаям бир-икки марта хуруж қилиб кўрди. Лекин мен ундан қўрқмайман, дадажон, гарчи таънаю маломатларини эшитганда нафратим қўзисада, зигирчаям ҳақимни қўймайман. Кейин, Епифан Корненч мени ўзи билан жуда вақтида олиб кетяпти шекилли. Унинг ишларини . ўз кўзим билан кўриб, билиб оламан. Никиша қайтган заҳоти сизнинг олдингизга келади. Олдингизга қандай келиб кетганимни унга айтиб қўйинг.

— Албатта айтаман,— деди бош ирғаб Горбьяков.— Мабодо ўзим бирор ёққа кетадиган бўлсам, дарров қайтиб келаман. Усть-Васюганскда бадарғалардан бири касал ётибди. Бориб келишим керак. Бандаликни бажо келтириб юбормаса гўрга эди. Упкаси хаста. Йўталапти. Агар силга айланса қутқариб бўлмайди кейин.

— Айтинг-чи, дада, мен бувамларнинг кўрфаздаги ертўлаларига юборган анави қочоқ омонми? Қутулиб кетдими? Бувам Олис тайгага ўшани олиб кетмаганмилар мабодо? Ҳамма нарсадан воқиф бўлиб юрадиган Домнушкамиз бир куни черковдан қайтиб келгач, шундай деди: «Мужиклар ўрмонларни тинтиб чиқармиш. Кузда Наримдан қочган анави маҳбус биз томонларда яшаётганмиш. Нестероволиклар кўриб қолишибди уни. Айтишларича, ўрмонда дайдиб юрганмиш. Худо билсин, шу пайтгача қандай қилиб совқотмай юрганийкин». Балки, дадажон, бу гаплар шунчаки сафсатадир?

Горбьяков кулгили бир алфозда лунжларини шишириб, мўйловини диккайтирди. Кейин Полянинг гапини охиригача тинглагач, кулиб юборди:

— Одамларга қўйиб берсанг нималарни тўқиб чиқаришмайди! Буванг эса, қизим, Олис тайгада ўзича ов қилиб юрибди. Ўзинг биласан-ку, ҳар йили шундай бўлади. Энди фақат рождество байрамига яқин қайтади у,— дея қизига ёлғон гапирди Горбьяков ва ҳатто

кўзини ҳам олиб қочмади. Сўнгра, ишондимикин, деб Поляга тикилди. Қизи ишонди шекилли, чунки бутунлай бошқа нарса тўғрисида сўраб қолди:

— Наримга бериб юборадиган ҳеч қандай нарсангиз йўқми, дадажон? Эртага кундуз куни ўша ерда бўламиз. Епифан Корнеич ўша ердаги аллақайси савдогарда ишим бор, деганди.

Эҳ, қандай қулай имконият-а! Мана, бир неча кундирки, Горбьяков Акимов тўғрисидаги, хавфсиз жойга яширдик, безовта бўлишга асос йўқ, деган хабарни Наримга етказиш учун одам қидириб юрган эди. Аммо биринчи дақиқадаги ҳаяжон ўрнини соғлом мулоҳаза эгаллади. Қизи ўзи мутлақо беҳабар ҳолда пристань омборларидаги омборчилардан бирининг олдига бориб, қандайдир арзимас бир дори билан лотин ҳарфлари остига унинг хабари шифрланган расмий рецептни топшириши тўғрисида ўйлаганидаёқ Горбьяков ўзини ноқулай сезиб, ҳатто ижирганиб кетди.

Ўзининг махфий алоқалари учун урядник Филатовдан фойдаланар экан, у ҳар гал дилида қандайдир тантана қиларди: «Мана энди, худди ҳақиқий почтачидек менинг почтамни олиб кетасан, Фиръавн. Олиб кетмай кўр-чи, тўнка, жуда олиб кетасан-да. Чунки биз сендан айёроқ яшашига қобилроқмиз. Келажак бизники, сенларнинг ўша подшоларинг эса ёнидаги бутун аркону давлатлари билан куни битай деб турибди...»

Поля... Бу ўринда мутлақо бошқача фикрлар қуйлиб келмоқда эди. Горбьяков ўзининг ҳақиқий қарашлари, революция ва партия учун ишлашини қизидан яшириш кундан-кунга қийинроқ бўлиб бораётганини аллақачон тушунганди. Поля ҳали кичкина қизалоқ эканлигида ҳаммаси оддийроқ ва осонроқ эди, кейин эса кўп йиллар давомида унинг фақат амалдорлар олдигагина эмас, уйда ҳам ҳийла-найранг ишлатишига тўғри келди. Қизининг зийрак кўзлари уни тинимсиз кузатиб юрар, шу боисдан ҳам Горбьяков кўрфазга, Федот Федотовичнинг ертўласига бориб, қайнотасини ташқарига соқчи қилиб қўйганича гоҳ Наримга, гоҳ Томскка, баъзан эса ундан ҳам узоқроққа — Петроград, Стокгольм, Женева, Парижга почта тайёрларди...

Горбьяков ҳозир қизи билан хайрлашиш олдидан, у орқали махфий адресга почта бериб юбориш фикридан воз кечар экан, йўқ, ортиқ бундай яшаб бўлмайди, қизимга бор гапни айтишим керак, дея ўйларди. Поля унинг дилида қандай туйғулар яширинганини бундан буён билмай юравериши мумкин эмас.. Балким, унга бор гапни ҳозирнинг ўзидаёқ айтгани маъқулдир. Гапни ўша қочоқ воқеасидан бошлаши мумкин. Ахир қочоқни таъқиб этувчилардан қизининг ўзи қутқариб қолган-ку... Ана шунда Наримга юбориладиган манави хабарни ҳам қизига виждони қийналмай топширавериши мумкин. Эҳ, қалбини нақадар қувонч қоплаган бўларди-я шунда: қизи—курашдаги сафдоши...

— Омон бўлинг, дадажон! Мен бора қолай энди. У ерда, Криворуковларникида мени қидириб қолишган бўлса керак,— деди шошилиб Поля.

— Мунча шошилмасанг? Яна бир оз ўтирсанг бўларди, Полюшка-долюшка. Бўлмасам яна ёлғиз ўзим қоламан.— Горбьяков ўз хаёллари оғушидан қутулиб чиқиб, ҳушига келгандек, қизининг қўлидан ушладиди, унинг кўзларига мулойим тикилди.— Сафардан қайтган заҳотинг, оппоқ қизим, дарров менинг олдимга кел. Сен билан столга ўтирамиз-да, узоқ-узоқ гаплашамиз. Сенга ниҳоятда муҳим бир гапни айтмоқчиман...— Горбьяков бу сўзларни жуда маънодор қилиб айтди, унинг юзи эса Поляга бағоят жиддий ва хаёлчан кўринди. Отаси унга қандай гапни айтмоқчи ўзи?

— Бу дейман, дадажон, қариган чоғингизда уйланмоқчи эмасмисиз мабодо? Қандайдир сирли гапиряписиз, одамга жуда жиддий қараяписиз,— деди ташвишга тушиб Поля, отасининг қиёфасига диққат билан кўз югуртирар экан.

— Йўқ, Полюшка, йўқ! Ҳозирча кетавер. Қайтиб келганингдан кейин гаплашамиз. Ҳозир улгурмаймиз.— Горбьяков қизини қучоқлади, сўнгра унинг иягидан гутиб, у юзидан, бу юзидан, кейин бурнининг учидан ўпди. Қизини уйда қолдириб, касал кўргани жўнаётганда, у Поля билан доим шундай қилиб хайрлашарди.

— Омон бўл, тезроқ қайт,— дея шивирлади Горбьяков кенг даҳлиздан қизини кузатиб чиқар экан.

Епифан Криворуков Наримда ҳам, Каргасокда ҳам ҳаяллаб ўтирмади. У ерда ҳам, бу ерда ҳам тунаб, дам олишди-да, отларга ем беришгач, йўлга ташаверишди. Ҳатто магазинларга ҳам киришмади, қовоқхона ва майхоналарни четлаб ўтиб кетаверишди. Епифаннинг қаергадир шошилаётгани аниқ эди. Поля бундай шошилишларининг сабабини билиб олмоқчи бўлиб уёқ-буёқдан гап очиб кўрди. Аммо Епифан бунга жавобан кўзларини қувлик билан қисди-да, совуқда оғзидан буғ чиқарганича, илжайиб деди:

— Ғафлат босган одам, Палагея, икки қўлини бурнига тиқиб қолаверади.

«Чамаси, Усть-Тимскда тўхтасак керак. У ерда худди шу пайтда остяк ва тунгуслар ўрмонлардан мўйна олиб чиқишади,— дея ўйлади Поля ва ўзига-ўзи далда берди.— Йўл юрамизми ёки бир жойда ўтирамизми? Менга барибир эмасми? Энди уч-тўрт ҳафтасиз барибир уйга қайтолмайман».

Лекин қизиғи шу бўлдики, Усть-Тимскда ҳам Епифан тўхтаб ўтирмади. Ухлаб туришгач, қўшқораклар солган йўлдан тўппа-тўғри шимол томонга қараб кетаверишди. «Наҳот Епифан Корнеич нақ Сургутга қадар етиб боришга аҳд қилган бўлса? Қанақа мўмай иш чиқиб қолдийкин у ерда?»— дея ўйларди Поля чанада ўтирганича поёнсиз кенгликларга кўз югуртирар экан.

Агар Нарим ёз пайтидаки, бир хил ва зерикарли бўлса, қиш тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Қаёққа қарама — оппоқ қор. Кўзларинг қамашиб кетади. Фақат кўл ва дарёлар, ўтлоқ ва анғизларгина эмас — соҳилдаги ўрмонлар ҳам дарахтларнинг учигача қорга бурканган. Ана шу бепоён оппоқ далада аҳён-аҳёнда қизғиш доғ кўриниб, уфқда қорамтир чизиқ кўзга ташланарди. Кўзингни хиёл қисиб, тикилиб қарасанг, у ерда қорайиб кўринаётган нарсанинг нима эканлигини дарров фаҳмлаб оласан. Бу ерда совуқ қанча кучли бўлмасин, бўрон қанча қутуриб хуруж қилмасин, барибир Нарим замини ўзининг пинҳоний ҳаёти билан яшайверади. Уни батамом музлатиб қўядиган

кучнинг ўзи йўқ табиатда. Қордаги қизғиш доғлар бу юпқагина муз парданинг ўзгинаси эди, холос. Ер сестидан занг тусдаги сувдан иборат жилгалар отилиб чиқар ва ҳеч қандай қср бу қизғиштоб тўқ малла рангни ёпиб юборолмасди. Баъзан тизза бўйи ва ундан ҳам мўлроқ қср ёғиб қоларди. Ана шунда доғ абадулабад йўқолиб кетгандек туюларди! Аммо, қарабсанки, бир-икки кун ичида қор гўё янги ярага ўралган дока устига қон силқиб чиққани каби зангни ўзига сингдириб оларди. Йироқдаги қора чизиклар эса Нарим ўрмонларининг чети эди. Бутун оқими давсмида Обь икки қават соҳил ўртасида илонизи бўлиб борарди. Биринчи қават — бу ўзанинг чети бўлиб, тошқин кезлари қудратли дарё ўзининг тийиқсиз кучини ана шу ерда намойиш қилгувчи эди. Ана шунда унинг соҳиллари беш-ўн чақирим, баъзан эса ундан ҳам узокроқ масофага чекинарди. Фақат баланд жар ҳамда юз ва минг чақирим масофагача ўрмон билан қопланган тепаликларгина тошқин дарёнинг тийиқсиз қудратини тушовлаб турарди. Бу ерда энди, тўлқинларини қанча урмасин, шиддатли оқимини қанча хужумга ташламасин, дарё асрлар давомида шиббалаनावериб, метин бўлиб кетган ерни ёриб, ҳеч қаёққа ўта олмасди. Материк — Наримда тошқин тагида қолмайдиган бу заранг ерларни ана шундай деб аташарди. Улка аҳолиси дарёнинг нақадар баджаҳл бўлишини яхши биларди. Катта-кичик қишлоқлар, остьак ва тунгусларнинг қароргоҳлари албатта ана шу материк соҳилда қуриларди. Бу ерда, қарағай ва кедр ўрмонлари пансҳида сув тошадиган баҳор ва ёз фаслларидагина эмас, балки бўрон муз босган кўл ва дарёлар бетидаги қорни осмону фалакка кўтариб, бутун борлиқ, танасига сув сингиб дарёда чўккан хода каби, қужон ичига ғарқ бўлганида ҳам анча тинчроқ бўларди.

Наримнинг ана шу поёнсиз кенгликлари Поляга жуда ёқарди. «Қандай чексизлик! Шамол ҳам, инсон ҳам истаганича яйраши мумкин», дея ўйлади у. Бироқ сукунат қаъридаги бу оппоқ кенглик одамнинг кўзини толиқтириб, уни зериктириб ҳам қўярди. Поля кўзларини юмиб, мудрай бошлади. Унинг хотирасида ўтмиш манзаралари палапартиш намоён бўлди. Гоҳ болалигидаги бирор воқеа кўз ўнгидан лип этиб ўтса,

гоҳ тўй базмидаги бирор гапни эслар, гоҳида эса хотирасида унинг ўзи кузда маст миршаблар ва мужикларнинг жабридан қутқариб қолган ўша қочоқнинг юзи пайдо бўларди. Уша йигитнинг юзи унинг кўз ўнгидан сира кетмасди!.. Қўй кўзлари сергак боқар, асаблари таранг тортилган эди... Ёшини яшириш ва Обь балиқчиларига ўхшаш учун қўйган соқоли ҳурпайиб турарди. Унинг бутун жуссасида ҳуркак кийикдек, сакрашга тайёр тургани сезиларди. Кўз очиб-юмгунча кўздан ғойиб бўлиши ҳам, кутилмаганда эпчиллик билан кучли зарба бериши ҳам мумкин.

Мудроқдан қутулиш учун Поля кўзини очиб, бир неча минут давомида уфқдаги материкнинг қора чизиги гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашишини кузатганича атрофидаги кенгликларни томоша қилди. Аммо тез орада қовоқлари оғирлашиб, кўзи юмилиб кетаверди.

Хотирасида яна ўтмиш манзаралари намоён бўла бошлар, бироқ энди кўз ўнгидан липиллаб ўтаётган башаралар ва нарсаларни тўсиб, унга муттасил отасининг катта-катта, киприклари қуюқ, хаёлчан ва маъюс кўзлари тикилиб турарди. Дадаси бундан уч кун кўқаддам хайрлашаётган пайтда унга худди шундай кўзлар билан қараган эди. Қўшқорақлар остида қорнинг ғичирлаши орасидан отасининг товуши эшитилаётгандек бўлди: «Сен билан столга ўтирамиз-да, узоқ-узоқ гаплашамиз...» Бу нима дегани экан? Нега бундай маънодор қилиб гапирди?

Дадаси қандайдир фавқулодда, сира кутилмаган гапни айтмоқчи кўринади... Шундай ҳам бўлиши мумкин-ку, дейлик: отаси бирдан унга мудҳиш бир сирни айтиб қолади... «Биласанми, Полюшка-долюшка, сен менинг қизим эмассан, бегонасан... Онанг Фрося ҳам сенга она эмас... Буванг Федот Федотич ҳам сенга бува эмас, йўлингда тасодифан учраб қолган бир чол...» Ё тавба! Бу дунёда ота-онасиз, яқин одамларсиз яшаш қандай даҳшат-а!.. Никифор-чи? Эри-чи... Лекин у карвон билан Томскка кетган ахир ва қайтиб келмайди... Ҳеч қачон қайтиб келмайди, чунки йўлда унинг отлари тагида муз ёрилиб кетган ва у карвон-парвони билан гарқ бўлган...

Поля сесканиб тушди-да, чўчиб бошини кўтарди. У инграб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Бирор ёмон туш кўрдинг шекилли, Палагея.

Ҳатто қичқириб ҳам юбординг,— Поляга кўз қирини ташлаб кулги аралаш деди Епифан. У келинининг ёнида Полянинг ўзига ўхшаб нақ бошига қадар буғу терисидан тикилган почапўстинга ўралиб ўтирарди... Епифан, бутун йўл бўйи индамай келарди, аҳён-аҳёнда устини қиров қоплаган отларга қараб ўшқириб қўярди, холос.

Поля кўрган тушини унга айтгиси келмади. Ким билсин, Епифан буни нимага йўяди ҳали...

— Кўзим илинган экан, чуқурга тушиб кетаётгандек бўлдим. Шунинг учунам қичқириб юбордим,— деди Поля индамай қўя қолса ноқулай бўлишини ўйлаб.

— Тушга нималар кирмайди дейсан. Мен бир куни ухлаб қолиб, ўзимни ойнада кўрибман. Кўзим, гавдам ўзимники эмиш, лекин кўксимда ёл, бошимда эса худди буғуникига ўхшаш шох ўсиб чиққанмиш. Бармоқларим ўрнида туёқ эмиш. Совуқ терга тушиб уйғондим. Бўлмасам, бир қултум ҳам ичмагандим. Менинг ўрнимда бошқа одам бўлганида бунақа даҳшатдан юраги ёрилиб ўларди, мен бўлсам сакраб ўрнимдан турдим-да, югуриб умивальникка бордим ва юз-қўлимни совуқ сув билан ювиб ташладим. Хоҳласанг тўхтаيمان, юзингни қоғ билан ишқалайсан,— дея таклиф қилди Епифан. Поля, гарчи юзига бирор совуқ нарсани теккизишни истаб турган бўлса-да, йўқ дея бош чайқади. У тили билан лабини ялаб, совуқ ҳавода чуқур нафас олган эди, бир оз енгил тортди.

— Узоқ йўл юриб ўрганмагансан-да, Палагея, шунинг учун ҳам алоқ-чалоқ туш кўрдинг. Мана, мен минг чақирим йўл юрсам ҳам сира чарчамайман. Ҳай, майли, яқинда дам оласан, буёғи энди оз қолди.

Епифан олдинги отни силтаб қўйди-да, кейин ўгирилиб орқадаги чанани тортиб келаётган отга қамчи ўқталди. От анча чарчаган бўлиб, олдинги чанага боғланган тизгинни тортганича аранг сургалиб келарди.

— Ялқовлик қилавер, Саман, ялқовлик қилавер! Биқинингга шундай қамчи туширайки, кейин кўрасан!

От ёлини силкитиб, хўжайин ундан нимани талаб қилаётганини тушунди шекилли, илдамроқ юра бошлади.

Шундан кейин ҳам анча-мунча йўл юришди-ю, аммо Епифан ваъда қилган дам олишдан дарак йўқ эди. Поля яна дам мудраб, дам кўзини очиб ўтираверди. Бир пайт қараса, қалин қарағайзор орасидаги ҳали из тушиб, қори босилмаган торгина йўлакдан кетишадганини кўриб қолди. Поля дарҳол асосий трактдан чекка йўлга бурилишганини тушунди.

— Ҳали узоқ йўл юрамизми, дада? — дея сўради Поля бу ерларда кўнгилга келган гапни ойдинлаштирмаслик учун «қаёққа» деган саволни беришдан қочиб. Зеро, бундай саволга, одатда: «Қаёққа, қаёққа бўларди, бувингнинг эриникига» қабилида ёки бундан ҳам оғирроқ бошқача жавоб қилишарди.

— Ака-ука қароқчиларнинг қўрғонига бурилдик, Палагея. Мени кутишяпти, валатилар. Бир ҳафта бурун келаман, деб ваъда қилувдим.

— Ким ўзи улар, дада? — дея ташвишга тушиб сўради Поля ва ўзича: «Ака-ука қароқчилар тўғрисида отам ниманидир айтиб бергандилар. Нима дегандилар? Қандайдир қўрқинчли бир гап эди-ю, аммо ҳозир аниғи эсимда йўқ», деб ўйлади.

— Ким ўзи дейсанми? Менинг ошналарим. Бир вақтлар ноилож шу ерга кўчиб келишган эди, кейин ўрганиб кетишди. Ҳай, ўзинг кўрасан ҳали. Қўрқма, уларни мана бундай ушлаб олганман! Ғинг деб кўришсин-чи! — Шундай дея Епифан ит терисидан тикилган қўлқопли қўлини кўтариб, Полянинг юзи олдида силкитиб қўйди. — Ана уларнинг қўрғонлари! Кўряпсанми, мўркондан тутун чиқишини. Иссиқни яхши кўришади, ярамаслар. Жўжалар она товўқнинг ёнидан нари қетмаганидек, печка ёнида парвона бўлишди. — Епифан ака-ука қароқчилар билан учрашувга ҳозирлик кўриб, соқол-муртида ссилиб қолган сума-лакларни узиб ташлай бошлади.

Поля Епифандан баъзи нарсаларни сўраб олмоқчи бўлди-ю, аммо кечикди. Урмон орасидаги йўл кескин бурилиб, олдинда узунчоқ яланглик кўринди. Урмоннинг шундоқ чеккасида каттагина уй турар, сал нарироқда, кўлнингми, кўрфазнингми соҳилида нақ томига қадар қор босган аллақандай бостирма қорайиб кўринарди.

Уй баланд девор билан ўраб олинган бўлиб, ҳовлининг тепаси қишлоқдаги каби ходалар билан ёпилганди. Дарвоза ўртасидан бўлинган, йўғон ғўлалардан ясалган бўлиб, инсон ҳам, ҳайвон ҳам ундан осонгина ошиб ўта олмасди.

Епифан ўрндан туриб, чанадан ерга тушди-да, эҳқ-қўлининг чигилини ёза бошлади. У почапўстинини ашлаб, керишганича қор устида депсиниб турар экан, уйдагилар уни кўриб қолишди. Дарвоза гийқаллаб очилди-ю, ҳовлидан олмахон терисидан тикилган бир хил қулоқчин, калта пўстин ва қўнжи қайрилган қора пийма кийган уч нафар мужик бирин-кетин югуриб чиқди.

— Саломатмисан, Епифан Корнеич, хуш келибсан! Сени кутавериб, кўзларимиз тўрт бўлди-ку. Қаёқларда қолиб кетдилар, жаноби олийлари? — Мужиклар худди ёш болаларникига ўхшаш чийилдоқ овоз билан бири олиб, бири қўйиб гапиришарди. Бундан ҳайратга тушган Поля уларга дурустроқ разм солди. Кўса, кумалоқ юзларининг терисини майда ажин босган бу мужиклар ялтоқилик билан Епифан олдида гирдика-палак бўлишар экан, ўқтин-ўқтин Поляга ҳайрат ичра қараб қўйишарди.

— Яхшимисан, Агафон! Яхшимисан, Агап? Агей, қалайсан? — Епифан мужикларнинг қўлини навбатманавбат қисиб, уларнинг елкасига қоққанича ҳол-аҳвол сўрай бошлади.

— Худога шукур! Ризқи рўзимизни териб еб юрибмиз, Епифан Корнеич, — дея чийиллашарди мужиклар меҳмоннинг қандай қилиб кўнглини олишни билмай.

«Наҳот ака-ука қароқчилар шулар бўлса? Буларнинг нимасиям қароқчига ўхшар экан? Кўзларини вйтмасангиз мабодо? Қандайдир ёқимсиз, ўғрикўз экан», дея ўйларди Поля Епифаннинг ўз танишлари билан тўйиб гаплашиб олишини кутганича чанадан тушмай ўтирар экан. Унинг негадир ҳали яна йўл юришларига ва тунаш учун бирорта қишлоқда тўхташларига имони комил эди.

Аммо Епифан билан кўса мужиклар Полянинг ёнидан нарироққа кетишди-да, алланималар тўғрисида шивирлаб гаплаша бошлашди. Сўнгра улар пилдираб ҳовлига кириб кетишди-ю, Епифан чанага қайтди.

— Қани, Палагея, туша қол. Манзилга етдик. Бирор ҳафта шу ерда турамиз.

— Бирор ҳафта дейсизми? Мен бўлсам, нари борса, бир кечагина тунаб кетамиз, деб ўйловдим,— деди ҳафсаласи пир бўлиб Поля. Қўрғонни ўраб турган бу қалин қарағайзор ҳам, шабқўр одамнинг кўзига ўхшаш торгина деразали манави уй ҳам унинг кўнглига ўтиришмай турарди.

— Бу ерда, Палагея, қиладиган ишимиз кўп жуда. Бажариб улгурайлик ишқилиб. Фақат гап бундай, Палагея,— дея бир оз товушини пасайтириб давом этди Епифан,— сен мужикларнинг ёнида эмас, уйнинг иккинчи ярмида яшайсан. У ерда уларнинг устахонаси жойлашган. Булар қатрон пишириб, арқон эшишга устаси фаранг. Учовиям бичилган. Ахта от бўлади-ю, ўшанақа. Ўз эътиқодлари бўйича, улар хотин зоти билан бир бинода яшашлари мумкин эмас. Бир ўзинг ётишга қўрқмайсанми ишқилиб?

— Йўқ!

— Мен сенга айтсам, ҳамма ўзича ақлдан озади. Лекин уларнинг гапига қулоқ солмасам ҳам бўлмайди—ошначилигимиз йўқолади. Менинг эса уларсиз ишим битмайди... Ишларимда ёрдам беришади... Текинга эмас, албатта. Менсиз уларгаям қийин. Бежиз айтишмаган-ку: қўл қўлни ювади...— Епифан тутилиб қолиб, мақолнинг давомини айтмади.

Поля унинг бундай довдираб қолишини ўзича баҳолади-да, Епифанга шубҳа билан қараб қўйганича секин, деярли ичида деди:

— Қўл қўлни ювади, лекин икковиям ифлос...

Епифан келинининг лаблари қимирлаганини сезиб, сергак тортди ва сабрсизлик билан сўради:

— Нима дединг, Палагея?

— Қўл қўлни ювади, шунинг учун икковиям тоза, дедим, дада.

— Ҳа, барака топ!— дея тасдиқлади Епифан ва: — Отларни ҳовлига олиб кир. У ерда Агафоннинг ўзи уларни чанадан чиқариб, отхонага киритиб қўяди,— деб буюрди.

Ҳовлида Поля кўса мужиклар билан юзма-юз дуч келиб қолди. Улардан бири отларни чанадан чиқара бошлади, қолган иккитаси эса кажавали чананинг олдига бориб, танғиб ташланган арқонларни ечишга,

тутинишди. Епифан уларнинг ишини кузатар экан, ака-укаларнинг ҳар бирини исми билан атаб чақирганича йўл-йўриқ кўрсатиб турарди. Мужиклар фақат кийимлари билангина эмас, ташқи кўринишлари, бўйбастии ва қилиқлари билан ҳам бир-бирларига жуда ўхшаб кетишарди. «Улардан қай бири Агафону, қайсилари Агап ва Агей эканлигини ўлсам ҳам ажрата олмасдим», дея ўйларди Поля узун пўстинини қўлида тутганича қачон уйга бошлаб киришларини кутиб турар экан.

• Ниҳоят, Епифан Агафон деб атаётган мужик отларни отхонага олиб кириб боғлади-да, меҳмонларни пиллапоёга таклиф қилди. Пиллапоё йўгон-йўгон тахталардан жуда мустаҳкам қилиб қурилган ва деярли уйнинг у бошидан-бу бошигача чўзилган эди.

— Сен, муҳтарам Епифан Корнеич, мана буёққа, манави эшикка кирасан. Аввалги келганингдаям шу ерда турган эдинг. — Агафон калтабақай қўли билан устидан кигиз қоқилган эшикни очиб, Епифанни ичкари киритиб юборди. — Келин эса буёққа киради. — Агафон бошқа бир эшикнинг олдига югуриб бориб, худди ўшандай шошқалоқлик билан Полянинг олдида ланг очиб юборди.

3

Бир неча дақиқадан сўнг Поля курсига ўтириб олиб, ўзига ажратилган хонани кўздан кечири бошлади. Уйнинг ҳаммаёғида, бурчакларда ҳам, хонанинг ўртасида ҳам қучоқ-қучоқ каноп тола сочилиб ётарди. Эшик билан темир печка ўртасига ўрнатилган дастгоҳ устига тайёр арқон боғламлари қалаштириб ташланган эди. Наримда туғилиб-ўсган одам сифатида Поля қайси арқоннинг қаерда ишлатилишини дарҳол аниқлаб олди. Мана, ингичка арқон. Бу чилвир. У асл каноп толадан эшилган, унга тўр ва қармоқлар боғланади ва қандай қармоқ боғланишига қараб, ё ёйма тўр, ёки тортма тўр ҳосил қилишади. Дарёнинг юқори оқимида озик-овқат олиб бориш керак бўлиб, тезоқар шоввалардан эшкак эшиб ўтиб бўлмаганида ҳам қайиқни соҳилдан ана шундай арқон билан тортиб боришади. Бундай арқон фақат дарёда эмас, тайгада ҳам жуда қўл келади. Ёнғоқ қоқилганда ёки тузоқ ва қопқон

қўйилиб, чоҳ қазилганда бундай арқонсиз иш битмайди.

Мана, йўгонроқ арқон. Буниси чанага қўшиладиган буғуларни боғлашга ҳам, баркас ва катта қайиқларнинг рулини маҳкамлашга ҳам ишлатаверилади. Манави энг йўғони эса — канат. Уни алоҳида тайёрлашган. Толаларнинг энг узунини танлашган. Сўнгра мум ва қатрон қайнаб турган қозонга пишиб олишган. У жуда пишиқ ва чидамли. Лаггарни шунга боғлашади, пристанларда эса ана шу канат дебаркадер ва пароходларни соҳилга туташтириб туради.

Поля дастгоҳ ёнига бориб, арқонларни ушлаб кўрди. Жуда пишиқ ишланибди! Арқон деганининг ўзиям уйилиб ётарди. Каноп тола ундан ҳам кўп эди. Халқ орасида бу усталарнинг бозори чаққон кўринади. Наримда арқонсиз қишин-ёзин бир қадам ҳам юролмайсан.

Уйнинг унга ажратилган қисмини қатрон ҳиди тутиб кетганди, аммо бу ҳиддан Поля сиқилмади. У болалигиданоқ чивин зоти ҳаммаёқни босиб кетадиган ёз кезлари юзига қатронга пишилган тўр тутиб, қўлига қатрон суртиб юришга ўрганиб қолган эди.

Уй анча иссиқ экан. Чамаси, печка туну кун ёқиб туриладиган кўринади. Дастгоҳ ёнига қайин тарақчалари уйиб ташланган эди.

Ўтириш учун Поля кираверишдаги бурчакда стол ёнида турган кенг курсидан фойдаланишга қарор қилди. «Одатда бунақа жойга марҳумни ётқизишса-да, мен анави мужикларнинг нарсаларини уёқдан-буёққа суриб ўтирмайман,— дея хаёлидан ўтказди Поля ва илжайиб қўйди:— Тириклайин қабристонга олиб кетишмаса керак ахир».

Уйнинг ичини кўздан кечириб чиққач, Поля дераза ёнига борди-да, курсининг бир чеккасига ўтирди. Унинг кўз олдида йўлнинг муюлишидан туриб бурчакка қурилган ва ёш қарағайлар хиёл пана қилинган уйдан олдин кўргани—ўша узунчоқ яланглик ястаниб ётарди. Ялангликнинг у ер-бу ерида қор тагидан калта устуңларга ўрнатилган ва ёғоч қозиқлар билан тенг бўлакларга бўлинган харилар кўриниб турарди. Узоқда эса қор уюми тагидан калта гилдиракнинг бир қисми кўзга тапланарди. Поля илғари арқоннинг қандай эшилишини кўрмаганди. Лекин у мазкур иш

худди ана шу ялангликда, аба шу харилар ва гилдирак ёрдамида бажарилишини ва унинг маҳсули сифатида дастгоҳга боғлам-боғлам арқон келиб тушишини фаҳмлади. «Кўлнинг соҳилида қорайиб кўринаётган ҳув анави бостирма эса қатронхона бўлиши керак», дея хулоса қилди Поля.

Қош қорая бошлади. Қор бир неча дақиқа хиёл қизариб тургач, кейин нозик ҳаворанг тусга кирди ва ниҳоят бўғиқ кулранг соя остида қолди. «Мени унутиб қўйишганга ўхшайди», — дея хаёлидан ўтказди Поля иккита пўстиндан қандай қилиб яхшироқ жой солишни ўйлар экан. У курсини девордан хиёл берироққа сурди-да, унинг устига узун пўстинни ёза бошлади.

— Ҳай-ҳай, унақа эмас, келин. Овқатланиб ол. Ҳозир сенга ёстиқ билан партўшак олиб келаман.

Поля ўгирилиб қаради. Мужик қўлида кенг ёғоч патнисе тутиб турарди. Патнисе устига бир товоқ чучвара, кружкада чой, туюсда мум асал, йирик тортилган ундан ёпилган нон қўйилганди.

— Раҳмат. Ўзим ҳам олиб келишим мумкин эди, — деди хижолат тортиб Поля.

— Еявер, ош бўлсин. Айбга буюрмайсан. Агап ошпазлик қилади бизда. Жуда қўли ширин-да валатининг. Еб кўр, — хўжайин узун чийиллаб кулди, Поля унинг жиддий гапираётганиниям, ҳазиллашаётганиниям тушуна олмади. Мужик хонадан чиқди-ю, аммо шу заҳоти ёстиқ билан партўшакни қучоқлаб кирди.

— Хоҳлаганингча ухлайвер! — дея чийиллади у ва ёстиқ билан партўшакни полга ташлаб, эшик ортида ғойиб бўлди.

«Ким эди ўзи у — Агафонми ёки Агейми? Балким Агапнинг ўзидир?» — хаёлидан ўтказди Поля ва қоронғи тушгунча тамадди қилиб олмоқ учун стол ёнига ўтирди.

Чучвара чиндан ҳам жуда тотли экан. Полянинг ўзи ҳам чучвара пиширишга уста эди-ю, аммо манази чучваранинг қандайдир сирини борга ўхшайди. Қийманинг керакли мутаносибликда турли гўштдан тайёрланиб, ҳамирнинг юлқа ёйилганини Поля дарҳол тушунди. Аммо чучваранинг қандайдир ўзига хос мазаси ҳамон унинг диққатини ўзига жалб этиб турарди. «Э, гап буёқда экан. Мол, қўй ва чўчқа гўштига

буғу гүшти ҳам аралаштирилибди... Чинданам ўша Агапнинг қўли ширин экан», дея ўйлади Поля, чучварани ҳузур қилиб ер экан.

Чийилдоқ мужикларнинг чойи ҳам тотли ва хушбўй экан. Поля бунинг сири ўстида бош қотириб ўтирмади. Буваси Федот Федотович унга тез-тез шунақа чой дамлаб бергувчи эди: чага билан қорағат баргидан аччиқ қилиб дамланган у... Бундай чой унга жуда ёзни, энг иссиқ июль ойидаги тайганинг анвойи ҳидларини эслатарди...

Поля ёлғиз ўзи овқатланиб олгандан кейин туриб жой солди. Полда ётгиси келмагани боисдан у партўшакни бояги курси устига ёзди. Кенг курси каравотнинг ўрнини бемалол босарди. Тўғри, деразадан совуқ уриб турарди, аммо Поля тезда бунинг ҳам эвини топиб, тирқишни пўстин билан беркитиб қўйди. Печка ўчиб қолмасин учун унга оғир-оғир тарашалардан қалади-да, ётиб ухлашга аҳд қилди. У бундай эрта ётишга одатланмаган эди, аммо қоронғида бекор ўтираверишдан ҳам зерикиб, диққат бўлиши аниқ эди. Ваз устига, Поля юриб чарчаган, шу боисдан ҳам бундай ёзилиб, дам олишни истарди.

Деворнинг нариги томонидан, устига қалин қанор қоқилган эшик ортидан гангир-гунгур гап эшитилиб турарди. Мужиклар негадир бараварига чийиллашар, одатда баланд ва жарангдор овоз билан гапирадиган Епифан эса ўқтин-ўқтин товушини пасайтириб, дераза ойнасига урилиб учаётган қовоғари янглиғ гўнғиллай бошларди.

Поля қўлини боши остига қўйиб, чалқанча ётганича гоҳ Никифорни эслар, гоҳ хаёлан отаси билан сўзлашар, гоҳида эса ташвиш билан ўзининг Криворуковлар хонадонигаги ҳаёти тўғрисида ўйлаб кетарди. «Агар Епифан Корнеич мени ўзи билан олиб юриб, Никишани эса карвон билан шаҳарга жўнатиб турса, бу қанақа ҳаёт бўлди... Бунақада дадам билан бувам ҳам қаровсиз қолишади... Бу ерда унинг қанақа иши бор экан ўзи? Наҳот бутун бир ҳафта давомида сўпайиб ана шу қўрғонда ўтирсак?»

Вақт алламаҳал бўлган, ухлайдиган пайт ҳам келганди-ю, аммо Полянинг кўзидан уйқу қочиб кетган эди. Эркаклар девор ортида бақириб-чақиришар, аллақандай оғир нарсаларни уёқдан-буёққа суришарди.

Кайфи ошган Епифан бир неча бор оҳангиниям, сўзлариниям расво қилиб, қўшиқ айтмоқчи бўлди. Отаси Федор Терентьевичнинг одатларига мутлақо ўхшамайд-я, бу қилиқлар. Дадаси унинг осойишталигини шу қадар қўриқлар эдики, ҳатто эрталаблари ошпаз хотинга ҳам секин гапиришни буюрарди.

Девор ортидагилар вақт ярим кечадан ошгандагина тинчишди. Поля ҳам ухлашга уриниб кўрди-ю, аммо нохуш хаёллардан кўнгли ғаш бўлиб, анчага довур у ёнбошидан-бу ёнбошига ардарилиб ётди.

Азонга яқин Поля маст уйқуда ётган экан, эшикнинг гийқиллаб очилганини эшитиб қолди. У кўзини очди-ю, ойнанинг деразадан тушиб турган хирагина шўбласида Епифанни кўрди. Қайнотаси қўлида портфель ушлаб турарди.

— Палагея, эшитяпсанми, Палагея, мен ака-укалар билан иш бўйича кетяпман, сен эсанг китобни кўздан кечириб чиқ. Ҳаммаси қоидали бўлсин: даромадга қараб буромад дегандай. Туришга шошилма, ётавер. Ҳозир Агап сенга кун бўйи етадиган егулик келтиради.— Епифан бош оғриққа ичиб олгай кўри-нарди. У хиёл гандираклар, тили ғўлдирар, оғзидан ароқ ҳиди буруқсаб турарди.

— Ҳамманглар кетяпсизларми?— дея ташвишланиб сўради Поля. Қўрғонда ёлғиз қолиш унга анча қўрқинчли кўринган эди.

— Ҳаммамиз кетяпмиз. Ишнинг ўзи шунақа, ҳаммамиз боришимиз керак. Сен қўрқма. Ҳеч ким тегмайди сенга бу ерда... Ака-укалар... Сен уларнинг майиблигига қарама. На хотин эмас, на эркак... Утакетган қароқчи улар, одамлар уларнинг қўрғонини бир чақирим наридан четлаб ўтишади... Ҳеч ким тегмайди сенга...

Епифан маст бўлганда ҳам миясини йўқотмасди. У Полянинг қўрқаётганини тушунди.

— Қачон қайтасизлар, дада?— Епифаннинг тинчитмоқчи бўлиб айтган гапларидан Полянинг кўнгли баттар ғаш бўлди.

— Ишни битказган заҳоти қайтаверамиз. Балким кечқурун, балким эртага эрталаб қайтармиз...

— Ана шу ака-ука қароқчиларнинг қўрғони нега керак бўлиб қолди сизга?— деди Поля норозилигини яширмай.

Епифан сирли оҳангда шивирлади:

— Сен бунақа дейишга шошилма ҳали. Ишни битириб, пулни ҳамёнга урайлик, мутлақо бошқача гашира бошлайсан. Никишка икковингизга икки қаватли қилиб, янги дангиллама уй қуриб бераман. Бутун Парабель ҳавас қилади ҳали...

Епифаннинг орзуси Поляга таъсир қилмади. Унга отасининг ўша қўшайвон уйи ҳам яхши эди. Илойим Никиша билан у ерга тезроқ қайтсин... Дадаси ҳам буvasи билан бирга яшаса, ёзда ва қишда балиқ овига борса, кузда кедр ёнғоридан терса, ўрмон сўқмоқларида мўйнали ҳайвонларни овласа, қандай ажойиб бўларди-я... Уёғига, қарабсанки, ўғилчами, қивалоқми туғилади... Поля кўпроқ қиз кўришни истарди. Лекин аксига олиб, ҳомиладан дарак йўқ эди.

— Майли, ҳамон боришингиз керак экан, кетверинглар, дада. Бир амаллаб ўтиравераман. Улиб қолмасман,— деди Поля Епифаннинг бирор жавоб кутаётганини кўриб.

Сўнгра девор ортидан гангир-гунгур гап, идиш-товоқнинг шақир-шуқури эшитилди. Поля уй эгалари меҳмон билан нонушта қилгани ўтиришганини тушунди.

Бутунлай тонг отгач, эшик яна очилиб, Агап пайдо бўлди.

— Чучвара қопда, келин. Даҳлиздаги қозиқда осифлиқ турибди. Истаганингча декчага солиб пишираверасан. Нон ҳам ўша ердаги хамбада. Чойнак эса, мана бу ерда турибди.

Агап декча билан чойнакни шақирлатиб стол устига қўйди-да, бўлак бир оғиз ҳам гапирмай, хонадан чиқиб кетди.

Тез орада ташқаридан чаналарнинг гичирлаши эшитилди. Поля сакраб туриб, дераза олдига борди. Ялангликни кесиб ўтган йўлдан ўрмон томон от қўшилган икки чана кетмоқда эди. Поля биринчи от Епифаннинг йўртоғи эканлигини кўрди. Иккинчи от Криворуковники эмасди. «Ака-ука қароқчилар ўзлариникини қўшишибди. Бизникининг оёғи калтароқ бўлса керак»,— дея илжайди Поля ва яна иссиққина партўшакка ўзини ташлади.

Поля партўшакда узоқ ётмади. Унинг уйқуси ўчиб кетган эди. Бегона қўрғонда ёлғиз қолганини ўйлашнинг ўзиданоқ унинг дилини алланечук вақима босарди. Унга нуқул кимдир узун пиллапояда юргандек, гоҳ даҳлиздаги хамбанинг қопқорини, гоҳ ака-укалар турадиган хонанинг эшигини очиб-ёпаётгандек туюлаверди. Лекин қўрғонда ҳеч ким йўқ эди. Ҳамма жўнаб кетганини Поля ўз кўзи билан кўрганди. Биринчи чанада икки киши, иккинчисида икки киши ўтирганини аниқ кўрди. Мужикларнинг гавдаси айниқса муюлишда яққол кўзга ташланди. Кўзни қамаштирадиган даражадаги оппоқ қор устида қора нарса жуда аниқ кўринган эди. Йўқ, унинг янглишиши мумкин эмасди.

Уридан тургач, Поля аввало печканинг оловини жўнаштириб юборди, сўнгра ёғоч челақдан темир ёғлоғида сув олиб, пақир устида юз-қўлини ювди-да, декчага сув солиб, печка устига қўйди. Музлатилган чучвара солиғлиқ қопни у осонгина топди. Биқирлаб қайнаб турган сувга ўттизтача чучварани ташлагач, қопни жойига осиб қўйди ва нонушта қилгани ўтирди. Поляга яна нариги хонада аллаким юргандек ёки кўча томондан уйнинг девориними, дарвозасиними аллаким тақиллатаётгандек бўлди. У бир неча бор сакраб туриб, деразадан ташқарига қаради, аммо яланглик жимжит ва бўм-бўш эди. Қор ҳам, қўрғон иморатларини ўраб турган қарағайлар ҳам қимир этмай турарди.

Нонуштадан сўнг Поля пўстинини кийиб ҳовлига чиқди. Оҳо, ака-укаларнинг туриш-турмуши анча зўр кўринади-ю! Қарағай тўсинлардан қурилган узун омбор эшигига занг босган зилдек қулф осиглиқ турарди. Унда мол-дунё деганлари анчагина борга ўхшайди. Акс ҳолда, йўғон-йўғон учта тахтадан мустаҳкам қилиб ясалган эшик ва мум сингдирилган заранг кесакига қалинлиги нақ бошмалдоқдек келадиган темир қалқа қоқишнинг нима кераги бор эди? Поля отхонага ҳам кириб чиқди. Оёғи ингичка-ингичка-иккита от бошларини чуқур тоғорага солиштириб, эринибгина сули чайнади. Охурга эса бир-икки кунга етадиган хушбўй ўтлоқ пичани тикиб ташлаганди. Оғилхонанинг иккинчи ярми бўш турарди —

ака-укалар сигир боқишмас экан. «Сигирни бошларига уришадими улар,— деб ўйлади Поля.— Турганбитгани оворагарчилик. Ака-укаларда мой бусиз ҳам етиб ортса керак: Наримда арқон учун кўнглинг тусаган нарсани беришади. Кейин чор атроф кедрзор экан — ёнғоқдан ҳам мой олишса керак».

Епифаннинг бутун йўл давомида орқадаги кажавали чанани тортиб келган оти оғилхонанинг, чамаси, бўғоз бияларни сақлаш учун қурилган алоҳида бўлмасида турарди. От Поляни таниб, суякдор бошини силкитганича аянчли кишнаб қўйди.

Буни кўриб Полянинг меҳри товланиб кетди. У отнинг ёнига бориб, унинг бўйнидан қучоқлади-да, дағал ёлига юзини сурди:

— Узимизникиларни соғиндингми? Таъсирчанлигингни қара-я... Мен-чи? Мен, Саманжон, бунақа ҳаётдан дод деб юборай деяпман,— деди баланд овоз билан Поля, гўё от унинг кечинмаларини тушунадигандек.

У отнинг юмшоқ ва иссиқ лабларини силаб, охурга кўз ташлади-да, ерга тушиб кетган бир тутам пичанни олиб, панжара ортига тиқиб қўйди. От жимиб қолди ва Поляга кўз қири билан мулойимгина қараб қўйди. Шу топда, агар унинг забони бўлса, дили сиёҳ бўлиб турган пайтда келиб кўнглини олгани, унинг пинҳоний меҳрини рад этмагани учун Поляга миннатдорчилик сўзларини айтадигандек туюлиб кетди...

Поля ҳовлидан чиқиб, қуёшнинг совуқ нурлари остида товланиб турган қорли ялангликни кўздан кечирди-да, бир чеккадаги яшил қарағайзор ёнида деворлари қорайиб кўринаётган бостирма томон қор кечиб кетди.

Бостирма ҳаммом бўлиб чиқди. Ака-ука ахталар уни қойиллатиб қуришган экан. Ойнабанд дарча ўрмоқ томонга қараган, томда эса тош билан лойдан қурилган мўркон диккайиб турарди. Ҳаммомнинг йўғон-йўғон тахталардан қурилган кийим ечиладиган даҳлизи ҳам кенг-мўлгина экан. Девор ёнига кенг чорпоя қўйилганди. Поля унинг нима мақсадда қўйилганини дарҳол тушунди: ҳаммомда яхшилаб қизиганингча аъзойи баданингни супурги билан савалагач, салқингина даҳлизга чиқасан-да, худди Эрон шоҳи ўзининг кўшки ра-

вонида ором олганидек, истаганингча маза қилиб ёта-верасан.

Поля ҳаммомнинг эшигини очган эди, димоғига тамакининг аччиқ ҳиди урилди. У ичкари кирди-ю, багтар ҳайратга тушди. Ҳаммом худди уйдагидек иссиқ эди. Тош ўчоқ ўрнида чўян қозонлари, узун мис найча билан уланган тунука мўндилари бўлган печь турарди. Аввалига Поля нега бундай қилинганини тушунмади, аммо бурчакка қараган эди, сарғиш суюқлик тўла бешта чирпитга кўзи тушди.

Поля чўнқайиб ўтирди-да, қопқоғи ёпилмаган чирпитларнинг оғзини ҳидлаб кўрди. Аччиқ ҳиддан унинг кўзлари тиниб, томоғи ачишиб кетди. Поля югуриб эшикка борди ва уни ланг очиб, даҳлизга отилиб чиқди. «Қўлбола ароққа тамаки солиб тиндиришяпти», суюқликнинг нималигини тушуниб, эшикни шарақлатиб ёпар экан, хулоса қилди Поля.

Шунда у бир воқеани эслади: бундан беш йиллар муқаддам отаси бир куни Тимга қилган сафаридан қайтиб келади. Одатлари бўйича, улар самовар қўйилган стол атрофига ўтиришгач, дадаси Наримнинг овоқ жойларини кезиб юрганида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилиб бера бошлади. Ушанда у бирдан ҳикоясини тўхтатиб, сумкасидан оғзи ёғоч тиқин билан қаттиқ ёпилган бир шишани чиқарган ва уни Федот Федотовичга кўрсатиб: «Қани топинг-чи, фатер, бу нима?» — дея сўрагани. Буvasи эса шишани ҳидлаб кўриб, кулиб юборгани: «Ароқ бу, Федя: тамаки солиб тиндирилган қўлбола ароқ. Тайга аҳлини алдаш осонроқ бўлсин учун олибсотарлар остякларга ичиришади уни. Бу лаънатининг бир қадахиям кишини қулатади. Бу шишани қаердан олдинг, Федя?» Шунда отаси уни Усть-Тимск яқинидаги қароргоҳда остяклардан тортиб олганини айтиб берди. Бир шишасини ичиб бўлишган экан. Остяк кампирни зўрға қутқариб қолибди. Улишига бир баҳя қолган экан. Иккинчи шиша эвазига эса фельдшер бир фляга тоза спиртини беришга мажбур бўлибди. Горбяков уни тиббий эҳтиёжлар учун олиб юргувчи эди. Акс ҳолда остяклардан ўша заҳарзаққумни олиб бўлмас экан. Ана унда кампир у дунёга жўнаши турган гап эди...

— Ҳў, итвачча каллакесарлар! Узлариниям, ўзгаларниям заҳарлашади! Муҳтарам Епифан Корнейч

мени қаерга олиб келди ўзи? Ҳозир бориб қарағай шохларидан синдириб келаман-да, бу афюнхонасига ўт қўяман, токи кулиям кўкка ссвурилсин! — тез-тез юриб, ҳаммомдан узоқлашар экан, овоз чиқариб ғазабини баён қиларди Поля.

У уйнинг ўзи жойлашган хонасига кирди-да, анчага довур жаҳли чиқиб турди. У гоҳ стол ёнига ўтирар, гоҳ ўтин олиб, печкага қалар, гоҳида эса арқон боғламлари устидан ҳатлаб уёқдан-буёққа юрарди. «Ҳай, майли, бекордан-бекорга юрагимни ўртаб нима қиламан», деди ўзига-ўзи Поля ва портфелни олдига тортиб, ундан қалин дафтарни олди. Поля уни очган эди, дафтарнинг бош саҳифасида йирик-йирик ҳарфлар билан нотекис қилиб: «Ушбу махфий дафтар наримлик олибсотар Епифан Корнеев Криворуковнинг даромаду буромадини ёзиб бормоқ учун тутилган», деган ёзувга кўзи тушди. Ундаги «олибсотар» сўзининг устидан чизиб, тепасига «савдогар», дея ёзиб қўйилганди. Поля сеиктиёр илжайиб қўйди. Қайнотаси ҳали савдогар даражасига кўтарилмаганди, лекин, чамаси, шуни орзу қилар экан.

«Бунақада ўзим ҳам савдо аҳлига мансуб бўлиб қолишим мумкин. Рост-да, эримнинг отаси — савдогар экан, ўгли савдогарнинг меросхўри, мен эсам савдогарнинг келини бўламан. Буни қара-я! Куракда турмайдиган гап!» — дея хаёлидан ўтказди Поля ва бирдан кулиб юборди. Поля ўзини савдогар хотин сифатида тасаввур қила олмас, кейин бундай тасаввур қилишни истамасди ҳам. «Пичоқ билан тилка-тилка қилишсану, лекин савдоси билан, даромад-паромади билан шуғулланмайман», дея хаёлидан ўтказарди у.

Поля семиз дафтарнинг навбатдаги саҳифасини очишга шошилмади. Унга ҳозир аслида ҳеч қачон билмагани маъқул бўлган қандайдир тафсилотларни билиб оладигандек туюларди. Агар Епифан баъзи нарсаларни ҳисоб-китоб қилиб қўйишни топширмаганида Поля бу дафтарни сираям варақламаган бўларди. Қайнотаси уни махфий деб бекорга атамаган-ку ахир.

Аммо биринчи ёзувлароқ Поляга кулгили туюлиб, жувон уларни лабида табассум билан ўқиди:

«Синглим Домнага черков кулчаси ва шам олиш учун 25 тийин бердим».

«Никишкага — қызларга обаки олиб бериш учун 80 тийин».

«Яна ўшанинг ўзига 15 тийин. Кечада қатнашиш учун тўлайди».

Яна бир саҳифани очгач, Поля шундай ёзувларни кўрдики, дарҳол қизиқиб, сергак тортди.

«Югинадаги остяклар шомони Филькага ҳамқишлоқларини ичириб маст қилмоғи учун эллик икки сўлкавой ва беш шиша ароқ».

«Ахталарга дастмоя учун юз сўлкавой».

«Ахталардан 310 сўм 75 тийин».

Яна бир саҳифани очгач, Полянинг кўзи шундай бир ёзувга тушдики, уни ўқиб жувоннинг юраги ачишиб кетди:

«Наушканинг қуйи оқимидаги қароргоҳда Мокей Бугорскийнинг артелидан ҳар пуди 1 сўм 25 тийиндан 900 пуд соф ёнғоқ сотиб олдим.

Ёнғоқларни Томскдаги кўтара савдогарларга сотдим ва ҳар пудидан 3 сўм 20 тийиндан фойда олдим».

Поля портфелда ҳисоб-китоб дафтариининг ёнида турадиган чўтни олди-да, кўпайтириб чиқди. Маълум бўлишича, Епифан битта ана шу олди-соттининг ўзидан деярли уч минг сўмни ҳамёнига урибди.

«Оббо виждонсиз-ей! Инсоф деган нарса йўқ экан унда...» — дея ўйларди Поля.

Мокей Бугорский Парабелда жўжабирдек жон болалари билан бировнинг уйида яшарди. Поля унинг икки қизи билан дугона бўлгани туфайли ўша уйга тез-тез бориб турарди ва у ерда ҳар тешикдан жанаман деб ўрмалаб чиқаётган қашшоқликдан ҳам кўра, бу оилادا ҳукм сурадиган меҳнатсеварликдан ҳайратга тушарди. Бу ерда ҳамма қўлидан келганича меҳнат қиларди. Бир куни ёнғоқ қоқиш мавсумида, Парабель кедрзорида Поля Мокей Бугорскийнинг бутун оиласини иш устида кўрган эди. Унинг ҳатто энг кичик ўғли етти ёшли Гришка ҳам етти букилиб қоп кўтарганди ўшанда.

Поля энди буёғига нима қилишини билмай дафтарни ҳам, чўтни ҳам ўзидан нарироқ суриб қўйди. Епифанга қарши кўтарилган ғазаб унинг бутун вужудини қамраб олдики, агар қайнотаси ҳозир шу ерда, ахталарнинг уйида бўлиб қолганида Поля манови даҳшатли дафтарни унинг уятсиз башарасига қараб отган

бўларди. Майли, Поля унга хизматкор эмаслигини ва Никифор шаҳардан қайтган заҳоти улар Елифаннинг уйида бир кун ҳам турмасликларини билиб қўйсин эди.

Поля анчага довур шу зайлда бошини қуйи солиб ўтирди. Аста-секин дилида туғён ураётган ғазоби бо-силиб, дафтари охиригача варақлаб кўрмоқчи бўлди. «Ҳамонки, менга ишонибдими, бутун сир-асрорини билиб олишим керак... Агар Анфиса иккови менга яна маломат қиладиган бўлишса, бор гапни башараларига айтаман». Шундан сўнг хаёли уни яна ўз уйи томон олиб қочди. «Дадам, худди нима билан шуғулланишимни олдиндан билгандек, Елифаннинг ишлари қандай йўлга қўйилганини ўз кўзинг билан кўриб, билиб ол, дегандилар,— дея ўйларди Поля.— Мана, билиб ҳам олдим. Дадам билан бувамга айтиб берсам, ишонишмайди, бундай бўлиши мумкин эмас, ўзинг тўқиб чиқаргансан, дейишади. Ахир ақли расо одам ишонармиди бунақа гапга?»

Поля шошилмай, ўзига зилдек туюлган қалин саҳифани очган эди, шундай ёзувга кўзи тушди:

«Худо омадимни берди. Мерзликин қумлоғида остьаклардан бир тўр балиқни ютиб олдим. Бир чирпит ароққа 68 пуд стерлядь, нельма, язь балиқларини қўлга киритдим. Уни шу ернинг ўзидаёқ пароходга сотиб юбордим. Фойда зўр бўлди. Шунақа омадли кунларни кўпроқ ҳада эт, ё тангрим».

Тўр ютиб олиш! Балиқчиларни аёвсиз шилишнинг бу усулини Поля яхши биларди.

Куз кунларининг бирида отаси уни ўзи билан сафарга олиб кетган эди. Колпашевода ишлари чиқиб қолди. Обнинг тик соҳилида жойлашган ва Томскка нақ юз чақирим яқинроқ бўлган бу қишлоқ хилват Нарим ўлкасидагилар учун деярли шаҳар бўлиб кўринарди. Бу ерда катта магазинлар, омборлар, икки черков бор эди. Унинг ёнгинасида, Кета дарёсининг соҳилидаги Тогур қишлоғида сургун қилинган большевиклар истиқомат қилишарди. Уша ернинг ўзида Горбьяковнинг садоқатли дўсти, Ефим Власов деган деҳқон ҳам яшарди. Ефим чопарлик иши билан шуғулланарди. Маъмурларга навбатдаги «алоҳида хавфли давлат жиноятчиси»ни бирор тупканинг тагига зудлик билан жўнатиш ёки аксинча, «ишнинг» биронта янги тафси-

лоти очилиб қолиб, ҳукмни оғирлаштирмоқ ниятида ўшандай «жиноятчини» қайтариб олиб келиш зарурати туғилиб қолганида полиция амалдорлари доим Ефимга мурожаат қилишарди. У гарчи хизмати учун маъмурлардан пулни роса шилса-да, дарров йўлга отланаверарди. Ўз қадрини яхши биларди мужик! Қиш кези отларда, ёз мавсуми қайиқда юриб, Ефим Нарим ўлкасининг шундай жойларига етиб борардики, ҳатто тайганинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққан тажрибали овчилар ҳам ёқаларини ушлаб қолишарди.

«Оббо шоввоз-ей! Қушга ўхшайди-я: на йўлнинг йўқлиги, на олис масофа тўхтата олади уни!»

Горбьяков бу дўстликни кўз қорачиғидай сақларди. Уларнинг ораларидаги бу яқин муносабатнинг туғилганига эса анча бўлиб, унга одатда халқ мақолида: «Тоғ тоғ билан тўқнашмайди-ю, лекин одам одам билан доим учрашади», дейилгандек оддийгина бир ҳаётий воқеа сабаб бўлганди.

Бир куни Горбьяков қишлоқ ва қароргоҳларга қилган сафаридан қайтиб келарди. У Тўгурда тунаб қолди — бир касал ўртоқни кўриши ва унга йўл-йўлакай партияга оид баъзи янгиликларни айтиб қўймоғи керак эди.

Тунда бирдан дераза тақиллаб қолди. Горбьяков, полиция унинг сиёсий бадарғалар билан алоқаси борлигини билиб қолибди-ю, мана энди бостириб келибди, дея ўйлади. Ўртоғи даҳлиздаги қулфни очар экан, Горбьяков шоша-пиша қоғозларни печкада ёқиб юборди.

Бироқ уйнинг эшиги очилган заҳоти эгнига калта пўстин, оёғига қўнжи узун этик кийиб, қалин соқоли патак бўлиб кетган, аммо ёш кўринадиган бир мужик отилиб кириб, Горбьяков олдида тиз чўкди. У ўкириб йиғлар, аламнинг зўридан нафаси оғзига тиқилиб-тиқилиб қоларди.

— Жон биродар, жон дўстим, ёрдам бер. Хотиним туғолмай ўлапти... Бор бисотимни бераман... Худо ҳаққи, фақат хотинимни қутқарсанг бўлди.— Мужик Горбьяковга йиғдайвериб қизариб кетган кўзлари билан тикилиб турарди.

Горбьяков дарҳол сумкасини қўлига олди. Йўл-йўлакай кийиниб, мужик ортидан югурар экан, у ташвиш ичра ўйларди: «Менинг бу ерга келганимни ким айтдикин унга? Бу ерга Колпашеводан яшилчиқ би-

лан қоронғида келувдим-ку... Шундаям мени кўриб-дими, демак, кўзи жуда ўткир экан бу мужикнинг».

Горбьяков Ефим Власовнинг хотини тепасида уч жа-чаю уч кундуз ўтириб чиқди. Унинг хотинини ҳам, ўглини ҳам ўлим чангалидан қутқариб қолди. Кейин ундан бедор ўтказган вақти учун бир тийин ҳам ҳақ олмади. Лекин Ефим билан ака-укадек қалин дўст бўлиб кетди. Ўша-ўша Ефим барча ташвишли ва хатарли ишларда унинг оғирини енгил қиладиган бўлиб қолди.

Колпашевога боришган ўша пайтда ҳам, ундан кейин ҳам Поля отасини Ефим Власов билан нима боғлаб туришини билмасди. У фақат отаси ўша деҳқонни кум дея аташини, зеро, фельдшер ўшанда ямшчикнинг ўглига чўқинтирган ота бўлишга ризолик берганини биларди. Боланинг туғилишида содир бўлган ўша барча воқеалардан сўнг Ефимнинг табиий истагига йўқ дейиш, ҳар қалай, инсофдан бўлмасди.

Улар шу йўсинда Колпашевога ҳар ким ўз юмуши билан: Поля магазинларни айланиб, ўзи, дадаси ва бувасига баъзи нарсаларни харид қилиш, Горбьяков эса партиядош ўртоқларини кўриб, уларга бир даста янги адабиётни бериб қўйиш, Тогурга, Ефим Власовнинг олдига кириб, яқин келажакда кузги шамоллар уни Нарим ўлкасининг қайси томонига қувиши тўғрисида сўраб-суриштириш учун кетишмоқда эди...

Худди ана ўшанда, ўша сафарда Поля тўрни ютиб олиш дегани нима эканини билиб олганди!

Қайиқда кета туриб, Колпашевога етишларига ўттиз чақиримча қолганида, Поля билан Горбьяков соҳилдаги қумлоқда тўр тортаётган остякларни кўриб қолишди. Обда куз пайти тўр тортиш анча қийин бўлади, зеро, совуқ сувдан одамнинг қўли музлаб, тўлқин тўрни суриб кетаверади. Аммо бу пайтда йилнинг бошқа кунларига қараганда балиқ тўрга анча кўпроқ илинади.

Поля билан дадаси тўр тортаётган артелга яқинлашиб бораётганларидаёқ у ерда қандайдир фавқулод ҳолати бўлаётганини тушунишди. Балиқчилар негадир қаттиқроқ шовқин-сурон қилишарди. Кейин улар соҳилда керагидан кўпроқ йиғилишганди. Бунинг устига тўр тортилаётган жойдан хиёл нарида гуриллаб гулхан ёнар, таганларга қозонлар осилиб, уларнинг ёнида қатор қў-

Йилган шишалар ялтираб турарди. Улар ўнтадан кам эмасди.

Соҳилга қадар юз қадамча масофа қолганида Горбяков эшакни қаттиқ-қаттиқ тортар экан, қизига қараб деди:

— Уни қара-я, ёнида гумашталари билан Фома Волокитиннинг ўзи юрибди-ку бу ерда.

Поля Фома Волокитин тўғрисида эшитганди. Уни Наримда каттаю кичик — ҳамма биларди. Савдогар Фома Лукич Волокитин Парабель дарёсининг соҳилига жойлашган бўлиб, у ердаги баланд бурунлардан бирида бутун бир сарой қуриб олганди. Чор атрофдаги остяк қароргоҳлари ва тунгус мазгиллари қатори старовер-деҳқонлар яшайдиган қишлоқларнинг ҳам биронта иши Волокитинсиз битмасди. Урмонларда овчиларни мўйна сотиб олиш учун Волокитиннинг гумашталари кутиб турар, дарёларда эса унинг катта-катта қайиқлари ов қилинган балиқни таг-туби билан сотиб олмоқ учун балиқчиларнинг йўлини тўсиб чиқарди. Фома Волокитин Обь кенгликларига ҳам чиқиб, баъзан Сургут ва Березовгача етиб борарди. Фома Лукич савдо ишида ўз рақибларини сира ҳам аямасди. Епифан Криворуковга ўхшаш майдароқ савдогарлар Волокитинга дуч келишдан қочиб, ундан иложи борича нарироқ юришар, мабодо пайини қирқмоқчи бўлишган тақдирда ҳам албатта билдирмай, зимдан иш кўришга ҳаракат қилишарди.

— Тезроқ, тезроқ кел, табиб! Биз ўйин бошладик! Ҳаммаси ҳалол кетаётганига гувоҳ бўласан! — дея қичқирди Волокитин қайиқда қизи билан келаётган Горбяковни кўриб.

Горбяков Волокитин билан анча йилдан буён таниш эди. Бир неча бор уникада тунаб ўтишга тўғри келганди. Савдогар фельдшернинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олар, наримчасига тўкис дастурхон ёзиб меҳмон қилар, алоҳида хона ажратиб, партўшакли кенг каравотга жой солиб берарди.

— Бу ерда нима бўляпти ўзи, Фома Лукич? — дея сўради Горбяков гарчи нима бўлаётганини аллақачон тушунган бўлса-да. Наримда яшаётган ана шу талайгина йиллар ичида савдогарларнинг фирром ўйинини кўравериб унинг кўзи пишиб кетганди.

— Нима бўляпти, дейсанми? Ўйин, табиб! Менинг

остякларим қизишиб кетишди,— дея силкиниб кулди Фома Волокитин, хотинчасига оғир-оғир қадам ташлаб Горбьяковга пешвоз чиқар экан. Фельдшернинг қўлини қисиб, унинг қизига лоқайдгина қараб қўйгандан кейин у тушунтирди: — Қийшиқ оғизларни ароқ ичириб, баданини қиздириб қўйдим. Тушлик пайти юз граммдан қуйиб бергандим, иштаҳалари кўзиб кетди. «Яна бер! Худо ҳаққи, Фомка, яна қиттай қуйиб бер!» — деб қичқиришади дегин ҳаммаёқдан. Бундай қарасам, уларни тўхтатиб бўлмайдиган. «Бўпти,— дедим,— бераман. Фақат таваккалга таваккал: битта тўр тортишингизга ўн шиша ароқ қуяман. Тўрингиз бўш қайтса — барибир ароқни олаверинг. Сизлар ютасиз! Додламайман — ўйин ҳалол бўлиши керак! Лекин менинг омадим чопиб, тўр балиққа тўлиб келса, унда сизлар ҳам кўзёш қилмайсизлар, битта қолдирмай, ҳаммасини оламан». Ана шунга келишиб олдик! Ҳаракат қилишларини қара! Обизамзамни яхши кўришади, ярамаслар!

Тўр ҳали дарёнинг ўртасида бўлиб, энди учи қайрилиб олинаятгандаёқ соҳилдаги қумлоқда тўр тортадиган балиқчилар артелида кўп марта ишлашган Горбьяков билан Поля савдогар ўзи учун ютуқли ўйин бошлаганини тушунишди. Тўр оғир бўлиб қайтмоқда эди, пўкаклар ўқтин-ўқтин сакраб тушар, сув тагига ботиб кетарди. Тўрни икки қанотидан ушлаб, қум устига торта бошлашгач, унинг ичидаги ярим доира сув худди гулхан устидаги қозондек вижир-вижир қайнай бошлади. Кумуш янглиғ пўртана сувни лойқатиб, қум билан аралаштириб юборди.

Фома Волокитин овда шунчаки омади чопди эмас, фавқулодда кўч балиқ илинганини тушунди. У кумушдан илоннусха нақш зарб этилган ҳассасини силкитганича, соҳилда уёқдан-буёққа югурар, бўғилиб қичқирарди:

— Кибасни¹ босинглар, ярамаслар! Балиқ тўрнинг тагидан чиқиб кетади ахир!

Балиққа лиқ тўлган тўр улкан қоп янглиғ соҳил ёнига тортиб келингач, Фома Волокитин ялтиратиб мойланган хром этигини аяб ўтирмай балиқни териб олгани ўзи югурди.

¹ К и б а с — қайни пўстлоғи ичига тиқилган тош. Тўрни дарё тубига босиб туриш учун ишлатилади.

Осетрнинг ўзидан қирқ донаси тортиб олинди! Савдогарнинг иккита юз пудли қайиғи аъло навли қизил балиққа тўлди.

Остяклар Волокитиннинг эпчил гумашталари осетр ва стрелядь балиқларини тўрдан қандай тортиб олаётганларига маъюс қараб туришарди. Овда бунақа омад чопишини баъзи балиқчилар йиллаб, айримлари эси умр бўйи кутишади. Мана энди ўша омад бу тинкаси қуриган қашшоқ одамларнинг қўлидан чиқиб кетмоқда эди. Кўз ўнгида содир бўлаётган бу даҳшатли адолатсизликдан қаҳри келган Горбяков ўзини аранг бошиб, Волокитинга ғазаб билан қараганича деди:

— Бир оз пул тўласанг бўларди уларга, Фома Лукич! Уйин анча ноҳақ бўлди.

— Уларга худо берсин, табиб!— Фома Волокитин чўқиниб олди-да, хўмрайган фельдшер ва унинг хурпайиб турган қизига қараб қўйгач, истар-истамас шаштидан тушиб, гумашталарнинг каттасига бурordi:— Ҳов, Афоньша, остякларга яна икки шиша қўшиб бер. Менинг сахийлигимни кўриб қўйишсин.

Тез орада Фома Волокитиннинг катта-кичик қайиқлари соҳилдан нари кетишди. Савдогар, гўё ҳеч нима бўлмагандек, улар билан хайрлашар экан, ҳаворанг картузини силкитиб қўйди...

Епифаннинг ютиб олинган тўр ҳақидаги ёзувини қайта ўқир экан, Поля ўша куз куни Парабель ортидаги қумлоқда содир бўлган барча воқеаларни кечагидек эслади. Афтидан, одамларни гирибонидан олишни Епифан Волокитиндан ўрганган кўринарди. Ким билсин, аҳтимол, шогирд устоздан ўтиб тушгандир! Лекин ким кимга устозу, ким кимга шогирд эканлиги тўғрисида ўйлаб ўтиришдан фойда йўқ эди... Поля бирдан ўшанда Фома Волокитин шилиб кетган остякларга ҳам, Епифан Мерзликин қумлоғида лақиллатган балиқчилар артелига ҳам эмас, ўзига ачиниб кетди... Ахир у бир кун келиб, корчалонларнинг ишига аралашиб қоламан, дея ўйлаганмиди сира? «Мунча дилингни ўртайсан, Палагея! Мерзликин қумлоғида балиқчиларни сен шилган эмассан-ку ахир! Епифан бу ишни қилганида сенинг Никиша билан ҳеч қандай аҳду паймонинг ҳам йўқ эди»,— дея ўзини-ўзи оқламоқчи бўларди Поля. Аммо барибир кўнгли тинчимасди. Унинг юраги қаттиқ сиқилар, бутун вужуди титраб турарди.

Поля дафтарни шарақлатиб ёпди-да, уни чўт билан қўшиб портфелга тиқиб қўйди. Шу топда Епифаннинг ушбу махфий дафтарини қайтадан қўлга олишга уни дунёдаги ҳеч қандай куч мажбур қила олмасди.

Поля кийиниб, яна ташқарига чиқди. Тонг чоғи ёришиб турган осмонни энди булут қоплаган эди. Оқиш-қўрғошин тусдаги фалак гумбази шу қадар паст кўринар эдики, гўё уфқда чўққилари кунгураддор бўлиб турган қарағайлар бўлмаса, у ерга қулаб тушадиган ва борлиқни абадулабад ўзининг кулранг этаги билан ёпиб қўядигандек туюларди. Ҳатто кишининг диққатини ошириб, осмондан аста сепилиб тушаётган қор ҳам бугун оқ эмас, қандайдир кулранг тусда эди. Бусиз ҳам юрак сиқилиб турган пайтда бундай ҳаво кишини аёвсиз эзиб юборар, унинг атрофига юмшоқ парёстиклар тиқиб бўғардики, ҳатто паҳлавон одам ҳам бу ёстикларни итқитиб ташлашга ожизлик қиларди!

Поля нима қиларини билмай, қор кечиб бир-икки қадам юрарди-да, тўхтаб қоларди. Бир дақиқа сўпнаиб тургач, яна қадам ташларди. «Нима қилсам экан? Бу аҳволда бир ҳафтага чидолмайман. Кейин Епифан Корнеичнинг кўзига қандай қарайман энди? Нима дейман? Отни чанага қўшиб, уйга жўнаб қолсаммикин? Зўр бўларди-я... Аммо кейин нима бўлади? Таънаю маломат, ур-тўполоннинг остида қоламан. Мени ражиб ташлашади. Никишанинг оғзини очирмай қўйишади...»

Поля қанақасига чамалаб кўрмасин, хулоса битта чиқаверди, бу ерда сиқилиб неча кун ўтириши тўғрисида қанча ўйламасин, барибир тақдирга тан беришга тўғри келарди.

У оёрида мадор қолмагунча ташқарида айланиб юрди. Фақат тиззаларининг кўзи қалтираб, ҳар қадамда оёқлари майишиб кета бошлаганидан кейингина Поля уйга кириб кетди.

5

Хуфтонга бериб бутунлай бўрон турди. Девор ортида шамол ув тортар, қарағайлар гичирлаб чайқалар, ҳовуч-ҳовуч қуруқ қор дераза ойнасига келиб уриларди.

Поля яна ўша чучварадан пишириб еб, чой ичди-да,

анави ака-укалар билан Епифан келиб қолмасмикин, деб қулоқ солганича жойига ётди. Поля уларни кутиб олгани чиқмасди, албатта. Шу топда жувон уларнинг ҳаммасидан жирканарди. Бироқ Поля қўрғонда ёлғиз ўзи эканлигини ўйлаб, қўрқар ва шу боисдан ҳам ҳар қалай уларнинг қайтиб келишларини истарди.

Ўй олдида қўшқоракларнинг ғичирлаши, говур-гувур гап, отларнинг пишқириши эшитилганида алламаҳал бўлиб қолганди. Поля, итлар ҳурирмикин ёки ингиллармикин, дея кутиб ётди. Агар ингилласа — демек, ўз одамлари келишган бўлади, аммо ҳуриб қолса — қўрғонга бегона кишилар келди деявер. Унда Поля нима қилади? У товуш бермай, пусиб ўтираверишга аҳд қилди. Агар ўғрилар келган бўлса — унга деса бутун қўрғонни кўтариб кетишмайдими, Поля қимир этмай ўтираверади. Итлар анчага довури ҳуришмади ҳам, ингиллашмади ҳам. Нарим итлари бошқача бўлади: одамга улар бефарқ қарашади, ўзиникими, бегонами, уларга барибир. Лекин ҳайвон зотини аяб ўтиришмайди. Шундай вовиллашадикки — дунёни бошларига кўтаришади.

Поля итларнинг бундай индамаслигидан ташвишга тушиб, дераза томон отилди, аммо шу пайт бир ит эри-нибгина акиллаб қўйди. Унинг бегона одамга акилла-яптими ёки ўзиникилар келганига хурсанд бўляптими — тушуниб бўлмади. Поля юзини дераза ойнасига яқинлаштирди. Қор аралаш зулмат кўринди, холо. Тўлин ой тунги осмондаги қора булутлар орасида аранг кўриниб турарди. Лекин Поля ҳар қалай келганларни таниди: почапўстин кийган одам қайнотаси, калта пўстин кийганлар эса ака-ука ахталар эди. Лекин, мана, бешинчи одам ҳам кўзга чалинди. Поля янги одамга тикилиб қаради — аммо бундай зимистонда бировни таниб бўларканми! Бир шарпа кўзига ташланди, холос. Юриб келяпти-ю, аммо кимлиги номаълум. Бунақада ўз отангни қароқчи деб ўйлашинг мумкин!

Поля бир сакраб жойига ётиб олди. «Тезроқ ухлаш керак! Қўрғонда одам борда ухлаб олиши лозим... Ҳаммасини жин урсин!» — аҳд қилди Поля.

Аммо нияти пучга чиқди. Бир оздан сўнг уйнинг иккинчи ярмида шунақа қий-чув кўтарилдики, ухлаш уёқда турсин, тинчгина ётиб ҳам бўлмай қолди.

Қайнотаси маст эди, аввалига у бўкириб ашула айтди, жўр бўлинглар, деб ахталарга бақирди. Улар ёқимсиз чийилдоқ овозлари билан жўр бўлишди ҳам. Кейин Поля қайнотасининг, чамаси, қўрғонга янги келган анави бешинчи одам билан қаттиқ-қаттиқ гаплашганини эшитиб қолди. Епифан деярли бақирмоқда эди. Анави одам ҳам бўш келмай, янада баландроқ овоз билан жавоб қиларди.

Уларнинг биринчи гаплариданоқ Поля ораларида қандайдир савдо кетаётганини тушунди. Улар нимани савдо қилишаётганини эса Поля билишни истамасди. Унга деса эрталабгача қичқириб чиқишмайдими? Барибир томоқлари хириллаб қолмагунча овозлари ўчмайди. Лекин Поля беихтиёр баъзи гапларни эшитиб қолди-ю, суҳбатга муносабати ўзгарди-қўйди. Йўқ, энди буёғига у лоқайд қололмасди. У ерда, девор ортида гап «ўнгир» тўғрисида кетмоқда эди...

«Ўнгир»... Поля болалигиданоқ Обда «ўнгир» дегани — одамлар учун буюк хазина эканлигини биларди. Қимматбаҳо қизил балиқ у ерларда шу қадар кўп йиғилиб қолардики, уни бутун-бутун қишлоқлар биргалашиб тутарди. «Ўнгир» дегани қимматбаҳо топилма янглиғ йўқсилларнинг жонига ора кирарди... Тўққиз пули йўқ эди — ғойибдан олтин келди! Бойлар учун эса «ўнгир» соф фойда, турган-битгани кон, мўмай пул. Савдогарларга келсак, улар учун «ўнгир» мўъжиза билан жавоҳирга лиқ тўлган сандиқдай бир гап.

Одамлар учун шундай. Дарё учун, табиат учун эса «ўнгир» — даҳшатли бир синовки, унинг оқибатида баъзан сувлар ўттиз йиллаб, қирқ йиллаб балиқ зотидан маҳрум бўлиб қолади.

Декабрь ойига бориб, Обнинг ёйилиб оқадиган саёз жойлари устини қалин муз қоплайди. Балиқ галалари бундай пайтда ҳам димиқади, ҳам оч қолади. Замину фалак томонидан барча тирик жонивор учун белгилаб берилган қонунга мувофиқ балиқлар дарё қум ва лойни юшиб, чуқур ҳосил қилган ва эҳтимол, нимаси биландир улкан косага ўхшаб қолган жойга тўплана бошлайди. Уша чуқурликларда балиқ шу қадар кўп тўпланиб, шу қадар зич бўлиб ётадики, унинг биқинида алоҳида доғлар — чақалар, пайдо бўлади.

Дарёнинг минг чақиримлик ўзанида «ўнгир»ни топиш жуда қийин иш, камдан-кам одам эплайди бу иш-

ни. Лекин агар омадинг келибми ёки дарёни яхши билганинг туфайлими, «ўнгир»ни топиб олсанг, унга бир ўзинг эгалик қилолмайсан. «Ўнгир» турли ҳайвонлар яшайдиган анави ўрмон ёки балиқ дегани беҳисоб анави кўллар каби умумнинг мулки бўлади.

Поля буларнинг барини яхши биларди. Буваси Федот Федотович Парабель яқинида «ўнгир» топганида у ҳали ёш бола эди. Бувасининг ўшанда биринчи қилган иши «ўнгир»ни оқсоқолга маълум қилиш бўлди. Одамлар бувасига қизғин миннатдорчилик билдиришди. «Ўнгир»да уларнинг ови бароридан келиши аниқ эди. Аммо буваси ҳеч қандай афзалликка эга бўлмади. У эл қатори оқсоқолнинг телпагидан сиёҳ қалам билан чекига тушган ернинг номери ёзилган қоғоз олди. Аксига олиб, ўшанда унинг жойи шундоққина қиргоқ ёнида бўлиб чиқдики, бундай жойда ов унчалик зўр бўлмасди...

Поля «ўнгир»дан бошқачасига фойдаланиш одамгарчиликдан бўлмаслигини биларди. Қадимдан шундай одат ўрнашиб қолганди, зеро дарё ҳам, унинг бойлиги ҳам умумники бўлиб, унга алоҳида хўжайинлик қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ эди...

Лекин шундаймикин?

Девор ортидагилар гоҳ бақириб гаплашар, гоҳ овозларини пасайтиришарди-ю, аммо сира бир тўхтама келолмай ўтиришарди. Мужиклар бақириб-чақириб сўкинишар, бири боғдан келса, бошқаси тоғдан келарди. Аммо Поля энди ҳаммасини тушуниб олганди. Уларнинг орасидаги бешинчи одам Ермолай Лопаткин эди. Чамаси, унинг бир кўзи кўр экан. Епифан уни «лаънати биркўз» деб атарди. Ака-ука ахталар Лопаткинни у музлатилган бикриларни қароргоҳдаги ҳужрасидан сал нарироқда жойлашган омборчага яшираётганида ушлаб олишибди. Бикриларнинг сув остидаги саржинда сиқилиб ётганидан биқини чақа бўлиб, уларнинг «ўнгир»да тутилгани аниқ эди. Энди Епифан билан ака-укалар ўғри балиқчидан «ўнгир»ни кўрсатишни ва бу тўғрида биронта ҳам одамга айтмасликни талаб қилмоқда эдилар. Ака-ука ахталар ва Епифаннинг ўзи танлаган балиқчилар у ерда фақат қоронғи кечалари яширинча ов қилишармиш.

Ермолай Лопаткин айёр ва пишиқ одам экан. У гоҳ шунчаки, текинга эмас, албатта, балки Епифан ҳозир-

нинг ўзидаёқ стол устига қўядиган пул эвазига «ўнгир»ни кўрсатишга ваъда қилар, гоҳ сўздан қайтиб:

— Кўрсатмайман дедимми, кўрсатмайман!— дея такрорлай бошларди.

Бир маҳал Лопаткин Епифандан мени ҳам савдо-сотиғингга шерик қиласан, дея талаб қилиб қолган эди, ака-ука ахталар чийиллашганича Ермолайга ташла-нишди-да, уни дўппослай кетишди. Ҳаммаёқ шундай тапир-тупур, шунақа тарақа-туруқ бўлиб кетдики, Поля таладаги тахталар кўчиб, усгимга тушмаса гўрга эди, дея шифтга хавфсираб қараб қолди. Аммо Ермолай бўш келадиган одам эмас экан шекилли. У ахталарни кучук боласидай уёқ-буёққа итқитиб ташладики, улар шалоплаб ерга йиқилишар экан, ихраб қўйишарди. Бирдан муштлашувни босиб, Епифаннинг даҳшатга тушиб бўкиргани эшитилди:

— Болтани ташла, Агап! Кўрмаяпсанми, ханжари бор! Ҳаммамизни чавақлаб ташлайди!

Епифаннинг қичқирғи ахталарни ҳам, Ермолайни ҳам тинчитиб қўйди. Муштлашув тўхтаб, бир неча дақиқадан сўнг Полянинг қулоғига шиша ва стаканларнинг жингирлаши ва уришқоқларнинг нисбатан тинчроқ гап-сўзлари чалинди. Гўё бир-бирини ўлдириб қўйишига сал қолган манави муштлашув умуман бўлмагандек, савдолашиш яна давом этди. Аксинча, муштлашув уларни фақат тинчитдигина эмас, балки кайфини ҳам тарқатиб юборди. Яна «қиттай-қиттай» ичиб олишгач, Епифан билан Ермолай ўз савдоларини асослироқ йўлга солиб олишди. Ака-ука ахталар энди аҳён-аҳёнда, Епифан ўжар Лопаткинни бирор нарсага ишонтирмоқчи бўлганида, унинг гапини маъқуллаб ўтиришарди, холос.

Улар ниҳоят икки томонга ҳам маъқул бўлган шартларни ишлаб чиқишганида тонг отай деб қолди. Полянинг тушунишича, бу шарт қуйидагича эди: Епифан «ўнгир»ни бутунлайича сотиб олади, Ермолайга эса «ўнгир»ни топгани учун «мукофот» ҳамда овланган ҳар пуд балиқ учун қўшимча ҳақ тўланади.

Ҳамқишлоқларга ўнгирни сотиб қўймайдиган балиқчиларни Епифаннинг ўзи ёллайдиган бўлди. У ўз режасини яшириб ўтирмади: шу атрофдаги қароргоҳлардан остякларни чақириб, ароқ ёрдамида уларни бир-бирига кафил қилиб олади, ана ундан кейин ов қи-

лаверишсин. Биттаси гинг деб кўрсин-чи. Нима дейишса дейишсину, лекин дарёдан балиқ овлашда остякларнинг олдига тушадигани йўқ! Ёздаки, бу ишни ўрнига қўйишадими, қиш пайти, бунинг устига «ўнгири» да қўйилмақом қилишади!

Шу билан бирга Елифан ўзининг чўчинқираб турганини ҳам яширмади: у бировнинг жойига «бостириб келди». Кўп йиллардан буён бу ерлардаги қишлоқ ва қароргоҳларда Фома Лукич Волокитин иш юритгувчи эди. Агар, худо кўрсатмасин, Волокитин Елифаннинг қилмишларини билиб қолса, чақирилмаган рақибни бу ерлардан абадулабад думини тугиб юбориш учун ўзини ҳам, пулини ҳам аяб ўтирмайди. Буни ака-ука ахталар ҳам, Лопаткин ҳам яхши тушунишарди. Шу боисдан ҳам улар оқт ичиб, бир-бирларига сир сақлашни ваъда қилишди. Қанақасига айлантирма, ҳаммалари ишнинг шундай бўлишидан манфаатдор эдилар.

— Туя кўрдингми — йўқ қабилда иш қиламиз,— дея чийиллади ака-укалардан бири.

— Худди шундай, Агап!— дея унинг фикрига қўшилди Елифан.

— Ҳеч ким бу ишнинг бошиниям, охириниям тополмасин,— тасдиқлади Ермолай.

6

Эрталаб Полянинг хонасига бирров Елифан кириб чиқди. Поля кўзаларини очиб, яна девор ортидаги гувур-гувурга қулоқ солиб ётган эди.

— Қалай, Палагея, зерикмадингми? Биз бўлсан яна кетяпмиз! Иш кўп! Катта фойда чиқадиган бўляпти!— деди бидирлаб Елифан ва жавобни кутиб турмай, эшик ортида ғойиб бўлди.

«Биламан ўша ишларингизни! Кечаси билан эшитиб чиқдим! Ермолай «ўнгири»ни улардан яшириб, ҳам-қишлоқларини алдаяпти, сен Ермолайни алдаяпсан, ака-ука ахталар қачон ва қаерда икковингизниям алдаб кетишларини эса ҳозирча яхши билолмай турибман», дея ўйларди Поля.

Унинг кайфияти ниҳоятда ёмон эди. Поля кечаси билан ухлаёлмай чиққан бўлиб, фақат эрталабга яқин, девор ортидагилар қисқа муддатга тинчиб қолганларидан кейингина кўзи илинганди. Уйғонган заҳоти у ўзини оғир гуноҳ қилган одамдек ҳис эта бошлади.

Хўш, у нима гуноҳ қилди ўзи? Кимнинг олдида? Ерув дунёда ўзи ҳозир истиқомат қилаётган манави қўрғоннинг эгалари бўлмиш ака-ука ахталардек аблаҳ одамлар ҳам яшаса унда нима айб?! Ермолай-чи? У аблаҳ эмасми? Узиям бу ерда, Обь соҳилларида беҳисоб бўлган қашшоқ балиқчиларнинг бири-ю, қилаётган қинғир ишини қаранг? Омади келиб, умумнинг мулки бўлмиш «ўнгир»ни топибди. Хўш, энди нима қилмоқчи? Бойлики бошқалардан яшириб, фақат ўзи фойда кўрмоқчи... Епифан-чи? Поля қайнотасининг қилмишларини таърифлаш учун сўз тополмай қолди... Лекин қар қалай ана шу разил одамлар унинг ёнида яшаб, қабиҳ ишлар қилишаётгани ва ундан сира хавфсирашмаётганига у айбдорми ахир? Бақириб гаплашишади, сурбетлик билан очикдан-очик бошқаларни қандай қилиб дурустроқ алдашнинг режасини тузишади, қайнотаси Епифан эса шу қадар безбет бўлиб кетибдики, қар бир ёзуви алдов, жиноят, даҳшатдан далолат берувчи дафтарини беряпти унга! Наҳот уларнинг ҳаммаси, Поля ҳам ўзимизнинг одам, дея ўйлаш даражасида мияларини еб қўйишган бўлса?

Шуларни ўйлаб, Поля ўрнидан сапчиб турди-да, анчага довури бошини ўзининг қалин сочлари билан қўшиб чангаллаганича тўшакда ўтирди.

— Буёғи нима бўларди? Буёғи энди яхши бўлмайди... Ундан ҳам баттар бўлади. Эсинг борида этагинини йиғ дегандек, бу ботқоқдан чиқиб олишим керак. Акс ҳолда, унга ботиб, кейин бутунлай гарқ бўлиб кетишим мумкин! Ўзимни абгор қиламан... Дадам билан бувам қизим дейишдан ор қиладиган бўлиб қолишадими, — дея ўйларди у.

Поля ёш қизалоқ каби бурнини тортганича йиглаб, ипакдек сочлари билан кўз ёшларини артиб ўтирарди. «Никиша... Бутун умид ўшандан. Томскдан қайтсин, қайнотамнинг уйида бир кун ҳам турмаймиз. Бошимиз оққан томонга кетамиз. Дадам ёрдам берадилар, бувам қўллаб-қувватлайдилар. Бир амаллаб кунимизни кўрармиз... Керак бўлса ижара турамиз. Ана, сургун қилинган одамлар яшашяпти-ю. Яшашяпти... ва гарчи озод бўлмасалар-да, виждонлари қийналмайди. Ғаддорлик қилмай, диёнатларини ютмай ҳалол яшашяпти...»

Поля ҳозирча дилини ўртамасликка аҳд қилиб,

Ўзига-ўзи тасалли берди. Ешликнинг устун томони шуки, унинг учун ҳаммаси олдинда. Поля эндигина ҳаётга қадам қўя бошлаган, ҳали йўлида тўғоноқ бўлган дард-алам, кулфатни босиб-янчиб кета олиш учун унда кучли ирода бор, руҳан бақувват: шунинг учун кўнглидаги алам аввал босилиб, кейин бутунлай йўқ бўлиб кетди. У ўрнидан туриб овқатланди-да, сўнгра арқон боғламларини бир четга суриб, хонани йиғиштирди. Бирор иш билан машғул бўлса, одам овунаркан.

Пешинда қўрғонга ҳаллослаганича Агап қайтиб келди. У югуриб Полянинг хонасига кирди-да, ташвиш билан деди:

— Епифан Корнеич ҳаммомга ўт ёқишни буюрди. Белида санчиқ турибди. Табиб хотин қарагай мойида суриб уқалармиш. Чунонам инграяптики, асти қўяверасан! Қани, келин, ҳаммомни созлашга ёрдам бер.

Поля ахтага диққат билан тикилди. Агапнинг ичаверганидан шишиб кетган юмалоқ юзидан маккорона кулги аримас, ёғ босган кўзлари қувлик билан ўйнаб турарди. «Айёрлик қиляпти, аблаҳ», дея ўйлади Поля, аммо анчадан бери ҳовлига чиққиси келиб турганидан рози бўлиб қўя қолди.

— Обкаш билан челак бер, сув ташийман.

Ҳаммомдаги қозон билан ёғоч бочкалар катта-катта экан. Поля йигирма челак сув ташиди-ю, аммо уларнинг тўлишига ҳали икки-уч қарич бор эди. Агап бир четга ўтиб олганди, бироқ Поля ахтанинг ундан кўз узмай кузатаётганини сезиб турарди. Агапнинг башарасидан ўша-ўша тиржайиш аримасди. «Мен билмайдиган бирор гапдан хабари бор. Шунинг учун ҳам ўзидан хурсанд, иржайиб юрибди. Айёрлик қилмай, бировга фириб бермай яшашга ўрганмаган», хаёлидан ўтказди Поля.

Кечқурун ҳаммаси ойдинлашди. Чиндан ҳам Полянинг ахта биладиган гапдан хабари йўқ экан. Епифан қўрғонга ёлғиз эмас, бир хотин билан келди. Поля деразадан ўша аёлга бир қарашдаёқ унинг ҳеч қандай табиб эмас, шунчаки қайнотасининг ўйнаши эканини тушунди. Аввало унинг ёши сирни ошкор қилиб турарди. Аёлнинг ёши, нари борса, ўттизларда эди. Бундай ёшдаги табиб хотинни кундуз куни чиरोқ ёқиб ҳам топиб бўлмасди. Обғидаги оқ пийма, эгнидаги ийланган теридан тикилган калта пўстин унга жуда

ярашиб тушган эди. Белидан сириб боғланган белбоғи юрганида ўйнаб турадиган бўлиқ қуймучини янада бўрттириб кўрсатар, семиз болдири эса пийманинг чарм қўнжи ичида сиқилиб турарди. Лекин аёлнинг кимлигини айниқса унинг бошидаги пушти гулли қора кашмири рўмол ошкор этмоқда эди. Бу ерлик деҳқон аёллар бундай рўмолни қишнинг бегим кунларида ўрашмасди. Эрта баҳор ва кузда — бошқа гап, аммо аёзли қиш пайти улар бошларига тўқима жун рўмол ўрашгучи эди. «Ўша рўмолни унга Епифаннинг ўзи совға қилган», дея тўғри тахмин қилди Поля.

Епифан ҳаммом томон чўлоқланганича чайқалиб борарди. Ҳалиги хотин эса у ерга қўлида қарағай мойи солинган шиша ва лампа кўтариб олдинроқ кириб келганди. Агап эса укалари билан зиёфатга ҳозирлик кўриб, уйда ва ҳовлида елиб-югурарди. Епифан ўша хотин билан ҳаммомдан бутунлай кеч тушганда қайтиб чиқди.

— Бу Марфа тушмагур одамни уқалашга жуда суяги йўқ экан-да! Бирдан ёшариб кетдим-а! — дея хотинни мақтади Епифан, ака-ука ахталар эса ўзларини унинг гапига ишонаётгандек кўрсатиб бош ирғашарди. Улар тақдирга тан бериб, хоналарида аёл киши жойлашиб олгани ва афтидан, унинг ҳали-вери кетмоқчи эмаслигига рози бўлиб қолишганди.

Кейинроқ эса, улар Агапнинг чучвараси билан ароқни роса ичиб, томоқлари бўғилгунча ашула айта-айта охири бурчак-бурчакларга тарқалиб тинчишгач, Поля шундай гапларни эшитдики, уялганидан бутун аъзойи бадани лов-лов ёна бошлади. Епифан билан Марфа дон олишаётган каравот шундоқ унинг ёнгинасида, эшик ортида жойланганди ва Поля бошини ёстиқ тагига қанча яширмасин, қайнотасининг бақириб-чақирishi унинг қулоғига баралла етиб келмоқда эди.

— Қўйсанг-чи, Марфа, мунча устингни ёпасан! Ёзилиброқ ёт! Кимдан уяласан, фариштам? Булар эр-какми? Улар одам эмас! Бичилган эшак-ку улар! Ха-ха-ха! — дея қичқирарди Епифан.

Поля чидаб туролмай охири шартта калта пўстинини олиб кийди-да, югуриб зинапоёга чиқиб кетди. У уйда Епифаннинг бўқирishiлари тинмагунча ҳам совуқдан, ҳам жирканишдан қалт-қалт титраганича ўша ерда ўтирди.

Эрталаб қўрғон яна жимжит бўлиб қолди. Ака-ука ахталар қишлоққа равона бўлишди, бузуқи ўйнаш Марфа Шерстобитова билан Епифан ҳам уларнинг ортидан ўша ёққа жўнади.

Яна янги кун бошланди, эҳтимол, бу Полянинг ҳаётидаги энг даҳшатли кун эди. Полянинг назарида уни ифлос мағзавага чўмилтиришгандек, юзига, қўлларига қандайдир шилимшиқ нарса суртишгандек эди. Таъби ниҳоятда хира бўлган бундай пайтда энг яхшиси ҳаммомга тушиш керак. Агар ҳозир устидан иссиқ сув қуйиб, қайноқ буғ ичида оёқ-қўллари, бели, елкаларини супурги билан мириқиб саваласа қандай яхши бўларди-я. Аммо кеча ўзи кўлдаги ҳуккидан сира оғринмай ўн обкаш сув келтирган ўша ҳаммомда кечқурун Марфа билан қайнотаси чўмилишганини эслаган заҳоти қусиб юборгудек кўнгли айний бошлади. Поля уч марта ёғлогидан совуқ сув қуйиб юз-қўлини ювиб кўрди. Ҳар гал хиёл енгил тортарди-ю, лекин кўн ўтмай яна кўнгли беҳузур бўла бошларди. Ниҳоят, у бош яланг ва кўйлакчан зинапояга югуриб чиқди. Баданимга совуқ тегиб, муздек ҳаводан нафас олсам зора темир панжадай томоғимни бўғиб турган кўнглимнинг айниши босилса, деган ўйга борди.

У оёғининг учида туриб керишган эди, шу пайт қўрғоннинг атрофини ўраб турган тахта девор оша йўлдан уй томон оғир одимлаганича аллақандай бир одам сургалиб келаётганини кўриб қолди.

Полянинг кўзи жуда ўткир эди. У кўзини хиёл қисиб тикилди ва шу заҳоти ўша одам ахталардан биронтасига ҳам, қайнотасига ҳам ўхшамаслигини билди.

«Эшикни маҳкам қулфлаб оламан. Айланиб юради-юради-да, кейин кетиб қолади», деб қўйди Поля ўзича. У уйга югуриб кириб, эшикни қулфлади-да, шошгилиб дераза ёнига борди. Ўша одам ҳамон шошилмайгина одимлаб келарди. У қора пийма, кулранг қалпоқ, пахтали қавима шим ва қора калта пўстин кийган бир мужик эди. Мужик ҳар қадамида ярмигача пўстлоғи шилинган ҳассасини кўтариб ташларди. Икки-уч минутдан сўнг Поля унинг юзини аниқ-таниқ кўрди. Мужик озгин юзли, қирғийбурун бўлиб, соқолига оқ оралаган одам экан. Чуқур ботган кўзларининг устидати

қарғанинг қанотидай қоп-қора, қуюқ қошлари кўзга аниқ ташланиб турарди. Афтидан, мужик узоқ йўл босиб келаётганга ўхшарди. Мўйловида сумалаклар ҳосил бўлган, икки чаккаси ва пешонасидан енгилгини ҳовур кўтарилиб турарди.

«Балким биронта қочоқ бадаргадир? Хилватроқ жой қидириб юрган бўлса керак... Чиқиб, кутиб оламан, еб қўймас ахир, қароқчи эмас-ку», дея бирдан ўз қарорини ўзгартирди Поля ва дарҳол тўй кунидати воқеани эслади. Ушанда у қочоқ одамни маст оломоннинг тилка-тилка қилиб ташлашидан қутқариб қолганди. Вақт ўтиб боряпти-ю, Поля эса қайиқда сергак тортиб ўтирган ва кўзлари ҳам ҳадик, ҳам шижоат билан боқадиган ўша йигитни ҳали-ҳали кўз олдидан кетказолмайди. У ҳозир қаердайкин? Кўзлаган жойига етиб олганмикин?

Поля мужикни эшик ёнида кутиб олди. Уни кўриб ўша одам таққа тўхтади ва ҳатто, қўрқиб кетгандек, хиёл орқасига чекинди:

— Аёл кишими? Тагин ёшгина-я? Ахталарнинг уйида нима қилиб юрибди у?!

Мужик ҳазиллашаётган эди, албатта. Унинг қўрқоқлардан эмаслиги ва ҳозирги чўчиши ёлгондакам эканлиги шундоққина сезилиб турарди. Ана шундан кейин бу нотаниш одам Поляга нимаси биландир ёқиб қолди.

— Келинг, амакижон, буёққа киринг. У ерда ҳеч ким йўқ. Ким бўласиз? Қўрғонга нима юмуш билан келдингиз?— дея қизиқиб сўради Поля мужикка разм солар экан. «Чарчабди бечора! Ҳансирашини қаранг! Йўқ, қароқчига ўхшамайди у», деб қўйди у ўзича.

— Ўзинг кимсан? Шундай мулойим кўзларинг билан бу газандалар уясига қандай келиб қолдинг?— зинапоядан юқори кўтарилар экан, сўради мужик.

— Менми? Шунақа... келиб қолдим-да,— нима деб жавоб беришини билмай хижолатга тушди Поля. У Епифан Криворуковнинг келини эканлигини тан олгиси келмас, бошқа бирор баҳонани эса ўйлаб топишга улгурмаган эди.

Мужик Полянинг жавоб беришга шошилмаётганини пайқади-ю, қўл силтади.

— Гапирмасанг ҳам майли! Бу ерга ўз ихтиёринг билан келмаганингни бусиз ҳам биламан, Сени анави

бузуқи Елифан Криворуковга кўнгилхуши учун тузоққа илинтириб келишган бу ерга.

Мана бу гапга энди Поля чидаб туролмасди, у бошини кескин чайқади:

— Йўқ, йўқ, амакижон! Сираям унақа эмас!

Мужик негадир иккиланиб ўтирмай Поляга ишониб қўя қолди.

— Унақа бўлмаса жуда яхши. Ўзингга эҳтиёт бўл!

— Криворуковларнинг уйда ҳисобчи бўлиб ишлайман. Кирим-чиқимни ёзиб бораман.

— Бошқа бирор иш топсанг — у ердан дарҳол кет. Лавозимингнинг мазаси йўқ. Унинг қанақа муттаҳам эканлигини яхши биламан! — дея комили ишонч билан маслаҳат берди мужик.

Поля мужикни чойга таклиф қилди. У бажонидил рози бўлди-да, калта пўстини, қалпоғи ва қўлқопини ечиб қўйди. Мужик ҳамон оғир нафас олар, йўталар ва бошининг сочи тўкилган жойидаги терни кафти билан артиб-артиб қўярди.

— Анави чийилдоқ қароқчилар қаёққа ғойиб бўлишди? — уйнинг нариги томонига бош ирғаб сўради мужик.

— Менинг хўжайиним билан қишлоққа кетишди.

— Шунақа дегин! Мен эса ўша ёқдан келяпман. Кўрмадим-ку, қайси йўлдан кетишдийкин? Аттанг. Жуда керак эди-да, менга улар.

— Балким улар бошқа жойга кетишгандир. Менга айтиб ўтиришмайди-ку ахир, — деди Поля, ўзича: «Эҳтимол, «ўнгир»ни кўргани ёки остякларни ёллагани кетишгандир», деб ўйлар экан. — Сиз, нима, уларнинг танишимисиз ёки бирор ишларига алоқадор томонингиз борми? — бир оз сукут сақлагач, сўради у.

— Арғамчи керак эди. Тўр бору, лекин уни боғлаб тортадиган арқон шулардан бошқа ҳеч кимда йўқ.

— Демак, балиқчи экансиз-да? — аниқлаб олмоқчи бўлди Поля.

— Ночорликдан балиқчилик қиламан. Бадарғаман мен, қизим. Фамилиям Шустов. Василий Демьянич. Бу ерларда икки йилдан бери яшайпман. Яна икки ярим йил азоб чекишим керак. Бутун оилам ҳам шу ерда. Бешта болам бор — ҳаммаси норасида ҳали. Кейин хотиним ҳам бор, албатта. Етти жонмиз. Ҳар бирига оз-оздан бўлсаям анчагина нарса керак. Аксига олиб,

соғлиқнинг мазаси йўқ. Баҳор келди дегунча безгак тутади, қишда эса гоҳ йўтал азоб беради, гоҳ бод хурж қилади.

Шустов кружкадаги чойдан ҳўплади-да, Поляга ишонинқирамай қараганича илжайиб деди:

— Буларни гапириб ўтиришдан нима фойда! Еарибир тушунмайсан.

— Нега энди тушунмас эканман?— деди очиқдан-очиқ ранжиб Поля.

— Шунинг учунки, оппоқ қизим, гапимни тушуниш учун менинг ўрнимда бўлиб кўриш керак.— Шустов нима биландир Поляни ранжитганини тушунди шикилли, кейинги гапини анча мулойимроқ оҳангда айди. Поля: «Мен ҳаммасини тушунаман. Менинг бўвавлар ҳам, дадамлар ҳам бадарға бўлишган», демоқчи бўлди-ю, аммо ўзини босиб, бошқа нарса тўғрисида сўради:

— Даволаниб кўрдингизми, Василий Демьянич?

— Бўлмасам-чи! Парабель фельдшери Горбьяков Федор Терентьевич қараб юради менга. Тилла одам! Баъзан дегин, шундай бўрон турган пайтда келиб қоладикки, одам-қўрқиб кетади. «Нега юрасиз бунақа ҳавода?— дейман унга.— Ўзингизни ҳалок қиласиз-ку!» У бўлса қувноқ одам эмасми, нуқул кулади: «Э, ҳечқиси йўқ! Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади!»— дейди. Тилла одам!— дея такрорлади Шустов. Ҳаяжоннинг зўридан у ҳатто ўрнидан ҳам туриб кетди.

Поля: «Уша тилла одам менинг дадам бўладилар-ку ахир!»— дея қичқириб юборишдан ўзини арағ тийиб қолди. Шустовнинг мақтови унинг кўнглига ниҳоятда хуш ёқиб, дилини шу қадар зўр қувонч билан ювиб ўтгандики, сўнгги кунлардаги барча кўнгилсизликлар ва руҳий азоблар, гўё умуман бўлмагандек, хотирасидан бутунлай ўчиб кетди. Чамаси, мана шу қувонч Полянинг чеҳрасида, унинг кўзларида ҳам акс этди шекилли, Шустов бунга пайқаб қолди. У бирдан Поляга қаттиқ тикилиб сўради:

— Горбьяковни танийсанми?

— Бўлмасам-чи! Бутун Нарим танийди-ку уни.

— Жуда валлаMAT одам Горбьяков,— дея учинчи марта фельдшерни мақтади Шустов.

— Ўзингиз қаердан бўласиз?— сўради Поля минут

сайин бу одамга қаттиқроқ қизиқиб қарар экан. — Бу ерларда, бизнинг томонларда келгинди одамга анча қийин. Биз, сибирликлар, ўрганиб кетганмиз.

— Саратовданман. Бу ерларга кўпгина завод ишчилари қатори келиб қолганман — иш ташлаганим боис. Шерикларимга осонроқ. Ҳаммаси оиласиз, сўққабош йигитлар. Ёлғизликдан юраклари сиқилиб қийналишади-ю, лекин сургун муддатини бир амаллаб ўтказишади. Ҳаммамизни ҳар тарафга тарқатиб юборишди. Бир хилларни Архангельскка, бошқаларни — Туруханскка, мени ва яна уч кишини эса — Наримга жўнатишди. Кейин бу ердаям бошқа-бошқа қишлоқларга жойлаштиришди, — дея очиқкўнгиллилик билан ҳикоя қиларди Шустов. — Агар бирга бўлганимизда-ю, ҳар қалай, бир-биримизга эш бўлиб, очликдан ўлмай юардик...

— Сизга нафақа тўлашадими ёки шунчаки сургун қилинган одам сифатида яшайсизми?

— Бутун нафақани ижара ҳақига тўлайман. Ризқи рўзни ишлаб топаман. Биринчи йили бутун қишлоқнинг самоварларини оқартириб, идиш-товоқларини қалайлаб бердим. Қишлоқ каттами, дейсанми? Бор-йўги олтмишта хонадон. Кейин туес ясаш билан шуғулландим. Ҳаммага ясаб бердим. Аммо асосий ишим балиқчилик. Қишда хотиним билан қумлоқда ишладик. Гоҳ тўр тортар, гоҳ балиқ тозалардик. Жуда кўп ишлаётгандек кўринасану, аммо етишмовчиликдан бошинг чиқмайди. Мана энди балиқ тутадиган баъзи асбобларни жамлаяпман: қозиқ тўр, ёйма тўр сотиб олдим, баҳор-гача икки-учта катта тўр ҳам олмақчиман. Ҳар қалай, балиқни сотиб олмаймиз-ку. Балиқнинг ёнига озгина нон қўшилса — кунинг ўтаверади, оч қолмайсан...

Поля Шустовнинг бамайлихотир ҳикоясини тинглар экан, у айтган кўпгина гаплар ўзига яқин ва таниш кўришди. Отасининг оиласига гарчи очлик қутқу солмаса-да, лекин ҳамма нарсани тежаб-тергаб сарфлашга тўғри келарди. Уйда ҳеч қандай ўртиқча нарса йўқ эди, бутун қўр-қут ўзларининг ишлашларига боғлиқ эди.

— Болаларингиз ёнингизга кириб қолганми? — сўради Поля.

— Каттаси ўн ёшда, кичиги эса шу ерда, сургунда туғилди.

— Ҳаммаси соғми, ишқилиб?

— Қаерда дейсан! Тез-тез касал бўлиб туришади. Бу ернинг иқлими бизникига ўхшамайди: қаҳри қаттиқ анча. Кийим-кечак, пойабзал масаласи чатоқроқ. Дуч келган нарсани кийиб юраверишади. Яна дегин, ҳаммаси ўғил болалар. Ҳеч тергаб бўлмайди. Соҳилнинг четини муз қоплаганда ҳам сувга тушишади. Кейин шамоллашади, зумрашалар! — меҳри товланиб хитоб қилди Шустов ва бир оз жим тургач, давом этди: — Бизни бадарға қилишга ҳукм этишганда аввалга оиламни сургунга олиб келмоқчи эмасдим. Аммо хотиним кўришувга келганида илтимос қила бошлади: «Болаларни қандай боқаман ёлғиз ўзим? Бўйниларига тўрва илиб, уйма-уй юборишдан бошқа иложим қолмайди». У ердаям, бу ердаям рўшнолик йўқ экан, бўпти, опкетганим бўлсин, дедим. Мана, олиб келдим ҳам. Гарчи оч-юпун яшасак-да, ҳар қалай, ҳаммамиз биргамиз... Ҳай, ҳечқиси йўқ! Баҳорга, иссиқ кунларгача етиб олсак бўлгани. Уёғига осонроқ бўлади: тўрларни созлаб, балиқ тута бошлайман... Фақат манави ака-ука ахталар арқонни қарзга беришмайдими, деб қўрқаманда. Унда яна тўрсиз қоламан. У ҳолда бошимни қайга уришни билмай қоламан...

Полянинг бирор йўл билан Шустовга дарҳол ёрдам бергиси келди. У Шустовнинг иссиқ чойдан терлаб кетган қоқсуяк ҳорғин юзига бир қаради-да, сўнг арқон боғламлари томон ўтирилди. Боғламлардан бири тўр боғланадиган чилвир эди. «Шундан йигирма саржин ўлчаб бераман — иши битади-қўяди», деб ўйлади Поля.

Шустов унинг дилидагини топгандек бўлди. У тўр боғланадиган ўша арқон ўрами томон бош ирғаб деди:

— Ана ўша арқон. Лекин эгаларисиз ололмайсан уни.

— Мабодо эгалари йўғидаям олаверсангиз-чи? Жавобини мен бераман. Ўзбошимчалик қилдим, дейман, вассалом, — дея таклиф қилди Поля.

— Йўқ, оппоқ қиз! Сенга, эҳтимол, ҳеч нима қилишмас, менинг эса теримни шилиб олишади. Уларнинг ҳар бир нарсаси ҳисобли, ўлчовли. Ҳатто сен шу арқон бериб юборганингни яширган тақдирингдаям, мен барибир тўрни яшира олмайман-ку. Улар дарҳол ҳаммасини билиб олишади-да, олдимга югуриб боришади ва теримга сомон тиқишади, ҳеч қандай ифлос-

ликдан қайтишмайди. Бу ерда уларни ҳамма яхши биллади ва катта йўлдаги қароқчилардан ҳам кўра кўпроқ қўрқишади. Ҳозир бир оз нафасимни ростлаб оламан-да, уйга кетаман. Мавридини топиб бошқа бир пайт яна келарман.

Шустов яна ўн минутча ўтирди-да, қўзғалди. Полянинг бу одамга ҳеч қандай ёрдам беролмагани учун ўзидан ҳам, чор атрофдаги одамларни ўргимчакдек ўз арқонлари билан ўраб олиб, муҳтожлик азобида бўгаётган ахталардан ҳам жаҳли чиқиб кетди.

Шустов хайрлашиб, зинапояга чиққанида Поля бирдан қўлларини калта пўстини енгига тикди-да, унинг ортидан югурди.

— Тўхтаг, Василий Демьянич! Сизга битта гап айтмоқчиман.

Шустов дарвоза олдида тўхтаб, унга инонқирамайгина қараб турди: бу қиз яна нимани ўйлаб топдийкин? Жавобгарликни ўз зиммамга оламан, деб унга яна арқон таклиф қилмоқчи эмасми ишқилиб?..

— Мен ахталарнинг битта сирини билиб олдим...

— Сир дейсанми? Қанақа сир экан?— Шустов Поляга яқинроқ келди-да, биронта одам қулоқ солмаяптимикин, дегандек, елкаси оша зинапояга қараб қўйди.

Поля унга Ермолай Лопаткиннинг қўрғонга келиши, олди-сотди бўлган «ўнгири» ҳақида, Елифан Криворуковнинг «ўнгири»да яширинча балиқ тутиш учун остяклар артелини ёллаш нияти тўғрисида гапириб берди.

Шустов Полянинг ҳикоясини бир оғиз ҳам гап қўшмай тинглади. Унинг сийрак соқол қоплаган рангпар ёноқларининг териси остидаги гуддалари ўйнаб турарди, холос.

— Қани, уйга кирайлик-чи. Чиндан ҳам кутилмаган сирни айтдинг. Ўйлаб кўриш керак,— деди бирдан Шустов ва ўзи олдинга тушиб уйга бошлади.

Зинапояга чиқишгач, у тўхтаб, янги танишининг исмини сўраб олди.

— Сен, Поля, рости билан ҳам кишининг эсини оғдириб қўядиган янгилик айтдинг,— яна ўша, боя ўзи ўтирган жойга бориб ўтирар экан деди у.— Уларнинг ўйлаб топган ишини қара-я! Халқнинг ризқини қирқишмоқчи, ҳеч қандай шубҳасиз унинг мулки бўлган нарсани ўмариб кетишмоқчи! Ҳаммаёқда, бутун Рос-

сияда ана шундай! Сенингча, биз заводда нима учун ғалаён кўтардик? Хўжайинлар дастидан ўлар бўлсак ўлиб бўлдик! Ҳақимизни уриб қолишади, жарима солишади, нафас олгани қўйишмайди... Тупканинг тагида бўлмиш мана шу ердаям аҳвол ўша экан. Анави Ермолай Лопаткинни айтмайсанми, оббо муттаҳам, оббо аблаҳ-ей! Ахир ўзининг ҳам менга ўхшаб уйи йўқ, бутун бойлиги болалари. Кўрдингми, нафс балоси одамни не кўйларга солмайди! Бутун қишлоққа қарши чиқибди-я! Бу қилмишидан кейин балиқчилар уни бир кун ҳам омон қўйишмайди. Агар ўзининг ақли етиб, узоқроқ жойга қочиб қолмаса баҳарнав. Лекин ҳаяллаб қолса хилватроқ жойда ушлаб, балиқларга ем қилиб юборишади. Оббо бадкирдорлар-ей! Э, йўқ, бу луқма уларнинг жиғилдонидан ўтмаслиги керак. Раҳмат сенга, Поля. Ҳартугул сен уларнинг таъсирига берилмабсан. Буёғига ҳамма ишни энди ўзим тўғрилайман... Бугун тундан бошлаб Лопаткинни шундай назорат остига оламизки, бундай назорат полициячиларнинг ҳам етти ухлаб тушига кирмайди... Энди улар ўша «ўнгир»ни қўлга киритишолмайди, ўлсалар ҳам эғалик қилишолмайди унга.

Шустов уйга биринчи кирганида Поляга у қарн ва нимжон бўлиб кўринганди. Энди эса жувон унга ажабланиб қолди. Шустов, чамаси, ҳали қирққа ҳам бормаган, куч-қувватга, шижоатга тўла одам экан. Бу ерда, сургунда муҳтожликдан силласи қуриган саратовлик ишчи Шустовнинг бирдан бундай жонланиб, ғайратга тўлишига Поля унга айтиб берган манави иш жамоат учун керакли эканини ҳис этиши сабаб бўлганини, бундай иш уни ёшартириши, жисмоний хасталиklarини унутиб юборишга мажбур этишини Поля ҳозирча тунунмай турарди, албатта.

— Агар керак бўлиб қолса, Поля, мен яна олдинга келаман... Яхшилаб эслаб ол: менга бу сирни сен айтганингни ўзимдан бошқа ҳеч ким, ҳеч ким билмайди,— деди Шустов курсидан туриб, Полянинг қўлини ўзининг суякдор кенг кафтига олар экан.

— Улар билишадими ёки йўқми, менга барибир! Улар билан ош-қатиқ бўладиган жойим йўқ! — дея хитоб қилди бепарволик билан Поля. Шу дақиқада у чиндан ҳам ўзи тўғрисида, агар Епифан билан ахталар унинг «ўнгир» сирини бировга айтиб қўйганини би-

либ қолгудек бўлишса, тақдири не кечиши ҳақида ўй-
ламас эди. У, ҳар қалай, Шустовга, унинг оч-яланғоч
болаларига бирон йўл билан ёрдам бера олдим-ку ахир,
дея хурсанд эди. Поля бу болаларни негадир отасига
ўхшаб юзлари чўзинчоқ, қошлари қалин бўлса керак,
дея тасаввур қилди. «Агар «ўнғир» халқнинг қўлига
ўтса, Шустов ҳам насибасиз қолмайди. Фақат қўлсиз
одамгина «ўнғир»дан яхшигина балиқ тутолмаслиги
мумкин», дея ўйларди Поля.

Аммо Шустов Полянинг ҳозирги иши тўғрисида
бошқача фикрда эди.

— Йўқ, Поля, йўқ. Нотўғри гапиряпсан! Уша қас-
собларга бошингни тутиб беришингдан нима фойда?
Улар менга шафқат қилишади, деб ўйлама! Эсингда
бўлсин: ёмон яхши бўлмайди, эшак бахши бўлмайди.

Шундай дея Шустов чиқиб кетди. Поля эса ҳозир
бўлиб ўтган воқеа тўғрисида ўйлаб, яна анчага довур
стол ёнида ўтирди. «Хўп, яхши, сен айтганингча бўла
қолсин, Василий Демьянич: сенинг қўрғонга келган-
нинг тўғрисидаям, уларнинг сирларини сенга айтиб
берганим ҳақидаям индамайман. Лекин Никишага нп-
ма дейман, у билан қандай гаплашман? Балким мен-
дан жаҳли ҳам чиқар? Епифан Корнеич унинг отаси-
ку, ҳар қалай. Отаси... Марфа масаласи-чи? Ўз отаси
ҳақида бунақа гапни эшитиш унча ёқмас керак унга...
Яхшиси индамайман, ҳозирча индамайман, уёғи бир
гап бўлар... Йўқ, айтаман, бор гапни айтаман унга:
униси ҳақидаям, буниси ҳақидаям. Билиб қўйсин. Бир-
биримиздан ҳеч нимани яширмаймиз, деб онт ичган-
миз-ку ахир...»

Поля гоҳ ундай деди, гоҳ бундай деди, аммо қатъий
бир қарорга кела олмади. «Айтсаммикин ёки айтмасам-
микин?» Ана шу савол унинг дилига азоб берар, охир-
ги кунларда бусиз ҳам деярли йўқолган тинчлигини
бузиб, баттар тинкасини қуритарди.

8

Кечқурун Епифан билан ахталар қўрғонга қайтиб
келишди. Бу гал энди улар ҳушёр бўлиб, алланималар
тўғрисида секин ва ташвиш билан сўзлашишарди. По-
ля уларнинг гапларига қулоқ солиб кўрди-ю, аммо ҳеч
нимани тушуна олмади. Кечки овқатдан сўнг Поля-
нинг хонасига Епифан кириб келди.

— Қалай, Палагея, зерикмай ўтирибсанми, уйни соғинмадингми?— дея сўради қайнотаси ундан, ўзича: «Марфа билан бўлган машмашани билармикин ёки билмасмикин?»— деб ўйлаб. Келини ўша жувоннинг табиб эканига ишонармикин ёки ишонмасмикин?

— Бу ерларда одам зерикмай бўларканми? Қандайдир тупканинг тагига опкелиб ташладингиз, худди қамоққа тушгандек ўтирибман,— норози оҳангда тўнғиллаб деди Поля.

— Таъна қилма, Палагея. Ҳали ҳиссасини чиқариб юбораман. Битта йирик иш бўлиши керак. Мўмайгина фойда олай деб турибман.

— Нима иш экан?— гўё ҳеч нимадан хабари йўқ одамдек ўзини гўлликка солиб сўради Поля.

Епифан иккиланиб қолди: келинига ёр гапни айтсамикин, соддалик қилиб, биронта кераксиз одамга валақлаб қўймасмикин?

— Озгина сабр қил, Палагея.

— Майли, ўзингиз биласиз,— ранжиган бўлиб лабларини чўччайтирди Поля ва бошини қуйи солди.

Епифан полнинг гичирлаб турган тахталари устидан депсинди-ю, лекин чиқиб кетмади. Поля қайнотасининг бу ерга бекорга келмаганини тушуниб, сергак торғди ва унга саволомуз қараб қўйди.

— Менга жуда кўп пул керак, Палагея,— деди хил хўрсиниб Епифан ва қулоғидаги балдоғини тортиб қўйди. Поля илгаридан, агар қийин аҳволга тушиб қолса, Епифаннинг жаҳли чиққаниданми, бетоқатликданми балдоғини ана шундай тортиб қўйиш одати борлигини биларди.

— Анави оғайниларингиздан қарз олиб туринг.— Шундай дея Поля уйни икки қисмга ажратиб турган девор томон ўгирилиб, бармоғини кесакига ниқтади.

— Нима деяпсан, Палагея! Қишда музни бировдан қизғанишади-ю, пул бериб туришармиди улар.— Епифан товушини пасайтириб, бир оз жим турди-да, сўнг иккиланибгина деди:— Ҳамма умидим сендан.

— Мендан? Мен нима қилиб бера олардим?

— Эртага уйга жўнасанг-да, зудлик билан кўпроқ пул олиб келсанг дейман. Сарф-харажат катта бўлади. Бир ўзинг кетишга қўрқмайсанми? Чамаси, йўлда бир кун тунашда Голешчихинога етиб ололмасанг керак.— Епифан жимиб қолди. У келинининг нима дейишини

кутмоқда эди. Полянинг эса бутун вужудини қувонч қоплади. Манави лаънати ахталарнинг қўрғонида қақ қайиб ўтирмаслик, уларнинг ялтоқи башарасини кўрмаслик, чийилдоқ овозларини эшитмаслик учун у Голешчихино тугул нақ Москванинг ўзига ҳам бориб келишга тайёр эди. Кейин қайнотасининг ўзини айгмайсизми... Унинг маст-аласт башараси Полянинг жуда жонига теккан бўлиб, анави Марфа воқеасидан кейин ўз эрининг отаси бўлмиш Епифанни бутунлай ҳурмат қилмай қўйганди. Шу пайтга қадар унга қайнотаси қайнонасига қараганда анча самимийроқ, меҳрибонроқ кўриниб келганди. У, Епифан Корнеич менинг Никиша билан алоҳида яшаш истагимни тезроқ тушунади, керак бўлиб қолганда ёрдам ҳам беради, деб ўйларди. Аммо манави қўрғонда кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитган барча гаплардан сўнг унинг ёрдами уёқда турсин, қуруқ ҳамдардлик кўрсатишига ҳам Полянинг кўзи етмай қолганди.

— Майли, керак бўлса, боравераман. Қўрқадиган жойим йўқ. Отга қарашни биламан, йўл нотаниш бўлса нима қилибди, сўраб-сўраб Киевгаям етиб бориш мумкин, — қувончини яшириб, вазминлик билан деди Поля.

— Қайтаётганингда эҳтиёт бўлиб кел, Палагея. Пулни пухтароқ бўлсин учун кўйлагингнинг тагига, сийнабандга чатиб ол. Йўлда қўли эгри одамлар кам дейсанми? Илгари замонлар биз Наримда тинчгина яшардик. Ўғрилик деган нарсани билмасди ҳеч ким. Ҳаммаёқ очиқ-сочиқ яшайверардик, — дея келиннинг ўжарлик қилмай бир ўзи йўлга чиқишга кўна қолганидан хурсанд бўлиб, сафсата сўқа бошлади Епифан.

— Пулни менга ким беради? Анфиса Трофимовна қуруқ гапимга ишонармиди? Сираям ишонмайди-да! Сизнинг буйруғингиз билан келганимни қандай исботлайман у кишига?

— Тўғри айтдинг, Палагея. Қайнонанг пишиқ хотин, қўли қаттиқ жуда. Бундай қиламиз: мен унга кат ёзиб бераман. Ёзувни ўқий олади деёлмайману, лекин ҳар қалай қоғоз бўлгач, ишончлироқ кўринади.

— Шундай қилганингиз маъқул. Бўлмасам, мени қочиб келибди, деб ўйлаши ҳам мумкин. — Поля қайнонасига бўлган адоватини яшириб ўтирмади.

Епифан Поляга қандайдир ўз фикрини уқтирмоқчи

бўлиб, башарасини бужмайтирди-да, мавҳумроқ қилиб деди:

— Ҳа, топдинг. Шунақа бизнинг онамиз. Бўлмаган парсаниям бўлган деб ўйлайдиган одатлари бор.

Поля Епифаннинг нима демоқчи эканини тушунди: Марфага шама қилаётибди. Гўё у шунчаки бир шарпаю — бор деса ҳам, йўқ деса ҳам бўлаверади-гандек. «Мендан чўчиброқ турибди, борган заҳоти муҳтарам хотинчаларига чақади, деб ўйлапти... Лекин худди ўшанга ҳеч нимани айтмайман. Уғлига айтаман, чунки у менинг эрим... Падари бузруквори қанақа энгилтак ва бузуқ одам эканлигини билиб қўйсин».

— Уйноқида кетасан, Палагея. Йўрғароқ у, бақувватроқ. Қайтишингда эса чанага Чавкарни қўш. Тортишга зўр у. Ҳай, майли, бориб отларга сули бераман-да, ётиб ухлайман. Эртага ҳал бўладиган кун: сенга айтсам, Палагея, буёғи гардкам: ё остидан, ё устидан.— Епифан ҳали хонадан чиқишга улгурмасдан эшик очилиб, Агап кириб келди.

— Қўрғонга аллақандай бегона одам келибди,— деди безовталаниб ахта ва кўзини лўқ қилиб Поляга тикилди.

— Биронта одам келдими, Палагея?— дея сўради Епифан.

— Ҳеч кимни кўрганим йўқ. Куни билан уйда ёлғиз ўтирдим,— деди Поля, Шустов билан келишиб олган гапни эслаб.

— Изи кўринмаяпти, қор босиб кетибди, аммо дарвозадаги сўлиқ жойида эмас. Мен уни бир тешикка тиққан эдим, энди бўлса бошқасига ўтиб қолибди.— Агапнинг шайтон кўзлари аланг-жалаңг бўлиб турарди: у гоҳ Поляга, гоҳ Епифанга қарар, гоҳ ҳаммаси жойидами дегандек арқон боғламларини кўздан кечирарди.

— Ҳовлидан ташқарига чиқувдим. Нима, девордан ошиб ўтишим керакмиди?— деди Поля.

Агап кўзини шинграйтирди, унинг бесўнақай бурнининг парраклари ҳадиксираб титраганича лаблари унсиз қимирлаб турарди.

— Оббо Агап тушмагур-ей, ҳаммасини сезиб юрасан-а! Топган гапингни қара-я! Дарвозадаги сўлиқ жойида эмас дейди,— дея кулиб юборди Епифан ва ахта-

нинг елкасидан қучди. — Юр! Палагея айтяпти-ку сенга, ҳеч ким келмади деб, демак ҳеч ким келмаган...

— Ҳар қалай, шубҳаланяпман. Маҳаллий аҳоли — остяк ва тунгус — ҳеч нимага тегмайди, аммо келгинди одам бўлса, бировнинг нарчасини индамай кўтариб кетаверади.

«Узи ашаддий ўғри-ю, бошқалардан гумон қилганига ўласанми... кўзингни қанча шинграйтирма, ҳақиқатни билолмайсан. Ҳаммаси қорнинг тагида қолиб кетди энди», ичида ахтани масхара қилиб кулганича ўйларди Поля.

Эртаси азонлаб у Епифаннинг хатини олиб, Парабелга жўнади. Ўша хатида қайнотаси Анфисага уйдаги бор пулни сўнгги тийинигача олиб, уни Палагеядан пайсалга солмай бериб юбориши буюрилган эди. «Катта фойда кўрадиган бўляпман». Ана шу сўзларни Епифан босма ҳарфлар билан ёзиб, тагини икки марта чизиб ҳам қўйганди.

Учинчи боб

1

Шустов ўша куниёқ ҳеч кимга билдирмасликни қаттиқ тайинлаб, икки балиқчига «ўнгир» ҳақидаги сирни айтди. Унга сиёсий бадарга сифатида жамоат ишларига аралашиб қатъиян ман этилганди. Мабодо аралашгудек бўлса, уни бундан ҳам овлоқроқ жойга — Кета ёки Парабель дарёларининг юқори оқимига суриб юборишлари мумкин эдики, у ерларда энди мутлақо яшаб бўлмасди. Унга бошқа томондан — ахталар томонидан хавф қутқу солиб турарди. Агар улар «ўнгир» сирини ким ошкор қилганини билиб қолишса, уни ҳам, Поляни ҳам омон қўйишмайди. Айтишларича, ўша ахталар жуда ичидан пишган, маккор одамлар бўлиб, бировдан ўч олишда ҳар қандай қабоҳатдан ҳам қайтишмас экан.

Шустов сирни айтган мужиклар ташвишга тушиб қолишди. Чиндан ҳам тўйдан олдин ноғора чалиб бўлмасди: шунақа тўс-тўполон бошланадики, агар мана шу гаплар нотўғри бўлиб чиқса, одамлар, бизни алдашди, деб уларни мажақлаб ташлашади. Лекин, ишни

пайсалга солиб ҳам бўлмасди. Агар Епифан билан ахталар эрта-индин «ўнғир»га остьак қароргоҳларидан балиқчиларни бошлаб келишгудек бўлса, одамларнинг қони тўкилиши мумкин. «Ўнғир»да бегона одамларни кўришгач, «ўнғир»нинг ҳақиқий эгалари бўлмиш қишлоқ балиқчиларининг қони қайнаб кетади. Шундан кейин ким тўхтата олади уларни?

Шустов ишга оқсоқолни ҳам жалб этишни таклиф қилди. У ҳар қалай халқ томонидан сайланган ҳокимият, шунинг учун ҳам жамоа олдида кўпгина ишлар учун, жумладан, қишлоқ аҳлининг умумий мулкани алоҳида хўжайинлар ўзбошимчалик билан эгаллаб олмасликлари учун ҳам жавобгар ҳисобланади.

Шустовнинг режаси тўғри бўлиб чиқди. Оқсоқол икки нафар гувоҳ билан Ермолай Лопаткинни қамоққа олди-да, қишлоқ авахтасига — совуқ омборга қамаб қўйди. У ерда бир оз ўтиргач, ўлгудек қўрқиб кетган Ермолай «ўнғир»га оид барча сирларни гапириб берди.

— Ҳаммасини, ҳаммасини кўрсатаман, фақат мени йиғинга чиқармасанг бўлгани, — хотинларга ўхшаб дув-дув кўзёш тўкар экан, дерди Лопаткин.

Ермолай топган «ўнғир» қишлоқдан уч-тўрт чақирим нарида, дарёнинг кенг жойида бўлиб, унинг атрофини ҳар хил дарахтлардан иборат қалин ўрмон қоплаган тик соҳил ўраб турарди. Яқин-атрофда ҳеч қандай йўл йўқ эди.

Епифан одамлар билиб олгунча, «ўнғир» очилиб, тугилган балиқлар музлатилади ва ишончли жойга саржин қилиб тахлаб бўлилади, деб хомчўт қилганда жон бор эди. Уёғи осон: Томскака карвон жўнатиб, фойдани олавер, муллажирингни ҳамёнга солавер... Одатдаги сотиб олишга қараганда «ўнғир» балиғи уч-тўрт марта арзонроқ тушади. Бу Ермолай билан ахталар келишиб олинган пулларини тўла олганларида шундай бўлади. Ҳақини тўламай қутулиб кетолмайсан булардан. Остьаклар масаласига келсак, улар билан ҳисоб-китоб бошқачароқ бўлади: бир қисмини ароқ ва баъзи бир моллар билан тўлайди, фақат боши гангиб кетмаса бўлгани. Остьакларни бошлаб лақиллатиш мумкин. Нима, биринчи қилишими бу ишни! Фома Лукич Волокитин ҳасадидан ёрилиб ўладиган бўлди-да ўзиям... Кечаси кўзига уйқу келмай ётар экан, у ана шуларни ўйларди...

У шундай ширин хаёлларга берилиб.. ётган пайтда мужиклар ҳам ўз ишларини билиб қилишмоқда эди. Тунда улар «ўнғир»ни участкаларга бўлиб, чек ташлашга ҳозирлик кўриб қўйишди. «Ўнғир»га соқчи қўйишга ҳожат қолмади. Ахталар билан Епифаннинг бостириб келишидан чўчиган баъзи мужиклар «ўнғир» очилгунича шу ерда қолишга аҳд қилишди. Оқсоқол «ўнғир»ни очишни эртаси куни тонг пайтига тайин қилди.

2

Епифан Поляни йўлга тонготарда кузатиб қўйди. Дарвоза олдида хайрлаша туриб, у яна ўша топшириқларни такрорлади:

— Авваламбор, Палагея, ҳаяллаб қолма. Иложи борича илдамроқ юр. Ишни бажариб, фойдани ҳамёнга урайлик, кўнглингга сиққанича дам олиб, ўйнайверасан. Иннайкейин, Анфисага айтиб қўй, қурумсоқлик қилмасин. Ўйдаги жамики пулнинг ҳаммасини олиб кел. Мен ахир шу ернинг ўзида ҳақ тўлашим керак. Балиқни менга бекордан-бекорга ҳеч ким бермайди. Анфисага, сўнгги тийинигача ҳамма пулни бериб юборсин, дея тайинладилар, деб айтиб қўй.

— Айтаман,— дея ваъда қилди Поля.— Кейин хатингиздаям ҳаммаси ёзилгану.

— Оғзакиям айтавер ҳаммасини. Чунки хатни ўқиёлмаслиги ҳам мумкин,— дея яна тайинлади Епифан.— Бўпти, сенга оқ йўл, Палагея.

Поляга келинини бирданига жўнатиб юбораётганидан ҳайратга тушиб, Епифаннинг атрофида гирдиқана-лак бўлаётган ахталар ҳам оқ йўл тилашди.

— Балиқни қабул қилишга кимни қўясан, Епифан Корнеич? Ҳисоб-китобга келининг устароқ эди шекилли,— суриштиришарди ахталар.

— Ўзим қабул қиламан. Нима, биринчи мартами?— деди жавобан Епифан.

Пешиндан бошлаб қўрғонга бирин-кетин осяклар кела бошлашди. Улар елкаларига милтиқ билан брезент қоплардаги балиқ тутадиган асбоб-анжомларини нарталарда сургашиганича тайганинг турли бурчакларидан келишмоқда эди.

Кечга яқин йигирматадан мўлроқ одам йиғилди.

Булар Обдаги муз остидан балиқ тутишнинг устаси фаранглари эди. Турли тўрлар, мордалар билан балиқ «олишда» ҳеч ким уларнинг олдига тушолмасди.

Епифан уларнинг маҳоратини яхши билар ва ҳар бирини иззат-ҳурмат билан кутиб оларди. У биттасига бир пачка тамаки, бошқасига беш-олтита блесна, учинчисига — чит кўйлак, тўртинчисига қўнжи узун этик совға қиларди. Остяклар қароргоҳининг оқсоқоли Ефимка Истегечевга Епифан сочма ўқли милгиқ ҳада этди.

Кечқурунги овқат пайти Епифан остякларнинг ҳар бирига тамакида тиндирилган ароқдан юзта-юзта қўйиб берди. Остяклар яна биттадан отсак бўларди, деб шама қилишганди, аммо Епифан қатъий қилиб деди:

— «Унгир»ни очиб, балиқни омборга жойлайлик, шундай базми жамшид қиламизки, оғзиларинг очилиб қолади. Бугунчалик эса бас, бўлди! Ёрим кечда ҳаммангни ишга турғазаман. Асбоб-анжом шайми? Қармоқлар чархланганми?

— Ҳаммаси яхши, Епифашка, ҳаммаси жойида, — барча учун жавоб қилди Ефимка Истегечев.

3

Улар азонда ўринларидан туришди. Ахталар ноуштани қойилмақом қилиб тайёрлабди: дастурхон устида буғу гўшти, балиқ, тузланган брусника, янги ёпилган нон маҳтал бўлиб турарди. Епифан яна юз граммдан ароқ қўйиб берди. Остяклар ароқни ичиб, лабларини ялашар, яна қўйиб берармикин, деб томоқларини тақиллатишганича хўжайинга қараб қўйишарди. Ташқари совуқ, шамол ув тортиб турар, олдинда оғир иш кутмоқда эди... Йўқ, хўжайиндан энди ёруғлик чиқмайдиганга ўхшайди. Томоқни ҳўллатиб, ичакларда ўт ёқди-ю, аммо яна ўтич ташлагиси келмаяпти... Аммо Епифан остякларга меъеридан хиёл кўпроқ ичириб қўйса, кейин уларни бўйинларига арқон солиб судраб ҳам ишга обориб бўлмаслигини биларди. Унда ҳаммаси барбод бўлади!

Улар тўртта чанага бўлиниб йўлга чиқишди. Бешинчи от кажавали чанага қўшилганди, кажавага эса — тўрлар, мисранг, болталар, таёқлар, арқонлар —

«Ўнгир»ни очиш учун керак бўладиган жамики асбоб-анжом ортилганди.

Епифан олдинги чанага ўтирди. У отини силтаб, осмонга қараб-қараб қўярди. Тун анча ёруғ эди, тўлин ой ўрмон узра муаллақ турар, ундан совуқ уфуриллаётгандек туюларди. «Йўлга кечроқ чиқибмиз. Бунақа ёруғда бемалол ҳуққа тешавериш мумкин эди», дея ўйлади Епифан. Унинг дили қувончга тўлган. Мўмайгина пулни ҳамёнга урадиган бўляпти! Ўқтин-ўқтин дилига гўлгула ҳам тушарди: ҳаммаси ими-жимиди бўлдимикин? Ермолай Лопаткин валақлаб қўймадимикин бирор жойда?.. Йўқ, валақлаган бўлмаса керак. Озмунча совға-салом олдими, Епифаннинг саховатидан боши осмонда юрибди-ку ахир. Доим кўз олдида юрди, сўнгги кунларда эса Епифаннинг ўзи уни қишлоққа жўнатиб юборди: кўчаларда, одамларнинг кўз ўнгида айланиб юр, токи «Ўнгир»ни яширганинг ҳеч кимни хаёлига келмасин, деди. Ҳашпаш дегунча дарё томон буриладиган жойда кутиб олиши керак. Ахир шубҳа туғдирмаслик учун хилватроқ жойдан йўл топишга тўғри келди. Худди тахта устидан юргандек олиб ўтаман, дея мақтанувди Ермолай. Ҳай-ҳай, кўрамиз! Хизматига қараб пул олади. Ҳозирча фақат ширинкома берилган. Ишқилиб Фома Волокитин билиб қолмаса бўлгани. Агар ўша калхат бостириб келса, унда, Епифан, яхшилик кутма... Ҳай, майли, худонинг карами кенг, Лукичнинг уйигача ҳам талайгина йўл. Икки кун уёққа юрилса, икки кун буёққа юрилади... Ҳатто энг хизматбарор гумаштасиям улгурмайди. «Ўнгир»ни эса Ситта ҳамла билан бирваракайига олиш керак, токи кечқурун балиқни таший бошласин... Қишлоқдаги ғсфил балиқчилар кўзларини очиб қарашганида бикри Салиқлар ахталарнинг омборига, чаналардаги кажаваларга тахлаб қўйилган бўлади. Уйчи ўйини ўйлагунча, таваккалчи ишени битиради...

Епифаннинг кўз ўнгида ўқтин-ўқтин ҳаяжонли, қисқа рўё янглиғ Марта Шерстобитова ҳам пайдо бўлиб қоларди. Хотинмисан хотин экан-да ўзиям! Нақ олов дейсан-а! Меъдага урган Анфисага йўл бўлсин унинг олдида, ёнингда худди тўнкага ўхшаб ётади. Фақат жағ уришни биледи! Худди илонга ўхшаб вишиллагани вишиллаган. Гўё ўша икки қаватли дан-

ғиллама уйни, мол-дунёға лиқ тўла омборларни у, Епифан эмас, ўзи орттиргандек... Ишлар юришиб кетса, Марфани ўзига яқинроқ жойга кўчириб ўтказиш керак... Анави катта савдогарлар фақат хотинлари билан кун кўришармиди? Хотин элнинг кўзига керак... Марфа эса унинг ортидан истаган жойига кетаверади. Кучукка ўхшайди! Сал ҳуштак чалсанг бас— дарров югуриб келади... Нимаям қилсин? На эри бор, на болалари, бутун мол-дунёси битта хўрозу битта товуқ! Хулласи калом, бир бечора аёл... Лекин ширинлигини айтмайсизми, нақ асал, нақ тилни ёрадиган қовуннинг ўзгинаси...

Мана, худога шукур, Ермолай Лопаткин кутиб туриши лозим бўлган қарағайзоргаям етиб келишди. Епифан отни тўхтатиб, чанадан сакраб тушди-да, ўрмонга кўз югуртира бошлади... Ўрмондан уларни кутиб олиш учун ҳеч ким чиқиб келмади. Лопаткин каёққа даф бўлдийкин? Ярим кечада шу ерга келиб турмоқчи эди-ку, ҳозир эса тонг отай деб қолди. Епифаннинг ёнига ака-ука ахталар келишди. Тамакида тиндирилган ароқдан карахт бўлган остяклар почапўстин ва пичанга кўмилиб, дағ-дағ титраб ўтиришарди.

— Қаёқда қолдийкин бу итвачча Лопаткин? Ухлаб қолибди! Калласини шарт узиб ташлайман!— дарғазаб бўлиб деди Епифан. Ака-ука ахталар қовоқларини уйиб индамай туришарди. Наҳотки улар Епифанга қараганда эҳтиёткорроқ бўлиб чиқиса? Епифан Лопаткинни қишлоққа жўнатиб юбораётганида, ахталар дарҳол унга, шу ишни нотўғри қилдинг, дейишганди.

— Шу кунлар ичида «ўнгир»ни бошқа биронтасига сотиб юбормаслиги учун уни омборга қамаб қўйиш керак эди,— деганди ўшанда Агап, укалари ҳам чийиллаб бир овоздан унинг гапини маъқуллаган эди.

Ярим соатча кутишди — Лопаткиндан дарак бўлмади. Остяклар ҳушига келиб, биринчи чана ёнига тўпланишиб олишди-ю, Епифанга ёпишиб кетишди; нега тўхтаб қолдик? Нега бир жойда турибмиз? Тўрларни «ўнгир»га албатта саҳар пайти ташлаш керак. Кун ёришгач, дарё ҳаётида доим қандайдир ўзгаришлар бўлади. Балиқ овида фурсатни қўлдан бой берсанг —

ўлжанинг баракаси учади. Бироқ бу ердан дарё томон олиб борадиган йўлни ҳеч ким—не Епифан, на ахталар, на тажрибакор Юфимка Истегечев биларди.

— Шошма, Ермолай йўл топгани қайси отда борган эди? От ҳатто қорнинг тагида ҳам ўз изини топа олади. Тизгинни бўшатиб, ўз ҳолига қўйиб бериш керак,— дея таклиф қилди Агап. Қайси от эканлигини эслай бошлашди. Маълум бўлишича, Лопаткин Уйноқида, кеча Поля чанага қўшиб, Голешчихинога жўнаган ўша отда борган экан. Ана шунда Епифан чунонам тутақиб кетдики: остяклар чўчиб унинг чанаси ёнидан орқага чекинишди. Аммо не қилсинки, ҳаммасига ўзи айбдор эди.

— Кетдик! Отларнинг ўзи йўл топади!— Епифан сакраб чанага чиқди-да, жиловни силтай бошлади.

Отлар ўрмон оралаб кетган торгина-илонизин бўшлиқдан янги ёққан қор тагидаги йўлни туёқлари билан пайпаслашганича аста юриб кетишди. Кейин текис яланглик бошланди. Йўлни қор уюмлари тўсиб турарди, отлар қоринларига қадар қорга ботиб кетишарди. Кейин, қарабсанки, яна эски изларига тушиб олишарди. Лопаткин баъзи текис жойларга қозиқ қоқиб кетган экан, улар шу қозиқларга қараб йўлдан адашмай кетазеришди.

4

Мана, текис яланглик тугаб майда тол ва қорағат новдаларидан иборат гоҳ доира шаклидаги, гоҳ чўзинчоқ бутазорлар бошланди. Олдинда соҳил бўйлаб ўсган бир текис тераклар қорайиб кўринди. Улар минут сайин дарёга яқинлашиб бормоқда эдилар. Епифан ўқтин-ўқтин осмонга қараб қўярди. Уфқ томон аста қизариб, ёриша бошлади. Осмондаги ой гардиши бўзариб қолди. Тонг отай деб қолганди. Улар кечикишди албатта, аммо кун бекор ўтади, деб бўлмасди. Ҳозир остякларни шундай ишга солиб юборадики, уларнинг кайфлари бир зумда тарқаб кетади!

Епифан билан бир чанада кетаётган Юфимка Истегечев бирдан сакраб тик турди-да, қичқириб юборди:

— Тутун ҳиди келяпти, Епифашка! Тутун!

Епифан ҳам отни тўхтатиб, ўрнидан турди ва ҳавони ҳидлаб кўра бошлади. Совуқ ҳаво унинг димоғини

ачиштира-да, лекин ниҳоятда мусаффо бўлиб, нақ ўпкасининг тубига етиб борар ва унда ҳеч қандай ҳид сезилмасди. Епифаннинг ҳам димоғи ўткир эди, у ҳид билишда бировдан қолишмасди.

— Сенга шундай туюлди, Юфим, — деди Епифан. — Бу ерда тутун нима қилсин? Қишлоққача камида етти нақирим келади.

Юфимка эътироз билдирмади-ю, аммо шубҳалана-верди:

— Балким шундайдир. Лекин анча аниқ сездим, Епифашка.

Йўлда давом этишди. Дарё яқинлашгани сайин, яланғоч бутазорлардан иборат оролчалар тез-тез учрай бошлади. Бу ерлардаги қор анча қалин бўлиб, Лопаткин қоққан қозиқлар энди бутунлай кўринмай қолганди. Отлар кўриқ оралаб боришарди.

— Лаънати танбал! Ертўласида хотинчасининг қўйнидан чиқолмай ётган бўлса керак-да! Кекирдаги-ни суғуриб оламан! Умуртқасини уриб синдираман! — дея сўкинарди Епифан.

— Олдинда олов, Епифашка! — хитоб қилди остяклар оқсоқоли. Епифан енгил тортиб тин олди.

— Худога шукур-е! Афтидан, Ермодай гулхан ёқиб, бизга йўл кўрсатяпти, — деди дарров жаҳлдан тушиб Епифан.

Отлар тезда манзилга етиб боришларини сезишди шекилли, илдамроқ юриб кетишди. Тезда дарахтлар орасидан янги гулханлар кўринди.

— Бир, икки, уч, тўрт, беш, — дея гулханларни санади Епифан ва яна тоқати тоқ бўлиб, тутақиб кетди: — Нима бало, эсини еб қўйганми бу Лопаткин? Шунча гулхан ёқишнинг нима кераги бор эди. Бизларни ялангликда адашиб қолишди, деб ўйлаган бўлса керак-да, қари аҳмоқ! Қарагайзорда кутиб олиши керак эди-ку ахир! Ҳали унга шундай кўрсатиб қўяйки! Уйини тополмай қолсин!

Епифан ҳамма иш барбод бўлганини ҳатто хаёлига ҳам келтира олмасди. Биринчи бўлиб ахталар типирчилаб қолишди. Улар Епифанга етиб олишди-да, унинг чанасига сакраб чиқишди:

— Қаёққа кетяпсан, Епифан? Кўрмаяпсанми қанча гулхан ёқилганини? Тўхта! Отларни ўрмонга яшириб, ўзимиз пиёда борамиз. Бир кўрайлик-чи, у

ерда нима бўляпти,— бири олиб, бири қўйиб чийиллашди ахталар.

Отларни тўхтатишди. Остякларга шу ерда кутиб ўтиришни буюришди. Епифан буғу терисидан тикилган почапўстинини ечиб ташлаб, калта пўстинда қолди. Ахталар ҳам почапўстинларини ечиб ташлашди. Улар синиб ётган шох-шаббаларни қасира-қусур синдиришганича теракзор оралаб тўғри дарё томон юришди. Ҳали соҳилга етиб бормаслариданоқ қулоқларига олатасир овозлар эшитилди. Муз қирсиллар, жаранглар, мисранглар гурсиллаб урилар, қарсиллаб акс садо эшитилар, одамларнинг овозлари қулоққа чалинади. Қаердадир яқин-атрофда отлар кишнаб турарди.

— Лопаткин «ўнгири»ни қайтадан сотибди! Фома Волокитинга сотган у! Улдираман! Уз қўлим билан ичак-чавоғини ағдариб ташлайман!— ғазабининг зўридан нафаси томоғига тиқилиб, муштларини силкитганича қор уюми орасини ёриб ўтар экан, бўғилиб қичқирарди Епифан.

Улар соҳилнинг четига бориб, пўстлоғи шилинган қоратераклар панасида тўхташди. Пастда, юз саржинча нарида жарлик билан ўралган дарёнинг қисқагина ёйиқ жойи ястаниб ётарди. Унинг бир чақиримча келадиган саҳнида одамларнинг қораси кўринади. Қатор-қатор бўлиб олишган бу одамлар ишга шу қадар берилиб кетишгандики, агар ҳозир Епифан «ўнгири»даги музда пайдо бўлса, уни сезмай ҳам қолиши мумкин эди.

— Бутун чамоа чиқибди!— ишлаётган одамларга тикилиб қарагач, деди Агап.

— Ким сотдийкин бизни? Наҳот Лопаткиннинг ўзи қўрқиб кетиб, оқсоқолга югуриб борган бўлса?— дея тахмин қиларди Епифан.

— Қўрғонга кимдир келибди, деб айтдим-ку сенга!— дея чийилларди Агап.

— Хўш, нима қилибди? Келибдию кетибди. Бизнинг ишларимиз тўғрисида унга какку сўйлаб берадими?

— Сен, Епифан Корнеич, «ўнгири» тўғрисида келинингга айтмаганмидинг?— гумонсирашини қўймай сўради Агап.

— Чурқ этиб оғиз очганим йўқ! Нима, мени ўзинг-

дан аҳмоқроқ деб ўйлайсанми? — деди ахтадан жаҳли чиқиб Епифан.

— Ҳар қалай, нега келинингни уйга жўнатиб юбординг бўлмасам? — деди ўз билганидан қолмай ахта.

— Пул олиб келгани юборувдим. Энди билсам, бекор жўнатибман: ҳаммаси чиппакка чиқди! — деди жаҳл билан Епифан.

— Келинг, жонимиз борида қочиб қолайлик! — дея таклиф қилди Агап. — Лопаткин келишиб олганимиз ҳақида бутун дунёга жар солган бўлса керак. Қишлоқ аҳли калламизни узиб ташлашдан ҳам тойишмайди!

Епифан тишларини ғижирлатиб, инграр, гоҳ у мушти, гоҳ бу мушти билан нуқул белига, сонига, тиззасига урарди. У аламининг зўридан ўзини йўқотар даражага келганди. Қани энди ҳозир у афсоналардаги қудратли паҳлавонга айланиб қолса! Шунда у дарё бетини қоплаган музга сакраб тушарди-да, манави барча эркагу аёлни ҳар тарафга қараб улоқтирар, қўлқопи билан қумурсқадек эзгилаб ташлар, муз остида ғужғон ўйнаётган ҳамма балиқларни эса ўзиники қилиб олган бўларди! Бу ерда эса акси бўляпти, жуфтакни ростлашга тўғри келади...

— Тонг отяпти, Епифан Корнеич! Кетдик! Бизнинг ҳам, остякларнинг ҳам бу «ўнгир»га боришга ҳақимиз йўқ. Усть-Тимск чамоасига ёзилганмиз ҳаммамиз... Никольскликлар бизнинг шу ердалигимизни билишса, тирик қўйишмайди...

Ахтанинг гаплари Епифаннинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетарди. Шундай фойдани ташлаб... шундай даромаддан маҳрум бўлиб кетаверадими энди... Епифан серрайиб, қотиб турарди. Уларнинг ёнига Юфимка Истагечев югуриб келди-да, таъна қила бошлади:

— Бадният одам экансан, Епифашка! Ака-ука ахталар ҳам! «Ўнгир»ни ўғирламоқчи экансизлар-да! Никольск мужиклари билан бизни уриштириб қўймоқчи бўлибсизлар! Бай-бай-бай! Қочин керак! Яшириниш керак!

— Учир овозингни, оғзи қийшиқ ўлакса! — деб бўқирди Епифан, аммо ўзи ҳам шу заҳоти шарт орқасига ўгирилди-да, соҳилдан шеша-пиша чаналар томон юриб кетди.

Поля, турган гап, буларнинг биронтасидан ҳам хабари йўқ эди. У ўзи билан ўзи овора, уй томон кетмоқда эди. Уйноқи бақувват ва ақлли от, унинг гапларини худди одамдек тушунарди.

— Югуравер, Уйноқижон, югуравер! Сён билан Голешчихинога борган заҳоти Парабелга жўнаймиз. Дадамлар билан бувамларни кўриб келамиз. Эҳтимол, Никиша ҳам келиб қолгандир. Чух, жонивор, чух!— Поля бутун йўл бўйи бир хил манзарани кўравериб уйқуси келаётгани учун ҳам ўзи билан ўзи гаплашиб борарди. Жувон буёққа келишаётганидаёқ уйқудан одамнинг карахт бўлиши, боши оғриб кўзи ачишишини билиб олганди. От ўз исмини эшитар экан, бошини кўтариб, бўйинини гижинг килар, бекасига кўз қирини ташлаб, илдамроқ елиб кетарди.

Полянинг биринчи тунаш кечаси ажойиб бўлди. Қишлоқлардан бирида у отнинг бошини карвонсарой томон бурди. Уни ҳурматли одам, азиз меҳмон сифатида жуда самимият билан кутиб олишди. Бу иззатикромнинг бари унинг отаси, Горбяков Федор Терентьевич шарофатидан эди. Воқеа жуда оддий бўлиб, бундай ҳодисаларни Наримда беҳисоб учратиш мумкин эди. Икки-уч йил илгари ҳали анча ёш ва бақувват киши бўлмиш карвонсарой эгасининг тоби қочиб қолганди. Унинг кўкраги санчиб оғрир, нафас олиши ўқтин-ўқтин ниҳоятда оғирлашиб қоларди. У охири Парабелга, фельдшер олдига боришга мажбур бўлибди. Горбяков мужикка баъзи дори-дармонларни берибди ва энг муҳими, унга қандайдир кўҳна ҳинд услубида нафас олишни ўргатибди. Фельдшернинг ёнига мужик бор-йўғи беш кунгина қатнабди. Аммо уни ҳам, қизини ҳам бир умрга эслаб қолибди. Поля уйга кириб, тунаб ўтиш учун ижозат сўраган заҳоти карвонсарой эгаси самимий бир қувонч билан:

— Марҳамат, кираверинг, кираверинг! Бутун уй сизнинг ихтиёрингизда!— дея қичқирди. У хотинини чақирди-да, улар икковлашиб Полянинг эгидан почапўстинини ечиб ола бошлашди.

Лекин иккинчи кундаги тунаши шундай ғаройиб бўлиб чиқдики, Поля ҳайратнинг зўридан ёқасини ушлаб қолди.

У кириб борган карвонсарой одамга лиқ тўла эди. Катта меҳмонхонада, самовар қўйилган кенг ва узун стол атрофида эркагу аёл йўловчилар суҳбатлашиб вақт ўтказишарди. Улар уёқ-буёқдан гаплашишар: охири кўринмаётган уруш тўғрисида, Томскнинг нариги томонида деҳқонлар ғалаён кўтариб, давлат ғалла омборларини яксон этишгани борми, борган сари кучайиб бораётган қашшоқлик тўғрисида, ҳатто бу ерда, Нарим қишлоқларида ҳам тиланчилар пайдо бўлгани, хуллас, ҳамма-ҳамма нарсалар ҳақида сўзлашиб ўтиришарди.

Бирдан стол ёнига карвонсарой бекаси келди-да, гапга қулоқ солиб туриб, орага жимлик тушгач, деди:

— Никольскда битта балиқчи «ўнгир» топиб, уни анави аблаҳ Епифаха Криворуковга сотгани тўғрисида эшитдингларми, юртдошлар?

— Йўқ, эшитмадик! Қани-қани, бизгаям айтиб бер!— дея илтимос қилишди эркагу аёл.

— Гап мана бундай бўлибди: балиқчи «ўнгир» топибди. Уни эса қўрғондаги ахталар кўриб-қолишибди. «Ўнгир»ни эълон қилма, савдогарга сот», деб жон-қолига қўйишмабди. Савдогар ҳам ҳозир у нозир бўлибди: Епифаха экан у. Улар остьакларни балиқ тутишга кўндиришибди, чамаси, турли ичимликлар ичиришган бўлса керак-да. Хулласи калом, содда одамларнинг бошини айлантириб, кўзини тиндиришибди. Муддатни белгилаб, барча керакли асбоб-анжомлари билан йўлга тушишибди. Никольсклик мужиклар ҳам анойи эмас: аблаҳларнинг изига тушиб сирни билиб олишибди. Епифаха ўша қароқчилик тўдасини олиб, ҳаммадан яширинча, айланма йўл билан дарёга борса, у ерда мужиклар «ўнгир»ни чекларга бўлиб, овни бошлаб юборишганмиш... Шундай қилиб, Епифаха ўлжадан маҳрум бўлибди... Қўлини бурнига тиқиб қолаверибди.— Бека кулиб юборди, тингловчилар эса қойил қолиб қий-чув кўтаришди. Биронта ҳам одам бека айтган янгиликка лоқайд қолмаган эди. Одамлар Епифан ва ахталар устидан кулишар, никольсклик мужикларнинг пишиқлиги учун мақташарди. «Ўнгир»ни сотган балиқчини эса ифлос дейишарди.

«Қачон содир бўлдийкин бу воқеа? Энг муҳими, ким етказди бу хабарни? Бутун йўл давомида мени ҳеч ким қувиб ўтмаган эди шекилли? Бу янгиликне қуш

думида олиб келмагандир ахир», дея ўйларди Поля беканинг ҳикоясидан ниҳоятда ҳайратга тушиб.

Мужиклар билан хотин-халаж бир оз тинчиб қолишгач, Поля сўради:

— Бу воқеа қачон бўлибди?

— Кеча бўлибди. Айтишларича, «Ўнгир» жуда бой чиқибди, минг пуд балиқ ушлашибди. Бикрисиам, костерь ва стрелядь балиғиям бормиш!— Полянинг ҳайрат билан қараб турганини кўриб, бека қўшимча қилди:— Сенга айтсам, бугун Фома Волокитиннинг олдига отининг бошини қўйиб чопар ўтиб кетди! Унинг ишончли одамларидан бири экан. Ўзиям ҳаллослаб кетяпти. «Ўнгир» балиғини бошқа биронта савдогарнинг илиб кетишидан қўрқяпти. Епифаханинг кетига тегиб ҳайдашди, лекин одамлар кек сақлашмайди... Ҳали мужикларни лақиллатади Епифаха, мени айтди дурсан, лақиллатади...

«Менга деса, ўша савдогарлар бир-бирининг гўшти ни есин... Лекин анави Шустов ҳар қалай болаларини бикри гўшти билан боққандир ахир. Агар чек ташлашганда жой тегмаган бўлса, ёлланиб бўлсаям пул ишлаб олгандир», дея ўйлади Поля бадарганинг аччиқ қисмати хиёл бўлса-да, енгиллашганидан дилида мамнуният ҳис этар экан. Энди у арқонга пул топади ва ака-ука ахталарга ялиниб ўтирмайди.

Эртасига азонлаб Поля яна йўлга тушди. У нима қилиб бўлса-да, шу кунидёқ Голешчихинога етиб олмоқчи эди. «Ярим кечада бўлсаям дадам билан бувамни бориб кўраман. Уларни кўрмасдан эрталабгача чидаб туролмайман», дея ўйлаб борарди у...

Тўртинчи боб

1

Голешчихинода Поляни Никифор қарши олди. У Томскдан уч-тўрт соат олдин қайтиб келиб турганди. Никифор карам шўрва ичиб, онасига ҳисобот берган ва ҳаммомга кириб, чўмилиб чиққач, дам олиш учун эндигина каравотга чўзилган ҳам эдики—бундоқ қараса, Поля келиб турибди. Никифор дарвозага отилди. Поляни жуда соғинган эди. Хотинини қучоқлаб ўна кетди.

Анфиса келинининг қайтганини эшитиб, дарҳол пастга тушди. Поля Епифаннинг топшириғини оқизмай-томизмай айтиб берди. Қайнараси қўлларини баланд сийнаси устида қовуштирганича унинг гапларини гоҳ инониб, гоҳ инонмай тинглар экан, ўйланиб қолди.

Поля пул тўғрисида гап бошлагач, Анфиса безовта бўлиб, хонани бир айланиб чиқди-да, яна жойига келиб тўхтади.

— Нима бало, отанг мастмиди? Менда пул нима қилсин? Нар и борса йигирма сўм-ўттиз сўм топишим мумкин...

Поля шундай бўлишини биларди. Ваколатномани у кўзир юришга сақлаб қўйганди.

— Епифан Корнеич сизга хат бериб юборгандилар. Унда ҳаммаси ёзилган.

Поля қайнонасига Епифаннинг хатини берди. Анфиса мактубнинг уёқ-буёғини айлантириб кўрди-да, Никифорга узатди:

— Ўқиб бер-чи, ўғлим.

Никифор хатни ўқиб бўлгач, уни онасига қайтариб берди. Анфиса хатни кенг юбкасининг чўнтагига солиб қўйди.

— Кечаси ётиб ўйла—эрталаб туриб сўйла, деганлар. Ўйлаб кўрамиз,— деди у ва Поляга ёзғириқ билан қараб, қўшимча қилди: — Бу дейман, Палагея, қачондан бери қайнотанг сенга Епифан Корнеич бўлиб қолди? Дада бўлади сенга у, жилла қурса, ота дегин. Э, худойим, сира бундоқ одамга ўхшамадинг-ўхшамадинг-да...

Поля индамай Никифорга қаради, аммо эри дарров кўзини ерга олди.

Уша куни Поля дадаси билан бувасини бориб кўра олмади. Сигирларни соғиб, идиш-товсқни ювиб бўлгунича қоронғи тушди. Қарашадиган бошқа одам йўқ эди. Анфиса Домнушкани неғадир дала қўрғонга юборган экан, ўша ерда тунаб қолибди.

— Керосинни бекорга исроф қилмай чироқни ўчиринглар. Қоронғида гаплашсангиз ҳам бўлаверади,— деди Анфиса ва гоз юриш қилиб, тепага, ўз хонасига чиқиб кетди.

Онаси кўздан ғойиб бўлган заҳоти Никифор қўйни-

дан тўртбурчак қилиб тахланган хитой шойисини олди ва зинапояга қўрқа-писа қараганича, хотинига узатди.

— Бу мендан совға сенга, Поля. Кофта тиктирасан. Ёқдимми?

Поля шойини олди-ю, аммо уни ёйиб ўтирмади.

— Ёқди. Нега ёқмас экан? Раҳмат, Никиша.

«Онасидан шундай қўрқадики, ҳатто хотинига олиб келган совғасиниям беркитиб беради», дея хаёлидан ўтказди Поля. Аммо бу тўғрида у узоқ бош қотириб ўтирмади.

— Ўзинггаям бирор нарса олдингми, Никиша? — сўради Поля.

— Бўлмасам-чи, бир талай нарса олдим. — Никифор курсидан сакраб турди-да, оёғида тўқима пайпоқ билан шипиллаб югурганича юқорига, онасининг олдига чиқиб кетди.

У ердан эса у бир қучоқ қилиб сотиб олган нарсаларини кўтариб тушди. Сўнгра уларни завқ билан хотинига бирма-бир кўрсата бошлади:

— Кишилик этик. Отам икковимизга. Кийим-кечак тиктириш учун тивит газлама. Ойимга резинали ботинка. Мана, Домна аммамга рўмол. Ўзи айтган эди. Кейин манавига қара, ўзимга яна нима олдим... — Никифор шоша-пиша эғнига чийдухоба камзулни кийди. — Қалай, савдогарга ўхшайманми? Яна бизон терисидан тикилган этик олганимдами. Учради! Лекин жуда қиммат экан жин ургур! Қалай, Поля, камзулим ёқдимми сенга?

Очиғини айтганда, Поляга эрининг харид қилган нарсаси ёқмаган эди. Хўш, нега керак экан унга ўша чийдухоба камзул? Елифан Корнеичнинг ўзи шунақасини кийиб юрганиям етарди. Лекин у олибсотар, савдогар, эшатиға яраша тушови дегандек, аммо Никифорга нима кераги бор эди бунақа кийим? Поля буни тушунмасди.

— Сен уни Гребеншчиковнинг гумаштасидан олмадингми мабодо? Эсингдами, соқол қўйган ёшгинаси бор эди-ю? — Поля буни кесатиб айтган эди, аммо Никифор истеҳзони тушунмади.

— Катта гумаштасиям шунақасини кийиб юради. Ёдингдами? Никодим Семенич эди исм-шарифи. — Никифор кенг кафти билан камзулни авайлаб силади-

да, мамнун оҳангда жулса қилди: — Қараб тур, биз ҳам одам қаторига қўшилиб қоламиз ҳали.

У камзулни ечиб, ҳамма нарсаларни яна қучоқлаб кўтарди-да, боягидек икки-уч поронани бир қадам қилиб уларни онасининг олдига олиб чиқиб кетди.

— Шаҳарда аҳвол қалай? Одамлар қандай яшашяпти? — дея сўради Поля Никифор қайтиб келгач.

— Ҳамманинг очликдан силласи қуриганми дейман! Бозорда озиқ-овқат учун одамлар бир-бирининг гўштини еяй деяпти. Айтганингга олишади. Сўкишадую, лекин опкетавёришади. Мен, Полька, битта фойдали иш қилдим. Колпашеволик савдогар Сериковнинг ўғли Аркадий ўргатди. Утакетган доғули йигит экан-да ўзиям! Шунақа шайтонки, оғзинг очилиб қолади! Уям менга ўхшаб, карвон билан балиқ олиб келган экан. Унда ўн тўртта чана бор эди, менда эса ўн иккита. Карвонсаройда учрашиб қолдик. Мендан дегин: «Қалай, Никишка, нечта кажавани гум қиласан? Биттаними ё иккитаними?» — деб сўраб қолди. Мен бўлсам, аҳмоққа ўхшаб, унинг гапини тушунмай ўтирибман. «Нима тўғрида гапиряпсан, Аркашка?» — «Нима тўғрида дейди-я! Уз фойданг, шахсий сармоянг тўғрисида гапиряпман», дейди. «Наҳотки, — дейди, — балиқ тўлдирилган ҳамма кажаваларни томсклик кўтара савдогарларга топширсанг?» — «Бўлмасам-чи, — дедим. — Отам шундай буюрганлар». — «Аҳмоқ экансан унда! Йўлда баракаси учиши мумкинми? Мумкин! Каламушларнинг ўзи қанчасини гажиб ташлайди, карвонсаройда ўғрилар қанчасини гум қилишади! Кел, биттадан кажавани ўзимизга қолдириб, бозорда чаканасига сотамиз. Биласанми, балиқнинг бозори ҳозир чаққон жуда! Кўз очиб-юмгунча бир кажава балиқни талаб кетишади. Ўзимиз ҳақимиздаям ўйлашимиз керак-ку! Шаҳарда бир оз ўйнаймиз. Трактирга борамиз, дўндиқчалар ёнига кирамиз». — «Менинг хотиним бор, — дедим, — дўндиқчалар ёнига ўзинг боравер, шахсий сармоя тўғрисида эса ўйлаб кўраман». Шундай қилиб, карвонларни савдогарларнинг омборига обориб топширдик-да, биттадан кажавани ўзимизга қолдирдик... Биласанми, Полька, эртасига бозорга борганимизда, мен балиқни Аркашкадан олдин сотиб бўлдим...

Пулни ҳамёнга урдим... Яшириб қўйдим... Дадам билан оймнинг зинниҳи куймайди. Ўз ишимизни

бошласак, керак бўлиб қолади... Ювошлигимга қарама, мениям ўзимга яраша фаҳм-фаросатим бор, кам жойим йўқ ўша Аркашкадан...

Никифор Поляни тиззасига ўтқазиб олган кўйи унинг қулоғига эҳтирос билан тинмай шивирларди.

Поля Никифорни таниёлмай қолди. Эрининг бутун ҳикояси давомида у Никифорнинг юзини ўзига қаратиб, унинг кўзларига тикилгиси келиб ўтирди. Поляга унинг кўзлари иситмаси бор одамникига ўхшаб ялтираб тургандек туюларди. Аммо жувонни нимадир тўхтатиб қолди. Эҳтимол, ҳозир дилида у ана шу ялтирашни кўргиси келмаётгани ва муҳими, эрининг кўзлари шундай эканлигига ишонч ҳосил қилишдан кўрқаётгани учун шундай бўлгандир.

— Энди карвонларни доим ўзим бошлаб бораман. Бу йил яна икки марта бориб келаман... Ҳаммасини Аркашка билан келишиб олдим... Зўр йигит экан ўзиям!

— Қачонгача керосинни бекорга исроф қиласизлар ахир?— дея эшитилди бирдан Анфисанинг овози ва зинапоя оралиғида унинг сочлари ёйилиб, пахмайган боши кўринди.

— Ҳозир ўчирамыз, ойижон!— деди Никифор ва бўйинини чўзиб бақалоқ чироқ шишасининг тепасидан пуфлади.

Улар пайпаслаб юришганича зинапоя тагидаги ўз хоналарига ўтишди-да, каравотларига ётишди.

— Мени соғиндингми, Никиша?— деб сўради Поля.— Мен бўлсам сени кўзларим тўрт бўлиб кутдим. Ҳар бир кунни санаб ўтказдим. Менинг ҳисобимда сен бугун эмас, уч кундан кейин, жума кунини келишинг керак эди.

— Карвон билан сурғалиб юраманми, деб ўзим келавердим.

Поля Никифордан қандайдир бошқача сўзларни кутганди, лекин қанақа сўзлар эканлигини, эҳтимол, унинг ўзи ҳам билмасди. Улар орасидаги муносабат қадимгидек бўлиб кетгандек эди-ю, лекин нимадандир кўнгиш гаш тортиб қолганди. Ана шу дақиқаларда бирдан Полянинг дилида шубҳа туғилди: трактирга ва шаҳарлик дўндиқчалар ёнига Аркашканинг ёлғиз ўзи бордимикин? Бу ишга у ўзининг янги ошнаси, иродаси султани Никифор Криворуковни ҳам бошлаб

бормадимикин... Бу фикр Полянинг қалбини жаз этиб куйдирди-ю, аммо шу заҳоти изсиз йўқолди.

Энди ўз сафари ҳақида ҳикоя қилиш гали Поляга келганди. Никифор унинг гапларини тинглар экан, кўпгина нарсалар унга кулгили туюлди. У отасининг Никифорнинг ҳам сарф-харажатлари ёзиғлиқ махфий дафтари борлигини хаёлига ҳам келтирмаган экан.

— Бунақа дафтарнинг нима кераги бор экан унга? Ойимнинг мияси ҳаммасини дафтардан яхшироқ ҳисоблаб юради,— деди кула-кула Никифор.

Кейин Поля қўрғонга Марфа Шерстобитованинг келганини эслади. Эрининг отаси ҳақида бундай гапларни айтиш унинг учун оғир ва уятли эди, аммо у барибир гапираверди. Никифор икки марта қандайдир арзимас саволлар билан унинг сўзини бўлди.

— Уни қара-я, дадам жуда айғир чиқиб қолди-ю! Мен бўлсам хотинларнинг орқасидан югуравериб чарчагандир, деб ўйловдим,— деди Никифор Полянинг ҳикоясини охиригача тинглаб бўлгач.

Гапирган гапи шу бўлди! Поля бўлса, Марфа ҳақидаги ҳикояни эшитгач, у тутақиб кетса керак, деб қўрққанди. Ахир у ўз онаси учун ҳам ранжиши мумкин эди-да. Йўқ, бундай бўлмади! Поля тескари қараб, юзини индамай ёстиққа босди. Никифор унинг кўнглидан кечган нарсаларни сезгандек бўлди:

— Дадам учун ташвиш қилма, Полька! Домна аммам, у доим шунақа хотинбоз бўлган, дейди. Ойимга ҳам, айтишларича, унинг отасидан мўмайгина пул ундириб олгани учун уйланган экан. Хуллас, кўпнак-да.

Поля тирсагига таяниб бошини кўтарди:

— Нималар деяпсан, Никиша? Одам ҳам ўз отасини шунақа дейдими?

— Бўлмасам нима дей? Кўппак кўппаклигини қилади-да,— сира хижолат тортмай деди Никиша.

Уёғига суҳбат қовушмади. Полянинг тили калимага келмай қолганди, Никифор эса хотини билан гаплашишга гап тополмай ётарди.

Йўқ, бу тун қандайдир ёмон келди, фикр ва туйғулари айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Поля бу кеча уларни қалбан бир-бирига яқинлаштираганини, аксинча, жиндай бўлса-да, ўртага совуқчилик солганини, бир-

бирдан узоқлаштирганини юрагидаги ички бир туйғу билан шуурсиз равишда ҳис қилди.

— Энди қандай қилиб яшаймиз, Никиша? Уйингда туриш мен учун азоб бўляпти. Ўзинг кўряпсан-ку. Кетайлик, Никиша. Ваъда қилгандинг-ку ахир!— Полянинг товуши қалтираб, кўзларига ёш келди, Никифор жавоб қилмади. У ухлаб қолган ёки эҳтимол, ўзини ухлаганга солиб ётган бўлса керак.

2

Эрталабки уй йиғиштириш ва нонуштадан сўнг Поля отасини кўриб келиш учун Парабелга отланди. Анфиса уйда иш кўплигини баҳона қилиб, уни тўхтатмоқчи бўлди-ю, аммо Поля бир жеркиб берган эди, индолмай қолди.

— Иш қочиб кетмайди, ойи. Иккита кекса одам— дадам билан бувамнинг ҳолидан хабар олиб туриш менинг бурчим. Билиб қўйинг: доим шундай қилганман ва умр бўйи шундай қилавераман! Мени бераҳм бўлишга ўргатаман, деб хомтама бўлманг. Қанча уринманг, барибир қўлингиздан келмайди.

Анфиса бўлиқ қўлларини икки ёққа ёзиб кўзлари бир ёнди-ю, аммо ҳеч нима демади. Келинининг бугун авзойи бузуқлигини ва агар тирғилса, бундан ҳам баттарроқ гап эшитиши мумкинлигини сездн шекилли.

Отасини эса Поля аввалги гал келганидаги ўша машғулот устида кўрди: у стол ёнида ўтирганича дори тарозисида қандайдир сариқ кукунни тортмоқда эди.

— Бу дейман, дада, бир ҳафтадан бери кукун тортыасизми? Кетаётганимдаям стол ёнида ўтирган эдингиз, мана, қайтиб келдим ҳам — яна ўша иш билан бандсиз.— Поля хохолаб кулар, Горбьяковнинг тинчиб қолган уйда унинг кулгиси қандайдир бошқача жарангларди.

Отаси ўзининг илми кимёсини столнинг бир четига суриб қўйди-да, эгнидаги ўзига торроқ келиб қолган оқ халатини ечиб, қизининг ёнига борди. У Полянинг иягидан тутиб, у юзидан-бу юзидан, пешонаси ва бурнининг учидан ўпди.

Поля уй ичига синовчан назар ташлади. Ҳаммаёқ саранжом-саришта, нарсалар жой-жойида эди. Фақат

манави дарпардаларни алмаштириш керак экан: хиёл кир бўлибди. Бир дарпардада йоднинг доғи, иккинчисида эса папирос куйдирган тешик кўриниб турарди... Дадасининг иши бу. У тез-тез шунақа қилар: гоҳ кўйлагининг этаги, гоҳ халати, гоҳ шимини куйдириб юборарди. Лекин деразадаги дарпардани қандай куйдирибди — одамнинг ақли бовар қилмасди. Чама-си, деразадан жуда қизиқ бир нарсани кўриб қолган бўлса керак. Томоша қилишга берилиб кетгану дарпардага папироснинг кули тушганини сезмай қолган.

— Кўриб турибман, бувам уйда йўқлар, — деди Поля ва калта пўстини билан рўмолини ечиб қўйди.

— Ҳалиям қайтгани йўқ. Балким ови бароридан келиб, тайгада қола туришни маъқул кўргандир. Лекин хавотир оляпман, Полюшка. Анча қариб қолган буванг. Қани ўтир. Қорнинг қалай, оч эмасми? — Поляга гамхўрлик билан қарар экан, сўради отаси.

— Узингиз-чи, нонушта қилдингизми? Овқатлантиришдими сизни? Мендан ташвишланманг. Мен овқатланиб олиб, кейин буёққа йўлга чиқдим.

— Мен ҳам овқатланганман. Қани, ўтиргин-да, қандай бориб келганинг, нималарни кўрганинг тўғрисида гапириб бер. — Горбьяков Поляга ўзининг юмшоқ креслосини суриб берди-да, ўзи унинг қаршиси-га, юмалоқ ўриндиқли баланд оқ табуреткага ўтирди.

— Нималарни кўрдинг, дейсизми? — тажанг бўлиб деди Поля ва бармоқларини бирма-бир қайира бошлади: — Қабоҳат, разолат, ифлослик...

— Шунча кўпми? — дея маъюсгина хитоб қилди Горбьяков ва қизига яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Ҳали бу ҳаммаси эмас, дадажон! Оҳ, дадажон, негадир кўнглим жуда гаш... сиқилиб кетяпман... — Поля томоғига бир нарса тиқилиб, ҳозир йиғлаб юборишини ҳис этди. У бошини эгиб, бутун иродасини ишга солди. Йиғлаши мумкин эмас, сира ҳам мумкин эмас. Умрини ёлғизликда ўтказаетган отасига ҳам осон тутиб бўлмайди.

Горбьяков қизининг ичи таассурот ва мушоҳадаларга лиқ тўлалигини қандайдир ички бир туйғу билан ҳис этди ва сўраб-суриштиришга шовилмаслик кераклигини тушунди. Поля ниҳоят ҳаяжонини бошиб деди:

— Бўлмасам эшитинг, дадажон. Батафсил ва кун-

ма-кун гапириб бераман. Ҳаммаси соф ҳақиқат бўлади. Сираям ёлғони йўқ.

— Фақат ҳаммасини гапир, Полюшка-долюшка. Ҳеч нимани қолдириб кетма. Ахир менга сен тўғрингдаги ҳамма нарса қизиқ: нимани кўрдинг, нималарни қандай мулоҳаза қиласан — ҳаммасини билишим керак.— Горбьяков талпиниб Полянинг қўлини тутди-да, уни кўксига босди.

Ана шундан кейин Поля ҳикоя қилишга тушди. Кеча худди шу тўғрида эрига гапириб берганида, у кўпгина нарсаларни четлаб ўтган, гоҳ тоғдан, гоҳ боғдан келиб ҳикоя қилганди. Зеро, кўпгина нарсалар Никифорга қизиқ кўринмаслигини биларди ҳам. Отаси бошқа гап! У доим тафсилотларгача қизиқиб, сўраб-суриштирар, албатта бирор нарсани аниқлаб олар, айниқса Поля ўз туйғуларидан сўз очиб, бирор нарсга ўзича баҳо берганида эътибор билан тингларди.

Мана, ҳозир ҳам у Полянинг ҳикоясини бутун вужуди қулоққа айланиб эшитмоқда. Хотиржам юзи, жиддий нигоҳидан Поля отасининг шу топда бошқа барча нарсаларни бир четга суриб, фақат унинг ҳикоясига сингиб кетганини, бутун диққат-эътибори унинг сўзларида эканини кўриб турарди.

Баъзан Горбьяков қисқагина луқма ташлаб унинг ҳикоясини бир зумга бўлиб қўярди.

— Ака-ука ахталарни биламан. Баттол одамлар!

— Марфа Шерстобитова? Сохибжамол аёл, лекин ўлгудай бахтсиз... Русияда бунақа шўрпешоналар кам дейсанми, Полюшка!

— Волокитин Епифанни гажиб ташлайди. У бадавлатроқ, кучлироқ...

Лекин Поля ўзининг қўрғондаги Шустов билан учрашуви тўғрисида айтиб бергач, отаси қандайдир бўшашиб, қисқагина хитоб ўрнига унинг ҳикоясини бирмунча тўхтатиб қўйди.

— Сизни мақтади, дейсанми?— дея қайта сўради Горбьяков.

— Жуда мақтади, дадажон! Сизнинг қизингиз эканимни айтиб юборишга мажбур қилай деди.

— Айтавермайсанми? Нега айтмадинг? Бунинг нима ёмон жойи бор экан?— Горбьяков қизига меҳри товланиб жилмайганича қараб қўйди.

— Сиздан хавфсираб айтмаганим йўқ, дадажон.

Криворуковдан ор қилдим. Унда Шустов: «Сенга нима бўлди? Бўрилар галасига қандай тушиб қолдинг?» — дерди. Шундай дермиди? Тўғрими?

— Айтишيام мумкин эди, Полюшка. Унақа одамлар ҳақиқатни бетингга айтишаверади.— Горбьяков бир оз гангиб турди-да, қизига яна жилмайиб қаради.— Лекин айтса нима қилибди, унга тушунтириб берардинг...

— Тушунтириш мумкин, дадажон, лекин тушуниш қийин. Тўғрими?

— Бир ҳисобда тўғри,— дея унинг гапига қўшилди отаси.— Қани, Полюшка, гапиравер, уёғи нима бўлди?

Полянинг гапларига қулоқ солар экан, Горбьяков қизи билан унинг сафарга жўнашидан олдинги учрашувини эслади. У сафарнинг оғир бўлишини биларди-ю, аммо ҳаётнинг тескарилиги, очиқ-ойдин намоён бўлиб турадиган бундай шафқатсиз силтовлар қизига шу қадар қаттиқ таъсир қилади ва унинг ёшгина қалбида бунга қарши кучли ғалаён қўзғалади, деб ўйламаганди.

Нимаям дерди, Елифан билан қилган сафари унинг учун жуда катта сабоқ бўлибди! Социология ва психология соҳасидаги бундай сабоқларни одамлар йиллар давомида олишади. Бу ерда эса бор-йўғи бир неча кун ўтди!

— Полюшка, жон қизим,— деди ҳаяжонланиб Горбьяков Поля ўз ҳикоясини тугатгач,— кўп нарсаларни кўриб, кўп нарсаларни тушунибсан. Агар ана шу адолатсизликлар ва қаллобликлардан иборат қўтир дунёнинг абадий эмаслигини тушуна олмасанг чиндан ҳам яшашинг қийин бўлади. Инсон рўшноликда яшаш учун яратилган. Бу мақсадга эришмоқ учун қандай йўлдан бориш кераклигини кўпгина одамлар билишади...

— Кўпгина одамлар дейсизми? Ким, масалан? Ушалардан бирининг номини айтинг. Уша одамнинг гапларини эшитмоқ учун дунёнинг нариги четига бўлсаям бориб келишга тайёрман,— деди жўшиб кетиб Поля ва отасига тикилиб қолди.

Горбьяков ўрнидан туриб, хонани айланиб чиқди-да, қизининг олдига келиб тўхтади ва қўлларини белига тираб, ниҳоятда инонувчанлик билан соддагина қилиб деди:

— Дунёнинг нариги четига боришингнинг ҳожати йўқ, қизим. Уша мақсад сари қандай йўлдан бориш кераклигини биладиган одамлардан бири қаршингда турибди. Бу мен, Полюшка.

Поля отасига тикилди: жиддий гапиряптими? У Епифан билан жўнаб кетаётганида шунга шама қилмаганмикан?

Отасининг лаблари қимирлар, тимқора кўзларининг қараши ғалати эди: у Поляга хаёлчан ва қувлик билан жиддий, мулойим боқиб турарди. Бирдан Поляни гўё аллаким креслодан итқитиб юборгандек бўлди. У отаси томон талпиниб, унинг бўйнидан қучди-да, олдинда уни қандайдир ниҳоятда муҳим дақиқалар кутаётганини ҳис этганича жимиб қолди.

— Буёғига нима қиласан, Полюшка?— дея сўради Горбьяков қизи уни қўйиб юбориб, меҳри товланиб ҳаяжонланганидан хиёл уялганича юмалоқ табуреткага ўтирганидан кейин.

— Эртага, дадажон, яна ахталар қўрғонига жўнашим керак. У ерда мени Епифан Корнейч пул билан кутяпти.

— Мана бу ишдан воз кеч, Полюшка. Нима қилиб бўлсаям, воз кеч. Менинг сенга битта ишим бор. Бу шундай ишки, сира ҳам пайсалга солиб бўлмайди ва уни сендан бўлак ҳеч ким удалай олмайди.

3

Горбьяков айтган ишни чиндан ҳам пайсалга солиб бўлмасди. Горбьяковнинг ўз саъй-ҳаракати, Нарим, Томск ва Петроград комитетларининг биргаликда олиб борган ишлари натижасида Акимовнинг қочишини давом эттиришга қарор қилинганди. Горбьяковнинг комитетлар билан олиб борган махфий ёзишмаларида «ташаббус», деб аталган бу мураккаб ишнинг муваффақиятли чиқишини таъминламоқ учун алоҳида маршрут ишлаб чиқилганди. Ушбу маршрут одатдаги йўлларга сира ўхшамасди ва хавф-хатардан анча холи эди.

Горбьяков тузган режа бўйича Акимовни Парабель билан Колпашево ўртасида жойлашган Чигара қишлоғига бошлаб бормоқ лозим бўларди. У ерда Иванни тогурлик йўлбошловчи, Нарим тупроғида полициячи-

лар уёқда турсин, қушлар ҳам учиб етмаган йўлларни билувчи ниҳоятда абжир одам Ефим Власов кутиб олиши керак эди.

Иваннинг Чигарага келиш муддати қатъий белгиланганди. Уша кун муқаррар яқинлашиб келар, Горбяков эса ҳамон Иван Акимовни Олис тайгадан қандай қилиб Чигарага келтиришни билмай боши қотиб ўтирарди.

У аввало Федот Федотовичдан умид қилганди. Горбяковнинг тахмини бўйича чол ҳали-замон қишлоқда пайдо бўлиши лозим эди. У ўзи билан олиб кетган қотган нон, ун ва бўлак озиқ-овқат запасларини уч ойга етказа олмайди-ку ахир! Кейин чол бошқа нарсани ҳам яхши тушунади, албатта: қишлоқда унинг жуда узоқ муддат кўринмай қолиши баъзи одамларда шубҳа туғдириши мумкин. Хулласи калом, Федот Федотович бугун бўлмаса эрта-индин тайгадан қайтиб келиши керак. Шунда Горбяков уни дарҳол орқасига қайтаради ва чол Парабелни четлаб ўтиб Акимовни Чигарага олиб чиқади. Аммо кунлар кетидан кунлар ўтиб борар, Федот Федотовичдан эса дарак йўқ эди.

Худди ана шу пайт Горбяков қизи ҳақида ўйлаб қолди. Поля Олис тайга йўлини яхши биларди, у буваси билан ов қилгани ва балиқ туггани у ерга бир эмас, бир неча марта борганди. У ерда кузда ҳам, қиш мавсумида ҳам бўлган. У ҳолда Поляга ҳаммасини гапириб беришга тўғри келади, албатта, лекин начора? Ҳаёт унга энди бундан буён қизидан ўзининг эътиқоди ва партия билан алоқасини яшира олмаслигини кўрсатмоқда эди.

Аммо аксига олиб, Полядан ҳам дарак йўқ эди! Горбяков не қиларини билмай уйда фикр бўлиб ўтирарди. У Акимовнинг қочишини давом эттиришда бошиданоқ ишнинг чигаллашишига йўл қўя олмасди. Бутун маршрут шай қилиб қўйилган эди ва Горбяков бу мушкул ишнинг муваффақиятли чиқишини таъминлаши лозим бўлган барча одамларнинг ҳозир қандай сергак тортиб туришганини яққола тасаввур қилди.

— Нима дейсан, Полюшка, балким ўтириб чой-пой ичармиз? — дея сўради Горбяков қизи билан очиқ гаплашишни пайсалга солиб. Горбяков қизига ўзининг

кимлигини айтмоққа қатъиян аҳд қилганди-ю, аммо ҳозир қандайдир энг ишончли ва зарур сўзларни излаётгани учун ҳам пайсалланиб турарди.

— Йўқ, дада. Ишдан гапираверинг. Бўлмасам ошпаз хотин келиб қолиб, хўжалик ҳақидаги гаплари билан сизни чалғитиши мумкин,— деди Поля.

— Ҳа, рост айтдинг.— Горбяков ҳаяжон ичида хонани айланиб чиқди.— Биласанми, Полюшка, бу тўғрида сенга анчадан буён айтмоқчи бўлиб юрардим, аммо пайсалга солардим. Бу орада сен эрга тегадиган бўлдинг. Шундан кейин ўйланиб қолдим. Сенинг Никифорга бўлган муҳаббатингга монелик қилмадим. Аммо ҳар қалай сенинг бутун Криворуковлар дунёсига қандай муносабатда бўлишинг, ўша хонадоннинг урф-одатларини қандай қабул қилишингни билиб олишим керак эди. Менга доим мулкдорлик ва ундан чиқиб келадиган барча оқибатлар сени ўзига ром қиллолмайдигандек, ҳаётингнинг мазмунини ташкил этолмайдигандек туюларди, албатта. Буни аниқ тасаввур қилардим. Аммо тасаввур қилиш бошқа, ҳаётда, амалда кўриш бошқа. Энди кўриб турибман: янглишмаган эканман. Сенинг қайнотанг билан қилган сафаринг, мулкдорликнинг барча сир-асрорларини қандай кўриб, қандай тушунганинг мени сенинг ҳаёт йўлинг Криворуковлар хонадони манфаатларига мос тушмаслигига бутунлай ишонтариб қўйди. Олдингда кураш турибди — ҳам мураккаб, ҳам оғир кураш. Агар Никиша сенинг ҳаётга бўлган муносабатингни маъқул кўрса, агар сизлар йўл танлашда маслакдош бўлсангиз— яхши. Сен менга бир куни, у отасининг уйдан чиқиб кетишга рози, деб айтган эдинг. У сенга шунни ваъда қилганмиди? Лекин бу гап ўша пайтларда бўлганди. Эҳтимол, ўшанда у сендан ажраб қолишдан қўрққандир ва хиёл, қандай десам экан, айёрлик ҳам қилгандир. Аммо, у энди ҳам, сизлар никоҳдан ўтиб, эр-хотин бўлганингиздан кейин ҳам шундай қилишга тайёрмикан? Бунга журъати етармикин? Унинг уйда ёлғиз ўғил эканини ҳам унутма... Яширмайман, Полюшка, баъзан кечалари уйқум қочиб, нуқул шу тўғрида ўйлайман.

Поля биронта ҳам сўзни эшитмай қолишдан чўчиб, отасига тикилиб турарди.

— Хўш, бу гаплар сен ҳақингда. Энди ўзим тўғ-

римда гапирмоқчиман. Ҳеч нимани яширмайман. Балким баъзи нарсаларни ўзинг ҳам сезгандирсан. Баъзан менга нималарнидир пайқаб юргандек кўри-нардинг...

— Сиз тўғрингизда ҳақиқатни айтайми, дадажон?

— Қани, уриниб кўр,— деди жилмайиб Горбьяков.

— Сиз кўпгина бадарғалар билан биргасиз. Куз пайти мен кўрфазда учратиб қолган анави йигит ҳам ҳеч қаерга қочиб кетган эмас. У сизнинг қўлингизда. Фақат қаердалигини билмайман. Эҳтимол, ҳатто бувамлар билан Олис тайгада юргандир.

Энди Горбьяков қизига талпинди. У қизини қучоқлади-да, унинг юмалоқ малла бошини кўксига босганича юраги тўлиб шивирлади:

— Оббо доно қизим-ей! Мен бўлсам!.. Мен бўлсам сени ҳеч нимани тушунмайдиган ёш бола ҳали деб юрибман...

— Демак, тўғри айтдимми, дадажан?— порлаб турган кўзларида тантана билан хитоб қилди Поля.

Горбьяков креслога қайтиб ўтирди.

— Ўз кузатувларингни ҳеч кимга айтмагандирсан ишқилиб?— деди у.

— Жинни бўлманми? Бунинг сиз учун қандай хавфли эканини тушунаман, датта.

Горбьяковнинг дилидаги барча туйғулар бир кўтарилиб тушгандек бўлди. «Датта» — қизи уни кичкиналигида — ҳали хотини Фрося тирик бўлиб, уларнинг ҳар бир куни қандайдир баҳтиёрликнинг тубсиз лаззати билан кечадиган ўша узоқ кунларда шундай деб атарди.

— Гап шундай экан, билиб қўй, Полюшка: мен жамият ва халқ тақдирига қараш масаласида кўпгина бадарғалар билан маслакдошгина эмасман. Мен бу ерда, Наримда кўп йиллардан бўён ана шу умумий курашимиз учун яшайман. Мен ўша одамларга имконим етганича, баъзида эса ундан кўпроқ ёрдам берганман ва ёрдам беряпман. Мен бу ишни жуда маҳфий равишда бажариб келдим ва ушбу мулкдорлик, шафқатсизлик ҳамда адолатсизлик дунёси емирилиб тушмагунича шундай қилавераман. Вақти келиб, бошқа бир пайтда сенга одамлар ўз бахтлари сари қандай курашишларини айтиб бераман, ҳозир эса жуда зарур бир ишни гаплашиб олишимиз керак. Ҳа, янглишмадинг: сен кузда қутқариб қолган ўша йигит менинг

қўлимда. Ҳозир уни яна бир марта қутқариш керак. Сен эртага эрталабдан қолмай Олис тайгага жўнашинг ва ўша одамни Чигарага бошлаб боришинг лозим. У ерда шанба куни кечқурун уни ямшчик кутиб туради. Нил Луковнинг карвонсароғи. Ямшчикни танийсан: менинг тогурлик дўстим Ефим Власов.

Горбьяков ички бир жўшқинлик ва ишонч билан сўзлар экан, ўқтин-ўқтин қизининг кўзларига қараб қўярди.

— Бу ишга қурбим етади, дадажон,— деди сира иккиланмай Поля.— Фақат ахталар қўрғонига бормаслик учун биронта баҳона ўйлаб топишимиз керак бўлади. Никифор яна шаҳарга жўнамоқчи бўлиб турибди.

Горбьяков муштини оқ оралаган бошига тиради.

— Жин урсин, нимани баҳона қилсак экан?

— Балким бувамлар ҳақида бирор нарға дермиз,— дея туртки бермоқчи бўлди Поля.

— Бувам ҳақида дейсанми? Яхши фикр! Лекин нима деймиз?— дея товуш чиқариб мулоҳаза қиларди Горбьяков.— Йўқ, қизим, буванг ҳақидаги гап тўғри келмайди. Ўзимиз қизиқаётган жойни беихтиёр кўрсатиб берамиз: Олис тайга... Ҳа, майли! Сенинг бу ерда рутилиб қолишингга ўзим сабабчи бўламан. Шу дақиқадан эътиборан ўзимни касал деб эълон қиламан. Кўрпа-тўшак қилиб ётиб оламан. Сен шу бугуноқ мени парвариш қилгани келасан-да, эртадан эса тўрт кунга ғойиб бўласан. Кейин гўё ҳеч нима бўлмагандек қайтиб келаверасан.

— Аммо қўққисдан биронтаси мени сўраб келса-чи. Нима дейсиз?

— Шу атрофда юрибди, дейман. Катта Нестеровога клюква¹ олиб келгани кетди, деб айтаман. Нордон шарбат ичгим келиб қолиши мумкин-ку ахир. Ҳўш, ким келади?

— Касал бўлганингизни эшитгач, ўша Анфиса Трофимовнанинг ўзиям сизни кўргани келиб қолса-чи...

— Бўлиши мумкин. Нима қилибди, унгаям ўша гапни айтавераман. Чиқиб кетувди. Ҳаш-паш дегунча келиб қолади. Безовта бўлманг, дейман. Олдимда кун бўйи ўтирмас ахир?

¹ К л ю к в а — қизил нордон мевали ўсимлик. (Тарж.)

— Филатовнинг ўзи келиб қолса-чи? — дея тинчи-мади Поля.

— Ана у сўзсиз келади, фельдшернинг тоби қочиб қолганини эшитган заҳоти етиб келади. Нима қилибди? Жуда соз! Унга, қизимни булдуруқ отиб келгани юбордим, дейман. Кўнглим парранда гўштини тусаб қолди, деб айтаман. Ранжиган киши бўладилар албатта: «Аёл кишини ҳам овга юборадими одам? Айтсангиз бўларди-с-с! Биронта мужикни юборардим!» — деди Горбьяков урядникка тақлид қилганича товушини йўгонлаштириб, маънодор йўталиб қўяр экан. Парабеллик тартиб нозири ўз қадр-қимматини таъкидлаш учун одатда шундай маънодор йўталгувчи эди. Поля хандон ташлаб кулиб юборди.

— Филатовнинг худди ўзи бўлдингиз-а! Оббо дада-жон-ей!

— Шундай қилиб, Полюшка, ишимиз хайрли бўлсин! Мен ётаман, сен эсанг югур. Кечқурун сенга милтиқ билан чангиларни ҳозирлаб қўяман.

— Хўп, омон бўлинг, дада! Чинданам касал бўлиб қолманг яна!

— Йўқ, қизим! Ҳозир касал бўлишим сира ҳам мумкин эмас.

Поля тезда кийиниб, эшик олдида отасига қараб қўлқопини силкитиб қўйди-да, кўча бўйлаб югурганича Голешчихино томон йўл олди.

4

Йўл-йўлакай Поля ҳозир Анфиса Трофимовнага айтадиган сўзларини яна бир карра ўйлаб борарди. Энг муҳими, ҳамма гапни қатъият билан сира шубҳага ўрин қолдирмай айтиш керак, токи қайнонаси, у бемор отасининг ёнида қолиш учун рухсат сўраб ялин-япти, деб ўйламасин.

Аммо Поля уйга кириб улгурмасиданоқ қайнонаси ўзининг кутилмаган қарори билан уни эсанкиратиб қўйди:

— Сен, Палагея, менинг ёнимда қоласан. Отасининг олдига Никишка боради. Томскка карвон жўнатишни тўхтатиб турамиз. Пул олиб юриш хотин кишининг иши эмас. Сени хафа қилишлари мумкин. Истаган қароқчи йўлингда тўхтатиб, қўлига тушган нарса

билан бошингга бир солса тамом — пулдан Мосуво бўламиз. Уни сарфлаш осон, орттириш эса шунақа қийинки, асти қўяверасан.

Бундай хабарни эшитиб Поля хурсандлигидан сакраб юборишига сал қолди, лекин ўзини босиб, ҳурмат билан деди:

— Дадамларнинг аҳволлари чатоқ, ойижон. Касал бўлиб қолибдилар. Бир ўзлари алангайи оташ бўлиб иситмалаб ётибдилар. Сизга уларни парвариш қилишга кетишимни айтиб қўяй деб келувдим. Уларни едириб, ичириб, дори-дармонларига кўз-қулоқ бўлиб турмасам бўлмайди. Бувам ҳалиям тайгадан қайтмабдилар, ошпаз хотиндан эса фойда йўқ. Қулоғи оғир унинг.

Анфиса шунда: «Э, кетсанг кетавермайсанми, дардисар! Барибир уйда сендан сариқ чақалик фойда йўқ», дея қичқириб юбормоқчи бўлди-ю, лекин вақтида тилини тийиб қолди. Чунки ўз бахти учун у ўша манфур бадарга маҳбус Федот Федотовичдан жуда қарздор эди. Кейин қудаси Федор Терентьевич ҳам Криворуковларнинг ягона меросхўри ва хонадоннинг таянчи Никифорнинг соғлом ва боақл ўсмоғи учун анча хизмат қилиб қўйганди.

— Майли, ҳамонки боришинг керак экан, боравер. Фақат узоқ ҳаяллаб кетма. Сенинг уйинг энди бу ерда.

Поля ҳовлига чиқди. Никифор энг учқур от—Чавкарни чанага қўшмоқда эди.

— Хўш, Никиша, яна ҳижронми? — деди маъюслик билан Поля, телпаги чапаничасига энсасига сурилган, калта пўстинининг тугмалари ечилган, оёғига каштагулли пийма кийган Никифорнинг қандай қилиб мис тугмалари ялтиратиб тозаланган абзални тортишига қараб турар экан.

— Бораман, Польшка! Зерикмай ўтир! Бормай иложим йўқ. Яқин кунлар ичида шаҳарга карвон олиб бормоқчийдим, ойим бўлса уёққа қувапти. Пулни сенга ишонмаяпти, мочағар. Лекин бу ўриндаям лақиллаб ўтирмаймай. Дадам иккови мерос учун ўлиб-тирилиб ишлайверади, деб ўйламай қўя қолишсин! Аркашка менга қандай яшашни ўргатиб қўйди. Процент тўлашсин, процент! Агар тўлашмаса, ўзимиз тўғрилаймиз...

Никифорнинг нимадандир жула жэхли чиққан эди, Поля ҳатто отасининг касали ҳақида айтишга ҳам

журъат этмади. У эрига қараб туриб, унинг бундай галати, қўпол сўзларини тинглар экан, беихтиёр ўйларди: «Йўқ, уни бу ердан ажратиб бўлмайди. Уша Томскка бориб келганидан кейин пул ва савдога қизиқиб иштаҳаси очилиб кетганга ўхшайди. Бошқача бўлиб қолибди, бетоқат ва қандайдир мутлақо бегона».

Дарвоза ортида Никифор Полянинг ёнига келди-да, совуқ лаблари билан унинг юзидан ўпиб, чанага сакраб чиқди.

— Қани, Чавкар, кетдик.

5

Никифор отасининг олдига ахталар қўрғони томоқ борар экан, ўзини ажал қувиб кетаётгани етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

У Томск хотиралари билан яшарди шу топда. Аркашка Сериков билан вақтни жуда зўр ўтказишди-да! Ресторанда кўнгил очишди, шаҳарни айланишди, дўндиқчалар билан ишрат қилишди. Никифор аввалига ўша дўндиқчалар ёнида қандайдир уялиб, тортиниб турди, аммо анави устаси фаранг Аркашка бу ўриндаям унинг жонига ора кирди. Ошнасининг тортиниб ўтирганини кўргач, Никифорнинг оғзига деярли зўрлаб ярим стакан ароқ қуйиб юборди. Шундан кейин Никифорнинг жиннилиги тутганини кўрсангиз! Жиннилиги тутган пайтда эса у шайтонниям писанд қилмай қўярди. Кейин унга ёпишиб олган анави оппоққина, сочлари жингала-жингала, упасурма суртган дўндиқча ҳам шайтоннинг ўзгинаси экан. У туни билан ўзи эркалаб туриб айтган «наримлик ёввойи» Никифорнинг шундай тинкасини қуритдики, бечора эрталаб туриб карвонсаройга аранг сурғалиб борди. Эпчиллигини айтмайсизми, нақ олмахоннинг ўзгинаси! У Никифорнинг ҳамёнини қачон шилиб олибди—ёлғиз худо билади. Яхшиям, Никифор катта пулини дастрўмолга ўраб, пиймасининг патаги тагига тиқиб қўйган экан. Бўлмасам—тамом! Уша пул ҳам жингала соч дўндиқчанинг қўлига ўтиб кетарди.

Ҳар қалай, эслаб юрадиган бўлди-ю! Келаси сафар у ақллироқ бўлади. Меҳмон қилишу ҳақ тўлаш учунгина етарли пул олади... Уша дўндиқчаюм кун кўриши керагу ахир... Кийим-кечакниям ўзи бўлмайди...

Кейин баданиниям парвариш қилиши керак... Агар қоқсуяк бўлиб қолса Никифор бошига уради-ми уни...

Поля-чи? Унинг нуқул: «Кетамиз, кетамиз!» — деявериши ҳам жонга тегди-да. Хўш, қаёққа кетамиз? Нега энди? Кетиш эмас, дадаси билан ойисини ишдан четлаштириш, ҳаммасини ўз қўлига олиши керак, уларнинг замони ўтди, энди печкага чиқиб ётаверишсин.

Буёғига қандай яшаш ҳақида ўйлаб борар экан, Никифор бу сафар ҳам ҳақини қўймасликка, бикри бўлмаса стрелядь балиғидан бир-икки кажавани гум қилишга аҳд қилиб қўйди. Отаси, албатта, ҳаммасини ўзинга олмоқчи бўлади: ҳозир ҳаммаси орамизда умумий, Никишка, ўлганимдан кейин сеники бўлади, дейди... Улармиш! Ўласан-а, ўласан. Ҳалиям ёш жу-вонлар билан ишрат қилиб юрибсану... Бир нарса аён: ҳақини қўймаслиги керак...

Никифорнинг барча мулоҳазалари, унинг бу дунё билан бўлган барча ҳисоб-китоби бир сонияда, кўз очиб-юмгунча тугади-қўйди...

...«Ўнгир» ишидаги муваффақиятсизлик ахталарни бениҳоя қутуртириб юборди. Улар ўз ғазабларини кимга сочишни билмай икки кунгача қўрғонларида тўлғаниб юришди. Шундай фойда қўлдан чиқиб кетди-я! Уларни никольсклик мужиклар ғирт аҳмоқдек лақиллатиб кетишди! Епифанга нима? Фойдани бу ерда олмаса, бошқа жойда олади! Пулдан айрилгани учун хиёл қайғуриб, Марфанинг олдида бир оз ишрат қилди-да, ғойиб бўлади-қўяди! Фойда излаб, Наримнинг бошқа чеккасига равона бўлади! Лекин улар нима қилишсин? Арқон эшиш—мўмай иш, албатта, ношукурчилик қилиб бўлмайди! Аммо уни «ўнгир»дай бир келган омад билан тенглаштириб бўларканми!

Ака-ука ахталар кечалари ухламай бўлса ҳам оқсоқолга «ўнгир»ни ким сотгани, Никольск жамоасига ким йўл очиб берганини билиб олишга аҳд қилдилар.

Ахталарнинг қишлоқда доим ўз «қулоқлари» бўлгучи эди. «Қулоқлар» фақат бир гапни айтишмоқда эди.

— Ермолай оқсоқолга «ўнгир»ни ким сотганини билмайди. Ҳайдаб юборишларидан қўрқиб, ўзи бўри-

дай ув тортиб юрибди. Жўжабирдай жон, қаёққа борадим унда?

Иўқ, уларни Епифаннинг келини сотган. Бошқа ким сотиши мумкин ахир?! Тўғри, савдогарнинг ўзиям валақлаб қўйган бўлиши мумкин, лекин келини сотгани аниқроқ. Қўрғонга кимдир келганми, келган. Сўлиқ бошқа тешикка бекорга ўтиб қолмагандир ахир. Уша жувоң Епифаннинг келини, ҳеч ким келмади, деб минг марта айтсин, аммо Агап сезиб турибди: кимдир келган. Ҳамонки ким келганини айтмас экан, демак, ўша одам қўрғондан қуруқ кетган эмас, «ўнгир» ҳақидаги хабарни олиб кетган.

Муваффақиятсизликдан таъби тирриқ бўлган Епифан Криворуков қишлоқдаги ўйнаши олдиға жўнаб қолгач, ака-ука ахталар кенгашишди. Агап уларнинг ичида каттаси эди.

— Хўш, укалар, нима дейсизлар, — маслаҳат солди у, — Криворуковларнинг бу гуноҳини, бизни деярли талаб кетишганини кечирамизми ёки қонга қон, жонга жон қабилда ўч оламизми?

— Бунақа қилмиши учун Епифаннинг калласини сапчадек узиб ташлаш керак эди, — дея чийиллади кенжаси Агей.

— Ўзи керак бўлади ҳали! Келинини эса кутиб оламиз, олиб келаётган пулини гум қиламиз: инсоф билан айтгандаям, ўша пул бизники. Ўзини эса оти билан қўшиб, ҳуккаға ташлаймиз... Кейин изини топиб кўришсин! — деди ўртанчаси Агафон.

— Ичимдагини топдинг. Туни билан фақат шу тўғрида ўйлаб чиқдим, — дея укасининг гапини маъқуллади Агап. Сўнг, бир оз сукут қилиб тургач, кенжадан сўради: — Акаларингнинг нима дейишаётганини тушундингми, Агеюшка?

— Нимасини тушунмас эканман? Бир оғиз айтсанглар бўлди, калласини узиб ташлайман. — Агей тоқатсизланиб ўрнидан турди-да, гўё кўз-кўз қилаётгандек, бақувват кўкрагини олдинга чиқариб керишиб қўйди. — Битта ярамас камроқ бўлади. Касофат!

— Қани, ибодат қилайлик, укалар. Адолатли ҳукми ижро этишда яратган эгам бизни қўлласин.

Ака-укалар икона олдиға бориб туришди-да, мингиллаб дуо ўқий бошлашди.

Ахталар Поляни кутиб олмоқ учун йўл қўрғон то-

мон буриладиган жойни танлашди. У ер ҳамма томондан ўрмон билан ўралган бўлиб, бегона кўздан жуда холи эди. Бир ҳисобда бегона кўзлардан қўрқшмаса ҳам бўларди: бу йўлдан фақат ахталарнинг ўзи юрар, бутун қиш давомида бор-йўғи икки-уч марта Наримнинг становой пристави ўтар, кейин баъзан Епифан Криворуковнинг ўзи келиб қоларди.

Кейин бу жойнинг қотиллар учун яна битта, эҳтимол, энг муҳим бўлган қулайлиги бор эди: йўлдан йигирма саржинча нарида баланд соҳилдан дарёга жилга оқиб тушарди. У, чамаси, ер қаърида самоварда қайнагандек қайнаб чиқадиган булоқдан оқиб келарди. Зеро, дарёнинг каттагина жойи музламаган бўлиб, паға-паға сузаётган буг орасидан шиддат билан оқаётган сарғиш лойқа сув кўрниниб турарди. Бу жойга от ва чанаси билан битта одам экану, мол-ҳоли билан бутун бир қишлоқни ташлаб юбориш ҳам мумкин эди.

Никифор йўлда қисқа-қисқа тўхтаб, жадал кетиб борарди. Ҳатто тунда ҳам у карвонсаройларда фақат нафас ростлаш учунгина тўхтарди. Йўлнинг охирига бориб Чавқарнинг ҳам тинкиси қуриди ва у фақат қамчи егандагина йўртадиган бўлиб қолди. Никифорнинг ўзи ҳам жуда ҳолдан тойган — унинг қаттиқ уйқуси келмоқда эди. У кўзларини юмар ва шу заҳоти ҳана очарди. Қўрғонга буриладиган жой яқинлашиб қолганди, бу ҳол уни йўлга қараб боришга мажбур қиларди.

У чанада бошигача эски кўрпани ёпиб ўраниб ўтирарди. Қорни учириб, қаттиқ шамол эсмоқда эди. Кечга яқин ҳавонинг авзойи бузилиб, ой булутлар орасида ғойиб бўлди.

Бирдан от ҳуркиб тўхтади-ю, чананинг шотиси унинг оғир танаси остида қасирлаб синди. Агап ов ханжари билан битта зарбада отнинг кекирдагини узиб ташлаган эди. Шу заҳоти Агей қўлидаги вилдай болтанинг муҳраси билан уриб, Никифорнинг миясини ёриб юборди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

АКИМОВ

Биринчи боб

1

Федот Федотовичнинг ертўласига Поля осонгина етиб олди. Қоронғи тушгунича яна икки соатдан мўлроқ вақт бор эди. Поля бу ерда хиёл нафасини ростлаб олиб, йўлида давом этмоқчи эди-ю, аммо сўнгги дақиқада бу фикридан қайтди. Бувасининг қароргоҳига икки-уч соатда етиб бўлмасди, тун қоронғисида юришни эса Поля истамасди.

Поля ертўладаги печкачага ўт қўйиб, чой қайнатди-да, қоронғи тушган заҳоти ухлагани ётди. Биринчи ярим соат қандайдир таҳликали ва ҳаловатсиз ўтди. Унга нуқул ертўлага аллаким пусиб келаётгандек туюлаверди. Гўё ҳозир эшик очиладигану—бегона одамлар кириб келадигандек эди. Поля бошини кўтариб, қулоқ содарди. Маълум бўлишича, остидаги пичан шитирлаётган экан. Охири Поля қиш пайти тайга бўм-бўш бўлишига ва унга ҳеч ким таҳдид солмаётганига ишонч ҳосил қилди. Унинг бундай хавотирланиши ҳаяжони ва бадгумонлигининг оқибати, ҳар хил бўлмағур ваҳималар билан бошини қотиришнинг сира ҳожати йўқ. Унинг кўзи илинди ва туни бўйи ҳеч қандай туш-пуш кўрмай тиниқиб ухлади.

Азонда яна чанғисини оёғига илди-да, йўлида давом этди. У худди кечагидек енгил одимлар, ортиқча шошилмас, лекин дам олгани тўхтаганида ҳам унча ҳаяллаб ўтирмасди. Биронта ағдарилган дарахт устида ўтириб, қотган нонни кусирлатарди-да, яна йўлга тушаверарди.

Қорга бурканган тайга хаёлга чўмиб, жимгина

ётарди. Бугунги кун кечагига қараганда ёруғроқ келди. Бир неча бор қуёш жамолини кўрсатди, ана шунда дарахтларнинг оппоқ барқут телпак кийган учлари заррин тусга кириб, худди ёниб турган шамчироқдек ярқираб кетди. Дарахт таналаридаги йўниб қўйилган жойлар ҳам аниқроқ кўзга ташланди. Поля адашиб қолмаслик, бувасининг қароргоҳидан четлаб кетмаслик учун уларни диққат билан кузатиб борарди.

Ахталар қўрғонида бошидан кечирган барча воқеалар, Никифор билан ўзини зўрлаб гаплашган гаплари ва ниҳоят, дадаси билан қилган очиқ суҳбатидан сўнг у бутунлай ёлғиз қолиб, бўлиб ўтган мана шу барча гаплар тўғрисида ўйлаб кўриш имконияти туғилганидан хурсанд эди. Поля бир ой бурун, ҳатто ўн кун илгари кечирган ҳаёти билан кеча бошланган ҳаёти ўртасида чуқур марза тушганини ҳис этарди. Сиртдан қараганда, ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ. Уни ўраб турган барча одамлар, барча нарсалар жой-жойида эди, барча одамлар ҳам, барча нарсалар ҳам қандай бўлса, шундайлигича қолганди, аммо Полянинг ўзида, унинг қалбида ҳамма нарса жойидан қўзғалган ва бошқача бир тусга кирганди.

У хаёлан ҳаётнинг турли жиҳатларини мушоҳада қилиб кўрар ва шундай хулосаларга келардики, бу хулосалар унга ўзини бутунлай бошқача тутмоқни тақозо этарди.

«Ўзинг нафратланадиган хонадонда бегона деб ҳисоблайдиган одамлар орасида яшаб бўлмайди... ҳамонки шундай экан, унда вақтни чўзиш, ўзини хўрлаш, риекорлик қилишнинг нима кераги бор... Кетиш керак, дарҳол кетиш керак... Аммо Никифор тўғаноқлик қилса, шу ерда яшайверамиз деса-чи, унда нима қиламан? Барибир кетавераман. Никифорсизми? Ҳа, усиз ҳам... Агар чинакамига севса, мен билан кетади, севмаса—ўзидан кўрсин... Ушанда мустақил ҳаёт тўғрисида гаплашган барча гаплари шунчаки сариқ чақага арзимайдиган сохта ваъдалар эканлиги аён бўлади-қўяди».

Полянинг Никифорга раҳми келарди. У эрига ишонарди. Уни севар ва ўзини усиз тасаввур қила олмасди. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. У йўл-йўлаккай йиғлаб кетаверди, зеро, бу ерда, тайгада ҳеч ким унинг кўз ёшларини кўрмас, ҳеч ким унга таъна

қилиши ёки йиғисини бошқа нарсага йўйиши мумкин эмасди.

Поля отаси тўғрисида ҳам, у ҳаётини бағишлаган иш ҳақида ҳам ўйларди. Мана, ўша иш унинг ўзини ҳам Олис тайгага йўллади. Уёғи қандай бўларкан? Ўзи ҳозир ёрдамга ошиқаётган ўша йигит наҳот сўяғисини бўлса? Бу йил ёки келаси йили шундай янги воқеалар содир бўлиб, дадаси кечагидек: «Бор, Полюшка, сендан бошқа борадиган одам йўқ, лекин имкони-миз етмаган тақдирда ҳам ёрдам беришимиз керак...» — демайди деб ким айта олади. Ана шунда Поля йўлга чиқаверади, ҳеч ким мажбур қилмаса ҳам ёрдамга отланаверади. Унинг кўнгли отаси учун доим очиқ, чунки у дадасининг ўз қизига унинг виждони, унинг шаънига доғ туширадиган ишни раво кўрмаслигини яхши билади.

Ҳаёт сўқмоқлари нақадар чигал, нақадар мураккаб! Худди шу ердаги, тайгадаги изларга ўхшайди. Йўл юрар экансан, доим кўзингга қараб бор: босиб ўтган йўлинг тўғрисида ҳам, олдиндаги масофа ҳақида ҳам ўйла, тун пайти яланг жойда қолмаслик учун ўз ҳаракатингни вақт оқимида чамалаб юр, тинкангни қуритмаслик учун кучингни тўғри тақсимла, доим эҳтиёт-шарт учун озгина кучингни сақлаб қол.

— Шошма! Чанги изи-ку! — дея хитоб қилди Поля олдинда илбонизи бўлиб, тасма янглиғ чўзилиб кетган ва жарликнинг нишаб жойини кесиб ўтган бир жуфт изни кўриб.

Поля чанги изи ёнига бориб тўхтади. «Ким юрган-ийкин? Бувам билан анави йигит эмасмикин? Ёки биронта бошқа одамми? Ушалар бўлса керак. Қароргоҳгача оз қолди шекилли». Изларни кўздан кечиргач, Поля ёш қарағайзор оралаб кетди ва бир чақиримча юриб, яна чанги изига дуч келди. Энди из дарахтлардаги нишонлар бўйлаб чўзилганди, Поля ҳам ўша из ёқалаб кетаверди. Дарахтлардан унинг устига хиёл қор тўкилган бўлса-да, лекин бу янги, бугунги из эканлиги сезилиб турарди.

Ярим соатдан сўнг Полянинг димоғига тутун ҳиди урилди ва кўп ўтмай дарахтлар орасида Федот Федотович уйининг ёғоч деворлари кўринди. «Мана, ниҳоят, етиб ҳам келдим! — дея енгил тин олди Поля ва хиёл қадамини тезлатди. — Бувам роса хурсанд бўла-

дилар-да, шунча кун кўришмадик ахир. Ҳаммаёқдан сўраб-суриштирадилар, тайганинг фаройиб таомлари билан меҳмон қиладилар. Оғзингни очиб қўядиган бирор нарса асраб қўйган бўлсалар керак ўзиям!»

Поля уй ёнига гўё чанғида юриб эмас, дарахтдан учиб тушган қушдек бехосдан пайдо бўлмоқ учун оҳиста яқинлашиб борди.

— Салом! Яхши ўтирибсизларми?— деди Поля эшикни очиб, ҳали уй ичига кўз югуртиришга ҳам улгурмай.

— Келинг!— Полянинг қулоғига Акимовнинг хаво-тирли овози эшитилди.

У стол ёнида қандайдир ҳалқачалар, чизиқлар ва турли белгилар қўйиб ташланган кенг тахта узра қўлида қизаргунча қиздирилган бигиз тутиб энгашиб турарди. Хонани куйган ёғоч ва эритилган мум ҳиди тутиб кетган. Ҳозир уй кийимида у Поляга журъатсизроқ, аммо ёши улугроқ кўришиб кетди. Чамаси, уни юз-кўзини ва бўйинини тутиб кетган қалин соқоли ёшини улуг қилиб кўрсатмоқда эди.

— Сиз билан қаердадир учрашганмиз шекилли,— деди хиёл эсанкираб Акимов Поляга разм солар экан.

— Кузда Голешчихино кўрфазида, сизни қувиб юришганда учрашганмиз,— дея эслатди Поля.— Федот Федотич овдамилар?

— Бугун эрталаб озиқ-овқат олиб келгани Пара-белга кетди.

— Демак, унинг изини кўрган эканман-да. Аттанг! Ҳай майли, барибир...

Акимов тахтани ўзидан нарироқ сурди-да, бигизнинг учини тепага қилиб қўйди ва ўзи учун муҳим бўлган қандайдир хабарни кутиб жимиб қолди.

— Сизга, ўртоқ Гранит, ўртоқ Қарқурдан почта бор. Тушунмаган нарсангизни оғзаки айтиб бериш буюрилган,— хиёл тутилиб деди Поля.

Бу сўзлар унинг учун ғалати эди, аммо дадаси худди шундай тартибда айтишни буюрган эди. Поля ичидан тошиб келаётган кулгисини аранг босди. Ўртоқ Қарқур дадасининг ўзгинаси эди. Маълум бўлишича, партиявий алоқачилар Федор Терентьевични ўзаро шундай аташар экан. «Ким ўйлаб топдийкин бу тахаллусни?! Жуда бошлаб топибди-да ўзиям. Дадамнинг табиатида рост билан ҳам қарқурга ўхшаш қандай-

дир томони бор: суякдор, оғир, вазмин», деб ўйларди Поля Гранит ҳарислик билан қоғозни ўқиётган пайтда.

— Сизга айтсам, Поля, мен учун жуда қувончли хабар олиб келдингиз. Раҳмат сизга. Иккинчи марта қутқаряпсиз мени.— Акимов қоғозни найча қилиб ўради, лекин шу заҳоти уни қайта очиб яна ўқий бошлади.

«Тайгада ўтиравериш жуда жонига текканга ўхшайди. Озодликка ошиқяпти. Худди боқувда туриб қолган отга ўхшаб ер тепиняпти. Сал тизгинни силтасанг елиб кетади», дея хаёлидан ўтказди Поля.

— Сиз ўтиринг, Поля. Ҳозир декчада овқат иситман, чой қўяман. Олиб келган хабарингиз билан мени шундай эсанкиратиб қўйдингизки, нима қиларимни билмай қолдим. Марҳамат, ўтиринг. Манавини катга олиб қўяман...— Акимов хона ичида куймалана бошлади. Тахтани тушириб юборди, бигиз ҳам стол тагига юмалаб кетди, кейин печка устидаги алланима гумбурлаб полга тушди. Поля ўзича беихтиёр: «Ё бесўнақай дастпанжа, ё суюниб кетганидан ўзини йўқотиб қўйди», деб қайд қилиб қўйди.

— Сиз безовта бўлманг. Ҳаммасини ўзим ҳам тайёрлашим мумкин. Ойимтилла эмасман-ку,— деди илжайиб Поля.

— Э, йўқ! Нега энди? Шунча йўл юриб келгансиз ахир. Сиз яхшилаб дам олишингиз керак. Ўтиринг, илтимос. Бугун тушликка булдуруқ гўшти, тузланган балиқ, чойга эса музлаган клюква тортилади. Кўрдингизми, қандай зўр яшашимизни! Ҳаммаси Федот Федотичнинг шарофати!— Акимов энди ҳаяжонини босиб олган бўлиб, қўли қўлига тегмасди.

«Йўқ, чаққон экан», ўйлади Поля.

— Клюквани қаердан олдинглар? Ҳозир ҳаммаси қор тагида қолиб, музлаб ётибди-ку...— Поля жуда чанқаган эди ва овқатдан олдин бир кружка клюквали чойни жон-жон деб ичган бўларди.

— Федот Федотич топди! Биласизми қандай қилиб? Клюква ўсадиган. ботқоққа борди-да, менинг кўз ўнгимда йўсиндан иборат икки дўнгалакнинг устидаги қорни суриб ташлаб, йўсинни қириб олди ва уйга олиб келди. Уйда йўсин эриб тушди ва биз унинг орасидан бутун бир туюс йирик-йирик мева териб олдик. Негадир кечалари унинг йўтали тута бошлаган

эди. Шундай қилиб, ўзига дори топди. Менга ҳам клюквали чага ичишни буюрди. Бу туркана дорининг баҳоси йўқ, дейди,— Акимов хушфеъллик билан хандон отиб кулиб юборди. Ана шунда Поля чол унга жуда ёқиб қолганини тушунди.

— Мен аввал бир кружка клюквали чой ичсам майлими?— Поля Акимовни ўртоқ Гранит демоқчи бўлди-ю, аммо бундай мурожаатга, одатланмагани учун тугилиб қолди.

Акимов бунга сезиб деди:

— Сиз мени, Поля, Федот Федотичга ўхшаб, Гаврюха, деб чақираверинг. Чойни эса ҳозир қуйиб берман.

Акимов боя қуруқ тараша тиқиб қўйган печка энди гуриллаб ёнмоқда эди. Бир неча дақиқадан сўнг қумғон биқиллаб қайнаб кетди. Акимов ташқарига чиқиб, музлатилган клюква солиғлиқ туес кўтариб кирди.

— Ичаверинг, Поля. Чанқовингиз босилган заҳоти тушлик қилаверамиз.

Акимов Полянинг қозонга қўл теккизишига ҳам йўл қўймади. Ҳаммасини ўзи ҳозирлади: шўрвани иситиб, товоққа сузди ва қайнатилган булдуруқ гўшгини ҳам шу товоққа солиб, тахтачага терилган, тузланган балиқ билан стол устига қўйди.

— Қани, марҳамат, олинг. Федот Федотич иккови-мизнинг қотган нонимиз тугади. Лекин сизга эҳтиёти шарт деб асраб қўйганимиздан олиб бераман.— Акимов токчада турган туесдан қотган нон олиш учун ўрнидан турган эди, Поля уни тўхтатди:

— Мен сизни янги нон билан меҳмон қиламан. Бутун бир кўмач ноним бор.

Поля қопчиғидан юмалоқ кўмач нон олди-да, уни ўртасидан кесди.

— Бунга сиз йўлда ейсиз. Манавини эса ҳозир еявериш мумкин.

Акимов анчадан буён янги нон емаганди. У бир бўлак нонни олиб, ҳидлади-ю, аммо тишлашга журъат этмай турди. Ниҳоят, уни тишлаб иштаҳа билан анчага довур чайнади.

— Одамлар жуда кўп ажойиб нарсаларни ўйлаб топишган, лекин нон инсоннинг энг зўр кашфиёти бўлса керак.— Акимов лаззат қилаётганини яширмай ти-

лини такиллашиб қўйди. Поля Акимовни кузатиб туриб, хурсанд бўлиб кетди.

— Оддий жавдар нон. Бунинг устига йирик тортилган ундан ёпилган.

— Шунинг учун ҳам мазалироқ-да! Ҳидини қаранг! Бутун уйни тутиб кетди-я.— Акимов катта бир бўлакни паққос туширди, шу топда у иккинчи бўлакни ҳам еган бўларди-ю, аммо ўзини тўхтатиб қолди: бугунчалик етар, эртагаям қолдириш керак.

Аччиқ дамланган чагани кружкаларга қуяр экан, Акимов, энди иш тўғрисида гаплашса ҳам бўлади, деб ўйлади.

— Айтнинг-чи, Поля, ўртоқ Қарқур менга нималарни орзак айтишни буюрганди?

— Демак бундай.— Поля отаси айтган гапларни эслаб бир оз жим турди-да, сўнг Акимовнинг диққат билан тикилиб турган кўзларига қараб деди: — Эртага азонлаб йўлга тушамиз. Бувамнинг ертўлаларигача борамиз. Ўша ерда тунаймиз. Ана ўша ертўладан уёғи узоқроқ йўл — ўн чақиримдан мўлроқ. Парабелни четлаб ўтамиз-да, кечга яқин Чигарага етиб борамиз. У ердан кечасиёқ ямшчик Ефим Власов сизни олиб кетади. Қаерга олиб боришини айтишмади. Қарқур...— Поля хижолат чекиб бир оз жим турди-да, сўнг шоша-пиша давом этди: — Қарқур айтдики, йўлнинг уёғини сизни олиб кетадиган одамларнинг ўзлари биларкан.

Афтидан, Полянинг хабарида Акимов учун ҳеч қандай янгилик йўқ эди, зеро, бу гапларнинг бари ўзи қайта-қайта ўқиб чиққан ўша хатда айтилган эди. Аммо у Полянинг гапларини диққат билан тинглади-да, бир оз сукут сақлаб тургач, сўради:

— Демак, ўша Чигарада тунамас эканман-да?

— Йўқ. Сизни тунда олиб кетишади,— дея тасдиқлади Поля ва бир оз жим тургач, ўз тахминини айтди: — Уйлашимча, шунинг учун ҳам тунда олиб кетишадик, йўлдаги қишлоқларда сизни изғишиб қидиришяпти.

— Ҳай, майли, буёғини энди пешонадан ва айниқса ўртоқларнинг саъй-ҳаракатидан кўрдик,— дея ҳазил қилди Акимов.

Хона ичига қоронғи тушди. Фақат печка туйнукларидангина тарам-тарам шуъла сочилиб турарди.

Акимов унинг эшикчасини очди-да, кичкинагина чўлни ёқиб, жинчироққа тутди.

— Қанақа пайтда йўлга тушамиз, Поля?— дея сўради у.

— Тонг ота бошлаган заҳоти чангиларни оёққа иламиз.

— Яхши. Эртага бу иш билан шуғулланмаслик учун мен ҳозир баъзи нарсаларни йиғиштириб қўяман. Кейин, сиз эрталаб вақтли турманг, тўйиб ухлай-веринг, мен булдуруқларни пишириб, чой дамлаб қўяман. Агар уйғонмасангиз, ўзим уйғотаман.

— Мен эрталаб соат тўрт-бешларда туришга одатланганман. Сигир соғаман.

Ана шу гапдан фойдаланиб, Полянинг ҳаёти тўғрисида сўраб-суриштириш мумкин эди-ку, аммо Акимов бундай қилишни ўзига эп кўрмади. Ўртоқ Қарқур жуда қисқа ёзган эди: сизнинг қочишингиз маршрути ишлаб чиқилди. Одатдагига қараганда бирмунча узунроқ, аммо энг хавфсизроқ маршрут бу. Чигара қишлоғигача сизни Поля бошлаб боради, шу билан тамом. Поля ким? Унинг Қарқурга қандай алоқаси бор? Нима иш қилади у? Бу тўғрида бир оғиз ҳам сўз айтилмаган эди.

Акимов аниқ билган ягона нарса — бу Полянинг Федот Федотовичга қариндошлиги эди. Поля чолнинг исму шарифини атарди-ю, аммо икки марта «бувамлар», деб ҳам юборганди. Акимов яна бошқа бир гапни ҳам эслади: аввал-бошда, кўрфазда Акимовни қутқариб қолган қиз тўғрисида гап очилганида, чол ўзини тутиб туролмай фахр билан: «Набирам бўлади! Кўзимнинг оқу қораси!»— дея хитоб қилганди.

Акимов ўз ҳаётининг чигаллашиб кетгани туфайли ҳозир сўраб-суриштира олмаслигидан афсусланиб хўрсинганича Поляга катга чиқиб ётишни маслаҳат кўрди.

— Майли, ётсам ёта қолай. Икки кун йўл юравериб оёғимда оёқ қолмади,— деди Поля ва катнинг ёнига бориб, унинг бир четига чўзилди.

Акимов, у ҳозир ухлаб қолса керак, деб ўйлаганди, аммо Поля кўзларини очиб ётар ва Акимов гоҳо-гоҳо унга қараб қўйганида, жувоннинг тинимсиз уни кузатаётганини кўрарди.

— Ҳамонки ухламаётган экансиз, Поля, сиздан

бир нарсани сўрамоқчиман: манави тахтани нима қилсам экан? — деди Акимов деярли столнинг кенглигидек келадиган тахтани қўлида тутиб турар экан.

— Нима, Россиянинг бошқа жойларида бунақа тахта топилмас эканми? — деди жилмайиб Поля.

— Гап унда эмас, Поля. Бу оддий тахта эмас, балки Олис тайганинг харитаси. Унда газ нишонлари, қайнар булоқлар, товуш тўлқинларининг четлаб кетиши, компас милининг оғиши белгилаб қўйилган. Бунда кузатувлар ҳам ёзилган. Ўзимники ва айниқса Федот Федотовичнинг кузатувлари. Ким билсин, балки бир кун келиб илму фан учун асқатиб қолар. Бу гапларни шунинг учун ҳам тахтага туширдимки, қўлимда на қалам, на қоғоз бор эди...

Поляни бу гаплар қаттиқ ҳайратга солди. Жувон тирсагига таяниб бошини кўтарди, унинг кўзлари энди Акимовга таажжуб билан қараб турарди. Ўзи учун дунёда бундан гўзалроқ жой бўлмаган қадрдон Нарим тупроғи ҳақида у кўпроқ: «Расво жойлар. Расво ўлка...» деган гапларни эшитар, ўйламай айтилган бундай совуқ гаплардан доим унинг мурғак қалби эзилиб юрарди. Нарим тупроғи расво бўлди ми ҳали?! Онаси ўсиб-улғайган ва бутун умрини ўтказган ана шу ер-а? Дадаси мажбуран келиб, кейин бутун умрга меҳр қўйиб қолган мана шу ўлка-я?! Бекоргиналарни айтиб-сиз... Бу ердагидек, Наримдагидек кенгликлар яна қаерда бор? Бу ердагидек қудратли дарёларни яна қаердан топасиз? Манавинақа ўрмонлар борми яна бирор жойда? Баҳор тошқинидан кейин худди гилам янглиг гулларга бурканадиган поёнсиз ўтлоқларни айтмай-сизми! Ана шунақа...

Поля, албатта бу сўзларни ичида сақлар, аммо ҳар гал биронта одам Нарим ҳақида ўта адолатсизлик билан: «Расво жойлар, расво ўлка...» — деганида шу гапларни юзига тўкиб солишга тайёр турарди.

Энди манавини қаранг-а! Қочоқ одам... Битта келгинди... Лекин нима деяпти? Олис тайга харитаси! «Ким билсин, бир кун келиб, илму фан учун асқатиб қолар...» Илму фан учун дейди-я! Соқоли ўсиб кетган бу йигит ким ўзи? Балким у янги Ломоносовдир? Ахир ўша ҳам Москвага Россиянинг овлоқ бир жойидан бўйнига қотган нон солинган тўрва илиб, пиёда келган экан-ку...

Поля катда ортиқ ёта олмади. У ўрнидан туриб, стол ёнига келди-да, қиздирилган бигиз билан турли белгилар қўйиб ташланган тахтага назар солди.

— Шунинг ҳаммаси Олис тайгами?— дея сўради Поля тахта узра энгашар экан.

— Ҳаммаси, Поля. Кўриб чиқилмаган ерлар эса...— Акимов гапини охиригача айтолмай энтикиб, узун қўлларини ёйиб қўя қолди.

— Визда эса кимнинг оғзига қарама, ҳамма: «Расво жойлар»,— дейди. Мана бунақа экан-ку!

— Расво жойларнинг ўзи йўқ ер куррасида, Поля. Одамларнинг яшаши учун расво шароит бор, холос. Бу эса ерга эмас, инсоннинг ўзига боғлиқ...

— Нима, сиз ерни тушунасизми? Қай бири қадрли-ю, қай бири қадрсиз эканлигини биласизми?— дея сўради Поля бу йигитнинг қиёфаси кўз ўнгида қандайдир бошқача шакл касб этаётганини ҳис этиб. «Мен бўлсам уни подшога қарши исён кўтарган шунчаки бир йигит деб юрсам, у бунақа... олим одам экан-ку»,— ўйларди у шу топда.

— Баъзи нарсаларни тушунаман, Поля. Саёҳатчи ва тадқиқотчиман,— хиёл истеҳзо билан деди ўзи ҳақида Акимов.

— Қачон улгургансиз шунча иш қилишга?!— дея беихтиёр хитоб қилди Поля. У барча илм аҳлини сочлари узун ва оппоқ нуроний чоллар сифатида тасаввур қилар ҳамда уларнинг ҳаммаси, ўша Ломоносов ёки Менделеевга ўхшаган қовоғи солиқи, хўмрайган одамлар бўлса керак, деб ўйларди...

— Йўқ, Поля, сиз янглишяпсиз, ҳали ҳеч нима қилишга улгурганим йўқ.

— Шуни ўзингиз билан олиб кетишингиз керакми?— Поля стол устини деярли тўла энлаб турган харита томон бош ирғади.

— Олиб кетсам яхши бўларди, албатта,— деди хўрсиниб Акимов бундай харитани кўриб жуда хурсанд бўладиган тоғаси Венедикт Петровични дарҳол эслар экан. Чол, турган гап, уни мақтайди: «Баракалла, Ванька, танбаллик қилмабсан, миянгни ишлатибсан, ялқовлар баҳона қиладиган порлоқ келажакка ташлаб қўймабсан ишларни».

— Бундай тахтани бутунлайича олиб кетиш қийин. Ҳар қадамда шох-шаббаларга илиниб қолаверади.

Дунё кўзингизга қоронғи кўриниб кетади, — деди Поля тахтанинг ҳажмини Акимовнинг елкасига чамалаб солиштирар экан. — Менимча, бундай қилиш мумкин: тахтани бўлак-бўлак қилиб арралаймиз, кейин уни дурадгорлик елими билан ёпиштириб оласиз. Арралангандан кейин уни қопда ҳам олиб кетаверишингиз мумкин.

Аммо Акимов тахтани олиб кетишнинг имкони йўқлигини ўзи ҳам тушуниб қолганди. Хўп, уни тайгадан олиб чиқди ҳам дейлик, уёғи нима бўлади? Ҳатто арраланган ҳолда ҳам тахта барибир унга халақит беради. Энг муҳими эса, у бегона одамларнинг, демак, полиция амалдорларининг ҳам диққатини ўзига жалб этади. Унинг эса, аксинча, ҳозир кўринмас одам, шарпага айланиши ва Россиядан капалакдек из қолдирмай ўтиб кетиши керак.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат Поля, лекин тахтани олиб кетолмас эканман. Уни шу ерда қолдираман. Манави бурчакка, катнинг тагига қўйиб қўяман. Шу ерда тураверсин. Сиздан фақат битта илтимос, Поля: Федот Федотичга айтиб қўйинг, уни тутантириққа ишлатиб юбормасин... — Шундан сўнг алланима тўғрисида ўйланиб тўрди-да, маъюс жилмайганича қўшимча қилди: — Бирдан менга керак бўлиб қолиши мумкин...

— Нималар деяпсиз, албатта эҳтиёт қиламиз уни! Бувамларга айтиб қўяман, лекин унинг ўзи ҳам яхши тушунади буни. Сиз ўйламанг, саводсиз бўлгани билан у сираям жоҳил ва нодон эмас. У кўп нарсани билади, кўпни кўрган одам... — Полянинг товушида бувасига нисбатан алоҳида бир меҳр жаранглади.

— Қанақасига жоҳил бўлар экан! Федот Федотич ҳаёт тажрибаси жуда кенг одам. Тайга ҳаёти соҳасида-ю, нақ профессорнинг ўзгинаси!

Поля хандон ташлаб кулиб юборди. Жуда ғалати экану бу серсоқол йигит. Чамаси, алоҳида дунёқарашли борга ўхшайди унинг! Бошқалар учун Нарим тупроғи — «расво ўлка», у бўлса илму фан учун аҳамияти катта, дейди. Буваси Федот Федотович Безматерних парабеллик барча казо-казолар учун — бадарга маҳбус, ювуқсиз батрак, бунинг учун эса — профессор... Поля ёруғ дунёда шунча яшаб, шунча одамларга дуч келиб, ҳаммага маълум тушунчаларнинг фақат ўзи-

гагина кўринадиган пинҳоний хусусиятларини топиб, кишининг ақлини шошириб қўядиган бунақа одамни биринчи кўриши эди...

— Шу пайт ичида, Поля, мен Федот Федотовичга жуда ўрганиб қолдим.

— У ҳам одамларга жуда меҳрибон,— дея гап қотди Поля.

— Тўғри айтдингиз... Агар ҳаммаси, немисларнинг ибораси билан айтганда, «гут», яъни яхши бўлса, ишлар шу қадар кўпайиб кетадики, бажаришга ам улгуролмай қоласан. Эҳ!— У қўлларини кўтариб, кафтини кафтига ишқаб қўйди. Поляга шу топда унинг кўзлари қандайдир одамларникидан ўзгачарсқдек, жинчиरोқ шуъласида тонготар пайти майин ва сирли жилваланиб турувчи олис юлдузларга ўхшаб кетгандек туюлди. «Уйланган бўлса керак. Эҳтимол, уйланишга улгурмаган ҳамдир! Шунинг учун ҳам озодликни қўмсаяпти», дея ўйлади Поля, аммо бу тўғрида сўрашга ботинмади.

Акимов баъзи нарсаларни Поля бир марта қайиқда кўрган брезент қопга солди-да, қувноқлик билан деди:

— Мана энди мен тайёрман... лаш-луш ҳам йиғиштирилди.

— Энди ухлаймиз.— Поля аввалги жойига ётди.

Акимов хонада яна бир оз ивирсиб юрди-да, кўчага чиқиб, бир қучоқ ўтин олиб келди ва уни печкага қалаб, жинчиरोқни ўчирди. У кийимларини ечиб эҳтиёткорлик билан тўнгатки устига қўяётганида камарнинг тўқаси оғирлик қилиб, шим-пими билан полга тарақлаб тушган эди, шивирлаб ўзини койиди:

— Ҳе, бесўнақай айиқ-а.

Хонадаги катлар стол билан ажратилган эди. Поля Федот Федотовичнинг жойига ётди, Акимов эса кираверишдаги ўз жойига ўрнашди.

2

Биринчи бўлиб барибир Поля уйғонди. Акимов сапчиб ўрнидан турганида у чой қайнатиб, булдуруқ гўштини пишириб бўлганди.

— Оббо мактапчоғ-ей, оббо қуруғ-ей! Шунақаям қотиб ухлайдимми одам деган,— деб жойий бошлади

Ўзини-ўзи у.— Бунга, Поля, сизнинг хушхабар олиб келганингиз сабаб бўлди. Хурсанд бўлиб кетганимдан беташвиш донг қотиб ухлаб қолибман. Йўқ, бунақаси кетмайди, ярамайди бунақаси...

— Бекор койияпсиз ўзингизни!— деди кулиб Поля.— Сиз ухлаб қолганингиз йўқ, мен жуда эрта уйғондим. Бемалол яна бир соат ухласа бўларди. Тонг отишига ҳали анча бор.

Энди Полянинг таскин бериши бефойда эди. Акимов жинчироқни ёқиб, печка олдида тимирскилана бошлади. Аммо бу ерда ҳам Поля ишни бажариб қўйганди. У печканинг ичини титкилаб, ўтин қаламоқчи бўлганди, қараса, унда олог бир маромда гуриллаб ёниб турарди.

— Столга ўтиринг-да, Гаврюха, яхшилаб овқатланиб олинг. Тушлик бўлмайди, қечки овқатни эса бувамнинг ертўлаларида қиламиз,— деб огоҳлантирди Поля.

— Чидайман!

— Қани бошланг! Булдуруқ яхши пишди.

— Ҳозир! Юз-қўлимга қор ишқаб келай.

Акимов қалин кўйлакни бошидан тортиб ечди-да, ички кийимда эшик ортига югуриб чиқди. Тез орада у қўллари, совуқдан қизарган юзини ҳўл қилиб, ҳўҳў-лаганича қайтиб кирди.

— Осмонда юлдузлар ғужғон ўйнаяпти. Бирам совуқки!

Улар булдуруқ ғўштидан еб, чой ичишар экан, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтиришди. Поля минут сайин Акимовдан камроқ тортинаётганини ҳис этарди. Кеча танишганларидан сўнгги биринчи соатларда у анчага довур қисиниб-қимтиниб, истиҳола қилиб ўтирганди. Аммо Акимовнинг Нарим ўлкаси ҳақидаги ва айниқса Федот Федотович тўғрисидаги мулоҳазалари қандайдир сездирмай ва табиий бир ҳолда, ҳеч қандай сўзсиз орадаги бу бегонасирашни йўқотиб юборди. Гарчи Акимов подшога қарши курашувчи, йироқ ва бегона ўлкадан келган бир мусофир бўлса-да, жуда хушфеъл, қувноқ одам эканлиги, ўзга одамларнинг ҳаётини тушуниши, уларга бойлиги ва унвонига қараб эмас, мутлақо бошқа хусусиятларига қараб баҳо бериши шундоқ кўриниб турарди.

Нонушта қилиб бўлишгач, Поля тайгада истиқомат

қилувчи ҳар қандай одам қиладиган ишни бажарди: у идиш-товоқни ювиб, токчага терди, туесда туз бор-йўқлигини, гугуртнинг жойида ёки жойида эмаслигини текшириб кўрди-да, сўнгра тарашаларнигина эмас, майда пайраҳаю тутантириқларни ҳам печкадан нарироққа суриб қўйди. Печкадаги ўтин ёниб бўлгач, олов ўз-ўзидан ўчиб қолади. Лекин бирон фалокат ту-файлими ёки яхши ов қидирибми, қароргоҳга номаълум йўловчи келиб қолса, у бу ерда ҳамма керакли нарсаларни: гугуртни ҳам, тузни ҳам, декчани ҳам, қотган нонни ҳам, ўт ёқиш учун тутантириқ билан қуруқ тарашани ҳам жой-жойидан топади. Агар бундай воқеа содир бўлмаса, майли, ҳаммаси эгалари келаси гал келганларида ўзларига асқотади!

Улар чанғиларни оёқларига илишди. Тонг жуда сокин эдики, биронта новда қимир этмас, биронта ҳам қор заррачаси жойидан қўзғалмасди. Лекин тайга ҳозир бўм-бўш уйга ўхшаб қолганди, сал овозга акс садо берарди. Мана, қизилиштон дарахт пўстлоғи тагидаги шиллиққурт дардида тумшугини ишга солган эди, бутун тайга бўйлаб акс садо тарала бошлади: тўқ-тўқ-тўқ, тўқ-тўқ-тўқ... Қоронғилик пастқам жойларга чекиниб, ҳаво ёришди, дарахт учлари узра худди узун-узун найзалар янглиғ заррин нурлар ярқирай бошлади.

— Хўш, ҳеч нимани унутмадингизми? Қайтишимизга тўғри келмайдими? — дея сўради Поля, Акимовни кўздан кечирар экан. Йигитнинг қалпоғи, соқоли, киприкларини қиров қоплаган бўлиб, калта пўстини ва пиймасида ҳам кумушсимон доғлар пайдо бўлганди.

— Юраверсак бўлади, — деди Акимов.

— Бўлмасам сиз олдинда юринг. Тўғри чанғиларимнинг кечаги изидан кетаверасиз, — дея буюрди Поля. Акимовнинг чанғилари остида қор ғичирлаб кетди, Поля уни ёнидан ўтказиб юборди-да, бир дақиқа кутиб тургач, ўзи ҳам йигитнинг ортидан йўлга тушди. Акимов илгарилаб борар экан, ўқтин-ўқтин орқасига қараб қўярди. «Нима, мени йўқотиб қўйишдан кўрқяптими?» — дея ўйлади Поля, лекин шу заҳоти Акимовнинг орқасига ўгирилишига бошқа сабаб борлигини тушунди. У мана шу уйда анчагина кунларни

ўтказган эди: умрбод хотирасига жо қилиб олмоқчи уни!

Улар секин ҳам, тез ҳам юрмай бир маромда илгарилаб боришарди. Бир жойда Акимов тўхтади-да, Полядан сўради:

— Яхши юряпманми, Поля? Балким сиз олдинда юришни истарсиз?

— Тезроқ юришнинг ҳожати йўқ. Эртага кўпроқ йўл юрамиз. Кучимизни сақлашимиз керак.

Яна Акимовнинг чанғилари остида қор ғичирлаб, у елкаларини тебратганича дарахтлар орасидан илгарилаб кетди.

Поля унинг елкасига қараб борар экан, ўйларди: «Ёш бўлсаям, балога ўхшайди. Ахир куздан буён уни излашяпти. Нима жиноят қилган экан жуда? Сўраб-суриштираман бўларди! Лекин айтармиди? Ҳатто исминиям айтмаяпти-ю: Гаврюха. Йўқ, Гаврюха эмас у... унинг ҳам ота-онаси бордир ахир. Роса қайғу чекиб ўтиришгандир бечоралар. Балким аза очиб ҳам қўйишгандир, шунча пайт тайгада дом-дараксиз ўтирди... Аммо одамлар уларнинг ўгилларини сақлаб қолишди... Кўзлаган манзилига эсон-омон етиб олса, ҳали ўзи учунам яшайди... Катта шаҳарда одамлар орасига сингиб кетади, номини ўзгартиради, қиёфаси-ю, бусиз ҳам ўзгариб кетган, ҳатто қариндошлариям танимай қолишади... У билан ҳаёт қандай бўлиши лозимлиги тўғрисида гаплашиб олсам бўларди. Хўш, ҳаётнинг ўзгариши учун нима қилмоқ керак? Лекин ҳозир бунақа гапнинг мавриди эмас. Ҳозир унинг дили алағда. Олис тайгадан чиқиб олиш бу ишнинг ярми, лекин трактдан бораётганида нима бўларкан... Шоввозни қўлга туширишлари мумкин ахир».

Поля янглишмаганди: Акимовнинг чиндан ҳам кўнгли алағда эди. Эртага кечқурун у трактга, одам гавжум жойларга етиб боради. Уртоқлар ҳаммасини пухта ўйлашганмикин? Бирон жойда хато қилишмаганмикин? Томскдагилар уни қабул қилишга тайёрмикин? Петроградда-чи? Унинг учун хорижий паспорт ҳозирлаб қўйишдимикин? Ҳеч бўлмаса Стокгольмда биринчи кунларда яшаш учун етарли миқдорда пул топиша олдимикин?..

Дарвоқе, у ерда тоғаси бор-ку. Йўқ демас, қарз бе-

риб турар. Атоқли рус профессори дунёнинг бошига тушган кулфатдан анча бойлик орттирган фаровон мамлакатда қашшоқ студентга ўхшаб, бир тийинсиз яшамаётгандир ахир.

Акимов шуларни ўйлаб ташвишланарди. Унинг бу ташвишини ҳар қандай одам ҳам тушуниши мумкин эди: у ҳозирча на қочиш маршрутини, на ўзи босиб ўтадиган йўлдаги шароитни биларди... У ҳозир бошқа одамларга, уларнинг меҳр-оқибатига, унинг тақдири ҳақида ғамхўрлик қилишларига, ўша одамларнинг большевиклар, ҳозирги замон Россиясининг сиёсий майдонида синфларнинг аёвсиз олишуви деб атайдиган мана шу бутун курашнинг маъносини қанчалик тушунишларига тўла қарам эди.

— Озгина нон еб олмайсизми, Гаврюха?— дея сўради Поля, улар бир оғиз ҳам сўз айтмай Федот Федотовичнинг ертўласига қадар йўлнинг ярмидан кўпроғини босиб ўтишгач. Акимов ўз хаёлларига шу қадар берилиб кетган эдики, ҳатто Полянинг саволини эшитмади ҳам. «Ҳай, майли, сабр қиламиз. Қайтанга ертўлага эртароқ етиб бориб, ўша ерда биронта иссиқ овқат пиширамиз», дея қарор қилди Поля. У бошқа овоз бермай кетаверди. Акимов индамас, ҳатто орқасига ўгирилиб ҳам қарамасди.

Поля қувноқлик билан:

— Бўлди, Гаврюха, секинроқ юринг, ертўлага етиб келдик,— деганида кун анча хиралашиб, осмон бўзара бошлаган ва совуқ забтига олган эди.

— Наҳотки?— деди ажабланиб Акимов.

— Деярли кун бўйи тўхтамай юрдик ахир!— дея хитоб қилди Поля.

Улар печкага тезда олов ёқишди. Поля балиқ шўрва пиширишга киришди. Уйидан Олис тайга томон келаётганидаёқ Поля бу ерга музлаган стерлядь, бешолтита картошка ва икки бош пиёз билан бир чимдим қора мурч ташлаб кетган эди.

Акимов унга ёрдам берди: ўтин ёрди, стерлядни чопиб, бўлақларга бўлди, музламайдиган булоқ ёнига бориб сув олиб келди.

Поля балиқ шўрва пиширишга жуда уста эди. Тезда ертўлани балиқ шўрванинг тотли ҳиди тутиб кетди.

— Уҳ, ҳидини қаранг-а! Оғзимнинг суви келиб

кетди, Поля,— дея ҳазиллашди Акимов ва булоқ сувига тўла қумғонни печка устига қўйди.

— Тайга ҳаётига қаерда ўргангансиз?— сўради Поля.

— Илгарилариям тайгада бўлишга тўғри келган. Бу ерда эса, мана, Федот Федотович устозлик қилди. Сиз-чи, Поля, бундай пазандаликни қаерда ўргангансиз?

— Чамаси, сиз таҳсил кўрган ўша жойда бўлса керак!— дея кулиб юборди Поля.

Улар кун бўйи индамай келишганди, энди тинимсиз сўзлаша бошлашди. Суҳбат чоғи улар бир-бирлари тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб олишни исташарди, албатта, лекин шу билан бирга ҳозир жиддий сўраб-суриштиришнинг мавриди эмаслигини ҳам тушунишарди. Акимов Поля у тўғрида қанча кам маълумотга эга бўлса, ўзига шунчалик осон бўлишига шубҳа қилмасди. Ҳар эҳтимолга қарши улар шундай келишиб олишганди: йигит ҳақида ҳеч нимани билмайман, унинг кимлигию қаерлик эканидан мутлақо хабарим йўқ. Акимовнинг ўзи ҳам шунга тайёрланган эди: бу қизнинг кимлигидан, унинг қиз болами ёки бировнинг хотиними эканлигидан сира хабарим йўқ. Шу атрофда учрашиб қолдик, маълум бўлишича, бир қишлоққа кетаётган эканмиз. Ёнма-ён кетавердик. Бунинг нима гуноҳ жойи бор экан?

Улар ҳали ёруғ борида овқатланиб олишди. Чой ичишаётганида эса қоронғи тушиб бўлган эди. Фақат қизиган печканинг қизариб турган биқинларигина хиёл шуъла сочмоқда эди.

Уйқуга ётиш пайти келганида бир қийинчилик туғилиб қолди: ертўладаги кат шу қадар тор эдики, унда икки киши фақат бир-бирининг пинжига кирибгина ётиши мумкин эди.

— Сиз, Поля, бемалол ёзилиб ётаверинг, мен стол ёнига ўтириб, ухлайвераман,— дея таклиф қилди Акимов.

— Йўқ. Сиз бу кеча яхшилаб ухлаб олишингиз керак. Эртага анча йўл юрамиз, кейин қоронғи тушгач, биронта жойда ёта оласизми-йўқми — номаълум,— деди Поля.

— Бўпти. Бундай қиламиз: аввалига мен стол

ёнида ўтираман, ярим кечадан кейин эса мен ётаманда, сиз туриб ўтирасиз.

Поля рози бўлди-да, катга чиқиб ётди, Акимов эса стол ёнига ўтирди. Поля қулай ўрнашиб ётди-ю, аммо ухлай олмади: унга Акимов халал бермоқда эди. Ертўла шу қадар тор эдики, йигит ҳатто оёғини ҳам узатиб ўтира олмасди. У оёғини кат тагига чўзар экан, ўқтин-ўқтин устунга тегиб кетар ва Поляни уйғотиб юборарди.

Бир соатча қийналиб ўтиргач, Акимов ўрнидан турди-да, калта пўстинини кийиб, ташқарига чиқиб кетди. Йигит у ерда нари борса ярим соатча турди, аммо мудрай бошлаган Поляга у совуқда жуда кўп туриб қолгандек кўринди.

— Ёнимда ётиб ухлайверинг, Гаврюха. Бўлмасам эртанги кунга дош беролмай қоласиз,— деди уйқу аралаш гўлдираб Поля Акимов қайтиб киргач, ертўланинг девори томон сурилиб ётар экан.

Акимов қаттиқ чарчаган эди, у уйқуси келганидан кўзлари юмилиб, оёғида аранг турарди. Йигит Поляга орқасини ўгириб чўзилди-да, «маза», деёлди холос. Бир зумда кўзи уйқуга кетди-ю, эрталабга довур тош қотиб ухлади.

3

Чигара қишлоғи овчиларнинг таъбири билан айтганда ернинг киндигида экан. Улар кун бўйи деярли тўхтамай йўл юришди. Вунинг устига кечга яқин қор ёғиб, хиёл бўрон туриб, яланг жойларда чанғининг сирпаниши қийинлашиб қолди.

Чигарага улар қоронғи тушганда етиб боришди. Уйларда чироқлар ёқилган, оқшом пайти бир оз жонланган қишлоқ энди жимиб қолганди.

Қишлоқ ҳаётидан анча чиқиб қолган Акимов энди ғира-ширада чироқларга қарар экан, қишлоқнинг катта-кичиклиги, кўчаларнинг қандай жойлашгани, трактнинг қаердан ўтишини аниқлаб олишга уринарди.

Чанғиларни йўлдан юз саржинча наридаги бутазорга яшириб қўйишга тўғри келди. Уларнинг устига хиёл қор ташлаб, жойни унутиб қўймаслик учун уюмга таёқ санчишди. Поля милтиғини ҳам шу ердаги бутоқлар орасига осиб қўйди.

Қишлоққа улар Томскдан Каргасокка қайтаётган карвонга қўшилиб, Колпашево томондан кириб бо-ришди.

Уларнинг бахтига, карвон Нил Луковнинг карвонсаройи томон бурилди. Ефим Власов билан улар худди ўша ерда учрашишлари керак эди. «Оқшом пайти, ғира-ширада», дея кўрсатма берганди Горбьяков.

Ҳайхотдек уйнинг ортида катта ҳовли бор. Ҳовлида чаналарнинг кўплигидан Поля билан Акимов карвонсаройга одам тўлиб кетганини тушунишди. Бунинг устига карвонсаройга ўн бештача чанадан иборат яна бир карвон кириб келди.

Ҳовли ғала-ғовур бўлиб турганида Поля лип этиб уйга кириб олди. У ерда эса ғалати бир воқеа содир бўлмоқда эди. Йўловчилар, уй эгаларидан иборат мужиклар ва хотинлар узун стол ёнида тўпланишиб олиб, ундан наърага ўтмоққа журъат қилмай туришарди. Бурчакда эса икки миршаб учта йигитни қўриқлашмоқда эди. Йигитларнинг эгнидаги кийим-бошдан номигина қолганди. Ҳаммаси увада бўлиб кетганди. Биттасининг шундоқ яланғоч бадани кўрқиб турарди. Сочлари патак бўлиб кетган, ёноқлари билан бурунлари совуқ урганидан пўрсиллаб ёрилганди. Оёқларига кишан урилган, сал қимирлатишса, бутун уйни жаранг-журунг тутиб кетарди. Йигитлар одамларга ит қувлаган мушукдек қарашар, ўзаро нималарнидир гаплашишар, қора нон чайнаб, ҳатто чага ҳам солинмаган қуруқ қайноқ суви хўшлаб ўтиришарди.

— Ким экан булар?— дея сўради Поля эшикка яқинроқ турган мужикдан.

— Қочоқлар... Уларни Парабель тайгасидаги старообрядчилар қишлоғида тутиб олишибди.

— Старообрядчилар эканми?

— Йўқ, киройи христианлар. Томсклик йигитлар, уларни солдатликка сафарбар қилишган экан, буни қарагинки, ҳарбий қисмга бориш ўрнига ўрмонга қочишибди. Бир йилдан кўпроқ яшириниб юришган экан.

— Уларни нима қилишармиш, амаки?

— Отиб ташлашади.

Поля имкони борича столга яқинроқ борди-да, йигитларни кўздан кечирди. Учовиям соғлом, бақувват ёшгина йигитлар эди.

— Наҳот подшонинг уларга раҳми келмаса?— дея

сўради Поля ёнида яна ўша мужикни кўриб. У ҳам Полянинг ортидан столга яқинроқ келган эди.

— Нимасига раҳм қилар экан? Хотинлар яна туғиб беришади!

— Қани, оғайнилар, ёпилманг, тарқалинг. Шуям томоша бўлдими сизларга! — деди хотиржамлик билан бир миршаб.

— Ижозат бер, жаноб бошлиқ, савоб учун йигитларга озгина тузланган балиқдан берай. Қуруқ сув ичишса қандоқ юришади, бечоралар. — Оломон ичидан соқоли кўксига тушган бир чол чиқиб келди. Йигитлар унинг гапини эшитиб, кўзларида умид учқунланди, аммо миршаб бирдан ўшқириб берди:

— Қайт орқангга! Нима, улар билан тилинг борми?! Бу итваччаларга ҳатто сомонниям раво кўрмаслик керак. Хоинлар, подшонинг қотиллари! — У анчага довур бўралаб сўкинди. Қария шоша-пиша чекинди-да, мужикларнинг орқасига ўтиб яширинди.

Шундан сўнг Поля ўзининг ишини эслади: у кираверишдаги хонани кўздан кечириб, деярли барча мужикларнинг юзига бирма-бир тикилиб чиқди-да, қўшни хонага ўтди. У ерда девор бўйлаб тахта чорпоялар қўйиб ташланганди. Баъзи йўловчилар узун ва калта пўстинларини ёзиб, тинчгина ухлаб ётишарди. Бу ерда чироқ эмас, жинчироқ ёқиб қўйилганди. Поля ғира-шира қоронғиликда, Ефим Власов эмасмикин, деб ҳамма ухлаб ётганларнинг ёнига бориб қарашга мажбур бўлди. Йўқ. Кираверишдаги хонада ҳам, бу ерда ҳам Ефим Власов кўринмади. Қаердайкин у? Поля Гаврюхани нима қилади энди? У ҳовлида қолганди. Уни кутавериш рота совқотгандир ўзиям.

Поля ҳовлига чиқиб, Акимовга карвонсаройда қоchoқлар билан миршаблар борлигини, ямшчик эса ҳали келмаганини гапириб берди-да, исиниб олиш учун ичкарига киришни таклиф қилди. Акимов ичкарига киришини ҳам, ҳовлида тураверишини ҳам билмай иккиланиб қолди. Ташқари совуғу, аммо чидаса бўларди. Лекин синчковлиги зўр келди. Армияда хизмат қилишдан кўра қочиб кетиб, тайгада яшашни афзал кўрган йигитларни бир кўрмоқчи бўлди. Акимов, бирор гап бўлса, дарҳол ҳовлига югуришга тайёр ҳолда секингина уйга кирди.

Миршаблар қочоқларни овқатлантириб бўлишгач, одамларга тарқалишни буюришди.

Одамлар икки томонга чекиниб, йўл беришди-ю, аммо тарқалишмади.

Қочоқларни қамаб қўйиш учун алоҳида ҳужрага олиб кетишгани заҳоти мужиклар билан хотинлар йигитларнинг тақдирига ачиниб, оқ-воҳ қила бошлашди.

— Қандоқ қўлга тушишдийкин? Учтасининг иккита миршабга кучи етарди-ку...

— Алдаб қўлга туширишибди. Қисқасини айтганда, битта художўй старовер кўриб қолибди-да, миршабларни чақириб келибди...

— Аблаҳ экан ўша старовер! Нима, унинг нонини яримта қилишган эканми? Ёки улардан тайгани қизганибдими?

— Худо кўрсатади ҳали ўша ифлосга. Барибир жазосини тортади.

— Худо-ку, балким жазоламас ҳам, лекин одамлар кечиришмайди. Дунёга келганига пушмон егизворади. Қанжиқ, лаънати қотил.

Одамлар аста-секин тарқала бошлашди: бир хиллари уклаш учун чорпоялар томон юришса, бошқалари отларга ем бермоқ ниятида ҳовлига чиқиб кетишди.

Поля билан Акимов эшик олдида бирмунча вақт пайсалланиб туришди, чорпоялар томон боришмагани маъқул, ташқарига, совуққа чиқишдан ҳам фойда йўқ эди. Зеро, ҳаш-паш дегунча ямшчик ҳам келиб қолиши керак. «Оқшом пайти, ғира-ширада», деб бекорга айтилмаган-ку ахир. Поля Акимовга қараб бурчакдаги бир қучоқ ўтин томон бош ирғади. Акимов ўтиннинг устига ўтириб, телпагини юзига бостириб олди. Бу ерга, печнинг ортига чироқнинг ёруғи тушмас, лекин бу ердан у уйга кирган ҳар қандай одамни яққол кўриб турарди. Бу ерда бир оз мудраб олса ҳам бўларди. Ҳар қалай, кўча эмас-ку ахир. Поля ҳам ўзига жой топди: Акимовнинг қаршисидаги эгар-жабдуқлар қўйиб ташланган кенг курсининг бир четига ўтирди.

Улар бу ерда нари борса икки-уч минутгина ўтиришди. Бирдан ҳовлида қандайдир ғала-ғовур кўтарилди: одамларнинг бақириб-чақириши, чаналарнинг ғичирлаши, дўғага осилган қўнғироқчаларнинг жиринглаши, дарвозанинг шарақлаши эшитилди. Нима

гап ўзи? Балким қочоқлар жонларидан тўйиб, қочиб қолишганмикин? Ёки янги карвон келдими? Энди улар қаерга жойлашади? Нима бало, бу карвонсаройнинг меҳригиёси борми? Ҳамма ўзини шу ёққа уради...

Акимов ўтин устидан туриб, қулоғини динг қилди. Поля ҳам ҳайрон бўлиб эшикка қараб турарди. Бунақа пайтда энг яхшиси ҳовлига чиқиб, ўша ерда кутиш керак. У ер ҳозир бутунлай қоронғи бўлиб қолган: баланд устунга осилган битта фонус қанча жойни ёрита оларди? Акимов оёққа турди-ю, аммо бир қадам ҳам юришга улгурмади. Эшик ланг очилиб, уйга биринкетин полиция амалдорлари кириб кела бошлашди.

Акимов ўзини панага олганича кўзларига ишонмай турарди: аввал тўрт нафар урядник кириб келди, кейин Нарим становой приставининг ўзи намоён бўлди.

Акимов, шу билан полициячилар кириб бўлишди, деб ўйлаганди. Йўқ, янглишган экан. Эшик яна очилиб, иккита жандармчи офицерлар кириб келишди. Амалдорлар баланд овоз билан гаплашиб, кулиб туришарди. Становой пристав олдида карвонсарой хўжайини, чигаралик бадавлат мужик пилдираб келарди.

— Гап бундай, Олиферъич, ҳамма ижарагирларни йўқот! Тун ёруғ, худо деб кетаверишсин. Бизга эса кечки овқат билан жой тўғрилаб бер. Қандай қилишни эса — ўзинг биласан.

— Тўғрилаймиз, жаноби олийлари, тўғрилаймиз,— дея мингилларди хўжайин.

У куймалашиб, кампири билан ўғлини ёрдамга чақира бошлади. Тунаш учун жойлашиб олган ва айниса ҳали жойлашиб улгурмаган деҳқонлар ҳаракатга келиб қолишди. Биров бўйинчага қараб, биров озиқ-овқат солинган қоплар, биров кираверишда уйиб қўйилган пўстинлар томон югуриб қолишди. Полициячилар билан ади-бади айтишиб ўтиришни ҳеч ким истамас, улар билан олишиш хавфли эканини ҳамма тушунарди. Нажасдан узоқроқ юрган маъқул, сассиги камроқ бўлади.

Акимов тўс-тўполон ичида пайт пойлаб туриб, ўзини эшикка урди. Поля, аксинча, шошилмасди. У қулоқ солиб полициячиларнинг бундай йиғилиши сабабини билиб олмоқчи эди, аммо бу ғала-ғовурда бирор гапни тушуниб олиш қийин бўлди. Поля ҳовлига чиқиб кет-

ди, чунки ўзи ҳам полициячиларнинг кўзига тушиб қолишни истамасди.

— Қаёқданама келиб қолибди улар! Падарига ланат ҳаммасини!

— Фурсат борида жўнаб қолиш керак! Бўлмасам бирпасдан кейин қилиқ чиқара бошлашади!

Мужиклар полициячиларни болохонадор қилиб сўкишганича отларни шоша-пиша чаналарга қўшишмоқда эди. Дўғая шотилар тўқиллаб, юганларнинг жиринглаши эшитилиб турарди.

Поля дарвозадан ўтиб, кўчага чиқди. Жин ургур ўша тоғурлик ямшчик Ефим Власов қаёқда қолдикин? Келадиган вақти бўлди-ю. Оқшом ҳам, ғира-шира ҳам тамом бўлди, ой кўкда борган сайин юқорилаб боряпти. У шундай нур соча бошладики, похолнинг ичидан игна қидирса ҳам бўлади.

Уни бир амаллаб шу ерда учратиш керак. Бўлмасам ямшчик карвонсаройга кириб боради, у ерда эса, худо кўрсатмасин, анови амалдорлар, хўш, нима қилиб юрибсан, деб сўраб-суриштириб қолишлари мумкин.

— Сен буёқда экансану, яхши қиз! Мен бўлсам сени уй ичида қидириб юрибман,— деди аллаким Полянинг ортидан. Жувон ўгирилиб қараса, рўпарасида Ефим Власов турибди. У ўрта бўйли, қадди-қомати келишган, бақувват бир одам эди. Катта пўстини устидан белбоғ бойлаб, унга қамчинини қистириб олибди. Қалпоғи энсасига сурилган, бўйнига шарф ўралган. Оёғига пийма эмас, этик кийиб олибди. Этгининг ичидан кийган қалин пайпоғининг тепаси қўнжи устига қайириб қўйилганди. Пиймани йўлда доим қуритиб туриш керак, намиққан пиймада шамоллаб ўлади одам, баъзи карвонсаройларда эса оёқ кийимини қуритиш уёқда турсин, печканинг ёнига яқинлашиб бўлмасди. Катта йўлда ҳар қалай этик қулайроқ эди!

— Салом, Ефим амаки! Келмайсизми, деб қўрқиб турувдим. Кўрдингизми қанчаси ёпирилиб келганини?— дея шивирлади Поля.

Қоронғида Ефимнинг кўзлари шўх чақнаб кетди.

— Нималар деяпсан, ҳой қиз! Дадангга ваъда қилгандим-ку ахир. Сенга айтсам, полициячиларнинг орқасидан эргашиб келдим. Қувиб ўтишга қўрқдим; рухсат бермасликлари ҳам мумкин эди. Становой

уларни Наримга олиб кетяпти. Икки оёқли ҳайвонни қандай қилиб яхшироқ тутишни ўргатишар экан. Майли, ўргатаверишсин, бизларнинг эса уларсиз ҳам кунимиз ўтаверади!— Ефим шўх кулиб юборди, кейин бирдан жиддий тортиб сўради:— Уша одам қани? Йўлга тушадиган вақт бўлди.

— Ҳозир торкўчага чақириб келаман.

— Почапўстинга ўралиб, чанага ётади, устига пичан ташлайману жўнаб кетаверамиз!

Чаналар бирин-кетин ҳовлидан чиқиб кета бошлашди. Чарчаган отлар эринибгина қадам ташлашарди. Уйқудан қолган мужиклар чаналарда хафагазак ўтиришарди.

Поля ҳовлининг у четига югурди, бу четига югурди.— Гаврюха кўринмади. Ниҳоят уни омбор олдидан топди. У деворга суянганича қалтираб турарди.

— Юринг тезроқ!— тоқатсизланиб чақирди уни Поля.

— Келдими!— дея хитоб қилди Акимов ва чаналар устидан сакраб, кажаваларни четлаб ўтганича Полянинг ортидан югурди.

Ефим отларини шай қилиб кутиб турган экан. Чана каттагина бўлиб, унга наримча кенг қўшқораклар ўрнатилганди. Бундай қўшқоракларда чана нишаб жойларда ҳам ағдарилмас, енгил сирпанар, йўлни қор уюмлари тўсиб қўйган тақдирда ҳам уларнинг устидан бемалол ўтиб кетаверарди. Нарим чаналари йўл тушмаган қорда ҳам осонгина сирпанаварарди: юки билан ҳам худди нартага ўхшаб қорга ботиб кетмасди.

Ефим отларни чанага «кетма-кет» қилиб қўшибди. Шотига қўшилган асосий от хипчагина бўлиб, унинг оёқлари узун, бўйи ингичка экан. Унинг йўрға эканлиги шундоққина сезилиб турарди. Олдиндаги шатакка қўшилгани эса саман от эди. Унинг бўйи пастроқ, аммо оёқларининг кенг суяги қорнининг ичига тортиб кетганидан анча чайир ва чопқир кўринарди.

Улар чана ёнига боришган заҳоти Ефим ит терисидан тикилган почапўстинни ёзиб, уни Акимовнинг елкасига ташлади.

— Қани, йигит, дарров ётиб, пичанга кўмилиб ол, иссиқроқ бўлади.

Акимов почапўстинга ўралиб, чанага чўзилди-да, совқотган лабларини арабга қимирлатиб деди:

— Яхши қолинг, Поля! Куздаги ўша яхшилигингиз учун ҳам, қаҳратон қишда кўрсатган мана бу мурувватларингиз учун ҳам сизга катта раҳмат.

— Оқ йўл сизга. Кўзлаган манзилингизга эсон-омон етиб олинг,— деди Поля Гаврюханнинг қўлини қисиб қўя олмаслигидан афсусланиб.

Ефим қамчинини чийиллатиб силтаган эди, отлар йўртиб кетишди. Улар бир неча дақиқадан сўнг қишлоқ четидаги қор уюмлари ва бутазорлар орасида кўздан ғойиб бўлишди.

Иккинчи боб

1

— Сен, оғайни, мени қаёққа олиб кетяпсан?

— Қаёққа керак бўлса, ўша ёққа, йигит.

— Трактдан адашиб кетмадикми? Негадир из тушмаган йўлдан кетяпмиз.

— Биз, йигит, трактдан юрмадик ҳисоби. Фақат Чигарадан чиққандан кейин, муюлишгача озгина юрдик.

— Карвонсаройда қолган анави жин ургурларнинг олдига олиб бормайсанми мени ишқилиб?

— Ҳазиллашяпсанми дейман, йигит? Борган сари у ердан узоқлашиб кетяпмиз. Улар у ерда ўтираверишсин, биз эсак ишимизни билиб қилаверамиз!— Власов кулиб юборди. Акимов бу ўзининг устунлигини тушунадиган қув ва айёр одамнинг кулгиси эканини тушунди: «Улар у ерда ўтираверишсин!»

— Тўйдан олдин ноғора чалиб бўлмайди,— деди Акимов. Унга ямшчик эрта қувонаётгандек туюлганди.

— Аҳмоқ бўлмаймиз, албатта, кўзга қараб юриш керак,— деди жавобан жиддий оҳангда Ефим ва бир оз сукут қилиб тургач, қўшимча қилди:— Лекин мен сенга айтсам, йигит, бахтли экансан, омадинг бор экан. Тунни бир қара! Ҳаммаёқ сокин, ой шуъла сочиб турибди. Ҳозир бир қишлоқдан ўтамиз. Лекин у ерда тўхтамаймиз, йигит. Халқининг мазаси йўқ, полициячиларга хизматбарор одамлар.

— Ана кўрдингми, сен бўлсанг: «Ишимизни билиб қилаверамиз!»— дейсан,— ташвишга тушиб деди Аки-

мов, «Иш шундай муваффақиятли бошланган бир пайтда мени шу ерда тутиб беришлари етмай турувди», дея хаёлидан ўтказар экан.

Қишлоқда етгита хонадон бор экан. Уйлар кенг майдонда ҳақкам-дуккам қилиб қурилган эди. Уларнинг атрофини баланд қайинзор ўраб турардики, бу ойдин кечада қайинлар ялтироқ кумуш шамдонга ўхшаб кўринарди. Йўл уйлардан юз саржинча четроқдан ўтганди. Ҳозир барча ширин уйқуда, бирор жойда милт этган чироқ кўринмасди. Қишлоқда ҳатто итларнинг ҳуриши ҳам эшитилмади.

Қишлоқдан чиқаверишда улар энг чеккадаги уйнинг ярмигача ёниб тушганини кўришди, уйнинг кўмирга айланган ёғоч деворлари қорайиб кўринар, унинг атрофидаги қор босилган бўлиб, музлаган сувдан ҳосил бўлган дўнгалаклар кўзга ташланарди. Фалокат, афтидан, бир-икки кун илгари содир бўлган экан. Ёнғин ўрнини ҳали қор ҳам босмабди. У, гўё одамлар ҳозиргина ўт олдида таслим бўлиб тарқалишгандек, янги кўринарди.

— Манави ниманинг изи? — дея сўради Акимов ва ажабланганидан ҳатто чана устида туриб ҳам олди. Ёнғин бўлган жойдан қор босган яланглик оралаб ўрмон томон қандайдир ғалати из тушганди. Излар юмалоқ бўлиб, қор ичига чуқур ботиб кетган ва биридан анча нарида жойлашган эди. У на отнинг, на сигирнинг изига ўхшарди. Гўё аллаким бу ердан қишлоқ ўсмирлари баъзан эрмак учун ясашадиган баланд ёғоч оёқларда ўтиб кетгандек туюларди.

Ефим Власов изга қараб туриб, дарҳол бу буғунинг изи эканлигини тушунди. Жонивор бу ерга нарироқда турган ва қандайдир мўъжиза билан ёнмай қолган ғарамдаги пичан дардида келган бўлса керак. Бироқ ямшик кулги қилиб, йўловчисининг кўнглини очмоқчи бўлди. Зеро, у қочоқнинг тайгада зерикканини ва ҳозир, биронта қайин ортидан наримлик тиниб-тинчимас миришаблар чиқиб қолмасмикин, дея чўчиб ўтирганини сезиб турарди.

— Биласанми, йигит, бу ниманинг изи? — деди сирли оҳангда Ефим. — Бу ажинанинг изи.

— Ажинанинг дейсанми? — ажабланиб қайта сўради Акимов.

— Худди ўшанинг изи. Уй ёниб тушибди, шунинг

учунам у янги хўжайин излаб кетган. Кўнглига ўтиришадиган биронта уй топгунича энди анча овора бўлади, бечора.

— Бу дейман, оғайни, сен ажинага чиндан ҳам ишонасанми? — илжайиб сўради Акимов, ўзича: «Хизматбарор мужиклар яшайдиган қишлоқдан ўтиб олдик. Балким буёғи ҳам яхши бўлар», дея дилидан ўтказар экан.

— Ўзимнинг уйимдаям битта ажина яшайди. Унга Ромка деб от қўйиб олганман. Яхши йигит. Баъзан дегин, йўлдан қайтиб келиб, ухлагани ётсам, у қайтганимдан хурсанд бўлиб, менинг сочларимни силайди.

— Тушингдами?

— Нега тушимда бўларкан? Сал мудраб ётган бўламан.

— Бўлмаган гап! — ямшчикнинг гапидан ҳайратга тушиб, хитоб қилди Акимов.

— Ёзда биз бутун оиламиз билан пичан ўргани далага чиқиб кетамиз. Шунда мен хотинимга: «Сен, хотин, Ромкага бирор егулик қолдир», деб буюрман, — Акимовнинг шубҳа билдиришига сира парво қилмай берилиб ҳикоясини давом этди Ефим. — Қайтиб келганимизда гўё ҳамма нарса жой-жойида бўлади-ю, фақат бошқача жойлашиб қолади. Мен сенга айтсам, йигит, ўша ажиналарнинг ҳамма иши одамларникига ўхшамаган бўлади: улар димоғлари билан озиқланишади. Ажина — ҳавойи мавжудот. Унинг ўз шакли йўқ. Баъзан дегин, ўзини одамга ўхшатиб кўрсатиши мумкин. Жуда аҳён-аҳёнда-ю, лекин бўлиб туради. Бир марта кўриб қолганман. Йўлдан қайтиб келувдим. Ўшандаям дўстим Федор Терентьевич юборганди. Шунақа одамни танийсанми? Майли, танимасанг танимабсан-да. Шу дегин, қайтиб келсам хотиним ҳаммомни қиздириб берди, ўзимни буғлаб, чўмилдим-да, овқатланиб, дам олгани ётдим. Сал кўзим илинибди дегин. Хотиним ошхонадан туриб: «Ҳозир ухлмасанг бўларди, Ефим. Қуёш ботиб боряпти. Бошинг оғрийди», деб қолди. Кўзимни очдим. Чинданам кеч бўлиб қолган экан. Меҳмонхонамиз, дегин, сал қизғиштоб бўлиб, қандайдир ҳаворанг тусда ёришиб турарди. Меҳмонхонанинг бурчагига қарасам дегин, у ерда ажина ўтирибди. Юзи ўзимга ўхшаб кетади: соқоли, бурнининг хиёл пучуқлиги худди ўзим.

Сочлариям меникига ўхшайди. Лекин кўзлари ўхшамас экан. Шунақа маккор, шунақа айёр кўзларки, ўлаўлгунча эсингдан чиқмайди. Оёқ-қўллари ҳам одамни кига ўхшайди, фақат маллатоб жун қоплаган экан устини. Бармоқларининг тирноғи ўсиб кетганидан ҳатто қайрилиб қолибди-ю, лекин уларни тоза сақлар экан, валати. Кўзларимни билинар-билинимас очганимча, қани уёғига нима қиларкин, деб кузата бошладим. Жавондан китоб олди-да, уни очиб, ўқиётгандек бўлди. Ҳанда уйимда иккита бадарға ижара турарди. Икковиям шаҳардан келган, ўқимишли, хушмуомала одамлар эди. Оббо, занғар-ей, мен аравакашлик қилиб, Наримни кезиб юрганимда саводини чиқариб олибдику, деб ўйладим. Уни анчага довур томоша қилиб ётдим. Ўзинг ўйлаб кўр, шунча йил яшаб ажинани ўз кўзим билан биринчи марта кўришим эди-да. Лекин у, афтидан, кўзим бутунлай юмуқ эмаслигини сезиб қолди шекилли. Бир китобга қарайди, бир менга дегин. Буларнинг бари нима билан тугарди, билмайман. Бир маҳал қулоқ солсам — мен ётган хона томон хотиним келяпти. У яна: «Кунботарда ухлама, Ефим. Ҳозир уйқуга тўйиб олсанг, кечаси нима қиласан?» — дейди. Ажина бўлса унинг товушини эшитди-ю, худди эриб кетгандек гойиб бўлди-қўйди. Бу синоатни хотинимга айтди бердим. У бўлса кўзёш қилади дегин: «Қиёмат яқинлашибди! Қўрқяпман! Энди уйда сираям ёлғиз қолмайман». Аранг тинчитдим уни... «Аҳмоқ экансан, — дедим, — ажина фойдали махлуқ. Ўлсаям одамга тегмайди». Ҳа, йигит, ёнғин ажина зоти учун офатнинг ўзгинаси, — деди чуқур хўрсиниб Ефим. — Олов уларни ташқарига қувиб чиқаради. Ташқаридаги совуқни эса ўзинг кўриб турибсан. Бечора қаёққа борсин? Баъзи уйларга кириши ҳам мумкин эди-ю, аммо у ернинг ўз ажинаси бор. Уларда жуфт бўлиб яшаш мумкин эмас... Сўққабош бўлиб яшашади...

— Унда қандай кўпайишади? — Ефим қандай жиддий ҳикоя қилган бўлса, худди шундай жиддият билан сўради Акимов кулгисини сездирмаслик учун юзини почалўстин ёқаси ичига яширар экан.

Аммо Акимовнинг саволи ямшчикни додиратиб қўймади. У отларига қараб «Чуқ, жониворлар!» — деб қўйди-да, илгаригидай берилиб ҳикоя қилаверди.

— Бизнинг Тогурда Евстигней Захарушкин деган

бир чол бўлгувчи эди. Жуда узоқ умр кўрганди. Чор атрофда ундан кекса одам йўқ эди. Бир юз йигирма ёшида дунёдан ўтди. Ниҳоятда доно чол эди. Жуда кўпни кўрган бўлиб, шу қадар кўп нарсани билардики, бутун қишлоқ ҳайратдан ёқасини ушларди! «Менинг ёшимга етгунча ҳали кўп нарсаларни билиб оласизлар, болакайлар», дегувчи эди у. Биз, албатта, баъзан уни ўртага олиб, саволга тутардик: «Бува, сиз худони кўрганмисиз?» — «Кўрганман, — дерди у, — кўп марта кўрганман». — «Фаришталарниям кўрганмисиз?» — «Уларни, жуда кўп кўрганман». — «Шайтонларни-чи, уларниям кўрганмисиз?» — дея сўрардик биз. «Шайтонлариниям кўрганман». — «Улар қандай яратилади ўзи?» — чолни жон-қолига қўймай сўрайверардик биз. «Жуда осон, — дерди жавобан у, — худонинг нафасидан яратилади улар. Худо бир нафас чиқарса бас, ё фаришта, ё шайтон пайдо бўлади», «Шайтонни кўпайтириб нима қилади? — дея сўрардик яна биз. — Фаришталарнинг ўзини яратаверса бўларди». — «Худонинг ўзи қадимдан шунақа. Агар хурсанд бўлса — фаришталар пайдо бўлади, лекин бирор нарсадан жаҳли чиқса — шайтон зоти кўпаяверади...»

— Ҳар қалай, айт-чи, ажиналар қабқдан пайдо бўлади? — кулгининг зўридан нафаси оғзига тиклиб сўради Акимов Ефимнинг гапдан қоладиган одати йўқлигини сезиб.

— Ажиналар, йигит, печканинг иссиғидан туғилади. Печкани ўрнатиб, уни қуритиша бошлагач, унинг буғидан ажина пайдо бўлади. Ажина печь мавжудоти. Шунинг учунам доим печканинг орқасида яшайди...

Акимов димоғи чоғ бўлиб, яйраб кетди, Ефим бўлса мамнуният билан томоқ қириб қўйди.

Олдинда, анча сийраклашиб қолган ўрмон орасида ёлғиз қўрғоннинг иморатлари қорайиб кўринганида тонг отай деб қолганди.

— Мана энди, йигит, ҳозир Филаретникида чой ичиб, бир-икки соат ухлаймиз-да, кейин яна йўлга тушаверамиз, — деди Ефим.

— Филарет ким ўзи? — сўради Акимов бутун йўл бўйи ўралиб келган иссиққина почалўстинининг бари-ни хиёл очиб.

— Буни ҳеч ким аниқ билмайди, йигит. Мана шу

хилват жойда яшайди, вассалом. Ов қилади, балиқ тутади. Кампири ва битта гунгалак ўғли бор. Филарет билан анчадан буён ошнаман. Биронта қинғир иш қилганини кўрган эмасман. Биз томонларга қаёқдан келиб қолган — худонинг ўзи билади. Балким қишлоғидан ажраб қолган шу ерлик одамдир, балким келгиндидир ё бўлмасам умуман қочоқдир. Ишқилиб кунини кўриб юрибди. Бажонидил бошпана беради. Шунисигаам раҳмат. Биз томоннинг одамлари, йигит, ғалати бўлади, ўзига яраша феъли бор, шунинг учунам ортиқча сўраб-суриштиришларни ёқтиришмайди. Узи нимани айтиб берса шунгаам шукур қилавер. Одат шунақа.

— Бизга ўхшаган одамлар учун яхши одат экан,— деди илжайиб Акимов.

— Ана кўрдингми,— жавоб қилди Ефим унинг гапини тушуниб.

Филарет ва унинг кампири йўловчиларни ҳурмат билан кутиб олишди. Вақт эрта бўлишига қарамай печка бозиллаб ёниб турар ва унинг юмалоқ оғзига турли қозончалар қўйиб ташланганди. Улардан бирига картошка солинган экан. Кампир бирпасда картошкаларни тозалади-да, уларнинг баъзиларини иккига, баъзиларини тўртга бўлиб, кенг товага терди ва устига қаймоқ қўйиб, яна печга тикди.

Акимов умри бино бўлиб, бунақа ширин картошка емаганди. Қаймоқ қайнаб, қовурилибди-да, картошканинг сиртида курс-курс қиладиган тўқ жигарранг пўстлоқ ҳосил қилибди. Кечаси йўл юриб, жуда қорни очган Акимов кружкадаги чагадан ҳўплаганича картошкани иштақа билан еди. Филарет, уларнинг қаёққа, нима мақсадда кетишяпганини суриштириб ўтирмади. Бусиз ҳам ҳаммаси аён эди: подшонинг малайларидан қочиб келишяпти, уларга дучор келмасликка ҳаракат қилишяпти. Кампир ҳам саволлар билан бошини қотирмади.

Тўғри, Акимов биринчи дақиқаданоқ Ефим суҳбатнинг жilовини ўз қўлига олганини сезганди. Ефим Филарет ва унинг кампиридан гоҳ асал йиғиш, гоҳ кедр ёнғонининг бу йилги ҳосили, гоҳ кўлларда қиш пайти балиқ тутишнинг қандай кетаётгани ҳақида тинмай сўраб-суриштирмоқда эди.

— Йўл юриб, анча толиқдик, Филарет Евсенч.

Йигит билан икковимизнинг бир-икки соат ухлаб олишимизга ижозат берсанг, — деди Ефим Акимов чагадан бўшаган кружкани ўзидан нарироқ суриб қўйганини кўриб.

— Бемалол. Мана буёққа, меҳмонхонага ўтинглар. Ҳозир полга пўстинларни ёзиб, ёстиқ олиб бераман, — Филарет илгаклардаги қўй терисидан тикилган бир талай пўстинларни олиб нариги хонага кирди. Сўнг каравотдан ёстиқларни олиб, уларни ҳам ўша хонага элтиди.

Пол устида пўстинлардан иборат кенггина ўрин пайдо бўлди. Акимов пиймасини ва устки кийимларини ечди-да, қўлларини боши тагига қўйиб, чўзилди. Ефим отларни чанадан бўшатиб, ем бермоқ учун бир минутга ҳовлига чиқиб кетди. Акимов унинг қачон қайтганини ҳам, ёнига қандай чўзилганини ҳам сезмади. У уч соат қотиб ухлади. Уни елкасидан силкитиб, Ефим уйғотди.

— Тур энди, Гаврюха, кун жўнашиб кетди. Йўлга чиқишимиз керак. Тунга қадар Лукашканинг қароргоҳига етиб олишимиз лозим. Бу ерда кеч қолишимиз мумкин эмас: тайёр йўл йўқ. Агар тунгуслар нарталари билан йўл очишган бўлса, хўп-хўп, бўлмаса, тез юролмай қоламиз.

Аммо Ефимнинг гапларини эшитган Филарет уларнинг кўнглини кўтарди: йўл бор эмиш, яқинда тунгуслар ун олиб кетгани унинг қўрғонига келишган экан. Тўртта нартада келишибди улар. Буғулар сира чарчмай келибди, ҳатто қоринлари ҳам ичига тортиб кетмабди. Кейин қор ҳам ҳали унча кўп ёғмабди. Қуздан бери тизза бўйи ёғибди-ю, шу билан тўхтаб қолибди. Ҳали анча ёғиши керак эмиш. Қишнинг ўрталарига бориб, чунонам ёғиб берармишқи, қўрғоннинг мўр-кониғача қор босармиш.

Йўлга чиқиш олдидан уй эгалари меҳмонларни яна овқатлантиришди. Кампир печкадан катта товада қовурилган товонбалиқни олиб, стол устига қўйди. Товонбалиқ жуда катта эди. Унинг сариқ биқинлари товадан осилиб турарди. Това эса столнинг нақ чорак қисмини эгаллаган эди.

— Оббо жонивор-ей! Худо ҳаққи, бунақасини сира кўрмаган эдим! — хитоб қилди Ефим Акимовнинг ёнига келиб ўтирар экан. — Бунақасини қаердан тут-

динг, Филарет Евсеич? Бунақа балиқни қўлга ўргатсанг нақ қайиқни сургаб юриши мумкин-а!

Балиқни кўриб Акимов ҳам ҳайратга тушган эди.

— Нақ дарёдаги кит дейсиз! Калласининг катталигини қаранг! Нима еб бунақа катта бўлиб кетдийкин?

Меҳмонларнинг бундай ҳайратга тушиши Филаретнинг кўнглига хуш ёқди. У нақ кўксигача тушган кулранг соқолини силаганича тишлари тушиб кетган оғзини очиб, илжайиб ўтирарди.

— Кўл балиғи. Бу ернинг кўлларида балиқ учун емиш истаганингча топилади. Уғлим билан тўр ташлагандик. Ана ўшанга илинди. Тўрга шу қадар ўралиб қоптики, оддий ипниям чайнаб узолмабди. Уни муз устига тортиб чиқардигу кўзимизга ишонмай қолдик.

Товонбалиқ шу қадар ширин, шу қадар тотли қовурилган эдики, Акимов ҳам, Ефим ҳам уни таърифлаш учун сўз тополмай қолишди! Улар фақат тилларини тақиллатиб ўтиришарди.

Акимов ҳали Лихачев билан саёҳат қилиб юрган кезлариёқ бу ерларда — қишлоқдами, овчилар қароргоҳидами, қаерда бўлмасин, овқат қандайдир алоҳида мазали бўлишини пайқаб қолганди. У Петрограднинг энг олди рестораниларида ҳам, тоғасининг рус илму фанининг казо-казо олимлари йиғиладиган зиёфатларида ҳам бўлганди,— у ерда қандай таомлар тортилмайди дейсиз! Баъзи таомларнинг номи ниҳоятда жимжимадор бўлар, бу номлардан жуда ҳам хорижий тилларнинг иси келиб турарди-ю, аммо таомнинг ўзини одам аранг тановул қиларди. Бу ерда эса оддийгина қовурилган товонбалиқ турибди, лекин унинг лаззати анча-мунча зиёфатдан зўрроқ эди. Акимов бир куни Кетада ўз кузатувини тоғасига айтганини эслади. Лихачев ўшанда жилмайиб, шундай деганди:

— Бу ерда ҳамма нарса табиатга яқинроқ, Ваня, табиатда эса сир-синоат кўп. Мана, оддийгина таом — чучварани ол. Уни жуда кўп марта егансан. Лекин биласанми, ҳақиқий сибирча чучвара тўрт хил гўштдан: мол гўшти, чўчқа гўшти, қўй гўшти ва буғу ёки кийик гўштидан тайёрланади. Лекин гап фақат гўшт ва бир неча қошиқ аччиқ дамланган чой қўшиб қориладиган хамирда эмас. Чучвара ўзининг ҳақиқий мазасига эга бўлмоғи учун уни албатта музлатиб, дағал канопдан

тўқилган қопга солишлари ва ҳовлига осиб қўйишлари керак экан. Канождан тўқилган қопнинг нимаси мўраккаб экан? Буни қара-я! Афтидан, унинг чучварани бу қадар мўъжизага айлантириб юборадиган ўзига хос хусусиятлари бор бўлса керак-да.

Манави товонбалиқ ҳам нақ мўъжизанинг ўзгинаси эди.

— Айтинг-чи, холажон, товонбалиқни қандай йўл билан бундай ширин қилиб қовурдингиз?— сўради Акимов. Кампир хижолат тортди, зеро, бу саволнинг ўзи унинг учун ғалати эди.

— Одатдагидек, ўғлим. Қорнини ёриб тозаладим, туз сепдим, товага қўйиб, печга тикдим,— дея қилган ишларини бирма-бир санаб берди кампир. Ҳар қалай, меҳмон унинг пазандалигига эътибор берганидан боёқишнинг кўнгли кўтарилган эди.

— Йўқ, Фекла, бир нарсани унутдинг,— дея унинг гапини бўлди Филарет.

— Нима деяпсан, чол?! Ҳаммасини айтдим-ку.

— Йўқ, ҳаммасини эмас. Сут ҳақида айтишни унутдинг,— эслатди Филарет.

— Вой, ростданам унутибман,— эслади кампир.— Товонбалиқни товага қўйишдан олдин уни сутга солиб қўйдим.

— Нега ундай қилдингиз?— суриштираверди Акимов.

— Ботқоқнинг ҳиди йўқолиб, гўшти юмшоқроқ бўлсин учун,— дея тушунтирди кампир.

— Гап буёқда денг! Чамаси, ҳамма сир ана шунда бўлса керак,— хулоса қилди Акимов бу суҳбатга қулоқ солиб ўтириб отларни ҳам унутиб қўйган Ефим билан кўз уриштириб олар экан. Отларни эса чанага қўшишдан олдин суғориш керак эди.

Дарвоза олдида Филарет билан хайрлашар экан, Акимов унга бошпана бергани ва дастурхони учун пул бермоқчи бўлган эди, чол хафа бўлиб, олмади.

— Нималар деяпсан, йигит, нега ундай қилсан? Нима, биз сенга савдогармидик? Одамгарчиликдан эмас бу! Йўқ, йўқ, йигит, бизни номусга қўйма.

Аслини олганда, Акимов бундай қилмаслиги керак эди. Бу ташвишларнинг бари Ефимнинг зиммасида эди. Аммо ширин овқат ҳам, овлоқ тайгада жойлашган бу

ёлғиз қўрғондаги қарияларнинг содда меҳрибончилиги ҳам уни жуда ийдириб юборганди.

Улар қўрғондан ярим чақиримча узоқлашишгач, Ефим Акимовни койиб берди.

— Сен, йигит, бундан буён бошпана учун пул берман дема. Биз томонларда бу одат эмас, одамларни қаттиқ ранжитишнинг мумкин. Бизда одамга бошпана бериб, унинг қорнини тўйғазиш савоб иш ҳисобланади. Шу ерликмисан, қочоқмисан — очликдан ўлишингга йўл қўйишмайди, совуқдаям қолдиришмайди. Фақат староверлар билан ахталаргина одамгарчиликни билишмайди, шунинг учунам бизнинг одамлар уларни мутлақо бегона санашади... Кейин Чигарадаги карвонсаройда тўпланган анави одамхўрлар ҳам бор. Лекин улар ҳисоб эмас! Қалхат улар!

— Бу чол-кампир менга жуда ёқиб қолди... Узр, Ефим амаки. Уларнинг ўғли кўринмади?

— Кўлда балиқ тутаетган экан. Кўрдинг-ку, товон-балиқ тепага сузиб чиқибди.

— Бутунлай кар ва соқовми?

— Хув анави арча қандай бўлса у ҳам шундай.

— Бахтсиз йигит экан.

— Нима қилибди? Ифлос сўзларни эшитиш бахтми сенингча?

2

Ефим, омадинг бор экан, йигит, деб бекорга айтмаган экан. Ҳозирча Акимовнинг омади чопмоқда эди. Маршрутнинг энг қийин қисми бўлмиш Филаретнинг қўрғонидан Лукашканинг қароргоҳигача бўлган йўлдан бемалол юрса бўлар экан. Буғулар туёқлари билан қорни эзгилашибди, нарталар эса уни силлиқлаб кетибди. Йўлнинг бетини хиёл янги ёққан қор қоплабди-ю, аммо у ҳали музлаб улгурмаганидан кукунга ўхшаб турарди. Отлар енгилгина одимлаб боришар, Ефим баъзи жойларда уларни йўрттириб ҳайдарди. Уларнинг йўлида тўсқинлик қилган ягона нарса анҳорлар бўлди. Уларни из тушмаган жойдан кесиб ўтишга тўғри келди. Муз остидаги сув сиртига тепиб, унинг усти яхлаганди. Шу боисдан ҳам ўтиш учун бошқа жой излашга мажбур бўлишди.

Ефим чанадан мисрангни олди-да, дарёни қоплаган

музни уриб-уриб кўргач, соҳилда нишаб жой топиб, ўзани янги жойдан кесиб ўтди.

— Ана энди, йигит, тўхтамай кетаверамиз, — деди мамнуният билан Ефим ва ташвишланиши сабабини тушунтирди: — Бу жин ургур анҳорлар қиш пайти жуда телба бўлади. Баъзан дегин, музни ёриб, йўлингга шундай кўндаланг қилиб қўядики, нима қиларингни билмай қоласан. Бу йил эса, кўрдингми, қорни шишиб улгурмабди. Валати, кучни қаёқдан олади, билмайман. Музни худди ёнғоқ чаққандай ёриб ташлайди. Бўлмасам ўша музнинг қалинлиги бир саржин келади дегин. Қариялар инс-жинс қақида гапириб қўрқитишганида, эҳтимол, рост айтишар...

Акимов, Нарим заминининг ўз ҳаёти бор, унда қудратли процесслар бўляптики, бунга инс-жинснинг мутлақо алоқаси йўқ, дея Ефимнинг мулоҳазаларига эътироз билдириши мумкин эди, албатта. Аммо шу топда у ўз фикридан чалғишни истамади.

Уфқдан-уфққа қадар чўзилган ва майда қарағайзор билан қопланган водий бетини яққол кўзга ташланиб турган тепаликлар кесиб ўтганди. Акимов бу тепаликлар тоғаси Венедикт Петрович Лихачев тадқиқот ишлари олиб борган Кета тошқинларидан хиёл берироқда жойлашганини биларди. У ҳозир ўша кунларни сокин бир табассум билан эслади. Ўшанда улар Лихачев билан кўпгина нарсалар тўғрисида суҳбатлашишган эди. Кейин жуда кўп баҳслашишарди ҳам. Бу баҳслар фақат Россиянинг ижтимоий ҳаёти, маориф ишларининг аҳволи ҳақида бўлмай, балки заминшуносликнинг махсус масалаларини ҳам ўз ичига оларди. Кета ва Чулим дарёлари оралиги геологик структурасининг ўзига хос томонлари — яъни бу майдон бевосита ясси тоғлар ва палеозой синиқларига бориб туташини тўғрисидаги фикрини Акимов худди ўша кезлари баён қилиб берганди. Тоғаси ўшанда унинг фикрига эътироз билдирмаганди-ю, лекин жигига тегиб, унинг миёсида янги-янги фикрлар туғилишига сабабчи бўлганди.

— Баракалла, Ванька. Манави хумкаллани елканда бекорга кўтариб юрмаган экансан! — дея ҳазиллашганди ўшанда Лихачев ва навқирон дўстининг бақувват елкасига дўстона уриб қўйганди.

Ҳозир теварак-атрофга разм солар экан, Акимов

хаёлан профессор Лихачевга баён қилган ўша фикрларини эсларди. «Тўғри баҳо бердинг, Иван, қизиқ гипотезани айтдинг,— дея ўзи билан ўзи гаплашарди Акимов.— Қани энди тоғамни бу ерга яна бир бор чақириб, бу кенгликни Енисей соҳилигача кесиб ўтсак, у ҳаммасини ўз кўзи билан кўрсан. Йўқ, бу тепаликлару ўнгириллар тасодифан пайдо бўлган эмас бу ерда».

Акимов Обь-Енисей канали тўғрисида ҳам ўйларди. Амалда бу канал ўз аҳамиятини йўқотиб қўйганди. Уралдан то Тинч океанига қадар бутун Сибирни кесиб ўтган темир йўл обод районларни чекка жойлар билан боғлаб турган янги йўлларга жон киритиб юборганди. Аммо Обь-Енисей канали ҳақидаги фикр ҳозир ҳам Акимовга анча асосли бўлиб кўринарди. «Бу икки буюк дарёнинг энг қисқа жойда туташтиришигина эмас, балки энг муҳими, Сибирь хилватгоҳларидан океан сари, инсониятнинг катта дунёси сари олиб чиқадиган энг қисқа йўл ҳамдир. Эртами-кечми Россия бу ерда бўлмаса, шу ерга яқинроқ бошқа жойда яна Шимолий Муз океани томон йўл излай бошлайди. Унинг шимолий қутб доирасидаги ўз манфаатларини унутиб юбориши мумкин эмас. Рус миллатидек буюк халқ ана шу бепоён кенгликларга ҳам ҳаёт бахш этиши турган гап».

Акимовнинг хаёли уни узоқ келажак сари бошламоқда эди. Шу топда у баъзан ўзининг қаердалиги, нима қилаётганини ҳам унутиб қўймоқда эди.

Ефим энди ажиналар ва шайтонлар ҳақидаги латифалари билан унинг бошини қотирмай қўйганди. У энди ўзининг чўзиқ, мунгли қўшиқларини ҳам айтмасди. Бундай қўшиқларни эса у, афтидан, жон-дилидан яхши кўрар, чунки бўш қолди дегунча доим мингиллаб уларни хиргойи қиларди. Бугун Ефим ҳамроҳининг ўз хаёллари билан банд экани ва ҳозир унинг гапларини эшитишга тоби йўқлигини сезиб, индамай борарди.

— Ана, Лукашканинг қароргоҳигаям етиб келдик, йигит. Ўрмон тепасидаги тутунни кўряпсанми?

Кеч тушиб қолганидан бўзара бошлаган совуқ осмон тарҳида Акимов паға-паға кўтарилаётган хира тутунни илғаб олгунича бир оз вақт ўтди.

Кечга яқин ўрмонда ҳаво айниб, тепаликлар ортидан суяк-суяккача музлатадиган изғирин шамол эса бошлади.

— Эртага, йигит, сени кузатганим заҳоти орқамга қайтаман. Шимол изғирини бошланыпти. Қаттиқ совуқ тушиши мумкин,— деди Ефим ва бир оз жим тургач, чамаси, Акимовга далда бермоқ учун бўлса керак, қўшимча қилди:— Сен-ку, чанғида юрасан, шунинг учунам совуқ кор қилмайди сенга, ҳали терлаб ҳам кетасан. Лекин чанада жуда совқотади одам, почапўстин ҳам ёрдам бермай қолади.

Акимов илгари ҳам Лукашканинг қароргоҳи қишлоқ бўлмаса керак, дея тахмин қилганди. Аммо ўз кўзи билан кўрган нарсаси кутганидан ҳам баттар бўлиб чиқди.

Худди четандек пакана дарахтлар билан ўралган кичкинагина майдонда қорга бурканган учта ўтов қаққайиб турарди. Ўтовларнинг тепасидаги дудбурондан тутун ўрлар, баъзан тутун билан бирга питрак учқунлар ҳам отилиб чиқарди. Улар ярқирашганича ўйноқилаб юқори кўтарилишарди-ю, кейин кутилмаганда тутундан ортда қолиб, ўчиб қолишарди.

Ўтовлар олдида жунлари узун, қийшиқ оёқ, пахмоқ соқолида сумалаклар осилиб қолган, пакана буғулар айланиб юрарди. Шу ернинг ўзида буғуга ўхшаб жунни ўсиб кетган малла бароқ итлар қор ичида умбалоқ ошиб ўйнардди.

Буғулар ҳам, итлар ҳам меҳмонлар томон ҳатто қайрилиб қарашмади.

— Ҳой, Егорша, қаердасан?!— дея қичқирди Ефим.

Анчага довури ҳеч ким жавоб қилмади.

— Нима бало, бошқа жойга кўчиб кетишдими дейман? Бориб кўрай-чи,— деди ташвишга тушиб Ефим ва ўтовлардан бири томон юрди.

Аммо у ичкари киришга улгурмади. Ўтовнинг мўйна пардаси очилиб, у ердан паст бўйли, юзлари қизарган, сийраккина мўйловли бир тунгус чиқиб келди. У эгнига буғу терисидан калтагина почапўстин, оёғига унти¹, бошига олмахон мўйнасидан тикилган кулранг қалпоқ кийиб олганди.

— Э, Ефим! Салом! Яна келдингми, яна, Егорша, йўлбошловчи бер экан-да,— дея гап бошлади тунгус шамолда қизариб кетган лаблари орасидан оппоқ ва

¹ У н т и — узун қўнжли мўйна этик (гарж.).

белуват тишларини кўрсатиб. Тунгус рус тилида яхши гапирар, фақат «д» товушини юмшоқ қилиб «т» дея талаффуз қиларди.

— Салом, Егорша! Яна олдинга хизмат билан келдим: мана шу одамни кузатиб қўйсанг. Яхши одам ўзи.

Акимовнинг назарида Ефим бу гапни қандайдир ялиниб айтгандек туюлди ва бундан у алланечук бўлиб кетди. «Бутунлай ана шу тунгуснинг инжиқлигига қарам бўлиб қоляпман. Уртоқларим бу ўринда яхши ўйлашмабди чоғи. Агар у йўқ деса-чи?» — хаёлидан ўтказди у.

— Васюганга кўчмоқчи эдик, Ефим, ҳайвон ўша ёққа кетди. Ёнроқ бу йил яхши бўлган у ерда. Кўпчилик кўчиб кетди.

— Эртагаёқ кўчмассан ахир? Кузатиб қўясан-да, кетаверасан.

— Николка кузатиб қўяди, — бир оз жим тургач, деди Егорша ва Акимовга биринчи марта қараб, у билан Ефимни ўтовга таклиф қилди. — Қани, юринглар. Хотин гўшт пиширган. Яқинда буғуни қулатган эдик.

— Яхши! Мендаям ични иситадиган бир нарса бор, — деди Ефим Егоршага кўз қисиб. Акимов тунгус тишларини қувноқ ярқиратиб, бўлажак лаззатдан ҳатто кўзларини ҳам қисиб олганини кўрди.

— Чанғи олиб келганмисан, Ефим? Менда ҳеч нима қолмади. Ҳаммасини боғлаб, нартага жойлаганман.

— Чанғилар бор! Мана улар. — Ефим чанадаги пичан остидан биринчи қор ёққанидаёқ Акимовга Федот Федотич берган ва Поля Чигарада бутазор ичига яширган ўша чанғиларни олиб узатди.

Егорша чанғиларни олиб, уларни қорга санчиб қўяр экан, деди:

— Бизнинг ўрмон чанғилари. Бир кунда анча йўл юрса бўлади.

— Сен-ку, истаганингча юраверасан, лекин бу одам шаҳарлик. Шошилмай юради, — деди тунгусларнинг чанғида жуда яхши юришларини биладиган Ефим. — Камдан-кам рус овчиларигина уларга етиб юра олади. Худо кўрсатмасин, қочоқнинг силласини қуришиб қўйишлари ҳеч гапмас Йигит ҳам анча асов кўринади, қизишиб кетса, ўзини тўхтатолмай қолади.

— Николка тез югурмайди, эҳтиёт бўлиб юради, — Акимовга хотиржам қилмоқчи бўлгандек қараб деди Егорша.

Акимов индамай, Егоршага разм солар, ўтовлар орасига кўз югуртириб, эртага Степаха ўркачига бирга борадиган Николкани изларди. Степаха ўркачида эса уни янги йўлбошловчи қабул қилиб олмоғи лозим эди. Лекин ялангликда Николка тугул итлар билан буғулар ҳам кўринмай қолганди. Чамаси, улар ўтовлар орасидаги ўрмонга кириб кетишганди.

Егоршанинг хотини, қайин пистакўмиридан чизилгандек қаламқош, кулча юз тунгус жувон билан бир кўзига кумуш тангадек оқ тушган кампир онаси гулхан ёнида куймалана бошлашди. Ўтов ичи иссиқ эди. Димоққа мум ва қайнатилган гўшт ҳиди уриларди. Ерга ёзилган буғу териси устида чопилган суяклар сочилиб ётарди.

— Туриш-турмушинг зўр-ку, Егорша! — деди Ефим суякларга ишора қилиб.

— Жуда катта буғуни қулатдик! Николка уни йўсинли ботқоқдан икки кун деганда қувиб келди. Мен уни шу ерда — дарё бўйида қулатдим. Қорнимиз тўйди. Бўлмасам, йигит, қорнимиз ичимизга тортиб кетувди жуда, — ҳикоя қиларди Егорша.

«Яна Николка... Кўпни кўрган, тажрибали овчига ўхшайди. Йўлбошловчидан ёлчир эканман», дея ўйлади Акимов.

Хотинлар қозонни таганга осишди. Гўшт ҳали совиб улгурмаган экан, бир неча минутдан сўнг қозондаги қайнатма шўрва биқиллай бошлади.

Овқат яхши исигач, Егоршанинг хотини қозонни тагандан олди-да, гулхан ёнида чўққайиб ўтирган Ефимнинг олдига қўйди. Акимов Ефимдан хиёл нарида, ўзининг калта пўстини устида ўтирарди. Ўтовда на стол, на стул бор эди. Ягона тўнгак устида тигига ёғ томчилари ва ипир-ипир гўшт парчалари ёпишиб қолган пичоқлар ётарди.

— Қани, йигит, яқинроқ ўтир, — деди Акимовга қараб Егорша ва унга узун овчилар пичоғи билан устига ун сепилган тузсиз патир узатди.

Гўшт анча берч, энг муҳими, сира туз солинмай пиширилган экан. Акимов беихтиёр Филаретнинг кўрғонидаги қовурилган товонбалиқни эслади. Ефим

қўйнидан ардоқлаб олиб келган бир шиша ароқни олиб, Егоршага узатди.

— Қани, йигит, оғиз очайлик энди.

Егоршанинг қўллари қалтираб кетди. У ниҳоятда эҳтиёткорлик билан шишани қўлига олди-да, учта кружкани олдига суриб, уларга ароқ қўйди. У шишани ўзига яқинроқ турган кружка устида кўпроқ тутиб турди.

— Хотинимгаям бераман,— деди Егорша, ўз кружкасига ароқни кўпроқ қўйиши сабабини тушунтириб.

— Бўлмасам-чи! Нима, оғзи қийшиқмидики, қатордан четда қолсин?— деди маъқуллаб Ефим Егорша ва Акимов билан уриштирмақ учун кружкасини кўтарар экан.— Қани, мужиклар, саломатлик учун! Сенинг, Егорша, овингни барорини берсин, сенинг эса, Гаврюха, манзилга эсон-омон етиб олишинг учун.

Акимов кружкасини олиб, лабига яқинлаштирди-ю, аммо ичмади. Кампир унга кўзида суқ, бугун вужуди билан ёлвориб қараб турарди. Ғира-ширада унинг бир кўзидаги оқи худди оловдек ялтираб кўринмоқда эди. Совуқдан келган Акимов ароқни ичмоқчи эди-ю, аммо у кампирнинг илтижоли нигоҳи олдида чидаб туролмади.

— Манг, онахон, саломатлик учун кўтариб юборинг,— деди Акимов ва ароқ қўйилган кружкани Егоршанинг онасига узатди. Бу сўзларни эшитган Егорша Акимовнинг кружкасидан ўзиникига озгина қўйиб олиш ниятида бир талпинди-ю, аммо кампир оғзини катта очиб, ароқни шундай шиддат билан ичиб юбордики, ўғли кўз очиб юмишга ҳам улгурмай қолди.

— Оббо шум кампир-ей, ароқни жуда соғинган экан-ку,— ҳам қойил қолгандек, ҳам қоралагандек бўлиб деди Егорша ва ўз улушини ичиш учун бошини баланд кўтарди.

Кампир бир зумда маст бўлиб қолди, икки-уч минутдан сўнг секингина устига мўйна кўрпасини ёпди-да, ғужанак бўлиб ухлаб қолди. Егоршанинг ҳам кайфи ошди. У ҳар хил бўлмағур гапларни валдирай бошлади.

— Ефимушка, менинг дўстимсан! Дўстим!— дея қичқирарди Егорша.— Ишонмайсанми?! Истайсанми, кечаси хотинимни қўшиб қўядман сенга? Истайсанми?

— Чинданам ҳақиқий дўстимсан, Егорша! Ниманики сўрасам, сира йўқ демайсан. Лекин хотининг ўзингга буюрсин, қара, қандай сулув жувон,— деди қувлик билан Ефим. У тунгуснинг гапига қўниш нақадар хавфли эканини биларди. Бир кун уйингга бо-ради-да, қарзини қистагандек, бир кечага ё хотининг-ни, ё қизингни талаб қила бошлайди.

Бирдан ўтовнинг олдида қорнинг ғижирлаши ва товуши эндигина дўриллай бошлаган йигитчанинг ит-ни эркалаб, алланима дегани эшитилди.

— Николка келди! Қопқонларни қарагани кетув-ди, ўлжа олиб қайтди,— негадир ташвишга тушиб де-ди Егорша ва ҳатто ўрнидан туриб кетди. Унинг кайфи бир зумда тарқади-қўйди. У Ефим томон ўгирилди-да, томоғини чертганича деярли шивирлаб деди: — Манови тўғрисида оғиз оча кўрма, Ефим. Қолдирма-ганимиздан қаттиқ хафа бўлиши мумкин, йигит. Уям кампирга ўхшаб ароқни яхши кўради, тирранча.

Аммо Ефим нарилик тунгус ва остяклар билан мулоқотда бўлавериб жуда кўзи пишганди. Ҳамонки Николка қочоқни бошлаб кетар экан, унинг ҳам ҳур-матини жойига қўймоқ лозим бўларди. Бунақа ишлар учун Ефим ҳар эҳтимолга қарши доим бирор нарсани асраб қўйгувчи эди.

Николка ўтовга пишилаганича лапанглаб кириб келди. Унинг белбоғига олмахон, кўзан ва оқсувсар-лар осиб ташланган эдики, жониворларнинг мўйнаси гулхангина ёритиб турган ғира-шира ўтовда тарам-та-рам бўлиб оқариб кўринарди.

Акимов маълум сабабга кўра Николканинг пайдо бўлишини жуда қизиқиб кутмоқда эди. Ахир эртага у ўз ҳаётини ана шу одамга ишониб топширарди-да. Тайганинг поёнсиз уммонида у йўлбошловчисиз му-қаррар ҳалокатга маҳкум бўлган ожиз етимчага айла-ниб қолди.

Николка ўлжаларини белбоғидан олиб, ҳатто тиз-засигача ҳам келмайдиган калта пўстинини ечиб қўй-гач, Акимов рўпарасида паст бўлиди, озғингина бир болакайни кўрди. Гарчи у ёш ва бақувват тишлари би-лан аччиқ тутун чиқараётган трубкини тишлаб турган бўлса-да, унинг ёши нари борса ўн бешларда эди.

«Оббо, бу болакай мени Степаха ўркачи ўрнига тупканинг тагига бошлаб кетмаса гўрга эди», дея таш-

вишга тушиб ўйлади Акимов ва Николкадан кўз узмай уни кузата бошлади.

Аввалига хиёл маст бўлган, энди эса кайфи тарқан Егоршанинг хотини Николканинг олдига шошапиша қозонни суриб қўйди-да, унга узун овчилар пичоғини тутди. Егорша пичоқни олиб, қозонни кавлади ва пичоқнинг учига энг катта гўшт бўлагини илиб, қандайдир ҳурмат билан болага узатди.

— Улжа қалай бўлди, Николка? Қопқонга ҳайвон илиняптими ишқилиб?— дея сўради Ефим Николка томон ўгирилиб, унинг ҳикоясини жиддий қиёфада эшитмоқчи эканини намойиш қилар экан.

— Емон,— деди қўлини силтаб Николка ва буғу гўштидан тишлади.

— Лекин барибир қуруқ қайтмабсан-ку, демак, унча ёмон эмас экан-да,— деди музлаб қолган кўзан ва оқсувсарларни бирма-бир олиб кўрар экан Ефим.

— Озгина бор. Отдим оз-моз.

Николка ўз ови натижасини камайтириб кўрсатмоқда эди. Аммо Ефим маҳаллий Нарим халқларининг бу хусусиятини яхши биларди — улар мақтанчмас, «яхши», дейиш учун ҳамма асос бўлган пайтда ҳам «ёмон», деб туришаверарди. Бунга авлоддан-авлодга ўтиб келаётган соддагина ривоят сабабчи эди: гўё қаттиқ мақтансанг, тайга ўрмонининг ҳамма ерда кўринмас руҳ каби ҳозир у нозир юрадиган подшоҳи сенинг қопқонларингга ҳайвон ва қушларни юбормай кўярмиш.

— Яна битта буғу кўрдим, Егорша! Клюква ботқогида ўтлаб юрибди. Югуриш керак!— деди Николка гўштни қирсиллатиб чайнар экан.

Николканинг бу хабари бутун оилани қувонтириб юборди. Егоршанинг хотини қўлларини икки ёққа ёзди. Кампир ҳам бошини кўтариб, тунгусчасига алланима деди. Афтидан, у: «Ўзингга шукур, ишқилиб омадимизни бер, ё парвардигор», деган бўлса керак. Егоршанинг ҳам чеҳраси ёришди.

— Манавини еб бўламиз-да, кейин унисини қулатамиз,— деди қувноқ оҳангда Егорша.

— Кетиб қолади! Эртага югуриш керак,— деди сабрсизлик билан Николка.

— Эртага иш бор. Ефим манави йигитни Степаха

Ўркачига кузатиб қўйишни илтимос қиляпти. Бориб келасан-да, укажон!

Николка аввал Ефимга, сўнгра Акимовга қаради-да, қувлик билан кўзини қисди.

— Подшонинг боши чик-чирик экан-да,— деди Николка ва ўтовни жаранглатиб кулиб юборди.

«Афтидан, қочоқларни биринчи бор кузатиши эмасга ўхшайди», хаёлидан ўтказди Акимов ва Ефимга қараб қўйгач, бу мавзуда гапирмасликка аҳд қилди.

— Кузатиб қўясан-да энди, Николка. Йигит — яхши одам,— деди Ефим дилида боланинг бош тортишидан хавфсираб.

Лекин Николка бош тортишни хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Кузатиб қўяман! Қайтаётганда қопқонларни кўриб келаман,— деди мурасасозлик билан Николка, сўнг қаттиқ кекириб, қорни тўйганидан мамнун ҳолда тирсагига ёнбошлади.

— Қорнинг тўйдими? Жуда яхши. Мана энди аъло навли ҳақиқий тамакидан чек.— Ефим яна ўша қўйнидан бир пачка тамаки олди. «Аъло навли тамаки», деганида у анча ошириб юборганди, албатта. Бу оддий махорка пачкаси бўлиб, бундай махоркани тамаки фабрикалари фронтдаги солдатлар учун чиқаришади.

Аммо Николканинг шундай совгадан ҳам боши осмонга етди. У махорка пачкасини олиб, димоғига тутганича ҳидлай бошлади.

— И-иҳ! Жуда яхши!— дея хитоб қилди у ниҳоят.

Ўтовнинг бурчагидан кўзининг оқини ялтиратганича кампир эмаклаб кела бошлади. У бирдан тўхтади-да, тиззалаб туриб, кичик ўғлига кафтини узатди.

— Бераман, ҳозир бераман.— Николка пачкани очиб, махоркадан бир чимдим олди-да, кампирнинг кафтига солди. Кампир ароқни қандай ютоқиб ичган бўлса тамакини ҳам шундай сўзига солди ва бениҳоя лаззатланаётгани ҳақида бўлса керак, алланималарни мингиллаганича уни зўр бериб чайнай бошлади.

Николка пачкани қўлидан қўймай Егорша билан унинг хотинига ҳам бир чимдим-бир чимдим махорка берди. Егорша тамакини танглайининг тагига солди,

жувон эса уни тўсдек қоп-қора сочлари устидан ўраган рўмолининг учига тугиб олди.

Қариндошларини тамаки билан хурсанд қилгач, Николка трубкасини шумурт кулидан тозалади-да, унга махорка солиб, қалин лаблари билан трубка наһини чўлпиллатганича чека бошлади.

— И-и, жуда яхши!— дея такрорлади у Ефимга миннатдорчилик билан қараб қўяр экан.

...Улар шу ернинг ўзида, гулхан ёнида, ҳар бири қаерда ўтирган бўлса ўша ерда ухлашди. Акимов яхши ухлай олмади. Бошининг тагига қўйиш учун на ёстиқ, на пичан ёки сомон тиқилган на бирор нарса бор эди. Акимов бошини палёнга қўйиб ётди, аммо бўйни ўқтин-ўқтин увушиб қолавергани учун ҳадеганда уёқдан-буёққа ўгирилиб ётишга мажбур бўларди. Туни билан тез-тез кўзини очиб қарар экан, Акимов ҳар гал гулхан шуъласида чалқанча ётган Николкани кўрарди. Трубкаси ҳамон унинг оғзида қаққайиб турарди. Тишлари маҳкам қисилганди. Боланинг ёноқларидаги ғуддаси бўртиб, юзи қандайдир қаттиқ кучанаётган одамникидек гижир бўлиб қолганди.

3

Лекин йўл юришда Николка оддийгина шўх бола эмас, балки ҳақиқий тайга шайтонваччаси бўлиб чиқди. Акимов гоҳ дилида уни койир, гоҳ қойил қоларди.

Улар тонг отмасданоқ йўлга тушишди. Қоронғилик уларнинг йўлини девор янглиғ тўсиб турарди. Дарахтлар совуқ ва кеча ёққан қор тўқиган кумуш ҳошиялар билангина элас-элас кўзга ташланарди. Жарликлар қандайдир қоронғи ва тубсиз ўнгирга ўхшаб кўринар, уларнинг ичидан музламаган жилғаларнинг рутубати димоққа урилиб, тўнгалар устидан оқаетган сувниш шилдираши эшитилиб турарди.

Улар тонг отгунгача бир текисда шошилмай юриб боришди. Қоронғилик тарқаб, фалакдаги юлдузлар сўниб қолган заҳоти Николка тўхтади.

— Хўш, йигит Гаврюха, озгина-озгина югурамизми?— дея сўради Николка айёр қисиқ кўзлари билан Акимовга бошдан-оёқ разм солар экан.

— Узинг нима дейсан, Николка?— деди жавобан Акимов йўлбошловчиси бирон шумликни хаёлига келтирганига шубҳаланмай.

— Югуриш керак, йигит. Тунагани уйга қайтаман.

— Қандай улгурасан? Егорша боя Степаха ўркакчага қадар ўттиз чақирим йўл юриш керак, деди. У ерга бориб қайтиш олтмиш чақирим бўлади. Йўқ, улгурмайсан.

— Улгурмаслик мумкин эмас. Эртага буғу қувлаймиз, уйга гўшт керак.

— Ундай бўлса, кел, югуриб кўрайлик-чи. Сенинг изингдан боравераман,— дея рози бўлди ниҳоят Акимов.

Николка трубкасини чўнтагига солиб, пўстинининг этагини белбоғига қистирди-да, бароқ ит терисидан тикилган қалпоғини бостириб кийди ва «И-и-еҳ!»— деганича қушдек енгил илгарилаб кетди.

Акимов бир зум ҳам пайсалланиши мумкин эмаслигини тушунди. У чанғисининг учига боғланган арқонни хиёл тортиб қўйди-да, Николканинг изидан отилди. Белбоғига бўз тўрва, елкасига милтиқ осиб олган болакай дарахтлар орасидан гоҳ кўздан йўқолиб, гоҳ пайдо бўлганича шу қадар тез липиллаб кета бошладики, Акимовнинг кўзи уни аранг илғаб берарди.

Урмон оралаб боришар экан, Акимов ҳар қалай бир амаллаб Николкага етиб юрди. Бир маҳал олдиндан узун камбар яланглик чиқиб қолди. Чамаси, бу музлаб қолган ва устини қор босган кўл бўлса керак. Ана шу ерда Николка чунонам шиддат билан елиб кетдики, ортидан кўтарилган қор тўзони ичида кўринмай ҳам қолди.

— Оббо тирранча-ей, нима қиляпти ўзи у!— қойил қолиб деди ўзи ҳам чанғида югуришни яхши кўрадиган Акимов. Қизишиб кетган Иван нима қилиб бўлса-да, шу водий ичида Николкага етиб олмоққа аҳд қилиб, олға интилди. Бироқ Акимов Николкага яқинлаша бошлаган заҳоти йигитча шу қадар оёққа зўр берардики, бир неча дақиқа ичида яна бутунлай кўз-

дан ғойиб бўлиб кетарди. Қор босган кўл тугаб, тағин аралаш ўрмон бошланди. Николка чангалзор орасида кўринмай қолган, шу боисдан ҳам Акимов адашиб кетишдан чўчиб, баъзи жойларда изни кесиб чиқишга уринмай қўйди.

Акимов барибир Николкага ета олмади. У фақат йигитча дам олиш учун тўхтагандагина етиб олди. Николка ёйга ўхшаб букилган қайин устида патир чайнаб ўтирарди. У қалпоғини ечиб қўйган ва тердан намиққан пахмоқ бошидан паға-паға буг кўтариларди.

— Оббо ошна-ей, жуда учқур экансану! Бундай тез югуришда чарчаб қолмайсанми? Қалпоғингни ки-йиб ол — шамоллайсан! — қайин устига, Николканинг ёнига келиб ўтирар экан, деди Акимов.

— Нима деясан, йигит? Нега мен шамоллайди? Кейин яна биз югуради, яна кўзга тер оқади. — Николка патирни еб бўлиб, трубкани олди-да, унга Ефимнинг тамакисидан шиббалаб, тўлқинсимон тутун чиқарганича чека бошлади. Акимов унга кўз қирини ташлар экан, киндик қони тайгада тўкилган йигитчанинг қалби ҳозир нақадар ҳузур-ҳаловатда эканини яққол сезиб турарди. Чор-атроф сокин ўрмон, шох-шаббаларда нуқрадек оппоқ қор ярқирайди, қуёш шодон чарақлаб турибди, осмону фалак заррин шуълага чўмган, ҳаммаёқ тайга, кимсасиз бўшлиқ, шоввадаги дарёдек бақувват, чақмоқдек тез Николка бу ерда барча сир-синоатларни беш қўлдек билади, ҳаммаси унга тобе. Тишлари орасида трубка, димоғини ҳақиқий тамакининг тутунни қитиқлайди. Ёнида эса унинг тез югуришини мақтаб рус йигити ўтирибди. Йигит тентак экан, бўлмасам шу ерлардан — дунёдаги энг ажойиб жойлардан қочиб кетармиди... У Николка билмайдиган аллақарларга бориб, подшонинг бошини чик-чирик қилмоқчи... Парабелдан келган поп эса негадир унга шу подшонинг отини қўйган, бунинг учун унинг отасидан бир боғлам кўзан билан олмахон мўйнасини ҳам олган.

— Хўш, йигит, югурамизми? — дея сўради Николка трубкасини яна қавима шимининг чўнтагига тиқиб, қалпоғини қошигача бостириб кияр экан.

Акимов нафасини ростлаб олганди, пешанаси ва ёноқларидаги тер қуриб, жиққа ҳўл бўлган соқолида сумалаклар ҳосил бўлганди.

— Югурдик, Николка!— Акимов шошилиб чангисини оёғига илди.

— И-и-еҳ!— дея қичқирди Николка ва унинг чангилари остида яна ўрам-ўрам бўлиб қор тўзони кўтарилди.

«Оббо шайтон-ей! Елишини қаранг! Нишаб жойда шамолдек учади-я!» Николкадан қолиб кетмасликка ҳаракат қилиб ўзича мингиллаб борарди Акимов.

Лекин бу югуришнинг аллақайси соңиясида шундай бир воқеа содир бўлдики, Акимов нима бўлганини тушуниб олмоқ учун таққа тўхтаб қолди.

Николка Акимовдан тахминан юз саржинча олдинда югуриб борарди. Тунгус боланинг чангилари остида кўтарилган қор тўзони орасидан Иван унинг тўрва осиб олган елкаси ва мачта янглиғ силкиниб бораётган милтиғини кўриб турарди. Бир маҳал дарахтлар икки ёққа чекиниб, йўл бергандек бўлди-ю, Николка тоза жойга чиқди. Акимов ўша воқеани ўз кўзлари билан кўрди: бирдан Николка ғойиб бўлиб қолди, кўз ўнгида кетаётган эди — бир зумда ер қаърига киргандек йўқ бўлди-қўйди.

Бола ғойиб бўлган жойга етиб боргач, Акимов кўзларига ишонмай қолди У турган жойдан уч қадам нарида тик жарлик бўлиб, пастда улар боя босиб ўтган узунчоқ кўлга ўхшаш яланглик ястаниб ётарди. Жарликнинг четида қайинлар ўсганди. Улар шамолнинг таъсирида шу қадар эгилиб қолгандики, агар жарнинг бўшлиқ жойи бўлмаса, ер бағирлаб новда ёзган бўларди. Устини қор босган бу қайинларни билмаган одам одатдаги ер деб ўйлаши мумкин эди. Эҳтимол, Николка ҳам уларни ер деб ўйлагандир. Югуравериб қизишиб кетганидан жарликни кўрмай қолган бўлса керак. Балким кўргандир ҳам, лекин нишаброқ жойни қидириб ўтирмай вақтни бой бермаслик учун таваккалига сакраб юборгандир.

Жарнинг четида довдираб турган Акимовни кўриб, Николка кулиб юборди.

— Сакрайвер, Гаврюха! Бу ер юмшоқ экан!

Аммо Акимов жарликнинг баянлигини чамаллаб кўрди-да, сакрашга журъат этмай нарироқдаги нишаб жойдан илонизи қилиб, сирпаниб тушди.

— Агар чангинг синиб қолса нима қилардинг? Еки ўзинг майиб бўлсанг-чи? Шунақаям бепарво бў-

ладими одам?!— деди Акимов болага жаҳл билан қараб қўяр экан.

— Нима деяпсан, йигит? Нега энди синар экан?— Николка хандон ташлаб куларди.

Боланинг қувноқлиги Акимовга ҳам юқди. У Николка устидан сакраган ўша қайинларга бир қараб қўйди-да, хаёлидан ўтказди:

«Оббо тентакво-ей! На қўрқувни билади, на эҳтиёт-корликни.. Лекин ҳар қалай шоввоз экан».

Улар тамаки тутатишди. Акимов Николкага ўзининг тамакисидан таклиф қилди. Наримдан қочитшига озгина қолганда Акимов Петрограддаги дўстларидан посилка олганди. Дўстлари унга аллақадан хушбўй, енгил, хиёл бошни айлантирадиган олий навли тамаки топиб жўнатишибди. Бироқ Николкага Акимовнинг тамакиси ёқмади. У трубкасини бир-икки марта чекиб кўргач, унга махорка шиббалади-да, найни ҳузур қилиб торта бошлади.

— Йўлдан адашиб қолмадикми, Николка?— дея сўради Акимов гарчи болакай жасур ва эпчил эканига ишонч ҳосил қилган бўлса-да, унинг дунёдаги барча болалар каби енгилтак экани ва уни яна бир марта текшириб кўриш фойдадан холи эмаслиги ҳақида ўйлаб.

— Нега биз адашади? Жуда тўғри кетяпти, йигит. Бу ерларда кўзимни боғлаб қўйсанг ҳам мен Степаха ўрқачини топиб боради. Ҳозир яна бир оз югурамида кейин тушликка ов қиламиз,— деди Николка.

Улар яна бир ярим соатча югуришди. Чарчаш нималигини билмайдиган Николка деярли ҳеч қаерда суръатни пасайтирмай кетаверди.

— И-и-эх!— дея қичқириб қўярди у бутун тайгага жар солиб. Бу ҳол унинг товушига баҳодирона бир куч бағишлар ва тайгани акс садоларга тўлдириб юборардики, баъзан: йўқ, бу замин унчалик кимсасиз ва ташландиқ эмас, дея ўйлаб қоларди одам. Гумбуралини бир қаранг!

Бир жойда Николка таққа тўхтади-да, қўлини силкитиб Акимовга тўхта, дегандек ишора қилди. Сўнгра Николка милтигини елкасидан олиб, хиёл чўнқайди ва аста ёш қарағайзор ичига сирпаниб тушди. «Тушликка ов қилмоқчи шекилли», Николканинг бояги сўзларини эслаб хаёлидан ўтказди Акимов. У дарахт-

ларга кўз югуртирган эди, қарағайнинг қуриб қолган учида қорайиб турган бир нарсага кўзи тушди. «Қарқур! Николка ўшани отгани кетди», фаҳмлади Акимов ва ўқ товушини кута бошлади. Николка шу дақиқадаёқ ўқ узди. Қарқур учмоқчи бўлиб қанотларини ёзди-ю, аммо кучи етмай, умбалоқ ошди-да, йўл-йўлаккай қуруқ бутоқларни синдирганича гупиллаб қор устига қулади.

Акимов қарағайзорга Николка қарқурни олиб, тўхтаган жойига қайтган пайтда етиб борди.

— Тушлик бор. Бошқа югурмаймиз, Гаврюха,— деди Николка.

— Степаха ўркачига ҳали анча борми?— сўради Акимов оёқлари хиёл оғриётганини ҳис этиб.

— Ана у! Олдиндаги кедрзорни кўряпсанми?

— Манавиними? Деярли етиб келибмиз-ку, Николка. Тез юрибмиз.

— Уҳў! Лекин сенсиз, Гаврюха, мен тезроқ югуриб кетаман.

Тез орада Николка ва Акимов шохлари тарвақайлаган баҳайбат кедрлар билан қопланган тепаликка кўтарилишди-да, бир қақиримча йўл юришгач, дарё соҳилига етиб боришди. У ерда катта сербутоқ дарахт тагида ёғоч уй қаққайиб турарди.

— Эй хўжайин!— дея қичқирди Николка, аммо ҳеч ким жавоб бермади. Уйнинг атрофидаги қорда ҳеч қандай из кўринмасди, буни кўриб Акимов янги йўл-бошловчиси ҳали келмаганини тушунди.

Николка билан Акимов чангиларини ечиб қўйишди ва дарҳол тушликни ҳозирлашга киришиб кетишди. Акимов печкага ўт ёқиб, дарёнинг музламай қолган жойидан декча ва чойнакда сув олиб келди, Николка эса қарқурнинг патини юлиб, гўштини нимталади. Уй Федот Федотовичнинг Олис тайгадаги уйига жуда ўхшаб кетарди. Катлар ҳам худди ўшандай жойлашган, стол ёнида худди ўшандай тўнғак турар, эшикдан кираверишда, чап томонда худди ўшандай тахта токча осилганди. Токчадаги туесдан Акимов туз, бир қути гугурт ва икки бўлакча қотиб қолган қоп-қора чага топди. Ўрмондаги бошқа уйлар каби, бу ердаям ҳаммаси ўз жойида эди...»

Тушки овқатдан сўнг Николка қароргоҳига қайтиб кетди. Акимов уйда ёлғиз ўзи қолди.

Кундуз куни янги йўлбошловчи келмади. Ундан кечаси ҳам дарак бўлмади. Ташвишга тушган ва уйқуси ўчиб кетган Акимов ўқтин-ўқтин дарё соҳилига чиқиб, жарликнинг четига борар ва диққат билан атрофга қулоқ сола бошларди. Тунги соатлар биринкетин ўтиб бормоқда эди. Ёришиб қолган осмонда юлдузлар милтиллаб кўринар, шамолда эса тебранаётган дарахтлар ғичирлаб турар, олисдан ёрилаётган музнинг қасир-қусур овози қулоқда чалинарди. Гўё аллаким дераза ойнасини ерга ташлаётгандек туюларди. Аввал қарс этган бўғиқ, сўнгра ғийқиллаган чўзиқ товуш эшитиларди... «Балким йўлбошловчи шунчаки кечикиб қолгандир?» — дея ўйларди Акимов соҳилдаги баъзан ўзидан-ўзи одамга ўхшаб кўринаётган буталарга тикилиб қарар экан.

Ярим кечада Акимов гулхан ёқишга қарор қилди. «Йўлбошловчи адашиб қолиб, бу ерни четлаб ўтган бўлиши ҳам мумкин. Гулхан ёзда ҳам узоқдан кўзга ташланади, қишда-ку, айниқса, ўрмон яланғоч, ҳаммаёқ яққол кўринади», дея мулоҳаза қиларди Акимов.

Йигит гулхан ёқиб, йўғон бир ғўлани унинг устига юмалатиб қўйди. Бунақа ғўла эрталабгача бемалол ёнади. Ўзи эса катта чиқиб ухлагани ётди. Гарчи анчага довур чарчаган оёқларини қулайроқ жойлаштиролмай қийналган бўлса-да, у қаттиқ ухлаб қолди.

Акимов уйғонди-ю, хавотирга тушди. Ҳеч ким келмабди. Уйнинг кичкинагина дарчасидан ёруғ тушиб турарди. Утини ёниб тугаган печка ўчиб қолибди. Уй ичи анча совиб қолган. Йигит эшикни очиб, гулханга қаради. Ғўла ўртасидан ёниб тушибди. Унинг икки чети тутаб турарди. Атрофдаги қор эрибди ва икки-уч жойда худди ёздагидек кўм-кўк брусника туплари кўриниб қолибди. Уларнинг баъзи жойларида меваси ҳам қизариб кўринарди. Акимов бу меваларни еб кўргиси келди. У мевалардан узиб, оғзига солди. Муздек ва нордон мева унинг таъбини равшан қилди. Николка билан кечаги югуришдан сўнг ҳамон унинг ичи ёниб, чанқаб турарди.

Акимов гулханни тўғрилаб қўйди-да, уйга кириб,

печкага олов ёқди ҳамда декчадаги қарқурни ва чой-накдаги чагани иситиб, нонушта қилгани ўтирди. У қовоғини солганича шошилмай овқатланди.

Ишлар чатоқ. Йўлбошловчидан ҳамон дарак йўқ, егулик эса чорак кўмач нону манави қарқурнинг қолдиги, холос. Тўғри, токчада қотган нон бор. Уни анча моғор босибди, лекин ҳар қалай эса бўлади.

Олдинда ҳали ўзини нималар кутаётганини билмагани учун Акимов егуликни эҳтиётлаб сарфлашга аҳд қилди. Нонни бир четга олиб қўйди, қарқур қолдигини эса бирини эрталаб ейман, қолганини кечқурун, деб икки бўлакка бўлди.

Нима гап бўлди ўзи? Нега йўлбошловчи белгиланган пунктга етиб келмади? Агар йўлда бирор иш чиқиб шунчаки кечиккан бўлса-ку, келиб қолар. Аммо бирдан маршрутнинг шу қисмидаги режа барбод бўлган бўлса-чи? У ҳолда Акимов нима қилиши керак? Лукашка қароргоҳи орқали Филаретнинг қўрғонига қайтиб, бирор йўл билан Ефимга хабар қилсамикин? Ҳозирча шундай қилса бўлади. Из ҳали ўчиб кетган эмас. Ёки таваккал қилиб, Чулим ортидаги трактга чиқиб кўрса-чи? Энг яқиндаги қишлоқларга қадар бу ердан нари борса йигирма-ўттиз чақирим келади. Уёғига эса вазият ва имкониятга қараб иш кўраверади.

Нонуштадан сўнг Акимов ўйлай-ўйлай боши қотиб ташқарига чиқди. Бетоқатлик ҳовлиқтирар, дарҳол ҳаракат қилишга даъват этар, лекин ақл-идроки уни шошилмасликка ундарди: «Қизишма, йўлбошловчининг кечикишига минг хил сабаб чиқиб қолган бўлиши мумкин. Бунга ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсан. Кутиш керак, кутиш. Боз устига, бу ердан трактга чиқиб олишнинг ҳам ўзи бўлмайди. Ҳаммаёқ тайга, дарёлар, айқаш-уйқаш қулаган дарахтлар. Компассияз адашиб кетиш ҳеч гап эмас. Унда нима бўлади? Совуқдан ва очликдан ҳалок бўлиши муқаррар».

Акимов уйнинг атрофини айланиб, биронта қопқонми, тузоқми излаб кўришга аҳд қилди. Қолган озиқ-овқат билан бир кун, нари борса, икки кун яшаш мумкин, хўш, уёғига-чи? Унинг белбоғидаги қинда осиглиқ овчилар пичоғидан бўлак ҳеч қандай қуроли ҳам йўқ.

Акимов томидаги тахталарининг ярми суғуриб оли-

ниб, қийшайиб қолган бостирма тагида қор остида қизилтол новдаларидан тўқилган иккита эски мордани кўриб қолди. Мордалардан бири бус-бутун эди, иккинчисини эса хиёл тузатиш лозим эди, зеро, унинг баъзи новдалари синиб тушганди ва биқинида тешиклар ҳосил бўлганди.

Бошқа бир жойдаги қор уюмини титкилаб кўриб, Акимов йўгон тахталардан ясалган мўъжазгина бир қути топиб олди. Қутини қордан тозалаб, дарҳол унинг олтин ювадиган нов эканини тушунди. Акимов бу нарсага шу қадар қизиқиб қолдики, бирмунча вақтга ўз ташвишларини ҳам унутиб қўйди. «Қизиқ. Новга қараганда кимдир бу ерда олтин ювар экан. Нимаям дердим, бўлиши мумкин...» Агар Акимов бу новни Урол ва Минусиңск тайгасининг бирор жойида кўрганида бунга сира ҳам ажабланмаган бўларди. Аммо бу ерда, Кета ва Чулим дарёларининг оралигида... Ҳа, бу факт жуда кўп нарсалардан далолат берапти. Авваламбор у Акимовнинг икки дарё оралиғи геологик тузилиши ҳақидаги тасаввурини тасдиқлар, унинг назарий хулосалари пойдеворига муҳим ғишт бўлиб ўрнашарди. Бу ердан олтин топишганми ёки йўқми — Акимов буни билмасди. Лекин шуниси аниқки, одамлар бу ерда олтин излашган, уни топишга уринишган, демак, шундай қилмоққа уларда асос бўлган.

Акимов қор остидаги яна бир уюмни кавлаб кўрди. Аммо бу кедр ёнғоғининг пўчоғи экан. Чамаси, бостирма ҳам ёнғоғни ёмғирдан сақлаш учун қурилган бўлса керак. Бу ерда махсус тахта ва жўвалар билан алоҳида дастгоҳда унинг пўчоғини шилишар ва сўнгра шамолда совуриб, сувда ювиб олишарди.

Акимов бошқа кавлаб ўтирмади. У вақтни қўлдан бермай, бутун мордани олиб, қозик ўрнида ишлатиш учун қуриб қолган бутоқни синдирди-да, дарё бўйига тушди. У бу ерда туриб қоладими ёки тезда жўнаб кетадими, ҳозирча номаълум эди, лекин мордани дарёга, масалан, ҳув анави музламаган жойга ташлаб қўйса, ёмон бўлмайди. Балким бирор нарса илиниб қолар. Оч ўтиргандан кўра егуликни ғамлаб қўйгани маъқул, албатта. Акимов мордани сувга туширди-да, уни таёққа боғлаб, таёқни қор уюмига санчиб қўйди ва соҳилга кўтарилди.

Энди у ўзи турган жойни аниқлаб олмоғи керак

эди. Йигит қор кечиб уй атрофида айланганича да-рахтларнинг танаси, шохларнинг қай томонга эгилгани, чарақлаб турган ва гарчи иситмаётган бўлса-да, лекин ҳозир унга жуда зарур бўлган қуёшга бир-бир қараб, чамалаб кўра бошлади. «Жанубга қараб, фақат жануб томон юриш керак»,— дея ўз кузатувларига хулоса ясар экан қарор қилди у.

У уйнинг эшиги томон юрди-ю, аммо муз остига зўрға тикқан мордасининг қандай жойлашганини текшириб кўриш учун дарё томон бурилди. Йигитни нимадир безовта қилмоқда эди. У илгари морда билан балиқ тутмаганди. Шу боисдан ҳам уни ўз билганича ўрнатганди. Акимов мордани тортиб кўрди-ю, унинг ниҳоятда оғир бўлиб қолганини сизди. Наҳот омади чопган бўлса? Қозиққа боғланган арқон унга пишиқ эмасдек кўринди. У анчагина чириган бўлиб, узилиб кетиши мумкин эди. Унда оқим мордани муз остига тортиб кетади-ю, ҳаммаси барбод бўлади. Акимов қўлқопини ечиб, муздек сувдан қўлини ачиштирганича арқонни аста тортиб ола бошлади.

Морда муз четига яқинлашиб келгач, йигит унинг балиққа лиқ тўла эканини кўрди. Акимов унинг йўғон новдалардан ясалган гардишидан тутди-да, сувдан тортиб чиқарди ва оғзини пастга қилиб, балиқни муз устига тўкди. Бу ерда олабуға ҳам, ершлар ҳам, чўртанбалиқ ҳам бор эди. Агар у бсшқа тутмаган тақдирда ҳам манави ўлжанинг ўзи унга камида бир ҳафтага етарди.

Ҳаёт деб шуни айтадилар-да! Мушкул ва чорасиз аҳволда ҳам одамнинг омади чопиши мумкин. Аҳир бундан уч соат бурун буёғига нима бўлишини билмай нафсини тийиб ўтирганида, бехосдан омади келишини ўйлаганмиди у?!

Акимов мордани кўздан кечирди-да, уни яна муз остига туширди.

Вақт пешинга яқинлашиб бормоқда эди. Тушликнинг ҳам ҳаракатини қилса бўларди энди. Акимов муз устидаги энг йирик олабуғаларни танлади-да, шулардан балиқ шўрва пиширишга аҳд қилди. Олабуғанинг шўрваси жуда ширин бўлади, аммо Акимовнинг ихтиёрида шўрва пишириш учун туздан бўлак ҳеч нима йўқ эди. Пиёз, қалампир, картошкасиз балиқ шўрва пишириб бўларканми? «Ношукур банда деб шуни айт-

салар керак-да,— дея ўзича илжайди Акимов.— Эрталаб қоринни нима билан тўйдиришни билмай турувдим. Энди бўлса жир битиб, кўнглим зиравору бутун оҳанжамаси билан пиширилган балиқ шўрвани тусаб қолди. Аслида эса шунисигаям шукур қилишим, сажийлиги учун Сибирь табиатига раҳмат айтишим керак».

Акимов шошилмай овқат пишира бошлади. Ҳар қалай бекорчиликдан сиқилиб ўтиргандан кўра биронта иш билан машғул бўлгани маъқул.

Лекин барибир бекор ўтиришга тўғри келадиганга ўхшайди. Қайта-қайта мулоҳаза қилиб кўргач, йигит бу ерда бир кунми, икки кунми — хуллас, қанча лозим бўлса шунча ўтираверишга қарор қилди. Ҳатто биронта сабабга кўра қалқалардан бири узилиб қолган тақдирда ҳам партиянинг алоқа занжири белги бермай иложи йўқ. Бу иш ҳар қалай ҳозир анча яхши йўлга қўйилган. Большевиклар сўнгги йилларда анча пишиб, яширин ишнинг усул ва шаклларига кўпгина янгиликлар киритишган. Унинг Олис тайгани тарк этиб, йўлга тушганини Томскдагилар билишади. Демак, белгиланган муддатда яширин квартирага етиб бормаса, улар ташвишга тушиб, суриштириша бошлашади.

Лекин у ўзбошимчалик билан орқа-олдига қарамай бораверса, бунинг охири вой бўлиши мумкин. Балким у ерда, озодликда бирор янги вазият содир бўлиб қолгандир. Бу ердан, тайгадан туриб, у ҳеч нимани кўролмайди-ку ахир. Сабр қилиш, сабр қилиш ва яна сабр қилиш керак.

Бу орада балиқ ҳам қайнаб пишди. Акимов бир бўлак балиқ гўштини пичоқнинг учига илиб олди-да, еб кўриб хурсанд бўлди. Бу Филаретнинг рус печининг ичида пишган товонбалиғи эмасди, албатта, лекин анча тотли бўлибди. Ҳар қандай қочоқ ҳам агар йўлда шундай таомга эга бўлса, худога шукур қилиши керак!

Акимов балиқ шўрвали декчани стол устига қўйиб, бир бўлак нон кесиб олди-да, иштаҳа билан овқатлана бошлади. У баднафс эмасди, лекин ёш, фаол организм ўзига яраша овқат талаб қилар ва шу боисдан ҳам: «Нонуштани ўзинг е, тушликни дўстинг билан баҳам кўр, кечки овқатни эса душманингга бер», деган Шарқ донишмандлигига нисбатан Акимовнинг ўз қараши бор

эди: биринчиси ҳам, иккинчиси ҳам, учинчиси ҳам олдинда бўлгани маъқул, дея ҳисобларди у. Шундай бўлса, дўсти азият чекмайди. Душман тўғрисида эса Акимов ўйлашни истамасди.

2

Акимов тушликни тугатай деб қолганда ташқарида кимдир йўталгандек бўлди. У декчани нарироқ суриб, бошини кўтарди-да, қулоқ сола бошлади. Агар яна биронта бегона товуш эшитилса, у югуриб бориб эшикни очмоқчи бўлди. Аммо эшик усиз ҳам ўзи очилди. Занг босган ошиқ-мошиқ бир гичирлади-ю, уй ичи ёришиб, Акимов эшикдан букчайиб кираётган баланд бўйли бир кишини кўрди. У оёғига қўнжи қайрилган қора пийма, эғнига тиззасининг учига чармдан ямоқ солинган иссиқ шим, кийилавериб янгилигидаги қизғиш тусини йўқотган калта пўстин ва бошига қўй баррасидан тикилган пахмоқ телпак кийиб олганди.

Келган одам ҳали бир оғиз ҳам сўз айтмасданоқ, Акимов уни қаердадир кўргандек бўлди. Чамаси, у ҳам Акимовни таниди шекилли, остона ҳатлаб ўтди-да, эшикни ёпишга шошилмай таққа тўхтаб қолди.

— Агар янглишмасам, Иван Ивановичсиз шекилли?

Акимовга унинг товуши жуда таниш кўринди-ю, унга тикилиб қаради. У ҳам Акимовга қаттиқ тикилиб турарди. Унинг бир кўзи кулранг, иккинчиси эса жигарранг тусда эди. Бундай одамни биронта бошқаси билан адаштириб бўларканми?

— Ўзингизмисиз, Степан Димитрич?

— Ўзим, Иван Иванович, ўзим.

— Кўзларимга инонмай қолдим.

— Инонмаслигингиз мумкин, лекин барибир менман,— деди кулиб Лукьянов.— Нима, жуда ўзгариб кетибманми? Ўзингиз-чи? Ёшингиз ўша-ўша-ю, қиёфанингиз жуда ўзгарибди. Соқолни қаранг-а! Худди староверникига ўхшайди. Кейин елкангиз ҳам хиёл тўлишибди.

— Қани, ичкари киринг, Степан Димитрич, ечининг. Дарвоқе, печкада овқат ҳам тайёр.

— Бўпти, кирганим бўлсин... Уйни иситиб қўйибсиз-ку.

Лукьянов эшикни ёпди-да, ечина бошлади. Акимов

Лукьяновга қараб туриб саросимага тушиб кетди. Бу учрашувдан у қувонсинми ёки хафа бўлсинми? Лукьяновни у яхши билар ва ўз ишини ҳалол, пухта бажарадиган жиддий одам сифатида ҳурмат қиларди. Уни тоғаси Венедикт Петрович ҳам яхши кўрарди, зеро, Лукьянов унинг йўлбошловчиси ва ишчилар артелининг бошлиғи бўлганди.

Лекин унда Акимов бошқача аҳволда эди, ҳозир эса вазият бутунлай ўзгача. Киши яширин аҳволда юрганида таниш одам билан учрашиб қолиш номатлуб ва хавфли нарса. Акимовнинг миясида юзлаб саволлар гужғон ўйнади: хўш, Лукьяновга қандай муомала қилади? Унга қайси гапни айтади-ю, қайси гапни пинҳон тутати? Бир томондан, сирни сақлаб қолиш, иккинчи томондан эса, ўз ишончсизлиги туфайли келажакда панд еб қолмаслиги учун қандай ривоят тўқиб чиқарса экан?

— Мени бу ерда кутмаганмидингиз, Иван Иванич?— дея сўради Лукьянов Акимовга турли рангдаги кўзларининг қири билан қараганича кийимларини уйнинг бурчагига жойлар экан.

— Сира ҳам кутмагандим. Нима, сиз менинг бу ердалигимни билармидингиз?— ўз навбатида сўради Акимов.

— Қаёқда дейсиз! Менга, ўз қароргоҳингга боргин-да, битта одамни керакли жойга кузатиб қўй, дейишди. Бор гап шу. Уша одамнинг кимлигини эса айтишмади. Лекин бу ерда сизни кўраман деб сираям ўйламагандим. Аммо кўп эслардим сизни. Кейин тоғангиз Венедикт Петровични ҳам кўп эсладим, омон бўлсин ишқилиб. Сизни бу ерга ким кузатиб келди: Егоршанинг ўзими ёки Николками?

— Николка.

— Жуда ўткир бола-да! Кейин, сизга айтсам, жуда зўр овчи!

— Чанғида юришниям ўрнига қўяркан, отлиқ ҳам қувиб ўтолмайди уни! Марҳамат, манави ерга ўтиринг, Степан Димитрич. Олабуғадан балиқ шўрва пиширган эдим. Яхшиямки, бостирмангиз остидан морда топиб олдим.

— Чириб кетмабдими? Жуда эски улар. Бир замонлар тўқиган эдим.

— Биттаси хиёл чирибди, иккинчиси эса бус-бу-

тун экан. Уни муз остига ташлаган эдим, икки соат ўтар-ўтмас, балиққа лиқ тўлиб қолибди.

— Қиш кезлари бу ерда балиқ тутишдан осони йўқ. Тайгада яшашнинг ҳадисини олибсиз, Иван Иванович. Ов қилишни ўрганибсиз,— деди Лукьянов стол ёнига, Акимовнинг қаршисига келиб ўтирар ва унга ҳамон бир оз сергаклик билан қарар экан.

— Мақол эсингиздами, Степан Димитрич? Бошга тушса кўрарсан, кўриб-кўриб пишарсан, дейишган шекилли машойихлар,— Акимов кулиб юборди.

Лукьянов унга қўшилиб, аста кулди.

— Мен бўлсам, сизни Питерда юргандирсиз, деб ўйловдим. Илм соҳасида анча ютуқларга эришиб, тоғангиздан ақл ўргангандирсиз, ўзингиз ҳам анча до-нишманд бўлиб қолгандирсиз, деб юрибман. Лекин ҳаётни қаранг-а! Баъзан шунақасиям бўлиб туради.

— Бўлиб тураркан, Степан Димитрич!— унинг га-пини тасдиқлади Акимов ўзича, Лукьяновга нимани айтсаму нимани айтмасам, дея мулоҳаза қилар экан. Ефим, Егорша, Николка ва ҳатто Поля билан ҳам гаплашиш Акимовга осонроқ бўлганди. Улар Акимов тўғрисида фақат бир нарсани — бу одамнинг сургун-дан қочиб келаётганини билишарди. Улар бунақа одамни биринчи кўришлари эмасди. Бу ўринда эса бош қотиришга тўғри келади: ахир Лукьянов эскидан таниш одам. У сен тўғрингда кўп нарсаларни билади, сен ҳам унинг ҳаёти билан танишсан. Бир-бирлари-нинг исму шарифларини атаб гапиришяпти ахир.

— Роса сиқилган бўлсангиз керак, Иван Иванович? Мен бу ерга кеча келишим керак эди. Лекин келолма-дим. Жуда зарур бир иш чиқиб қолди. Ўзимдан бош-қа ҳеч ким эплолмасди уни,— овқатга қўл урар экан деди Лукьянов. Унинг ҳам боши қотиб қолганди: Ли-хачевнинг қоғозларини нима қилса экан? Улар тўғри-сида Акимовга айтсинми ёки индамай қўя қолсинми? Тўғри, Иван Иванович — профессорнинг қариндоши. Олим жиянисиз биронта ҳам иш қилмасди. Лекин бу ўша пайтда, бошқа вазиятда бўлган эди. Энди муно-сабатлари қандай экан? Ҳамон дўстмикин улар? Ҳаёт уларни бир-бирига қарши қилиб қўймаганми-кин? Бунақаси кўп учрайди-ку ҳозир. Ана, Катя Ксе-нофоновани олинг. Ота-онаси бадавлатгина, ўзича аслзодалар, қиз эса уларни эслашниям хоҳламайди.

Йўқ, бу қоғозлар масаласида шошмаслик керак, аввал баъзи нарсаларни билиб олмоқ зарур. Яна бу қоғозлар туфайли балога қолмасайди...

— Ҳа, албатта, Степан Димитрич, кеча қувондим деб айтолмайман. Николка мен билан тушлик қилди-ю, жўнаб қолди. Мен бўлсам ҳеч нимани билмайман. Мени олиб кетгани келишадими, йўқми — беҳабарман. Бунинг устига озиқ-овқатимнинг мазаси йўқ. Лекин бугун бир морда балиқ тутганимдан кейин сая кўнглим жойига тушди. Ҳар қалай, кутишга аҳд қилдим. Кейин бир ўзим йўлга тушишимга тўғри келса, нима қилиш ҳақидаям ўйлаб қўйдим. У ҳолда тўғри жанубга қараб юрардим,— дея ҳикоя қилди Акимов.

— Нимаям дердим, адашмасдингиз! Тўғри: фақат жанубга қараб юриш керак. Бу ердан қишлоқларга қадар ўттиз, нари борса қирқ чақирим келади. Лекин гап бунда эмас. Ҳозир қишлоқларда илмоқ кўп. Илмоқлар... — Лукьянов бу сўзнинг маъносини тушунтириб бермоқчи бўлган эди, аммо Акимов бош ирғаб қолди.

— Тушунаман, Степан Димитрич.

— Уруғи кўпайиб кетди лаънатиларнинг. Деярли ҳар бир қишлоқда ё урядник, ё миршаб бор. Кейин деҳқонлардан ёлланган махфий айғоқчилар ҳам бор, албатта.

— Шунақасиям борми?

— Беш қўл баробар эмас.

— Нега ундай бўлди? Бунинг сабаби нима?

— Эски ҳаёт тўзиб кетди. Пичоқ бориб суякка тақалган. Ҳамма безовта бўлиб қолди. Одамларнинг тоқати тоқ бўлди. Яна бир йил уруш бўлса, Россия емирилиб тушади.

— Балким акси бўлар? Россия оёққа мустаҳкам туриб олар?

— Кучи етармикин?

— Етади, Степан Димитрич. Революция барча кучларни ҳаракатга келтиради.

— Ҳай-ҳай,— Лукьянов инонмайгина хўрсиниб қўйди.

— Нима, иншонмаяпсизми?

Лукьянов дилидаги гапларни яшириб ўтирмай, ўйланиб туриб, деди:

— Узингиз бир ўйлаб кўринг-а, Иван Иванович. Мана, масалан, мужиклар билан ўрмонга, кедр ёнғоги тергани ёки ов қилгани жўнадинг, дейлик. Бошлиқсиз бормаган маъқул. Тартиб бўлмаса — ўлжа ҳам бўлмайди. Ҳар бир ишда йўлбошчи керак. Бу ўринда ҳам шундай. Лекин йўлбошчи қани? Йўлбошчилик қилиши мумкин бўлган одамлар аллақачон сургунда ёки сизга ўхшаб қочиб юришибди, баъзилар — фронтда, кўпи эса ўлиб кетди. Бу ишда эса бақир-чақир кетмайди. Халқнинг қони тўкилади. Бешинчи йили нима бўлганини бир эсланг! Кейин нима бўлди?

Акимов бошини қуйи солди. Мана энди сиёсий гаплардан қочиб кўр-чи! Ҳаётнинг ўзи ёқангдан олиб, воқеликнинг энг муҳим проблемаларига дучор қиляпти. Хўш, у нима қилсин, оғзига толқон солиб ўтираверсинми? Оғзингга қанча толқон солма, барибир, дилингдаги гапни айтгинг келади-ку ахир. Агар қалбини ўртаб турган саволларига жавобан арзимаيدиган гапларни айтиб, мингиллаб қўя қолсанг сендек янги тузум учун курашчи, большевик ҳақида бу деҳқон нима деб ўйлайди? Боз устига, бу оддий деҳқон эмас, ҳақиқатни изловчи, сермулоҳаза одам. У сенинг йўлбошловчинг экани, демак, хатарли ишга қўл ургани ва амалда революцияга фаол ёрдам бера бошлагани тўғрисида гапирмай ҳам қўя қолайлик.

Акимов ўртага тушган ноқулай жимликни хаспўшлаб, муштига йўталди-да, деди:

— Россия учун ягона нажот йўли, Степан Димитрич—бу революция. Ўзга йўл йўқ. Революция эса кун сайин эмас, соат сайин яқинлашиб келяпти. У халқни, фронт ва фронт орқасини ўз таъсирига тортиб олсин, имоним комилки, куч ҳам топилади, йўлбошчилар ҳам. Лекин гапингиз тўғри: йўлбошчи керак. Мақсадни билмаслик мумкин эмас, одамларни қайси йўлга бошламоқни, эски дунё билан жангга нима мақсадда кирмоқни аниқ тасаввур қилиш керак.

Луқьянов Акимовнинг гапларини диққат билан эшитди-да, бош ирғади ва олим одам билан ушбу қийин мавзуда суҳбатни давом эттиришга журъат этмай, орзиқиб деди:

— Тезроқ бўлсайди шу ишлар, Иван Иванович! Халқнинг силласи қуриди ахир! Мадори қолмади унинг. Мениям катта ўғлим дом-дараксиз кетди. Икки йилдан

бери фронтдан на хат бор, на хабар! — Шундай дея у бирдан пиқиллаб йиғлаб юборди-ю, кейин ожизлик қилганидан уялиб, анчага довур бошини қуйи солиб ўтирди.

Акимов ҳам индамасди. «Чамаси, одамларнинг қайғуси, уларнинг азоб-уқубати ҳозиргидек, тошқин сув каби кенг ёйилган палла Россия тарихида сира бўлмаган бўлса керак», дея ўйларди у, гўё яраланган бургутдек, кенг елкаларини қисиб, ҳамон индамай ўтирган Лукьяновга кўз қирини ташлар экан.

— Бостирмангиз тагида, қор остидан нов топиб олдим, Степан Димитрич. Афтидан, тилла ювмоқчи бўлган кўринасиз. Қалай? Арзийдиган иш эканми? — мавзун кескин ўзгартириб сўради Акимов.

Лукьянов шўрвали декчани ўзидан нарироқ суриб, соқолини силади-да, бирдан ўзгариб қолди: елкаларини кўтариб, қаддини ростлади, турли рангдаги кўзлари жонланиб, чақнаб кетди. Акимов гапни бошқа ёққа буриб, тўғри қилганини тушунди. Бу мавзу Лукьяновнинг кўнглига хуш ёққани аниқ эди.

— Бутун куз давомида бу ернинг қумларини титкилаганмиз, Иван Иванич. Узим ҳам, шерикларим ҳам. Ҳеч нима тополмадик десам, ёлгон бўлади. Лекин эшовидан тушови қимматга тушди. Катта олтин тополмадик. Икки чимдим тилла ювдигу қўлимизни юиб, қўлтиғимизга урдик...

— Нега энди бу ерда тилла бор, деб ўйладингиз? — икки дарё оралиғи ҳақидаги мулоҳазаларини эслар экан, қизиқсиниб сўради Акимов.

— Бу ерда тилла борлигини одамлар анчадан бери билишади. Аввало қушлар орқали билишган буни. Қарқур ва ўрдакларнинг жигилдонидан олтин доначалари топилган. Лекин мен бу ишга ёшлигимданоқ ишонмасдим. Шерикларим анчадан буён, кел, бир омадимизни синаб кўрайлик, деб юришарди. Лекин мен нуқул йўқ, дердим. Милтигим билан кунимни кўра-вераман. Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка яхшироқ қабилида жавоб қилардим. Лекин барибир кўндиришди! Эслаб туриб, нов ясадим...

— Нима, тилла конларида бўлганмидингиз? — сўради Акимов.

— Бўлганман. Тўғри, тасодифан бориб қолганман у ерга. Ёшлигимда томсклик овчилар билан бирга

Телецк кўлига боргандик. Бизни савдогар Гребеншиков ёллаганди. Ушанда, Телецк кўлида олтин қидирувчиларнинг олдида бўлганман. Олтин қазувчиларнинг ишини кузатиб, баъзи нарсаларни эслаб қолгандим. Сиз нима дейсиз, нов тўғри ясалганми? — бирдан безовта бўлиб сўради Лукьянов.

— Тўғри ясалган. Тупроқни қаердан олгандингиз?

— Шу ернинг ўзидан, соҳилдан олганмиз.

— Тайганинг ичида шурф¹ қазиб кўрмадингизми?

— Жилғалар бўйида қазиб кўрганмиз, Иван Иванович.

— Хўш, қалай?

— Яхши тилла тополмадик.

— Тошлоқ ерга дуч келмадингизми?

— Тошлоқ ер дейсизми? — қайта сўради Лукьянов ва дилида алланималарни ҳал қилганича жимиб қолди.

— Ҳар қалай, дуч келмаган бўлсангиз керак, Степан Димитрич. Шимоли-шарқ томонга қараб яна уч юз-тўрт юз чақирим юриш керак эди, ўшанда балким... — Лукьянов учун ўзи жавоб қилди Акимов.

— Тошлоқ ерга дуч келмадик, лекин тошларда олтин зарраларини кўрдик, — деди Лукьянов.

— Бўлиши мумкин эмас! — хитоб қилди Акимов ўзича: «Агар шу гап рост бўлса, унда сенинг тахмининг жуда тез тасдиқланган бўларди», деб хаёлидан ўтказди.

— Кўрдик, Иван Иванович. — Акимовнинг бундай очиқдан-очиқ шубҳа билдиришидан Лукьянов сира ҳам хижолатга тушмади.

— Айтиб беринг, Степан Димитрич. Мен учун жуда муҳим бу гап. — Акимов Лукьяновнинг нима дейишини кутиб, унинг юзига сабрсизлик билан қараб турарди. Лукьянов эса шошилмайгина чўнтагини кавлади-да, ниҳоят тамаки халтасини чиқариб, ундан яссигина бир тошни олди.

— Мана, Иван Иванович, кўринг. — Лукьянов тошни ўзининг кенг кафтига қўйди-да, уни Акимовнинг юзига яқин олиб келди.

— Рухсат этинг, ўз қўлим билан пайпаслаб кў-

¹ Шурф — ер ости бойликларини қидириш учун кавланган тик қудуқ. (Тарж.)

рай,— деди Акимов «пайпаслаб кўрай» иборасининг галатилигидан илжайиб кўяр экан.

— Марҳамат, олинг.

Акимов фақат силлиққина эмас, балки анча оғир ҳам бўлган тошни қўлига олди-да, уни гоҳ кўзининг олдига олиб келиб, гоҳ узоқлаштирганича анчага довур уёқ-буёғини айлантириб кўрди.

— Олтин заррачаларини кўряпсизми, Иван Иванович? Ялтирашини кўряпсизми? Худди қоронғи осмондаги юлдузларга ўхшайди.— Лукьянов ичида олтин заррачалари ялтираб турган бу галати тошни Акимов нақадар диққат билан, нақадар синчиклаб кўздан кечираётганини яққол кўриб турарди.

— Бу тошни қачон ва қандай топганингизни эслай оласизми, Степан Димитрич?— дея сўради Акимов кафтидаги тошни салмоқлаб кўрар экан.

— Албатта эслай оламан! Ҳамма тафсилотлари эсимда.

— Жуда яхши. Илтимос, гапириб беринг.

— Ҳикоям қисқа бўлади, Иван Иванович. Шундай қилиб денг: бир куни балиқ тутаётган эдим. Эсимда, овим анча бароридан келди. Қайиқда соҳилга сузиб келдим. Балиқни тозалашга эса вақтим йўқ. Енғоқнинг пўстлоғини арчишим керак эди. Кел, ҳозирча балиқни тўрхалтага солиб, сувга ташлаб қўяман, дедим. Қирғоққа чиқдим-да, тўрхалтанинг арқони боғланадиган қозиқни қоқиб қўйиш учун жой қидира бошладим. Ҳозиргидек эсимда: сув сатҳи анча пасайиб кетган ва соҳилнинг катта қисми очилиб қолганди. Бундай қарасам, бир жойда нақ сувнинг ёнида қотиб қолган кўким-тир лой кўзга ташланди. Қозиқ қоқиш учун яхши жой экан, деб ўйладим. Дарё соҳилнинг шундай четиданоқ чуқурлашиб кетганди, балиқнинг нафас олиши осон бўлади. Қозиқнинг учини ўткир қилиб чопдим-да, сўнг лойнинг устига қўйиб, болтанинг муҳраси билан қоқа бошладим. Уряпман, уряпману қозиқ сира ерга кирмайди денг. Қозиқни қиялатиб ҳам уриб кўрдим, қани энди ерга кира қолса. Шундан сўнг лойнинг қаттиқ қатламини болтанинг учи билан тешмоқчи бўлдим. Бир-икки марта уриб кўрдим. Ҳар қалай, болта таёқ эмас-ку, қатқалоқни теша бошлади. Қаттиқроқ урдим. Бирдан болта темирга теккандек чарсиллаб кетди. Яна бир марта урдим. Шу қадар чарсилладими,

урилгани ҳатто қўлимгаям сезилди. Эгилиб, болтанинг учини бурадим. Бундай қарасам, бир тош кўчиб чиқди. Узунлиги денг менинг кўрсаткич бармоғимдек келади, йўғонлиги эса кафтимга етар-етмас. Худди ёш боланинг оёғига ўхшайди, нақ мўъжиза дейсиз. Уни синдирмоқчи бўлган эдим, кучим етмади. Шундан сўнг унинг бир учини тахтага, бир учини таёққа қўйиб, ўртасига болтанинг муҳраси билан урган эдим, синиб чалари ялтираб турибди. Омадинг келди, Степан, дедим. Бориб, белкурак билан новни олиб келдим ва ер кавлаб, тупроқ юва бошладим. Кавлайман, юваман. Юваман, кавлайман. Чамамда, ўн арава келадиган тупроқ кавлаб ташладим-ов. Қани энди бир мисқол олтин топилса. Ҳеч вақо йўқ. Яхшиямки, мужикларга мақтаниб қўймадим, деб ўйладим. Халқни безовта қилиб қўярдим. Бу ердаям ҳеч нима тополмасдик, кедрзорлардаям ёнғоқдан қуруқ қолардик. Ана шунақа, Иван Иванич, ўша-ўша бу сирни ичимда сақлаб юрибман. Тошнинг бир бўлагини уйга ташлаб қўйганман. Униси бундан каттароқ. Бунисини эса, кўриб турибсиз, доим тамаки халтамда олиб юраман. Очиғини айтсам, Венедикт Петровишни жуда кўп қўмсадим. Уша одам билан маслаҳатлашсам бўларди, у менга олтинни қаердан излашни кўрсатарди, деб ўйладим.

Акимов Лукьяновнинг ҳикоясини жиддий қиёфада тинглаб ўтирди-ю, аммо охирида хиёл жилмайиб қўйди.

— Ҳафсалангизни пир қиламан, Степан Димитрич. Ялтираб турган бу нарса олтин эмас. Қимматбаҳо металл кавлаймиз, деб одамларни чақирмай жуда тўғри қилган экансиз! Фанда бу тошни пирит, деб аташади. Бошқача қилиб айтганда, бу олтингугуртли тош, олтингугуртнинг темир билан қоришмаси. Аслида унинг ўзи сариқ чақага ҳам арзимади. Лекин бу ўринда у анча катта аҳамиятга эга. Масалан, менинг тоғам Венедикт Петровичга (Акимов, гарчи бу нарса аввало ўзини қизиқтираётган бўлса-да, ўз номини тилга олгиси келмади) бу тош анча нарсалар тўғрисида маълумот берган бўларди...

— Уни қаранг-а! Ҳаммасига эса бизнинг саводсизлигимиз айбдор! Бай-бай... Тагин ҳам ақллилик қилибман. Бўлмасам денг, мужикларни чақиргим келувди

жуда. Тошдаки, тилла учрадим, соф ҳолдаги олтин топишимиз ҳам ҳеч гап эмас, деб ўйловдим. Лекин бу тошнинг қандай аҳамияти бор, Иван Иванович?

— Бу тош, Степан Димитрич, шу жойларнинг ўзига хос структурасидан далолат бергани учун ҳам аҳамиятга эга. Чамаси, шу яқин атрофда асл жинсларнинг юзага чиққан жойи бор. Олимлар уни палеозой деб аташади. Умумий манзарани тасаввур қилмоқ учун эса бу катта аҳамиятга эга.— Акимов овчига масаланинг моҳиятини содда қилиб тушунтирмоқ учун керакли сўзларни топишга қийналмоқда эди.

Лукьянов Акимовга анча қийин савол берганини сезиб, соқолини силаганича кўзларини хиёл қисиб ўтирарди.

— Майли, Иван Иванович, ўзингизни қийнаманг. Барибир бу тилсимотга ақлим етмайди. Тушунтириб берганингиз учун ҳам раҳмат.

3

Лукьянов ҳаяжонланиб кетди. У ўрнидан туриб, печка ёнига борди-да, унинг қопқоғини очиб, ёниб турган чўпдан тамакисини тутатди ва жойига қайтиб келиб деди:

— Мен, Иван Иванович, яна бир нарса топганман. Бунга нима дейсиз?

— Қани, қани, илтимос, кўрсатинг-чи,— Акимов, одатда, бирор янгиликка дуч келган пайтлари бўладигандек, ҳаяжонланиб кетди. Бундай вақтларда унинг бутун вужуди кўз билан қулоққа айланиб; ўта синчковликдан юраги гупиллаб ура бошларди. Акимов ҳам ўрнидан туриб, Лукьяновга ўхшаб ёниб турган чўпдан тамаки тутатиш учун печка ёнига ошиқди.

Лукьянов тиз чўкди-да, катнинг тагига қўл тикиб, у ердан узун ёғоч дастали темир куракча ва қисқичлари ўртасида чуқурчаси бор замг босган омбирни олди.

— Мана, Иван Иванович, ана шу куракча ва омбир билан мен ўқ қуйганман,— деди Лукьянов Акимовга куракча билан омбирни айлантириб кўрсатар экан.

— Металлни қаердан олгандингиз? Шаҳардан олиб келувмидингиз?— курак билан омбирни қўлга олиб сўради Акимов.

— Шу ердан топганман, Иван Иванович.

— Наҳотки?

— Ҳа, шу ердан.

— Уқни кўрсатолмайсизми?

— Нега кўрсатмас эканман? Ҳозир олиб кўрсатаман.— Лукьянов патронташининг чўнтагидан юмалоқ ўқни олиб, Акимовга узатди.

— Ун икки калибрили қўшоғиз милтиғим бор. Ушанга мослаб қўйгандим.

Акимов куракча билан омбирни кат устига қўйдида, ўқни олиб, анчага довуру худди оғирлигини ўлчагандек кафтида салмоқлаб турди. Сўнгра ўқни ёруқча солиб кўрди ва ниҳоят негадир уни ҳидлай бошлади, ҳидлаганда ҳам камида бир минутча ҳузур қилиб ҳидлади.

— Қизиқ. Бу жуда қизиқ,— дея такрорларди Акимов ора-сира унинг қўлбола ўқни томоша қилишини кузатиб турган Лукьянов томон қараб қўяр экан. Уқнинг оғирлиги, ранги, ҳидини диққат билан текшириб кўргач, Акимов стол ёнига ўтирди ва Лукьяновни ҳам ўтиришга таклиф қилди.

— Илтимос қиламан, Степан Димитрич, айтиб берсангиз: ўқингизни қўйган рудани қаердан ва қачон топгансиз? Хуллас, шу тўғридаги ҳамма гапларни гапириб беринг.

— Уша кезлари, Иван Иванович, мен Катта Юксада қуш овлаб юрган эдим. Уруш энди бошланган пайт. Катта ўғлимни урушга кузатдим юрагим сиқила бошлади. Ҳасратнинг зўридан бўйнимни сиртмоққа тиқишдан ҳам тоймасдим. Лекин менинг ҳасрат чекиб ўтираверишим мумкин эмас: хотиним, бола-чақам бор, ҳаммасини едириб-ичиришим, кийинтиришим керак. Шундан кейин овга жўнадим. Хўш, бу эртакнинг бошланиши, эртакнинг ўзи энди келади,— деди илжайиб Лукьянов.— Бир жойда жарликни кўз остимга олиб қўйгандим. Тепаси бир текисда ўсган қарағайзор эди. Жарликнинг зиҳидан икки саржинча пастроқда эса худди пешайвонга ўхшаш текис жой бор эди. Гўё унр биров белкурак билан текислаб қўйгандек туюларди. Уша ерга қарқурлар кўп қўнишини анчадан буён пайқаб юрардим. Бунн тушунса бўларди: майдон бетини йирик-йирик қум, майда тошлар қоплаганди, сал четроқда майдоннинг охирида эса тошлоқ қатлам бор эди. Қарқур игнабарг ва турли ёввойи меваларни

чўқиб қорнини тўйдиргач, шу ерга майда тош ютгани келарди. Баъзан қарқурни нимталаётганингда унинг жирилдонидан бир ҳовуч қум ва тош чиқарди. Шундай қилиб ўша ерга тузоқ қўйишга қарор қилдим. Бизда ўқ-дори топиш доим қийин бўлган. Кейин тузоқ қўйиш ҳам осон бўлиб, унча кўп меҳнат талаб қилмасди. Хуллас, қозиқ учун таёқ кесиб, уларни йўндим-да, тузоқ қўя бошладим. Қандай бўлганини билмайману ерга қозиқ қоқиш керак бўлганида болтанинг анча нарида ётгани маълум бўлиб қолди. Қозиқни қоқиш учун ерни пайпаслаб биронта каттароқ тош излай бошладим. Қўлим тош излайди-ю, ўзим бўлсам негандир бир четга қараб турардим. Битта тошни олиб кўрдим—кичиклик қилди, енгил бўлгани учун ташлаб юбордим. Иккинчисини олдим, тўғри келмади. Униям ташладим. Бирдан қўлимга битта тош тушиб қолди. Кўтариб кўрсам, анча оғир. Қозиқни бир четга қўйиб, унга қарадим—оддийгина қорамтир тош, лекин қўлимни ерга тортиб кетяпти денг. Катталиги кафтмидек келади ва гарчи жуда япасқи бўлмаса-да, ҳар қалай, тахтачани эслатади. Четлари текис, ўткир қирраси йўқ. Мен илгари бунақа ноёб тошни кўрмаган эдим. Қозиқларимни йиғиштириб қўйиб, бориб болтани олдим-да, унинг тиғи билан тошни урдим. Бундай қарасам—қандайдир оқиш бўлиб, хирагина ялтираяпти. Уни яна қўлимга олиб, чамалаб кўрдим. Уҳў! Тарози тошидан ҳам оғирроқ кўринди. Бу дейман чулимлик тунгуслар, бир замонларда ўзимиз қўрғошин эритганмиз ва ундан йирик сочма ўқ ясаганмиз, деб бекорга айтишмаган экан, дея ўйлаб қолдим. Очиғини айтсам, мен анчага довур бу гапларга ишонмай юргандим. Тунгуслар ёлғон гапиришяпти, деб ўйлардим. Овчи зоти, одатда, лоф қилишга уста бўлади...

— Кейин нима қилдингиз?— деди ҳамсуҳбатини шошириб Акимов.

— Тошни қароргоҳга олиб келдим-да, уни ана шу уйга яшириб қўйдим. Ўша йили ёнимда ҳеч қандай асбоб-ускунам йўқ эди. Кейин бу ерда ёлғиз эмасдим— артель бўлиб келгандик. Тош билан овора бўлиб кетсам роса калака қилишади, деб ўйладим. «Степаха Лукьяновнинг топган ишини қаранг! Тошдан ўқ ясамоқчи бўляпти! Бу кетишда ҳали, ахлатдан ҳам ўқ

ясайман, деб қолмаса гўрга эди! — дейишлари мумкин эди. Ана, кейин кўрардингиз! Бизнинг одамлар, Иван Иванич, жуда аскиячи бўлишгади, гап келиб қолса, оталариниям аяшмайди... Ўзим-ку, ҳар қандай лақабгаям чидаб юравераман-да, лекин болаларим бор. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, оталарига биронта бемаза лақаб ёништириб қўйишса, уларга ёқармиди дейсиз? Шундай қилиб, ўша йили тошга тегмадим. Қишлоққаям олиб кетмадим. Қиш тушганда қайтгандик, бусиз ҳам юкимиз кўп эди. Елкамиздаги қопнинг оғирлигидан оёқларимиз майишиб-майишиб борарди. Келаси йили қароргоҳда йкки-уч кун ёлғиз қолдим. Артелим қайиқларда сузиб келмоқда эди, мен эсам сўқмоқдан тўғри келдим. Улар етиб келгунларига қадар тош билан шуғулланишга аҳд қилдим. Куракча билан омбирни ўзим олиб келгандим. Авваламбор ўтин ҳозирладим. Ҳаммасидан ҳам тилоғоч билан қайиннинг ўтини зўр бўлади. Хўш, қайин-ку, бу атрофда сероб, лекин тилоғоч кам учрайди. Лекин тилоғочниям топдим. Қуруқ, йўғонгина, ҳаммаёғини мум қоплаган экан. Энг муҳими эса уйга яқин жойда топилди. Аввалига лаққа чўғ бўлгунча ўтин ёқдим. Кейин унинг атрофига кесак териб чиқдим. Соҳилда бунақа кесаклар тиқилиб ётибди. Хўш, гулханни яхшилаб титқилаган эдим, иссиғига ёнида туриб бўлмай қолди. Шундан кейин ўша тошни куракчага қўйдим-да, куракчани чўғнинг устига жойлаштирдим. Қарасам, куракча қизариб, дастаси тутай бошлади-ю, аммо тош миқ этмай турибди. Шундан сўнг чўғларни куракча ёнига суриб қўйдим. Куракча энди қизил ҳам, кўк ҳам эмас, қандайдир ҳаво ранг тусга кириб, четлари худди шиша каби шаффоф бўлиб қолди. Тошга қарасам—ўзгараётгандек кўринди. Димоғимга қандайдир тайгада учрамайдиган галакти қид ҳам урилгандек бўлди. Уқ қолипни омбирни яқинроқ сурдим-да, куракчага тегмай кутиб туравердим. Бундай қарасам — тош худди қайнагандек бўлиб, ундан оқиш томчилар оқиб туша бошлади. Ана шунда куракчани бир томонга хиёл қийшайтириб қўйдим. Унинг четига оқиш суюқлик тўплана бошлади. Сал кўпроқ тўпланганидан сўнг куракчанинг дастасидан тутиб, уни омбирдаги қолипга қўйдим. Шу йўсинда кетма-кет уч лонга ўқ ясаб олдим. Тош эса гарчи хиёл кичрайган бўлса да, лекин парчаланмай турарди.

Йўқ, дея ўйладим, ҳозир оловни кучайтираман-да, сени майда-майда бўлақларга бўлинишга мажбур қиламан. Анча овора бўлдим, аммо ҳеч иш чиқаролмадим. Тош куракчада бус-бутун турар, ундан энди металл оқмай қўйганди. Куракчани ўт устидан олдим. Қани, совисин-чи, дедим. Тош совигач, уни қўлимга олиб айлантириб кўрдим ва шунда уни эритишга гул-ханимнинг кучи етмаганини тушундим...

— Ўша тошни менга кўрсатинг, Степан Димитрич,— дея илтимос қилди Лукьяновнинг ўқини ҳамон қўлидан қўймай Акимов.

— Уни йўқотиб қўйдим, Иван Иванович,— деди хижолатга тушиб Лукьянов.

— Аттанг! Қандай йўқота қолдингиз?

— Шунақа бўлиб қолди. Дарёга тўр ташлаётган эдим. Оқим жуда кучли эди. Чўкни оғирроқ қилиш керак, деб ўйладим. Бўлмасам оқим тўрни сургаб кетиб, чувалаштириб юбориши мумкин эди. Теварак-атрофимга қарасам, аксига олиб, биронта оғирроқ нарса кўринмайди. Шундан кейин ўша тошни боғлашга аҳд қилдим. Уни вақтинча боғлайман, кейин алмаштириб қўяман, деб ўйладим. Лекин рус мужигининг ақли тушдан кейин киради, деб бекорга айтишмаган экан. Тошни арқонга сирғилиб чиқмайдиган қилиб, яхшилаб боғладим. Ҳаммаси яхши бўлди-ю, аммо уни вақтида алмаштирамадим. Арғамчи эса, жин ургур, чириб қолган экан. Бунинг устига, тўрнинг пастига боғланган қармоқ тўнкага илиниб қолди денг. Шундай қилиб, тўрни аста тортаётсам, ўша тўнка илинди. Унақасигаям тортиб кўрдим, бунақасигаям. Қани энди жойидан қўзғалса. Қаттиқроқ тортувдим, қармоқ узилиб кетди. «Майли, бало-қазо ўшанга урсин,— дея ўйладим,— ишқилиб, тош узилиб тушмаса бўлгани». Энди шуни ўйловдим ҳамки, ҳаммаси барбод бўлди! Тўнка сув бетига қалқиб чиқди-ю, чўк узилиб, дарёга ғарқ бўлди. Ўзимни-ўзим бемаъни ишим учун сўкдим, аммо таслим бўлмадим. Қароргоҳга бориб, кўп илгалли лангарчани олиб келдим. Уни чилвирга боғладим-да, тўр тортган жойда дарёга ота бошладим. Юз марта отгандирман ўзиям. Лангарни нарироқдаям сургаб кўрдим. Аммо натижа чиқмади. Қора терга тушдим. Нақдинг кетди—бахтинг кетди, деб бежиз айтишмаган экан. Ана шунақа гаплар, Иван Иванович.

— Чатоқ бўлибди-да, Степан Димитрич! Манави ўқни эса менга беролмайсизми? Илмга кераклиги учунгина сўраяман. Венедикт Петрович сиздан гоят миннатдор бўлур эди. Сиз айтиб берган ҳамма гаплар катта аҳамиятга эга.

— Олаверинг, Иван Иванович. Бемалол. Наҳот шуни қизгансам?

— Раҳмат сизга. Агар манзилга эсон-омон етиб олсам, тоғам билан албатта учрашаман. Турган гап, у сўраб-суриштиради. Шунда сизнинг топилмангизни стол устига қўяман, Степан Димитрич.

— Эҳ, қандай ажойиб одам-а! Ўзи аслзода, аллома зоту, аммо биздек оддий одамлар билан муомаласини қаранг! Бутун ҳаётимни ўйласам, Иван Иванович, Венедикт Петрович билан дарёларни кезиб юрган пайтлардан яхшироқ паллани эслаёлмайман. Ҳа, ажойиб замонлар эди! Биз мужикларнинг ҳаммамиздан у кишига салом деб қўйинг. Эҳтимол, бизни унутмагандир ҳали. Кейин лаънати уруш кўпчиликни ҳалок этганини ҳам айтинг...

Лукьяновнинг товуши титраб кетди, у бошини қўйи солганича жимиб қолди.

— Ҳамма айтганингизни бажараман, Степан Димитрич. Кўнглингиз тўқ бўлсин. Агар, манзилга эсон-омон етиб олсам, албатта.

— Худонинг карами кенг, Иван Иванович. Етиб оласиз.

— Худонинг-ку, карами кенгдир-а, Степан Димитрич, лекин жандармлар ҳам мудрамайдиган бўлиб қолишган.

— Сизни кўрганимда аввалига ўзимни йўқотиб қўйдим. Ушами ёки бошқами? Янглишмадимми? Аммо, мана, сиз билан гаплашдим, ўйлаб кўрдим, энди чин кўнгилдан айтишим мумкин, Иван Иванович, ажабланмай қўйдим, сизнинг бундай...— Лукьянов тилининг учидаги сўзни тополмай қийналарди.

— Менинг сургундан қочиб келаётганим, уруш ва чор ҳукуматига қарши эканимгами...— Лукьянов учун ўзи айтди Акимов.

— Худди шундай,— дея тасдиқлади Лукьянов.

— Агар очигини айтсам, Степан Димитрич, мен ҳам сизнинг аҳволингизга тушдим. Сизни кўриб, ҳайрон бўлиб қолдим. Кутилмаган учрашув бўлди-да

ахир! Аммо сиз билан гаплашиб олганимдан кейин, бундоқ ўйлаб қарасам, бунинг ҳеч қандай нотабий жойи йўқ экан. Ҳаётнинг ўзи бир вақтлар Обь ва Кета дарёларида учраштирганидек, учраштириб қўйди бизни...

— Эҳ, Иван Иванович,— дея хўрсинди Лукьянов ва бошини кўтарди.— Ҳаёт... Жуда муракқаб нарса экан у... Қандайдир бошқача ҳаётни қўмсайман нуқул... «Қандай ҳаёт экан?»— деб сўрарсиз. Буни ўзим ҳам айтиб беролмайман... Ёлғиз менгина шундайми-канман?.. Ҳар бир одам... деярли ҳар бир одам шунақа... Баъзан жазирама ёзда шунақа кунлар бўладики, нафас ололмай қоласан, юракларинг сиқилиб кетади. Қани энди булут чиқиб ёмғир ёға қолса, деб нуқул осмонга қарайсан... Одамлар ҳозир худди шунақа яшашяпти. Уларнинг ниҳоятда силласи қуриган. Рўшноликка чиқадиган кунни кутишяпти. Хўш, Иван Иванович, қалай, тайёرمىсиз? Йўлга тушишимиз керак. Тунайдиган жойимиз ўзоқ.

— Кетдик, Степан Димитрич. Ўқингизни тамаки халтамга солиб оламан. Балиқни нима қиламиз, ўзимиз билан олиб кетамизми?

— Олиб кетамиз. Тунайдиган жойга ўз овқатимиз билан борамиз.

— Лекин сиз чарчамаганмисиз, Степан Димитрич? Мен-ку, кеча тушдан кейин дам олдим, бугун тун бўйи ухладим.

— Чидайман! Барибир йўл юришимиз керак! Менга берилган кўрсатма бўйича индинга сизни Окентий Свободнийнинг қўрғонига етказиб боришим керак.

— Окентий ва бунинг устига, Свободний ҳам галати, сирли эшитилар экан,— дея кулиб юборди Акимов.

— Худди шундай, Иван Иванович.

4

Акимов Лукьяновнинг елкасига қараб борар экан, ўзича беихтиёр: «Ҳар бир одамнинг ўз ҳуснихати, кафтида ўзига хос чизиқлари бўлганидек, ўз оёқ олиши ҳам бўлади, деб тўғри айтишган экан»,— дея ўйларди. Лукьяновнинг юриши ва Федот Федотовга, на Поляга ва на тунгус йигитча Николкага ўхшарди. Акимов ҳеч кимнинг ортидан Степан Лукьянов билан

юрганчалик енгил одимламаган эди. Зеро, олдинги йўлбошловчилардан биронтаси ҳам жойнинг паст-баландлигидан ўзига қулайлик туғдириш бобида Лукьяновнинг олдига туша олмасди.

Жарликлар, тепаликлар, тик сойликларни Лукьянов четлаб ўтарди. Кун бўйи юриб, улар бирон марга ҳам тепаликка кўтарилишмади. Аксинча, Акимовга улар бутун йўл давомида нишабликка қараб кетишаётгандек туюларди. Бу тўғрида у Лукьяновга айтди.

— Йўқ, Иван Иванович, харита бўйича ўзингиз биласиз, биз юқорилаб кетяпмиз. Томскка яқинлашган сари ер юқорилашаверади. Мен баланд жойларни четлаб ўтаётганим учун сизга шундай туюляпти. Уч-тўрт чақирим юқори кўтарилгандан кўра ўн беш-йигирма чақирим қияликка қараб юрган маъқул. Кўтарилишлар йўловчининг силласини қурилади. Одамнинг нафаси сиқилиб, тиззасида қалтироқ туради...

— Шунча йўл юрдик-ку, мен эсам сира чарчамдим. Нуқул ўзидан-ўзи сирпаниб кетяпмиз.

— Яқинда кўтарилиш ҳам бўлади. Уни четлаб ўтишдан фойда йўқ. Кўп йўл юришга тўғри келади. Тўғри юрганда эса нақ уйнинг рўпарасидан чиқамиз. Бир соатлик йўл қолди, ҳали ёруғ борида сизнинг балингишдан овқат ҳам пиширамиз.

— У ҳам сизнинг қароргоҳингизми?

— Битта танишимники. Эски Кусководан у. Фамилияси Зайцев. Дарё соҳилидаги ўтлоқлар кусковлик мужикларга қарашли. Эски Кусково ёнида Янги Кусково номли қатта қишлоқ бор.

— Олдимиздаги Чулим дарёсими?— дея сўради Акимов олдинроқда икки четини қизилтол ва терак қоплаган илонизи дарёни кўриб.

— Ҳа, Чулим. Серсув, балиққа бой дарё. Минг чақиримдан кўпроқ жойи кема қатновига яроқли. Сув тўлиб оққан кезлари кемада нақ Ачинскка қадар сузиб борса бўлади.

— Бу ерда балиқ овлаганмисиз?

— Бўлмасам-чи, овлаганман албатта. Лекин дарёни фақат балиқ ови бўйичагина билмайман. Унинг қуйи оқимидан юқори оқимигача алоқа йўллари экспедицияси билан борганман. Артелга техник Шишков Вячеслав Яковлевич бошчилик қилганди. Яхши одам

эди, ҳамон ёдимда у. У ҳам, янглишмасам, сиз томондан эди.

— Кўрмаган эканман.

— Дунё кенг.

Лукьянов қадамини секинлатди, шундан сўнг Акимов улар тунайдиган жойга етиб қолганларини тушунди. Кечга яқин совуқ тушганди, бадқовоқ кулранг осмон уфқ томонда хиёл ёришиб, қор чангилар остида кундузгига қараганда кучлироқ ғичирлаб, ҳуштак чала бошлаганди.

Улар бетини қалин муз қоплаган Чулимни кесиб ўтишди-да, соҳилдаги ўрмонга киришди. Бирдан йироқда одамларнинг ғовур-ғувур гаплашгани эшитилиб қолди. Товушларнинг турли-туманлиги, бутун ўрмон бўйлаб таралаётган кучли акс садонинг хилма-хиллигига қараганда икки ёки уч киши эмас, балки бутун бир оломон гаплашаётгани сезилиб турарди.

— Қанақа қиёмат-қойим бўлди бу? — деди орқасига ўгирилиб Лукьянов. — Уни қаранг, печканиям роса ёқишибди, ҳали-вери кетишадиган кўринмайди.

Акимов уйнинг мўрконидан олов учқунлари билан омихта бўлиб, фаввора янглиғ кўкимтир тутун отилиб чиқаётганини аллақачон кўрган эди.

— Буёғига нима қиламиз, Степан Димитрич? — дея сўради Акимов.

— Сиз ҳозирча шу ерда тура туринг. Мен бориб, қанақа йиғин эканини билиб келаман. Кейин бир гап қилармиз.

— У ерни четлаб ўтиб кетаверсак бўлмайдими, Степан Димитрич?

— Яқин-орада тунайдиган жой йўқ, Иван Иванович. Кусковогача — янгисигаям, эскисигаям — ярим кечадан олдин етолмаймиз. Лекин, сирасини айтганда, у ерга боришни истамасдим. У ерда урядник яшайди. Бизнинг Лукьяновкага ўхшаб, ўн тўртинчи йилнинг кузида тайин қилинган. Окентийнинг қўрғонига эса дам олмай етиб боришга кучимиз етмайди.

— Майли, боринг. Шу ерда кутиб тураман.

— Бора қолай. Агар улар тунда қишлоққа кетмай шу ерда қолишадиган бўлиб, бошқа чорамиз қолмаса, сизни шаҳарлик ҳамроҳим, деб айтаман. Бир оз орқада қолувди, ҳаш-паш дегунча етиб келади, дейман.

— Бўпти, келишдик. У ҳолда мени Гаврила, деб атаганг.

— Гаврил Гаврилич. Уша алоқа йўллари бўйича техник бўласиз. Гўё ёзда бу ердан экспедиция ўтади. Сиз эсангиз, азмойиш олиб юрибсиз. Чулимдагиларнинг бари менинг Шишков билан экспедицияга борганимни билишади.

— Яхши, Степан Димитрич. Бораверинг.

Лукьянов уй томон кетди. Акимов Лукьяновнинг чангилари изидан хиёл четроққа чиқди-да, йўғонлиги икки қулоч келадиган терак ортига ўтиб, қулоқ солди. Мана, говур-ғувур тиниб, акс садо ҳам эшитилмай қолди. Акимов Лукьяновнинг уй олдига етиб бориб, мужиклар билан саломлашаётганини тушунди.

Акимовнинг қулоғига қорнинг гичирлаши эшитилиб, қуриб қолган тераклар оралаб Лукьяновнинг қораси кўринганида камида ярим соатча вақт ўтган эди.

— Жуда аломат иш бўлибди, Иван Иванич,— қувноқ оҳангда деди Лукьянов.— Улганидан кулади одам. Кусковолик мужиклар экан. Уч кундан буён полиция нарядидан яшириниб ўтиришган эмиш. Иван Егорович Зайцевнинг ўзи ҳам шу ерда. Бутун Чулимда машҳур балиқчи у, ана шу уйнинг эгаси.

— Кўпчиликми ўша мужиклар?

— Оз эмас, кўп эмас, ўн етти киши!— дея кулиб юборди Лукьянов.— Ҳаммалари баравар уйга кирмай, галма-гал кириб уклашар экан. Ов қилиб, балиқ тутишаётган эмиш.

— Нима гап экан? Нима бўлибди ўзи?

— Гап бундай бўлибди, Иван Иванич. Дороховода солдат хотинлари ўзбошимчалик билан давлат омборини очиб, ғаллани бўлиб олишибди. Шундан кейин уларни жазолаш учун Томскдан солдат чақиртиришибди. Лекин кимни жазолашарди? Солдатлар етиб келгунига қадар хотинлар ғаллани шундай яшириб қўйишибдики, улар минг қидирганлари билан бир дона ҳам дон топиша олмабди. Энг муҳими эса, кимни жавобгар қилишни билишмасмиш. Шундан кейин қишлоқ оқсоқолини қамоққа олиб, шаҳарга жўнатишибди. Уни ҳарбий ҳолат қонуни билан суд қилишади. Чамаси, мужикни каторгага ҳукм қилишса керак. Бунақа иш бошқаларгаям тез таъсир қилади. Яқинда

гүө Воронина Пашня қишлоғида ҳам ғалла омборини босиб олмоқчи бўлишганмиш. Бошлиқлар чинакамига қўрқиб қолишибди. Юқоридан буйруқ келибди: армияга сафарбар қилинмаган мужиклар ва ярадор бўлиб қайтган солдатлардан командалар тузиб, қишлоқлардаги ғалла омборларини қўриқлашни таъминлаш керак эмиш. Бу ерда эса унақа омборлар кўп: Пишкина Троица, Казанок, Митрофановка, Кичик Жирово қишлоқларида бор... Ҳаммаси ҳарбий маҳкаманинг омборлари. Ана шундан кейин мужиклар ташвишга тушиб, қочиб қолишибди денг... Бости-бости бўлгунча шу ерда ўтиришармиш. Мен сизга айтсам, тўғри қилишибди! Бундай хизматни бажармоқ учун бегона қишлоққа боришга энг аблаҳ одамгина рози бўлади. Жуда бўлмағур иш бу! Кейин анча хавfli ҳам. Бунақа соқчини гумдон қилиб кетишлари ҳам мумкин. Кўрдингизми, қанақа қизиқ иш бўлганини?!

Полициячи маъмурларга қаршилик кўрсатишга аҳд қилган кусковолик мужикларнинг бу иши Лукьяновга ёқиб тушгани яққол сезилиб турарди. Степан Димитрич бу гапларни мамнуният билан кулганича шахдам-шахдам ҳикоя қилмоқда эди.

Акимов Лукьяновнинг гапларини тинглар экан, ўзича ўйларди: «Бу ҳодиса урушга қарши кайфият кундан-кунга одамларнинг дилини кўпроқ қамраб олаётганидан далолат бермайдими?! Яна қаерда денг? Сибирнинг энг овлоқ жойида, тайга хилватгоҳида-я. Эҳтимол, бу ерда одамлар биронта ҳам большевикча сўз эшитмагандир, лекин худди большевикларга ўхшаб иш юритишяпти. Ленин, бизнинг ғояларга воқеликнинг ўзи йўл очиб беради, деганида ҳақ гапни, жуда ҳақ гапни айтган экан».

Лукьяновнинг кўтаринки кайфияти Акимовга ҳам юқди.

— Хўш, мужиклар нима дейишяпти, бизга тунаш учун жой беришар эканми? — дея сўради у.

— Нималар деяпсиз! Ўзимиз сиқилсак сиқиламизки, меҳмонга жой топамиз, дейишяпти. Бошқача бўлиши мумкинми ахир?

— Ундай бўлса кетдик, Степан Димитрич, — деди Акимов бу ерда бирор кор-қол бўлишидан сира хавф-сирамай.

Мужиклар уй олдида тўдалашиб туришарди. Ҳатто

уйда дам олиб ётганлар ҳам Лукьянов билан унинг ҳамроҳини кўриш учун ўринларидан туришди. Бировлар Степанни балиқчи ва овчи сифатида танишар, бошқалар эса уни Лихачев экспедицияси ва йўллар бошқармасининг қидирув партиялари йўлбошловчиси сифатида билишарди.

Бостирма олдида гулхан ёниб турарди. Кўпгина мужиклар гулхан атрофидаги тўнгах ва гўлалар устида тамаки тутатишганича гаплашиб ўтиришарди. Бироқ энди, ёнларига Лукьянов келиб кетганидан сўнг улар анча секин гаплашишмоқда эди.

Акимов мужикларга кўз югуртириб чиқди. Қош қорая бошлаган эди-ю, аммо ҳали одамларнинг юз-кўзи, кийим-бошини кўриб бўлмайдиган, ёшини аниқлаб ололмайдиган даражада қоронғи тушмаганди.

Акимов биринчи қарашдаёқ бу ерда ёши бир жойга бориб қолган одамларнинг тўпланганини кўрди. Унга серсоқол, юз-кўзини ажин босган, башараларидан машаққатли ҳаётнинг излари шундоққина сезилиб турган одамлар қараб туришган эди. Уч нафар ёпроқ башара ҳам кўзга ташланди. Булар собиқ солдатлар эди. Улардан биттасининг бир қўли йўқ, иккинчиси ёғоч оёқда турар, учинчисининг эса иягини снаряд ялаб ўтганидан чаккасида ҳали бутунлай битиб улгурмаган чандиқлар қизариб кўринарди. Мужикларнинг кийими ҳам хилма-хил эди. Қаттиқ совуқ тушганига қарамай, баъзилар эгниларига калта пўстин эмас, чакмон кийиб олишганди. Икки собиқ солдат эса этаги қирқилган шинелда туришарди.

— Қани, Степаха, меҳмонни ичкарига бошла. У ерда ҳар қалай тезроқ исиниб оласизлар, — деди бўғиқ овоз билан чакмоқ кийган бир мужик тўдадан хиёл олдинга чиқиб.

— Ташвишланма, Иван Егорич. Биз совқотганимиз йўқ. Биласан-ку, йўл юрган одам исиб кетади, — деди уй эгасининг таклифига жавобан Лукьянов.

— Энди, ҳар қалай, меҳмонсизлар... Қани, юртдош, тортинмай ичкари киравер, — деди Иван Егорич Акимовга қараб. Акимов мужикнинг ўзига бошдан-оёқ разм солаётганини пайқади.

— Овора бўлманг, раҳмат, — деди Акимов ва чангиларининг боғичини ечиб, уларни тикка қилди-да,

енги билан мўйна сиртилган таглигини артиб, қорга санчиб қўйди.

— Ҳозир чой қўяман, кейин балиқ шўрвадан ҳам қолган. Кираверинлар.— Овози хирилдоқ Иван Егорич уйнинг эшигини ланг очиб, меҳмонларни олдинга ўтказди.

Уй ичи анча димиққан эди. Ҳавони тамакининг қўланса ҳиди тутиб кетибди. Аммо деворлардаги мум ҳали қуримаган бўлиб, унинг хушбўй иси барча бўлак ҳидларни босиб турарди. Банкачада пахтадан пилик қилинган жинчироқ чирсиллаб ёниб турарди.

— Айбга буюрмайсизлар, янги нонимиз йўқ, оғайнилар, лекин қотган нон бемалол,— деди Иван Егорич жиндак балиқ шўрваси билан челадек келадиган декчани, бақалоқ мис қумғонни стол устига қўяр экан.

— Балиқ ови қалай бўляпти, Иван Егорич? Илин-яптими ишқилиб?— дея сўраб-суриштира бошлади Лукьянов уй эгасининг ўзи Акимовни саволга тутиб қолишидан чўчиб.

Иван Егорич зўриқиб йўталганича бўғиқ овоз билан овнинг тафсилотларини ҳикоя қила бошлади. Овнинг мазаси йўқ эмиш, лекин бунга сабаб дарёнинг баракаси учгани эмасмиш. Аксинча, ҳозир балиқ анча кўпайиб қолибди, аммо шу йиллар ичида ов анжомларининг путури кетибди. Тўрларни янгилаш керак эмиш. Бу иш жуда осон кўринаркану, аммо уни амалга ошириш қийин экан. Шаҳарда ҳақиқий пўлат қармоқлар анқонинг уруғи бўлиб қолибди. Фабрика тизимча чиқармай қўйибди, каноппоядан ишланадиган арғамчи ҳам ғойиб бўлибди. Овчилик касб-корининг баракаси кетибди. Порох, сочма ўқ, пистонлар фақат олибсотарларда топилаармиш ва шундай қиммат эмиш-ки, ҳар бир ўқ деярли олтин баҳосига тушаётганмиш.

Акимов Иван Егоричнинг ҳикоясини гўё ўзини бутунлай овқатланиш билан банд экандек кўрсатиб, индамай тинглаб ўтирди. Лукьянов аса Иван Егоричнинг гапларини тасдиқлаганича бош ирғар, зеро, чулимлик кекса балиқчи айтаётган бу гапларнинг ҳаммаси унга беш қўлдек маълум эди.

Иван Егорич ҳикоя қилар экан, уйга бирма-бир мужиклар кириб кела бошлашди. Тез орада улар стол олдидан остонага қадар бўлган бутун саҳни эгаллаб олишди. Бу ерда аслида икки киши—Иван Егорич

билан Лукьяновгина гаплашар, қолганлар эса индамай суҳбатга қулоқ соларди. Мужиклар кат ва курсиларда сиқилиб ўтиришар, эшик кесакисига суяниб туришарди. Хуллас, ҳар ким ўзига қулайроқ жойга ўрнашиб олганди.

Иван Егорич жим бўлиб қолгач, бир қўли йўқ солдатнинг овози эшитилди.

— Степан амаки, ҳамроҳинг кўринишидан шаҳарликка ўхшайди, — деди у ва Акимовга тикилиб қаради. — Урушдаги аҳволни билса керак у, ҳар қалай, сулҳ қачон тузиларкин?

Лукьянов хиёл довдираб Акимовга қаради.

— Хўш, Гаврил Гаврилич, бирор гап айтиб бера оласанми? Ҳар ким ўз дардини айтиб йиғлайди, — мужикларнинг раъйига қарашни даъват этиб вазмин жилмайганича деди Лукьянов.

«Йўқ, ошна, ўзингни кабутар қилиб кўрсатишга қанча уринма, бургутнинг парвозидан билишади», беғараз жилмайиб ўзи тўғрида ўйлади Акимов.

— Фронт ахборотларини ўқимаганимга анча бўлди. Сен билан, Степан Димитрич, бу ердаги дарёларни кезиб юрганимизгаям кўп бўлди чоғи? Лекин гап ахборотда эмас. Урушнинг халқнинг қонига ғарқ бўлиб тугашдан бўлак чораси йўқ. Россия учун ягона нажот йўли эса, бу, чоризмни ағдариб ташлашдир...

Акимов мужикларга қаради-ю, деҳқонлар учун ҳозир дунёда урушнинг қандай тугаши, Россиянинг яқин келажакдаги аҳволидан муҳимроқ нарса йўқлигини тушунди. Мужиклар нафасларини ичларига ютиб ўтиришарди. Цигарка ва трубкалар ўчиб қолганди. Бундай пайтда ҳеч ким тамаки тутатишга журъат этмасди. Тамаки чекиш билан овора бўлиб, Лукьянов йўллар бошқармасининг ходими деб таништирган манави одамнинг қандайдир муҳим гапларини эшитмай қолиш мумкин эди. Дарвоқе, йўллар бошқармасининг ходими деган гапга кўпчилик ишонмади. Зеро, бу шаҳарлик йигитнинг зуваласи бошқачароқ экани яққол кўриниб турарди. Алоқа йўллари техникка тайга хилватгоҳларида дайдиб юриш зарур келибдими. Кейин алоқа йўллари техникка қиш пайти қор ва муз тагига яширинган дарёларни кўриб нима қилади? Бу ерларда у нимани кўради-ю, нимани тушунади? Гарчи Степах Лукьянов чаққон ва эпчил одам, абжир овчи

бўлса-да, топган баҳонаси анча бўш чиқибди, очигини айтганда, аҳмоқларгина ишонади бу гапга. Кусковолик мужиклар эса ҳеч қачон аҳмоқ бўлишган эмас, уларни лақиллатишнинг ўзи ақл бовар қилмайдиган иш. Уларнинг ўзлари ҳам чоризмга қарши курашчиларнинг махфий ишлари тўғрисида баъзи нарсаларни билишади. Эски ва Янги Кусковода ўнлаб Гронский, Кубицкий, Яблоньский, Броневскийларнинг ҳовлиси бор. Буларнинг бари олтмиш учинчи йил поляк қўзғолончиларининг сибирлик мужиклар орасида бошпана топган фарзандларидир. Минглаб поляклар подшонинг шафқатсиз амри билан қаҳри қаттиқ Сибирга сургун қилиниб, ўз ҳолига ташлаб қўйилган ўша пайтлар ҳали ҳам одамларнинг ёдидан кўтарилмаганди. Ушанда маҳаллий аҳоли уларга ёрдам бермаганида, ҳамдардлик кўрсатмаганида поляк қўзғолончиларининг ўзларигина эмас, уларнинг болаларию набиралари ҳам изсиз йўқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Кусковолик мужиклар подшонинг сўнгги йиллардаги «муруватлари» билан ҳам яхши таниш эдилар. Еттинчи, ўнинчи, ўн иккинчи йиллари Эски Кусково ва Янги Кусковога бир талай одамни сургун қилиб келишганди. Булар Москва, Петроград, Ростов-Дон, Харьков шаҳарларидан сургун қилинган ишчи ва студентлар эди. Улар оч-яланғоч келишганди. Лекин бу ерда биронтаси ҳам ҳалок бўлмади. Кусковолик деҳқонлар уларнинг ҳаммасини едириб-ичиришди, бошпана беришди, дарёлар ва тайгадан ризқи рўз топишни ўргатишди.

Кусковоликлар озмунча қочоқларга яримта кўмач нон, бир ёглоғи сув бериб, хатарсизроқ йўл кўрсатиб юборишмади дейсиз?! Иван Егорич Зайцевнинг ўзига келсак, у кўплаб бўлажак табиатшунослар — синчков студентларни Чулим тайгасининг энг хилват жойлари, кўл ва дарёларига бошлаб борган.

Акимов гапирган сари мужикларга бу техникнинг миясидаги асосий ташвиш Сибирь дарёларидаги алоқа йўллари эмас, балки подшо ва унинг одамхўрлари: министрлар, сенаторлар, генераллар, жандармларига қарши кураш эканлиги аён бўлиб бормоқда эди.

Мужиклар бу ёш исёнчи халқнинг ҳаётини таърифлаб айтаётган бундай сўзларни илгари сира эшитишмаган эди. Унинг оғзидан сўзлар эмас, бомбалар учиб

чиқаётгандек туюларди. Замин титрар, чор империясининг чириган пойдевори қулаб тушарди. Мана шу қўланса култепа узра эса Россия учун янги тонг шуъласи кўтарилмоқда эди.

Ҳаётдан ажраб қолган мужиклар жуда хун бўлиб ўтиришган экан. Акимов нафасини ростлаб олмоқ учун гапиришдан тўхтаган заҳоти бурчак-бурчакдан саволлар ёғила бошлади. «Бу подшони қулатсак, унинг ўрнига бошқаси чиқиб олмайдими?», «Подшо бўлмаса, халқнинг тепасида ким туради?», «Герман ҳам аҳмоқ эмас-ку, подшо бўлмаса тайёр ошга баковул бўлиб, устимизга ёпирилиб келмайдими? Уни қандай тўхтатамиз унда?», «Янги ҳокимият хотин зотига ям ер берадими ёки бечоралар яна қуруқ раҳматга ишлашаверади?», «Подшони ўша ювиндихўрлари билан бирга нима қилишади?», «Майиб-мажруҳлар, солдат бевалари ва етим-есирларга нафақа масаласида қанақа фикр бор?», «Ишчилар билан деҳқонлар бир бўлиши керак деясиз. Шаҳарлик одамлар панд бериб қўйишмасмикан? Ер ҳайдамаган одам кулфат нималигини билмайди, дейишади. Мужикка нима кераклигини тушунтиришармикин улар?», «Ким кучлироқ — худоми ёки подшоми? Нега худо подшонинг жазосини бермайди?»

Акимов саволларга шошилмай, батафсил жавоб қилмоқда эди. Суҳбатнинг охирига бориб деҳқонлар большевиклар партиясининг тактикаси, пишиб етилаётган янги рус революциясида унинг стратегик вазибалари тўғрисида анча нарсаларни билиб олишди.

Акимов энди қийналиб қолди. Уй ичи ниҳоятда димиқиб, ҳавони қўланса ҳид тутиб кетганди. Жинчироқ ҳам аранг липиллаб ёнарди. Акимовнинг дастлаб аниқ-таниқ эшитилган жарангдор товуши энди бўғилган, унинг пешонаси ва чаккаларидан дув-дув тер оқарди.

— Нима дейсизлар, мужиклар, меҳмон дам олса бўлармиди энди? — деди Иван Егорич бошқа йўл билан саволларни тўхтатиб бўлмаслигини кўриб.

Мужиклар жимиб қолишди, кейин хаёлга чўмиб, истар-истамас уйдан чиқиб кетишди. Акимов ҳам уларнинг ортидан тоза ҳавога чиқди. Бу ерда уни яна фронт ҳақида, Россиянинг бошқа жойларидаги деҳқонлар ҳаёти тўғрисида сўроққа тутишди. Ниҳоят, уй-

ни шамоллатгач, Иван Егорич Акимов билан Лукьяновни ичкарига чақирди-да, аввало ўзининг ҳам жойини бўшатиб, уларни катта жойлаштирди.

Тахминан уч соатлардан кейин уларни Иван Егоричнинг ўзи уйғотди ва қопқаси очиқ турган печкз ичидаги олов хиёл ёритиб турган ғира-шира қоронғиликда чой ичириб, дарахтларга белги қўйилган ёзги сўқмоққа солиб юборди. Урмон ҳали қоронғилик оғушида эди. Осмонда тонг отишидан ҳеч қандай нишона кўринмасди, лекин барибир тонг яқинлашиб қолганди. Юқоридан шамол эса бошлади. Дарахтларнинг учи тебраниб, ўткир қиров заррачалари тўкилиб одамларнинг юз-кўзига қадала бошлади. Зим-зиё Чулим тайғасини дарахтларнинг шитирлаши, шамолнинг ҳуштаги тутиб кетди.

Акимов қароргоҳдан юз саржинча узоқлашгач, орқасига ўгирилиб қаради. Яланғоч дарахтлар орасидан гуриллаб ёнаётган гулханни, уйга кириб ухлаш навбатини кутишганича олов олдида исиниб ўтирган деҳқонларнинг букчайган гавдаларини кўрди. «Йўқ, йўқ,— дея ўйлади у,— бу одамлар рўшноликда яшашига муносиб ҳамда улар рус чоризми ва капиталидан шундай ҳуқуқни тортиб олишади ҳам. Шундай кун келади, албатта!»

У кусковолик мужиклар билан бўлган тунги суҳбатини, уларнинг нимаси биландир жазирамада қолган йўловчининг ютоқиб сув ичишига ўхшаб кетадиган саволларини эслади-да, уларга маслакдош ўртоқлари каби очиқ гапирганидан сира афсусланмади.

5

Навбатдаги дам олиш жойи учун Лукьянов Юксадаги старовер аёллар монастирини танлади. Бир вақтлар монастирь жойлашган яланглик бетини энди буталар қоплаган, нураб тушган иморатлар ўрни дўнгалак ва ўнқир-чўнқир бўлиб ётарди. Анҳор бўйидаги тепаликда, кедр ва қарағай дарахтлари орасида жойлашган игуменья¹нинг ҳужрасигина сақланиб қолибди. Агар вақт-вақти билан бу ердаги сўқмоқда ўтиб турадиган овчилар қиш ва куз пайтлари совуқ, қор бўронлари ва тинимсиз ёғадиган ёмғирлардан жон сақлаб

¹ Игуменья — аёллар монастирининг номираси.

ҳужрани иситиб туришмаганида ушбу ерга чўккан ғарибона кулба ҳам бу ердаги барча бўлак иморатлар каби нураб тушиши турган гап эди.

Улар кулбага киришган заҳоти Акимов моғор босиб кўкариб кетган ёғоч деворларни кўздан кечирди-да, Лукьяновга қараб, сўради:

— Наҳотки, Степан Димитрич, чиндан ҳам игуменья шу ерда яшаган бўлса?

— Ҳа, шу ерда яшаган. Унинг исми Евфалия экан. Айтишларича, жуда барваста, қаҳри қаттиқ кампир бўлган экан. Бутун монастирни зир югуртираркан. Бу ерда, Юкса ўрмонларида бунақа монастирлардан бир нечтаси бор. Роҳиб ва роҳибалар бу ерда узоқ яшашган, лекин ҳар қалай староверчиликнинг илдизига болта уришгач, улар ҳам йўқ бўлиб кетишди.

— Мазҳаби қанақа бўлган уларнинг?

— Аниқ билмаган нарсамни гапирмай қўя қолай. Баъзилар ўзларини қочоқ деб аташарди, лекин бунинг сабабини айтиб беролмайман. Отам раҳматлининг айтишича, мана шу аёллар монастирида роҳибаларни жуда қаттиқ тутишар экан. Буни тушунса бўлади. Бу ерга қизларни турли жойлардан, ҳатто чет мамлакатлардан ҳам олиб келишар экан. Игуменьянинг ўзи ҳам, айтишларича, Венадан келган экан ва немис ҳамда француз тилларида бемалол гаплаша оларкан.

— Демак, бу деворлар жуда кўп нарсаларга гувоҳ бўлиб, кўп гапларни эшитган экан-да, — яна кулбани кўздан кечирганича хаёлга чўмиб деди Акимов.

— Секинроқ айтасизми! Бу ерда тўкилган кўз ёшларни челақлаб ҳам ўлчаб бўлмайди. Нарироқда бир кўл бор. Унча катта эмасу, лекин жуда чуқур. Ҳатто офтоб чиққан пайтдаям таги кўринмайди. Овчилар бу кўлга «Қизлар кўз ёши», деб ном қўйишган. Чамаси, бу номни бежиз қўйишмаган бўлса керак. Ёш роҳибалар бўйниларига тош боғлаб ўзларини ташлашган ўша кўлга. Анчага довур одам гўштини еган деб, у ерда балиқ тутишмаган.

Акимов монастирдаги қизлар ҳаётини, бу ерда бўлиб ўтган барча мудҳиш воқеаларни тасаввур қилиб кўрди... Каторга, Шлиссельбургнинг махфий зиндони, жаҳаннам... Шундан сўнг ўрнидан туриб, дарҳол бу ердан чиқиб кетгиси келди. Лукьянов худди унинг кайфиятини сезгандек бўлди.

— Аммо энди бу ҳужра, Иван Иванович, бизга жуда асқотиб қолди. Қишлоғимизда шундай бир воқеа бўлганди: Лукьяновкада урушнинг биринчи йили итоб қилиб олиб кетилаётган маҳбуслардан бирваракайига етти киши қочди. Улар бир кампирнинг полизидаги ертўлага яширинишибди. Кампир эса менинг олдимга келди: «Степан, одамларни қутқариш керак! — дейди. — Уларни жабрлаш учун полициячилар қўлига топширолмаимиз-ку ахир». Мен уларни мана шу ерга бошлаб келдим. Шаҳарда янги ҳужжатлар ясаб бергунларига қадар қочоқлар кузгача шу ерда яшаб туришди. Кейин Александровкада яшайдиган бир мужик менга айтиб берди — кўлда балиқ тутиб кун кўришибди. Улар ўзаро: «Яхшиямки, «Қизлар кўз ёши» кўли бор экан, бўлмасам фақат эркакларнинг кулфати бўларди», деб ҳазил қилишар экан. — Шундай дея Лукьянов кулиб юборди. Соғлом ва бақувват одамнинг бу кулгиси боядан бери қалбини унсиз бир ғазаб қоплаб турган Акимовнинг кўнглини бир оз ёриштирди.

— Россия империясининг барча бу хилватгоҳларини революция таг-туби билан супуриб ташлайди, — пинҳоний бир ғазаб билан деди секин Акимов кўзларини хиёл қисганича қандайдир ўз хаёлига берилиб ўтирар экан.

Лукьянов жавоб қилмади. У Акимовнинг бу сўзларни ўзига-ўзи айтганини тушунган эди.

Улар игуменьянинг ҳужрасида ярим соатча ўтиришди-да, сўнг тушликнинг ҳаракатини қила бошлашди. Лукьянов балиқ тозалади, Акимов ўрмондан қуруқ шох-шабба йиғиб келиб, печкага олов ёқди.

Бу ерда тунаб қолишларини эшитгач, Акимов ҳайратга тушди: ҳали пешин ҳам бўлмаган эди.

— Кечгача Окентийнинг уйига бемалол етиб боришимиз мумкин эди-ю, аммо буйруқ шунақа, Иван Иванович. Бу ерда энди кўзимизга қараб юришимиз керак. Ҳар қалай, қишлоқлар яқин жуда, — деди Лукьянов.

Акимов эътироз билдириб ўтирмади. Унинг ҳозирги вазиятида энг тўғри йўл — ўртоқларга қўйиб бериш. У бир неча бор бунга ишонч ҳосил қилганди.

Игуменьянинг ҳужраси исиб қолгач, у Акимовга боягига қараганда хиёл файзлироқ, унчалик диққинафас ва нохуш эмасдек кўриниб кетди. Тунаб қолишса ҳам бўлади, агар зарурат туғилиб қолса, итобдан қоч-

ган анови мужикларга ўхшаб бир оз яшаб туриши ҳам мумкин. Қочоқларни эслаб, Акимовнинг дилида бирдан уларга нисбатан қизиқиш уйғонди.

— Етти киши қочган ўша маҳбусларни қаёққа ҳайдаб кетишаётган эди, Степан Димитрич? — сўради Акимов.

— Анигини айтолмайман. Ё Анжеркадаги Михельсон шахталарига, ёки Мартайгадаги конларга — иккисидан биттаси. Эҳтимол, Енисейга, сургун жойларга олиб кетишаётгандир.

— Демак, каторгага деяверинг. Лекин нима сабабдан пиеда ҳайдашибди? Темир йўл шундоқ ёнгинасида-ку ахир.

— Сабаби тушунарли: гоҳ темир йўлда вагон бўлмай қолади — уруш кетяпти ахир, гоҳ озиқ-овқат етишмайди денг. Бу ўринда эса маҳбусларнинг бировга оғирлиги тушмайди, ўз оёқлари билан кетишаверади, ундан ташқари халқ уларни камроқ кўради, кейин қоринларини тўйгазиш ҳам осонроқ. Бир ерда сотиб олишса, бошқа жойда ўғирлашади, яна бир жойда эса текинга олиб кетаверишади...

— Вазиятга қараб экан-да, — деди илжайиб Акимов.

— Худди шундай. Солиқ ва капсан ҳақида қишлоқ жамоаларининг қонун мажмуасидагина ёзилган, аслида эса деҳқон бечорани ким таламайди дейсиз.

— Поп, урядник, оқсоқол, бўлис бошлиғи, — дея санай бошлади Акимов.

— Улар-ку, ўз одамлари-я, ёнма-ён яшашади, — деди кулиб Лукьянов турли рангдаги кўзларини хиёл қисиб қарар экан. — Сал нарироқда стан пристави, уезд полиция бошлиғи, чакана ишлар судьяси бор... Э, буларни санаб, саноғига етиб бўларканми!

Ана шу суҳбат пайтида ҳам, улар овқатлангани ўтиришганидан кейин ҳам Лукьянов бир неча бор Лихачевнинг қоғозлари ҳақида гап очмоқчи бўлди-ю, аммо сўнгги дақиқада тараддудга тушиб, ўзини тийди. «Қоғозлар ҳақида унга гапириш керакмикин? Бу ишнинг Лихачевга бирон жиҳатдан зарари тегмасмикин?» Аммо айтмаслик ҳам яхши эмас. Бирдан тоғажиян учрашиб қолишса-ю, Лукьянов ҳақида гап очилиб, профессор: «Хўш, менинг қоғозларим тўғрисида ҳеч нима демадими? Ундан Кетага бориб, қоғозларимни топишни, вақти келгунча асраб қўйишни илтимос

қилувдим... Пулни аямадим, манфаатдор бўлсин, деб олдиндан ширинкома юбордим. Текинга сўрамовдим-ку...» деса-чи.

Тушлик ана шундай иккиланиш билан ўтди. Лекин Лукьянов ҳозирча сир бой бермай ўтирарди. Шу боисдан ҳам Акимовнинг:

— Хўш, Степан Димитрич, тоғам билан ўша саёҳатингиздан сўнг Кета томонларга йўлингиз тушмадими? — дея берган саволи Лукьянов учун жуда бехосдан эшитилди.

Акимов шу топда Лукашка қароргоҳи атрофидаги устини ўрмон қоплаган ва сузиб бораётган қайиққа ўхшаб кетадиган яғриндор тепаликларни эслаб кетганди.

«Мана, айтишнинг ўрни ҳам келди», хурсанд бўлиб хаёлидан ўтказди Лукьянов.

— Йўлим тушди, Иван Иванович! Ҳозир сизга айтмоқчи бўлиб турган эдим, ўзингиз сўраб қолдингиз, — дея жонланиб гап бошлади у. — Гап бундай бўлган эди. Ун тўртинчи йилнинг баҳорида бирдан тоғангиз Венедикт Петровичдан олдимга чопар келиб қолди. У ичига қора қоғоз ёпиштирилган пакетда хат олиб келганди. Хат ҳар бир сўзи тушунарли бўлсин учун йирик-йирик ҳарфлар билан аниқ-таниқ қилиб ёзилганди. Аллома одам менга ҳурматимни жойига қўйиб мактуб йўллабди: «Муҳтарам Степан Димитрич, мен фақирдан ёрдамингизни аямасангиз. Ўзингизга маълум, бир той қоғозларим йўқолган. Кета бўйлаб қилган саёҳатимга тааллуқли қоғозлар эди улар: хариталар, фотосуратлар, жойлар тасвири, энг муҳими эса, менинг кундаликларим. Тахмин қилишимча, мен уларни асосий қароргоҳда унутиб қолдирганман. Оқ жардан сал юқориқдаги қароргоҳимиз эсингиздами? Эҳтимол, бошқа жойда унутгандирман. Шунини излаб кўрсангиз. Биламан, сиздан катта нарсани илтимос қиляпман, ишдан қолдирыпман, лекин ўзга чора тополмадим. Уйингиздан жўнаб, қиладиган сарфу харажатларингизнинг ҳеч бўлмаса бир қисмининг ўрнини қоплаш учун кучердан юз сўм бериб юборяпман. Кўпроқ юбора олмаганим учун маъзур туттайсиз. Шу кунларда камхаржроқ бўлиб қолганман. Экспедициялар бор буд-шудимни шилиб олди. Аммо келажакда ҳиссасини чиқариб юбораман. Йўлга тушинг, муҳтарам Степан

Димитрич, бу иш билан мени бағоят хурсанд қиласиз. Қоғозларимни ўрмондаги сичқон-каламушлар гажиб ташламадимикин?— дея юрагим алағда бўлиб юрибди. Унда нима қиламан? Магарам қоғозларни бут қолда топсангиз зудлик билан менга етказиб келинг. Шунда елкамдаги тоғ қулагандек бўлади. Аммо тақдирнинг тақозоси билан қоғозлар бутунлай йўқолган бўлса — майли, у ёғини худодан кўрдим».

Лукьянов Лихачевнинг мактубини сира тутилмай, сўзма-сўз айтиб берди: овчи бу хатни бир эмас, икки эмас, кўп марта ўқиб чиққан ва бир умрга эслаб қолган кўринарди.

Акимовнинг қалбини бетоқатлик қамраб олди.

— Хўш, хўш, уёғи нима бўлди, Степан Димитрич? — дея шоширди у Лукьяновни. Аммо аксига олиб, шу пайт овчининг цигаркаси ўчиб қолганди. Лукьянов лабларини чўлпиллатганича уни тортиб кўрган эди, бироқ тамаки тутамди. Суҳбатдоши ҳикоясини нақадар берилиб тинглаётганини кўргач, Лукьянов печканинг қопқоғини очди-да, цигарка қолдиғини оловга тупуриб юборди.

— Ҳе, жин урсин! — деб сўкинди у ва жойига келиб ўтирди. — Нима бўлди дейсизми? Нима бўларди, мен йўлга отлана бошладим, — давом этди Лукьянов...— Венедикт Петровичга ёрдам бермаслигим, унинг илтимосини бажармаслигим мумкинмиди ахир? Лекин йўл олис эди. Қишда-ку, чанғини оёққа иласану истаган томонингта кетаверасан, баҳорда эса ҳар бир жилға дарё бўламан дейди. Сувнинг пасайишини кутишга тўғри келди. Орадан бир ойдан мўлроқ вақт ўтди. Чулимдан Тақир тоққача сузиб бордим-да, у ердаги сўқмоқлардан юриб Кета томон ўта бошладим. Кетяпману, нуқул: «Қоғозларни топсам яхши-я. Лекин бу юришим пахтавон отишдек бир нарса бўлиб чиқса-чи: тутун бору ўлжа эса шикаст емай ялло қилиб юраверади», деб ўйлайман. Хўш, Кетага етиб бордим-да, сол боғлаб, нариги соҳилга сузиб ўтдим. Мана, ўша қароргоҳимиз. Чайлалар ёнига яқинлашяпману юрагим гупиллаб уради денг. Чайлаларнинг устига ёпилган новдалар чириб, ундаги япроқлар хазонга айланибди-ю, аммо асоси худди ерга кеча қоқилгандек турарди. «Венедикт Петровичнинг қоғозларини қаердан қидирсам экан?— дея ўйладим.— Ишни нимадан

бошласам экан?» Биринчи навбатда сиз, Иван Иванович, тоғангиз билан яшаган чайлани кўздан кечирдим. Ҳеч нима топмадим. Кейин биз мужиклар яшаган иккита чайлани қараб чиқдим. У ер ҳам бўм-бўш экан. Ружим тушиб кетди. Қарайдиган бошқа жой йўқ эди. Қайиққа ўтириб, пастга, иккинчи қароргоҳимизга сузиб кетмоқчи бўлдимۇ бирдан шундоқ соҳилнинг ёнидаги дарахтзорда яна битта чайламиз борлигини эсладим. У ерда озиқ-овқат сақлардик. Эсингиздами, Иван Иванович, унча баланд бўлмаган жарликнинг нишаб жойи бор эди-ку?

— Нега эсламас эканман? Ҳамма чайлалар эсимда. Фақат мен борганимда дарахтзорда чайла бўлмаган эди. Озиқ-овқатни соҳилдаги хандақда сақлардик.

— Ҳа, рост, сиз у чайлани билмайсиз. Уни сўнгги саёҳатимизда қурган эдик. Сиз йўқ эдингиз унда. Соҳилдаги хандақ ўпирилиб тушганди, төшқин ювиб кетибди... Ҳай, майли. Уша чайлани ҳам кўздан кечирдим. Унда ҳам ҳеч нима йўқ экан. Чайладан чиқдим-да, ўйланиб қолдим: — Уёғига нима қилсам экан? Шу ерда тунаб қолсаммикин? Кеч бўлиб қолди. Қуёшнинг ўрмон узра қанчалик ботганига қараб, вақтни аниқламоқ учун бошимни кўтардимۇ шундоқ рўпарамда қарағай шохлари орасида брезент қоп осиглик турганини кўрдим. Қувонганимдан «ура», деб қичқириб юборишимга оз қолди. Топдим. Ахир ўша жойда бутун ерни элак-элак қилгандайм қопни тополмаслигим мумкин эди-да. Уша дақиқада юқорига қарашни худо кўнглимга солганини қаранг. Агар шундай бўлмаганида, у ердан қуруқ қайтган бўлардим. Ана ўшанда қопни қандай йўқотганимизни тушундим. Афтидан, биз қайиқларга юк ортаётганимизда кимдир ўша қопни шохга осиб қўйган экан. Юк ортиб бўлинганидан кейин эса мен артель бошлиғи сифатида чайлаларни кўздан кечириб чиқиб, ҳеч нима топмаганману мужиклар эшкак эшишга тушишган. Қоғозлари йўқолганини Венедикт Петрович беш кун йўл юрганимиздан кейин пайқаб қолди. Бир оз қайгуриб турди-да, кейин тинчиб қолди. «Ҳай, майли, келаси йил борганимда топарман. Ҳеч қаёққа йўқолмайди», деди. Аммо келаси йил нима бўлганини ўзингиз биласиз. Ҳамма иш ағдар-тўнтар бўлиб кетди... Шундай қилиб, шохдан қоғозлар жойлашган қопни

олдим-да, уни кўздан кечирдим. Ҳаммаси жойида, қоп бус-бутун эди. Брезент хиёл қорайибди-ю, аммо ҳеч қаери чиримабди. Яна беш йил бўлсаям осилиб тураверарди. Чайлада тунадим-да, эртасига азонлаб орқага қайтдим. Қоп анчайин залворли бўлиб, елканни босиб турарди-ю, лекин силлани қуритадиган даражада оғир эмасди. Бундай юк билан бемалол юраверса бўларди. Тақир тоққа етиб бордим, уёғига қайиққа ўтириб, Чулимдан сузиб кетдим. Лукьяновкада бир кун дам олиб, тезроқ шаҳарга жўнадим. Венедикт Петровичнинг боши осмонга етадиган бўлди-да, деб ўйлардим! Кўнглим алағда, деб бекорга ёзмаган-ку ахир. Унинг Томскдаги уйига илгари ҳам борган эдим. Зинапоядан кўтарилиб, қўнғироқнинг симини тортдим, атайлаб қаттиқроқ депсиндим. Қани энди биров жавоб қилса. Бир маҳал қўшни уйдан зонт тутган бир хоним чиқиб қолди. Кун жуда иссиқ бўлиб, одамнинг нафаси қайтиб турарди. «Сиз, муҳтарам жаноб,— деди ўша хоним менга қараб,— профессор Лихачевнинг олдига келдингизми?»— «Ҳа,— дедим мен.— Венедикт Петровичнинг олдига зарур бир иш билан келувдим».— «Нима, унинг қариндошимисиз ё шунчаки танишми?»— дея сўради хоним, ўзи бўлса нуқул брезент қопга қарайди денг. «Қариндошиман, десам ҳам бўлади,— дедим мен.— Венедикт Петрович билан кўп йиллар бирга саёҳат қилганман».— «Қизиқ,— деди хоним.— Агар қариндоши бўлсангиз, профессорнинг бир ҳафта муқаддам бутунлай Санкт-Петербургга кўчиб кетганини билишингиз керак эди».— «Қанақасига бутунлай кўчиб кетаркан?— дедим.— Бундай бўлиши мумкин эмас. Ахир у мени кутаётганди ва мен билан кўришмай туриб кетолмасди».— «Демак, сизни унча кутмаган экан. Жўнаб кетди. Бутунлай. Энди галаёнини бошқа жойда қилади». Шундай дея хоним пошналари билан тротуар тахталарини тўқиллатганича жўнаб қолди. Мен хоним айтган гапга ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай гаранг бўлиб қолдим. Кейин яна қўнғироқ симини тортдим, бориб ҳатто деразаниям тақиллатиб кўрдим. Шу пайт бояги қўшни уйдан қўлида асо тутган барваста бир жаноб чиқиб келди. «Бекорга овора бўляпсиз,— деди у.— Профессор Лихачев Петербургга жўнаб кетди. Бу уйда ҳеч ким йўқ». Ана шундан кейин, Иван Иванович, ишон-

сангиз, кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. «Қайси гуноҳларим учун экан бу жазо?»— дея ўйладим. Зинапойда қанча турганимни билмайман. Кейин қопни елкамга ташладим-да, карвонсарой томон сурғалиб кетдим.

— Уша қоп ҳозир қаерда?— шоша-пиша сўради Акимов. Лукьянов йигитнинг кўзларида ташвиш учқунлари ялтираб турганини кўрди.

— Асраб қўйибман. Уйдаги сандиқда қулфлоглиқ турибди. Венедикт Петрович бирдан сўраб қолиши мумкин-ку.

— Буни қаранг-а!— дея хитоб қилди кўнгли жойига тушиб Акимов.— Менга бир оғиз ҳам айтмади-я. Уз хатоларини бировга айтишни ёмон кўради тоғам тушмагур.

— Ушанда сузиб келаётганимиздаям унча сир бой бермаганди. Бир оз қайғурганди, вассалом. «Кўнғироқ, Степан Димитрич», деганди ўшанда. Мен бўлсам тушунмай сўрагандим: «Қанақа кўнғироқ, Венедикт Петрович?»— «Ёқимсиз кўнғироқ. Кексалик яқинлашаётганидан далолат беряпти у. Ҳушёрлик заифлашиб, хотиранинг мазаси қочяпти».

— Муғамбирлик қилибди тоғам! Унинг ҳушёрлиги унча-мунча ёш йигитникидан ўтиб тушади.

— Ҳамманиям,— дедим мен,— эсидан чиқиши мумкин, Венедикт Петрович. «Юпатмай қўя қолинг,— деди у.— Илгарилари мен ҳеч нимани унутмасдим, Степан Димитрич». Ушанда қопнинг йўқолганидан ўзим ҳам қаттиқ хижолатда эдим. Ахир ўзим ҳам қарашим керак эди-да.— Лукьянов хўрсиниб, бир оз жим турди-да, сўнгра сирли оҳангда давом этди:— Хулласи калом, Иван Иванович, агар профессор билан кўришиб қолсангиз айтиб қўйинг: ўша қопини қанча бўлса, шунча вақт асраб қўяман. Мабодо ажалим етиб, бандаликни бажо келтирадиган бўлсам, унда хотиним-гаям, ўғлимгаям, қизларимгаям васият қилиб кетаман... Ёки сизнинг бошқача режангиз борми? Қопни олиб кетсангиз яхши бўлармиди? Лекин қандай олиб кетасиз уни?

Ҳа, қандай олиб кетади уни? Лукьяновнинг қўлига бундай ғаройиб йўл билан тушиб қолган қоғозлар тўғрисида эшитгандан кейин, Акимов дафъатан: «Ўзим билан олиб кетаман. Тоғам роса хурсанд бўла-

ди-да! У менинг ўзимни кутяпти, мен бўлсам унинг Кета саёҳатларига тааллуқли қоғозларини ҳам олиб бораман... Ҳозир, турган гап, бу қоғозлар унга жуда зарур бўлса керак», деб ўйлаганди.

— Сизнингча, Степан Димитрич, ўша қопнинг оғирлиги қанча келади?— кўзларини хиёл қисиб сўради Акимов.

— Тортиб кўрмагандим, Иван Иванович.

— Тахминан-чи?

— Тахминанми...— Лукьянов ўйланиб қолди.— Ҳар қалай, бир пуддан кам бўлмаса керак. Эҳтимол, кўпроқ ҳамдир... Нимага солиштираман экан? Кедр ёнғоғи солинган қопгами? У оғирроқ. Анча оғирроқ. Уқдори ва егулик солинган тўрвагами? Тўрва енгилроқ бўлса керак. У эса бемалол бир пуд келади. Ҳа, бундай десак бўлади: ўша қопнинг оғирлиги бир пуддан мўлроқ... бир пуду ўн қадоқ келади.

— Уша қопни кўрсам бўладими, Степан Димитрич?

— У Лукьяновкадаги уйимда, бизнинг эса у ерга киришимиз сира ҳам мумкин эмас.

— Уни навбатда тўхтайдиган биронта жойимизга олиб келишнинг иложи йўқми?

— Окентий Свободнийникига олиб келишим мумкин. Тўғри, вақтимиз жуда зиқ. Лекин мен ҳаракат қиламан.

— Илтимос, ҳаракат қилинг, Степан Димитрич.

Улар қоронғи тушган заҳоти ухлагани ётишди. Лукьянов шундай мулоҳаза қилганди: ҳамонки, қопни Лукьяновкадан Окентийнинг қўрғонига олиб келиш керак экан, демак, унинг эртага ўн беш-йигирма чақиримча кўпроқ йўл юришига тўғри келади. Улар Окентийнинг қўрғонига қанча эрта боришса, унинг Лихачевнинг қоғозларини олиб келиши учун Лукьяновкага сафари шунча осонроқ бўлади.

Аммо уйқунинг мазаси бўлмади. Лукьянов нуқул қоғозлар тўғрисида ўйларди. Бу ишда шовқалоқлик қилмадимикин? Ҳар қалай, Акимов профессорнинг ўзи эмас, унинг жияни, холос. Қоғозлар эса фақат профессорники, ўзга ҳеч кимники эмас. Хўш, олим Лукьяновнинг қоғозларни Акимовга бериш ҳақидаги қароридан норози бўлса-чи? Бунинг устига, у истаган пайтида қоғозларни сўраттириб қолиши мумкин, у

қолда Лукьянов унга нима деб жавоб қилади? Қоғозларни Иван Ивановичга бериб юбордим, дейдими? Шундайликка шундайку-я, лекин кимнинг гапи билан бундай қилдингиз, Степан Димитрич? Сиздан биров, қоғозларни бериб юборинг, деб илтимос қилувмиди?— деса-чи.

Лукьянов хаёл суриб ётар экан, зўр келса Акимовга: «Қоғозларни, Иван Иванович, сизга бера олмайман. Шошқалоқлигим, ўйламай иш қилганим учун маъзур тутасиз. Қоғозлар фақат профессорнинг қўлига топширилади», дерман деб қўйди.

Акимов ҳам қаттиқ чорпояда у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб, ҳар уйғонганда содир бўлган вазиятни мулоҳаза қилиб тарозига соларди: «Тоғамнинг қоғозларини олиб кетмаслик гирт тентаклик бўлади. Бунақа қулай имконият ҳеч қачон бўлмайди. Ҳамонки, Венедикт Петрович ўзининг Сибирь ҳақидаги илмий ишени бошлаб юборган экан, Кета саёҳатининг материаллари ҳозир унга нақадар зарур эканлигини тасаввур қилиш осон. Тоғамнинг бу қоғози, турган гап, йўлда айча ноқулайлик туғдиради, аммо начора? Ахир ўртоқлар адабиёт ҳам, қурол ҳам олиб келишадикю. Улар ўзларини хатарга қўйишади, албатта, лекин ҳар қалай ишни бажараверишади. Хўш, менинг улардан нима афзал жойим бор экан? Бутун партиямизда бир вазифани бажара туриб, имконияти туғилиб қолса, бошқа вазифани ҳам бажариб келишдан бош тортадиган биронта ҳам ўртоқ топилмаса керак! Бу ўринда эса узукка кўз қўйгандек бўляпти. Олимнинг олдида ўзимгина кетаётганим йўқ — унинг ўз материалларидан иборат мадад ҳам олиб кетяпман».

Йўқ, Лукьяновдан фарқли ўлароқ, Акимов иккиланмаётган эди. Эҳтимол, шунинг учундир у уйғониб-уйғониб бўлса-да, анча тиниқиб ухлади, бундай уйқу одамнинг қувватини тиклайди, унга тетиклик бағишлайди.

6

Яланғоч дарахтлар орасидан Окентий Свободнийнинг қор босгани туфайли томи қийшайиб кўринаётган ёғоч уйи кўзга ташланди. Жимиб қолган тайга бўйлаб таралаётган тутун ҳиди димоққа урилди-ю, Лукьянов тўхтади.

— Энди, Иван Иванович, шу ерда бир оз кутиб туришингизга тўғри келади. Уйга кириб, бир азмойиш олай, чол билан гаплашиб кўрай,— деди Лукьянов.

— Нима, у билан илгари гаплашиб қўйилмаганмиди?— дея сўради Акимов.

— Гаплашганмиз, албатта. Лекин ҳар қалай уйга ёлғиз ўзим кираман. Эҳтиёткорлик халал бермайди.

— Ҳа, албатта,— деди унинг фикрига қўшилиб Акимов.

Лукьянов сойликка сирпаниб тушди-да, сўнгра унинг нариги томонига кўтарилиб, чанғиларини ечди ва уларни қорга санчиб, уйга кириб кетди. Акимов тамаки тутатди ва қалпоғини энсасига суриб, қишқи ўрмонга қулоқ сола бошлади. Совуқ ҳаво унинг қизиб кетган бошини ёқимли елпиб турарди. Шу топда унинг чарчаган оёқлари ҳам ором олмоқда эди. Бугун Лукьянов анча шошилиб юрди. У бир неча бор шундай югуришга ўтдики, Акимов ярим чақиримлаб орда қолиб кетди ва бундай дақиқаларда Акимовнинг эсига беихтиёр тунгус йигитча Николка тушиб кетаверди. Лукьяновнинг шошилиш сабабини тушунса бўларди: у кечқурун қишлоққа жўнаб, туни билан йўл юриши ва эрта тонгда яна қўрғонга қайтиб келиши лозим эди. Аммо «Қизлар кўз ёши» кўлидан Окентийнинг уйига қадар бўлган йўл Акимовнинг баданини қиздириб, толиқтириб қўйди. Чамаси, овчиларнинг ҳамма нарсада ўзининг алоҳида мезони борга ўхшайди. Лукьяновнинг: «Окентийнинг уйи шундоқ ёнгинамизда», деган гапи бутунлай нотўғри чиқди. Улар тез юришган бўлса-да, йўл узоқ вақтни олди. Тўғри, улар текис водийдан тўғрига қараб юришди, кечагига ўхшаб ўрмондаги чангалзорларга тирмашиб ўтиришмади. Бундан буён тайга аҳлининг гапини эҳтиёт бўлиб тинглаш керак. Йўлнинг қийинроқ бўлишини олдиндан билса, одамнинг юриши осонроқ бўлади.

Акимов оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, шохларида қучоқ-қучоқ қор осилиб турган дарахтларнинг учига ва қўрғошин тусдаги булутлар сузиб бораётган оқиш осмонга қараганича эртанги кун тўғрисида ўйларди. Худди эртага ёки индинга унинг кўп ойларга чўзилиб кетган сургундан қочиб жараёнида энг муҳим воқеа содир бўлади. Ниҳоят ўртоқлар уни Томскка олиб бориб, у ерда Сибирдан борган сайин узоқла-

шиб, ғарб томон кетадиган поездга ўтказиб юбормоқ-лари керак.

Ҳаммаси кўзлашганидек чиқармикин? Ҳаммасини олдиндан ўйлаб кўришдимикан ўртоқлар?

Илгари ҳам, ҳозир ҳам Акимов ана шуни ўйлаган-да асаб торлари таранг тортилар ва юраги гупиллаб уриб кетарди. Бетоқатлик... Унинг қалби тоқатсизла-ниб, ҳаракат қилишга чорлар, эҳтирос билан курашга ундарди... Аммо Акимов ўзини босар, курашга ундаёт-ган ўша қалб торининг таранглигини бўшаштиришга уриниб, бу ишнинг ёмон оқибатлари тўғрисида ўйлаш-га ҳаракат қиларди. Энг ёмони эса — бу қамоққа, тўрт девор орасига тушиб қолиш эди. Шунда у табиатдан ажралиб қолади, Олис тайгада ўзига иш топгани каби, фаол ҳаракат қилиш имкониятидан маҳрум бўлади... Ишқилиб, уни заминдан ажратиб қўйишмаса, тош зиндонга занжирбанд қилишмаса бўлгани... Ҳар қа-лай, шу ойлар ичида у бекор ўтирмади, бундан кейин ҳам шундай яшаса бўлаверади... Кузатмоқ ва порлоқ келажак учун мушоҳада қилмоқ керак... Уша кунлар-нинг келиши эса муқаррар...

— Иван Иванович!— Акимовнинг қулоғига Лукья-новнинг овози эшитилди-ю, йигит бармоқларини куй-дира бошлаган цигарка қолдигини ташлаб юборди.

— Э-ҳей!— дея жавоб қилди Акимов ва товуш эшитилган томон ошиқди.

Йигит уйга етай деб қолганида тўхтади-да, юзини тўсиб турган қорамтир қарағай новдасини бир четга суриб, ўзи сира кутмаган бир манзарани кўрди. Лукья-новнинг ёнида... Катя — Екатерина Ксенофонтова, унинг дўсти ва партия ишлари бўйича устози Алек-сандр Ксенофонтовнинг синглиси, унинг учун ибтидоий қамоқхонага озиқ-овқат ва ўртоқларнинг муҳим кўр-сатмаларини етказиб турган «қайлиғи», энг муҳими эса, йигитнинг ўзи дилида аллақачон иқрор бўлиб қўй-ган юрак сирини, унинг муҳаббати бўлмиш Катя гу-рарди...

Катя эгнига деҳқонлар киядиган калта пўстин, оёғига пийма кийиб, бошига рўмол ўраб олганди-ю, аммо йигитнинг ўтқир кўзлари янглишиши мумкин эмасди: қизнинг пайваста қош, ғунча даҳан, бежирим бурнидан лоладек қизариб турган лабларининг икки четига чиройли чизиқ тушган чехраси қувончдан пор-

лаб турарди. Акимовга ҳатто унинг ёноқларидан ёш томчилари юмалагандек ва қиз қора қўлқопи билан уларни шоша-пиша артиб олгандек туюлди.

Лукьянов бир оёғини олдинга қўйиб хиёл кеккайганича бошини кўтариб, қувноқ кулиб турарди. У шу дақиқалар ичида қиздан ниманидир билиб олганди ва уларнинг учрашганидан, бу учрашувда ўзининг ҳам хизмати борлигидан мамнун эди.

Акимов борган сайин қадамини секинлатиб, жиддий қиёфада аста яқинлашиб келди.

— Ваня! Салом, Ваня!— деди Катя ортиқ чидаб туролмай ва анордек қизариб бошини қуйи солди. Аммо шу заҳоти яна бошини кўтарди-ю, Акимов томон юрди.

— Уни қаердан топдингиз, Степан Димитрич?! Салом, Катя! Кутмагандим! Сира кутмагандим! Ҳечам кутмагандим!— дея нуқул битта гапни такрорларди у тўғри қиз томон юриб. Акимов уни қучоқламоқчи бўлиб қўлларини ёйди-ю, аммо кечикди, чунки Катянинг ўзи қучоғини очиб, унга отилган эди.

Улар бир неча секунд қучоқлашиб туришди-да, сўнг дарҳол бир-бирларидан четлашишди.

— Ё тавба, соқолини ўсиб кетганини қаранг! Фақат кўзларингдан, Ваня, фақат кўзларингдан таниса бўлади сени. Ваня, Ваня, афти ангорингга бир қара, Ваня! Ўша петербурглик Ваняга сираям ўхшамай қолибсан!— чамаси унинг исмини такрорлаш қизга жуда хуш ёқарди шекилли, одатда жумлани муаллима-лардек пухта тузиб гапирадиган Катя ҳозир сўзларни палапарттиш айтаётганига эътибор бермай қўйганди.

— Ваня эди, энди олдингда тайгалик роҳиб Иоан турибди,— деди илжайиб Акимов ва чанғининг қайиш боғичларини еча бошлади.

Катя боғичнинг тугунини ечишда ёрдамлашмоқчи бўлиб эгилган эди, Акимов уни тўхтатди.

— Э, йўқ, ўзимиз, анча сабоқ кўрганмиз бу ишларда,— дея кулди у Катяга қарар экан, қизнинг севгидан порлаб турган кўзларини кўриб.

Акимов Лукьянов ва Катяга эргашиб, уйга киришдан аввал ўсиб кетган қалин сочлари тердан ҳамон намиқиб турган бошидаги қалпоғини олиб, ундаги қорни қоқиб ташлади. Сўнг қўлқопи билан калта пўстинини ҳам қордан тозалаб, пиймасининг учини эшик ол-

дида ётган тўнгахка урганича ундаги қорни ҳам қоқиб туширди. Катя очиқ турган эшик олдида тўхтаб, уни огоҳлантирди:

— Билиб қўй, Ваня, бу оддий уй эмас. Бу ерда дунё олдидаги қўрқувни енгган одам бўлмиш файласуф Окентий Свободний истиқомат қилади. Ўзига хос бир олам у! — Катянинг жарангдор овози ҳаяжонининг зўридан титраб эшитиларди.

— Қўрқувни енгган дейсанми? Урганишим керак экан. Бўлмасам ушлаб олишларидан қўрққанам туфайли нуқул титраб юрибман. Худо ҳаққи! — Акимов, нимаям қилардим — ҳақиқатни яшириб бўлмайди, дегандек, елкасини қисиб, қўлларини ёйди.

Катя хандон ташлаб кулиб юборди. Акимов қиз унинг қўрқушига ишонмаётганини тушунди. У жиддий гапирар, Катя эса унинг сўзларини ҳазилга йўярди.

Тўртинчи боб

1

Пешиндан кейин Акимов билан Катя уйда ёлғиз қолишди. Лукьянов шошилиб уйига жўнади, Окентий эса қопга балиқ солиб, унга алмаштириш учун кўчкн-ди қишлоққа йўл олди. Ҳозирча у Акимовда Катя айтганичалик кучли таассурот қолдирмаганди. Эҳтимол, тушки овқат пайти фалсафий проблемалар тўғрисида гаплаша олмаганлари учун шундай бўлгандир. Улар анча оддий нарсалар тўғрисида гаплашиб ўтиришди: трактга қачон ва қаерда чиққанлари маъқул? Трактнинг қайси жойида кўпроқ «илмоқ»ларга дуч келиш мумкин? Шаҳарга билинтирмай кириб олиш учун қайси томондан борган хавфсизроқ? Кейин бутун бир соат давомида Катя Акимовнинг саволларига жавоб бериб ўтирди. Уруш ҳақида, мамлакатдаги ҳаёт, дунё воқеалари тўғрисида озмунча беҳабар юрдими у! Қиз яна Окентийнинг уйига қандай келиб қолгани тўғрисида ҳам сўзлаб берди.

Бирдан ёлғиз ўзлари қолишгач, бир-бирларига қандайдир пинҳоний ҳайрат билан қарашганича анчага довр эсанкираб ўтиришди.

— Учрашган жойимизни қара-я, Ваня! Ғаройиб ва

галати. Бунинг боиси нимадайкин-а? Буларнинг ҳаммасини қандай тушунмоқ керак? Нима бўляпти ўзи? Бошим айланиб, гангиб қоляпман. Ҳеч нимани англаёлмаяпман. Тўғри, бу ерга, Сибирга сени бир кўриш учун келганман. Тасаввур қилгин-а, фақат сен учун, сени кўришга бўлган кучли иштиёқ мени бу ерларга етаклаб келди, сен учун зарур бўлган пул билан паспортгина эмас, ўз иқроримдан уялиб кетяпман... Балким... менинг устимдан куларсан... — Катя кафтларини икки чаккасига босиб, бошини ҳали балиқ қилтаноқлари солиғлиқ товоқлар олиб қўйилмаган стол узра хиёл эғди-да, бирдан жимиб қолди.

— Бунинг боиси нима? Бунинг боиси нима? — дея такрорлади Катянинг сўзларини Акимов ва стол оша қизнинг кўзларига тикилиб, ҳозир айтадиган ва айтиш анча қийин бўлган гапи олдида журъати етишмай бирдан бўшашиб қолди. — Қамоқхонадан ёзган хатини олувмидинг? Мен уни сумканинг астари тагига яшириб чиқаргандим. Сенга етиб бормаслиги ҳам мумкин эди, — қандайдир ички бир тўсиқни енгиб, давом этди Акимов.

— Олдим, албатта, Ваня! Агар очигини айтсам, ўша хатингдан сира ажабланмадим, чунки уни кун сайин кутардим. Эҳтимол, мени ўзимга ортиқча ишонганим учун қораларсану, лекин сен менга худди ана шундай сўзларни ёзмаслигинг мумкин эмас, деб ўйлардим. Ўша хатинг доим ёнимда. Мана ҳозир ҳам уни юрагимнинг устида ички чўнтагимда олиб юрибман. Эҳ, Ваня, ўша сўзларинг мен учун нақадар қадрли эканини билсанг эди! Улар менинг қалбимга ором бағишлар ва сеҳрли шамчироқ янглиғ, зим-зиё тунда ҳам, ёп-ёруғ кунда ҳам йўлимни ёритиб турарди... Агар менинг барча бу гапларим сенга унча ёқмаса мени кечир, зеро, эҳтимол, икковимиз тушиб қолган бундай ажабтовур ғаройиб шароитда менинг ҳис-туйғуларим сенга ўринсиз кўринар...

Катя барча бу сўзларни шу қадар ҳаяжон, шу қадар самимият билан айтдики, ҳатто кўзлари қизариб, уларда ёш милтиллади.

Акимов аввалига қизнинг гапларини, гўё эсанкираб қолгандек, тўқ малларанг соқолидан бир тутамини хиёл бураганича индамай тинглаб ўтирди. Лекин қиз сўзини тугатгач, у сапчиб ўрнидан турди-да, Катянинг

лабларидан қаттиқ ва узоқ ўпди. Сўнгра бўялмаган курсини яқинроқ суриб, унинг ёнига ўтирди ва авайлаб қучоқлади. Йигитнинг димоғига гарчи ҳозир деҳқон аёллар киядиган ва анча оҳори тўкилган кофта ва юбка остига яширинган бўлса-да, гуркираб яшнаётган ва ўзининг барча пинҳоний кучлари билан у томон интилаётган ёш қиз баданининг мастона ҳиди урилди. Катя унинг тиззасига ўтиб ўтирди ва йигитнинг сочлари ўсиб кетган бўйнидан қучганича бошини унинг кўксига қўйди-да, бахтиёрликдан бир энтикиб йиғлади-ю, жимиб қолди.

Акимов гужанак бўлиб олди. Унинг бутун қалбини чексиз қувонч қоплаган бўлиб, юраги бу қувончга дош беролмайдигандек гупиллаб урар ва унинг ҳар бир зарбаси йигитнинг қулоғида улкан қўнғироқдек акс садо берарди. У орзиқиб кутган ва ўзига бениҳоя олис туюлган орзулари рўёбга чиқмоқда эди. Катя унинг ёнида, улар бир-бирларини севишади. Ораларидаги ҳамма ишлар, барча ҳис-туйғулар ойдиндек равшан, ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмаган.

— Катя... жонгинам... меникисан... абадулабад... умрбод... — Йигитга ўзи бу сўзларни товушини чиқариб, аниқ айтаётгандек туюлар, бироқ Катя нақ қулоғининг олдида унинг лаблари унсиз қимирлаётганини ҳис этарди. Лекин у сўзсиз ҳам бу аёзли қиш кунини Сибирь тайгаси уларга ҳадея этаётган қувончни ҳеч нимага қиёслаб бўлмаслигини тушунарди — ҳаёг одамларга бундай қувончни бир мартагина инъом этади. Кейин бошқа қувончлар ҳам бўлади, албатта, лекин буниси такрорланмайди.

Акимов Катяни файласуф чолнинг уйи бурчагида турган чорпоёси томон олиб бормоқчи бўлиб қучоқлади-ю, аммо шу заҳоти курсига ўтириб қолди. Унинг қулоғига Катянинг акаси ва ўзининг дўсти Саша Ксенофоновнинг дўриллаган йўғон товуши эшитилгандек бўлди: «Нима бало, эсингни еб қўйдингми, Ванька? Ахир одам деган ҳам шунақа иш қиладими? Икки киши учун ҳаётнинг бошланиши дея аталмиш ниҳояга ошиқмоқ учун сизлар жуда кам бирга бўлгансизлар. Сен, тентак, қовушиш учун топган жойингни қара! Тонг отган заҳоти революция олдидаги бурчингиз сизларни ер куррасининг турли томонларига ажратиб юборади. Кейин бирон кун келиб, сизлар бир-

га бўласизларми, йўқми — буни ҳеч ким айтиб беролмайди. Олдинда сизларни беҳисоб қийинчилик ва синовлар кутмоқда. Шу ҳақда ўйлаб кўрдингми? Ёки тийиқсиз эҳтиросинг миянгни айнитиб, сен ёввойи одам каби, фақат табиатнинг даъватинигина ҳис этясанми? Ҳозир вақтими бу ишнинг? Узингни бос».

Акимовнинг қўллари бўшашиб, Катяни тушириб юборишига оз қолди. Қиз буни сезди-ю, унинг бўйнидан қаттиқроқ қучоқлаб, бутун жисми билан унга чирмашди.

— Ваня... азизим... бизга бахт кулиб боқяпти! Бугун қанақа кунлигини бир эслагин-а — янги, ўн еттинчи йилнинг арафаси... Эртага у ўз ҳисобини бошлайди... Балким у озодлик олиб келар... Ваня... Мен доим билардим — сен менинг тақдиримсан... Деҳқон кампир Момо менга ўргатган эди... — Катя Акимовнинг лаблари, пешонаси, кўзларидан ўпиб-ўпиб гапирмоқда эди.

Акимов эса бу дақиқада Катянинг товушини онгининг аллақайси бурчаги билан ҳамроҳ акс садо сифатида қабул қилганича дўсти олдида жавоб бермоқда эди.

«Мендан ўпкалама, Саша, — дерди хаёлан Акимов. — Мен уни хўрламайман, қадрини ерга урмайман. Тушун ахир, мен уни севаман. Доим унинг хаёли билан яшаганман. У билан узоқ бирга бўлолмадим, аммо менда нима гуноҳ. Қамоқ ва сургун бўлмаганида, сен билан биз инсоннинг ёруғ жаҳондаги ўрнини тушунганимиздек, муносиб ҳаёт кечирганимда, у билан аллақачон бир умрга қовушган бўлардик. Бугун, худди шу бугун ҳал бўлади — у билан келажакимиз муштаракми ёки ундан айрилиб қоламанми...»

— Айрилиб қоламан?! — бирдан даҳшатга тушиб қичқирди Акимов.

— Сенга нима бўлди, Ваня? Нимадан айрилиб қоласан? — дея йигитнинг хитобидан ташвишга тушиб сўради Катя ва хиёл четлашиб, унинг кўзларига тикилди. Акимовнинг кўзларида қўрқув иниб турар ва исёнкор учқунлар ёнарди.

— Сендан айрилиб қоламан, Катя, — деди руҳи тушиб йигит,

— Нега айрилар экансан? Мен сеникиман, Ваня. Тушун, бир умрга сеникиман, — қатъий оҳангда деди Катя.

Гўё кимдир Акимовни туртиб юборгандек бўлди. У бақувват қўллари билан Катяни даст кўтарди-да, уни уйнинг ўртасида айлантирди ва авайлаб, кафтини унинг елкасига тутганича қизни тахта чорпоёга ётқизди.

Муз кашта солган ойнадан осмон кўриниб турарди. Нафис ложувард осмон жимиб қолган ўрмон узра улкан гумбаздек кўринар, уфқ ортидаги тайга ичидан эса қаттиқ совуқ тушишидан далолат бериб, қирмизи шуъла кўтарилмоқда эди.

2

Мум солинган жинчироқ ёниб тугагач, Катя балиқ мойи солинган бошқа жинчироқни ёқди. Жинчироқ аччиқроқ тутун чиқарар ва чирсиллаб ёнарди.

Акимов зўриқиб тикилганича товушини чиқариб ўқимоқда эди:

— «Подшо навкарлари — чор ҳукуматининг бу ёвуз церберлари — инсоннинг элементар ҳуқуқларини поймол этишмоқда. Жабр-зулм, зўравонлик, оғир солиқлар, порахўрлик — буларнинг бари кундалик ҳодиса бўлиб қолди. Чор ҳокимияти ижтимоий ҳаётимиз озонини кишини бўғувчи қўланса ҳид билан заҳарлаб, тириклайин чиряпшти...»

Катя Акимовнинг рўпарасида ўтириб, ўқтин-ўқтин унга сергакланиб қараганича йигитнинг ўқишини диққат билан тингларди. Акимов варақани ўқиб бўлгач, уни четроққа сурди-да, аста деди:

— Ҳаммаси тўғри, Катя, аммо варақа ҳали қиёмига етмабди. Биринчидан, «цербер», «озон» ва шу каби бошқа сўзларни ўчириб ташлаш керак. Бундай сўзларни фақат саводли одамларгина билишади. Ушандаям ҳаммаси билавермаса керак. Иккинчидан эса, менимча, варақанинг тузилишини ўзгартириш лозим. Барча умумий хулосаларни охирида айтмоқ даркор. Гапни энг муҳимидан бошла...

— Ҳозир қуролланиб олай,— Катя қавима камзулнинг ич чўнтагидан қалам ва қоғоз олиб, саҳифани стол устида текислади-да, тез-тез ёза бошлади.

— Мен бундай бошлаган бўлардим, Катя,— Акимов ўрнидан туриб, қўлларини стол четига тиради:—

«Подшо навкарлари урушда бедарак йўқолган солдатнинг хотини, деҳқон аёл Зинаида Новоселовани шафқатсизлик билан жабрлашга ҳозирлик кўришяпти. Муҳтожликдан қийналиб кетган, ҳақсизликдан оёқ ости бўлган, ниҳоятда ситам чеккан йигирма тўққиз ёшли жувон Зинаида Новоселова полициячи Карпухинни отиб ўлдирибди. Зинаида Новоселова гуноҳқорми? Йўқ, гуноҳқор эмас. Полициячининг погонини таққан ифлос ва бузуқ одамнинг разил тажовузларидан силласи қуриган Зинаида ўқ узишга мажбур бўлган ва бу билан ўз аёллик номусини, эрига садоқатини, фарзандининг қадр-қимматини ҳимоя қилган. Қора курсига Зинаида Новоселова эмас, подшонинг навкарлари, чор тузуми, унинг жабр-зулм, талон-торож, судхўрлик, порахўрлик ва бўлак разил иллатларни қўллаб-қувватловчи бошдан-оёқ чириган тузумнинг тарафдорлари ўтириши шарт. Суд ҳукми боёнларнинг разолатига қарши қўл кўтаришга журъат этган бечора деҳқон аёл устидан эмас, балки қонхўр подшо Николай Иккинчи, чор ҳукумати, Россиянинг бутун ҳукмрон синфи устидан чиқаради...» Ана шундан кейин, Катя, сен уруш, халқ чекаётган азоб-уқубатлар, революция тўғрисида ёзган қисм бошланади...

— Ҳа, ҳа, Ваня. Мана қара, бир-бирига жуда яхши боғланыпти. — Катя Акимовнинг яқинида турган қозни олди-да, керакли жойини топиб, ўқий бошлади: «Фақат сибирлик деҳқон аёл Зинаида Новоселованинггина қисмати шундай оғирми? Йўқ. Бутун рус тупроғи инграб ётибди. Ун икки миллиондан мўлроқ ишчи ва деҳқонлар уч йилдан буён бемаъни урушда қон тўкяптилар. Уруш халқни қийинчиликлардан халос қилгани йўқ ва қилмайди ҳам. Бутун рус тупроғи бўйлаб социал-демократ большевиклар партиясининг: «Йўқолсин уруш! Йўқолсин самодержавие! Яшасин революция!» — деган чақирғи борган сайин кучлироқ ва қаттиқроқ янграмоқда».

Бўлажак варақабинг охирги сўздарини Катя жангдор товуш билан, маънодор қилиб, айрим сўзларнинг кучини таъкидлаш учун қўлини силтаган ҳолда ўқиди. Унинг қорамтир шахло кўзлари ёниб турарди. Қиз ўзи варақага жо қилмоқчи бўлган норозилик ва кўтаринкилик кайфиятига бўйсуниб, бошини баланд кўтарди. Акимов қизга маҳлиё бўлиб қараб турди-да,

сўнг ёнига келиб эгилганича унинг қизишиб турган юзларидан кетма-кет ўпди.

— Қараб турсам, жуда нотик экансан-ку! Офарил! Сени шундай севаманки, асти қўяверасан!— деди Иван хиёл орқага чекиниб, ўпичлардан қизариб кетган лабларини мўйлови остида хиёл чўччайтирганича майин жилмаяр экан. Катя иккала қўлини кўтариб, тўзғиб кетган сочини тузатар, йигитнинг назокати ва мақтовидан хурсандлигини яширолмай аста куларди.

— Ҳали гапим тамом бўлгани йўқ, ўртоқ Гранит! Тамом бўлгани йўқ! Сен билан гувоҳ хотинлар ҳақида гаплашиб олмақчиман. Нима маслаҳат берасан, Ваня?— Катя йигитга тикилар экан, жиддий ва қатъиятли кўринишга ҳаракат қиларди-ю, аммо унинг уддасидан чиқолмай ўтирарди. Унинг лаблари титраб турар, кўзларидан алоҳида бир нур— севги нури ёғилардики, унинг ёлқини йигитнинг дилини ийитарди. Маъсума табассум эса унинг руҳланиб турган чехрасини бениҳоя дилбар кўрсатарди.

— Сенга нима маслаҳат берсам экан?— Акимов ҳам ўзини жуда жиддий тутишга ҳаракат қилар, аммо у ҳам бу ишни унча эплаёлмаётган эди.— Сен айтиб берган гапларнинг бари ҳазилакам иш эмас. Анча иш қилишга улгурибсан. Судда еттига деҳқон аёл гувоҳликка ўтиши яхши. Уларни судьялар ва прокурор бериши мумкин бўлган турли чатоқ саволларга олдиндан тайёрлашга ҳаракат қил. Суд ва айбловчилар уларни чалғитишга, адаштиришга ва ниҳоят қўрқитишга уриниши турган гап.

— Бунга ўйлаб қўйганман, Ваня! Хотинлар қўрқмаймиз, гапимизда қаттиқ турамыз дея ваъда қилишган. Зинани улар яхши кўришади, унинг қисматига ачинишади, зеро, унинг дардини тушунишади. Хотинлар билан кўп гаплашганман. Ҳали яна учрашаман улар билан. Сени кузатиб қўяман-да (Катя қайғуриб, чуқур хўрсинди), яна кўчқинди қишлоққа бораман.

— Судланувчининг ўзи-чи? Подшолик адлияси уни энг даҳшатли сўзлар билан қоралашини тушунадими?

— Ундан кўнглим тўқ, Ваня. Томсклик бир адвокат орқали унга баъзи нарсаларни айтиб қўйишга муваффақ бўлдик. Зинани ўзини дадил тутиб, қўрқмай гапиришига имоним комил. Эҳ, Ваня, бу ажойиб аёлнинг қисмати нақадар оғир эканлигини билсанг эди!

Дарвоқе, сенга айтишни унутибман, Зина Новоселова Степан Димитрич Лукьяновнинг туғишган синглиси бўлади...

— Уни қара-я?! Агар акасига ўхшаб ақлли ва жасур бўлса, унда чинданам суд процесси сиёсий намоишга айланади. Томсклик ишчи ва студентлар-чи? Наҳот улар аралашмасдан индамай ўтираверишса?

— Албатта аралашади!

— Муҳими, маъмурлар сизларнинг ҳаракатларингизни олдиндан сезиб қолишмаса бўлгани.

— Ҳаммасини олдиндан ўйлаб кўрдик шекилли. Лекин ҳар қандай ишга тайёр бўлиб туришимиз керак.

— Баракалла. Менинг қочишим бунга яхши мисол бўла олади.

— Улар, Ваня, сенинг қочганингни қаёқдан билишдикин?

— Бу ҳақда соатлаб ўйладим, Катя. Иккисидан бири: ё жандармерия мени ибтидоий қамоқхонасида ноқ ўз назоратига олиб, сергаклик билан кузатиб юрган, ёки бирон йўл билан тоғам Венедикт Петрович орқали маълумот олган. Менинг қочишим ҳақидаги қарор тўғрисида ва Стокгольмга, унинг олдига йўл олаётганим ҳақида ўртоқлар тоғамга хабар қилмоқлари керак эди. У ерда тоғамнинг атрофида эса кимлар ўралашиб юришгани нимаълум. Россия маъмурлари хорижда ҳам уни кузатувсиз қолдирмаган бўлишса керак.

— Швецияга етиб олгач, Ваня, эҳтимол, баъзи гапларни билиб оларсан.— Катя, худди хайрлашаётгандек, Акимовга узоқ тикилиб турди.

— Ҳаракат қиламан, Катя. Бор кучим билан ҳаракат қиламан.

Улар жимиб қолишди. Шунда Катя бирдан сапчиб турди-да, йигит томон интилиб, унинг ҳурпайган бошини бағрига босди.

— Ваня, учрашганимиз қандай яхши бўлди-я! Шундай бахтиёрманки! Дилим яйрапти... Сўз билан ифода қилиб беролмайман... Ҳаёт менга нималарни ҳозирлаб қўйибди, билмайман... Лекин ҳеч нимадан қўрқаётганим йўқ. Сезиб турибман. Тез орада, тез орада сен билан бирга бўламиз... Ваня, юр ташқарига чиқамиз, янги, тўққиз юз ўн еттинчи йилнинг биринчи тунини томоша қиламиз...

Улар пўстинларини кийиб, бўйниларига шарф ўрашди-да, ёқаларини кўтариб, ташқарига чиқишди. Сўнг қор кечиб, буталардан тозалаб қўйилган дўнгликка кўтарилишди ва бир-бирларининг пинжигга кириб, осмонга қарашди. Осмону фалакда гард кўринмас, кумуш янглиғ милтираб турган Сомон йўли қорамтир уфқ томон — тилла гардишли ой ёритиб турган ўрмон ортига қараб чўзилиб кетганди. Ҳаммаёқ сокин, шамолдан асар ҳам йўқ эди. Қиров ва қор билан безатилган дов-дарахт энг сезгир новдаларини ҳам қимирлатмасдан миқ этмай турарди. Сукунатдан одамнинг қулоғи жаранглаб кетмоқда эди.

— Во ажаб, ҳаммаёқ шундай осудаки, ҳатто ер юзида одамлар орасида қирғинбарот жанг кетаётганига ҳам ишонгинг келмайди, — деди шивирлаб Катя.

Акимов ўпкасини ҳавога тўлдирди-да, қичқирди:

— Ҳой, Янги йил, омон бўл! Инсон зотининг бахтига доим гуллаб-яшна!

Акимовнинг жарангдор овозидан пайдо бўлган акс садо сукунатни тебратиб, ўрмон узра учиб ўтди-да, изсиз ғойиб бўлди.

— Юр, Катя, уйга кирайлик. Совуқ... Мен сенга қария Федот Федотич билан Олис тайгада қандай яшаганим тўғрисида гапириб бераман. Тўғри, у анави Окентий Свободний каби файласуф эмас, лекин у ҳам жуда бамаъни одам.

— Жафокаш ватанимиз ана шундай бамаъни мужик ва аёлларга бой-да, Ваня.

— Тўғри айтдинг, жуда бой... Юр, Катя. Мен совқотдим.

3

Улар туни бўйи турли мавзулар ва ҳар хил муаммолар ҳақида гаплашиб ўтиришди. Эрталабга яқин чорпояга ётиб бир оз исинишгач, энди кўзлари илинган ҳам эдики, эшик олдида оёқ товуши эшитилди. Акимов сапчиб ўрнидан турди. Эшик қия очилди-ю, шу заҳоти Лукьяновнинг овози эшитилди:

— Бу мен, Иван Иванович. Тонг отай Деб қолди, шунинг учунам шошилиб келдим. Уйқунгизни бузганим учун маъзур тутасиз.

— Нимаям қилардик? Бирон бошқа пайт тўйиб ухларман,— деди жилмайиб Акимов.

Уй ичи қоронғи ва совуқ эди. Акимов жинчироқни ёқди-да, дарров печка ёнига бориб, унга қайин тарашаларни тиқди. Бир дақиқадан сўнг печка гуриллаб ёна бошлайди ва биқинлари қизиб, атрофга ҳовур таратади.

— Уй эгаси қайтиб келмадими ҳали?— хонани кўздан кечириб, сўради Лукьянов.

— Келгани йўқ. Уни кечқурун кутган эдик,— чор-поядан туриб деди Катя.— Салом, Степан Димитрич. Янги йилингиз билан!

— Салом, Катя! Омонмисан? Окентий балиқни унга алмаштириб, биронта раҳмдил бекани нон ёпиб беришга кўндирган бўлса керак.

— Эҳтимол. У худди шундай қилмоқчи эди,— дея унинг гапини тасдиқлади Катя хиёл эснаб, керишар экан.

— Майли, омон бўлсин. Узим ҳам нон олиб келдим. Сенга эса, Катя, Таня холанг сўзмали сомса бериб юборди.

— Вой, барака топсинлар!— Катя стол ёнига келди-да, Лукьяновга қопдаги озиқ-овқатни олиб қўйишга ёрдамлаша бошлади. Акимов эса брезент қоп томон югурди. У чирмаб ўралган арқондан тутиб, қопни кўтарганича қўлида салмоқлаб кўрди ва «Ҳечқиси йўқ, энгил экан!»— дея хаёлидан ўтказди. Бироқ қўлида бир оз тутиб тургач, уни ерга қўйди: «Унчаям энгил эмас экан. Бундай юк билан, югуриб кетолмайсан».

Лукьянов стол ёнида Акимовни кузатиб турарди.

— Қалай, Иван Иванович?

— Зилдеккина экан.

— Мен ҳам шуни айтувдим-да.

— Бир кўздан кечириб чиқишга тўғри келади. Балким ортиқча ёки олиб кетиш шарт бўлмаган баъзи нарсалар ҳам бордир.

— Маана бу ерга, чироқ ёнига олиб келинг.— Лукьянов курсини яқинроқ суриб, чироққа қўл узатди.

Акимов қопни стол устига қўйиб, арқоннинг намиққан тугунларини ечишга киришди. Тугунлар қотиб қолган, уларни на бармоқлар билан, на тиш билан ечиб бўларди. Лукьянов ханжари билан тугунлардан бирини кесиб ташлаган эди, арқон осонгина ечилди-қўйди.

Акимов брезент қопнинг оғзидаги пак чилвирнинг учидан тортиб ечиб, ичига қараган эди, даста-даста қилиб боғланган қоғозларга кўзи тушди. «Тоғамнинг меҳнати! Олимнинг кузатувлари... Илму фан каломи», дея хаёлидан ўтказарди у қўлларининг қалтираётганини сезиб. «Узингни бос, ҳаяжонланма. Бу ерда қуруқ фактларгина тўпланган бўлса керак... Қуруқ факт эса ҳали илму фан эмас... Улар — иморатнинг ғиштлари... Венедикт Петрович шу гапни айтишни яхши кўрарди... Ғиштлардан иморат қурмоқ учун эса мияни қаттиқ ишлатиш керак... Фикр фактларни бир жойга жамлаб, тарқоқ ҳодисаларни умумлаштиради, улардан худоса чиқаради. У яқин йиллардаги ва узоқ келажақдаги ҳодисаларни башорат қилиш қобилиятига эга. Унинг қудрати ҳам ана шунда». Акимов шу топда Лихачевнинг доим кишининг жигига тегадиган бўғиқроқ овозини эшитгандек бўлди...

Акимов қопдан клеёнка муқовали дафтарлар боғламини олди. Бу Лихачевнинг дала кундаликлари эди. Профессор Кета соҳилларига тўрт марта экспедиция уюштирганди. Чамаси, бу дафтарларда олимнинг барча кўрган-билганлари, барча мушоҳадалари ёзилган бўлса керак. Ёзилганда ҳам сира қанда қилмай, кунмакун ёзилган! Эҳ, қани энди бу кундаликларни шошилмай, бетма-бет варақласа, жарлик ва қумлоқлар, водий ва тепаликлар, дарёларнинг тошқин жойи ва кўллар расмини диққат билан кўздан кечирса! Бу материаллар ҳозир профессорга ҳаводай зарур ахир!.. Қўлингда ана шу ҳужжатларсиз барча экспедицияларга яқун ясовчи улкан илмий асарни ёзиб бўларканми?! Агар бу ҳужжатларни барини олиб бориб, бирдан стол устига қўйса, у тўполончи Ванькадан ниҳоятда хурсанд бўлади. Яна қаерда денг? Узи деярли сургун қилинган бегона ўлкада, Стокгольмда.

Акимов дафтарларни қайтадан дасталаб боғлади-да, уни қопга солиб бошқа бир боғламни олди. Қалин картон тахтачалар боғламдаги қоғозларни ғижимлашдан сақлаб турарди. Акимов пишиқ каноп чилвирнинг тугунини ечди. Хариталар! Бутун бир даста хариталар...

Акимов хариталардан бирини олди-да, чироқни ўчириб қўйишдан чўчиб, уни оҳиста стол устига ёзди. Хаританинг тепасидаги оқ ҳошиясида у тоғасининг

Ўзига хос жимжимадор ёзувини ўқиди: «Сибирь полиметалларига оид прогностик мулоҳазалар». Хаританинг ҳаммаёғига чизиб ташланган бўлиб, баъзи жойлари қора ва рангли қаламлар билан бўяб қўйилганди. Ҳошиялари эса қандайдир ёзувлар, крест, доирача, кубиклардан иборат турли белгиларга тўлдириб юборилганди.

Акимов харитани эски чизиқлари бўйича тахлаб қўйди-да, янгисини ёзди ва унинг тепасидаги «Сибирь қўрғонтепалари», деган ёзувни ўқиб, ҳайратдан қотиб қолди. Лихачевнинг ўз қўли билан қўйилган баъзи белгиларни кўриб, Акимов бу қўрғонтепалар харитаси ўзгача харита эканини тушунди. Унда анчадан буён маълум бўлган ва бойликлари аллақачон талон-торож қилинган қўрғонтепаларгина эмас, балки ҳали одамлар кўзидан яшириниб турган, номаълум қўрғонтепалар ҳам белгилаб қўйилганди. Олимнинг белгиларига қараганда, бундай қўрғонтепалар ҳали талайгина бор экан... Йиллар ўтиб борар, илгари талаб кетилмаган биронта қўрғонтепа топиб, унинг беҳисоб бойликларини қўлга киритишга бўлган иштиёқ ҳар хил нусхаларнинг вужудини кемириб келарди. Турли замонларда қазувчилар ширкати бепоён Сибирнинг гоҳ у чеккаси, гоҳ бу чеккасига изғиб борарди-ю, аммо улар ё хазиналари аллақачон талаб кетилган қўрғонтепаларга дуч келишар, ёки фақат ташқи кўринишигина қўрғонтепаларга ўхшайдиган оддий тепаларни қазишарди.

Акимов кўзларини хиёл қисиб турар экан, нигоҳи харита бўйлаб кезарди. У ёнида биронта сўз айтишини бетоқат бўлиб кутаётган Лукьянов билан Катянинг турпанини ҳам унутиб қўйганди.

— Хўш, Ваня, жуда қизиқми?— дея сўради Катя унинг тирсагидан тутиб.

— Жуда қизиқ, Катя! Бу хариталар унинг бир умрлик меҳнатининг маҳсули. Улар келажак авлодга кўп нарсаларни айтиб беришади.

Акимов «Сибирь қўрғонтепалари» харитасини жуда қимматбаҳо нарсадек авайлаб тахлади. Бу дақиқада у Стокгольмда Лихачевнинг ёнида истиқомат қиладиган аллақандай муттаҳам Осиповскийнинг худди ана шу харита дардида юрганини ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Унинг мақсади мосъе Мопассанга Лиха-

чев архивини англизлар учун сотиб олишда кўмаклашиш билангина чекланмасди. Чор ҳукумати полициясига хизмат қилиш ҳам бу ҳисобга кирмасди. Археолог Осиповскийнинг бошқа пинҳона орзуси ҳам бэр эди: бундан анча илгари, беш йил муқаддам унинг Россия империяси алоқа йўллари бошқармасида ишлайдиган ошналарида бири Олтойда ва Минусинск ҳавзаси бўйлаб ҳали ҳеч ким кавлаб кўрмаган қўрғонтепалар борлигидан хабар топиб келганди. Қани энди, шундай қўрғонтепалардан бирини кашф этса! Албатта, илму фан манфаатлари учун эмас — илму фан бусиз ҳам яшайверади — ўз роҳат-фароғати учун кашф этмоқ керак уни... Ростми, ёлғонми, лекин ўша қўрғонтепалардан беҳисоб бойликлар: ёмби, олтин, қиммабаҳо металлдан ясалган турли ашёлар, жавоҳирот топилган, дейишади... Буларнинг барини гум қилиш мумкин, агар илму фан аралашиб қолса, унга ҳам баъзи нарсалар тегади: рўзғор асбоблари, кўҳна ашё-анжомлар дегандек...

Бу орзу Осиповскийнинг миясига ўрнашиб қолганди. У Россияда Сибирь қўрғонтепаларини ким яхши билишини зимдан сўраб-суриштира бошлади. У кимга мурожаат қилмасин, ҳамма бир хил жавоб берарди: «Шунақа битта одам бор: Лихачев Венедикт Петрович. Лекин билиб қўйинг, билим сандиқлари устида худди жодугарга ўхшаб ўтиради. Ҳеч кимни ўзига яқинлаштирамайди».

Ана ўшанда Осиповский «Сирни билиб оламан. Нима қилиб бўлса-да, албатта билиб оламан», — дея аҳд қилиб қўйганди.

...Акимов бошқа хариталарга ҳам наридан-бери кўз югуртириб чиқди: «Кўмирга оид прогностик мулоҳазалар», «Ўрмоннинг қимматбаҳо дарахт ўсган жойлари», «Обь-Енисей ҳаво ҳавзаси ҳароратига ўрмонларнинг таъсири», «Юганск Оби» (нефтга доир белгилар), «Минерал сув чиқадиган булоқлар» (маълумотлар мажмуаси), «Шимол сувларини жанубга оқизиш лойиҳасига доир».

Хариталарни ўша картон тахтачалар орасига жойлаб боғлар экан, Акимов картонларнинг бирида қалам билан ёзилган хирагина ёзувни ўқиди: «Ҳаётимнинг маънисини ташкил этувчи папкалар». Бу Лихачевнинг ёзуви бўлиб, чамаси, у ушбу материалларнинг нақа-

дар қимматбаҳо эканлигини ифодаловчи шартли белги эди.

Акимов хариталар боғламини қопга солди-да, бошқа бир боғламни пайпаслаб олмоқчи бўлди, аммо шу пайт Лукьянов гап қотди:

— Иван Иванович, чой ичадиган пайт бўлди. Акс ҳолда, ямшчик безовта бўла бошлайди.

— Ҳа, дарвоқе, тўғри айтдингиз, Степан Димитрич. Сал берилиб кетибман.— Акимов боғламларни қопга ўрнаштириброқ жойлади-да, ипак чилвирни тортиб боғлади.

— Хўш, Ваня, қопни олиб кетасанми? Нима қарорга келдинг? Аҳдингдан қайтмадингми?— дея сўради Катя Акимовнинг бирдан алланечук паришон тортиб, узоққа тикилганича ўйланиб қолганини кўриб.

— Таваккал қиламан, Катя.— У бир оз сукут қилиб турди-да, кейин нохушгина кулиб деди:— Бир бошга бир ўлим.— Йигит хонани бир айланиб чиқди ва тўхтаб, брезент қопга кўз қирини ташлаганича орзиқиб хитоб қилди:— Ишқилиб етказиб берай-да!

— Етказиб берасан, Ваня!

— Ҳаммаси олдиндан пишитиб қўйилган, Иван Иванович. Шаҳаргача сизни чанада Катянинг таниши — Петька Скобелькин обориб қўяди. Жуда абжир йигит, ажойиб ямшчик. Шаҳарликлар ҳам ўз ишнини билиб қиладиган одамлар ахир,— деди вазминлик билан Лукьянов Акимовга далда бериб.

Тонг отди. Окентий уйининг деразасидан ичкарига аёзли қиш тонгининг нозик қизғиш шуъласи оқиб кира бошлади. Катя нонушта ҳозирлади: стол устида янги сузмали сомса, тузланган балиқ, туесда музлаган брусника турарди. Улар чурқ этмай, апил-тапил нонушта қилишди.

Шундан кейин хайрлашиш асносида Иван билан Катяни ёлғиз қолдириш лозимлигини тушунган Лукьянов ташқарига чиқиб кетди.

У ўн минутлардан сўнг қайтиб кирди.

— Ямшчик келди, Иван Иванович. Отлар ғарам олдида турибди.

— Кетяпман, Степан Димитрич.

Акимов билан Катя тезда кийинишди-да, Лукьяновнинг ортидан чиқишди. Лукьянов Акимовни из тушмаган қор бўйлаб тўғри ғарамлар томон бошлаб

кетди. У ерда топширилган вазифани тезроқ бажариш истаги билан ёниб Лукьяновнинг садоқатли шогирди, эгнига почапўстин, оёғига узун қўнжли пийма, бошига ит терисидан тикилган бароқ телпак кийган Петька Скобелькин ер тепиниб турарди.

Катя озгина юргач, тўхтади. Акимов елкасида Лихачевнинг қоғозлари солинган қопни силкитиб борар экан, ўқтин-ўқтин орқасига ўгирилиб қарарди. Катя хайрлашиб қўл силкитмоқда эди. Акимов дарахтлар ортида ғойиб бўлгач, қиз пиқиллаб йиғлади-да, Окентийнинг уйи томон аста юриб кетди.

4

Акимов шаҳарнинг четида индамай Петька Скобелькиннинг қўлини қисиб, қоронғи тор кўчадан юриб кетганда кеч тушиб, вақт алламаҳал бўлиб қолганди. У дераза қопқалари ёпиқ ёғоч уй олдида тўхтади. Бир минутча паға-паға ёғаётган қор билан омихта бўлиб кетган қоронғиликка тикилиб турди-да, яқин атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, балад тахта девор билан ўралган чўзинчоқ ҳовлига кирди.

Бу ерда уни кутишаётган экан шекилли, йигит эшикни тақиллатган заҳоти ичкаридан жавоб қилишди.

— Ким у? Сизга нима керак?— дея эшитилди аёл кишининг товуши.

— Асаларичи юборди. Асал олиб келдим,— деди Акимов.

— Ҳозир, бир минут сабр қилинг. Бронислав чиқади.— Эшик шарақлади-да, бир дақиқадан сўнг Акимовнинг олдида новча, мўйловининг учи пастга осилган, сочини калта қилиб олдирган бир киши пайдо бўлди. У елкасига пальто ташлаб олганди.

— Асаларичининг олдидан келдим, Бронислав амаки. Хўжайин юборди.

— Анчадан бери кутяпман. У ердагиларнинг ҳаммаси соғ-саломатми?

Новча киши Акимовни ичкари киритди-да, тамбани суриб, қоронғи даҳлизда сира қийналмай олдинга ўтди ва ичкари хонанинг эшигини очди. У ерда новча одам Акимов билан қучоқлашиб кўришди.

— Салом, ўртоқ Гранит! Мана, ниҳоят учрашдик ҳам!

— Салом, ўртоқ Бронислав! Кўришмаганимизга ям анча бўлди!

— Агар янглишмасам, ўртоқ Гранит, охирги марта ўн тўртинчи йилнинг июлида кўришган эдик шекилли. Поронинода Лениннинг олдида учрашганимиз эсингиздами?

— Нега эсимда бўлмас экан! Бунақа учрашувлар унутилмайди сира.

— Манавинингиз қанақа юк бўлди? Мен сизни салт келгансиз деб ўйловдим,— деди ташвишга тушиб Насимович оёғининг учи билан Лихачевнинг қозғолари солинган брезент қопни туртиб кўрсатар экан.

Акимов нима қилиб бўлса-да, Стокгольмга етказиб бориши лозим бўлган бу юкнинг қаёқдан пайдо бўлганини тушунтириб берди. Насимович бир оз ўйланиб қолди, сўнг узун қўлларини икки ёққа ёзиб, деди:

— Бу кутилмаган иш режамизни ўзгартиришга мажбур қилади.

— Нега энди?

— Хавфсизроқ бўлсин учун биз сени поездга шаҳардан етти чақиримча наридаги Предтеченская майдончасида ўтқазмоқчи эдик. Қопни орқалаб кетмайсан-ку ахир.

— Олиб кетавераман.

— Кўзга ташланади.

— Унда нима қилиш керак?

— Вариантни ўзгартиришга тўғри келади. Бошқа бир имкониятимиз ҳам бор. Кечаси ҳозирлик кўриб қўямиз. Ечин, ўртоқ Гранит, чой ич. Маша, илтимос, меҳмонга қара. У йўлдан очиқиб келган бўлса керак ахир.

Нариги хонадан малласоч, шаҳло кўз бир қиз чиқиб келди. У Акимовга бошдан-оёқ қараб чиқди-да, бош ирғаб саломлашди ва дастурхон тузата бошлади. Қиз гоҳ парда девор ортига ўтиб кетар — чамаси, ошхона бўлса керак — гоҳ у ердан қўлида турли тарелка ва товоқлар билан қайтиб чиқарди. Акимов ҳар гал қизга қараганида уни кимгадир ўхшатар, қизнинг ташқи қиёфасидан ҳам кўра, унинг юриши, гапириши, жилмайиши йигитга кимнидир эслатаётгандек туюларди.

Насимович билан Акимов чой ичиш ва гаплашиб олиш учун стол ёнига ўтиришган ҳам эдики, ҳовлига қараган дераза қопқасини кимдир тақиллатиб қолди.

Шартли сигналга ўхшатиб уч марта, кейин яна уч марта уришига қараганда ўз одамларидан биронтаси келганди.

— Дуся келди!— дея хитоб қилди Маша стол устига қайнаб турган самоварни қўяр экан.

— Узим кутиб оламан, Маша,— Насимович пальтосини елкасига ташлаб, хонадан чиқиб кетди.

— Мен сизни кўрганман: Дадамларда шунақа бир сурат бор. Катта бир чўртанбалиқни ушлаб суратга тушган экансиз. Унда сиз анча ёш кўринасиз, соқоллингизам йўқ,— деди Маша ва Акимовга ийманибгина қараганича самимий жилмайди.

— Дадамлардаги суратда дейсизми... Дадангиз ким ўзи?— ҳайрон бўлиб сўради Акимов.

— Лукьянов Степан Димитрич менинг дадам бўладилар,— деди жилмайиб Маша ва кўзларини хиёл қисганича Акимовга диққат билан тикилди.

— Эҳа, гап буёқда экан-ку!— деди вақти чоғ бўлиб Акимов.— Боядан бери сизни кимгадир ўхшатаману, лекин кимгалигини эслаёлмай ўтирувдим... Хурсандман, сиз билан танишганимдан гоаят хурсандман. Степан Димитрич — менинг эски дўстим.

Эшик очилиб, Насимович тирсагидан тутганича яна бир қизни бошлаб кирди.

— Бу эса Дуся, менинг опам,— деди Маша ва опасининг ёнига югуриб бориб, унинг қўлидан рўмолини ва оқ қуён терисидан ёқа тикилган ҳаворанг мовуг пальтосини олди. Сўнг уларни бурчакдаги михга осиб қўйди.

Дуся синглизини Машага жуда ўхшаб кетарди. Бўйбастини ҳам, кулча юзлиги ҳам, сергак қарайдиган шахло кўзлари ҳам синглизининг худди ўзгинаси эди. Ҳатто сочини ҳам у синглизини каби билакдек қилиб битта ўриб олганди. Дусянинг кийим-боши ҳам синглизиникига жуда ўхшарди. У оёғига қора пийма, эғнига эса сариқ ёқали оч жигарранг йўл-йўл тивит қўйлак кийиб олганди.

— Хўш, Дусенька қизим, келганинг учун катта раҳмат. Маша икковингиз бўлсангиз, ишни бирпасда бажариб ташлайсиз,— мамнуниятини яширмай деди Насимович.

Дуся Акимовдан уялиб, унга алланечук ҳуркиб қараб турарди. У йигитнинг олдидан ёнламасига юриб ўт-

ди-да, шоша-пиша нариги хонага кириб кетди. Чамаси, у Машадан ёлғиз ана шу уятчанлиги билангина фарқ қилиб турарди.

— Бизнинг ҳарф терувчимиз,— деди шивирлаб Насимович Дусянинг ортидан миннатдор бўлиб қарар экан.— Дарвоқе, ўртоқ Зося сиздан варақа текстини бериб юбормадимми?

— Олиб келдим. Мана у.— Акимов чўнтагидан бир қоғоз олиб Насимовичга узатди.

— Қани, қани, кўрайлик-чи,— деди қизиқиб Насимович ва дарҳол кўзойнагини тақиб ўқий бошлади.— Яхши... зўр... нишонга урибди...— дерди у ора-сира ва сочлари калта қилиб олинган бошини силкитиб қўярди.

Варақани ўқиб бўлгач, у опа-сингилнинг ивир-шивир гаплари эшитилиб турган нариги хонага чиқиб кетди. Сўнгра нариги хона жим бўлиб қолди-ю, бир дақиқадан сўнг одатда яширин ертўланинг туйнугидаги қопқоқ очилганда эшитиладиган оғир ва бўғиқ тўқиллаш қулоққа чалинди.

«Эҳ-а, бу ерда уларнинг босмахонаси бор экан-ку», дея хаёлидан ўтказди Акимов ва босмахонага хос бирор товуш эшитилмасмикин деб, диққат билан қулоқ сола бошлади. Аммо уй бирдан шу қадар жимжит бўлиб қолдики, унинг қулоқлари шангиллаб кетди.

Насимович бир оздан сўнг қайтиб чиқди. У яшириб қўйган жойидан Акимовнинг паспорти ва пул солинган конвертни олди.

— Мана бу, ўртоқ Гранит, сизнинг ҳужжатингиз, манави эса сармоянгиз. Ҳаммасини диққат билан кўриб чиқинг.

Акимов паспортни очди. У ўзини бундан буён Акимов Иван Иванович ва айниқса ўртоқ Гранит эмас, балки Россиянинг бир қатор шаҳарларида битим бўйича телеграф пунктлари ва телефон станциялари қураётган Швеция — Дания телефон компаниясининг Иркутскда ишлайдиган ишончли вакили Константин Константинович Побельский эканига кўниктирмоғи лозим эди.

Акимов ҳужжатлар билан шошилмай батафсил танишиб чиқди. У айниқса чегарадан ўтиш учун қўйилган визанинг муҳрини синчиклаб кўздан кечирди. Сохталиги билиниб қолмасмикин? Йигит швед пулларини ҳам бирма-бир кўриб чиқди. Пулларнинг анча сийқаси

чиққан бўлиб, уларга Швеция қиролларидан бири — уни қўлига олмоқчи бўлган ҳар қандай одамга бароқ қошлари тагидан шубҳа билан қараб турган бадқовоқ ва одамови бир чолнинг сурати туширилганди.

— Лекин кийим-бошинг бундай йўлга тўғри келмас экан, ўртоқ Гранит,— деди Насимович Акимов ҳужжатларни кўздан кечириб бўлгач.— Кейин афти ангорингга ҳам қарамай қўйибсан.

— Тайгалик роҳибман, ўрмон одами!— дея кулиб юборди Акимов ва қўлларини оғизга икки ёққа ёзди.

— Ҳай, майли, чорасини топамиз,— бир оз жим тургач деди Насимович.— Сочларингни хиёл текислаб қўяман. Қўрқма, унча-мунча сартарошдан яхшироқ бажараман бу ишни. Ёшлигимда Варшавада машҳур бир устанинг қўлида шогирд бўлганман. Бу иш билан кейинчалик ҳам кўп шуғулланганман,— дея қўшимча қилди Насимович Акимовнинг ишонмайгина қараб турганини сезиб.— Лекин костюм билан пальто масаласи... Қалта пўстин, пахталик шим ва йиртиқ пиймада юмшоқ вагонга чиқмайсану ахир... Жин урсин, шу ҳақда ўйламабман! Ахир кийим керак бўлиши аниқ эди-ку... Бутунлай хаёлимдан кўтарилибди-қўйибди...— Насимович алланималарни чамалаб кўрганича ўйланиб турди-да, бирдан қатъий қарорга келгандек, бармоқларини шақиллатди: — Қани, ўртоқ Гранит, менинг пиджагим билан пальтомни кийиб кўрчи...

— Яқин одамингни ечинтириш — гуноҳи азим.— Акимов ҳижолат ичида иккиланибгина ўрнидан турди, лекин аслида бошқа иложиям йўқ эди.

Насимовичнинг пальтоси билан пиджаги Акимовга лойиқ келди. Тўғри, уларни Акимовга бичиб тикилган деб бўлмасди — Насимович унга қараганда норғулроқ, елкаси кенгроқ ва бўйчанроқ эди-ю, аммо Швеция — Дания телефон компанияси ишончли вакилининг кийимидаги баъзи нуқсонларга ким ҳам эътибор берарди дейсиз?

— Ҳозирча сен дам ола тур, ўртоқ Гранит, мен эсам квартирага бориб, сенга костюм билан пальто олиб келаман... Тўғри, пальто қишки эмас, мавсумбоп бўлади. Бир ҳисобда шунисиям яхши. У ер Сибирь эмас, Европа ҳар қалай...

— Яна битта илтимосим бор, ўртоқ Бронислав, газеталардан ола келсангиз... Ҳаётдан жуда орқада

қолиб кетдим, одамларнинг қандай яшаётганини билсам дейман...

— Олиб келаман, албатта олиб келаман,— дея ваъда қилди Насимович.

5

Бугун Степашқа уйдан чиқиб кетаётганида на Дуся, на Маша қайтиб келганди. Илгарилари ҳам баъзан шундай бўлиб турарди. Ҳақтин-ҳақтин тунги сменада ишлайдиган опалари эрталаб ишдан ҳаяллаб қолишар ва пешинга яқин ҳориб-чарчаб қайтишарди.

Степашка Лукьянов савдогар хотин Некрасованинг темир-терсак омборида юк ташувчи бўлиб ишларди. У кўпроқ азонда ишга бориб, отхонадан «Митти» лақабли оёқлари йўғон, баҳайбат отни етаклаб чиқарди-да, уни япалоқ чанага қўшиб, унга мих, асбоб-ускуна, эшик ва деразалар учун илгаклар, ошиқ-мошиқлар, шпингалетлар солинган қутиларни ортиб, уларни буюртмачиларга тарқатарди.

Буюртмалар шаҳардан ҳам, унинг атрофидаги жойлардан ҳам қабул қилинаверарди, зеро, Протопопово ва Богашево кедрзорларида томсклик савдогарлар ва университетда ишлайдиган бадавлат профессорларнинг йўғон ҳодалардан қурилган, тунука томли, кенг итальянча деразалар ўрнатилган, пешайвонли дачалари бўлгувчи эди. Куз пайтлари дачаларда ҳеч ким яшамасди, аммо қишнинг охирига бориб, баҳор яқинлашиб қолгач, бутун кедрзорларни тақа-туқ тутиб кетарди — хўжайинлар уйларни ремонт қилиш учун ишчиларни юборишарди.

Омборга келгач, Степашка материал тарқатиш учун буюртма қоғозларини олиш ниятида идорага, катта приказчи Викентий Захаричнинг олдига кирди. Идора пештоқи ва кенг-кенг ойналари энг гавжум кўчалардан бирига қараган улкан гиштин иморатнинг бутун биринчи қаватини эгаллаган бош магазинда жойлашганди. Омбордан магазинга бормоқ учун бутун ҳовлини кесиб ўтиб, катта бинога кириш лозим эди.

Степашка беғамгина ҳуштак чалиб Викентий Захаричнинг олдига равона бўлди. Ҳозир у буюртма қоғозларини олиб, отбоқарнинг ёрдамида Миттини чанага қўшади-да, унга қутиларни ортиб, адреслар бўйича

жўнайди. Пешинга яқин қайтиб келади ва аҳтимол, куннинг охиригача яна бир марта мол тарқатади, кеч бўлган тақдирда эса омбордаги ишлар билан шуғулланади. Бу ерда елкангни тутиб турсанг бас, иш дегани доим топилаверади. Некрасиха урушнинг бошидаёқ темир-терсак молларни роса ғамлаб олганди ва шу йиллар давомида ташвиш нималигини билмай айшини суриб яшарди. Омборнинг юқори қаватларигина эмас, бутун пакгаузларнинг таги бўйлаб чўзилган ертўлар ҳам қутиларга тўлиб кетганди. Яқин бўлмалардаги моллар сотиб бўлингани боисидан қутиларни энди ертўладан ташиб чиқишга тўғри келарди. Иш анча оғир эди. Худди пароход трюмидагидек торгина темир айнапоядан пастга бир-икки марта тушиб чиқсанг оёқларингнинг мадори шу қадар қурир эдики, дунё кўзингга қоронғи кўриниб кетарди. Некрасиханинг омборида юк ташувчилар саноқли эди. Алвасти хотин сармоясини ишчиларга маш тўлаш учун сарфлашни ёмон кўрарди. Расмана ишлаш учун бу ерда йигирма киши ҳам камлик қиларди, омборда эса Степашкани ҳам ҳисобга олганда бор-йўғи еттитагина мужик ишларди.

Викентий Захарич Некрасиханинг қўлида кўп йиллардан буён хизмат қилар, унинг илтифотини қадрлаб, доим кўнглини олишга уринарди. Ишчиларга у бақириб-чақирар, Степашкани эса майда гуноҳлари учун бир неча бор қулоғидан чўзиб, сочидан тортган пайғари ҳам бўлганди.

Мана, ҳозир ҳам у йигитчанинг қўлига бир даста буюртма қоғозларини тутқазди-да, стол муштлаб деди:

— Бекорга лақиллаб юрма! Буюртмаларни тарқатган заҳотинг орқангга қайт. Ҳаммани қутиларни хилхилга ажратиш учун ертўлага жўнатаман!

— Тушунарли, Викентий Захарич,— деди итоатгўйлик билан Степашка ва хиёл четга қаради-да, беканинг ювиндихўрини масхара қилиб, тилини чиқарди.

Ҳовлига югуриб чиқар экан, у ўз опаси Дусяни йиқитиб юборишига сал қолди. Қиз бир неча минутдан буён шу ерда укасини қидириб юрганди.

— Қаёққа гойиб бўлдинг? Иш бор. Тикувчи бир ўртоқни Богашевога олиб бориб қўйишни илтимос қил-

япти. Қочоқни Наримдан дадамлар ўтказиб қўйган эканлар, — укасининг қулогига эгилиб деди Дуся.

— Боғашевога дейсанми? Бугун уёққа олиб борадиган молим йўғу...

— Йўқ бўлса нима қилибди. Тикувчи илтимос қилдими, демак боришинг керак... Темир йўлни кесиб ўтадиган жойда соат 10 да ёнингга соқол қўйган, духоба ёқали пальто кийган ёш бир мужик келади. Унинг қўлида брезент қопга солинган юки бўлади. У: «Сенга, йингича, опаларингдан салом», дейди. Сен бўлсанг: «Утиринг, обориб қўяман», деб жавоб қиласан. Уни Боғашевога элтасану орқанга қайтаверасан... Тушундингми, Степашка? — жиддий оҳангда сўради Дуся кенг ҳовлида елаётган изгиридан юзини оқ ёқаси ичига яширар экан.

— Тушундим, Дуся. Кетавер... Ана, юк ташувчилар пākгауздан чиқиб келишяпти, — деди безовта бўлиб Степашка. Дуся югуриб дарвозадан чиқиб кетди. Эшик тарақлаб, унинг темир ҳалқаси жаранглади.

Степашка тикувчининг топширигини бажариш учун қандай қилиб вақт топиш устида бош қотирганича омбор томон юрди.

Насимович кичик Лукьяновга ёрдам бер, деб биринчи бор мурожаат қилиши эмасли. Яқиндагина болакай куппа-кундуз куни, полициянинг кўз олдида губерния босмаҳонасидан бир қути шрифт билан турли формадаги варақаларни босиш учун бир неча қолипни олиб чиққан ва уни мўлжалланган жойга — шаҳар четидаги яширин босмаҳонага олиб борганди.

Худди шунинг ёрдамида кечасию кундузи фронт учун марш роталари тайёрланаётган ҳарбий шаҳарчага бир даста варақа ҳам олиб кирилган эди. Гарнизоннинг хўжалик бўлими Некрасихадан янги бараклар қурилиши учун юз қути мих сотиб олганди. Сафарбар қилинганлар сонни кундан-кунга кўпайиб бормоқда эди. Ҳатто эллик ёшли эркаклар ҳам ҳарбий хизматга чақирилганди. Сафарбар қилинганлар эски биноларга сизмай қолгани бонсидан зудлик билан янги казармалар қурилмоқда эди.

Ҳарбий шаҳарчада бир гуруҳ большевиклар мустаҳкам ўрнашиб олганди. Аммо улар билан алоқа қилиш анча қийин эди. Солдатларга шаҳарга чиқиш ман этилганди.

Ана шундай пайтда Степашка бир кунда икки мартадан шаҳарчага қатнай бошлади. Насимович бу тўғрида Дуся билан Машадан хабар топди. Бундай имкониятдан фойдаланмаслик жиноят эди.

Степашка михдан бўшаган эски қутига яшириб жойланган варақаларни олиб кетишга сира иккиланмай рози бўлди. Шаҳарчада мих тўла қутиларни хўжалик ротасининг солдатлари тушириб олишарди. Варақалар солиб, қора бўёқ билан белги қўйилган қути юк туширувчи солдатларга бошчилик қилаётган ва бу ердаги большевистик ташкилотнинг раҳбари бўлган прапорщикнинг ишончли қўлига тушди...

...Бугунги куннинг барча вазиятларини чамалаб кўргач, Степашка отхона томон ошиқди. Викентий Захарич биронта янги юмуш ўйлаб топмасдан аввал Миттини тезроқ чанага қўшиб, юкни ортиш ва жўнаб қолиш керак эди. Бир куни шундай бўлганди — Степашка чанага юкни ортиб бўлган ҳам эдики, бирдан катта приказчининг инжиқлиги тутиб, дарвоза олдида:

— Тушир қутиларни! Жаноб Фуксманнинг тегирмонига бориб, ун олиб келсан, — деб қолса бўладими.

Агар ҳозир ҳам шундай бўлса, унда Степашка тикувчига ҳам, дадаси тайгадан ўтказиб, шаҳарга жўнатган анови қочоққа ҳам панд бериб қўяди...

Степашка Миттини чанага қўшди-да, пакгауз ёнига бориб, юкчиларнинг ёрдамга келишини кутиб ўтирмай мих тўла қутиларни таший бошлади. Буюртма қоғозлари анчагина эди, энг муҳими эса — буюртмачилар шаҳарнинг турли чеккаларида яшарди. Архиерейнинг уйи — Почтамтскаяда, дарё йўллари техник нозирининг квартираси — пристань ортидаги Заозерье кўчасида... Йўқ, бунақаси кетмайди... Бутун шаҳарни кезиб юришга Степашканинг вақти йўқ эди... Омборга кираверишда хирагина ёниб турган фонарь тагида йигитча адреслари йўлининг устида бўлган буюртма қоғозларини ажратиб олди. Почтамтская, Дворянская, Бульварная...

— Хўш, Степаха, ёрдам берайликми? — дея сўради юк ташувчилардан бири. Бирваракайига уч киши унинг ёнига келишди.

— Ҳаммасини ортиб бўлдим, — дея жавоб қилди Степашка ени билан тердан жиққа ҳўл бўлган юзини

артиб, қуён терисидан тикилган қулоқчинини энсасига сурар экан.

— Мунча зўриқмасанг, тентак? Ё бекамиз Аксинья Михайловна мукофот ваъда қилдими? Уни қара, бўғриқиб кетибсан-ку ахир,— деди ачиниб ўша юк ташувчи.

— Ҳаракат қияпти! Бека уни анови балохўр Викентий Захарич ўрнига тайинлайди, деб ўйласа керак-да!— деди жаҳл билан ёзғириб иккинчи юк ташувчи.

Бироқ Степашка ачинишга ҳам, ёзғиришга ҳам эътибор бериб ўтирмади. «Тезроқ, ҳовлидан иложки борича тезроқ чиқиб кетиш керак»,— дея ўйларди у.

— Қани, Миттиной, кегдик! Чух, жонивор!— Степашка тизгинни силкитди. Юк ортилган чана гичирлаб, отнинг оғир туёғи музлаган ерга тўқиллаб урилди.

— Вася амаки, тарқатадиган мол кўп экан. Кечроқ қайтаман!— дея қичқирди Степашка дарвоза олдида.

— Кетавер! Буёғини ўзимиз эплаштирамиз!— деди жавобан юк ташувчи, йигитчанинг бугун қандайдир ўз хаёли билан бандлиги ва негадир шошиб турганини пайқаб.

6

Степашка молларни буюртмачиларга шошилиш равишда тарқатиб чиқди. Чанада иккита қути қолди: бирига мих солинган бўлиб, иккинчиси асбоб-ускунага тўла эди. Улар «ҳеч кимники» бўлиб, йигитча бу қутиларни фақат йўлига, ниқоб учун олганди.

Степашка Миттини тезлатиб темир йўл томон раvона бўлганида шаҳар кўчалари бутунлай ёришиб кетганди. Йигитчанинг ўз соати йўқ эди, лекин бир жойда у отнинг жиловини тортиб, хиёбонда бароқ итини айлантириб юрган семиз хонимга мурожаат қилди:

— Илтимос, айтиб юбора олмайсизми, ҳозир соат неча бўлди?

— Ун беш минути кам ўн, йигитча,— анча хушмуомалалик билан жавоб қилди хоним, аммо унинг ити ириллаб, тизгинни таранг тортганича чана томон ташланди.

Степашка Миттини яна тезлай бошлади:

— Қани, чух, жонивор, юра қол!

Белгиланган вақтгача бор-йўғи чорак соатгина вақт қолганди, тўғри, темир йўл ёнидаги қайинзорга қадар ҳам йўл олис бўлмай, нари борса бир ярим чақирим келарди. Аммо одамнинг боши, худонинг тоши, дея бежиз айтишмаган экан.

Белгиланган жойга яқинроқ йўлдан қесиб чиқиш ниятида Степашка торқўчага бурилди-да, унинг нариги бошидан чиқиб, темир йўлга яқинлашганида елкалари-га милтиқ осиб йўлнинг ўртасидан кетма-кет бораётган учта солдатга етиб олди.

«Улардан ўтиб кетишим керак, бўлмаса солдатлар мени қайинзорда худди ўша одам билан учрашган пайтимда кўриб қолишади», дея ўйлади Степашка ва тизгинни силтаб Миттини тезлатди.

Чана солдатларга етишига йигирма қадамча қолганида, бирдан олдинда кетаётгани йўлнинг ўртасига чиқиб, қўлини кўтарди-да, қичқирди.

— Тўхта, тўхта, деяпман!

Степашка отни шитоб билан ҳайдаб уларнинг ёнидан ўтиб кетган тақдирда ҳам барибир қочиб қутулолмаслигини тушунди: темир йўлда юк вагонларидан иборат узун составга тиркалган паровоз пишиллаб турарди. Степашка буёғи энди нима бўлишини билмай жиловни тортиб Миттини тўхтатишга мажбур бўлди.

— Сен, йигитча, қаёққа кетяпсан?— дея сўради солдат. Степашка унинг поғонида фельдфебеллик нишонини кўрди.

— Керак жойга кетяпман! Дўғадаги «Некрасова хонимнинг савдо уйи» деган ёзувни кўрмаяпсанми?— ҳаяжонининг зўридан Степашканинг овози титраб турарди.

— Савдогар хонимнинг чанаси бўлса, янаям яхши. Подшолик хизматчиларини обориб қўйса камайиб қолмайди. Ҳой, йигитлар, ўтиринглар, ўзимизнинг болакай экан!— Фельдфебель Степашканинг рози бўлишини кутиб ўтирмай сакраб чанага чиқди-да, қути устига ўтирди. Қолган иккита солдат ҳам шу заҳоти унинг ёнига чиқиб олишди.

— Митти юкнинг оғирлашганини сезиб, қадамини секинлатди. Степашка ҳансираб нафас олаётган солдатларга бир қаради-ю, ҳозир уларни ҳеч ким чанадан тушира олмаслигини тушунди.

— Ўзларинг қаёққа кетяпсизлар?— дея сўради

Степашка ўзича кутилмаган бу ишкалликдан қандай қутулишни ўйлаб.

— Лучановкага, ойна заводига кетяпмиз,— деди фельдфебель.

— У ерда нимани унутиб қолдирувдинглар?

— Биз-ку, ҳеч нимани унутмаганмиз-а, лекин бошлиқлар бирон нарсани унутиб қолдиришганга ўхшайди. Мен сенга айтсам, йигитча, солдат зотининг ихтиёри ўзида бўлмайди. Буюришдими—миқ этмай кетавер!— Фельдфебель ўртоқлари билан маънодор кўз уриштириб олди.

— Унда, акалар, сиз билан озгина ҳамроҳ бўларканмиз. Мен Богдановога боришим керак. Ҳозир, темир йўлнинг нариги томонига ўтганимиздан сўнг катта приказчимиз—Селифон Акимич чанага ўтирадилар. Кутиб турган бўлса керак ўзиям. Савдогар хоним кедрзорда ёзги уй қурдирыпти. Шунинг учун ҳам у ерга серқатнов бўлиб қолганмиз,— дея ёлгонни қалаштирарди Степашка.

— Нарироқ обориб қўйсанг ҳам раҳмат деяверамиз. Приказчинг бизни ҳайдамасмикин? Нима дейсан?— ташвишга тушиб сўради фельдфебель.

— Ҳайдамаса керак. Чанада эса жой бемалол,— муросасозлик билан деди Степашка. Бирдан у, бир ҳисобда солдатларнинг чанага ўтириши ҳам яхши бўлди, деган хаёлга борди. Ҳеч бўлмаганда полициячи газандалар, қаёққа кетяпсан, нега кетяпсан, деб тўхта-тишмайдиган бўлди-ю. Милтиқ осган солдатларнинг вазоҳати бузуқ кўринар ва улар билан бирор одамнинг ади-бади айтишишга журъат этиши амримаҳол эди... Лекин духоба ёқали анави одамни чанага қандай ўтқазиб олса экан?

Степашка уни темир йўлдан ўтишган заҳоти кўрди. Қайинзорнинг четида тахта девор билан ўралган арраҳона бор эди. Акимов деворнинг кўча томондаги бурчаги олдида турарди. Чанани кўргач, у ямшчикнинг кўзига кўриниш учун уч қадам олдинга чиқди. Шу ерда у ярим минутча турди. Аввалига Акимов солдатларни кўрмади. Чананинг тахта қоқилган тумшук қисми уларни йигитнинг кўзидан пана қилиб турарди. Аммо темир йўлдан ўтиб, пастга тушаётганида чана хиёл ёнига бурилди-ю, Акимов солдатларни яққол кўрди. Бундай бўлишини кутмагани боисидан

у ўзини шоша-пиша девор панасига олди. «Яна кетиб қолса-я», ташвишланиб хаёлидан ўтказди таваккал қилиш фикрига келган Степашка. Аррахона ёнига етгач, Степашка отнинг жиловини тортди-да, қўлларини силкитиб, деди:

— Утиринг, Селифон Акимич! Солдатларни ўтқазиб олганим учун койманг, майлими? Подшолик хизматчиларига ачинаркан одам. Лучановка муюлишигача олиб борамиз уларни.

Акимов бир лаҳза довдираб қолди-ю, аммо Степашка унга ҳаммаси яхши кетяпти, дегандай маънодор тикилиб турганини кўргач, кўнгли жойига тушди.

— Салом, хизматчилар!— деди Акимов чананинг ёнига келиб, брезент қопни бамайлихотир унга жойлар экан.

— Саломат бўлсинлар, жаноби олийлари,— дея жавоб қилишди солдатлар ва сиқилиброқ ўтиришиб, энг яхши жойни «катта приказчи»га бўшатиб беришди.

Улар қайинзорни кесиб ўтишгач, шаҳар ўрмон ортида кўринмай қолди. Бу ердаги дала шамоли одамнинг суяк-суягидан ўтиб борарди. Солдатлар бир-бирларининг пинжигача кириб, қалпоқларини кўзларининг устигача бостиришганича эски шинелларининг ёқасини кўтариб олишди. Изғирин шамол Акимовнинг ҳам жон-жонидан ўтиб кетмоқда эди. У шамолдан паноҳ излаб фельдфебелнинг ёнига сурилди-да, елкаси билан уни ҳам, ўзини ҳам иситиб унга суяниб олди.

— Бу дейман, кийимингиз бизникига ўхшаб жуда юпун экан-ку, жаноби олийлари,— деди кулиб фельдфебель.

— Янглишдим! Эрталаб пўстин киймоқчи бўлдим, аммо кун иссиқдек кўринди. Бу ерда эса, мана, изғиринга тушиб қолдик. Шаҳар эмас-да, ҳар қалай!— совқотган лабларини аранг қимирлатиб деди Акимов.

Ярим соатдан сўнг солдатлар чанадан сакраб тушишди. Лучановка муюлишида ер депсиниб туришар экан, улар Акимовга олиб келишгани учун Степашка билан Акимовга миннатдорчилик билдиришганича дўстона қўл силкиб хайрлашишди.

Степашка билан Акимов бир неча дақиқа чанада индамай боришди. Энди рўпарадан эсаётган шамолдан Акимовни Степашка пана қилиб борарди. Совуқ

ва шамол унга сира таъсир қилмасди. Эгнига калта пўстин, оёғига пийма, бошига қалпоқ кийиб, бўйнига шарф ўраб олган йигитча совуқда ўзини худди уйда ўтиргандек ҳис этарди.

— Қани бир эсла-чи, солдатларнинг олдида мени қандай ном билан чақирдинг?— дея илжайиб сўради ниҳоят Акимов ва Степашканинг биқинига қаттиқроқ суяниб олди.

— Селифон Акимич! Бизда савдо уйи бошқарувчисининг исм-шарифи шунақа.

— Селифон Акимич! Оббо ошна-ей, роса зўр ном кўйдингу менга! Умрбод эслаб юрадиган бўлдим.

— Нима қилишим керак эди бўлмасам?! Улар ҳатто сўраб ҳам ўтирмай чанага чиқиб олишди. Ўтариб олишди—вассалом! Кейин қарасам, сиз кетиб қолмоқчи бўляпсиз. Шундан кейин, бўлганича бўлди, деб ўйладим-да, сизни чақирдим.

— Тўғри қилдинг... Кимни олиб кетаётганингни биласанми?

— Оз-моз биламан.

— Ёрдаминг учун раҳмат. Эҳтимол, бирор кун келиб, учрашиб ҳам қолармиз.

— Бўлиши мумкин.

Акимов ниҳоятда совқотганидан дағ-дағ титрай бошлади.

— Қани, чанадан тушинг-да, ортимдан югуринг. Исиниб олишингиз керак.

Акимов сакраб ерга тушган эди, Степашқа Миттини йўрттириб кетди. Ботинка устидан калиш кийган Акимов ўнқир-чўнқирларда сирғана-сирғана чана ортидан югура бошлади. У юзига урилаётган совуқ шамолга қарамай танасига иссиқ югураётганини ҳис этиб бир чақиримча чошиб борди.

— Бўлди, тўхтай қол, ошна, исиниб олдим,— дея ёлборди Акимов улар чуқур жарликни кесиб ўтиб, яна текис йўлга чиқиб олишгач.

Степашка Миттини тўхтатиб, Акимовни кутиб турди.

Қайинзордан Богашевога қадар бутун йўл икки соат вақтни олди. Богашеволик деҳқонларнинг асл ходалардан қурилган пишиқ уйлари кўрингач, Акимов Степашкадан уни қаерда тушириб кетмоқчи эканлиги тўғрисида сўради.

— Ҳув анави ерда, уйларга етмасдан сал берироқда. Майдончага эса тўғри кўтарманинг ўзидан бора-верасиз,— деди Степашка ва Акимовга ҳамдардлик билан қараб қўйди. Кейин Степашка одамларнинг кўзидан яширинишга мажбур бўлаётган ҳамроҳига тасалли бермоқчи бўлди шекилли, хаёлга чўмиб, қўшимча қилди: — Яшириниб жўнашга тўғри келаётганидан хафа бўлманг. Яқинда революция бўлсин. Бош Почтамт кўчасидан бемалол юраверасиз ўшанда...

Степашканинг сўзлари Акимовга қаттиқ таъсир қилди. У талпиниб йигитчанинг елкасидан қучди-да, лабларини қимтиганича: «Шундай бўлади, дўстим! Албатта шундай бўлади!» — деб қўйди ичида.

Қор уюмлари орасидан тушган сўқмоқ олдида Степашка Миттини тўхтатди.

— Мана шу ердан темир йўл устига чиқиб оласиз. Оқ йўл сизга!

— Яхши. Омадингни берсин, бахтли бўл, ука! — Акимов брезент қопни олиб, орқалади-да, тик қияликдан ношилиб темир йўл устига чиқди.

Борган сайин кучайиб бораётган шамол кўтарган қорбўрон орасидан узоқда вагон гилдиракларининг тақа-туқи қулоққа чалинди. Томскдан Богашево томон поезд яқинлашиб келмоқда эди.

Бешинчи боб

1

Рождество пайтидаги кучли совуқлардан кейин Нарим кенгликлари узра қаттиқ бўрон турди. Қор аралаш пишқираётган бўрон шундай ув тортиб, ҳуштак чалардики, ҳатто кўпни кўрган Федот Федотовичдек одам ҳам бир куни Горбьяков билан чой ичиб ўтирар экан, шундай деб қолди:

— Шамолнинг ҳуштак чалишига бир қулоқ солгин-а, Федя! Наримда шунча йилдан бери яшайману, лекин бунақа сербўрон қишни кўрмагандим. Илгари қарияларда шунақа удум бўларди: агар бўрон шундай ҳуштак чалиб, ув тортса, янги хабарларни, хабар бўлгандай, инсонни ларзага соладиган хабарларни кутиш керак эмиш.

— Бўлмаган гап буларнинг ҳаммаси, фатер. Хабар ўз йўлига, шамол эса—ўз йўлига. Одамлар гоҳ ўзларини тинчитиш, гоҳ аксинча, дилларига гулгула солиш учун ўйлаб чиқаришади бундай ишларни: мана шунақа узун кечаларда қиладиган ишлари бўлмаганидан кейин турли бўлмағур гапларни ўйлаб топишаверади...

— Унақа дема, Федя,— деди Горбьяковнинг фикрига қўшилмай чол.— Одамлар ҳар хил гапларни тўқиб чиқаришга уста бўлишади—бу гапинг рост, лекин ҳар қалай қариялар ёруғ жаҳонда бекорга бундай узоқ яшашмаган. Улар шундай нарсаларни кўришганки, одамлар бунақасини ўйлаб ҳам топишолмайди.

— Мана бу гапни тўғри айтдингиз, фатер. Бу асрий кузатувларсиз овчининг ҳам, балиқчининг ҳам иши юришмасди, кейин деҳқончилик касб-коригаам фойдаси катта унинг.

— Шунини айтяпман-да, Федя. Йўқ, бир қулоқ солгин, ув тортишига қулоқ солиб кўргин-а! Юрагингни эзиб юборади.

— Чамаси, ошпаз хотин печнинг трубасини ёпиб қўйишни унутганга ўхшайди, фатер,— деди ўзининг гапидан қолмай умри бино бўлиб биронта ҳам урф-одатга ишонмайдиган Горбьяков.

— Трубага, Федя, мен ўзим қарайман. Агар ўша ошпаз хотинга ишонадиган бўлсак, одамни ис уриб нариги дунёга равона бўлиши ҳеч гап эмас.

Федот Федотович билан Горбьяков шу тўғрида гаплашиб ўтиришди-ю, кейин шамолнинг ҳуштак чалиб, ув тортаётган пайтида қилган ўша суҳбатларини унутиб юборишди. Унутишга унутишди-ю, ammo тез орада буни қайтадан эслашди.

Бўрон ув тортаётган ана шундай кечалардан бирини да уйга ҳўнграб йиғлаганича Поля югуриб кирди:

— Дада, буважон, бошимизга кулфат тушди! Никиша йўқолиб қолди!— Поля нафаси бўғилиб энтикарди.

— Ўзингни бос, қизим, кейин ҳаммасини бир бошидан айтиб бер,— қизини қучоқлаб, стулга ўтқазар экан деди Горбьяков. Федот Федотович эса чўқиниб олди-да, соқоли орасидан мингиллаганича:

— Шундан кейин ҳам урф-одатга ишонмай бўларканми? Шамол роса ув тортувди-я ўзиям!— деб қўйди.

— Кечқурун Епифан Корнеич қайтиб келди,—

ҳамон пиқиллаб йиғлаганича ҳикоя қила бошлади Поля.— Маст эди, роса жаҳли чиққанди. Уйга кирган заҳоти менга ўшқира кетди. «Сен, палону писмадон, нега қайтиб бормадинг? Ёки ростданам «ўнгир»ни биронтасига айтиб қўйганмидинг?» Мени роса обориб-опкелгандан сўнг, Анфиса Трофимовнани сўка бошлади. Хотини бўлса икки-уч марта ўқлоғи билан унинг елкасига солди-да, курсига ўтқазиб, сўради: «Ўғлимиз қани? Никишкани қаерда қолдирдинг?» Елифан Корнеичнинг дарров кайфи тарқаб кетди: «Мен уни кўрганам йўқ». — «Қанақасига кўрмас экансан? У сенга пул олиб кетганди, Томскдан қайтганининг эртасигаёқ Полянинг ўрнига жўнаганди! Ўғлимизни қаёққа йўқодинг, ярамас, мияси айниган аҳмоқ?» У бўлса индамайди, бизларга кўзини лўқ қилиб қарайди... «Ахир мен ҳамма қишлоқлар ва қароргоҳлардан ўтиб келдим. Ҳеч қаерда Никишканинг ҳатто изиниям кўрганам йўқ». Кейин бирдан миясига даҳшатли бир фикр келди шекилли, полга қулади ва бутун уйни бошига кўтариб, дод солди: «Уни ўлдиришган, лаънатилар, қотиллар! Ўлдиришган!»

— Сен пиёда келдингми ёки чанадамисан? — сўради Горбьяков Поля ҳикоясини тугатгач.

— Чанада келганман, дада. Анфиса Трофимовна юборди. Сизни келсин, деб илтимос қилди. Ўзи бошқа чанада урядникнинг олдига жўнади.

— Майли, Полюшка, кетдик.

— Мен-чи, Федя, мабодо сенга керак бўлиб қолмасмикиман? — дея сўради Федот Федотович дилида одамларга бирор йўл билан ёрдам бергиси келиб.

— Юринг, фатер, бирга борамиз. Кўрайлик-чи, нима гап экан.

Улар икки кундан бери сурункасига хуруж қилаётган қорбўрон ичида Голешчихинога етиб олишди. Узоқдан, қор қуюни орасидан Криворуковларнинг икки қаватли катта уйи кўзга чалинди. Ҳамма деразалари ёришиб турган уй шу топда нимаси биландир кузги туман ичра дарёдан сузиб бораётган парокходга ўхшаб кетарди.

Урядник Филатов, Елифан ва Анфиса стол ёнида ташвишли қиёфада гаплашиб ўтиришарди. Улар ўзликча гоҳ унақасига, гоҳ бунақасига ўйлаб кўришар, турли-туман тахминлар қилишарди. Никишка бирдан

касал бўлиб қолгану энди бирон кимсанинг уйида тузалишини кутиб ётгандир. Ёки бирор жойда ишрат қилиб қолиб кетганмикин? Ибрат оладиган одами бор! Дадагинаси ҳанузгача кайф-сафо қилиш бобида ўрناق кўрсатиб юради. Ишратбозлик қилиб юрган бўлиши ҳам мумкин. Тўғри, бундай узоқ ишрат қилмайди-ку. Ҳар қалай, уйдан чиқиб кетганига икки ҳафта бўлди. Қанча айш-ишрат қилиш мумкин ахир? Яна бир нарса тўғрисида ўйлашди: Никишка бирон фойдали ишни пудратга олмаганмикин? Лекин қанақа ишу кимдан олади бунақа пудратни? Наримлик савдо аҳлининг бари мол ташиш учун ўз от-уловига эга эди. Бирдан дарёнинг қуйи томони—Сургут, Тобольск ёки Березовдан биронта савдогар келиб қолган бўлса-чи? Шундай бўлиши мумкинми? Мумкин албатта, аммо одамнинг ишониши қийин. Масалан, нима олиб боради? Балиқми? Ишониш қийин! Йўл олис жуда. Тўғри, бу ерда балиқни сув текинга олса бўлади, аммо эшовидан тушови қиммат, дегандек, кира ҳақи қиммат жуда. Мўйна олиб кетмаганмикин? Бу бошқа гап. Мўйнани икки минг чақирим йўлга олиб кетсаям бўлади, барибир фойда тушаверади. Аммо бу тахминга ҳам ишониш қийин бўлиб, у одамнинг миясида турли шубҳаю гумонлар уйғотарди.

Горбяков билан Федот Федотович стол ёнига ўтириб, суҳбатга қўшилишди-ю, аммо биронта янги гап айтиша олмади.

— Нима дейсан, Епифашка, Никифорнинг йўлини Волокитиннинг итлари тўсмаганмикин?— дея бирдан гапга аралашди Домнушка. Эгнига нақ товонигача тушадиган кенг қора қўйлак кийган бурни узун Домнушканинг сумрайганича иссиқ печка ёнига келиб турганини ҳеч ким сезмай қолганди.— Ахир ўша савдогар сенинг танобингни тортиб қўймоқчи эканлиги ҳақида кўп гапирган экан-ку.

Епифан телба синглизининг фикрига қўшилмоқчи ҳам бўлиб турган эди, аммо урядник Филатов қўл силтай кетди:

— Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Фома Лукич — христианликни қаттиқ тутган одам! Бировнинг жонига қасд қилмайди у асло!— Таъсирланиб кетганидан Филатовнинг кўзларига ҳатто ёш ҳам келди.

Ҳамма жимиб қолди. Зеро, бу ердагиларнинг бари дарҳол, гарчи уларнинг ўзи буни пинҳон сақлашса-да, Варсонофий Квинтельянович билан Волокитиннинг орасидан қил ўтмайди, деган мишмишларни эслашганди. Урядник хизмат қиладиган иккита подшо бор эди: бири шаҳри азим Питерда бўлса, иккинчиси, шу ердаги наримлиқ Фома Волокитин эди.

— Балким Никишкани ахталар ҳалок қилишгандир? Узинг айтган эдинг-ку, Епифашка, улар аждаҳодек очкўз деб,— ўз билганидан қолмай деди яна Домнушка.

Бироқ энди унга акаси қўл силкиб берди:

— Жим турсанг-чи, бадбахт тентак! Топган қотилларингни қара-я! Улар майиб-мажруҳ, яримта одамлар! Кучук боладай ювош ҳаммаси. Тўғри-ми, Палагеля! Ана, келиним айтсин. Уларникида қанча яшадик? Биронта ёмонлик кўрдикми?— дея Поляга мурожаат қилди Епифан гапини тасдиқлаш учун.

— Уша ошналарингиз менга ёқмади, дада,— деди лўндагина қилиб Поля.

Ярим кечага бориб улар гапни нимадан бошлашган бўлса, яна ўша хулосага қайтишди: бир-икки кун кутиб туришади, балким Никифорнинг ўзи қайтиб келиб қолар, агар қайтиб келмаса, у ҳолда қидирувга одам жўнатиш, бечора йигитнинг йўқолгани тўғрисида жар солиш керак бўлади. Ким билсин, балким бирор нарса ойдинлашиб қолар.

Горбьяков билан Федот Федотович ўрниларидан туриб, хайрлаша бошлашди. Буни кўриб Филатов ҳам оёққа турди. Поля ва кайфи мутлақо тарқаб кетган Епифан мажбуран келган меҳмонларни дарвозагача кузатиб чиқишди. Криворуковларнинг хизматчиси у ерга от қўшилган чанани ҳайдаб келди: ҳар қалай, тун, бўрон, пиёда кетишнинг ўзи бўлмайди. Урядник ёнига ўтирар экан, бутун суҳбат давомида чурқ этиб оғиз очмаган Федот Федотович бирдан Епифанга мурожаат қилиб деди:

— Айт-чи, қуда, Никифор ваҳший ҳайвонларга дуч келмаганмикин? Бўрилар ҳозир шу қадар қутуриб кетишган, ана, Катта Нестеровода молхонага киришибди-да, иккита бузоқни еб, ўша ернинг ўзидаёқ ухлаб қолишибди.

— Ҳаммаси бўлиши мумкин, қуда, — деди оҳиста, биринчи марта гамгин оҳангда Епифан.

Епифаннинг узоқ сафардан қайтганидан сўнг икки-уч кун ўтди-ю, Никифорнинг йўқолгани тўғрисидаги шумхабар бутун Нарим ўлкасига тарқалди.

Ҳафта кетидан ҳафта ўтиб борар, аммо Никифордан дарак йўқ эди. Ана шунда Поля муқаррар бир нарсани тушуниб етди: агар ўша сўнгги бевақт кечда орттирган ҳомиласини ҳисобга олмаганда у Криворуковлар хонадонида ёлғиз ўзи қолганди.

Никифorni излашар экан, Анфиса Поляга нисбатан мулозимроқ бўлиб қолгандек туюлганди, аммо Никифорнинг бадар кетгани аён бўлгач, унинг овозида, гўё бу фалокатнинг содир бўлишига келини айбдордек, қаҳр-ғазаб янграй бошлади. Поля бир индамади, икки индамади. Лекин бир кун бориб унинг ҳам тоқати тоқ бўлди.

— Қани, Анфиса Трофимовна, бир жим бўлингчи, — деди жаҳл билан Поля қайнонаси уни яна ёзгира бошлагач, — энди сиз менга ҳеч ким эмассиз. Билдингизми? Шунчаки шарпасиз, холос. Бугун уйингиздан кетаман. Ёдингизда бўлсин — сизларнинг мол-қолингиздан ҳеч нимани олмадим. Совға қилинган рўмолни ҳам, Никифор сиздан яширинча олиб келган зирак билан бир кийимлик шойини ҳам ташлаб кетман. Ана, ҳаммасини қаравотга териб қўйдим... Гарчи эрсиз қолиш даҳшатли бўлса-да, бу зиндондан қутулиб чиққанимдан хурсандман. Яхши қолинг! Сенга эса, Домна Корнеевна, катта раҳмат. Сендан биронта ҳам ёмон сўз эшитмадим... — Поля зинапоя тагидаги хонасига кирди-да, кечаси ҳозирлаб қўйган тугунини олиб чиқди.

Анфиса Трофимовна қанчалик бешафқат ва тошкўнгил бўлмасин, лекин ўзи бу хонадонда аёвсиз ўрнатиб келган ҳаёт тартибига нисбатан кучли нафрат билан суғорилган бундай сўзларни сира кутмаган эди. Эҳтимол, Епифан Криворуков билан турмуш қурганидан буён ўтган шунча йиллар ичида биринчи марта бўлса керак, у қисқа муддатга ўзининг барча саяҳаракатлари, одамларга нисбатан қилган барча шафқатсизликларининг моҳиятини англаб етди шекилли, Поляга бақриб бериш ўрнига йиғлаб юборди, холос.

— Нега менга бундай дейсан, Палагея? Сен эрингдан айрилдинг, мен эсам ўғлимдан... Ахир у ёлғиз болам, кўзимнинг оқу қораси эди...

Поля бирданига қариб, шалвираб қолган, кўзларига изтироб тўниб, аянчли қолга тушган қайнонасига қаради-да, қаттиқ гапириб юборганига пушаймон бўлди. «Ҳар қалай эримнинг онаси-ку у», дея хаёлидан ўтквзди Поля.

— Уни қара-я, жуда мулойим бўлиб қопти-ку! Қилмишингга яраша жавоб беришларини ёқтирмас экансан-а! Баракалла, Поля! Бўлмасам жуда ҳаддидан ошиб кетди, гумбаз! Ҳеч ким мушугини пишт дебмай қолди! Ит! Қанжиқ! — Бу гапларни Домнушка қичқириб айтмоқда эди. Унинг ёноқлари туртиб чиққан қонсиз юзи оппоқ оқариб кетганди. Олайган кўзларини қандайдир туман қоплаган бу аёлнинг бутун қиёфасида телбалик акс этиб турарди.

— Ундай дема, Домна Корнеевна, яхши эмас! Йиқилганни ҳатто ит ҳам қопмайди. Ахир у эримнинг онаси-ку... ҳар қалай она... Осонми унга ахир? — деди имкони борича ҳаяжонини босиб хотиржамлик билан Поля.

Ана шунда сира кутилмаган бир ҳодиса рўй бердики, Поля орадан анча вақт ўтганидан кейин ҳам бу тўғрида ажабланиб эслаб юрди.

— Мендан жаҳлинг чиқмасин, Полюшка! Худо ҳаққи, илтимос қиламан, мени қарғама! Менинг сенга азоб беришларим, қийнашларим ёвузлигим туфайли эмасди, балким фақат ўғлимнигина эмас, бутун уйни ўз измингга бўйсундириб олишингдан қўрқардим. Чунки аввал-бошдаёқ сенинг феълингга дош беролмаслигимни тушунган эдим... — Анфиса бирдан тиз чўкди-да, Полянинг қўлидан шартта тутиб, уни ўпа бошлади. Поля орқасига тисарилди-ю, дилида алланима ўпирилиб тушгандек бўлди. Шу пайт яна Домнушканинг:

— Оббо муғамбир-ей, найранг қилишини қаранг! Унга ишонма, Поля, ишонма! — дея қичқиргани эшитилмаганда Поля, эҳтимол, ўзини тутиб туролмай Анфисани қучоқлаб олган ҳам бўларди.

Уша кунёқ Поля отасни кига кўчиб кетди. У ҳеч қачон ва ҳеч қандай вазиятда отасининг уйини тарк этмасликка қатъиян аҳд қилганди.

Қиш бошланганидан буён Глафира Савельевна бутун вақтини юксак меҳмонлар — уезд полиция бошлиғи билан архиерейни беҳуда кутиш билан ўтказди. Вонифатийнинг туғилган кунига улар келишмади. Аслини олганда, туғилган куннинг ўзи нишонланмади ҳам. Уша кун попкигига Горбяков, хотини билан Филатов, парабеллик бўлис котиби, теварак-атрофдаги қишлоқлардан икки-уч бадавлат одамларгина келишди. Дастурхон мўл-кўл бўлди, аммо меҳмонлар ўлгудай зерикиб ўтиришди. Глафира Савельевна ичкиликни озроқ қўйди. Гарчи уларнинг Колпашеводан Томскка қайтиб кетишгани ҳақида миш-миш тарқалган бўлса-да, полиция бошлиғи билан архиерей бирдан келиб қолишса-я, деган хаёлда у ичкиликни эҳтиёт қилиб қўйганди. Меҳмонлар еб-ичиб, узун-узун кекиришиб, бир оз уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтиришди-да, овқат еявериб оғирлашиб қолишгани ва ниҳоятда зерикшгани туфайли тезроқ бориб уйқуга ётиш истаги билан уй-уйларига тарқалишди.

Горбяков бошқаларга қараганда кўпроқ ўтирди. Вонифатийнинг ўзи ҳам ухлаб қолди. У узоқдан келган меҳмонларни кузатгунгача чидаб турди, фельдшер эса ўз одами, ҳурматсизлик қилгани учун айбга буюрмайди.

Глафира Савельевна ёноқлари ял-ял ёниб, шойи кўйлагини шилдиратганича меҳмонхонада уёқдан-буёққа юрар экан, жарангдор товуши хиёл қалтираб, дерди:

— Уларнинг келишларига тариқчайм ишонмагандим! Лекин ҳар қалай умидвор эдим... Ўзга доиранинг одамларини кўриш, уларнинг фикрларини эшитиш, эҳтимол, бирор олижаноб хислатларини ўрганиш қизиқ ахир, Федя... Лекин, қаёқда, улар ўзларига кичкина, майда одам бўлиб кўринадиган ва шу боисдан ҳам фақат нафратгагина муносиб бўлган қишлоқи попнинг уйига келишармиди дейсан?..

— Тушунмаяпман, Глаша, нега бунчалик қаттиқ хафа бўляпсан? Билганларича яшайверишсин, сенга нима, — деди лоқайдлик билан Горбяков ва ўзича: «Мана, Русиядаги бориб турган мешчанлик — юқори-роқ доирага мансуб одам унга парво қилмагани, қиё

боқмагани учун ўзига-ўзи азоб беради, юрагини ўртайди...» — деб қўйди.

— Нима, сен хафа бўлмаясанми? Очиғини айт, ранжимаяпсанми?— Глафира Савельевна янада кучлироқ ҳаяжонланиб кетди. Унинг товуши қалтираб, бир кўтарилди-ю, бир оз жим тургач, яна пастроқ тушиб мулойим жаранглай бошлади:— Мен эсам ранжидим! Мен титраб кетяпман. Мен адолат ва тенглик бўлишини истайман...

— Ҳамонки билишни истар экансан, очиғини айтман: мен мана мунча ҳам ранжиганим йўқ.— Шундай дея Горбяков жинжалоғининг учини кўрсатди.— Мен уларга парво қилмайман. Сен: «Улардан бирор олижаноб хислатни ўрганиш» ҳақида гапирдинг. Қани ўзинг, Глаша, жиддийроқ ўйлаб айт-чи, ўз мансабига кўра одамларнинг эркини бўғадиган, уларнинг инсонлик қадр-қиммати поймол этадиган, уларни итоатгўй қул даражасига туширадиган полиция бошлиғидан қандай олижаноб хислатни ўрганишинг мумкин?.. Нимаси олижаноб экан унинг? Сенинг ўзинг мана шу нозик қалбинг, ўзгаларнинг бахтсизлигига ҳамдард бўла билишинг билан ўша мансабдордан минг карра олижаноброқ эканлигинг тўғрисида ўйлаб кўрдингми?.. Ўйлаб туриб, менга шунни айт-чи... Фақат қичқирма. Вонифатий Гаврилични уйғотиб юборасан... Бизнинг баҳсларимизга уни аралаштиришнинг нима кераги бор?

Глафира Савельевна жимиб қолди-да, Горбяковнинг ёнига ўтириб, асабий оҳангда шивирлай бошлади:

— Эҳтимол, сен ҳақдирсан, Федя. Ахир одам ўзи тўғрисида чинакамига бирор нарсани била олармиди? Инсон ўзига-ўзи ҳакамлик қилолмайди. Ўзгалар чиқаради ҳукми. Ўзгаларнинг ҳукми эса кўп ўринларда ҳолис бўлмайди. Раҳмат сенга, Федя, ҳеч бўлмаганда сен тушунасан менинг қалбимни... Эҳ, қандай қалбим бор-а, Федя! Баъзан мен ўзимни жуда катта ишларга қодир ҳис этаман... Севикли одамим учун ўзимни қурбон қилишим ёки ҳаётимни буюк ғояга хизмат этиш йўлига бағишлашим мумкин эди... Айт-чи менга, Федя, виждонан айт: балким сен учун биронта одамни ўлдириш керакдир? Онт ичаманки, қўлим қалтирмайди, ҳаётимни қурбон қилиб бўлса ҳам бажараман

шу ишни... Биласанми, баъзан мен мана шу уйга ўт қўйгим ва унинг алангасида ўзим ҳам ёниб кетгим келади... Афсус, Петербургда туғилмаганман-да!.. Террорчи студентларга асқатиб қолардим... Сира ўйлаб ўтирмай бомба отган бўлардим...

— Нима учун, Глаша?— дея сўради Горбьяков.

— Токи замин гумбурласин учун, одамлар бир-бирларининг бепарволигидан ўлмасинлар учун...

— Кўнглинг нотинч, миянг алағда, Глаша. Ўйламай гапиряпсан. Ётиб дамнингни ол. Мен ҳам борай энди.— Шундай дея Горбьяков чиқиб кетди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Глафира Савельевнанинг ўзи унқиқа югуриб келди ва яна унинг кўзларига тикилиб, яшашингга ва одамларга яхшилик қилишингга халал бераётган биронта одамни ўлдириш керак эмасми?— дея тиқилинч қила бошлади.

Горбьяков гапни ҳазилга йўймоқчи бўлди-ю, аммо Глафира Савельевна нуқул ўша мавзуга қайтаверди.

— Сен, Глаша, зудлик билан шароитни ўзгартиришинг керак. Сен васвас бўлиб қоляпсан. Бу анча хавфли. Томск ёки Новониколаевска жўна. Бир оз кўнглингни ёзиб келасан.

Жувон Горбьяковнинг маслаҳатига кириб, тақсир Вонифатий билан шаҳарга эмас, Парабель атрофида жойлашган остяк ўтовлари ва тунгус қароргоҳлари томон жўнади. У ерларда руҳонийнинг зарур ишлари йигилиб қолганди: сўнги икки йилда туғилган болаларни чўқинтириш, турмуш қурган ёшларни никоҳдан ўтказиш, ўлганларга жаноза ўқиш лозим эди. Хулласи калом, мажусийларга православие тўғрисида, яратган эгам, биби Марьям ва барча азизу анбиёларга сизиниш ҳақида бир ваъз қилиб қўйиш керак бўларди.

Қавм бўйлаб сафар деярли бир ойга мўлжалланганди. Парабелнинг юқори қисмида жойлашган қишлоқларга етиб бормоқ учун камида уч юз чақирим йўл юриш керак бўларди. Аммо Вонифатий бу сафарга жон-жон деб жўнамоқда эди, зеро, у ердан қуруқ қайтмаслигини—мўйна ҳам, балиқ ҳам, гўшт ҳам, кедр ёнғоғи ҳам сувдек оқиб келишини яхши биларди.

Бироқ белгиланган муддатнинг ярми ўтмасданоқ Вонифатий ҳаллослаганича Горбьяковнинг уйига кириб келди.

— Онахон Глафира Савельевнани қутқаринг, Федор Терентьевич. Қаттиқ бетоб бўлиб қолди у.

Горбьяков шошилиб попнинг уйига борди. Глафира Савельевнани синчиклаб кўздан кечириб, нафас олиши ва томирининг уришига қулоқ солиб кўргач, Горбьяков Вонифатий сабрсизлик билан кутиб турган даҳлизга чиқди.

— Тепкили терлама касалига мубтало бўлибди у, Вонифатий Гаврилич. Ҳозир беҳуш ётибди. Менимча, яқинда касали бир зўраяди. Муҳими, ўша хатарни вақтида сезиб қолиш. Унга муқим қараб турадиган биронта аёл керак.

Шундай аёл қўшни уйдан топилди. У кириб келгач, Горбьяков ўзи кўрсатма берди:

— Унга чойқошиқда тинмай сув бериб туринг.

Эрталаб тонг отган заҳоти Горбьяков касални кўргани борди. Глафира Савельевна қимирламай чўзилиб ётарди. У бир неча дақиқага ҳушига келиб, Горбьяков билан ёлғиз қолиб гаплашмоқчи эканлигини айтди. Вонифатий билан қўшни аёл, Глафира фельдшерга касалига алоқадор бирор сирни айтмоқчи бўлса керак, деган хаёлда ётоқхонадан чиқиб кетишди.

— Мен ўляпман, Федя, — деди хаста овоз билан Глафира Савельевна Горбьяковнинг қўлини олишга уриниб. Горбьяков унинг истагини тушуниб, ўзи аёлни қўлидан тутди. Қўл худди ҳозир олов устида иситилгандек, алангайи оташ бўлиб ёнарди.

— Тузалиб кетасан, Глаша! Имоним комил бунга, — деди Горбьяков дилида бунга ўзи ҳам ишонмай.

— Йўқ, Федя, тузалмайман, тасалли берма... Истамайман ҳам... Уша... Вонифатий билан... бир уйда яшашни истамайман. Ё тангрим, қандай алдов... қандай маккорлик... қандай мутаассиблик... Барибир ўзимни ўзим ўлдирардим. Виждонсизлик... бундай яшаш... Уларда... ўша саводсиз, тайга одамларида нима гуноҳ...

Глафира Савельевна жимиб қолди, унинг юмилган кўзларидан йирик-йирик ёш томчилари юмалаб тушди. Горбьяков унга сув ичирди-да, туриб кетмоқчи бўлиб, стулни орқага сурди.

— Яна бир дақиқа кетмай тур, Федя, — деди ёниб турган кўзларини очиб Глафира Савельевна. — Охири марта гапларимни эшит...

— Нега ундай дейсан? Қулоғим сенда, Глаша.

— Сен... Сен... биринчи кўрганымдаёқ сени севиб қолганимни билармидинг?

— Билардим, Глаша.

— Кечир мени.

— Нима гуноҳ қилибсанки, кечиришим керак экан? Ҳеч қандай гуноҳинг йўқ. Раҳмат сенга.

— Бахтли бўл, умринг узоқ бўлсин,— дея зўриқиб шивирлади аёл ва лабларини қимтиб, жимиб қолди. Аммо бирдан унинг озиб чўп бўлиб кетган қўллари кўрпа устида қимирлаб, хаста юзи асабий сесканиб тушди-ю, аёл студентлар, бомбалар, ёнғин тўғрисида берган сайин қаттиқроқ гапира бошлади. Бу энди алаҳ-лаш эди.

Кечкурун унинг бақириб-чақиришлари тиниб қолди ва Глафиранинг ҳаёти Парабель кедрзори узра қисқа муддатга ёниб турган қирмизи шафақ билан бирга сўнди.

3

Урядник Филатов ҳақида нима дейишса дейишаверсину, лекин у Горбьяковга ҳафсала билан хизмат қиларди. Почтани у шу қадар қанда қилмай олиб келардики, Горбьяков баъзан ичида: «Агар подшо бўлганимда тиришқоқлиги учун уни орден ёки офицерлик унвони билан тақдирлаган бўлардим», деб кулиб қўярди.

Бу гал ҳам худди шундай бўлди. Филатов Парабельга кириб келган заҳоти биринчи навбатда Горбьяковнинг уйи томон жўнади.

— Сизга яна китоб олиб келдим, Федор Терентьич,— дея дўриллади у остона ҳатлаб ичкари кирган заҳоти.— Шунча китобни қачон ўқиб улгурасиз-а?! Худо ҳаммагаям юқтиравермас экан! Мана мен, ўқиймайман. Қўлимга китоб олдим дегунча, уйқум келиб, кўзим юмилиб кетаверади. Боақл одамсиз-да, Федор Терентьич, жуда боақлсиз.

— Шундай қилишга мажбурман. Варсонофий Квинтельянич! Инсон организми — жуда мураккаб машина. Тинмай ўрганиб боришга тўғри келади,— деди сирли қилиб Горбьяков.

— Машина, дейсизми? Ҳаммаси худодану, лекин машина экан-да,— Горбьяковга безрайиб қараганича ажабланарди урядник.

— Машина ҳам худодан. Ҳамонки, уни инсон яратган эканми, демак, у тангрининг ихтиёри билан яратилган,— ниҳоятда доно ва аллома кўринишга ҳаракат қилиб, янада сирлироқ оҳангда дерди Горбьяков.

— Сизга Федор Терентьевич сидқидилдан фар-фар-фаровонлик тилайман.— Филатов ўзининг ҳам анойи эмаслиги ва баъзи нарсаларни тушунишини Горбьяков билиб қўйсин учун зиёлилар ишлатадиган шаҳарча сўз айтишга уринмоқда эди.

Филатов чанасига ўтириб, дарвозадан узоқлашган заҳоти Горбьяков боғламни ечди-да, китоблар орасидан муқовасининг ички томонига шифр қўйилгани— тўртта етти рақами ёзилганини олиб, унинг жилдини кўчирди.

Комитетдан келган хатнинг биринчи мисралари уни қувонтириб юборди: «Ўртоқ Гранит Томскдан эсон-омон ўтиб кетди». Уёғига эса янги вазифа ҳақида ёзилганди... «Наримдан яна бир ўртоқнинг қочиши ҳақида қарор қабул қилинди. Табиий, сиздан бир илтимос бор: ўртоқ Гранитни Наримдан Томскка кузатиб қўйиш тажрибасини назарда тутган ҳолда янги ўртоқнинг хавфсизроқ маршрутдан қочишини таъминлай олмайсизми? Агар бунинг учун маблағ керак бўлса, гарчи имкониятларимизнинг қанчалик чекланганлигини ўзингиз тасаввур қилсангиз-да, баъзи сарф-харажатларни ўз зиммамизга олишимиз мумкин. Янги қочишга доир фикр-мулоҳазаларингизни хабар қилсангиз сиздан ғоятда миннатдор бўламиз».

Хатни ўқишга берилиб кетган Горбьяков хонага Федот Федотовичнинг кирганини сезмай қолди. Чол омборда ўтинларни қайта саржин қила туриб, ўртаси ғовак қилиб қўйилган ғўлани кўриб қолган эди. У ўша ғўлани осонгина таниди, зеро учи ярим доира искана билан икки кеча давомида унинг ичини ўйиб ўтирганди.

— Нима дейсиз, фатер?— дея сўради Горбьяков хатни беихтиёр қизил сиёҳ билан: «Эҳтиёт бўлинг! Заҳар!»— деб ёзилган банкага яшираб экан.

— Ғўлани шундоқ девор ёнига олиб қўйдим, Федя. Энди у саржиннинг иккинчи қаторида турибди,— деди

ҳайқибгина Федот Федотович, куёви бу ишга учун койиб беришидан чўчиб.

— Қанақа ғўлани айтяпсиз, фатер? — шоша-пиша сўради Горбьяков ичи говак ғўлани ўзи омборга олиб бориб қўйган ўша бўронли кечани дарҳол эслаёлмай.

— Ўша ғўлани айтяпман... Ёдингдами, ичини говак қилиб беришни илтимос қилгандинг... Қандайдир дориларни сақлаш учун эди шекилли... — Федот Федотович соқол-мўйлови орасидан илжайиб қўйди. Қария гарчи саводсиз бўлса-да, лекин ҳар қалай Горбьяковнинг кимга хайрихоҳ бўлиб, кимга ёрдам беришини ва ғўланинг ичига нима яшириши мумкинлигини яхши тушунарди.

— Ўтинхонада нима қилиб юрибсиз, фатер? — бирдан ҳаммасини эслаб сўради Горбьяков.

— Нима қилардим? Янги ўтги арраладим-да, уларни тахлай бошладим. Йўл-йўлакай эски саржинни ҳам бир оз тузатиб қўйдим...

— Ўша ғўлани кўз қорачигидек сақланг, фатер. Кейин менга уни қаерга қўйганингизни кўрсатиб қўясиз. Яна кўз-қулоқ бўлиб юринг, уни ошпаз хотин ёқиб юбормасин тагин... У ерда муҳим ҳужжатлар бор. — Шундай дея у бир оз сукут қилиб тургач, чолнинг олдида сир сақлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ ва унга баъзи нарсаларни айтиб қўйиш керак, деган қарорга келди: — Агар, фатер, бирдан «чувим чиқса» ва каминани олисроқ жойларга олиб кетишса, ғўлани сақлаб қўйинг. Тушунарлими?

— Бўлмасам-чи, тушунарли, албатта. Ҳаммасини тушундим. Аммо сенинг «чуving чиқиши» мумкин эмас. Жуда пухта одамсан, Федя.

— Баъзан пухта одамлар ҳам қўлга тушади, фатер.

— Бу тўғрида ўйлама, бўлмасам тинчингни йўқотиб қўясан.

— Мен ўйлаётганим ҳам йўқ. Сизга ҳар эҳтимолга қарши айтиб қўйдим-да.

— Ҳаммасини тушундим, — дея такрорлади чол ва даҳлизга чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Илтимос, фатер, ўтиринг, — деди Федот Федотовични тўхтатиб Горбьяков.

Чол қайтиб келиб, балад оқ стулга омонатгина ўтирди-да, Горбьяковнинг нима дейишини кута бошлади.

— Менга бир ишда ёрдам беролмайсизми, фатер? —
дея сўради Горбьяков Федот Федотовичнинг мулойим,
меҳрибон кўзларига тикилар экан.

— Айтавер, Федя.

— Наримдан, фатер, бир одамни тўғри Филарет-
нинг қўрғонига олиб чиқиш керак бўлади. Нима дей-
сиз, кучингиз етадими шу ишга? Йўл олис, осон бўл-
майди.

— Эплайман, Федя. Қачон йўлга чиқ дейсан?

— Вақти келсин, ўзим айтаман.

— Хўп, яхши. Менга қачон бўлсаям барибир.

Олтинчи боб

1

Россия... Акимов тинимсиз у тўғрида ўйларди.
Мана, у йигитнинг кўз ўнгида ястаниб ётибди.

Тайга станциясида Акимов Транссибирь экспрессига ўтиб олди. Очигини айтганда, бу поезд унга анча қимматлик қиларди-ю, бироқ бошқаларига қараганда тезроқ юрарди) шу боисдан ҳам йигит бошқа ишларда тежаб бўлса-да, шу поездда кетишга аҳд қилди. Унинг қочиши чўзилиб кетди, жуда ҳам чўзилиб кетди, мана энди озодликка чиқиб олди, энди бир соатни ҳам қўлдан бой бериши мумкин эмас.

Акимов эрталабдан кечгача вагон деразасидан тикилиб борарди. Унинг кўз ўнгидан қор уюмларига кўмилган, уйларнинг томи путурдан кетиб, у ер-бу ери ўпирилиб тушган, деразаларига латта-путта тикиб ташланган ёки шунчаки тахта қоқилган қишлоқлар сузиб ўтарди. Қоронғи тушгач, уйларда, худди шамолда қолгандек, хирагина жинчирсқлар липиллаб ёнар ёки эски шам қолдиқларидан ясалган чироқлар милтираб кўринарди.

Айниқса вайронага айланган ҳовлиларнинг кўри-ниши одамнинг дилини эзиб юборарди. Тахта деворлари ўтинга ишлатиб юборилган, дарвозалари чириб қулаб тушган, мол-ҳол ёғин-сочин ва шамолдан жон сақлайдиган бостирмаларсиз ҳувиллаб турган уйлар кўзга жуда совуқ кўринарди. Барча нарсалар йироқда, одамларни ҳалок этишдан нафси қонмаган қуюндек,

бу ерларга ҳам бостириб келиб, барча жойларда ўзининг мудқиш изини қолдираётган урушни эслатиб турарди.

Станцияларда Акимов фақат тоза ҳаво олиш учунгина эмас, балки бу ердаги одамларнинг ҳаётига разм солиш учун ҳам ташқарига чиқарди. Бу ерда ҳам ўша-ўша қаровсизлик — исқирт вокзаллар, станцияларнинг путури кетган иморатлари, маҳаллий поездларнинг ис босган ва дабдала бўлган вагонлари.

Акимов урушга қадар станция бозорчаларининг нақадар мўл-қўл бўлишини яхши эсларди. Пештахталар турли-туман ноз-неъматларга тўлиб турарди. Энди эса мутлақо бошқача манзара — тузлаган бодринг, қайнатилган картошка, қўзиқорин ва пиёздан бўлак ҳеч нима ҳарид қилиб бўлмасди.

Перронда ғовур-ғувур қилиб уёқдан-буёққа танда қўяётган одамларнинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгариб кетганди. Бу ерда кўпроқ хотин-халаж ва болалар кўзга ташланарди. Мабодо эркаклар учраб қолган тақдирда ҳам булар қўлтиқтаёққа суянган, ёғоч оёқ боғлаб, қўлида ҳасса тутган майиб-мажруҳлар эди.

Поездга ўқтин-ўқтин қўлларида гармошка билан эгниларига этаги қирқилган шинель ва бошларига солдатча исқирт қалпоқ қийган сўқир ногиронлар бостириб киришарди. Улар шамоллаган, хирқироқ овоз билан илғаридан маълум эски қўшиқлар ва ҳаваскор шоирлар томонидан янги шароитга мослаштириб тўқилган қўшиқларни омихта қилиб куйлашарди. Сўнг қўшиқчилар етакчи болаларнинг елкаларидан ушлаб, қалпоқларини қўлларида тутишганича тингловчиларни айланиб, улардан мушкул аҳволларини тушунишни ва раҳм-шафқат ила худё йўлига садақа қилишларини сўрашарди.

Вагон кондукторлари ногиронларни киритмасликка ҳаракат қилишар, бироқ улар поезд силжиган заҳоти сира кутилмаган жойларда пайдо бўлишаверарди. Поезд бу станциядан нариги станцияга қадар етиб боргунича улар ўз қўшиқларини вагондан-вагонга ўтиб уч-тўрт марта ижро этишга улгуришарди.

Транссибирь экспресси кичик станция ва разъездларда ҳарбий эшелонларни қувиб ўтарди. Одам ташиш учун мосланган юк вагонлари ёши жиҳатидан ҳақли равишда бува бўлиб қолган кекса мужикларга тўлиб

кетганди. Мужиклар қовоқларини солиб, ўқрайиб қарашар, уларнинг сўмрайган башараларидан оғир меҳнат билан ҳаёт кечириб, ёшлари бир жойга бориб қолганида қисматлари бундай чаппасига кетганидан дарғазаб эканликлари сезилиб турарди.

Илгари ҳам кий-главериб путури кетган эски солдат формасини кийган бу бадқовоқ одамларга разм солар экан, Акимов бенихтиёр Чигара карвонсаройидаги қочоқ йигитларни ҳам, полиция хизматидан қочиб, Чулим ўрмонида яширинган кусковолик мужикларни ҳам эслар ва муқаррар бир хулосага келарди: «Бундай ҳаётнинг охири яқинлашяпти. Россия тарихий йўлини кескин ўзгартирмоғи керак. У танлайдиган йўл битта—революция».

Қоронғи тулган заҳоти Акимов тоғасининг брезент қопидан унга Бронислав Насимович берган газета ва журналларни оларди-да, ҳатто ўн қатордан иборат бўлган кичик хабарларни ҳам қолдирмай ҳамма мақолаларни бирин-сирин ўқий бошларди. Шу йўсида у деярли тун билан мутолаа қилиб чиқарди.

Материаллар ўқувчида бир-бирига ниҳоятда зид бўлган қарама-қарши таассурот қолдирарди: армия мағлубиятга учрамоқда, фронтдан бири биридан қайғулироқ хабарлар келмоқда эди. Баъзан солдатларнинг бениҳоя чарчагани, қисм ва бўлинмаларни ўқдори, озиқ-овқат ва керакли ашёлар билан жуда ёмон таъминлашаётгани ҳақида хабарлар учраб қоларди. Бироқ булар ҳақида, гўё ҳеч қандай аҳамияти йўқ нарсасдек, йўл-йўлакай, юзаки ёзилган эди. Фронт воқелиги тўғрисидаги ҳақиқат умумий гаплар, бемаъни иборалар оқимида фарқ бўлиб кетардики, уруш тўғрисида ёзадиган мухбир фақат бир нарсадан—фактларга қарши ўлароқ, рус солдати тезроқ душманга найза санчиб, жанг майдонида подшо отахон учун қурбон бўлишдан бўлак ҳеч нимани ўйламайди, дея таъкидлашдан бошқа ташвиши йўқдек туюларди.

Вагонда кетаётган одамлар ҳар хил эди: булар госпиталларда даволангач, яна фронтга қайтаётган бир неча офицер, владивостоклик савдогарлар, икки поп, Харбиндаги темир йўл бошқармаси чиновниклари, бир йил бурун ҳаракатдаги армияда полк командири бўлмиш эридан айрилган ва ҳозир уч боласи билан

Иркутскдан Самарага, ота-онасининг олдига кўчиб кетаётган ўттиз ёшли хушрўйгина жувон, мўйнага ўралган биққадай хотини билан читалик адвокат ва яна икки-уч йўловчилар эди. Бу йўловчилардан бири мундири ёқасига ўрмон хўжалиги бошқармасининг нишонларини тақиб олган бўлиб, Акимовга ўз отасини эслатди.

Анчадан буён биргаликда саёҳат қилиб келишаётганига қарамай, йўловчилар бир-бирларига эл бўлиб кетишмади. Офицерлар тинимсиз ароқ ичиб, қарта ўйнашарди. Поплар тақводорлик билан суҳбатлашиб ўтиришарди. Савдогарлар уйғонишган заҳоти, Петроградга қадар аллақандай мураккаб ҳисоб-китобларни тугатиш ниятида бўлса керак, чўтларини шақиллатишга тушишарди. Бева жувоннинг болалари шўхлик қилишар ва ўқтин-ўқтин бақириб-чақириб, йиғлаб қолишарди. Темир йўл чиновниклари кишини ҳайратга солар даражада яқдил эдилар — улар кечаю кундуз мириқиб ухлашар ва фақат тамадди қилиб олишгагина ўринларидан туришарди.

Акимовга вагондаги бундай вазият қўл келмоқда эди, албатта. Уни ҳеч ким саволга тутмас, кейин унинг ўзи ҳам бошқаларга ортиқча қизиқмасликка ҳаракат қиларди. Тўғри, бир-икки марта вагонда офицерлар билан поплар орасида қизгин баҳс бошланиб кетди. Уртадаги мавзу шу кун учун муҳим эди; Россиянинг нажот йўли нимада — имондами ёки кучдами?

Офицерлар, табиий, мамлакатнинг қудрати кучда, деб ҳисоблашарди. Уларча ибодат қилавериб пешонани бутга уриб ёриш мумкин, лекин қўшинда қурол бўлмаса ёки у эскирган, техник савияси жиҳатидан орқада қолиб кетган бўлса, ҳеч қандай имон қутқара олмайди ва душман устун келади. Офицерларнинг мулоҳаза мантиқи кескин ва муросасиз эди. Аммо шунга қарамай поплар ҳам бўш келишни исташмасди. Имонни улар кучнинг асоси деб ҳисоблашарди. Агар одамлар худога ва унинг ердаги ноибига шак келтиришмаса, уларни ҳеч қандай қурол енга олмасмиш. Поплар баҳслаша билиш бобида офицерлардан устун келишмоқда эди-ю, аммо бутун баҳс уларнинг тўла мағлубияти билан тугади. Офицерлардан бири баҳс пайти қизишиб кетиб, эғнидаги кителни шартта ечдида, уни ёшроқ попга узатиб, унга қўшин сафида

жангга боришни ва ўша ерда ўз ҳақиқатини исботлаб беришни тақлиф қилди. Хижолатга тушган поп офицерга қараб жуббасининг кенг енгини ҳилпиратганича қўл силтади-да, жимиб қолди. Шундан кейин улар бошқа баҳслашмай қўйишди.

Офицерлар билан попларнинг тўқнашуви Акимовнинг юрагидаги чигилни ёзиб юборди. Йигит ичида кулганича уларнинг гапларига қулоқ солар экан, хаёлан: «Кучнинг асоси худога ишонишда эмас, тақсирларим, балки инсоннинг эътиқоди, дунёқарашида», дерди. Кейин офицерларга қараб ҳам ичида шундай дерди: «Қўйинг, жаноби офицерлар, ватан учун нажот йўли — бу кўпроқ кучга эга бўлишда, дейшингиз бўлмаган гап. Кучни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Фақат курашда ўзингнинг ҳақлигингга бўлган ишончгина кучни ўткир қуролга айлантиради. Курашнинг ҳал қилувчи шарти ана шу». Лекин ошкора баҳслашишни жуда соғинган бўлишига қарамай, Акимов, табиий, чурқ этиб оғиз очмади...

Сибирдан узоқлашаётган ана шу узундан-узоқ кун ва тунлар ичида Акимов нима билан шуғуланмасин, Катя доим ёнида тургандек туюларди. Акимовнинг онгида тайгадаги тиниқ булоқ янглиғ живирлаб турган теран бахт туйғусини на вақт, на янги воқеалар заифлаштира олди. Тайгадаги файласуф Окентий Свободнийнинг уйда ўтказган ўша ажиб соатлардаги воқеалар барча тафсилотлари билан Акимовнинг хотирасига жо бўлиб қолганди. Мана энди Катянинг оқу кўзларидаги нур, ҳеч кимникига ўхшамайдиган дилрабо товуши, унинг қўллари, лабларининг ҳарорати йигитнинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари, қилаётган барча ишлари устига парда янглиғ ёпилиб тургандек эди. Уша бахтиёр онлардан сўнг Акимов энди ўзининг ёлғиз эмас, Катя билан бирга яшаётгандек ҳис этарди. Бу янги туйғу унинг вужудини шу қадар қамраб олгандики, йигит уни хаёлидан сира ҳам нари суриб қўя олмасди. Баъзан бу туйғу унинг дилида ниҳоятда тўлиб-тоша бошлаганидан Акимов ёқасига ўрмончилик бошқармасининг нишонини таққан анави чиновникнинг олдига бориб, бахтиёр, бениҳоя бахтиёр жанглигини айтишдан ўзини аранг тийиб қоларди... Афтидан, йигит чохрасида ўқтин-ўқтин аҳмоқона бир табассум ўйнаб қолганини сезарди шекилли, жўрттага

тишини-тишига қўйиб, қовоғини солишга ҳаракат қиларди. Аммо баъзи дақиқаларда у бирдан негадир ташвишга тушиб сиқила бошларди. Шунда Акимов қизга ишнинг хатарли томонлари ҳақида жуда оддий гапиргани, уни эҳтиёт бўлишга ундамагани, ҳар бир ёш революционерга айтмоқ зарур бўлган маслаҳатларни бермагани учун ўзини-ўзи койишга тушарди.

«Афсус, Александр билан учраша олмайман!» — дея ачиниб ўйларди у ва хаёлан бу учрашувни шундай тасаввур қиларди:

«Салом, дўстим Саша, салом, севимли қариндошгинам!

— Салом, Ваня, салом, садоқатли дўстим, ўртоқ Гранит! Сени, жуда ҳаяллаб қолган бўлсанг-да, эсон-омон қочиб келганинг билан табриклайман. Қалайсан? Саломатлигинг жойидами?

— Жойида, ҳаммаси жойида, азиз қариндошим!

— Тушунолмаяпман, «азиз қариндошим», дея ҳазиллашишингнинг бойси нима?

— Саша, бу ҳазил эмас! Бу рост гап. Бундан буён мен, худонинг бандаси ва революция қумурсқаси Иван Акимов ҳамда сенинг ажойиб синглинг Екатерина Ксенофонтова фақат курашдаги сафдошларгина эмас, балки эр-хотинмиз ҳам. Хоҳласанг қатл эт, хоҳласанг кечир.

— Сен, ярамасларни, қачон ва ким никоҳдан ўтқазди?!

— Бизни Сибирь тайгасидаги қишки ўрмон никоҳлаб қўйди, юлдузлар ғужгон ўйнаган тунги осмон эса умрбод бахт инъом этди.

— Ванька, тентак бўлиб қолибсан ва қандайдир баландпарвоз сўзларни валдираяпсан. Ёдингда бўлсин, олдингда сени узоқ ва хатарли йўл кутяпти.

— Нимаси хатарли экан! Мен бахтиёр эканман, ҳеч нимадан қўрқмайман. Тушунсанг-чи, Саша, мен бахтиёрман! Ёлғиз яшайвериб, пишиб сарғайиб кетган бодрингдек қотиб қолган сен сўққабош хумпар тушунармидинг буни...»

Хатар эса чиндан ҳам мавжуд бўлиб, хаёлда бўлсаям Александр Ксенофоновнинг бу ҳақда эслатиши Акимовни вақтида ҳушёр тортишга мажбур этди.

Буй станциясида вагонга иккита эркак кириб келди. Улардан бири темир йўл хизматчиси формасида

бўлиб, бошқаси ўртаҳол одамлар киядиган оддий кийимда эди. Биринчи дақиқадаёқ маълум бўлишича, булар темир йўл бошқармасининг назоратчилари экан. Бироқ уларнинг одатдан ташқари ҳаракатларини кўриб, Акимов сергак төртди. Илгари у бундай текширувларни кўп кўрган эди. Назоратчилар, одатда, жойларнинг сони билан йиғилган билетларни чоғиштириб кўришарди-да, агар вагон тўла банд бўлса, индамай кетишаварди. Энди бўлса, акси бўлмоқда эди: вагонда бўш жой йўқ эди, билетларнинг сони ҳам шунини тасдиқлаб турарди. Аммо шунга қарамай, назоратчилар йўловчиларни станцияга чиқармай тўхтатиб қолган кондуктор билан бирга вагонни айланиб, ҳар бир билетнинг эгаси борлигини ва унинг йўл ҳужжатида кўрсатилган худди ўша жойни эгаллаганини текшириб кўра бошладилар. Улар нима мақсадда бундай қилишяпти? Бундай текширувнинг нима зарурати бор экан?

Назоратчилар ҳужжатларни жуда синчиклаб текширмоқда эдилар. Акимов улар йўловчиларга ниҳоятда синчковлик билан тикилишаётганини пайқаб қолди. Боз устига, уларни фақат эркак кишилар қизиқтирмоқда эди. Акимов назоратчиларнинг ўзига ҳам жуда қизиқиб қолишганини сизди. Улар йигитга диққат билан тикилишди-ю, аммо шу билан бирга ўз диққат-эътиборларини унга — Акимовга сездирмасликка ҳам ҳаракат қилишди. «Бошқача кийиниб олган жан дармлар, кимнидир қидиришяпти, балким мени излашаётгандир», деган қарорга келди Акимов.

Бутун вагонни кесиб ўтиб, текширувни тугатишгач, назоратчилар қўшни вагонга чиқиб кетишди, бироқ у ерда уч минутгина бўлишди, холос. Акимов уларнинг қўшни вагондан тушиб, ташвишли қиёфада вокзал биноси томон йўл олишганини кўрди. «Жан дармлар бошлиғига бизнинг вагонни текшириш натижаси ҳақида ахборот бергани кетишди», дея хаёлидан ўтказди Акимов ва воқеаларнинг бундан кейинги оқими тасаввур қилди: поезднинг жўнаши олдидан ёки кейинги станцияда шахсини аниқлаш мақсадида уни қўлга олишади.

Акимов илгарилари ҳам хатар қутқу солган дақиқаларда бўлганидек, бирдан хотиржам тортиб, вазият тўғрисида совуққонлик билан, ниҳоятда бепарволик

билан ўйлай бошлади. Эҳтимол, у бундай тахмин қилиб янглишгандир, бўлиши мумкин, лекин янглишмагани аниқроқ... Хўш, буёғи нима бўлади, дея ўтираверсинми? Йўқ. Душманлар хомтама бўлмай қўя қолисин. Акимов уларнинг найрангини яхши тушунди.

Вагон бўшаб қолди. Йўловчилар станция томон югуришди — биров қайноқ сув олиб келгани, биров бозорга, бошқа биров эса шунчаки айланиб келгани чиқиб кетишди. Кондуктор ҳам қаёққадир ғойиб бўлганди. Акимов юк тоқчасидан брезент қопини олди-да, тамбурга чиқди. Шунда у қўшни изда турган пассажир поезди жойидан жилганини кўриб қолди. «Мана шунда жўнаб қолишим керак», дея аҳд қилди Акимов ва вокзалга тескари томондаги эшикни очиб, пастга сакради. Қўшни поезд вагонларидан бирининг кондуктори Акимовнинг қўлидаги қопини олди-да, унинг қўлидан тортиб, ўзининг ҳам вагонга чиқишига ёрдамлашиб юборди.

— Поезд Москвагача боради, жаноби олийлари, — деди кондуктор ҳар эҳтимолга қарши. Лекин энди бу гапнинг аҳамияти қолмаганди, зеро, поезд тезлигини оширган, ундан тушиб қолишнинг иложи йўқ эди.

— Ўзим ҳам ўша ерга кетяпман, жаноб кондуктор, — деди хушмуомалалик билан Акимов. Табиий, унинг билети бўлмай, ҳали бу мавзуда музокара олиб бормоқ лозим бўларди.

— У ҳолда ичкари киринг, — худди шундай хушмуомалалик билан деди кондуктор.

Акимов ичкари киришга шошилмади: кондуктор билан шу ерда, бегона кўзлардан холи жойда келишиб олгани маъқул эди. Вагон ёнидан станция иморатлари липиллаб ўта бошлади. Мана, из хиёл бурилган жойда перрон кафтдагидек кўзга ташланди. Акимов дарҳол вокзал биносининг чекка подъездидан уч киши чиқиб келганини кўрди. Улардан иккитасини шу заҳоти таниди — булар назоратчилар эди. Учинчи одамнинг эғнида жандарм офицерининг ҳаворанг шинели кўзга ташланди.

«Ҳамма ишни вақтида қилган маъқул», дея хаёлидан ўтказди Акимов полиция амалдорларининг боя ўзи келаётган вагон томон кетишаётганига шубҳаланмай.

Москвада Акимов бор-йўғи бир неча соатгина бўлди. Агар вақти кўпроқ бўлганида у махфий учрашув жойларининг адресидан фойдаланган бўларди. Бироқ улардан бири кечқурун соат саккиздан олдин бормаслик ҳақидаги шартга тўғри келмасди. Иккинчиси эса, анча узоқ бўлиб, шаҳардан ташқарида жойлашганди. Таваккал қилиб бўлмасди. У поезддан қолиб кетиши мумкин эди. Акимов ўртоқлар билан учрашолмагани ва улардан партия ҳаёти ҳақида, фронтдан келган сўнгги хабарлар тўғрисида сўраб-суриштира олмаганидан афсусланди.

Лихачевнинг қоғозлари солинган брезент қопни (ўзининг баъзи нарсаларини ҳам у ана шу қопга солиб қўйганди) енгил юкларнинг омонат камерасига жойлаштиргач, Акимов шаҳри азим Москва кўчаларини айлангани чиқиб кетди.

Бу ерда ҳам йигит ҳаммаёқда урушнинг машъум изларини кўрди: она шаҳар Москва анча путурдан кетиб, хиралашиб қолибди. Унинг черков ва соборларидаги олтинларнинг жилоси сўниб, кечки қўнғироқларнинг жаранг-журунги эшитилмай қўйибди. Москваликларни кўрган одам ҳам ҳайрон қоларди: қаёққа қарама — кўзинг ё ногирон одамга, ё биронта ҳарбийга тушадн; бўйнига тўрва осиб олган тиланчилар, қандайдир чувринди болалар беҳисоб эди ва улар вокзал олдидаги майдонда чинакам чайқов бозорини авж олдириб юборишганди. Солдатлар эски гимнастёркалар, қирқямоқ шимлар, жағи очилган ботинкаларни қўлларида силкитиб туришарди, бошларига иссиқ рўмол ўраб, духоба камзул ва кенг юбка кийиб олган хотинлар кунгабоқар мағзидан тайёрланган ҳолва, қора тешиккулча, картошка ва кепак аралаштирилиб ёпилган патир нон сотишарди.

Баланд бўйли семиз миршаб оломонга қараб бақириб-бақириб қўяр, гоҳ солдатларни, гоҳ хотинларни қувиб солмоқчи бўларди-ю, аммо важоҳати хунуклигига қарамай, унга ҳеч ким эътибор бермасди.

Майдоннинг бир жойида оломон айниқса гужгон ўйнай бошлади. Миршаб ўша ерга югуриб бориб, одамларга бақира кетди. Бироқ савдо билан банд бўлган

солдатлар бирпасда миршабнинг попутини пасайтириб қўйишди.

— Кет бу ердан, амаки, яхшиликча кет, деяпман! Агар кетмасанг, сен фронтдан қочган бақалоқ каламушнинг абжағингни чиқариб ташлаймиз!— деди солдатлардан бири, контузия бўлган чаккаси пир-пир учар экан.

Миршаб ўзини ғазаблангандек кўрсатмоқчи бўлди:

— Ҳақорат қилмасликларини сўрайман! Бўлмасам жавобгарликка ҳам тортишимиз мумкин!— аммо теварак-атрофдан кулги эшитилиб, барча бақалоқ каламуш солдатлар олдида қумурсқадек бир гап эканини тушуниб қолди ва ҳеч ким унга парво қилмай қўйди.

«Ҳа, одамларнинг феъл-атвори ўзгарапти,— дея дилида қайд қилди Акимов.— Агар солдат қуролини хоризм, капитал ва полицияга қарши қаратмоқчи бўлса, уни ҳеч нима тўхтата олмайди. Шундай кун яқинлашиб келмоқда». Ҳа, яқинлашиб қолди-ю, аммо ҳали етиб келганича йўқ. Шу боисдан ҳам бу вазият билан ҳисоблашишга тўғри келади.

Акимов Москва бўйлаб сайр қилар экан, биронта «дум» илашмадими, кузатув остига тушиб қолмадимми, дея кўз-қулоқ бўлиб юрди. Буй станциясидаги кечаги воқеа уни яна эҳтиёткорлик тўғрисида ўйлашга мажбур қилганди.

Петроградга жўнайдиган поездга йўловчилар чиқарила бошлагач, Акимов тигиз бўлиб бораётган одамлар оқимининг ўртасига кириб олди. Лип-лип ўтаётган башаралар, турли-туман кийимлар, тўс-тўполон ичида уни таниб олиш ва эслаб қолишнинг ўзи бўлмасди. Йигит умумий вагонга чиқиб, ғала-ғовур ичида бир амаллаб қопи билан энг юқори полкада ўрнашиб олди. Гарчи вагон ичи дим ва жойи ётиш учун ноқулайроқ бўлса-да, у бехатар кетмоқда эди.

Петроградга етишига эллик чақиримча қолганида у поезддан тушди. Қочишининг илк палласидаёқ унга шундай кўрсатма берилганди: Акимов кечасию кундузи кузатув кетаётган бош вокзалларга кирмай, Петроградни четлаб ўтиши, бадастир вагонларга чиқмаслиги ва оломоннинг ичида кўзга кўринмай кетмоғи лозим эди.

Пешинга яқин Акимов маҳаллий поездларда юриб, Николаевский йўлидан Финляндия томон олиб борадиган йўлга ўтиб олди. Кечқурун эса Швецияга яқинроқ жойга, Гельсингфорсга кетаётган поездга чиқди. Ҳаммаси яхши кетмоқда эди, чигалликдан дарак берадиган ҳеч қандай нарса сезилмасди...

3

Лекин барибир вазият чигаллашди. Шунчаки чигаллашдигина эмас, балки бутун иш барбод бўлиш хавфи туғилиб қолди. Бу воқеа Або портида, Акимовнинг Россия империяси тупроғида юришининг сўнгги дақиқаларида содир бўлди.

Стокгольмда, Лихачевнинг ёнгинасида истиқомат қилаётган Осиповский орқали чор оҳранкаси Акимовнинг қочиши ҳамда бу ишдан кўзланган мақсад тўғрисида яхши хабардор эди. Лихачевга унинг ўзи яхши кўрадиган ва қадрлайдиган бир большевикни тиркаб қўйиш — бу олимнинг чор ҳукуматига хизмат қилишдан бутунлай юз ўгиртириш дегани эди. Буниси ҳам майли-я, ушбу ҳол унинг кўп йиллардан буён маълум бўлган демократик кайфиятини ҳисобга олганда, профессорни самодержавиега қарши қилиб қўйиш, уни актив революцион фаолиятга жалб этиш билан баробар бўларди. Бундай воқеалар бир неча бор содир бўлганди! Бу борада машҳур рус олими Илья Мечниковнинг номини эслашнинг ўзи кифоя эди. Большевиклар унинг хонадонига кириб олдиларгина эмас, ўзларининг емирувчи ғояларини унинг дилига ҳам жо қилишнинг урдасидан чиқишган эди. Москвадаги профессор Тимирязев-чи? Табиатга материалистик қарашларни тарғибот қилгани етмагандек, революцияга хайрихоҳлик қиляпти, унинг қудрати ўсишига ёрдам берапти. Лекин унга тегиб кўр-чи. Бутун дунё оёққа туради, ер куррасининг ҳамма томонидан жаҳолатпараст рус подшосининг номига лаънатлар ёғилади. Тахт эса бусиз ҳам тебраниб турибди. Биргина Тимирязевни айтасизми? Анави симбирсклик дворянин Ульянов раҳбарлигидаги большевиклар, гарчи ўзларини ишчилар синфининг партияси деб аташса-да, зиёлилар билан иттифоқ тузишдан сира ўзларини олиб қочишмайди. Ўзига очиқдан-очиқ шама билан... Максим Горь-

кий дея тахаллус қўйган ва кўп йиллардан буён овози бутун Россияни титратаётган анави нижегородлик мастеровой, ёзувчи Алексей Пешковни айтмайсизми?!

Чор охрнкасининг мансабдор чиновниклари революцияни кўргани кўзлари йўқ бўлса-да, шу билан бирга зарурат юзасидан Лениннинг асарлари ва большевиклар партиясининг газеталарини ўқиб юришар экан, ушбу партиянинг келажак ҳақида жуда жиддий бош қотираётганини ҳам тушунишарди. Ҳукмрон синфлардан фарқли ўлароқ, унинг назариётчи ва доҳийлари бўлажак жамият ва давлат тузилиши манзарасини аниқ тасаввур қилишарди. Унда эса ҳар бир инсон ўзининг муносиб ўрнини эгалламоғи лозим бўларди. Революция буткул ҳаётни ўзгартириб юбориши, истибод ва адолатсизликни йўқотиши, одамларнинг муносиб ҳаёт кечирмоғи учун шароит яратиб беришини онгли равишда тушунган инсон эса албатта революцион руҳ таъсирига берилади, чоризмга қарши кураша бошлайди...

Большевикларнинг Лихачев каби заковатли одамларга эътибор билан қарашлари бежиз эмас. Уларсиз янги ҳаётни яратиб бўлмайди. Уларда билим бор. Билимсиз эса янги мамлакатни барпо этиш уёқда турсин, болтанинг муҳраси билан тахтага мих ҳам қоқиб бўлмайди.

Мансабдор чиновниклар, Лихачевнинг большевик Акимов таъсирига берилиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди, илмий тадқиқотлар хазинаси хорижий боёнлар қўлига ўтиб кетса кетсинки, аммо ишчилар синфи партиясининг қўлига тушмасин, дея қарор қилишди.

Томск жандармерия бошқармаси ва айғоқчи Прошкин Акимовнинг Сибирдан қочиб кетишига йўл қўйганлари учун қаттиқ ҳайфсан олишди. Шундан сўнг янгидан қидирув бошланиб кетди. Прошкин Сибирдан келаятган поезд вагонларида изғиб юрарди. Акимов Томскдан Петроградга қадар бўлган улкан масофани қуш янглиғ ҳавода учиб ўта олмайди-ку ахир!

Ана шундай қилиб Буй станциясидаги учрашув содир бўлди. Прошкин хиёл сусткашлик қилган эди, Акимов яна унинг қўлидан сирғалиб чиқиб кетди. Шундан сўнг Петроград ва Москвага таъвишли телеграммалар жўнатилди...

Акимов охрнка ўз кучларини ишга солганини

сезгандек эди. У Буюк Финляндия князлигининг станцияларида вагонга кирган ҳар бир одамга диққат билан разм соларди. Подшо ва унинг ҳукумати бир вақтлар Финляндияни озод ва мустақил мамлакат қилиб кўрсатишга ўлиб-тирилиб ҳаракат қилишарди. Бирок Акимов кўпгина ўртоқларнинг аччиқ тажрибасидан чор охранинг қўли узунлигини ва у аллақачон панжасини бу ерларга ҳам узатганини яхши биларди. Худди шунинг учун ҳам уни Ботник кўрфазини айланиб ўтган темир йўл орқали эмас, балки Або портидан жўнатишга қарор қилинганди. Бу ерга Стокгольмдан йўл-йўлакай Аланд оролларида тўхтаб, швед кемалари келиб турарди. Уруш бу йўлдан кемалар қатновини хиёл сусайтирган эди-ю, аммо уни бутунлай тўхтатиб қўя олмаганди.

Абода Акимов станцияга тушган заҳоти портида швед пароходлари бор-йўқлигини суриштириб кўрди. Кичкина шаҳардаги ҳаётни ҳар қандай маъмуриятдан яхшироқ биладиган извошчилар унга қувончли хабарни айтишди: портида швед юк-пассажир пароходи турган экан. У бир-икки соат ичида жўнаб кетармиш.

Акимов пристангача извош ёллади. Извошчи брезент қопни ўриндиқ тагидаги юкхонага ўрнаштирдида, жойига чиқиб, жиловни силтади.

Чанага ўтирар экан, Акимов ўзидан нарироқда яна бир одам худди шундай қилганини кўрди. У ҳам Акимовга ўхшаб шошилиб турган экан шекилли, тезда уларни қувиб ўтди. Буни қарангки, бутун йўл давомида ҳар нарсага эътибор бериб, ҳамма нарсага разм солган, вагондан тушишда ҳам теварак-атрофни диққат билан кўздан кечириб, сергаклигини йўқотмаган Акимов келиб-келиб, мана шу шошиб турган одамга эътибор бермади. Уша одамнинг қиёфаси кўз ўнгидан қандайдир лип этиб ўтди-ю, Акимовнинг хотирасига жо бўлмай исиз йўқолди-қўйди.

Акимовнинг бутун хаёли ҳозир бир нарса билан банд эди: у фақат пароходдан кеч қолмасликни, нима қилиб бўлса-да, унга чиқиб олишни ўйларди.

— Илтимос, ошна, тезроқ юрсанг. Кеч қоламанми деб қўрқяпман, — деди извошчига Акимов портни ва ўзи Швецияга жўнаши лозим бўлган ўша пароходни тезроқ кўриш истагида бўйнини чўзиб қарар экан.

— Йўқ, йўқ, ташвишланманг. Улгураммиз! — деди

извошчи финн рус тилини бузиб ва қичқириб отини тезлатди.

Чана тўхтаган заҳоти Акимов сакраб ерга тушди-да, билет харид қилиш ва чегарадан ўтиш билан боғлиқ барча расмиятчиликларни бажариш учун касса томон югурди. Извошчидан у қопни трап ёнига олиб бориш ва уни ўша ерда кутиб туришни илтимос қилди. Пароход палубасида одамларнинг уёқдан-буёққа юрганига ва портнинг бўшаб қолганига қараганда пассажирлар чиқариш тугаганди. Буни кўриб Акимов бир минут ҳам пайсалланмаслик лозимлигини тушунди.

Ҳужжатларни расмийлаштириш, нари борса, чорак соат вақтни олди ва силлиққина ўтди. Акимов ҳозир қопни кўтариб турган извошчини учратишига ишонган ҳолда трап томон ошиқди. Аммо белгиланган жойда извошчи кўринмади. Нима гап бўлди ўзи? Извошчи тўхтаган жойдан трапнинг ёнигача кўпи билан уч минутлик йўл эди. Хавотирга тушган Акимов юраги гупиллаб ура бошлади. Кўнгли бирор фалокат бўлганини сезиб нафаси томоғига тиқилди. У эҳтиёткорлик билан бўлса-да, лекин тез-тез юриб портдан ташқарига чиқди ва шу заҳоти орқасига қараб югурди.

Извошчи қўлида қоп билан чана ёнида, уч нафар полициячининг қуршовида турарди. Финн билан полициячилар қаттиқ тортишишмоқда эди. Чамаси, полициячилар қопни олишмоқчи эди-ю, аммо извошчи уни бермай турарди.

«Нима қилай? Қандай йўл тутсам экан?» — дея ҳаяжон ичра ўйларди Акимов. Пешонасини совуқ тер қоплади. Қарор миёсида бир зумдаёқ пишиб етилди: «Дарҳол пароходга чиқиб олиш керак».

Акимов ўқтин-ўқтин орқасига ўгирилиб қараганича чўнтагидан билет билан паспортни олиб, уларни швед амалдорларига кўрсатди. Бир дақиқадан сўнг у пароходнинг сиртига қизил мис қопланган зинапоясига чиқди.

Энди ўзи хатардан холи бўлиб олгач, йигитнинг дилини афсус-надомат туйғуси чулғаб олди. Тоғасининг қоғозларини полиция қўлида қолдириб тўғри қилдимикин у? Балким вақт борида соҳилга югуриб тушиб, қоғозларни тортиб олиш учун ихтиёрий равишда ўзини душман қўлига топширмоғи керакдир? Майли, қамоққа олиб боришсин, майли, яна суд қилиш-

син, лекин бунинг эвазига олимнинг кўп йиллар давомида олиб борган илмий тадқиқот ишларининг материаллари сақланиб қолади-ку.

Акимов шундай қилишдан ўзини аранг тийиб қолди, зеро, бу ишнинг ҳеч кимга ҳеч қандай фойда келтирмаслигини яхши тушунарди.

Мана, ниҳоят қулоқни қоматга келтирувчи қичқириқ эшитилиб, каюталарнинг тахта девори зириллай бошлади ва пароходнинг пўлат биқинига муз парчаларининг қаттиқ ишқаланиши қулоққа чалинди.

— Яхши қол, Россия! Тезда учрашгунча хайр!

Еттинчи боб

1

Стокгольм Акимовни илиқ ҳаво билан кутиб олди. Шаҳар узра қуёш чарақлаб турар, баҳордагидек кўлмаклар ялтирар, кулранг тошдан қурилган уйларнинг томларидан камалакдек товланиб эриётган қорнинг суви томчиларди. Кўрфазни қушларнинг чуғур-чуғури тутиб кетганди. Осмонда беҳисоб чағалайлар учиб юрар, уфқнинг қорайиб кўриниши уларнинг яна янги галалари яқинлашиб келаётганидан далолат берарди.

«Бу ерда баҳор, уёқда, Катя юрган жойларда эса қаттиқ совуқ, қор қуюни елиб юрибди», қуёшдан кўзларини қисиб хаёлидан ўтказди Акимов ва шошилмай извошчилар томон юрди. Стокгольмни у яхши билмасди, Лихачевнинг адреси ҳам йигитга номаълум эди. Бутун бу шаҳри азимда унинг қочишидан хабардор бўлган ва Акимовни кутаётган ягона одам — бу болалар доктори Сергей Егорич Прохоров эди. Прохоровнинг адресини Акимов ёддан биларди, Олис тайгада юрган кезлари хаёлидан кўтарилиб кетмаслиги учун у мазкур адресни ҳам овозини чиқариб, ҳам дилида кўп марта такрорлаб хотирасига муҳрлаб олганди.

Ярим соатдан сўнг Акимов иморатлари Питернинг баъзи жойларини эслатадиган Стокгольм кўчаларида талайгина йўл юргач, Прохоров яшайдиган уйнинг олдига етиб борди. Унинг омади чопди. Извошчи бундай ишларда олдиндан байлашиб юришни ёмон кўрадиган Акимов хаёлан чамалаб қўйган пулнинг ярмини олди.

Энг муҳими эса, кундуз куни бўлишига қарамай, Прохоров уйда экан.

— Иван! Бормисан! Уёқда нима бўлди ўзи?— Прохоров Акимовни қучоқлаб, бақувват қўллари билан унинг елкасига уриб-уриб қўйди.

— Салом, Сережа! Салом, қадрдон Сергей Егорич!— Акимов Прохоровни анчадан буён танирди. Йигит бу одам билан студентлар йиғинида, партия муҳофазасаларида кўп учрашган бўлиб, унинг нутқларини эшитганди. Прохоров қисқа ва лўнда қилиб гапирарди-ю, аммо унинг сўзларидан доим эътиқоднинг мустақамлиги яққол сезилиб турарди. «Иродали, пишиқ-пухта йигит. Бунақа одам эсерлар томонига ҳам, меньшевиклар томонига ҳам оғиб кетмайди», дея ўйлаганди ўшанда Прохоров тўғрисида Иван. Акимов янглишмаган эди. Прохоров чиндан ҳам шунақа одам эди.

Акимов пальтоси билан қалпоғини ечиб, стол ёнига, Прохоровнинг рўпарасига ўтирди. У Сергей Егоровичнинг тилла гардишли кўзойнаги каттароқ қилиб кўрсатаётган фируза кўзларига тикилди-ю, Прохоров унга қувончли хабар айтмаслигини англади. Унинг кўзлари Акимовга маънос қараб турарди.

— Лихачев қалай, Сергей Егорич?— дея сўради Акимов ўз саволидан ўзи чўчиб.

— Гап кўп жуда, дўстим,— кўзини олиб қочиб деди Прохоров.

— Марҳамат, гапириб бер бўлмасам,— дея илтимос қилди тоқатсизлик билан Акимов.

— Атиги икки ҳафта бурун содир бўлди бу воқеа. Чолнинг олдига келган эдим, биринчи саволи яна сен тўғрингда бўлди: «Ванька қани? Наҳотки Сибирь қорлари ичида ҳалок бўлган бўлса?» Мен сенинг соғ-саломатлигингни айтиб, уни тинчитдим, аммо жавобан ундан шундай бир илтимос эшитдимки, юрагим орқамга тортиб кетди. «Жаноб Прохоров,— деди Лихачев,— менинг ўн кунлик умрим қолди. Зудлик билан Россияга жўнашимга ёрдам беролмайсизми? Мен она тупроғимизда ўлишим керак! Суякларим ўзга юртларда қолиб кетишни истамайман». Унга таскин берилга, кўнглини тинчйтишга уриниб кўрдим. Бироқ у сўвимни бўлди. «Жаноб Прохоров, сиз врачсиз, мен эсам табиатшуносман. Икковимиз ҳам ҳаёт нима-ю, ўлим нима эканлигини яхши биламиз. Ўтинаман, мен-

га бефойда гапларни гапирманг. Ундан кўра ёрдам беринг. Мен ёлғизман. Тўғри, сиз кимлигини айтиб огоҳлантирган рус археологи Осиповский атрофимда парвона бўлиб юрибди. Ростини айтсам, сизнинг гапингизга аввал унчалик ишонмаган эдим, ammo энди сизнинг ҳақ эканлигингизга амин бўлдим. Архивни сотиб олажагига тўғридан-тўғри шама қилди у. Осиповскийнинг кўзлари ҳам қоғозларимга олазarak қарайди, бурун катаклари ҳам денг исковуч итаникидек титраб туради. Дорилбақонинг ҳиди келмаяптимикин, дея искаб кўряпти шекилли. Қоғозларимни йиртқишлар талаб кетишига йўл қўйманг. Мен хонани муҳрлаб кетаман. Бир йиллик ижара ҳақи олдиндан тўлаб қўйилган». Биласанми, Ваня, мен Лихачевнинг илтимосини бажардим. Бир неча кун ичида ҳамма ишни тўғриладим-да, вокзалга кузатиб, вагонга чиқариб юбордим. Қоғозлар турган хонани эса муҳрлаб қўйдим.

— Эҳ, афсус, Венедикт Петровичнинг Питерда эканини билмай қолибман-да. Нима бўлганда ҳам бир-икки соатга олдига кириб, кўриб чиқардим,— деди руҳи тушиб Акимов Прохоровнинг сўзини бўлар экан.

— Йўқ, Иван, кўра олмасдинг. У ўлди.

— Нима, ўлди дедингми? Қанақасига ўлди?— Бу хабарни эшитиб, қалби ларзага тушган Акимов ҳатто ўрнидан туриб кетди.

— Бу дунёда барча одамлар қандай ўладиган бўлса, шундай ўлди.

— Қачон? Буни қаёқдан эшитдинг?

— Жуда ишончли манбадан хабар келди, Иван. Кунни кечагина яширин канал орқали питерлик ўртоқлардан хат олдим. Улар Стокгольмдан қайтгач, Лихачев фақат уч кунгина яшади, деб ёзишибди. Унинг ватанга қайтиб келгани тўғрисида ҳам, ўлими ҳақида ҳам маъмурлар чурқ этиб оғиз очишмабди. Петроградда чиқадиган газеталардан биронтаси ҳам унинг ўлими тўғрисида лоақал бир қатор таъзия чиқармабди. Уни шошилиш равишда қандайдир чекка бир қабристонга, номаълум мешчанлар ва савдогарлар орасига дафн этишибди.

— Ифлослар! Аблаҳлар! Ярамастар!— Акимов газабининг зўридан кўз олди қоронғилашиб кетаётганини ҳис этди ва муштини қисиб, хонада уёқдан-буёққа юра бошлади.

— Улардан яна ниманиям кутиш мумкин, Иван? Ҳамма ишнинг ўз мантиқи бор, жумладан, бу ишнинг ҳам,— деди оқиллик билан Прохоров Акимов тинчигунча бир оз кутиб тургач.

— Ҳа, мантиқ бор, лекин дунёда инсоф, диёнат, виждон деган нарсалар ҳам бор-ку ахир. Шундай қилиш мумкинми? Наҳот биронтасининг ҳам виждони қийналмаган бўлса?

— Мен сенга айтсам, Иван, виждон мавҳум тушунча эмас. Сен виждонни бир хил тушунсанг, чор ҳукуматининг амалдорлари мутлақо бошқача тушунишадди.

— Ҳа, рост айтасан, Сергей Егорич. Сен муҳрлаб қўйган Лихачевнинг кабинетига қачон борамиз?

— Ҳозир тушлик қиламиз-да, йўлга тушаверамиз.

2

Венедикт Петровичнинг бу кабинетга ҳам, биронта бошқа кабинетга ҳам энди ҳеч қачон қайтмаслигига одамнинг ишонгиси келмасди. Бу ердаги барча нарсалар Акимовга ҳамма жойни иш учун сошлаб олишга моҳир бўлган тоғасини эслатиб турарди. Жавонлари бўлган катта ёзув столи ва унинг ёнидаги беҳисоб хариталар ёйиб кўриладиган махсус курсидан ташқари паркка қараган кенг-кенг икки дераза оралигидаги деворга баланд стол ҳам тираб қўйилгандики, Лихачев баъзан унинг ёнида тик туриб ишларди. Столнинг шундоқ ёнгинасида китоблар ва даста-даста папкалар териб ташланган шкафлар саф тортганди. Столнинг ўнг томонида бутун деворни энлаб Россия империясининг ранг-баранг гиламни эслатувчи харитаси осиглиқ турарди. Лихачев дам олаётган пайтлари хаёлан Россиянинг гоҳ у чеккаси, гоҳ бу чеккасига борганича ана шу харитага узоқ тикилиб ўтирарди.

Китоб жавонларининг қаршисидаги девор ёнида устига чарм ёстиқлар ташланган кенг чарм диван турар, унинг бош томонига эса пастаккина узунчоқ стол қўйилганди. Столда швед, рус, инглиз, француз тилидаги гаветалар уйилиб ётарди. Лихачев газеталарни ҳеч қачон атайин ўқимасди. Олим уларга илмий ишларидан чарчаб дам олган кезларида кўз югуртириб чиқарди.

Ғижимланган газеталар уйиб ташланган ана шу пастак стол Акимовга тоғасининг фаол ва пишиқ-пук

та характерини эслатди. Лихачев йирик олим бўлиб кетганига қарамай барибир ҳаётни идрок этиши, унга пухта муносабати жиҳатидан доим, қанчалик баланд-парвоз сўзлар билан ниқобланмасин, ишнинг моҳиятини аниқ тасаввур қилиши, топағонлиги билан ажралиб турадиган рус мужигилигича қолганди.

«Тоғам газеталарни бекорга ғижимлаб ташламаган кўринади. Нимаси биландир унга ёқмаган улар, ҳар ҳолда рус солдатининг тож-тахтга садоқати ҳақидаги ёлғон-яшиқлардан энсаси қотган бўлса керак», деб ўйлади Акимов.

— Наҳот, Сергей Егорич, у менга бирон топшириқ бериб кетмаган бўлса?— дея сўради Акимов ниҳоят ўзининг бошига беҳосдан тушган бу кулфатнинг нақадар оғирлигини таъкидлаб турган жимликни бузиб.

— Менга ҳеч нима дегани йўқ. Эҳтимол столда бирор нарса ёзиб қолдиргандир,— деярли шивирлаб деди Прохоров. Худди Акимов каби унинг ҳам дилини ҳозир ғам-андуҳ қоплаганди.

— Кўрайлик-чи,— деди Акимов ва мис калит билан иккиланибгина столнинг ўртадаги тортмасини очди.

Тортмада Лихачев доим, ҳатто экспедицияларда ҳам мўл-кўл олиб юрадиган йигирматача рангли қалам сочилиб ётарди. Улар олимга хариталар устида ишлаш ва жойларнинг суратини чизиб олиш учун керак эди. Бундан ташқари у ўз қўлёзмаларини рангли қаламлар билан таҳрир қилишни яхши кўрарди. Бунда у баъзан кераксиз сўзнинг устидан шунчаки чизиб қўя қолмасдан, уни бутунлай бўяб ташларди.

Тортманинг ичкари томонидан, маълум бўлишича, ҳали ҳеч нима ёзилмаган клеёнка муқовали дафтарлар остидан анча ғижимланган бир варақ қоғоз топди. Варақнинг тепасига жигарранг қалам билан «Материалларнинг жойланиши», дея ёзиб қўйилганди. Пастроқда рамкада жойланиши тартиби кўрсатилган бўлиб, кейин устун тариқасида папка ва дасталарнинг рўйхати ёзилганди: 1. Кета кундаликлари (биринчи саёҳат). 2. Кета кундаликлари (иккинчи саёҳат). 3. Васюганье ва Васюгань торфзорлари. 4. Дарёлар ва Шимолий Муз йўли. 5. Тоғ тизмалари. 6. Сибирь кўмирлари. 7. Сибирь рудалари (хариталари билан). 8. Полиметаллар. 9. Ғўллар (хариталари билан). 10. Урта ва Қуйи Обь (хариталари билан). 11. Қўрғонтепалар (хариталар-

сиз). 12. Олтин (хариталари билан). 13. Археология, 1-жилд. 14. Археология, 2-жилд. 15. Сибирь ўрмонлари (хариталари билан.) 16. Ангара ва Енисей кундаликлари. 17. Забайкалье кундаликлари. 18. Тоғли Олтой. 19. Олтой чўллари. 20. Газлар (кузатув ва мушоҳадалар). 21. Нефть.

Акимов қоғозга тикилиб қолди. Унинг қўллари қалтирашидан Прохоров жуда муҳим қоғоз топиб олганини тушунди.

— Қандайдир адреслар шекилли?— дея сўради қоғозга назар ташлаб Прохоров.

— Йўқ, бу материаллар солинган папкалар рўйхати. Бу рўйхатни Венедикт Петрович ҳар гал келса папкани қидириб овора бўлмаслик учун туғиб қўйган бўлса керак.

— Мен ҳам бир кўрай-чи,— деди Прохоров ва қоғозни кўзойнаги олдига яқинлаштириб, ўқий бошлади.— Ҳа, албатта, у бу рўйхатни доим қўл остида сақлаган. Кўряпсанми, бунинг ўз системаси бор экан: шкаф номери, жавон номери, боғлам номери,— деди Прохоров ва ўша ғижимланган қоғозни Акимовга қайтариб берди.

— Ҳаммаси жой-жойидами, йўқми, шуни бир текшириб кўрмаймизми, Сергей Егорич?— таклиф қилди Акимов. Прохоров унинг фикрига қўшилди.

Улар жавонларига китоблар, алоҳида папкалар ва папка боғламлари, чилвир билан боғланган қоғоз дафтари териб қўйилган узунчоқ шкафлар ёнига боришди-да, энг четдаги шкафнинг эшигини очишди.

— Чамаси, бу биринчи номерли шкаф бўлса керак. Қарагин-чи, рўйхат бўйича унда нима бор экан,— деди Прохоров.

Акимов қоғозга қаради.

— Биринчи жавонда рўйхат бўйича Кетага қилинган биринчи ва иккинчи саёҳатнинг кундаликлари кўрсатилган.

— Бўпти, текшириб кўрамиз.— Прохоров оёғининг учида туриб, бўйинини чўзди-да, дафтарлар боғламига ёпиштирилган қоғоздаги «Кета кундаликлари», деган ёзувни овозини чиқариб ўқиди.

— Тўғри. Бу ерда ҳам худди шундай ёзилган: «Кета кундаликлари (биринчи саёҳат)» ва «Кета кундаликлари (иккинчи саёҳат)».

— Уёғини ўқи, Иван.

— Эшит: биринчи шкаф, иккинчи жавон: «Васюганъе ва Васюганъ торфзорлари».

— Бор. Мана ўша папкалар. Қара. Тўғри, бу ерда оддийгина: «Васюганъе», деб ёзилган. Уёғини ўқи, Иван.

Акимов билан Прохоров рўйхат бўйича биринчи ва иккинчи шкафни текшириб чиқишди. Ҳаммаси тўғри келди. Бироқ улар учинчи шкафни текшира бошлашганида муваффақиятсизликка учрашди. Шкафда олти-та папка етишмасди. Булар қуйидагилар эди: «Полиметаллар», «Ўрта ва Қуйи Обь (хариталари билан)», «Қўрғонтепалар», «Олтин (хариталари билан)», «Археология (1-жилд)», «Археология (2-жилд)».

— Бунга нима дейсан, Сергей Егорич? — дея сўради Акимов шкафни бошдан-оёқ титкилаб чиққач.

— Менимча, материалларни Осиповский ва унинг шериклари ўғирлашган.

— Қачон ва қандай қилиб?

— Буниси энди муаммо. Буларнинг барини улар Лихачев пайтида олишлари мумкин эмасди, аммо эшикни бузиб кириш... буниси энди талончиликнинг ўзгинаси,

— Бунисига ҳам ажабланмайман, Сергей Егорич. — Акимов бармоқларини қирсиллатиб, қўлини орқасига қияди-да, Лихачевнинг кенг кабинетида уёқдан-бу ёққа юра бошлади. Прохоров эшик олдига югуриб бориб, калит солинадиган туйнукдан ўтказилган чилвирчи ва муҳр босилган мумни кўздан кечирди.

— Буни қара, Иван, ҳаммаси жой-жойида, ҳеч кимнинг қўли тегмабди, — деди Прохоров кабинетга қайтиб кириб. — Ҳозир бориб деразаларни кўздан кечираман.

— Деразалар ёпиқ турибди. Мен қараб чиқдим уларни, — борган сайин қовоғи солиниб деди Акимов ва бирдан шкафлар ортига югурди.

Прохоров дераза ёнига бориб мустаҳкам қулфларни текшириб кўрди.

— Сергей Егорич, буёққа кел! — деб қичқирди ҳаяжон билан Акимов шкафлар ортидан. Прохоров энг чеккадаги шкаф билан дераза рафидан сиқилиб ўтди-да, ҳайратдан данг қотиб қолди. Акимов профессор баланд жавонлардаги китоб ва қоғозларни олиш учун

Фойдаланадиган кўчма нарвон устида турарди. У дарнадаларни уёқдан-буёққа сурадиган узун таёқни ушлаб олганди. Прохоров шифтга қараган эди, бурчакдаги қопқоғи қия очилган дарчани кўрди.

— Кўрдингми, Сергей Егорич?! Бу ерда талончилик учун ҳаммаси олдиндан ўйлаб қўйилган экан!— Акимов таёқни пастга туширган эди, дарчанинг қопқоғи қаттиқ ёпилиб қолди.

— Қароқчилар! Разил ва ифлос махлуқлар!— кўзлари қизариб, олайиб кетган Прохоров муштини силкитганича шкафлар ортидаги торгина йўлакда қафасга тушган ҳайвондек тўлганиб уёқдан-буёққа юра бошлади.— Шошмай тур, Иван, мен чиқиб, уйнинг ташқи томонини кўздан кечираман. Бирор чора кўришимиз керак-ку ахир!

Прохоров Лихачевнинг кабинетидан югурганича чиқиб кетди-ю, орадан икки-уч мунут ўтгач, Акимов боши ўзра унинг қадам товушини эшитди. Яна бир минутдан сўнг эса дарча очилиб, чордоқдаги ғирашира қоронғиликда Прохоровнинг кўзойнаги ялтираб кўринди.

— Бепарволик қилганим учун жазомни тортыпман, Иван,— деди Прохоров.— Чордоққа чиқадиган нарвон бор экан. У уйнинг нариги томонига қўйилган экан. Истаган одам чиқавериши мумкин, сира қийин жойи йўқ. Ҳай, майли, қўшни уйга кириб суриштириб кўрай-чи, зора босқинчилар ҳақида бирор гап айтишса.

Прохоров дарчанинг қопқоғини ёпиб, унинг устида бир оз депсиниб турди-да, сўнг чордоқдан пастга тушди. У Лихачевнинг қўшнилари билан гаплашиб келгунига қадар Акимов стол ёнига қайтиб, унинг ён томонидаги тортмаларини кўздан кечира бошлади.

Лихачев идораларда ишлатиладиган қалин дафтарларга ёзишни яхши кўрарди. Чамаси, унга бу дафтарларнинг бир чизиқли пишиқ қоғози ва қаттиқ картон муқоваси ёққан бўлса керак. Зеро, бундай муқова саёҳатда юрганда ва ҳаво айниган пайтларда қўлёмани яхши сақлашга имконият беради.

Акимов бешта дафтарни олиб кўрди, аммо улардан иккитаси ҳали мутлақо тutilмаган эди, қолган учтасига эса лаборатория анализларининг ҳисоботи ёзилганди. «Қизиқ, жуда қизиқ, наҳот у менга бир оғиз ҳам сўз ёзиб қолдирмаган бўлса? Ахир у менинг сургундан

қочганимни, у томон шошилиб келаётганимни биларди-ю», дея ўйларди Акимов идора дафтарларининг пишиқ саҳифаларини варақлар экан.

Ҳаяжони ҳамон босилмаган Прохоров кўзларида газаб билан қўлларини мушт қилиб тукканича қайтиб кирди.

— Телбалик! Қабохат даражасига етган худбинлик! Очофат ўргимчаклар психологияси бу!

— Нима гап? — сўради Акимов.

— Биласанми, Иван... Йўқ, сен буну тушунмайсан! Қўшнилар Лихачевнинг квартирасига кирган баттолларни кўришмадимикин, дея берган оддийгина саволимга жавобан шундай гапларни эшитдимки, қанузгача бутун вужудим қалтираб кетяпти. Профессор ва унинг рафиқаси менга на илгари, на ҳозир бировнинг ҳаётига қизиққанлари, келажакда ҳам қизиқиш нияtlари йўқлигини айтишди. Улар ўзларини безовта қилмасликларини сўрашармиш. Уларнинг ҳеч ким ва ҳеч нима билан ишлари йўқ эмиш! Худди калтак еган одамдек бўлиб қайтдим у ердан... Нима қиламиз энди? Наҳот, биз шу қадар ожиз бўлсак, Иван?

Акимов ўрнидан турди-да, бутунлай саросимага тушиб бир дақиқа ўйланиб қолди.

— Биринчи қиладиган ишим, Сергей Егорич, шу ерда қолиш бўлади. Акс ҳолда, бошқа барча нарсаларни ҳам талаб кетишади. Тунлари ухламайману, аммо ҳаммасини тартибга солиб, рўйхат қилиб чиқаман. Або портида полиция тортиб олган анави брезент қопдаги материалларнинг йўқолиб кетмаслигига ва ортами-кечми қўлимизга тушишига умид қиламиз. Мен ишонаман, Лихачевнинг ақл-заковати, унинг билимлари Россиянинг келажакига ҳали кўп хизмат қилади. Иккинчидан эса... Осиповскийни қаттиқ назорат остига олиш керак. Бизнинг революция у қаерда яширинмасин, барибир топиб, жазосини беражакига сира шубҳа қилмайман. Уша манфур ҳашарот эсдек-большевиклар унинг қилмишларидан хабардор эканликлари ва ҳеч нимани унутмасликларини билиб қўйсин... Бунга нима дейсан, Сергей Егорич?

— Фикрингга қўшиламан, Иван. Шу бугуноқ ўртоқлар билан маслаҳатлашаман.

Кўп ўтмай Прохоров, агар ишдан эртaroқ бўшаса, кечқурун Акимовнинг олдига яна бирров келишни

ваъда қилиб чиқиб кетди,— у касалхонада хизмат қиларди. Прохоров ортидан эшик ёпилган заҳоти Акимов Лихачевнинг айланма креслосига ўтирди-да, яна стол устидаги қоғозларни кўздан кечириб, саралашга тутинди.

3

Бир даста газета кесмалари ва журналларда эълон қилинган мақола нусхалари орасидан Акимов оддий тўғнағич билан бириктирилган кенг чизиқли қоғоз саҳифаларини топиб олди. Биринчи қоғозга ҳаворанг сиёҳда катта-катта жимжимадор ҳарфлар билан «Сибирь (кириш)», деб ёзиб қўйилганди. Хиёл пастроқда эса рангли қалам билан «Хомаки лойиҳалар», деб ёзилганди. Акимов саҳифанинг орқасини ўгириб кўрган эди, бевосита ўзига қаратилган сўзларни ўқиди: «Ванькадан эса ҳамон дарак йўқ... Қаёқларда юриб-дийкин у, нимага етиб келмаяпти?»

Акимов томоғига бир ңарса тиқилганини ҳис этди. Чамаси, Венедикт Петрович бу сўзларни ниҳоятда сиқилган пайтида ёзганга ўхшайди. Бу сўзлар унинг қалбидан нидо янглиғ отилиб чиқибди. Ҳа, Иван дарров етиб келолмади, лекин йўлининг бундай олис ва машаққатли, охир-оқибатда эса шундай қайғули бўлиб чиқишига у айбдорми ахир?

Оқшом чўқди. Уйнинг кенг деразалари кеч тушганидан далолат бериб, қоронғилашиб қолди. Паркдаги дарахтлар орасидан бир текис қатор турган уйларда ёқилган чироқлар милтиллаб кўринди.

Акимов дарпардаларни ёпиб, ёзув столи тепасида осилиб турган биллур қандилни ёқиб қўйди-да, яна креслога ўтириб ўқий бошлади. Гарчи қўлёзма чиндан ҳам хомаки лойиҳа, келажакда қилинадиган ишларнинг тезислари бўлиб, муаллиф ҳали тил устида пухта ишламаган бўлса-да, Лихачевнинг фикр-мулоҳазалари биринчи саҳифаданоқ Акимовнинг бутун диққат-эътиборини ўзига тортиб олди.

Б и р и н ч и с а ҳ и ф а :

«Россиянинг қудрати Сибирь ила намоён бўлғай»,
Фақат буюк заковат ағасигина ҳикмати асрларга

татийдиган шундай сўзларни айтиши мумкин эди. Бу сўзларнинг маъносини чақишга, буюк олимнинг ушбу илҳомбахш ва башоратли сўзларни айтмоғи учун асос бўлган далилу исботлар йиғиндисини тасаввур қилишга уриниб кўрамиз.

Ватан ўғлони, Россия фарзанди! Михайло Ломоносов умрининг бошидан охиригача ана шундай одам бўлган. Сибирь ҳақидаги ушбу сўзларда мен аввало беқисс ватанпарвар Ломоносовнинг ўз халқи билан фахрланишини кўряпман. Уша тарихий даврда Сибирни забт этишдек улкан ишни амалга оширишга қодир бўлган ўзга халқ йўқ эди дунёда. Минг чақиримлик синалмаган кенгликларни босиб ўтиш, йўлда учраган беҳисоб мушкулотлар олдида ожиз қолмаслик учун матонат, жасорат ва бевош абжирликнинг ўзи камлик қиларди. Бу ўринда керак бўлган энг муҳим нарса, асрлар иродаси ҳамда Ватан шуҳратини оширмоққа қатъиян бел боғлаш истагини ўзида мужассам этган тарихий ролни тушуна билмоқ эди.

Ким бўлишингдан қатъий назар: бойлик орттириш ва жасорат кўрсатиш учун отанг томонидан жўнатилган тўданинг бошлиғи бўлмиш навқирон князмисан, озодлик ва яхшироқ ҳаёт дардида йўлга чиққан донлик оддий мужикмисан ёки йўлда қабила бошлиқлари ва атаманлар номидан илтимосномалар ёзиб борган ва ушбу мактубларда рус қудрати солномачиларининг ўтқир заковатини намойиш эта билган қув дьячокмисан, барибир, олдингда тиз чўкаман, эй Россия ўғлони...

«Россиянинг қудрати Сибирь ила намоён бўлмай». Илму фан учун бу формуланг бағоят катта аҳамиятга моликдир, Михайло Ломоносов! Уша пайтлар хаёлан нигоҳингни кунчиқар томон қаратар экансан, кўзларингга нималар кўринган эди? Уйлайманки, Сибирь авваламбор сенга кончилик ишлари учун беҳисоб имкониятга эга бўлган замин сифатида кўринган бўлса керак, рус металлургиясининг отаси бўлмиш сендек даҳо, эҳтимол, ўша пайтдаги барча илм аҳли ичида ёлғиз ўзинггина Россия давлатининг тараққий топмоғида металлнинг қанчалик катта аҳамиятга молик эканини яхши тушунгандирсан.

Сўзсиз, Сибирнинг буюк дарёлари фақат океанга, ер куррасининг ўзга халқлари томон олиб чиқадиган алоқа йўлларигина эмас, балким инсон заковатининг

амри ила сахро ва тоғларга ҳаёт бахш эта оладиган энергия манбаи сифатида ҳам сенинг эътиборингни ўзига жалб этган бўлса керак!

Кечасию кундузи рус халқи кучи ва қудратининг ташвишини қилган сендек аллома, турган гап, Сибирь кенгликларига Россиянинг ичкари томонидан одамларни кўчириб келиш тўғрисида ўйламаган бўлишинг мумкин эмас. Сибирнинг ер-суви ва ўрмонзорлари чиндан ҳам бепоёндр. Тасарруфида бундай кенгликлар бўлган бизнинг Ватанимиз, ўзга давлатлардан фарқли ўлароқ, шундай бир бахтга эгадирким, унинг аҳолиси қанча кўпаймасин, ҳозир ҳам ва кўп асрлар кейин ҳам ҳар бир инсонга ишлов бериб, ҳосил олмоғи учун ер ҳам, сув ҳам топилади. Сувсиз эса на дарахт, на бошоқ ўсади, на биронта гиёҳ кўкаради, сувсиз ҳар қандай тирик жон ҳалокатга маҳкумдир.

И к к и н ч и с а ҳ и ф а :

Сибирнинг бутун улкан территориясини дарёлар кесиб ўтган. Улар мамлакат ичкарисидаги яхши йўл эрур, зеро, баъзи губернияларда дарёларнинг умумий узунлиги 35—40 минг чақиримни ташкил этади.

Дарёлар вақти келиб, Европадан Осиёга тўппа-тўпри бориб келишга имконият берадиган йўлга айланиши мумкин.

Ҳатто энг кичик дарёларда ҳам йўл босиш воситаси бўлмиш қўл кучи механик куч билан алмашгач, ушбу территориядаги энг олис жойларга ҳам бориб-келиш мумкин бўлиб қолади. Бу ҳол одамларнинг ўзаро алоқасини жонлантириб юборади ва давлатга катта фойда келтиради.

Сибирь дарё ва денгизларининг бетини кўп ойлар давомида муз қоплаб туриши қудратли музёраф флот барпо этилишига сабабчи бўлмоғи лозим. Сибирдан денгиз томон Енисей орқали чиқилса керак, чунки бу энг қисқа йўл бўлиб, у Карск денгизига бориб қўшиладики, ушбу денгизнинг муз қоплаган сатҳи бошқаларга қараганда қисқароқдир.

Сибирь дарёларининг четларига темир йўллар қурилиши муқаррар. Яқин йилларда қурилиши мумкин бўлган йўл бу Томск — Туруханск темир йўлидир. Чор ҳукумати аллақачон Россия олимларининг гапига қу-

лоқ солиши ва ушбу йўл Россиянинг иқтисодий тараққиёти учун келтиражак улкан фойда ҳақида жиддий ўйлаб кўрмоғи лозим эди.

Келажакда одамлар табиат мушкулотлари олдида бош эгиб қолмайдилар, албатта. Авваламбор Енисейнинг қуйилиш жойида йил бўйи кема қатновига муваффақ бўлинади. Бунга Ангара ва Енисейда поғона-поғона қилиб қуриладиган сув омборлари ҳамда дарёларнинг гидроэнергетик кучи ва қуёш ҳарорати билан ишлайдиган махсус сув иситгич иншоотлар орқали эришилади.

Назарий жиҳатдан ушбу проблемани бугуннинг ўзида ҳам исботлаб берса бўлади, унинг техник ижроси масаласига келсак, бу иш бизнинг асримизда рўёбга чиққай.

Икки мингинчи йилга бориб, ушбу проблемаларнинг бутун комплекси реал ҳаётда амалга ошмоғига сира ҳам шубҳа қилмайман.

У ч и н ч и с а ҳ и ф а :

Ғарбий Сибирь пасттекислиги улкан тақа янглиғ уч томонидан палеозой тоғ системалари билан ўраб олинган. Дунёдаги энг катта бу ҳавзанинг очиқ томони Муз океанига бориб туташган. Пасттекислик фақат территориясининг улканлиги билангина эмас, балки мезозой¹ ва кайнозойнинг² пўкак ва чўкинди қатламнинг чуқурлиги билан ҳам кишини ҳайратга солади.

Ана шу улкан пўкак қатламда фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги тўғрисида фикр юритар экан, ҳозирги замон илм аҳли Ғарбий Сибирь пасттекислигини бўм-бўш саҳро сифатида тасвирлайди. Ушбу улкан пасттекисликни инсоният учун зарур бўлган бойликлардан бутунлай маҳрум саҳро дейдиган одамларнинг фикрини қатъиян рад этаман. Бунинг аксини исботлаб беришим мумкин: пасттекислик беҳисоб бойликлар

¹ Мезозой — Ер тараққиёти тарихида учинчи, ўрта давр; бу даврда дастлабки жуда улкан ҳайвонлар — сутэмарлар, судралувчилар, қушлар ва кўпгина денгиз ҳайвонлари пайдо бўлган. (Тарж.)

² Кайнозой — Ернинг геологик тарихида энг янги эра; бу эра учламчи ва тўртламчи даврларга бўлинади; ҳозирги геологик тарих тўртламчи эрага киради. (Тарж.)

яширинган улкан омборхонанинг ўзгинасидир, агар одамларнинг ҳозирги авлоди тирик пайтидаёқ у бутун дунёни фойдали қазилмаларнинг беҳисоб запаслари билан ҳайратга солса сира ажабланмайман.

Бутун ҳаётимнинг мазмуини ташкил этмиш «Сибирь» асаримда мен ана шу фикрни тўла исботлаб бераман. Бу ерда эса фақат қуйидагиларни қайд қилмоқни лозим топдим: Ер куррасининг ана шу региони геологик тарихига қисқагина назар ташлашнинг ўзидаёқ палеозой даврида кўтарилган ва жисмида турли металлларнинг беҳисоб конлари яширинган тоғ системаларига эътибор бермасликнинг иложи йўқ. Миллион-миллион йиллар давомида тоғ системалари емирилиб борган. Сув майда заррачалар ва эритмалар тариқасидаги қуйқани ҳавза тубига оқизиб тушган. Натижада металлларнинг чўкинди қатламлари ҳосил бўлган.

Улкан ҳавзанинг палеозой туби гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайган ҳолда тебраниб турган, шу босидан шимол томондаги денгиз суви гоҳ бостириб келган, гоҳ орқага чекинган. Бутун мезозой даврида ва кайнозойнинг бошланғич палласида шундай бўлиб турган. Ушбу жараён ўнлаб ва юзлаб миллион йиллар давом этган.

Яна бир муҳим нарсани қайд қилмоғим даркор: майда денгизларда жуда бой органик ҳаёт мавжуд бўлган. Тоғ жисмлари тагида қолган органик қатлам, табиий, нефть маҳсулотлари ва газнинг тўпланишига сабаб бўлмоғи керак. Гарчи бу улкан хазинани кашф этмоқ учун қуруқ орзу-истакнинг ўзи камлик қилишини жуда яхши тушунсам-да, ушбу фикрнинг тўғрилигига сира шубҳа қилмайман.

Яна йигирманчи асрга умид қиламан ҳамда император ва подшолар, ҳукмдор ва султонларнинг ҳар қандай телбалиги илму фан тараққиётига тўсқинлик қилолмаслигига ишонаман. Фақат бир нарсани ўйлаб гусса чекаман: одамнинг умри шу қадар қисқаки, коинотнинг кўпгина сирлари устидан инсон заковатининг тантана қилган онларини кўриш менга насиб қилмайди.

Тўртинчи саҳифа:

Ғарбий Сибирнинг жанубидаги қоратупроқли ва кулранг тупроқли чўлдан иборат кенгликлари қишлоқ

хўжалиги учун яроқли улкан майдонни ташкил этади. Табиат бундай бойликни рус халқи ихтиёрига топшириб, унга қандай ажойиб имкониятни инъом этганини тасаввур этмоқнинг ўзи қийин. Агрономия фани сибирлик деҳқон олдида экиладиган ерларнинг унумдорлигини оширишнинг кенг имкониятларини очиб бермоғи лозим. Аммо Сибирдаги экиладиган ерлар қанчалик ҳосилдор бўлмасин, уни ҳам парвариш қилмоқ керак бўлади. Мелиорация, органик ва минерал ўғитлар — Сибирь шудгорларининг унумдорлигини оширишнинг муқаррар шартлари ана шу.

Сибирь зироатининг мақбул ҳамроҳлари бор. Мен ўрмон ва сувнинг сероблигинигина эмас, балки агрономик рудалар ва торфзорларнинг мавжудлигини ҳам назарда тутяпман. Агар улардан тўғри фойдаланилса, шудгорларга на шамол, на сув эрозияси қўрқинчли бўлиб қолади. Ерларда оҳакнинг камайиши ёки унинг шўр босишини тупроқнинг ўзидаги ана шу элементлар ёрдамида тартибга солиб бориш мумкин.

Бироқ зироатчиликнинг ўз хавfli томонлари борки, унга ҳозирнинг ўзидаёқ эътибор бермасқ даркор: шудгорларнинг шимол томон силжиши содир бўляпти, кундаков қилиш натижасида улар ўрмонлар бағрига ёриб кирапти. Ақлданмикин бу иш? Ўрмондан тозаланган ерлар унумдорлигини сақлаб турмоқ учун катта меҳнат ва маблағ сарфламоқ лозим бўлади.

Мен ўрмонларга алоҳида бир жилдни бағишлайман, ҳозир эса фақат бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчиман. Ўрмончилик фанининг қайд қилишича, масалан, Ғарбий Сибирда дарахтларнинг йиллик ўсиши Россиянинг Европа қисмидаги шу минтақада жойлашган ўрмонлардан қолишмас экан. Ҳолбуки, Сибирь анча совуқроқ. Чамаси, бу ҳол Ғарбий Сибирда ҳали музлаб улгурмаган ер устига тушадиган қор қатламининг кўпроқ бўлиши билан белгиланса керак.

Сибирда ўрмон саноати хўжалиги 50—70 йилни ўз ичига оладиган давра принципида барпо этилмоғи лозим.

Табиатнинг ажойиб туҳфаси, бу Сибирдаги кедрзорлардир. Енғоқ — мевали кедр дарахти Сибирь тайгасидаги ҳайвонлар дунёсининг боқувчисидир. У юз йиллар давомида ҳосил бераверади. Уни сақлаш ва кўпайиб боришининг иқтисодий фойдаси ниҳоятда кат-

та. Сибирдаги кедрзорлар майдонини камида уч марта кўпайтириш келажак авлоднинг муқаддас бурчидир.

Бешинчи саҳифа:

Сибирь территориясидаги археологик топилмалар жуда қадимги палеолит даврида ҳам ва инсоният тарихининг кейинги даврларида ҳам бу ерларда одамлар яшаганидан далолат беради. Қўрғонтепалар ва ўзга дафиналар жуда кўп учрайди. Гарчи уларнинг кўп қисми ўтган асрлардаёқ талаб кетилган бўлса-да, қўрғонтепалар фақат тарихий хазиналаргина эмас, балки ҳеч ким миқдорини ҳатто тахминан ҳам баҳолаб бера олмайдиган моддий бойликлар омборхонаси ҳамдир. Бир нарса ойдек равшан: ушбу хазиналар рус халқининг миллий бойлигини ташкил этади.

Хорижий капиталга Ғарбий Олтойда кончилик ишлари олиб бориш учун рухсат берилгач (Риддер), у ерга ўзга халқ ва мамлакатларга беҳисоб зиён келтирган жалқаро қаллоблар ва қадимги хазиналарни таловчилар танда қўйиб қолишди. Бизга етиб келаётган маълумотларга қараганда, бу очофат чиябўрилар Тоғли Олтой водийларини титкилаб, қўрғонтепаларни очишаётган ва бизнинг миллий мулкимизни талон-торож қилиш ниятида юришган эмиш. Айтишларича, ҳатто илм аҳли ичида ҳам бундай талончиликка кўмаклашаётган мурдорлар бор эмиш. Беқиёс сотқинлик бу! Шармандалик!

Юракларим эзиляпти: бундай талон-торожга чек қўядиган ҳокимият қани?!

Олтинчи саҳифа:

Борган сайин кўпроқ: Сибирнинг ишлаб чиқариш кучларини жонлантириб, унинг бепоён кенгликларига ҳаёт бахш этишга Михайло Ломоносовнинг «Россиянинг қудрати Сибирь ила намоён бўлғай», деган геннал васиятини амалга оширишга ким, қайси ижтимоий табақа қодир?!— дея ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Қанча ўйлаб, қанча изтироб чекмай, қанча чамалаб кўрмай, бениҳоя улкан бу ишни бажаришга қодир бўлган ягона куч — фақат эсдек-большевиклар партияси эканлигини кўряпман. Вунинг учун унда ақл-зако-

ват ҳам, шижоат ҳам, жасорат ҳам бор, кейин у халқ ичида чуқур илдиз отган. Шундай экан, унинг истиқболи порлоқ.

Саҳифанинг ҳошиясига: «Сен, муҳтарам ўғлон Ванька, тоғамни ўз маслагимга оғдириб олдим, деб хомтама бўлмай қўя қол. Бунга мен ўз ақлим билан етдим», деб ёзиб қўйилганди.

Е т т и н ч и с а ҳ и ф а :

Менинг Ватаним ижтимоий ларзалар олдида турибди. Тўфон ҳам вайрон этади, ҳам янги кучларнинг ўсиши учун шароит яратиб беради. Ҳатто у вайрон этиб кетган жойларда ҳам ўрмон қалинроқ ва мустаҳкамроқ бўлиб ўсади. Келинг, ушбу тўфондан қўрқмайлик. Майли, қуюн мисол наъра тортиб ўтсин у. Акс ҳолда она тупроқ маразлардан халос бўлмайди. Акс ҳолда турли аблаҳлар ва қаллоблардан иборат истеъдодсиз одамлар халқимни ёзишаверади, унинг буюк ва ажойиб қалбига тупуриб, юксак орау-умидларини, олижаноб ниятларини бўғиб юришаверади.

Йўқ, тўфондан қўрқмайлик асло!

4

Акимов Лихачевнинг хомаки лойиҳаларини ўқиб бўлди-да, қаттиқ ҳаяжон ичра ўрнидан турди. У гижимланган қоғозларга тикилиб турар экан, қулоғига тоғасининг баланд, танти овози жаранглаб эшитилаётгандек туюларди:

— Россияга! Россияга! Бизнинг бахтимиз ўша ерда, Ванька!

«Бу ерда икки ҳафта, нари борса, бир ой бўламан, қоғозларни тартибга келтирган заҳотим нима қилиб бўлса ҳам, ҳеч қандай тўсиқ ва қийинчиликларнинг бетига қарамай уйга жўнайман», дея ўйларди Акимов.

...Бу дақиқаларда у ҳали кўҳна тарих қаърида бир мужда яқинлашиб келаётганини билмасдики, у кўп ўтмай бутун жаҳонни ларзага солди:

— Россияда самодержавие ағдариб ташланди. Янги рус революцияси бошланди.

МУНДАРИЖА

ВИРИНЧИ КИТОВ

Биринчи қисм. Қочиш.	8
Иккинчи қисм. Ксатя.	182

ИККИНЧИ КИТОВ

Биринчи қисм. Поля.	426
Иккинчи қисм. Акимов.	520

На узбекском языке

*Библиотека дружбы
Проза народов СССР*

Георгий Моисеевич Марков

СИБИРЬ

Роман

Перевод с издания издательства «Советский писатель», 1977

Редактор *Т. Алимов*
Серия рассоми *И. Кириакиди*
Рассои *В. Апухтин*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Қўрақтор *М. Қўдратова*

ИБ № 1094

Босмақонага берилди 7.05.81. Босишга руқсат этилди 18.8.81.
Формати 84×108₃₂. Босмақона қоғози № 3. Мақтаб гарни-
тураси. Юқори босма. Шартли босма т. 36,12+0,73 вкл. Нашр л.
35,7+0,65 вкл. Тиражи 30.000. Заказ № 485. Бақоси 2 с. 50 т. Рафур
Ўилом номидаги Адабиёт ва санъат нашриети, 700129, Тошкент,
Навой кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси
ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия
иллаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмақонаси. Тошкент, Ҳамза
кўчаси, 21.

Марков, Георгий.

Сибирь: Роман. 2 китобдан иборат. (Редкол.: С. О. Азимов ва [бошқ.]; Сўзбоши С. Азимов; Ҳ. Тўрабеков тарж.— Т.:— Адабиёт ва санъат нашр., 1981.—688 б.—(Дўстлик кутубхонаси СССР халқлари прозаси.)

«Сибирь» романида ёзувчи революциянинг яратувчи кучи ҳақида ҳикоя қилади.

Романдаги воқеалар гоҳ Сибирда, гоҳ Петроградда, гоҳ Стокгольмда содир бўлади. Уткир сюжетли бу асарнинг қаҳрамонлари большевиклар, Сибирь бойликларини кашф этган олимлар, оддий ишчи ва деҳқонлардир. Асарда суронли давр — яқинлашиб келаётган революция руҳи яққол сезилиб туради.

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Георгий Мокеевич Марков «Сибирь» романи учун 1976 йили Ленин мукофоти билан тақдирланган.

Марков, Георгий, Сибирь. Роман.

**ББК 84Р7
Р2**